

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK VE ÇANAKKALE SAVAŞLARINI ARAŞTIRMA MERKEZİ

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı

The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies

Yıl / Year **17**

Sayı **26**

Bahar / Spring **2019**

ISSN: 2148-0877

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ

ATATÜRK VE ÇANAKKALE SAVAŞLARINI ARAŞTIRMA MERKEZİ

Yayın İsmi: Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı
Publication Name: The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies

Yayın Türü: Süreli Hakemli Yayın
Publication Type: Periodical Peer-Reviewed Publication

Yayın Şekli: Yılda iki kez, Türkçe ve İngilizce
Publication Form: Twice a Year, in Turkish and English

ISSN: 2148-0877

Sahibi: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi adına Rektör Prof. Dr. Sedat MURAT
Owner: On behalf of the Çanakkale Onsekiz Mart University, Prof. Dr. Sedat MURAT

Dergi Hakkında: Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, yılda iki kez yayınlanan hakemli bir dergidir. Gönderilen yazılar yayın kurulunda incelendikten sonra konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve yayın kurulunun onayıyla yayınlanır. Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı'nda yayınlanan yazılarda savunulan fikirler yazarlarına aittir. Derginin tüm hakları saklıdır. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar dışında önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden basılamaz.

About The Journal: The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies is a peer-reviewed journal published twice a year. After the evaluation of the editorial board, the submitted papers are delivered to two, or three if need be, referees specialized in the related issue. Upon the approval of the editorial board, the paper is published. Ideas defended in the papers published in The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies belong to the authors. All Rights Reserved. No part of this publication may be reproduced, stored or introduced into a retrieval system, or transmitted in any form, or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without prior written permission of the editors.

Tarayan İndeksler/Indexing:

Modern Language Association (MLA)
International Institute of Organized Research (I2OR)
Eurasian Scientific Journal Index (ESJI)
Scientific Indexing Services (SIS)
Index Islamicus Arastirmax

Tübitak-Ulakbim Tr Dizin (Sosyal Bilimler Veri Tabanı)
Türk Eğitim İndeksi
Sosyal Bilimler Atif Dizini (SOBIAD)
Akademik Türk Dergileri İndeksi
Akademik Araştırmalar İndeksi
Bilimsel Yayın İndeksi

İletişim/Contact:

Adres: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Terzioğlu Yerleşkesi
Fen Edebiyat Fakültesi 17100 Merkez/ÇANAKKALE

Tel: (+90) (286) 2180018 - 1726 | **Faks:** (+90) (286) 2180533

Erişim: www.canakkalearastirmalari.comu.edu.tr | **E-posta:** canakkalearastirmalari@comu.edu.tr

Teknik Hazırlık Baskı/Technical Preparation: Önka Matbaa

Sebze Bahçeleri Cad. Keskinler İş Hanı No: 80-32-33 Altındağ /ANKARA

Tel: 0312 384 26 85 | **Faks:** 0312 341 64 08 | **E-Posta:** onkamatbaa@gmail.com

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı

The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies

Editör / Editor

Doç. Dr. Özkan KESKİN

Editör Yardımcısı / Assisting Editor

Arş. Gör. M. Bedreddin ŞİMŞEK

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Şeref ULUOCAK
Prof. Dr. Şerif KORKMAZ
Doç. Dr. Ali SÖNMEZ
Doç. Dr. Aşkın KOYUNCU
Doç. Dr. Cumhuri ARSLAN
Doç. Dr. Ferudun Hakan ÖZKAN
Doç. Dr. Mehmet Ali YOLCU
Doç. Dr. Mehmet Fatih YAVUZ
Doç. Dr. Murat KARATAŞ
Doç. Dr. Reyhan KÖRPE
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Turan TÜRK

Dr. Öğr. Üyesi Aytun YAZGI
Dr. Öğr. Üyesi Barış BORLAT
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz PARLAK
Dr. Öğr. Üyesi Emrah NAKİ
Dr. Öğr. Üyesi Hayrettin İhsan ERKOÇ
Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin KAYHAN
Dr. Öğr. Üyesi Mithat ATABAY
Dr. Öğr. Üyesi Onur USTA
Dr. Öğr. Üyesi Semiha ALTIER
Dr. Öğr. Üyesi Taner GÖK
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf ACIOĞLU

Danışma Kurulu/Advisory Board

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Fuat ÖRENÇ (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Osman UYSAL (Çanakkale Onsekiz Mart Üniver.)
Prof. Dr. Arif BİLGİN (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayşe ÇAYLAK TÜRKER (Çanakkale Onsekiz Mart Üni.)
Prof. Dr. Behçet Kemal YEŞİLBURSA (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Bekir KOÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. C. Brian ROSE (Pennsylvania Üniversitesi)
Prof. Dr. Cezmi ERASLAN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Cihan PIYADEOĞLU (İstanbul Medeniyet Üniver.)
Prof. Dr. Danuta CHMIELOWSKA (Warsaw Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatmagül DEMİREL (Yıldız Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Gülden SARİYILDIZ (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Haluk SELVİ (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Heinz RICHTER (Mannheim Üniversitesi)
Prof. Dr. Işıl ÇAKAN HACİBRAHİMOĞLU (İstanbul Üniver.)
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim SEZGİN (Trakya Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim ŞİRİN (Kocaeli Üniversitesi)
Prof. Dr. İhsan GÜNEŞ (Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. İhami YURDAKUL (Bilecik Şeyh Edebali Üniver.)
Prof. Dr. İzzet ÖZTOPRAK (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Jay WINTER (Yale Üniversitesi)
Prof. Dr. Keir REEVERS (Monash Üniversitesi)
Prof. Dr. Kemal ARI (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Machiel KIEL (Hollanda Araştırma Enstitüsü)
Prof. Dr. Mahir AYDIN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ALI BEYHAN (İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet Baha TANMAN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Mesut ÇAPA (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mete TUNÇOKU (Çanakkale Onsekiz Mart Üniver.)
Prof. Dr. Metin AYIŞIĞI (Yüzüncü Yıl Üniversitesi)
Prof. Dr. Mithat AYDIN (Pamukkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa YILMAZ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Nurettin ARSLAN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniver.)
Prof. Dr. Peter B. GOLDEN (Rutgers Üniversitesi)
Prof. Dr. Raelene FRANCES (Monash Üniversitesi)
Prof. Dr. Recep KARACAKAYA (İstanbul Medeniyet Üniver.)
Prof. Dr. Rüstem ASLAN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniver.)
Prof. Dr. Sacit PEKAK (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Salim CÖHCE (İnönü Üniversitesi)
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Vedat ÇALIŞKAN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniver.)
Prof. Dr. Yılmaz KURT (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Yüksel ÇELİK (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Martin CROTTY (Queensland Üniversitesi)
Doç. Dr. Burhan SAYILIR (Anadolu Üniversitesi)
Doç. Dr. Erdoğan KELEŞ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Doç. Dr. Erkan KONYAR (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Fatih SANCAKTAR (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Funda Selçuk ŞİRİN (Kocaeli Üniversitesi)
Doç. Dr. Gültekin YILDIZ (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Güneş ŞAHİN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Doç. Dr. Hatice ORUÇ (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Hayri ÇAPRAZ (Süleyman Demirel Üniversitesi)

Doç. Dr. İsa BLUMI (Stockholm Üniversitesi)
Doç. Dr. İbrahim ERDAL (Bozok Üniversitesi)
Doç. Dr. Metin UNVER (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Murat KEÇİÇ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Doç. Dr. Neriman HACISALİHOĞLU (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Örlin SABEV (Bulgaristan Bilimler Akademisi)
Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Sendar SARISIR (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Yusuf Alperen AYDIN (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Öğr. Üyesi Ayşegül KILIÇ (Trakya Üniversitesi)
Doç. Dr. Öğr. Üyesi Fatih GENCER (Bitlis Eren Üniversitesi)
Doç. Dr. Öğr. Üyesi Marios HADJIANASTASIS (Birmingham Üni.)
Doç. Dr. Öğr. Üyesi Muhammet YAZICI (Muğla Sıtkı Koçman Üni.)
Doç. Dr. Öğr. Üyesi Süheyra YENİDÜNYA (Trakya Üniversitesi)
Doç. Dr. Öğr. Üyesi Şahin KILIÇ (Trakya Üniversitesi)
Doç. Dr. Çağfer GÜLER (Ankara Üniversitesi)
Dr. Can AVCI (İstanbul Üniversitesi)
Dr. İnan MCGIBBON (Yeni Zelanda Kültür ve Miras Bakanlığı)
Dr. Mehmet KURU (Sabancı Üniversitesi)
Dr. Seyit ÖZKUTLU (Yakın Doğu Üniversitesi)

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı 26. Sayı (Nisan 2019) Hakemleri

Prof. Dr. Ali Fuat ÖRENÇ
Prof. Dr. Burcu PELVANOĞLU
Prof. Dr. Nakış KARAMAĞARALI
Prof. Dr. Filiz YENİŞEHİRLİOĞLU
Prof. Dr. Mehmet Baha TANMAN
Prof. Dr. Nurcan YAZICI METİN
Prof. Dr. Nurettin ARSLAN
Prof. Dr. Saime YÜCEER
Prof. Dr. Ülkü ALTINOLUK
Prof. Dr. Yasemin BEYAZIT
Doç. Dr. Ahmet ÖZCAN
Doç. Dr. Burhan SAYILIR
Doç. Dr. Erdoğan KELEŞ
Doç. Dr. Ferudun Hakan ÖZKAN
Doç. Dr. Hatice ORUÇ
Doç. Dr. Hülya BOYANA
Doç. Dr. Murat KARATAŞ
Doç. Dr. Murat KEÇİŞ
Doç. Dr. Murat KOCAASLAN

Doç. Dr. Murat ULUSKAN
Doç. Dr. Nevzat ARTUÇ
Doç. Dr. Ozan YILMAZ
Doç. Dr. Sema GÜNDÜZ KÜSKÜ
Doç. Dr. Yusuf Alperen AYDIN
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ESENKAYA
Dr. Öğr. Üyesi Akram NEJABATİ
Dr. Öğr. Üyesi Aytun YAZGI
Dr. Öğr. Üyesi Barış BORLAT
Dr. Öğr. Üyesi Burak Gani EROL
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz PARLAK
Dr. Öğr. Üyesi Mithat ATABAY
Dr. Öğr. Üyesi Orhan TURAN
Dr. Öğr. Üyesi Rafet AYDIN
Dr. Öğr. Üyesi Turgay ŞAFAK
Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN
Dr. Öğr. Üyesi Zeki ÖĞDEM
Dr. Suna ALTAN
Dr. Yelda TUTAR SERTER

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı

The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies

Yıl / Year 17

Sayı 26

Bahar/Spring 2019

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

Dr. Öğr. Üyesi Levent ÜNAL

Mustafa Kemal'in Askeri Dehası ve Muharebelerdeki Uygulamaları

Mustafa Kemal's Military Genius And Its Applications in the Battles 1-43

Dr. Suna ALTAN

Cenevre Afyon Konferansları ve Türkiye'nin Tutumu

Geneva Opium Conferences and Turkey's Attitude..... 45-70

Dr. Ramazan SONAT

İki Farklı Hükümet İki Farklı Yaklaşım: İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı Sırasında Mezopotamya Harekâtının Şekillenmesinde Londra ve Delhi'nin Rolü ve Kut'ül Amâre Meselesine Yönelik Yeni Yaklaşımlar

Two Different Governments Two Different Approaches: The Role of London and Delhi in the shaping of the Mesopotamia Operation of Britain during the First World War and New Approaches to the issue of Kut-al Amara 71-84

Dr. Öğr. Üyesi İlker USTA

İhtiyaç ve Eğilimler Bağlamında Öğretmenlerin Lisansüstü Eğitimi İçin Çevrimiçi Eğitim Yüksek Lisans Modelinin Tartışılması

Discussion of the Online Education Graduate Program in the Context of Needs and Trends..... 85-110

Dr. Öğr. Üyesi Ali KARAHAN

Çeşme Vak'ası Sonrası Osmanlı Donanmasında Kalyonlar (1770-1789)

Construction of Galleons in Ottoman Navy after Çeşme Incident (1770-1789)..... 111-130

Dr. Öğr. Üyesi Gökhan GÖKMEN

Emîr Mu'izzî Dîvân'ında Sultan Melikşâh, Nizâmülmülk, Fahrülmülk, Terken Hâtun ve Mucirüddevle İçin Yazılan Mersiyeler

Elegies Written for Sultan Malekshâh, Nizâm al-Mulk, Fahr al-Mulk, Terken Khâtun (Lady Terken), Mucir al-Davla in Amîr Mo'ezzi's Diwân..... 131-148

Dr. Öğr. Üyesi Semiha ALTIER

Osmanlı Sanatı'nda İbrîk Tasvirleri ve İkonografisi

Ewer Depictions and iconography in the Ottoman Art..... 149-202

Dr. İsa AKPINAR

Uzlette Bir Şair: Mehmed Bey b. Musâ Paşa (Emîrî)

A Poet in Seclusion: Mehmed Bey B. Musâ Paşa (Emîrî)..... 203-254

Muhammet Talha ÖZBEY

Geç Dönem Ortaçağ'dan Altın Yelken Çağının Başlangıcına, Akdeniz'de Gemi İnşa Ve Dizaynına Dair Yazılı Tezler (İS. 1300-1650)

Written Treatises for Shipbuilding and Design in Mediterranean from Late Middle Age to the Beginning of the Heyday of Sail (AD 1300-1650).....

255-271

Ceren ALTUNBEĞ TURGUT

Roma Dönemi Şehircilik Anlayışı

Urbanism Approach in Roman Period.....

273-302

Dr. Öğr. Üyesi Mesut DÜNDAR

Çanakkale'de İki Levanten Evi: Vitalis Konağı ve Whittall Konağı

Two Levantine Mansions in Canakkale: Vitalis And Whittall Mansions.....

303-329

Doç. Dr. Zekiye UYSAL

Topkapı Sarayındaki III. Ahmet Kütüphanesi'nin Alçı Bezemeleri

Plaster Ornaments in Library of Ahmet III in Topkapı Palace.....

331-376

Dr. Öğr. Üyesi Gül SARIDİKMEN

Türk Resminde Hamasî Konulu Resimler: Şehzade Süleyman Paşa'nın Salla Rumeli'ye Geçışı

Heroic Pictures in Turkish Paintings: Prince Suleiman Pasha's Rafting to Rumelia.....

377-419

Doç. Dr. Mehmet Fatih YAVUZ

15. ve 16. Yüzyıllarda Osmanlı İstanbul'unda Devşirme Malzeme Kullanımı

The Use of Spolia in Istanbul in the 15th and 16th Centuries.....

421-446

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed YAZICI

Şam Vilâyeti Mehâyif Teftişi (H.956/M.1549)

Inspection of Persecution in Damascus(H.956/M.1549).....

447-472

Dr. Öğr. Üyesi Barış BORLAT

Çanakkale Cephesi'nde Muharebe Araçlarının Tamir ve Bakım İşlemleri

Maintenance and Repair Works of Combat Equipments in the Gallipoli Front.....

473-489

Mustafa Kemal'in Askeri Dehası ve Muharebelerdeki Uygulamaları

Levent ÜNAL*

Özet

Mustafa Kemal Atatürk'ün dehası konusunda kimsenin şüphesi yoktur. Tüm dünya kendisini dâhi bir komutan, lider ve devlet adamı olarak kabul etmektedir. Bu eşsiz insanın askeri dehasına ilişkin değerlendirmeler daha ziyade girdiği tüm savaşları kazanmasından dolayıdır. Oysa onun askeri dehasının sırrı sadece muharebelerin sonuçları ile sınırlı değildir. Dehasının asıl boyutları muharebelerdeki eşsiz uygulamaları, ortaya koyduğu yeni ve benzersiz prensiplerdedir. Dolayısıyla Mustafa Kemal girdiği muharebeleri tesadüfler sonucu değil, ortaya koyduğu bu prensipler ve kimsenin cesaret edemeyeceği uygulamalar sonucu kazanmıştır. Bu prensip ve uygulamaların incelenerek, günümüz muharebe şekillerine nasıl yansıtılacağına araştırılmasına ihtiyaç vardır.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kemal Atatürk, Dâhi Asker, Dâhi Lider-Devlet Adamı, Harp Tarihi.

Mustafa Kemal's Military Genius And Its Applications in the Battles

Abstract

No one has any doubt about Mustafa Kemal Ataturk's genius. The whole world recognizes himself as a genius commander, leader and statesman. The evaluations of this unique man's military genius are largely due to winning all the wars he entered. However, the secret of his military genius is not limited only to the results of combat. The main dimensions of his genius are his unique practices in combat, the new and unprecedented principles that he revealed. Therefore Mustafa Kemal did not win the battles by coincidence, he won them as the result of these principles he revealed and practices that no one would dare. There is need to research how these principles and practices to be reflected in today's battle forms.

Key Words: Mustafa Kemal Atatürk, Genius Soldier, Genius Leader-Statesman, Military History.

* Dr. Öğr. Üyesi, Başkent Üniversitesi, Ankara, unallevnt11@gmail.com

Giriş

Sosyal bilimciler, insanlığın ilerleme ve gelişmesinin, sayıca çok az olan büyük adamların katkısıyla mümkün olduğunu söylerler. Gerçekten de tarih; sanat, edebiyat, bilim, siyaset, askerlik gibi yaşamın her sahasında, durgun ve sakin yaşayan büyük ve hareketsiz kitleleri dâhilerin ve büyük adamların bir lokomotif gibi harekete geçirdiklerini belgelemektedir. Normal insanların çok üzerinde niteliklere sahip bu insanlar toplumları derinden etkilemiş, onları arzu ettikleri çizgiye yükseltmeyi başarmışlardır. Atatürk de kuşkusuz çok az sayıdaki dâhi önderlerden biridir.¹

Dâhi, üstün zekânın bir üst kademesi olup bir meslek grubunda çıkılabilecek en üst sınır kabul edilir. Meydan Laresse Ansiklopidisi dehayı, *“herhangi bir alanda yaratıcı güç”*, dâhiyi, *“hakikat, güzellik veya yararlılık bakımından çok büyük yenilikler ortaya koymuş insan”* olarak tanımlamaktadır.²

Ünlü tarihçi Prof. Yusuf Hikmet Bayur, lider ve deha kavramlarının özelliklerini; *“olağanüstü işler görmek ve eserler yaratmak kabiliyetine doğuştan sahip olmak, herkesten çok önce görmek, duymak, anlamak ve kavramak, anlaşılması ve anlatılması imkânsız doğuştan büyüklük, insanlığın gelişiminde görebileceği en yüksek zirveleri görmek, göstermek ve topluluğu oraya götürecektir olağanüstü yaradılıştaki olmak ve nihayet sabırlı olmak”* şeklinde sıralamıştır.³

O halde bir insanı dâhi olarak tanımlayabilmek için öncelikle; üstün bir zekâyâ sahip olması, başka kimsenin yapamayacağı bir eser veya başaramayacağı bir uygulama ortaya koyması, eser veya uygulamalarının toplum yararına, kalıcı ve örnek olması gerekir.

Bu özellikler ışığında bir komutan olarak muharebelerdeki uygulamaları ve sonuçlarına bakıldığında Mustafa Kemal’in askeri dehası tartışılmaz bir gerçektir. Üstelik Mustafa Kemal’in dehası sadece askeri alanla sınırlı değildir, aynı zamanda dâhi bir lider ve devlet adamıdır da. Bu nedenledir ki tüm dünya kendisini çok yönlü bir dâhi olarak kabul etmektedir.

Amerikalı bilim adamı Richard D. Robinson, O’nun askeri dehasını oluşturan niteliklerin; kişisel cesaret, başkalarının hareketini sezme yeteneği, sabır, yani kendi hareketlerinin en etkili olabileceği zamanı kavrayış, askeri harekâtın amacını saklı tutmak, inandırıcı biçimde yanıltma hareketleri yapabilme yeteneği, hasım kuvvetlerin nispi muharebe gücünü, objektif bir görüşle ve doğru olarak değerlendirebilme niteliği,

---

1 Nazım Onmuş, “Deha Kavramı ve Anılarıyla Atatürk’ün Dehası”, *Jandarma Dergisi Eki*, Sayı 101, Ankara 2003, s. 7.

2 Meydan Larousse, Cilt III, Meydan Yayınevi, İstanbul 1969, s. 455.

3 Hikmet Özdemir, *Atatürk’ün Liderlik Sırları*, Remzi Kitapevi, İstanbul 2006, s. 12-13.

yani “gerçekçilik” olduğunu belirtmiştir.⁴

Atatürk biyografisinin yazarı tarihçi Lord Kinross Atatürk için, “*Onun çağımızın yetiştirdiği en büyük devlet adamlarından biri olduğu hakkında en ufak bir kuşku yoktur. Benim ülkem en büyük adamlarından biri olan Winston Churchill, “Atatürk”ü Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında en büyük dört-beş simasından biri*” olarak anlatır. Churchill ondan “*Türk Milleti'nin önderi, büyük bir asker olarak Savaşçı Prens*” diye söz etmiştir. Gerçek de budur. Atatürk her şeyden önce, büyük bir askerdir; fakat zamanla büyük bir devlet adamı oldu. Tarihin bize anlattığı pek çok büyük askerler ve büyük devlet adamlarının yanında, bu iki özelliği kendinde toplayan pek az kişi vardır ve Atatürk, bu seyrek görülür kişilerdendir. O büyük bir asker-devlet adamıdır. Atatürk, bir taraftan savaş adamı, öte yandan da barış adamıdır. İçindeki büyük askeri deha milletini çökmekten kurtarmış ve yine içindeki devlet adamı özelliği, hayatına ışık saçtığı milletinin yeniden doğuşunu sağlamıştır. Bu büyük başarı, insanlarda az rastlanan yetenek birleşimlerinin eseridir” diye bahsetmektedir.⁵ Yine Kinross, “*Asker Atatürk, zamanında başka hiç kimsenin başaramayacağı şekilde Avrupa devletlerinin kendisine karşı planlarını altüst edip tarihin yüzünü değiştirmiş, ülkesini kurtarmış, devlet adamı Atatürk, ülkesinin bu devletlerce eşit koşullarla kabul edilmesini ve Yakındoğu gibi sık sık değişikliğe uğrayan bir bölgede bir istikrar unsuru olarak kalmasını sağlamıştır*”⁶ ifadelerini kullanmıştır.

Büyük adamları büyük milletler yetiştirir. Tarihi büyük adamdan yoksun olan bir millet, fakir bir millettir. Kökünü tarihin derinliklerinden alan yüce Türk Milleti'nin yetiştirmiş olduğu en son büyük adam Atatürk'tür⁷ Gerçekten de ileri görüş, cesaret, azim, kararlılık, yönetim gücü, zamanında doğru ve hızlı karar verme özelliklerinin tümünün aynı liderde toplanması, bu liderin Türk milletinin içinden çıkması Türk ulusunun kaderini değiştirmiştir.⁸

1922 yılında Türk Ordusunun Yunan Kuvvetlerini denize dökmesinin ardından İngiliz Parlamentosunda yapılan toplantıda İşçi Partisi Lideri, Başbakan Lloyd George'a hitaben kürsüden; “*Nerde Başbakan Lloyd George? Bize ne söz verdi, netice ne oldu? Hazinesen büyük paralar alıp bizi boş yere masrafa soktu. Hani boğazlar bizim olacak, Anadolu paylaşılacaktı? Hiçbiri olmadı. Bu başarısızlığın hesabını bize versin.*” diye seslenir. Bu sözler üzerine Lloyd George kürsüye gelir ve “*Asırlar pek nadir olarak dâhi yetiştirir. Şu talihsizliğe bakınız ki o dâhiyi asrımızda Türk Milleti yetiştirdi. Mustafa Kemal'in dehasına karşı elden ne gelir*” diyerek kürsüden inip istifasını verir.⁹

4 *Atatürk ve Askerlik Sanatı*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 1985, s. 58.

5 Süleyman Arslan, “Atatürk'ün Devlet Adamlığı Vasfı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Kasım 1996, Sayı 36, s. 952.

6 Lord Kinross, *Atatürk: Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, (çev. Necdet Sander), Altın Kitaplar Basımevi, İstanbul 1990, s. 576.

7 Süleyman Arslan, “Atatürk'ün Devlet Adamlığı Vasfı”, s. 933.

8 Yalçın Özkan, “Dürüst Mavi Gözler ve Cesur Adımlar”, *Atatürk Haftası Armağanı*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003, s. 133.

9 Enver Behnan Şapolya, *Mustafa Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi*, Rafet Zaimler Yayınevi, İstanbul

O halde, dünyanın en güçlü ordularına geçit vermeyen, İngiltere Başbakanı'nı istifa etmek zorunda bırakan, Rus Çarlığı'nın çöküşünü hızlandıran, muharebe meydanlarında en ümitsiz ortamlar ve çarelerin tükendiği anlarda, verdiği tek bir emirle durumu tersine çevirmeyi başarabilen bu üstün insanın askeri dehası nasıl oluşmuş, hangi süreç ve ortamlarda gelişmiştir?

Mustafa Kemal'in Askeri Dehasının Özellikleri

Mustafa Kemal'in askeri dehası; asker kişiliği çerçevesinde oluşmuş ve mesleki tecrübeleri ışığında gelişmiştir. Asker kişiliği; doğuştan sahip olduğu kişisel nitelikler, yetiştiği ortamın etkisi ve aldığı eğitim sonucu şekillenmiştir.

Doğuştan Sahip Olduğu Kişisel Nitelikler

Kişisel niteliklerine bakıldığında, şüphesiz Mustafa Kemal bir dâhi olarak sayısız üstün niteliklere sahipti. Fakat onu dâhi asker yapan en temel nitelikleri; cesaretli, kararlı, gerçekçi, inisiyatif sahibi, öngörülü, sabırlı ve lider özelliklerine sahip olmasıdır.

-Cesareti; en zor anlarda, en zor kararları verebilmesini, tüm muharebelerde atılğan bir ruhla hareket etmesini,

-Kararlı olması; muharebelerde asla yenilgiyi kabullenmeden, başarıyı elde edinceye kadar mücadele etmesini,

-Gerçekçi olması; maceraya kapılmadan, içinde bulunduğu şartlarda en akılcı kararları verebilmesini; hesaplı riskleri göze almasını,

-İnisiyatif sahibi olması; en zor şartlarda, en ağır sorumlulukları üzerine almasını, askerliğin gereklerini yapma konusunda emir beklemeden derhal harekete geçmesini,

-Öngörü ve sezgilerinin kuvvetli olması; geleceği herkesten önce görmesini, hep karşı tarafın önünde harekete geçerek hasmı kendi iradesine bağlı hareket etmeye mecbur bırakmasını,

-Sabırlı olması; en uygun zamanda harekete geçmesini,

-Lider özelliklerine sahip olması; öğrencilik yıllarından itibaren girdiği her ortamda

çevresini etkileyerek fark edilmesini ve herkes tarafından saygı görmesini sağlamıştır.

Atatürk'ün yakın arkadaşlarından Kılıç Ali, onun liderlik özelliğini, “*Atatürk'ün hayatı incelenecek olursa görülür ki gençliğinden, okul hayatından itibaren çok canlı ve hareketli bir yaşayış tarzı vardı. Nerede ve ne rütbede olursa olsun onu daima bir baş olarak görürüz. Nereye gitse, hangi mecliste bulursa, onun derhal bu meclislerin, bu toplantıların reisi olduğu görülür. Hatta genç bir erkân-ı harp (kurmay) subayı olarak emrinde bulunduğu komutanların dahi çok defalar ona boyun eğdiklerine şahit oluyoruz*”¹⁰ ifadeleriyle açıklamıştır. Yine Mustafa Kemal Paşa Büyük Taarruz öncesi 24 Temmuz'da Konya'da, kendisi ile görüşmeye gelen İngiliz General Towshend'i kabul etmiş, görüşme sonrası Birinci Dünya Harbinin bu ünlü Generali Atatürk'e karşı hayranlığını, “*Ben şimdye kadar 15 hükümdar ve cumhurbaşkanı ile özel ve resmî konuşma yaptım. Mustafa Kemal'de büyük bir ruh kudretinin esrarı var*” sözleriyle açıklamış, onun müstesna kişiliğinin ne denli büyüdüğü altında kaldığını samimiyetle belirtmiştir.¹¹

Yetiştığı Ortamın Etkisi

Mustafa Kemal'in asker kişiliğinin oluşmasına, şüphesiz yetiştığı ortamın da etkisi olmuştur. Çünkü her kültür çevresi kendi insanını yetiştirir. Atatürk'ün asker kişiliğine bakıldığında da yetiştığı ortamın izlerini taşıdığı görülür. Atatürk, sürekli mücadeleler içerisinde yaşamış ve yoğrulmuş bir Türk insanıdır. O dönem, Türk milleti için, bütün değerleri ile birlikte var olmakla yok olmanın hududunda yaşanan bir tarih kesitidir.¹² Bu ortam onun fikir ve düşünce hayatının şekillenmesinde etkili olmuştur.¹³ Uzun mücadeleler sonunda kurulan ve dünyanın en büyük imparatorluklarından birisi olan Osmanlı İmparatorluğu çağlar boyunca kendi hukukunu ve adaletini geniş bir alanda egemen kılmıştı. Atatürk, milletin; gelenekleri, kahramanları, zaferleri, şehitleri, gezginleri ve düşünürleri ile kök saldıran Balkanlardaki topraklarından sökülerek Orta Asya'ya sürülmesini önlemeye çalışan, bu ağır yüke omuz veren, şanssız fakat yüce bir kuşağın çocuğudur.¹⁴

Doğduğu ve yetiştığı XIX. yüzyılın son ve XX. yüzyılın ilk döneminde Osmanlı Devleti, Avrupalı büyük devletlerin Şark Meselesi çerçevesinde takip ettikleri emperyalist politika ve Balkanlarda yaşayan gayrimüslimler arasında yayılan milliyetçilik hareketleri sonucu dağılma sürecine girmişti.¹⁵ Dolayısıyla Mustafa Kemal, yok olmamak için direnen

10 Kılıç Ali, *Atatürk'ün Hususiyetleri*, Sel Yayınları, İstanbul 1955, s. 31.

11 Salih Omurtak, Hasan Ali Yücel, İhsan Sungu, Enver Ziya Karal, Faik Reşit Unat, Enver Sökmen, Uluğ İğdemir, *Atatürk*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınevi, İstanbul 1970, s. 157.

12 Suat İlhan, “Atatürk'ün Yetiştığı Ortam”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt II, Sayı 5, Mart 1986, s. 279-280.

13 *Atatürk'ün Önderliği ve İleri Görüşlülüğü*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 2010, s. 5.

14 Suat İlhan, *Harp Yönetimi ve Atatürk*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1970, s. 2.

15 Yusuf Sarıman, “Atatürk'ün Yetiştığı Dönemin Sosyokültürel Yapısı”, *Cumhuriyetin İlanının 90'uncu Yılın-*

ve başlangıçtan beri büyük bir imparatorluğun içinde yaşadığına inanan bir toplumun üyesi olarak dünyaya geldi.¹⁶ Fransız Devrimi ile yayılan milliyetçilik akımlarının çok uluslu imparatorlukların dağılmasına yol açtığı ve Uzak Doğu'da yeni güç odaklarının ortaya çıktığı tarihsel bir dönemde gözlerini dünyaya açtı.¹⁷ Türk tarihi ile özdeşleşmiş, devletine ve Türk geleneklerine bağlı bir aile ortamında büyüdü. Doğduğu yer Selanik o dönemlerde birçok fikrin oluştuğu birçok siyasi olayın gerçekleştiği bir şehirdi. Toplumsal uçurumun ve dengesizliklerin bir arada yaşandığı, büyüklüklerin gururuna, küçüklüklerin ezikliğine şahit oldu. Küçüklüğü reddeden hatta isyan eden bir ruh hali ile çocukluğunu yaşadı. Uzun süre kurtuluş çareleri arayan bir milletin başarısızlıkla sonuçlanmış deneyimlerine rağmen çare aramaktan yılmayan bir kuşakla beraber yetişti. Aile ortamı ve çevresi ile birlikte harpler, ayaklanmalar, göçler, eşkiya hareketleri ve Karadağ, Sırbistan, Avusturya, Yunanistan, Bulgaristan, Romanya ile sürekli olarak kanayan sınır problemleri Mustafa Kemal'in kişiliğinin oluşmasında etkili oldu. Balkanların ekonomik, siyasi ve sosyal ortamında azınlıkları, dış güçleri tanıdı, amaçlarını anladı, çeşitli ırkları bir arada, milliyetçilik akımlarının etkisinde ve bağımsızlık mücadelesi içinde gördü. En büyük karışıklık döneminde, ırkların ve dinlerin çatıştığı bir ortamda yetişti.¹⁸

Gençlik yıllarında içinde bulunduğu sosyal ve siyasi ortamı çok iyi gözlemledi, Türk ve dünya tarihini öğrenerek bu ortamın değerlendirmesini yaptı. Değerlendirmelerinden dersler çıkararak yıkılmakta olan Osmanlı Devleti'nin çöküş sebeplerini ve kurtarılma yollarını düşünme fırsatı buldu.¹⁹

XIX. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı coğrafyasında yaşayan diğer milletler birer birer ayaklanmaya başlamışlardı. Ermeniler, Rumlar, Sırlar, Hırvatlar, Rumenler ve Bulgarlar ayaklanmanın sacayaklarını oluşturmaktaydı. 1878'de sonuçlanan Osmanlı-Rus Harbi sonrasında Balkanların önemli bir kısmı elden çıktı.²⁰ Balkanlar'da elde kalan bölüm son derece sınırlı idi. Yunan, Bulgar ve Sırp silahlı çeteleri Osmanlı Devleti'nin elinde kalan bu son Balkan yarımadası topraklarını da almak için büyük bir çaba içerisindeydi.²¹ Özellikle 93 Harbi'nin (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı) bölge üzerindeki tahribat bilançosu korkunç oldu. Kısa sürede Rumeli'nin işgaliyle sonuçlanan savaşta, savaşın süresinin kısıllığı sebebiyle can ve mal kaybının az olması beklenirken aksine bölgedeki Türk nüfusu en az yarısı oranında azalmıştı. Göç ettirilenlerin tüm mal

da *Atatürk ve Cumhuriyet Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 2014, s. 91.

16 İlhan, "Atatürk'ün Yetiştirdiği Ortam", s. 279-280.

17 Şerafettin Turan, "Atatürk'ün Eğitim Süreci ve Düşünce Dünyasını Etkileyen Olaylar ve Düşünürler", *Cumhuriyetin İlanının 90'ıncı Yılında Atatürk ve Cumhuriyet Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 2014, s. 107.

18 İlhan, "Atatürk'ün Yetiştirdiği Ortam", s. 282-283, 285.

19 Yahya Akyüz, "Atatürk'ün Eğitim Düşüncesinin Kökenleri", *Atatürk Araştırma Dergisi*, Cilt VIII, Sayı 23, Mart 1992, s. 235.

20 B.H. Sumner, *Russia and the Balkans 1870-1880*, Oxford Clarendon Press, Oxford 1937, s. 56-57.

21 Naci Şahin, "1800'lü Yıllar Sonrasında Balkanlar'dan Anadolu'ya Yapılan Göç Hareketleri ve Anadolu Coğrafyasındaki Sosyokültürel Etkileri", *Dokuzuncu Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Cilt II, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006, s. 71.

varlıkları yakılıp yıkılarak yok edilmiş veya gasp edilmişti. Yerlerinde kalanların da büyük çoğunluğu aynı akıbete uğramıştı.²²

Sonuç olarak Mustafa Kemal, 93 Harbinde yüz binlere varan göçlerin, büyük yıkımların, kaybedilen toprakların ve terk edilen ocakların izlerinin yaşandığı bir çocukluk dönemi geçirdi. Sürekli olarak kanlı hudut olaylarını, dağlardaki eşkıyanın hikâyelerini dinledi. Askeri lise yıllarında Türk-Yunan Harbini, gençliğinde Balkan Harbinin acılarını yaşadı. İmparatorluğun son yılları her yönden zor geçmekteydi. O dönemde çöküşü önlemenin tek çaresinin ordu olduğu düşüncesi hâkimdi. Bu sebeple herkes askerliğe saygı duyuyor, milleti düştüğü bunalımlı ortamdan askerinin kurtaracağına inanıyordu. İşte Mustafa Kemal böyle bir ortamda yetişti, kişiliği bu duygular ve hassasiyetlerle bezendi.

Aldığı Eğitimin Etkisi

Mustafa Kemal'in yetişmesinde dönemin eğitim sistemi de etkili olmuştur.²³ Aldığı eğitimin asker kişiliğine etkisine bakılacak olursa, Atatürk özel bir öğrenim görmemiş ancak tüm öğrenim hayatı boyunca hep çalışkan bir öğrenci olmuş, bu dönemi askeri kişiliğini geliştirmek bakımından çok faydalı değerlendirmiştir.

İlköğrenimini müteakip gittiği Selanik Askeri Rüştiyesinde yetenek ve zekâsı sayesinde kısa sürede arkadaşları arasında temayüz etmiş, özellikle matematik derslerindeki başarısı onun gelecekte, muharebelerde hesaplı riskleri belirlemesi ve analiz etmesine temel teşkil etmiştir.

Askeri Rüştiye sonrası öğrenimine Kuleli Askeri Lisesinde devam etmek isteyen Mustafa Kemal, daha iyi bir öğrenim göreceği yönünde tavsiyelere uyararak Manastır Askeri İdadisine gitmiştir. Çok yönlü kişiliği ile İstanbul'daki yaşam kendisine daha cazip görünse de, iyi bir asker olma ideali karar vermesinde daha ağır basmıştır. Matematik derslerine ilgisinin yanı sıra Askeri Lise eğitiminde tarih ve yabancı dil derslerine de merak salmış, okuma alışkanlığı kazanmıştır.

Manastır Askeri İdadisinde iken üzerinde önemli etkisi olan tarih öğretmeni Mehmet Tevfik Bey, dönemin dar Osmanlı tarihçiliği görüşünden uzak, Türk tarihini tüm genişliği ve derinliği ile kavramış, öğrencilere dersi sevdirek tarih kültürünü aşılarmıştır.²⁴

22 Hatice Örcün Barışta, "Osmanlı İmparatorluğu Dönemi Balkan Tarihi Araştırmalarına Katkıda Bulunacak Birkaç Görsel Belge Üzerine", *Dokuzuncu Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Cilt II, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006, s. 71.

23 *Atatürk'ün Önderliği ve İleri Görüşlülüğü*, s.6.

24 Yahya Akyüz, "Atatürk'ü Yetiştiren Öğretmenlerden Birkaçı", *Atatürk Devrimleri ve Eğitim Sempozyumu*, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara 1981, s. 115.

İdadi öğrencisi iken patlak veren Türk-Yunan Savaşı'nın doğurduğu düş kırıklığını yaşamıştır. Yunanlıların Girit'i ele geçirmek için adaya asker çıkarmalarıyla başlayan savaşta kimi gençler gibi Mustafa Kemal de gönüllü olarak savaşa katılmak istemiş, ancak henüz 16 yaşında olduğu için isteği kabul edilmemiştir.²⁵

Mustafa Kemal'in, askeri okullarda kendisine entelektüel ve siyasi alanda ufuklar açan birçok öğrenci arkadaşı olmuştur. Bunların arasında en çok öne çıkan Ali Fuad (Cebesoy)'dur. Tanınmış bir aileye mensup olan ve İstanbul'da saygın bir Fransız okuluna giden Ali Fuad Fransızca'yı çok iyi biliyordu. Ali Fuad Mustafa Kemal'in Fransızcasını ilerletmesine yardım ederken, karşılığında Mustafa Kemal de ona teknik derslerde yardımcı olmuştur.²⁶ Şiir yazaran Ömer Naci'nin tavsiye ettiği kitapların kendisini edebiyatla tanıştırdığını söylemiştir.²⁷

Kendisi gibi Makedonyalı arkadaşı Ali Fethi (Okyar) da Fransızcasını ilerletmesinde örnek teşkil etmiş, dil bilgisi ilerledikçe Ali Fethi ona Rousseau, Voltaire, Auguste Comte, Desmoulins, Montesquieu gibi Fransız filozoflarının eserlerini tanıtmıştır.²⁸ Mustafa Kemal ayrıca Mekteb-i Harbiyede üç yıl Almanca öğrenimi görmüştür.²⁹

Okul döneminde birçok öğretmeni de Mustafa Kemal üzerinde iz bırakmıştır. Örneğin Mekteb-i Harbiye'de taktik dersleri veren Kaymakam (Yarbay) Trabzonlu Nuri Bey bunlardan biridir. Talebeler geniş kültürlü, strateji uzmanı bu hocalarına büyük saygı duymuşlardır. Nuri Bey, aynı zamanda ders programında yeri olmayan gerilla savaşını da öğretmiştir. Öğrendikleri Mustafa Kemal'in zihninde unutulmaz bir iz bırakmış, yıllar sonra Libya'da çarpışırken, bir arkadaşına İtalyanlara karşı kendi gerilla harekâtlarında Nuri Bey'den öğrendiklerini uyguladığını yazmıştır. Tüm hocaları arasında en çok sayıp sevdiği ise Naci (Eldeniz) olmuş ve bu hayranlık ölümüne dek sürmüştür.³⁰ Yüzbaşı Naci Bey, Harbiye'de adab-ı muaşeret ile talim ve tabiye dersleri vermiştir. Derslerinde insana dair konuları anlattığından Mustafa Kemal'in çok ilgisini çekmiştir.³¹

Sonuçta iyi eğitilmiş bir asker olarak;

-Askeri tarih merakı onu; tarihte başarılı olmuş komutanları ve uygulamalarını inceleme, özümseme ve askeri kişiliğini geliştirme, başarılı manevraların ipuçlarını çözerek bunlardan istifade etme,

25 Turan, "Atatürk'ün Eğitim Süreci ve Düşünce Dünyasını Etkileyen Olaylar ve Düşünürler", s. 108.

26 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, Baha Matbaası, İstanbul 1967, s. 42.

27 Austin Bay, *Atatürk: Modern Türkiye'nin Kurucusu Dahi Generalden Liderlik Üzerine Dersler*, (çev. Fethi Aytuna), Pegasus Yayınları, İstanbul 2013, s. 37.

28 Kinross, *Atatürk: Bir Millet'in Yeniden Doğuşu*, s. 321-29.

29 Şerafettin Turan, *Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik: Kemal Atatürk*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2004, s.51.

30 Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s. 21, 43-45.

31 Cemil Sönmez, *Atatürk'ün Yetişmesi ve Öğretmenleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2004, s. 127-138.

-Yabancı dil bilgisi; dünyaya açılma, askeri alanda gelişmiş ülkelerdeki uygulamaları takip etme, modern teknik ve taktikleri öğrenme, bunları kendi uygulamalarına yansıtma,

-Okuma alışkanlığı; sürekli kendini geliştirme olanağı sağlamıştır.

Mustafa Kemal, öğrencilik yıllarından başlayarak askeri eğitim ve harekât yönetimine çok önem vermiş, bu konulardaki bilgi ve kavramlara yönelik yayınların üzerinde durmuş, bulabildiği zamanlarda bu amaçla kitaplar, broşürler yayımlamış, tercümelemeler yapmıştır. Bunlar; Takımın Muharebe Talimi (Tercüme), Cumali Ordugahı Süvari Takım, Bölük, Alay, Tugay Manevraları, Beşinci Kolordu Erkan-ı Harbiye Tabiye ve Tatbikat Seyahati, Bölüğün Muharebe Talimi (Tercüme), Zabit ve Kumandan ile Hasb-ı Hal, Tabiye Meselesinin Halline ve Emirlerin Yazılış Şekillerine Dair Broşürdür. Bu yayınlar incelendiğinde, askeri konular hakkında ilkeler belirlediği görülür ve bu ilkelerin çoğunun günümüz koşullarında geçerliliğini sürdürmesi onun askeri dehasını gösterir.³²

Harp Okulu; kendisini askeri eğitim yönünden teknik olarak ve taktik seviyede geliştirme ve muharebe sahasını canlandırma, Harp Akademisi eğitimi; stratejik seviyede harekât planlaması yapma, muharebe sahası fonksiyon alanlarını analiz etme ve muharebe sahasını şekillendirme yeteneği kazanmasını sağlamıştır. Tüm bu öğrenim hayatı Kurmay Yüzbaşı olarak meslek hayatına başlarken edineceği tecrübeler için sağlam bir temel oluşturmuştur.

Şurası da bir gerçektir ki o dönemin askeri okullarında yüksek seviyede bir öğrenim verilmiştir. O tarihlerde bu okullarda İmparatorluğun çektiği sıkıntıları bilen, büyük hedefleri olan, sorumluluğunun bilincinde genç insanlar eğitim görmüş, Türk milletinin ve Türk tarihinin altın bir kuşağı yetişmiştir. Bu altın kuşak iki buçuk asırdır devam eden yenilgilerin baskısından kurtulmaya çalışan aziz milletimizin öncüleri olmuştur.³³ İlk görevlerinde Balkan Harbini yaşayan bu komutanlar, imparatorluğu yıkımdan kurtarmak için Sarıkamış'tan Basra'ya, Çanakkale'den Galiçya'ya, Makedonya'dan Sina'ya cepheden cepheye koşmuş, canları pahasına savaşmışlardır. İşte Mustafa Kemal, tüm bu üstün asker şahsiyetler arasında bilgi, yetenek, tecrübe ve kişiliği ile öne çıkmış, onlara liderlik ve komuta etmiştir. Yani altın kuşağın en iyileri arasında en üst seviyeye yükselmiştir.

Mesleki Tecrübeleri

1905'de Akademiyi Kurmay Yüzbaşı olarak bitiren Mustafa Kemal atamayı

32 10 Kasım 1996 Atatürk'ü Anma Töreni Broşürü, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1996, s. 3.

33 İlhan, "Atatürk'ün Yetiştirdiği Ortam", s. 279-280.

beklerken, Padişaha suikast yapma hazırlığında oldukları yolunda yapılan ihbar üzerine Ali Fuat Cebesoy ve Fethi Okyar'la birlikte tutuklandı, aylarca tutuklu kaldıktan sonra Şam'daki 5'nci Orduya atandı.³⁴ Memleketin her yeri gibi Suriye de karışık. Arap aşiretleri devlet otoritesini tanımıyor ve dirliği bozuyordu. Mustafa Kemal küçük rütbeli bir subay olduğu halde kendisini herkese saydırdı, birçok aşireti yola getirdi ve komutanların sevgisini kazandı.

Suriye'deki Dürzî ayaklanmasının bastırılmasından sonra Mustafa Kemal bütün rütbelerde harp tecrübesi kazanacağı görevlerde bulundu. Askerlik hayatının başlangıç dönemlerinde;

-Trablusgarp' da şeyhlerin önyak olduğu ayaklanma hazırlığının giderilmesinde görev aldı.

-Avusturya-Macaristan'ın Bosna Hersek bölgesine asker yığması üzerine Bosna'da istihbarat çalışması yürüttü.

-31 Mart Ayaklanmasını bastırmak üzere Selanik'te teşkil edilen Hareket Ordusu ile İstanbul'a hareket etti ve ayaklanmanın bastırılmasında görev aldı.

Hareket Ordusu Kurmay Başkanı olarak ordunun ayaklanmayı nasıl bastıracağına dair bütün planları hazırladı. Ayaklanmanın bastırılması sonrası artık ordunun görevini bitirdiğini düşünüyordu. Ona göre ordunun çok önemli asıl görevleri vardı. Siyaset sivillere bırakılmalıydı. Bu düşünce ile ittihatçıların arasına katılmadı. Cemiyetin askeri liderlerini, özellikle Enver Paşa'yı yeri geldikçe eleştirdi ve zaman onu haklı çıkardı.³⁵

-Harbiye nazırı Mahmut Şevket Paşa ile birlikte Arnavutluk'ta çıkan isyanı bastırma görevlerini icra etti.

-Subay Talimgâh Komutanlığı yaptı, gözlemci olarak Fransa'da düzenlenen tatbikata katıldı.

-Selanik'te Piyade Alay Komutanlığı görevinde bulundu.

Mesleki yönden olgunlaşan Atatürk dâhi komutan özelliklerini katıldığı muharebelerde gösterdi. Bundan sonraki tüm rütbelerini muharebe meydanlarında aldı. Bir cepheden öbürüne ömrünün 11 yılını savaş alanlarında geçirdi.

---

34 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt II, MEB Yayınları, Ankara 1972, s. 75.

35 *Türk Tarihi İçinde Atatürk ve Cumhuriyet*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 2009, s.31.

Mustafa Kemal'in Askeri Dehasının Muharebelere Yansıması

Trablusgarp Harbi

Trablusgarp, Mustafa Kemal için, gelecekte Milli Mücadele'de uygulayacağı, işgalci ordularla çatışma hareketi ve yerel halkı örgütlemek adına adeta bir staj yeri oldu.³⁶

-Tobruk ve Derne'de görev yaptı. Bölgeyi önceden tanınmasının faydalarını gördü. Emrinde çok az sayıda Türk askeri vardı. Yerel halkı mücahit olarak teşkilatlandırdı. Onları eğitti. Ruhun güçlendirdi ve disiplinli savaşılar haline getirdi.

-Silah, mühimmat, malzeme ihtiyacını daha ziyade baskınlar sonucu İtalyanlardan karşıladı. Küçük birliklerle üstün kuvvetlere karşı harekât taktiklerini kullandı.

-Kıyı savunması, çölde harekât ve gayri nizami harp tekniklerini uyguladı. Bu uygulamalar sonucu İtalyan kuvvetlerini kıyıya hapsetti, Trablusgarp içlerine doğru ilerlemelerini engelledi.

Mustafa Kemal buradaki muharebe tecrübelerinden, Çanakkale Muharebelerinde kıyı savunmasına ilişkin taktiklerde, Filistin cephesinde çölde harekât konusunda, Milli Mücadelenin başlangıcında gayri nizami harp konusunda ve milli teşkillerin desteklenmesinde etkinlikle istifade etti.

Balkan Harbi

Balkan Harbi Mustafa Kemal Trablusgarp'ta iken başladı. Aslında harbin öncesi Selanik'te görevli iken harbin yaklaştığını ve hazin sonucu öngörerek, Bulgar ordusunu yenmek için uygulanacak manevrayı ve alınması gereken tedbirleri rapor etmişti. Ne var ki bu rapor emrinde olduğu 5'inci Kolordu Komutanı tarafından padişahlık katına kadar haddini bilmezlik örneği olarak ulaştırıldı. Ve ne yazık ki aynı Kolordu Komutanı, Balkan Harbinde emrindeki Mürettep Kolorduyu tek kurşun atmadan 30.000 kişilik kuvvetiyle Selanik'te Yunanlılara teslim etti.³⁷

Mustafa Kemal Trablusgarp dönüşü yeni kurulan Bolayır Kolordusuna önce Harekât Şube Müdürü olarak atandı, bir süre sonra Kurmay Başkanı olarak görev yaptı. Çatalca hattı üzerinde çatışmalar devam ederken, Başkomutanlıkça Şarköy'e çıkarma yapılarak, güneyden de Bolayır Kolordusu ile koordineli olarak Edirne istikametinde taarruz edilmesi planlandı. Bolayır Kolordusu planlandığı gibi 8 Şubat 1913'de taarruza

36 İlber Ortaylı, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2018, s.87

37 Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s. 155.

başladı ve başlangıçta taarruzları da başarıyla geliştirdi. Ancak gemiler zamanında hareket etmediğinden Şarköy'e çıkacak kuvvet gecikti, takviye birlikler gelmedi. Bunun sonucunda Bolayır Kolordusu geri çekilmek zorunda kaldı.³⁸ Buna rağmen Mustafa Kemal 17 Şubat 1913 gecesi Başkomutanlığa, Bulgar ordusunun gerisini keserek imha etmeye ve çökmek üzere olan Edirne savunmasını takviye etmeye yönelik yeni bir harekât planı teklif etti. Ne yazık ki bu plan da dikkate alınmadı.³⁹ Oysa o tarihlerde Şükrü Paşa komutasında Edirne Müstahkem Mevki Komutanlığı Edirne savunmasını devam ettirmekteydi. Harbin başlangıcında en fazla 50 gün süreyle savunacak yiyecek ve cephane stoku bulunan Edirne'deki kuvvetler ve halk Şükrü Paşa'nın önderliğinde şehri 5 ay 5 gün süreyle savunmuş, bu mucizevî direniş tüm itilaf devletlerince bile saygı ve hayranlıkla karşılanmıştı. Şükrü Paşa, 26 Mart 1913 günü teslim olmak zorunda kalana kadar Bulgarların çoğunluk kuvvetlerini oyalamış ve İstanbul'a dayanmasına engel olmuştu.

Sonrasında Balkan devletleri birbirlerine düşüp 1913 yılı Haziran ayı sonunda aralarında çatışmaya başlayınca Çatalca ordusu Bolayır Kolordusu ile birlikte ileri harekâta geçti. 20 Temmuz 1913'de Edirne'ye ilk giren birlikler arasında kolordu süvari tugayının başında Mustafa Kemal vardı.⁴⁰

Sonuç olarak Mustafa Kemal, Trablusgarp Harbi nedeniyle Birinci Balkan Harbi'ne Osmanlı ordusu Çatalca hattına çekildikten sonra katılmıştır. Rütbesinin henüz küçük ve karargâhta ancak şube müdürü olması dolayısıyla da harbin gidişatına doğrudan müdahalesi olmamıştır. Buna rağmen eğer, savaştan önce önerdiği harekât planı uygulansaydı, iyi bir sevk idare ile harbi kazanmak mümkündü. Önerdiği plana göre; Garp Ordusu hem kuzeyden, hem güneyden orta bölgeye (Varna-Selanik-Manastır arasındaki) çekilecek, böylece komutanlık ve birlikler dağıtılmadan merkezde toplanacak, öncelik en tehlikeli düşman kuvveti üzerinde toplanarak ordu tüm gücüyle taarruz edebilecekti. Doğu Trakya'da ise Şark Ordusu önce Kırklareli-Edirne hattında toplanacak, müteakiben Garp Ordusu ile birlikte Bulgar ordusuna taarruz edecekti. Plana göre, harekâtın başarılı olması için orduların en kısa zamanda hazırlanması zorunluluğu vardı. Balkan Savaşı'nda Mustafa Kemal'in önerdiği planlamanın tersine uygulamalar yapıldı, strateji ve taktik kurallara uyulmadı. Bunun sonucunda iki hafta gibi kısa sürede her iki ordu cephesinde de hezimetle karşılaşıldı. Mustafa Kemal'in tıpkı savaş öncesi yaptığı plan gibi, harbin ilerleyen aşamasında Edirne savunması henüz devam ederken önerdiği ikinci planlama da dikkate alınmadı. Oysa Mustafa Kemal'in hazırladığı rapor, kaybedilmiş bir savaşın yıkıntıları arasında bile son bir kurtuluş ışığı vadeden bir atılım olması bakımından önemliydi.⁴¹ Bu planlar, muharebelerdeki örnek uygulamalar yanında kendisinin stratejik

38 "Atatürk", *Askeri Mecmua*, Sayı 114, Askeri Matbaa, İstanbul, 1939, s. 8-9; Hikmet Bayur, *Atatürk'ün Hayatı ve Eseri*, Güven Basımevi, Ankara 1963, s. 58,

39 *Askeri Yönüyle Atatürk*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 20.

40 Bayur, *Atatürk'ün Hayatı ve Eseri*, s. 58; Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Cilt I, Yükselen Matbaası, İstanbul 1969, s. 172; Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, Tercüman Yayını, İstanbul 1980, s.190.

41 *Askeri Yönüyle Atatürk*, s. 18-20.

seviyede, rütbesinin çok ötesinde ne denli üstün bir planlama ve öngörüye sahip olduğunu göstermektedir.

Çanakkale Muharebeleri

Çanakkale Muharebeleri Atatürk'ün; cesur, kararlı, gerçekçi, öngörülü, sabırlı ve inisiyatif sahibi asker niteliklerinin tümünün en güzel şekilde yansıdığı örnek uygulamalarla doludur.

19. yüzyıl son çeyreğinden itibaren Prusya modelini örnek alan ve askerlik anlayışını bu model üzerine inşa eden Osmanlı ordusunda disiplin anlayışı ön plana çıkmaya başladı. Buna paralel olarak komutan ve subaylarda inisiyatif gücü sınırlandı, önemli kararlarda üst komutanın onayını alma zorunluluğu arttı. Bu zorunluluk şüphesiz, ihtiyat birlik komutanları açısından daha da bağlayıcı idi. Çanakkale muharebeleri, bir genel ihtiyat birlik komutanının inisiyatif gücünü hangi koşullarda ve nasıl kullanması gerektiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Balkan Harbi sonrası Sofya Askeri Ataşeliğine görevlendirilen Mustafa Kemal Osmanlı Devletinin savaşa girmesi üzerine aktif bir görev talep etti ve bunun üzerine yarbay rütbesinde, Çanakkale Muharebeleri başlamadan bir ay evvel 20 Ocak 1915'de ismi olan fakat henüz teşkil olunmayan 19'ncü Tümen Komutanlığı'na atandı. Mustafa Kemal'in atama kararnamesini Enver Paşa'ya vekâlet eden Talat Paşa, Sadrazam Sait Halim Paşa ve Padişah Mehmet Reşat imzalamışlardı. Atama kararnamesini müteakip Mustafa Kemal, atandığı 19'ncü Tümeni uzun çabalardan sonra bulabildi. Hatta Çanakkale savaşları sırasında kendisinin de komutanı olacak Liman von Sanders'in Kurmay Başkanı Kazım (İnanç) Bey'e tümeni sorduğunda, Kurmay Başkanı Mustafa Kemal'e *"Bizim kuruluşlarımız arasında böyle bir tümen yok"* cevabını verdi. Kurmay Başkanı bir tahmin yürüterek; *"Ama Gelibolu'daki 3'ncü Kolordu'nun böyle bir birlik kurmayı tasarlamış olması pek mümkündür. Oraya gitmek zahmetine katlanırsanız, herhalde gerekli bilgiyi elde edersiniz"* dedi. Mustafa Kemal, kâğıt üzerinde oluşturulmuş 19'ncü Tümen'de ancak 2 Şubat 1915'te göreve başlayabildi.⁴²

19'ncü Tümen Çanakkale Muharebeleri öncesi 3'ncü Kolordu kuruluşunda olmakla beraber Bigalı çevresinde ordu ihtiyatına ayrılmıştı. Tümene verilen görev *"düşmanın çıkarma harekâtına göre Gelibolu, Saros bölgesi ya da Anadolu yakasında kullanılmaya hazır olmak"*.⁴³

42 Mithat Atabay, "Çanakkale Savaşları Sırasında Mustafa Kemal Atatürk", Çanakkale Muharebelerinin İdaresi, Komutanlar ve Stratejiler, (ed. Lokman Erdemir, Kürşat Solak), Çanakkale Valiliği Yayınları, Ankara 2015, s. 105.

43 ATASE (Askeri Tarih ve Stratejik Etüt) Daire Başkanlığı Arşivi, K (Klasör): 3964, D (Dosya): 7, F (Fihrist):

Mustafa Kemal, Balkan Harbi'nde Bolayır Kolordusu'nda görev yaparken Çanakkale sahilini ve sahilin suretini tetkik etmişti. 18 Mart'tan sonra Boğazı donanma ile geçemeyen düşmanın karaya asker çıkarma olasılığı iyice artınca, düşmanın nereye çıkabileceği hususunda çeşitli harp oyunları yaptırmakla uğraştı. Neticede düşmanın aynı anda birkaç noktaya çıkarmaya yapabileceğine hükmederek aşağıdaki kararları verdi.⁴⁴

-“Düşmanın *Seddülbahir* bölgesinde karaya asker çıkarma olasılığı yüksektir. Düşman *bu bölgeye çıkmayı ve Alçıtepe'yi elde etmeyi başardığı takdirde Boğaz'ın girişinden itibaren önemli bir kısmına sahip olabilecektir.*

-*Düşmanın Kabatepe bölgesinin kuzeyi veya güneyine asker çıkarma olasılığı yüksektir. Kabatepe bölgesi, Boğazın kilidi olan Kilitbahir'e çok yakın bulunmasından dolayı, Kabatepe bölgesine çıkacak düşman seri olarak Kilitbahir'e ulaşabilir. Birliklerin Seddülbahir bölgesine çıkan düşman askerleri ile meşgul olmalarını fırsat bilerek Kilitbahir'e ulaşabilir.*

-*Düşmanın Anadolu tarafında Menderes bölgesine asker çıkarması muhtemel ve tehlikeli değildir. Düşmanın buraya çıkaracağı askerlerin donanma ateşinden istifade edemeyeceği için çok kuvvet çıkarması gerekecektir.*

-*Düşmanın Bolayır tarafına asker çıkarma olasılığı zayıftır. Düşman ancak Kabatepe ve Seddülbahir civarına ihraç olunacak kuvvetleri desteklemek amacıyla Bolayır'a asker çıkarabilir, fakat bu çıkarma asıl hedefe yönelik değil, ikinci derecede gerekli bir tedbir olabilir.”*

Bu kararlardan anlaşılacağı üzere, Mustafa Kemal düşman çıkarma yerlerini tam ve isabetle değerlendirmişti. Bu değerlendirmesini defaten dile getirmiş, son olarak 24 Nisan 1915'de Gelibolu'dan Ecebat'a gelen Esat Paşa ile son gelişmeleri görüşürken, çıkarmaların yine Seddülbahir ile Kabatepe'ye olacağını bir kez daha belirtmişti.⁴⁵

Liman von Sanders ise, çıkarmanın birinci öncelikle Saros Körfezi'ne, ikinci öncelikle Anadolu kıyısına, üçüncü öncelikle Gelibolu Yarımadası'nın burnuna (Seddülbahir'e) yapılacağını hesap etmişti. Nitekim birlikleri tertiplerken bu görüş doğrultusunda, birinci öncelikle düşmanın çıkmasını beklediği Saros Körfezi'ne, yani dar bir alana 5. ve 7. Tümenleri, ikinci önceliği verdiği Anadolu kıyısında, daha geniş bir alana 3. ve 11. Tümenleri, üçüncü önceliği beklediği Gelibolu Yarımadası'nın güneyine sadece

---

1-15.

44 Eyüplü Mustafa Şükrü, Çanakkale Şarkısı, Necm-i İstiklal Matbaası, İstanbul 1915.

45 Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, V. Cilt Çanakkale Cephesi Harekâtı, Birinci Kitap, Gnkur. Basımevi, Ankara 1993, s. 236; İsmail Bilgin, “Maydos Mıntıka Komutanı: Kurmay Yarbay Mustafa Kemal ve Cephedeki Görev Süresi Cepheden Ayrılışı”, Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ Dergisi, 100.Yıl Özel Sayısı, Sayı 18, Bahar 2015, s. 76.

9.Tümeni yerleştirdi.⁴⁶ Bu hatalı değerlendirme ve tertiplenme, çıkarma başladığında birlik intikalleri nedeniyle zaman kaybına ve 9.Tümenin zayıflamasına yol açtı.

Mustafa Kemal, sadece çıkarma bölgelerini isabetle değerlendirmekle kalmamış, aynı zamanda savunma şeklini de doğru belirlemişti. Gelibolu Yarımadası kıyı şeridindeki savunma sorumluluğunu devrederken 9.Tümen Komutanı Albay Halil Sami Bey, kendisine bölgenin savunulmasına yönelik karar ve değerlendirmesini sordu. Mustafa Kemal cevaben “Düşmanı karaya çıkartmamak suretiyle vazifenin yapılabileceğini, düşmanın çıkması mümkün olan sınırlı ve belirli iki sahil muntkasında, yani Kabatepe civarı ve Seddülbahir sahil kısımlarına çıkarma girişimi halinde savunma hattında derhal sahile yerleşecek surette kuvvetli tertibat almak gerektiğini” belirtti.⁴⁷ Halil Sami Bey de Mustafa Kemal'in değerlendirmelerini esas alan savunma düzeni alacağını ifade etti.⁴⁸ Ancak Ordu Komutanı olarak savunma planını kendi düşünceleri doğrultusunda yeniden düzenleyen Liman von Sanders, kıyımın zayıf gözetleme birlikleriyle tutulmasını, kuvvetli ihtiyatlar ayırıp bunların desteğiyle düşmanı karaya çıkıttıktan sonra içerilere çekip karşı taarruzlarla denize dökülerek imhasını hedeflemişti.⁴⁹ Kendisi bu konuda aldığı tedbiri sonradan şöyle ifade etmiştir. “*Ben her fırka (tümen)'nin kuvvetlerini toplu tutmasını ve her fırkanın kendi muntkasında sahilde ancak mübrem (gerekli) emniyet tertibatı bulundurmasını emrettim.*”⁵⁰

Doğrusu Ordu Komutanı'nın elindeki kuvvetlerin sayısı, hem kıyıyı sağlam tutmak, hem de geride kuvvetli ihtiyatlar bulundurmak için yeterli değildi. Ayrıca kıyıya çok kuvvet yığmak, güçlü düşman donanmasının ateşleri altında daha savaşın başında fazlaca kayıp verilmesine neden olurdu.⁵¹ Ancak Mustafa Kemal ve diğer Türk komutanların Sanders'den farklı düşünmelerinin sebebi; mevcut kuvvetler, arazi ile düşman imkân ve kabiliyetlerini daha gerçekçi değerlendirmeleriydi. Bir muharebede, sorumluluk bölgesinin her yerinde kuvvetli olmak için birliklerinizi dağıtırsanız, hiçbir yerde kuvvetli olamazsınız. Komutanlık sanatı, tüm faktörler ışığında sorumluluk bölgesinde nerelerde kuvvet tasarrufu yapıp, nerelerde sıklet merkezi oluşturacağınızı belirlemek, hesaplı riskleri göze almaktır. Mustafa Kemal'i muharebe meydanlarında, özellikle Çanakkale muharebelerinde farklı kılan en önemli etken, onun hem stratejik

46 İbrahim Artuç, *1915 Çanakkale Savaşı*, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2015, s. 110, 113.

47 Mustafa Kemal Arıburnu Muharebeleri Raporu, (yay. haz. Uluğ İğdemir), Türk Tarih Kurumu Yayını, seri: XVI, sayı: 8, Ankara 1968, s. 12.

48 İsmet Görgülü, *Çanakkale İlk Günde Biterdi*, Bilgi Yayınları, İstanbul 2008, s. 17; Zekeriya Türkmen, “Çanakkale Muharebelerinde 9. Piyade Tümen Komutanı Miralay (Albay) Halil Sami Bey”, *Çanakkale Muharebeleri'nin İdaresi, Komutanlar ve Stratejiler*; (ed. Lokman Erdemir, Kürşat Solak), Çanakkale Valiliği Yayınları, Çanakkale 2015, s. 89.

49 Hüseyin Kabasakal, “Birinci Dünya Savaşı Çanakkale Muharebeleri'nde Türk ve Alman Savunma Planları Konusunda Yorumlar”, *Çanakkale Muharebeleri 75.Yıl Armağanı*, Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayını, Ankara 1990, s. 83-84; Türkmen, “Çanakkale Muharebelerinde 9. Piyade Tümen Komutanı Miralay (Albay) Halil Sami Bey”, s. 88.

50 Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Sene*, Askeri Matbaa, İstanbul 1921, s. 30-31.

51 Artuç, *1915 Çanakkale Savaşı*, s. 111.

planlama hem de muharebeleri sevk idare etme safhasında komutanlık sanatının eşsiz örneklerini sergilemesidir.

Sonuçta, eğer başta Mustafa Kemal olmak üzere Türk komutanların savunma tertibindeki isabetli görüşleri dikkate alınmış olsaydı savaş belki de bu kadar uzun sürmeyecekti.⁵²

25 Nisan 1915’de çıkarmalarla başlayan kara harekâtı son tahliyelerin tamamlanması ile 9 Ocak 1916’da sona erdi.⁵³

8,5 ay süren kara muharebelerinde;

-Birinci safhada; 25-30 Nisan 1915 tarihleri arasında ilk çıkarmalar ve kıyı muharebeleri,

-İkinci safhada; 01 Mayıs-05 Ağustos 1915 tarihleri arasında karşılıklı, birlikleri takviye ederek taarruz ve karşı taarruzlar,

-Üçüncü safhada; 06-28 Ağustos 1915 tarihleri arasında İtilaf Kuvvetlerince yeni çıkarmalarla genel taarruz ve Anafartalar Muharebeleri,

-Dördüncü safhada; 29 Ağustos-17 Aralık 1915 tarihleri arasında mevzi/siper muharebeleri,

-Beşinci safhada; 18 Aralık 1915-9 Ocak 1916 tarihleri arasında İtilaf kuvvetlerinin Gelibolu yarımadasından tahliyesi gerçekleşti.⁵⁴

25 Nisan sabahı top sesleri ile uyanan 5’nci Ordu Komutanı, Gelibolu Yarımadasının güneyinden gelen raporlara rağmen İngilizlerin Bolayır kesimine çıkacağı saplantısından kurtulamadığı için, yanına sadece Alman yaveri Binbaşı Pirke’yi alarak Bolayır sırtlarına hareket etti.⁵⁵

Düşman çıkarması başladıktan sonra gelen raporları takip eden 19’ncu Tümen Komutanı Yarbay Mustafa Kemal, Arıburnu kesimine çıkan kuvvetlerin kıyıda yerleşmesine meydan vermemek için hemen harekete geçilmesi gerektiğini değerlendirdi. İrtibat kuramadığı 5’nci Ordu Komutanı’ndan emrin gelmesini beklemenin harekâtın

---

52 Nilgün Akgül, “Çanakkale Muharebeleri ve Etkileri”, *Askeri Tarih Bülteni*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1991, s. 70-71.

53 Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1964, s.152.

54 Levent Ünal, “Çanakkale Savaşında Çıkarmalar ve Kara Muharebelerine Bütüncül Yaklaşımla Bakış ve Taktik Resmin Değerlendirilmesi”, *100.Yılında Çanakkale Savaşları*, (yay. haz. Aynur Yavuz Akengin, Orhan Neçare), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2017, s. 453.

55 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Çanakkale Cephesi*, Cilt V, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara 1980, s. 15-17.

gecikmesine ve telafi edilemez gelişmelere yol açacağını düşündü. Bu durumda inisiyatifini kullanarak Süvari Bölüğünü keşif için Kocadere'nin batı sırtlarına gönderdi, 57'nci Alayı bir dağ bataryasıyla takviye ederek Conkbayırı doğrultusunda hareket ettirdi ve 72'nci Alayı Maltepe bölgesine yanaştırdı. Kendisi de durumu yakından incelemek amacıyla 57'nci Alayın tepeler hattına çıkmasını beklemeden yanına emir subayını ve birkaç atlı muhafız erini alarak Conkbayırı'na gitti.⁵⁶ Burada peşlerinde Anzak öncülerinin olduğu birkaç manga askerle karşılaşınca erlere süngü taktırarak mevzi aldırdı. Bu durumda Anzaklar da mevziye girdi ve beklemeye başladı. Çünkü Anzak öncü kuvvetlerinin görevi Türklerin asıl savunma hattının yerini öğrenmekti. Mustafa Kemal erleri mevzilendirince Anzaklar Türklerin asıl savunma hattına çıktıklarını düşünerek gerideki kuvvetlerin gelmesini beklemeye başladılar. İşte bu arada zaman kazanılmış, 57'nci Alay bölgeye yanaşmıştı. Bundan sonra 27'nci Alayın Kanlısirt istikametindeki karşı taarruzundan sonra 57'nci Alayın Düztepe istikametinde taarruzu başladı. Bu taarruzlar neticesinde Anzak Kolordusu Arıburnu bölgesinde üç kilometre genişliğinde, bir kilometre derinliğinde bir bölgede kıyı hattına hapsedildi. Kısa süre sonra Arıburnu Kuvvetleri Komutanı olarak görevlendirilen Yarbay Mustafa Kemal, kendi tümeni ve 27'nci Alaydan başka bölgeye sonradan takviye gelen beş alayla birlikte uzun süre kıyı hattından çıkmasına müsaade etmedi.

1915 yılı Ağustos ayı başında Anzak Kolordusunu bir tümen ve iki tugayla takviye eden ve Suvla bölgesine üç tümenli 9'ncü Kolorduyu çıkaran İngilizler 6 Ağustos 1915'de genel taarruza geçti. Cephede oluşan büyük tehdit üzerine 8 Ağustos 1915 akşamı Anafartalar Grup Komutanı olarak görevlendirilen Albay Mustafa Kemal ertesi gün 9 Ağustos 1915'de önce Birinci Anafartalar Muharebesinde 9'ncü Kolorduyu mağlup ederek Suvla Koyu bölgesindeki tehdidi bertaraf etti. Bir sonraki gün 10 Ağustos 1915 sabahı şafak sökerken sadece süngü taarruzu ile Conkbayırı'ndaki İngiliz ve Anzak kuvvetlerini 500-1000 metre geri attı. Yenilgiyi hazmedemeyen Akdeniz Sefer Komutanı General Hamilton bölgeye yeni takviyeler sevk etti. Tüm bu kuvvetlerle 21 Ağustos 1915'de bir kez daha taarruzu denedi. İkinci Anafartalar Muharebesi olarak tarihe geçen bu İngiliz taarruzunda da Türk kuvvetleri düşmana geçit vermedi.

İkinci Anafartalar Muharebesi sonrası Hamilton İngiltere'den 95 bin kişilik yeni takviye talebinde bulunduysa da hükümet bu talebi karşılamaya sıcak bakmadı. Bundan sonra Çanakkale cephesindeki muharebeler, İtilaf devletleri 1916 yılı başında çekilene kadar mevzi/siper harpleri şeklinde devam etti.

Mustafa Kemal Çanakkale Muharebelerinde;

-Arıburnu'na çıkarma yapıldığını öğrenir öğrenmez emir beklemeden kritik arazi kesimlerine kuvvet sevk etti,

⁵⁶ *Askeri Yöntüyle Atatürk*, s. 32.

-Durumu aydınlığa kavuşturunca derhal taarruza geçti. Bu suretle Arıburnu'na çıkan kuvvetleri dar bir alana sıkıştırdı. Hücumlarla üzerlerinde devamlı baskı oluşturarak Anzaklar dahil İngilizlerin savaşıma azim ve iradelerini kırmaya yönelik strateji uyguladı.

-İngilizler cepheye yeni kuvvetler çıkardıkça bölge takviye ediliyordu, takviye gelen birlikler de Mustafa Kemal'in emrine verildi. Anafartalar Grup Komutanı olarak Albay rütbesinde 11 tümene emir komuta etti.

Sonuç olarak; Arıburnu cephesinde İngilizlerin 10 tümene yakın kuvvetini mağlup etti. Cepheyi yeni kuvvetlerle ne kadar takviye etseler de sonuç alamayacağını anlayan İngilizler bölgedeki kuvvetlerini 1916 yılı başında tümüyle tahliye etmek zorunda kaldı.

Mustafa Kemal'in Çanakkale muharebelerindeki askeri ve stratejik yönden dâhice uygulamaları

-Muharebenin gidişatının henüz belirsiz olduğu çıkarmaların başladığı o kaotik ortamda, en tehlikeli gelişmenin nerede olacağını sezinleyip⁵⁷, emir beklemeden harekete geçmesi⁵⁸ (Cephedeki durumun tümüyle belirsiz ve karmaşık olduğu, ihtiyata en fazla nerede ihtiyaç duyulacağını bilinmediği muharebenin başlangıcında, bir genel ihtiyat birliği komutanının Ordu Komutanının emrini almadan bu şekilde harekete geçmesi tarihte görülmemiştir. Elbette Mustafa Kemal, emir almak için çaba göstermiş, ancak Ordu Komutanı ile irtibat kurmak mümkün olmamıştır. Ordu Komutanı'nı beklemenin çok geç olacağını bildiğinden, sorumluluğu üstlenerek inisiyatif kullanmıştır.),

-Taarruz için ön olarak, bölgedeki kritik arazi kesimi olan Conkbayırı ve Kocaçimen Tepeye birlik sevk etmesi,

57 Mustafa Kemal, 25 Nisan günü Conkbayırı taarruzunu müteakip Kocadere'ye hareket etmiştir. Saat 12.30'da Kocadere köyünün batı yönünde 77. Alay Komutanı Binbaşı Saip Bey'e rastlamış ve 9. Tümenden gelen düşmanın Kumtepe'ye çıkarma yaptığına dair haber sebebiyle kendisine oraya asker sevk etmesini emretmiştir. Ancak öğleden sonra saat 13.00 sularında Maltepe'de 3. Kolordu Komutanı Esat Paşa ile buluşup, durum değerlendirmesi yaptığında, 9. Tümenin raporundaki bilgilerin doğru olmadığını, düşmanın Kumtepe'ye çıkarma haberinin yanlış olduğunu ifade etmiştir. Mustafa Kemal, Arıburnu Muharebeleri Raporu, Gnkur. ATASE Bşk. lığı Yayınları, Ankara 2011, s. 26.

58 25 Nisan sabahı saat 06.10'dan evvel Maydos'tan 9. Tümen Komutanı Albay Halil Sami Bey 19. Tümen Komutanlığına gönderdiği raporda, düşmanın Arıburnu sırtlarından Kabatepe'nin gerilerindeki sırtları sarmakta olduğunu bildirerek, 19. Tümene bağlı Maltepe'deki kuvvetlerden bir taburun Kabatepe'nin kuzeyindeki Arıburnu'na karşı olan sırtlara acele sevk edilerek sonucun bildirilmesini talep etmiştir. Ceride kayıtlarına göre Mustafa Kemal bu raporun kendisine saat 09.30'da ulaştığını belirtmiştir. Mustafa Kemal, Arıburnu Muharebeleri Raporu, Gnkur. ATASE Bşk. lığı Yayınları, Ankara 2011, s. 20; Türkmen, "Çanakkale Muharebelerinde 9. Piyade Tümen Komutanı Miralay (Albay) Halil Sami Bey)", s. 91-92. 9. Tümen Komutanı'nın kuvvet talebi bir emir değil, istektir. Bu talep Mustafa Kemal'e hemen ulaşmış olsaydı bile, genel ihtiyat birliği komutanı olarak kendisinin, Ordu Komutanı'nın emri olmadan talebi karşılaması söz konusu olamazdı. Dolayısıyla Mustafa Kemal Süvari Bölüğünü Kocaçimen Tepe ve 57. Alayı Conkbayırı'na 19. Tümen Komuta'nın isteğini yerine getirmek için değil, cephedeki durumun ivediliğine binaen sevk etmiştir.

-Sevk ettiği birliklerinden önce Conkbayırına gitmesi, orada çekilmekte olan küçük bir asker topluluğuna süngü taktırıp derhal mevziye sokması, bu suretle tepeye tırmanmakta olan Anzakları şaşırtıp duraklatması (Kazanılan kısa zaman gerideki birliklerin yetişmesini sağlamış, Mustafa Kemal mermileri biten birkaç manga askere sadece süngü taktırıp mevzi aldirmekle savaşın kaderini değiştirmiştir.),

-Durum açıklığa kavuşunca tereddütsüz azami kuvvetle taarruz etmesi (Bu suretle Anzakları kıyıda daracak alana sıkıştırmıştır.),

-Sürekli taarruz ve karşı taarruzlarla düşmanın moral gücünü ve savaşma azmini kırması,

-Conkbayırı'nda siper harpleri ile statik hale gelen muharebelerde baskın şeklinde süngü hücumu ile düşmanı 500-1000 metre geriye atması (Dünya harp tarihinde mevzi/siper harplerinde hem bu şekilde gerçekleştirilen, hem de tek bir hücumda düşmanı bu denli siperlerinden söküp atan başka bir örnek yoktur),

-Anafartalar'da süvarileri kitle halinde kullanıp üstün düşman kuvvetlerini mağlup etmesi (İkinci Dünya Harbinde uygulanan Yıldırım Harbine örnektir.),

-Muharebe alanında tek başına 11 tümeni (O dönemin muhabere imkânları ve muharebe ortamında, üstelik iç içe geçmiş birliklerin durumu tahayyül edildiğinde sevk idarenin ne denli zor olduğu açıktır.),

-İngilizleri çaresiz bırakıp cepheyi tahliye mecbur etmesidir.

Çanakkale'de uluslararası güçlere karşı kazanılan zafer, Türk ve dünya tarihi bakımından önemli sonuçları beraberinde getirmiştir. Bunların şüphesiz en önemlisi, Mustafa Kemal'in askeri dehasının dünya tarihinde yer almış olmasıdır.⁵⁹ Diğer önemli neticelerinden biri de, Rusya üzerindeki tesirleri ve Çarlık Rejiminin çöküşünü hızlandırmasıdır.⁶⁰

Çanakkale Muharebelerini inceleyen H.C. Armstrong "Grey Wolf (Bozkurt) Mustafa Kemal" adlı eserinde, "*Conkbayırı doruk çizgisi, Çanakkale'den İstanbul'a giden yolun kilidi idi. Eğer Çanakkale ve İstanbul düşerse, Türkiye Almanya'dan kopacak ve barış yapmak zorunda kalacaktı. Bu durumda Yunanistan, Romanya ve Bulgaristan muhtemelen İngilizlere katılacak, Rusya'ya giden yol açılacaktı. Taarruz eden Avustralyalılar bu müthiş olanaklar arasında soluk benizli, kararlı ve Conkbayırı'nın daracak doruğunda sadece kendi kişiliği ile yorgun Türkleri mevziilerinde tutan Mustafa*

59 Fatma Ürekli, "Kıtalar Arası Zafer: Çanakkale 1915", *Askeri Tarih Araştırmalar Dergisi*, Sayı 4, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2004, s.126.

60 Fahir Armaoğlu, "Çanakkale Muharebelerinin Rusya Üzerindeki Etkileri", *Çanakkale Savaşları Sebep ve Sonuçları Uluslararası Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993, s. 7-30.

Kemal vardı” diye belirterek Atatürk’ün oynadığı rolün azametini belirtmiştir.⁶¹

Dönemin İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey muharebelere ilişkin düşüncelerini; “*Tarihteki hiçbir olay, Çanakkale Muharebeleri’nde olduğu kadar yapılan plan ve öngörülere boşa çıkartmamış, alınan kararları karıştırmamış ve belirlenen stratejik kuralları bozamamıştır*” sözleriyle açıklamıştır.⁶²

Yeni Zelandalı askeri tarih uzmanı Allan Moorehead ise Atatürk’ün Çanakkale Muharebelerinde ortaya koyduğu sevk ve idare yeteneğinden, “*Mustafa Kemal’in savaş güdümünde gösterdiği şaşırtıcı başarılar dizisi bu tarihte başlar diyebiliriz. Ne Liman von Sanders’in ve ne de başkasının göremediğini O görmüş, Gelibolu Yarımadasına ancak Conkbayırı ve Kocaçimen’den egemen olunabileceğini O anlamıştı. İtilaf Devletleri burayı ele geçirselerdi bütün Boğaz’a egemen olurlardı. Küçük rütbeli ama dahî bir Türk subayının orada bulunması İtilaf Devletleri için en büyük talihsizlikti*” diye övgüyle söz etmiştir.⁶³

Doğu (Kafkas) Cephesi

Çanakkale Muharebeleri süresince Mustafa Kemal Gelibolu yarımadasında 289 gün görev yapmıştır.⁶⁴ 9 Aralık 1915’de hastalığı nedeniyle Anafartalar Grubu Komutanlığından ayrıldıktan sonra 16 Ocak 1916’da 11’nci ve 12’nci Tümenlerden oluşan Edirne’deki 16’ncı Kolordu Komutanlığına atanmıştır.⁶⁵ Edirne’de bulunduğu altı haftalık kısa sürede kolordusunun eğitimini geliştirmeye, donatımını tamamlamaya ve birliklerine çeki düzen vermeye çalışmıştır.⁶⁶

1916 yılı Mart ayı sonunda Kolordusu ile birlikte Edirne’den Diyarbakır’a geldiğinde Rus Ordusu Muş-Bitlis hattına kadar ilerlemiş, Diyarbakır mihveri açılmıştı. Görev bölgesine giderken yolda terfi ettiğini öğrenmişti. “*16’ncı Kolordu Kumandanı Albay Mustafa Kemal’in cereyan eden savaşlardaki faydalı ve olağanüstü hizmetlerinden dolayı kendisine bir yıl kıdem verilerek rütbesi Tuğgeneralliğe (Mirlivalığa) yükseltilmiştir*” ibareli Padişah Buyruğunu Sultan Mehmet Reşat 1 Nisan 1916’da imzalamıştı.⁶⁷

61 Necati Ökse, “Çanakkale Muharebeleri, Bu Muharebelerde Atatürk’ün Oynadığı Rol”, *Atatürk Haftası Armağanı*, Sayı 19, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 1986, s. 117.

62 F.Rezzan Ünalp, “Çanakkale Muharebeleri ve Mustafa Kemal”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi 100.Yıl Özel Sayısı*, AÇASAM Yayınları, Sayı 18, Bahar 2015, s. 37.

63 Celal Erikan, *Komutan Atatürk*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1964, s. 2.

64 Mithat Atabay, “Çanakkale Savaşları Sırasında Mustafa Kemal Atatürk”, s. 118.

65 *Askeri Yöniyle Atatürk*, s. 32.

66 ATASE Arşivi, K: 3407, D: 32, F: 6.

67 Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri (1911-1921 Tarihleri Arasında Ait 106 Belge), Yayın No:1, T.C.Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1982, s.11.

Mustafa Kemal Paşa'ya 16'ncı Kolordu ve bölgedeki zayıf kuvvetlerle Rusları bu hatta durdurma görevi verilmişti. Önce bölge halkının güvenini kazandı, onların desteğini aldı. Yerel kuvvetleri toparlayıp düzene soktu. Yaklaşık 100 km genişliğindeki cephede, üstün Rus kuvvetlerini önce durdurdu, sonra taarruza geçti. Arazinin dağlık yapısını iyi kullandı. Rus kuvvetlerini belirli istikametlere kanalize etti. Çok sert geçen 1917 yılı kışında Ruslar bütün cephe boyunca yaklaşık 100 bin zayıt verirken Mustafa Kemal Paşa, kuvvetlerini uygun alanlara çekmek suretiyle soğuşa karşı korudu. Sonuçta Muş, Bitlis ve Tatvan'ı işgalden kurtardı. Rus kuvvetlerinin Diyarbakır istikametinde ilerlemesine mani oldu.

Buradaki muharebeler, Mustafa Kemal'in gerçekçi ve sabırlı kişiliğinin ön plana çıktığı, mevcut kuvvetlerin yanı sıra bölge halkının desteğini alarak yerel kuvvetlerden azami istifade ettiği, özel harekât nevelerini başarıyla uyguladığı bir örnek olmuştur. En önemlisi de; buradaki görev süresince halkın güvenini kazanmış, bu güven sayesinde milli mücadele döneminde onların desteğini almıştır.

Burada görev yaptığı dönemde Muş ovasını geriye bağlayan Kulp geçidindeki savunma tertibi alınan yeri Rus taarruzları için tehlikeli görmüş ve birliklerini geriye çekme kararını vermişti. Bu geri çekilme hakkında, emir subaylarından Şükrü Tezel anılarında şu bilgileri vermektedir. *“Bizzat idare ettiği bu harekatta, birliklerin geriye kalan en son er de önünden geçerek görünürde hiç kimse kalmamış olmasına rağmen araziye hâkim bir noktada saatlerce dimdik ayakta duran Paşa hala yerinden ayrılmıyordu. Karşı sırtlardan bazı Rus birliklerinin görünmesi üzerine emir subaylarının telaşlanmasını önemsemeyen Mustafa Kemal “karşıdan gelmekte olduğunu gördüğüm asker önümden geçip emniyetle girmedikçe buradan ayrılmayı asla düşünmem” diyor ancak birliklerin çekildikleri yere baktığımızda hiç bir şey göremiyorduk. Fakat Paşa'nın eliyle işaret ettiği tarafa baktığımızda hakikaten bir asker in oldukça yavaş yürüyüşle ilerlemekte olduğunu gördük. O bulunduğu yerden, hasta olduğu öğrenilen er geçtikten sonra ayrılmıştır.”*⁶⁸

Kolordu komutanlığından sonra Mustafa Kemal Paşa bu cephede 2'nci Ordu Komutanı olarak da görev yapmıştır. Bu görevden ayrılırken Kafkas (Doğu) cephesinde muharebeler durmuştu. Rusya'da Bolşevik Devrimi öncesi karışıklıklar yaşanıyordu. Doğu cephesinden sonra Atatürk 5 Temmuz 1917'de Sina Cephesindeki 7'nci Ordu Komutanlığına atandı.

Sina Cephesi

Sina cephesinde 1917 yılı ilkbaharında İngilizlerle yapılan iki Gazze muharebesi de Türk zaferiyle sonuçlanmıştı. Fakat İngilizler yeni kuvvetler getirerek cephe hattını takviye

68 10 Kasım 1996 Atatürk'ü Anma Töreni Broşürü, s. 10.

ediyorlardı. 11 Mart 1917’de Bağdat’ın İngilizler tarafından zapt edilmesinden sonra Filistin’de de durum ehemmiyet kazanmakta idi. Hicaz isyanı neticesinde Mekke düşmüş, Medine’deki kuvvetler sarılmış, Arap asileri Akabe Körfezinden Filistin Cephesinin yan ve gerilerini tehdiye başlamışlardı.⁶⁹ Mustafa Kemal Paşa cepheye geldiğinde İngilizler yeni takviyelerle sonbahar taarruzuna hazırlanmakta, Türk Başkomutanlığı Bağdat’ı geri almak için Yıldırım Ordular Grubunu teşkil etmekteydi. Yıldırım Orduları Grubu emrinde Halep’teki 7’nci Ordu ile Irak’taki 6’ncı Ordu bulunacaktı. Sonbaharda yapılan teşkilat değişikliği ile 6’ncı Ordunun yerini General Kress komutasında Filistin’deki 8’nci Ordu aldı.

Yıldırım Ordular Grubu Bağdat’ı geri almak için kurulsun da güneyde beliren tehdit üzerine Bağdat Seferi ertelenmiş, önce Sina cephesindeki İngilizlere saldırarak yenme, sonra Bağdat üzerine yürüme kararlaştırılmıştı. Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığına Almanya’dan Falkenhayn getirilmiş, kendisine büyük yetkiler verilmişti. Türkleri küçük gören Falkenhayn, bölgedeki şeyhleri, aşiret reislerini ve nüfuzlu insanları parayla satın alarak amacına ulaşacağı kanısındaydı. Bir sömürgeci gibi davranışları Mustafa Kemal Paşa’yı çok rahatsız ediyordu.

Bir süredir cephedeki durumu inceleyen Mustafa Kemal Paşa, 20 Eylül 1917’de Başkomutan Vekili Enver Paşa’ya bir rapor gönderdi. Raporunda özetle şunları belirtiyordu:⁷⁰

-Bölgede halk ile idare arasındaki ilişkiler sarsılmıştır. Halk perişan, hükümetin güçsüzlüğü yüzünden memleket anarşi içerisinde. Rüşvet ve vurgunculuk almış yürümüş, halk hükümetten yüz çevirmiştir. Savaş sürüp giderse, çürüyen devlet binası günün birinde birden bire çökecektir.

-Savaş yakın bir gelecekte bitmeyecektir. Bizim karşı tarafı barışa zorlamamız bahis konusu değildir. Almanların izlediği usûl “geliniz bizi yeniniz ilkesine dayanmaktadır.

-Ordumuz savaşın ilk yıllarına göre oranla çok zayıflamış, birliklerin mevcudu beşte bire düşmüştür. Doğuda Ruslar bir saldırıya geçerlerse buna karşı koyamayız. Irak’ta İngilizler amaçlarını elde etmişlerdir. Sina cephesinde düşman saldırıya hazırlanmaktadır.

-Özetle Batı’dan bir saldırı beklemeli, Suriye Cephesinde ise düşman saldırısını geri çevirecek tedbirler almak lazımdır. Irak’ın geri alınması düşünülemez. Elimizde bunun için kuvvet de yoktur.

69 Fahri Belen, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi 1917 Yılı Hareketleri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966, s. XIII.

70 ATASE Bşk. lığı Atatürk Arşivi; Kls. 33, Dos. 12-16/A, F. 19-38.

-Bu sözlerimle her şeyin bitmiş olduğunu söylemek istemiyorum. Kurtuluş çareleri vardır. Ancak isabetli tedbirleri bulmak, durumu hayale kapılmadan görmek gerekir. Bunun için; içten hükümet kuvvetlendirilmeli, açlığı giderecek iktisadi tedbirler alınmalı, askeri politikamız savunma politikası olmalı ve elimizdeki bir tek eri dahi sonuna kadar saklamalıyız. Yurt dışındaki bütün kuvvetlerimizi geri getirmeliyiz.

-Yine Suriye ve Hicaz'ın sorumluluğu şimdiye kadar olduğu gibi kendi evlatlarımızdan birinin elinde olmalıdır. Sina Cephesinde de komuta bizden birisine verilmelidir. Almanları idare etmek gibi bir yol memleketimizin çıkarlarına aykırıdır. Bu ölüm-kalım savaşında kendi kendimize karar veremeyecek kadar güçsüz değiliz. Falkenhayn'ın görevde kalması yurdumuzun çıkarları için zorunlu ise, kendisi yalnız bir askeri komutan kalmalı, asıl idare ve geri hizmetler bir yurt çocuğuna bırakılmalıdır. Eğer biz harekete geçmeden önce düşman saldırıya geçer ve 7'nci Ordudan gönderilen kuvvetler parça parça Kress'in komutasına verilerek benim karargâhım işsiz kalırsa, bu hale seyirci kalamam ve derhal bütün kuvvetleri kendi emrime alırım. Sina cephesi bir komuta altında erimeğe mecbur olursa, bu komutan ancak ben olabilirim. Almanların bu durumdan faydalanarak yurdumuzun bütün kaynaklarını kendi ellerine almalarına karşıyım.

Bu raporla yetinmeyerek 24 Eylül 1917'de ikinci bir rapor daha gönderdi. Bu raporunda da Sina Cephesindeki İngiliz kuvvetleriyle kendi kuvvetlerimizi rakamlara dayanarak analiz ettikten sonra şu düşüncelere yer veriyordu:⁷¹

-Burada bir saldırı değil ancak savunma savaşı yapabiliriz. Bunun için yurt içi ve dışından toplanacak bütün kuvvetler Sina Cephesine yollanmalıdır. Mevcut kuvvetlerle Mareşal Falkenhayn'ın bir saldırıya geçme düşüncesi tamamıyla yersizdir. Cepheye arka arkaya katılacak kuvvetleri, ağır top ve çok miktarda cephane ve malzemeyle pekiştirmek ve sağlam koruganlar hazırlayarak, saldıracak düşmana zayıf verdirmek yolunu tutmalıyız.

-Bir savunma görevi alacak olan Sina Cephesine iki ordu karargâhı sığmaz. Bunu Falkenhayn'a da söyledim. Böyle bir kuruluşun Sina Cephesine sığabileceği gerekçesini savunduğu zaman bana gösterdiği plan, bir saldırı planı idi.

-Bu cepheye tek kişi komuta etmelidir. Sina Cephesine benim komuta edebilmem için noksan tecrübe ve kıfayet gibi bir düşünce ileri sürülemez. Çünkü Arıburnu ve Anafartalar'da 11 tümeni ve bir süvari tugayını başarı ile kullanmış ve 10 tümenlik 2'nci Orduyu idare etmiş bir komutan, istenilen tecrübeyi kazanmıştır. Falkenhayn beş ayda hiçbir iş görmemiştir. Kendisine ne askeri, ne de siyasi asla güvenim yoktur. Bu cephede görev alamaz. Arabistan Başkomutanlığına bağlı olarak Sina Cephesine ben komuta

⁷¹ Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt II, Kaynak Yayınları, İstanbul 1999, s. 126-129; Bayur, Atatürk, Hayatı ve Eseri, s. 129-133.

etmeliyim. Bu olmazsa beni 7'nci Ordu Komutanlığından affetmelisiniz. Raporlarıma cevap alamazsam Mareşal Falkenhayn'a emrinde çalışmayacağımı bildireceğim.

Mustafa Kemal Paşa'nın raporlarına karşı Başkomutan Vekili Enver Paşa birkaç defa teskin edici mahiyette cevap vermiş, görevine devam etmesini istemiştir.⁷² Ancak Atatürk, bu şartlar altında faydalı olamayacağını bildiğinden Ekim 1917 ortalarında 7'nci Ordu Komutanlığını bırakarak İstanbul'a dönmüştür.⁷³

Sadece bu raporlar bile Atatürk'ün askeri dehasını ortaya koymakta, onun geleceği nasıl doğrulukla sezinlediğini göstermektedir. Nitekim bu cephede sonraki gelişmeler tümyle Atatürk'ün belirttiği şekilde gelişmiştir.

İngiliz Mısır Seferi Kuvvetleri yeni komutanı General Allenby 27 Ekim 1917'de Gazze'ye yoğun bir topçu ve donanma ateşi başlattı. Hazırlık ateşleri sürerken Birüssebi garnizonunu çepeçevre kuşatacak şekilde manevra yaptı. 8'nci Orduya, sınırlı ihtiyat birliklerini mevzilendirme olanağı bırakmadan üç cepheden eş zamanlı taarruza başladı. 31 Ekim 1917'de cereyan eden Birüssebi Muharebesinde yapılabilecek bir şey yoktu, cephe yarıldı.⁷⁴ Birüssebi düştükten sonra İngiliz ordusu Gazze istikametinde saldırılarını sıklaştırdı. 2 Kasım 1917'de Gazze savunma hattının birkaç yerden yarılması üzerine Türk birlikleri çekilmeye başladı.⁷⁵ Allenby çekilen kuvvetleri rahat bırakmamak için takip harekâtında yoğun bir baskı uyguladı. 8'nci Ordu Yafa'nın ötesine kadar çekildi.⁷⁶ Bundan sonra İngilizler dikkatlerini Kudüs'e yoğunlaştırdılar. İkinci Kudüs Muharebesinde de 8 Aralık günü savunma mevzii Kudüs'ün kuzey batısından yarıldı. Türkler 8/9 Aralık gecesi Kudüs'ü boşaltmak zorunda kaldı. 9 Aralık 1917 günü Osmanlı Devleti'nin son Kudüs Mutasarrıfı İzzet Bey, Belediye Başkanına bir teslim mektubu vererek sabah şehirden ayrıldı.⁷⁷

Kudüs'ün kaybı sonrası Enver Paşa Yıldırım Ordular Grup Komutanlığına Liman von Sanders'i atadı. General Sanders ve ast birlik komutanları yaz mevsimi boyunca büyük olmasını bekledikleri İngiliz taarruzuna maruz kalacak savunma mevzilerini hazırlamak için gayretli bir şekilde çalıştılar. Filistin cephesinde Osmanlı ordusu 1918 yılında askerî insan gücü bakımından giderek zayıflıyordu. Kayıpların çoğu hastalıktan ya da firardandı.⁷⁸

72 ATASE Bşk.lığı Atatürk Arşivi; Kls. 33, Dos. 13-16/A, F. 19-56.

73 Uluğ İğdemir, *Yılların İçinden (Makaleler, Anılar, İncelemeler)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 44-47; Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1957, s. 398.

74 Edward J. Erickson, *I.Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu*, T.İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009, s. 179-182.

75 İsmail Tosun Saral, Emre Saral, Çanakkale ve Sina-Filistin Cepheslerinde *Avusturya-Macaristan Ordusu Topçu Bataryaları*, Türk-Macar Dostluk Derneği Yayınları, Ankara 2012, s. 88-89.

76 Erickson, *I.Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu*, s. 198.

77 İsmet Üzen, "İngilizlerin Kudüs'ü Ele Geçirmesi ve General Edmund H.H.Allenby'nin Kudüs'e Törenle Girişi (9-11 Aralık 1917)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 19, Sayı 2, Elazığ 2009, s. 330-331.

78 Erickson, *I.Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu*, s. 203-206.

Filistin-Suriye Cephesi

7'nci Ordu Komutanlığından ayrılan Mustafa Kemal Paşa 15 Ekim 1917'de 2'nci Ordu Komutanı sıfatıyla izinli olarak İstanbul'a döndü. 15 Aralık 1917'de Alman İmparatoru'nun resmi konuğu olarak Almanya'ya giden Velihaht Vahdetin'e refakat etti. Onunla birlikte Almanya'yı gezen Mustafa Kemal Paşa, Batı cephelerindeki durumun umduğundan daha kötü olduğunu gördü. Almanya savaşı bitirmek üzereydi. Bu görüşünü Almanlara açtığı zaman soğuk karşılandı. Ama elinden geldiği kadar Vahdetin'i görüşlerine yaklaştırmaya çalıştı. Bu gezi, görüşlerinde ne kadar haklı olduğunu kanıtlamıştır.⁷⁹

Filistin'de durumun tümüyle kritik bir aşamaya gelmesi üzerine Mustafa Kemal Paşa 7 Ağustos 1918'de ikinci kez 7'nci Ordu Komutanlığına atandı. İngilizlerin üstün kuvvetleri karşısında Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı Yafa-Kudüs hattının kuzeyinde üç ordu ile savunma tertibi almıştı. Batıda Akdeniz sahiline doğru Cevat Paşa'nın komuta ettiği 8'nci Ordu, merkezde Mustafa Kemal Paşa'nın 7'nci Ordusu ve doğuda Cemal Paşa'nın komutasında 4'ncü Ordu tertiplenmişti. Önceki muharebelerde Türk birlikleri çok zayıf vermiş, Yıldırım Ordular Grubunun toplamı yaklaşık 30 bin civarına düşmüştü. Üstelik arazi de savunmaya elverişli değildi. Buna mukabil İngiliz Mısır Seferi Kuvvetleri Komutanı General Allenby, sadece taarruz kademesinde 80 bin civarında askerle tertiplenmişti. Mısır Seferi Kuvvetlerinin toplam mevcudu 467.650 kişi idi.

Yıldırım Ordular Grubu üç ordusu ile 90 kilometrelik bir cepheye yayılmıştı. Tahkimat zayıf olmakla beraber eldeki kuvvet de bu kadar geniş bir cepheyi savunmaya kâfi değildi. Orduları birbirine denk cephelere yaymak suretiyle her deliği kapatmak isteyen düşünce neticesinde, düşman herhangi bir yerde kuracağı ağırlık merkeziyle cepheyi istediği yerden yarabilecek durumda idi. Nitekim İngilizler Nablus Muharebesine başlarken 8'nci Ordunun 8.000 mevcudu karşısında 53.000 kişi bulundurmak suretiyle 7 misli, bu ordunun 22'nci Kolordusunun 3.000 mevcuduna karşı 15.000 mevcutla 14 misli üstünlük sağlayınca yarma kaçınılmaz oldu.⁸⁰ Mevcut azlığının yanı sıra Yıldırım Ordular Grubu Nablus Meydan Muharebesine, geceli gündüzlü muharebelerde fiziki ve moral bakımından muharebe gücünü büyük ölçüde kaybetmiş kuvvetlerle, her bakımdan noksansız bir desteğe sahip olan çok üstün İngiliz Ordusu karşısında girmek durumunda kaldı.⁸¹

Henüz muharebeler başlamadan önce, cephe hattında hastalanmış yatarken Mustafa Kemal Paşa, Kurmay Başkanı'nın okuduğu günlük raporları dinliyordu.

⁷⁹ *Türk Tarihi İçinde Atatürk ve Cumhuriyet*, s. 34.

⁸⁰ Fahri Belen, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi 1918 Yılı Hareketleri*, s. 63-64.

⁸¹ Cemal Kemal, "Nablus Meydan Muharebesi'nde Mustafa Kemal", *Atatürk Yolu Dergisi*, Ankara Üniversitesi TİTE Yayınları, Sayı 51, Bahar 2013, s. 627.

Raporlar arasında bir esirin ifadesinden iki gün sonra İngilizlerin taarruz edeceklerini sezdi. Derhal hasta yatağından kalktı ve karargâhını toplayarak düşmanın 19 Eylül 1918 akşamı genel taarruza geçeceğini belirten bir harekât emri yazdırdı. Emrin bir nüshasını da bilgi için Yıldırım Ordular Grup Komutanı Liman von Sanders'e gönderdi. Sanders, Mustafa Kemal Paşa'nın çıkardığı sonucu uzak gördü (doğruluğuna ihtimal vermedi), bununla beraber ihtiyattan bir zarar gelmez diyerek müdahale etmedi.⁸²

Ne yazık ki Liman von Sanders, Mustafa Kemal Paşa'nın çok hırpalanmış kuvvetlerin bir elden idaresi için ordular grubu yerine⁸³ ivedi olarak tek bir ordu halinde tensik edilmesi önerisini dikkate almamış⁸⁴, İngilizlerin 19 Eylül akşamı taarruza geçeceği görüşünü tebessümle karşılamıştı. Nitekim 19 Eylül 1918 günü General Allenby komutasındaki İngiliz birlikleri sıklet merkeziyle 8'nci Ordu cephesine taarruza başladı. 8'nci Ordu cephesinde 30 kilometre genişliğinde yarma oluştu. Bu kesimden giren İngiliz süvarileri Liman von Sanders'in Nasıra'daki karargâhını bile bastı. Gelişmeler Mustafa Kemal Paşa'yı haklı çıkarmıştı. Türk savunma cephesi artık onarılmayacak hale geldi. 8'nci Ordunun çekilmesi bozguna dönüştü. Gerideki bir mevzide tutunma olanağı da kalmadı. Bu durumda 7'nci Ordu Komutanı olarak bir kez daha askeri dehasını göstererek sağ kanadını Nablus kuzeyine kırarak Şeria Nehrinin batısında savunmaya geçti. Ne var ki 8'nci Ordu bölgesinden ilerleyen İngiliz birlikleri 7'nci Ordunun geri çekilme yollarını kesecek ve kuşatacak şekilde ilerliyordular. Bu nedenle Mustafa Kemal Paşa çaresiz önce Şeria Nehrinin doğusuna geçti, sonra 4'ncü Ordu ile birlikte Şam istikametinde çekilmeye başladı. Padişah, ordusunu imhadan kurtardığı için Mustafa Kemal Paşa'ya "Fahri Yaverlik"⁸⁵ unvanı verdi. Liman von Sanders gelinen aşamada Şam bölgesinde savunmaya geçilmesini istiyordu. Bu karar askeri olmaktan ziyade siyasi bir karardı.⁸⁶ Mustafa Kemal gerçekçi bir komutan olduğu için bu düşüncede değildi.

29 Eylül 1918'de birlikleriyle Şam güneyine gelen Mustafa Kemal Paşa Başkomutanlığa aynı gün gönderdiği raporda, o güne kadarki gelişmeleri özetleyip, burada Yıldırım Ordular Grup Komutanı'ndan aldığı talimat üzerine 7'nci Orduyu Şam'ı savunmakla görevlendirilen 4'ncü Ordu Komutanı Cemal Paşa'ya bıraktığını, Rayak'ta toplanan perakende erlerle savunmaya geçilmesini görevini aldığını bildirdi. Yine raporunda Şam'ın uzun süre savunulamayacağını, bu nedenle kuzeyden kaydırılacak

82 *Askeri Yönüyle Atatürk*, s. 50.

83 Nablus muharebesine kadar olan süreçte, ağır kayıp ve zayıflar nedeniyle birlik mevcutları çok düşmüştü. Yıldırım Ordular Grubu'nun mevcudu aslında ordu bile değil, ancak kolordu seviyesine düşmüştü. Buna karşın ordulara güçleriyle denk olmayan cephe genişlikleri verilmişti. Dolayısıyla bu şartlar altında kuvvetlerin bir ordu yerine üç ordudan oluşan ordular grubu teşkili içinde bulunması, birliklerin geniş alanlara yayılarak manevra yeteneklerini kaybetmelerine, emir komutada karşıklığa ve uygulamada zaman kaybına sebebiyet veriyordu.

84 *Türk'ün Altın Kitabı, Gazi'nin Hayatı*, Türk Neşriyat Yurdu, İstanbul 1928, s. 61.

85 Fahri Yaver, maaş ve tahsisatı olmadığı halde padişah yaverliğini (askeri danışmanlığını) yapan subaya denir. Bu unvan Mustafa Kemal Paşa'ya, ordusunu düşmana kaptırmadan (esir veya imha olmadan) emniyetle geri çekmeyi başardığı için takdir mahiyetinde verilmiştir. Yıldırım Ordular Grubundan gelen raporlar doğrultusunda Padişah'ın takdiri ve onayı ile gerçekleşmiştir.

86 *Askeri Yönüyle Atatürk*, s. 32.

kuvvetlerle birlikte Rayak kuzeyinde esaslı bir savunma hattı kurulmasını teklif etti.

Mustafa Kemal'in dediği çıktı, Şam 30 Eylül 1918'de düştü. Buradan kuzeye çıkamayan iki Türk tümeni de esir edildi. Bu esnada Mustafa Kemal Paşa Rayak'ta toplayabildiği 1500 kadar subay ve erle savunma hattı kurmaya çalışıyordu. Ancak bu kadar kuvvetle bu denli üstün düşmana karşı ciddi bir savunma yapılamazdı. O, Yıldırım Ordular Grubu'ndan kalanların düşmana ezdirilmeden daha geriye, Halep'e kadar çekilmesi ve burada birliklere çeki düzen verilerek savunmaya geçilmesi gerektiğini düşünüyordu. Hâlbuki Liman von Sanders birliklerin buldukları mevkiilerde savunmayı sürdürmelerini emretmişti. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa Humus'a giderek Liman von Sanders'le yüz yüze görüşüp düşüncesini açıkladı. Liman von Sanders Mustafa Kemal Paşa'nın düşüncelerine katıldığını, ancak neticede bir yabancı olduğunu ve çekilme kararını veremeyeceğini, böyle bir kararı ancak memleketin sahiplerinin verebileceğini belirtince Mustafa Kemal "*O halde kararım uygulanacaktır*" diyerek görüşmeye noktayı koydu. Sonrasında Ordular Grubu Kurmay Başkanı Kazım Paşa'yı da birliklerin Halep bölgesine çekilmesi kararının zorunluluğuna inandırdı.

Şam'daki savunma hattını geçen İngiliz birlikleri Halep'e doğru ilerledi. İngilizlerin Arap isyancılarla birlikte 23 Ekim 1918'de başlattıkları taarruzları Mustafa Kemal Paşa Halep kuzeyinde durdurdu. Böylece Antakya savunma hattı içinde kaldı ve İngilizlerin Toros geçitlerine doğru ilerlemeleri önledi.

Mustafa Kemal Paşa burada mevcut kuvvetleri topladı. Kuvvetleri 7'nci ve 2'nci Ordu halinde teşkilatlandırarak Yıldırım Ordular Grubunu yeniden oluşturdu. 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Ateşkes Anlaşması gereği Türk ordusundaki Alman komutan ve subaylar Türkiye'den ayrılınca Yıldırım Ordular Grubu Komutanlığına atandı. Liman von Sanders 31 Ekim 1918'de görevi kendisine teslim ederken "*Yenildik. Şimdi her şey bitti*" diye üzüntüsünü dile getirdi. Mustafa Kemal de "*Savaş, bağlaşıklarımız için bitmiş olabilir. Bizim bağımsızlığımızın savaşı şu anda başlıyor*" diye cevap verdi.⁸⁷

Mustafa Kemal Paşa Filistin-Suriye Cephesindeki uygulamalarıyla; disiplinli, düzenli ve kuvvet kaptırmadan çekilmeyi başardı. Bu cephede İngiliz kuvvetleri ilk kez durdurulmuş oldu ve Hatay Misak-i Milli sınırları içinde kaldı.

Bu cephede örnek nitelikteki taktik ve stratejik uygulamaları;

-İngilizlerin taarruza geçeceği günü sezinlemesi,

-Ordu cephesinde, yarma oluşan komşu ordu cephesine doğru sağa kanat kırdırması,

⁸⁷ *Türk'ün Altın Kitabı, Gazi'nin Hayatı*, s. 62-64.

-Çekilme zorunlu hale geldiğinde tereddütsüz uygulamaya geçmesi,

-Çekilmenin duracağı hattı doğru belirlemesi,

-Üst komutanlığın karar vermede tereddüt gösterdiği anda sorumluluğu üstlenerek tüm cepheye emir vermesi,

-Kuvvet kaptırmadan çekilmeyi başarabilmesi,

-Kuvvetlerini korumasıdır.

Sonuçta Mustafa Kemal Paşa, bu cephede başarılı olmak için geçmişten itibaren önerdiği tedbirler dikkate alınmadığı için, gelecekte nasıl bir sonuçla karşı karşıya kalınacağını biliyordu. En büyük endişesi, yanlış kararlar ve manevralar sonucu kuvvetlerin kuşatılarak esir düşmesi sonucu İngilizlere kaptırılmasıydı. Bu nedenle harbin sonuna kadar mümkün olduğunca kuvvetleri korumayı amaçladı. Büyük Harp biter bitmez Milli Mücadeleyi başlatmayı öngördüğünden, kullanılacak kuvvetleri hesaplıyordu. Kalan birlikler eriyerek artık tükenme noktasına geldiğinden, her bir kuvvetin muhafazası hayati öneme haizdi. Nitekim Milli Mücadele başlarken Doğu cephesindeki kuvvetler dışında muharebe yeteneğine sahip en önemli güç, Güney cephesindeki bu birlikler oldu.

İstiklal Harbi

Kütahya Eskişehir Muharebeleri

Milli mücadelenin başlangıcında zayıf düzensiz birlikler karşısında çok üstün muharebe gücüyle Bursa-Uşak hattına kadar zorlanmadan ilerleyen Yunan ordusu, Türk birlikleri düzenli ordu teşkilatına geçtikten sonra 1921 yılı başlarında İnönü muharebelerinde iki kez yenilgiye uğratıldı.

Yunanlılar bu yenilgilerin öcünü almak üzere dört aylık bir hazırlıktan sonra yeni bir taarruza karar verdiler. Genel seferberlikte kuvvetlerini 11 tümene çıkardılar. Yunan ordusu Türklerden insan ve top bakımından iki, makineli tüfek bakımından on kat üstün durumdaydı. Bu sırada Türk ordusu bütün çabalara rağmen seferberliğini ve teşkilatlanmasını tamamlayamamıştı. Mevcutları eksik 15 piyade, iki süvari tümeniyle bir süvari tugayından kurulu Batı Cephesi kuvvetleri İnönü-Kütahya-Döğer genel hattında savunma için tertiplendi. Yunanlılar kuvvet çoğunluğu ile güney kanattan Döğer-Seyitgazi yönünde olmak üzere 10 Temmuz 1921'de saldırıya geçtiler.⁸⁸

---

88 *Türk Tarihi Silahlı Kuvvetleri ve Atatürkçülük*, Genelkurmay Başkanlığı 50.Yıl Yayını, Ankara 1973, s. 251-252.

Üstün kuvvetlerle başlayan Yunan taarruzu, cephenin diğer kesimlerinde bir gelişme olmasa da güney kanatta hızla gelişti. Bu bölgede oluşan yarma, tüm kuvvetlerin güneyden kuşatılma tehlikesini yaratınca Türk kuvvetleri Eskişehir-Seyitgazi hattına çekildi. Ancak mevcut koşullarda bu hatta da uzun süre savunulamayacağı açıktı. Bu esnada Mustafa Kemal Paşa cepheye gelerek durumu değerlendirdi. Türk Ordusunun büyük çaplı bir harekât için geniş kapsamlı hazırlığa ve zamana ihtiyacı olduğunu gördü.

Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa'nın kamuoyu baskısı oluşacağı itirazına rağmen ordunun Sakarya Nehri doğusuna çekilmesi direktifini verdi. Gerekçesini de *"Orduyu Eskişehir kuzey ve güneyinde topladıktan sonra, düşman ordusuyla araya büyük bir mesafe koymak gerekir ki ordunun düzenlenmesi, toparlanması ve yeniden güç kazanması mümkün olabilsin. Bunun için Sakarya doğusuna kadar çekilmek bile doğrudur. Düşman durmaksızın arkamızdan gelirse hareket üslerinden uzaklaşacak ve yeniden menzil hatları kurmaya mecbur olacak; herhalde beklemediği birçok güçlkle karşılaşacak, buna karşılık bizim ordumuz toplu bulunacak ve daha uygun şartlara sahip olacaktır. Bu türlü davranışımızın en büyük sakıncası, Eskişehir gibi önemli yerlerimizi ve çok araziye düşmana bırakmaktan dolayı halk üzerinde doğabilecek manevi sarsıntıdır. Fakat az zamanda elde edebileceğimiz başarılı sonuçlarla bu sakıncalar kendiliğinden giderilmiş olacaktır. Biz askerliğin gereklerini tereddütsüz uygulayalım, öteki türlü sakıncalara nasıl olsa karşı koyabiliriz"* şeklinde izah etti.⁸⁹

Gerçekten de Kütahya ve Eskişehir muharebelerinin kaybedilmesi, Eskişehir gibi stratejik değeri yüksek bir bölgenin Yunanlıların eline geçmesi ve yaklaşık 130 kilometrelik bir bölgenin düşmana terk edilerek Sakarya nehri doğusuna çekilmeye başlanması Ankara'da büyük bir heyecan ve panik yarattı. Halkın ve ordunun morali çok olumsuz etkilendi. Ankara'nın boşaltılması ve Meclisin Kayseri'ye taşınması hazırlıklarına başlandı. Meclis'te muhalif sesler yükseldi.⁹⁰ Mustafa Kemal durumun bu denli olumsuzluğuna karşı tüm milleti ordusu ile birlikte yeniden bir ülkü etrafında birleştirmeyi ve mücadele ruhunu canlı tutmayı başardı. Eskişehir-Seyitgazi hattından Sakarya Nehri doğusuna çekilme 22 Temmuz 1921'de başladı. Yaklaşık 130 kilometre mesafeyi birlikler üç günde yürüdü. 25 Temmuz 1921'den itibaren Sakarya Nehri doğusunda tertiplenmeye geçildi.

Sakarya Meydan Muharebesi

22 gün 22 gece süren, belki de dünya tarihinin en uzun meydan muharebesi olan bu yaşamsal savaş yakın askeri tarihimizin bir dönüm noktasıdır. Muharebe başlarken Türk Ordusunun gücü 6.855 subay, 22.186 er, 868 makineli tüfek, 181 top, bir miktar

⁸⁹ Kinross, *Atatürk: Bir Milleti Yeniden Doğuşu*, s. 321-322.

⁹⁰ İbrahim Artuç, *Yeniden Doğuş-Türk Kurtuluş Savaşı*, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2001, s.259.

binek aracı ve otomobil ile iki uçak idi. Yunan Ordusunun gücü ise 3.780 subay, 120.000 er, 2.768 makineli tüfek, 286 top, 840 kamyon ve 18 uçak idi.⁹¹

Türk Milli Mücadelesinin en belirgin vasıflarından birisi de, bu savaşın bir “topyekûn savaş” öğretisi içinde yapılmış olmasıdır. Topyekûn savaşın niteliğini 5 Ağustos 1921’de “Ordu ve Millete” başlığıyla yayımladığı bildiriye anlamak mümkündür. Kendisi bu bildiriyle; milletin bütün bireylerini savaşa çağırmış, “*Düşman ordusunu, ana yurdumuzun kutsal bağrında boğarak bağımsızlığımıza kavuşacağız. Bu tek amacın sağlanması için gereken her şey yapılacaktır.*” direktifiyle topyekûn harbin gereğini ortaya koymuştur.⁹²

Sakarya Meydan Muharebesinde önce stratejik savunma, son safhada karşı taarruz yapılmıştır. Muharebe dört safhada cereyan etmiştir.⁹³

-Birinci Safha: Yunan Ordusunun ileri harekâtı (14-22 Ağustos 1921),

-İkinci Safha: Yunan Ordusunun taarruzu ve güneyden kuşatma teşebbüsü (23-30 Ağustos 1921),

-Üçüncü Safha: Yunan Ordusunun Çal Dağı- Haymana istikametinde yarma teşebbüsü (1-6 Eylül 1921),

-Dördüncü Safha: Yunan Ordusunun çekilmesi ve Türk Ordusunun karşı taarruz girişimi (7-22 Eylül 1921).

Yaklaşık 90 kilometre genişliğinde bir cephede gerçekleşen bu muharebede, önceki muharebelerden farklı olarak Mustafa Kemal Paşa’nın verdiği “*Hattı müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır, o sath bütün vatandır*” prensibi kapsamında bir savunma sistemi uygulandı. Kuvvet yönünden üstün ve modern silahlarla donatılmış büyük bir ordu, muharebe bölgesinin derinliği içerisinde eritilip yenilerek felakete sürüklendi.⁹⁴ Azimle yürütülen savunma sonunda düşmanın taarruz gücü kırıldı, düşman geri atıldıktan sonra, ele geçirilen stratejik üstünlükle ordunun genel karşı taarruza hazırlanmasında zaman ve inisiyatif kazanıldı.

Başkomutan, Sakarya Zaferini 12 Eylül 1921 tarihli günlük emrinde şu satırlarla

91 Muzaffer Özsoy, “Askerlik Bilimi ve Strateji Açısından Atatürk”, Çağdaş Düşüncenin Işığında *Atatürk*, Ezcacıbaşı Vakfı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1986, s.106.

92 F.Rezzan Ünalp, “Türk Milli Mücadelesi’nin Oluşumunda Kuvayı Milliye Düşüncesi ve Bağımsızlık Önderi Olarak Mustafa Kemal», *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yayınları, Sayı 18, Ankara, Ağustos 2011, s. 83-84.

93 Levent Ünal, “İstiklal Harbi, Sakarya Meydan Muharebesi”, *KHO Harp Tarihi II Ders Notları*, KHO Matbaası, Ankara 2016, s. 271.

94 Osman Ünal, “Sakarya Meydan Muharebesi ve Yunan Taarruzlarının Doruk Noktası”, *Stratejik Etütler Bülteni*, Sayı 92, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 8.

müjdeledi: “21 gün devam eden Sakarya Meydan Muharebesi ordumuzun tam bir zaferiyle son bulmuştur”.⁹⁵

Gerçekten de Sakarya Zaferi Türk tarihi için bir dönüm noktası olmuştur. Avrupalılar karşısında 1683’de Viyana önlerinde başlayan çekilme, bu muharebe sonrası Sakarya Nehrinde son bulmuştur. Yunan ordusunun taarruzları burada doruk noktasına ulaşmış gerilemeye başlarken artık inisiyatif Türk ordusuna geçmiştir. Türk topraklarını Sevr ile parçalama projesi iflas ederken, Büyük Avrupa devletleri Misak-ı Milli’yi tanımaya başlamıştır.

Mustafa Kemal Paşa bu muharebede “*Memleketimizin yarısı değil, her tarafı yıkılsa, her tarafı ateşler içinde bırakılsa, biz bu toprakların üstünde bir tepeye çıkacağız ve orada savunma ile uğracağız*”⁹⁶ diyerek Yunanlıların Ankara’yı ele geçirdiklerinde savaşın sona ereceği beklentisini başlangıçta boşa çıkarmıştır.

Mustafa Kemal'in Sakarya Meydan Muharebesindeki Örnek Uygulamaları

-Kütahya-Eskişehir muharebeleri sonrası birlikleri Sakarya nehri doğusunu çekme kararını vermesi,

-Çekilmeyi örtme kuvveti kullanarak emniyetle gerçekleştirmesi,

-Sakarya nehri doğusundaki tertiplenme şekli,

-Süvari birlikleri ile düşmanın yan ve gerisine derin taarruzlar icra etmesi,

-Bir hat boyunca savunma yapmak yerine alan/bölge savunma doktrinine geçmesi,

-Mevzi savunması ile oynak savunma doktrinini bir bütünlük içinde uygulaması,

-Düşmanı, taarruzlarında doruk noktasına ulaşmaya zorlaması,

-Muharebelerin başından sonuna değin, cephe hattındaki tüm komutan ve askerlerin savaşma azim ve iradelerini yüksek tutması, cephe hattı gerisinde milleti mutlaka zafere ulaşılacağına inandırması,

-Muharebe sahasının derinliklerinde, en kritik arazi arızası olan Çal Dağı'nın kaybedilmesine karşın, aldığı tedbirlerle savunma hattının bütünlüğünü muhafaza etmesi,

⁹⁵ *Türk Tarihi Silahlı Kuvvetleri ve Atatürkçülük*, s. 255.

⁹⁶ Özdeyişleriye *Atatürk*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 73.

-Henüz muharebelerin başında elde ihtiyat birliği kalmamasına rağmen, cephe hattının neresinde muharebe hızı azaldıysa, o bölgeden geriye kuvvet kaydırarak sürekli yeni ihtiyatlar oluşturması ve bunları gereken zaman, yer ve usulde kullanması,

-Düşmanın çekilme anını sezinleyerek karşı taarruza geçmesi,

-Takip harekâtını uygun yer ve zamanda durdurup muharebeyi kesmesidir.

Büyük Taarruz ve Başkomutan Meydan Muharebesi

Büyük Taarruz, Sakarya Meydan Muharebesinin ardından yaklaşık bir yıl sonra başlamıştır. Türk İstiklal Harbi'nin odak noktası olan Büyük Taarruz, Batı tekniğinin bütün imkânlarıyla silahlandırılıp donatılmış sayıca üstün bir düşmanın yok edildiği bir meydan muharebesi olmuştur.⁹⁷ Beş safhada icra edilmiştir: Taarruz bölgelerine intikal, taarruz ve Yunan cephesinin yarılması, yarmanın genişletilmesi ve düşmanın çembere alınması, Başkomutan Meydan Muharebesi ve takip harekâtı.

Mustafa Kemal Paşa, Büyük Taarruz öncesi taarruz hazırlıklarını gerçekçi bir yol izleyerek yürütmüş, taarruzun zamanını ve şeklini gizli tutmuştur. Hazırlıklar eldeki bütün imkânları kullanarak, memleketin maddi ve manevi bütün güçleri seferber edilerek sürdürülmüştür. Taarruz hazırlıklarını Ankara'dan yönlendirmiş, zaman zaman cepheye gelerek müdahale etmiştir. Örneğin Yunan yumuşak karnına karşı asıl taarruz bölgesine, cephenin diğer kesimlerinden tasarruf ettiği bir kolorduyu eklemesi, imkânları ve seçenekleri büyük ölçüde genişletmiştir.⁹⁸ Taarruz planını son olarak Akşehir'de cephe karargâhında 20-21 Ağustos 1922'de komutanlarla yapılan toplantıda gözden geçirmiştir. Taarruz planı; kuvvetin bir kısmı ile Yunan ordusunu Eskişehir-Afyonkarahisar cephesinde tutmak, kuvvetlerin çoğu ile Afyonkarahisar güneybatısından düşmanın güney yanına taarruz ederek, onu İzmir ulaştırma hatlarından ayırmak suretiyle kuzeye doğru atmak düşüncesine göre oluşturulmuştur.

Taarruz taktik baskın halinde başlatılacağından birliklerin toplanma ve tertiplenmesi gizlilik içinde yapılmıştır. Gizliliği sağlamak için tüm birlik kaydırmaları gece icra edilmiş, birlikler gündüzleri ağaç gölgelerinde dinlendirilmiş, düşmanın dikkatini kaydırmak için başka bölgelerde sahte faaliyetlerde bulunulmuştur.⁹⁹ Taarruz zamanı geldiğinde Mustafa Kemal Paşa cepheye gidişini büyük bir gizlilik içinde saklamış, gazeteler onun annesiyle

97 Muzaffar Erendil, "Atatürk'ün Önder Kişiliğinden Örnekler", *Atatürk Haftası Armağanı*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 21.

98 George W. Gawrych, *Genç Atatürk*, (çev. Gül Çağalı Güven), Doğan Kitap, İstanbul 2014, s. 271.

99 Hüsni Özlü, «Arşiv Belgelerine Göre Büyük Taarruz Öncesi Sad Taarruz Planı ve Mustafa Kemal Paşa'nın Genel Taarruz Planının Analizi», *Büyük Taarruzun 90.Yılında Uluslararası Milli Mücadele ve Zafer Yolu Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Cilt II, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2014, s. 940.

çay içtiğini yazarken gece Ankara'dan ayrılarak cepheye gitmiştir.¹⁰⁰ Taarruzu diplomatik hamlelerle de gizlemiştir. Ordunun büyük kısmını geceleyin kimse fark etmeden kuzeyden güneye naklederken, diplomatik cephede barış görüşmeleri konusunda yeni bir istek duyuyormuş gibi hamleler yapmıştır.¹⁰¹

Hazırlıkların tamamlanmasını müteakip taarruz için önce 25/26 Ağustos 1922 gecesi 5'nci Süvari Kolordusu harekete geçmiş ve Ahır Dağı'nı aşmıştır. Ertesi sabah Sincanlı Ovası'na doğru ilerleyen 5'nci Süvari Kolordusu Yunan harekât derinliğine büyük zarar vermiştir.¹⁰² Yunan mevzilerine asıl taarruz 26 Ağustos 1922'de başlamıştır. Taarruzun muharebe sahasını Afyonkarahisar-Altıntaş-Dumlupınar üçgeni oluşturmuştur. Planda, gelişmelere göre Yunan ordusuyla bir sıra meydan muharebeleri olasılığı da göz önünde tutulmakla birlikte, asıl amaç savaşı tek bir vuruşla bitirebilmektir. Gerçekten de Yunan mevzileri 27 Ağustos günü öğleye doğru yarılarak Yunan kuvvetleri Afyon ve Sincanlı Ovası'nın kuzeyindeki dağlara atılmıştır. 30 Ağustos günü bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın 11'nci Tümen karargâhından yönettiği Başkomutan Meydan Muharebesi sonunda beş Yunan tümeni esir ve imha edilmiştir. Bundan sonra Türk orduları, Atatürk'ün "*Ordular, İlk hedefiniz Akdeniz'dir, İleri!*" emrine uyarak büyük bir hızla İzmir ve Bursa yönünde ileri atılmış ve 9 Eylül'de İzmir kurtarılmıştır. Bu muharebelerde Mustafa Kemal Paşa, stratejik taarruz kapsamında; kuşatma, yarma, taarruz, başarıdan faydalanma ve takip olmak üzere tüm taarruzî harekât nevilerini başarıyla uygulamıştır.

Büyük Taarruz'daki planlama ve uygulamasıyla Mustafa Kemal, Birinci Dünya Harbi'nin açtığı "mevzi (siper) savaşı" sürecini Afyon'da kısa sürede yıkmış, modern stratejiyi görkemli yerine oturtmuştur. Afyon'da düşman mevzileri, modern tahkimatın tüm olanaklarıyla desteklenmişti. Burada, Birinci Dünya Harbi'nin deneylerinden de yararlanmış, mevzileri güçlendirici her şey yapılmıştı. Ama ünlü askerlerin mevzi düzeyindeki savaşa bir türlü getiremedikleri stratejik hareketliliği Atatürk, zapt edilemez denilen mevzileri Afyon güneyinde birkaç saat içinde parçalayıp düşman derinliklerine hızla ilerlemek suretiyle, stratejide "*hareket harbi*" kavramına yeni boyut getirmiştir. O böylece motorlu güce dayanmadan da yıldırım harbi yapılabileceğini ve 400 kilometre derinlikteki hedeflerin bir şimşek çakması biçiminde ve manevra üstünlüğü içinde elde edilebileceğini askeri kuramcılara göstermiştir. Bu üstün başarı, sadece belirli kesimde toplanan kuvvet ve malzemeyle kazanılmamış, sevk ve idaredeki üstün güçle de elde edilmiştir. Çünkü kayıtsız ve şartsız sonuca ulaşmak için elde var olan tüm birlikler ve araçlar, muharebenin yüksek isteklerine uydurularak kullanılmıştır.¹⁰³ Askeri zafer büyük

100 Michael Llewellyn Smith, *Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919-1922*, C. Hurst & Co. Publishers, New York 1973, s. 287.

101 George W. Gavrych, "Kemal Atatürk's Politico-Military Strategy in the Turkish War of Independence 1919-1923", *Journal of Strategic Studies*, Eylül 1988, s. 325.

102 Gavrych, *Genç Atatürk*, s. 248; Türk İstiklal Harbi, *Batu Cephesi* Cilt II, 6/2, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1995, s. 111-114; Fahrettin Altay, *İstiklal Harbimizde Süvari Kolordusu*, İnel Kitabevi, Ankara 1949, s. 46-47.

103 Özsoy, "Askerlik Bilimi ve Strateji Açısından Atatürk", s.112-113.

ölçüde Mustafa Kemal'in taarruz öncesi ve sonrası liderliği sayesinde kazanılmıştır.¹⁰⁴

Sonuçta Mustafa Kemal Paşa İstiklal Harbi süresince, başlangıçta sınırlı sayıdaki askeri kuvvetleri ve yerel teşkilleri destekleyerek işgalci güçleri yıpratmış, zaman kazanmış, müteakiben düzenli orduya geçerek Yunan birliklerinin ilerleyişini Sakarya nehrinde durdurmuş, son safhada da taarruzla Yunan kuvvetlerinin imha etmiştir. İstiklal Harbinde askeri harekâtın yanı sıra harbi de yönetmiş, topyekûn harp stratejisini hayata geçirmiştir. Lozan Antlaşması İstiklal Harbi'nin taçlandığı son nokta olmuş ve Milli Mücadele tüm mazlum milletler için örnek teşkil etmiştir.

Mustafa Kemal'in Büyük Taarruz'daki Örnek Uygulamaları

-Büyük taarruz öncesi stratejik aldatma yapması,

-Güneye kuvvet kaydırmalarını tam bir gizlilik içinde yaptırması,

-Süvari Kolordusunu taarruzdan bir gün önce Ahır Dağından geçirip düşmanın çekilme istikametini kapatması,

-Asıl taarruz bölgesinde azami muharebe gücü toplaması,

-Taarruzu tam bir baskın şeklinde, düşmanın beklemediği istikametten başlatması,

-Taarruzu yıldırım harbi şeklinde çok hızlı sürdürmesi, düşmana hiçbir aşamada tedbir alma fırsatı vermemesi,

-Düşmanı ihtiyatlarını kullanmada kararsız bırakması,

-Düşmanı çekilmesine fırsat vermeden kesin yenilgiye uğratması,

-Muharebe alanından kaçan Yunan kuvvetlerinin daha geride mevzilenerken zaman kazanmalarına fırsat vermemek için takip harekâtını amansız bir şekilde ve sürekli taarruz halinde uygulaması,

-İngiltere'nin gelişmeleri öğrenip Yunanlıları kurtarmaya yönelik diplomatik girişimler başlatmadan Yunan ordusunu Anadolu'dan tümüyle söküp atmasıdır. (İngilizler durumu öğrendiğinde Yunan Ordusu çoktan imha edilmiş, Türk kuvvetleri İzmir'e doğru ilerliyordu.)

---

104 Gawrych, *Genç Atatürk*, s. 271.

Savunma Hatları, Meydan Muharebeleri, Topyekûn Harp ve Mustafa Kemal

Ateşli silahlardaki gelişmeler muharebelere başlıca iki yönden etki etmiştir. Birincisi birlikler muharebe alanlarında toplu bulunmaktan kaçınmak zorunda kalmış, bunun sonucunda cephelelerin genişliği ve derinliği artmıştır. İkincisi tahkimat ve siperin önemi artmıştır. Bu değişimi ilk kavrayan ve muharebe alanında uygulayan Gazi Osman Paşa'nın Plevne savunmasındaki başarısı örnek teşkil etmiş, İkinci Dünya Harbi'ne kadar muharebelerin genel seyri siper muharebeleri şeklinde geçmiştir. Muharebe meydanlarında büyük kıyım ve zayıata neden olan ve muharebelerin sürelerini uzatan hareket ve manevradan uzak bu ataletli savaş yöntemi İkinci Dünya Harbi'nin başlarında Almanların tankları muharebelere kitle halinde kullanmalarıyla aşılmıştır. Özellikle Birinci Dünya Harbi'nde zirve noktasına ulaşan mevzi/siper harpleri savaş süresince ve sonrasında tüm orduları savunma hatları ve beton koruganların inşası gibi devasa büyüklükte tahkimata yöneltmiştir.

Mustafa Kemal, tahkimli mevzilerin en fazla rağbette olduğu dönemde savunma hatlarının faydalı olacağına inanmadığını şöyle ifade etmiştir. *"Geçen gün bana zırhlı müdafaa hatlarından bahsediyorlardı. Faraza Maginot'dan...Benim görüşüm belki biraz aykırı düşecek amma... ısrar ederim ki bu hatların faydasına inanmıyorum. Zira harbi insan yapar. Bunun için insanın toprak üstünde olması gerekir. Köstebek gibi toprak altında beton borularla veya zırhlı kalelerde oturacak bir kuvvet, evvelen harp dışı edilmiş bir kuvvet sayılmalıdır. Manevra kabiliyetini kendi kendisine yok eden bir ordu harpte mağlubiyetten başka ne kazanabilir bilmem"*¹⁰⁵ Atatürk bu görüşü ileri sürdüğü zaman Fransızlar bütün askerlerinin ve politikacılarının hemfikir olduğu görüşle Maginot hattına milyonlar yatırıyor, savunma planlarını Maginot hattına göre yapıyorlardı. Benzer şekilde Almanlar da büyük maliyetlerle Siegfried hattını inşa ediyorlardı. İkinci Dünya Harbi'nde büyük kuvvetlerin devamlı yaşayabildikleri, büyük çaplı silahların yeterli cephane ile birlikte bulunduğu, kilometrelerce uzunlukta türlü tank ve personel engeliyle desteklenmiş olan her iki hat da bir işe yaramamış ve yalnız Atatürk haklı çıkmıştır.

Birinci Dünya Harbi'nden önce, karşı tarafın silahlı kuvvetlerini meydan muharebeleri ile kesin yenilgiye uğrattıktan sonra arazi işgali kolaylaşıyor ve meydan muharebeleri aranan askeri harekât şekli olma değerini koruyordu. Birinci Dünya Harbi mevzi muharebelerine dönüşünce meydan muharebeleri çok güçleşmiş ve askeri stratejide fazla yeri olmayan yıpratma harbi başlamıştı. Bu nedenle Birinci Dünya Harbi süresince Almanların Ruslara karşı kazandığı Tannenberg Meydan Muharebesi ve Fransızların Almanlara karşı kazandığı Marn Meydan Muharebesi dışında önemli bir meydan muharebesi yaşanmamıştır. Bununla birlikte Tannenberg Meydan Muharebesi'nde askeri açıdan kesin sonuç alınmasına rağmen geniş Rus cephesinin küçük bir bölümünde cereyan etmesi ve Rus ordularının çoğunluğunu imha eden bir muharebe olmaması sebebiyle ne harbin sonucunu, ne de cephenin bütününe etkilememiştir. Marn Meydan Muharebesi ise

105 Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Turhan Yayinevi, Ankara 1984, s. 305-306.

harbin kaderini bir ölçüde etkilemiş, fakat harbi sona erdirmemiştir. Dolayısıyla Birinci Dünya Harbi'nde kesin sonuç sağlamayı hedefleyen meydan muharebeleri harbin ilk yıllarında ve çok az sayıda yapılabilmiş, genellikle mevzi harbi, yıpratma harekâtı ile amaca ulaşılmaya çalışılmıştır.

Meydan muharebeleri İkinci Dünya Harbi'nde de geniş şekilde uygulanamamıştır. Çünkü cephe genişlemiş, derinlikler çok artmış, bir veya birkaç meydan muharebesi ile harbi sonuçlandırmak veya harbin sonucunu etkilemek mümkün olamamaya başlamıştır. Mustafa Kemal İstiklal Harbi süresince iki büyük meydan muharebesi kazanmıştır. Bunlar Sakarya ve Başkomutan Meydan Muharebeleridir.¹⁰⁶ Dolayısıyla tarihte meydan muharebelerine komuta eden son komutanlardan biri olan Mustafa Kemal, Sakarya Meydan Muharebesi'nde harbin gidişatını ve kaderini değiştirmesi, Başkomutan Meydan Muharebesi'nde harbi sonuçlandırması bakımından, bu alanda yegâne örnektir.

Topyekûn harp konusunda da Mustafa Kemal, 5 Ağustos 1921'de TBMM Hükümeti tarafından başkomutanlık görevine getirilmesinin ardından 7-8 Ağustos 1921'de Tekalif-i Milliye (Milli Yükümlülükler) emirlerini çıkartarak ordunun eksikliklerini tamamlamaya çalışmıştır. O zaman en çok darlık çekilen maddeler; yiyecek, giyim ve teçhizat, silah, cephane ve araçlardır. Bu ihtiyaçlardan yurt içinde temini mümkün olanlar tespit edilerek toplanmış, böylece tarihte ilk sayılabilecek, bir ulusun topyekûn muharebesi uygulanmıştır.¹⁰⁷ Topyekûn harp uygulamasını hayata geçirirken, uygulamanın gerekçe ve stratejisini de şu şekilde belirtmiştir:¹⁰⁸ *“Bilirsiniz ki savaş ve çarpışma demek, iki ulusun, yalnız iki ordusunun değil, iki ulusun bütün varlıklarıyla, bütün maddesel ve ruhsal güçleriyle karşılaşması ve birbiriyle vuruşması demektir. Bunun için bütün Türk ulusunu, cephedeki ordu kadar düşüncesiyle, duygusuyla ve katılımcı olarak savaşla ilgilendirmeliydim. Ulus bireyleri, yalnız düşman karşısında olanlar değil, köyde, evinde, tarlasında bulunan herkes, silahla vuruşan savaşçı gibi kendini görevli bilerek, bütün varlığını savaşa verecektir. Gelecekteki savaşların başarı koşulu en çok bu kapsam içindedir.”*

Sonuç

Mustafa Kemal'in muharebelerdeki taktik ve stratejik uygulamaları komutanlık sanatını en üst düzeyde uyguladığını ortaya koymaktadır. Uygulamalarına bakıldığında, örnek alınacak ve ders çıkarılacak pek çok nitelik görülmektedir. Günümüz harpleri, çatışmaları ve harekât ortamına da rehber olacak, ışık tutacak nitelikte ve halen ayrıntılı olarak tahlil ve analizine ihtiyaç olduğu değerlendirilen uygulamalarından bazıları

106 Suat İlhan, *Atatürk ve Askerlik*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1989, s. 88-93.

107 Ünal, “Sakarya Meydan Muharebesi ve Yunan Taarruzlarının Doruk Noktası”, s. 16.

108 Söylev (Nutuk), Cilt I, TDK Yayınları, Ankara 1981, s. 454.

şunlardır:

-Topyekûn Harp uygulaması,

-Birinci Dünya Harbinde klasik hale gelen ve İkinci Dünya Harbinde de yoğun olarak kullanılan mevzi/siper savaşlarındaki statiklik yerine harplere hareket kazandırması,

-Her iki savaşta da yoğun olarak kullanılan büyük çapta tahkim ve inşa edilmiş savunma hatları yerine birliklerin emniyetini, günümüzün oynak savunma doktrini çerçevesinde hareketli manevra ile sağlaması,

-Hat savunması yerine alan/bölge savunması yaptırması,

-Düşmanın kuvvetli ihtiyatları bulunduğu anda asıl taarruzun, baskın şeklinde ve kuşatma manevrası ile beraber hasmın kuvvetli tarafına yapılması,

-Manevra gücü yüksek birliklerin kitle halinde kullanılması,

-Derin harekât uygulamaları,

-Muharebelerdeki emir-komuta uygulamaları,

-Sivil-Asker işbirliği faaliyetleridir.

Genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, Mustafa Kemal'in tüm muharebe uygulamaları çağının ötesindedir. Dolayısıyla kendisini dâhi asker yapan özelliği sadece muharebe meydanlarında kazandığı zaferler değil, aynı zamanda çağının ötesindeki ilerici yaklaşımlarıdır.

Ne yazık ki Mustafa Kemal, askeri deha uygulamalarını ve askeri stratejiye ilişkin görüşlerini evrensel mahiyette kitaplaştırma ve geniş kitlelere duyurma fırsatını bulamamıştır. Milli mücadele aşamasında başlayan devlet adamı görev ve sorumluluğunun İstiklal Harbi sonrası, yeni Türk devletinin kurulması safhasında her alanda daha da artması ve tüm yaşamını Türk milletinin çağdaşlaşmasına, gelişmesine vakfetmesi sebebiyle, pek çok konuda olduğu gibi askeri strateji konusunda da düşünceleri uygulamadaki örnekleriyle sınırlı kalmıştır. Oysa karşılaştırıldığında, askeri strateji konusunda literatüre geçen Jomini, Clausewitz, Liddell Hart gibi başlıca düşünürlerden çok daha geniş, gelişmiş ve üstelik kalıcı askeri stratejik görüşlere sahip olduğu görülür. Ancak bu strateji uzmanları, uzun yıllar boyunca strateji kuramlarını kitaplara dökecek zaman ve fikirlerini aktaracak imkânlar bulabilmelerine rağmen, Mustafa Kemal'in bunlara ayıracak zamanı hiç olmamıştır.

Sonuç olarak Mustafa Kemal'in askeri dehasının temelinde; doğuştan gelen kişisel

özelliklerinin yanı sıra yetiştiği ortam ve aldığı eğitim ile mesleki yönden kazandığı tecrübelerin payı büyüktür. Hiçbir başarısı tesadüf sonucu oluşmamış, her uygulamasında bir sonraki gelişmeyi öngörerek hesaplı riskleri göze almış, akılcı, gerçekçi ve sabırlı kişiliği ile daima hedeflediği sonuca ulaşmıştır. Bununla birlikte, onu her muharebede zafere götüren iki temel askeri nitelik daima; cesareti ve inisiyatif gücü olmuştur.

-Cesareti, taarruz ruhunu hep önde tutmak ve atılgan hareket etmek suretiyle kararlarına yansımış,

-İnisiyatif gücü; ani karar gerektiren anlarda, tüm sorumluluğu üstlenerek emir beklemeden harekete geçmesini sağlamıştır.

Bugüne kadar pek çok yabancı üst düzey komutan “*Yüzyılımızın en büyük askeri kuşkusuz Atatürk'tür*” şeklinde beyanat vermiştir. Gerçekte Atatürk sadece yüzyılımızın değil, yüzyılların yetiştirdiği en büyük askerdir.

Genelkurmay ATASE ve Dent. Bakanlığı Arşivi
Atatürk Koleksiyonu
Albüm No:2 Fotoğraf No:57
Bir karşılamada (1922)

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Arşivi,

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Arşivi.

10 Kasım 1996 Atatürk'ü Anma Töreni Broşürü, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1996.

Akgül, Nilgün “Çanakkale Muharebeleri ve Etkileri”, Askeri Tarih Bülteni, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1991, s. 70-71.

Akgün, Seçil, “Sakarya Meydan Savaşı Öncesi Bazı Hazırlıklar ve Gelişmeler”, Birinci Askeri Tarih semineri Bildiriler Kitabı II, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 1983.

Akyüz, Yahya, “Atatürk'ün Eğitim Düşüncesinin Kökenleri”, Atatürk Araştırma Dergisi, Cilt VIII, S. 23, Mart 1992, s. 235.

....., “Atatürk'ü Yetiştiren Öğretmenlerden Birkaçı”, Atatürk Devrimleri ve Eğitim Sempozyumu, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara 1981, s. 115.

Ali, Kılıç, Atatürk'ün Hususiyetleri, Sel Yayınları, İstanbul 1955.

Altay, Fahrettin, İstiklal Harbimizde Süvari Kolordusu, İnel Kitabevi, Ankara 1949.

Armaoğlu, Fahir “Çanakkale Muharebelerinin Rusya Üzerindeki Etkileri”, Çanakkale Savaşları Sebep ve Sonuçları Uluslararası Sempozyumu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993, s. 7-30.

Arslan, Süleyman, “Atatürk'ün Devlet Adamlığı Vasfı”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı 36, Kasım 1996, s. 933-952.

Artuç, İbrahim, 1915 Çanakkale Savaşı, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2015.

....., Yeniden Doğu-Türk Kurtuluş Savaşı, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2001.

Askeri Yönüyle Atatürk, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 1981.

Atabay, Mithat, “Çanakkale Savaşları Sırasında Mustafa Kemal Atatürk”, Çanakkale Muharebelerinin İdaresi, Komutanlar ve Stratejiler, (ed. Lokman Erdemir, Kürşat Solak), Çanakkale Valiliği Yayınları, Ankara 2015, s. 105, 118.

Atatürk, Askeri Mecmua, S. 114, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayını, Askeri Matbaa, İstanbul 1939.

Atatürk ve Askerlik Sanatı, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 1985.

Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt II, Kaynak Yayınları, İstanbul 1999, s. 126-129.

Atatürk'ün Önderliği ve İleri Görüşlülüğü, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 2010.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt II, MEB Yayınları, Ankara 1972.

Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri (1911-1921 Tarihleri Arasına Ait 106 Belge), Yayın No:1, T.C.Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1982.

Aydemir, Şevket Süreyya, Tek Adam, Cilt I, Yükselen Matbaası, İstanbul 1969.

Barıştta, Hatice Örcün, "Osmanlı İmparatorluğu Dönemi Balkan Tarihi Araştırmalarına Katkıda Bulunacak Birkaç Görsel Belge Üzerine", Dokuzuncu Askeri Tarih Semineri Bildirileri, Cilt II, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006, s. 71.

Bay, Austin, Atatürk: Modern Türkiye'nin Kurucusu Dâhi Generalden Liderlik Üzerine Dersler, (çev. Fethi Aytuna), Pegasus Yayınları, İstanbul 2013.

Bilgin, İsmail, "Maydos Mıntıka Komutanı: Kurmay Yarbay Mustafa Kemal ve Cephedeki Görev Süresi Cepheden Ayrılışı", Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi, 100.Yıl Özel Sayısı, sayı: 18, Bahar 2015, s. 76.

Bayur, Hikmet, Atatürk'ün Hayatı ve Eseri, Güven Basımevi, Ankara 1963.

....., Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1957.

Belen, Fahri, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1964.

....., Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi 1917 Yılı Hareketleri, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966.

....., Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi 1918 Yılı Hareketleri, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1967.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Çanakkale Cephesi, Cilt V, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayını, Ankara 1980.

Cebesoy, Ali Fuat, Sınıf Arkadaşım Atatürk, Baha Matbaası, İstanbul 1967.

Erendil, Muzaffer "Atatürk'ün Önder Kişiliğinden Örnekler", Atatürk Haftası Armağanı, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 21.

Erickson, Edward, J., I.Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu, T.İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009.

Erikan, Celal, Komutan Atatürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1964

Gavrych, George W., "Kemal Ataturk's Politico-Military Strategy in the Turkish War of

- Independence 1919-1923", Journal of Strategic Studies, Eylül 1988.
- ....., Genç Atatürk, (Çev. Gül Çağalı Güven), Doğan Kitap, İstanbul 2014.
- Görgülü, İsmet, Çanakkale İlk Günde Biterdi, Bilgi Yayınları, İstanbul 2008.
- İğdemir, Uluğ, Yılların İçinden (Makaleler, Anılar, İncelemeler), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1991.
- ....., Mustafa Kemal Arıburnu Muharebeleri Raporu, Türk Tarih Kurumu Yayını, Seri XVI, Sayı 8, Ankara 1968.
- İlhan, Suat, Atatürk ve Askerlik, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1989.
- ....., Harp Yönetimi ve Atatürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1970.
- .....,"Atatürk'ün Yetiştigi Ortam", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt II, Sayı 5, Mart 1986, s. 279-280.
- Kabasakal, Hüseyin, "Birinci Dünya Savaşı Çanakkale Muharebeleri'nde Türk ve Alman Savunma Planları Konusunda Yorumlar", Çanakkale Muharebeleri 75.Yıl Armağanı, Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayını, Ankara 1990, s. 83-84.
- Kemal, Cemal, "Nablus Meydan Muharebesi'nde Mustafa Kemal", Atatürk Yolu Dergisi, Ankara Üniversitesi TİTE Yayınları, S.51, Bahar 2013, s. 627.
- Kinross, Lord, Atatürk: Bir Milletın Yeniden Doğuşu, (çev. Necdet Sander), Altın Kitaplar Basımevi, İstanbul 1990.
- Kocatürk, Utkan, Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri, Turhan Yayınevi, Ankara 1984.
- Meydan Larousse, Cilt III, Meydan Yayınevi, İstanbul 1969.
- Okyar, Fethi, Üç Devirde Bir Adam, Tercüman Yayını, İstanbul 1980.
- Omurtak, Salih Hasan Ali Yücel, İhsan Sungu, Enver Ziya Karal, Faik Reşit Unat, Enver Sökmen, Uluğ İğdemir, Atatürk, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınevi, İstanbul 1970.
- Onmuş, Nazım, "Deha Kavramı ve Anılarıyla Atatürk'ün Dehası", Jandarma Dergisi Eki, Sayı 101, Ankara 2003, s. 7.
- Ökse, Necati, "Çanakkale Muharebeleri, Bu Muharebelerde Atatürk'ün Oynadığı Rol", Atatürk Haftası Armağanı, S. 19, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 1986, s. 117.
- Özdemir, Hikmet, Atatürk'ün Liderlik Sırları, Remzi Kitapevi, İstanbul 2006.

- Özdeyişleriye Atatürk, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 1981.
- Özkan, Yalçın, “Dürüst Mavi Gözler ve Cesur Adımlar”, Atatürk Haftası Armağanı, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003, s. 133.
- Özlu, Hüsnü, «Arşiv Belgelerine Göre Büyük Taarruz Öncesi Sad Taarruz Planı ve Mustafa Kemal Paşa'nın Genel Taarruz Planının Analizi”, Büyük Taarruzun 90.Yılında Uluslararası Milli Mücadele ve Zafer Yolu Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Cilt II, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2014, s. 940.
- Özsoy, Muzaffer, “Askerlik Bilimi ve Strateji Açısından Atatürk”, Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk, Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1986, s. 106.
- Sanders, Liman von, *Türkiye’de Beş Sene*, Askeri Matbaa, İstanbul 1921.
- Sarıнай, Yusuf, “Atatürk’ün Yetiştığı Dönemin Sosyokültürel Yapısı”, Cumhuriyetin İlanının 90’ıncı Yılında Atatürk ve Cumhuriyet Sempozyumu Bildiri Kitabı, Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 2014, s. 91, 282-285.
- Saral, İsmail Tosun, Emre Saral, Çanakkale ve Sina-Filistin Cephelerinde Avusturya-Macaristan Ordusu Topçu Bataryaları, Türk-Macar Dostluk Derneği Yayınları, Ankara 2012.
- Söylev (Nutuk), Cilt I, TDK Yayınları, Ankara 1981.
- Smith, Michael Llewellyn, *Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919-1922*, C. Hurst & Co. Publishers, New York 1973.
- Sumner, B.H., *Russia and the Balkans 1870-1880*, Oxford Clarendon Press, Oxford 1937.
- Şahin, Naci, “1800’lü Yıllar Sonrasında Balkanlar’dan Anadolu’ya Yapılan Göç Hareketleri ve Anadolu Coğrafyasındaki Sosyokültürel Etkileri”, Dokuzuncu Askeri Tarih Semineri Bildirileri, Cilt II, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006, s. 71.
- Şapolya, Enver Behnan, Mustafa Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi, Rafet Zaimler Yayınevi, İstanbul 1958.
- Şükrü, Eyüplü Mustafa, Çanakkale Şarkısı, Necm-i İstiklal Matbaası, İstanbul 1915.
- Turan, Şerafettin, *Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik: Kemal Atatürk*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2004.
- .....”Atatürk’ün Eğitim Süreci ve Düşünce Dünyasını Etkileyen Olaylar ve Düşünürler”, Cumhuriyetin İlanının 90’ıncı Yılında Atatürk ve Cumhuriyet Sempozyumu Bildiri Kitabı, Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 2014, s. 107-108.
- Türk’ün Altın Kitabı, Gazi’nin Hayatı, Türk Neşriyat Yurdu, İstanbul 1928.

- Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi Cilt II, 6/2, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1995.
- Türk Tarihi İçinde Atatürk ve Cumhuriyet, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 2009.
- Türk Tarihi Silahlı Kuvvetleri ve Atatürkçülük, Genelkurmay Başkanlığı 50.Yıl Yayını, Ankara 1973.
- Türkmen, Zekeriya, “Çanakkale Muharebelerinde 9. Piyade Tümen Komutanı Miralay (Albay) Halil Sami Bey”, Çanakkale Muharebeleri'nin İdaresi, Komutanlar ve Stratejiler, (ed. Lokman Erdemir, Kürşat Solak), Çanakkale Valiliği Yayınları, Çanakkale 2015, s. 88-89.
- Ünal, Levent, “Çanakkale Savaşında Çıkarmalar ve Kara Muharebelerine Bütüncül Yaklaşımla Bakış ve Taktik Resmin Değerlendirilmesi”, 100.Yılında Çanakkale Savaşları, (yay. haz. Aynur Yavuz Akengin, Orhan Neçare), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2017, s. 453.
- ....., ”İstiklal Harbi, Sakarya Meydan Muharebesi”, KHO Harp Tarihi II Ders Notları, KHO Matbaası, Ankara 2016, s. 271.
- Ünal, Osman, “Sakarya Meydan Muharebesi ve Yunan Taarruzlarının Doruk Noktası”, Stratejik Etütler Bülteni, S. 92, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 8-16.
- Ünalp, F.Rezzan, ”Çanakkale Muharebeleri ve Mustafa Kemal”, Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi 100.Yıl Özel Sayısı, AÇASAM Yayınları, Sayı 18, Bahar 2015, s. 37.
- ....., ”Türk Milli Mücadelesi'nin Oluşumunda Kuvay-ı Milliye Düşüncesi ve Bağımsızlık Önderi Olarak Mustafa Kemal”, Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Sayı 18, Ankara 2011, s. 83-84.
- Ürekli, Fatma, “Kıtalar Arası Zafer: Çanakkale 1915”, Askeri Tarih Araştırmalar Dergisi, S.4, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2004, s. 126.
- Üzen, İsmet, “İngilizlerin Kudüs'ü Ele Geçirmesi ve General Edmund H.H.Allenby'nin Kudüs'e Törenle Girişi (9-11 Aralık 1917)”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 19, Sayı 2, Elazığ 2009, s. 330-331.

Cenevre Afyon Konferansları ve Türkiye'nin Tutumu

Suna ALTAN*

Özet

Haşhaş bitkisinin sütünden elde edilmiş olan afyon maddesi, farklı toplumlarda tıbbi amaçların yanında keyif verici madde olarak da kullanılmıştır. Afyon kullanımının artmasıyla birlikte, 17. yüzyıldan itibaren afyon maddesinin seri üretimine başlanmıştır. 20. yüzyılın başlarında afyon tüketim oranının dünyada hızlı bir şekilde artmış olmasından dolayı duyulan rahatsızlık nedeniyle, uluslararası alanda afyon ve afyonlu ürünlere karşı müdahale kaçınılmaz olmuştur. ABD, dünyadaki afyon sorununu kontrol altına almak adına öncü devlet olmuştur. 1920 yılında Milletler Cemiyeti'nin kurulması ile birlikte tüm yetki, denetim ve çalışmalar bu cemiyet tarafından yürütülmeye başlanmıştır. Milletler Cemiyeti tarafından uluslararası alanda afyon ve afyondan üretilen ürünlerin kontrolü için denetim mekanizması kurulmuştur. Milletler Cemiyeti tarafından 1925-1936 yılları arasında düzenlenmiş olan Cenevre Afyon Konferansları, uluslararası alanda afyona müdahale konusunda önemli bir dönüm noktası olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, ülkenin ekonomik durumunu da göz önüne alarak 1932 yılına kadar bu denetim mekanizmasının dışında kalmıştır, fakat ülke içinde bazı düzenlemeler yapmaktan da geri kalmamıştır. ABD, Türkiye'nin mekanizmaya dâhil edilmesi konusunda ülkemize siyasi ve ekonomik baskılar yapmıştır. Türkiye, Cenevre Afyon Konferanslarına katılmış ve 1932 yılı itibarıyla sözleşme ve antlaşmalarda imzacı olmuş, böylece afyon konusunda uluslararası denetim mekanizmasına dahil olmaya başlamıştır. Bu makalede, Cenevre Afyon Konferanslarına gidilen süreç, Cenevre Afyon Konferansları ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin konferans öncesi ve sonrası uluslararası alandaki işbirliği ve ülke içinde yapmış olduğu çalışmalar ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Afyon, Cenevre, Haşhaş, Milletler Cemiyeti, Türkiye Cumhuriyeti

* Dr. Öğr. Üyesi, Dr. Suna Altan, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Beşevler/Ankara, suna.altan7634@hotmail.com. Bu çalışma, Doç. Dr. Serdar SARISIR danışmanlığında "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Haşhaş; Ekonomik ve Siyasi Boyutlarıyla (1909-1950)" (Ankara 2018) adlı yayınlanmamış doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Geneva Opium Conferences and Turkey's Attitude

Abstract

The opium material obtained from the milk of the poppy plant has been used as a stimulant in addition to several medicinal purposes in different societies. With the increase in the use of opium, the mass production of opium material has been started since the 17th century. In the early 20th century, the intervention of the opium and opium products were inevitable due to the discomfort arising from the rapid increase in the opium consumption rate in the whole world. The United States has become a pioneer to control the opium problem in the world. With the establishment of the League of Nations in 1920, all the authorities, audits and works have been carried out by this society. A control mechanism for the regulation of products produced from opium and opium products in the international arena was established by the League of Nations. Geneva Opium Conferences, organized by the League of Nations between 1925-1936, has become an important turning point in the international arena for the intervention of opium. The Republic of Turkey, taking into account the economic situation of the country has remained outside of this control mechanism until 1932, but did not stayed back from making some adjustments in the country. Turkey, attended the Geneva Opium Conference and became a signatory of agreements and treaties in 1932, thus began to be included in the international controls on opium. In this article, the process leading to the Geneva Opium Conferences, Geneva Opium Conferences themselves and the Republic of Turkey's pre-conference and after-conference activities within the country in cooperation with the international arena is discussed.

Keywords: *Opium, Geneva, Poppy, the League of Nations, the Republic of Turkey*

Giriş

Afyon'un elde edildiği haşhaş bitkisinin tarımı dünyanın birçok yerinde ve çok eski tarihlerden itibaren yapılmaya başlanmıştır. Haşhaşın kök kısmı kuvvetli olmasına karşın, bitkinin yapısı uzun ve incedir. Haşhaş kapsülünün içerisinde yer alan tohumları küçük olup siyah beyaz, gri, sarı ve açık kırmızı renklerden oluşmaktadır.¹ Haşhaşın kör ve açık olmak üzere iki çeşidi bulunmaktadır. Kör haşhaş iri kaburgasız ve geniş tabanlıdır, açık haşhaş ufak ve topak halindedir.² Haşhaş ekimi yapılacak olan toprağın gübre bakımından zengin olması gerekmektedir, çünkü bitki ekim ve gelişme süresince sürekli olarak gübreye ihtiyaç duymaktadır.³ Bitkinin ekim zamanları ilkbahar ve sonbahar aylarıdır. Kışların sert geçtiği bölgelerde ilkbaharda, kışların ılıman geçtiği bölgelerde ise sonbahar aylarında ekimi yapılmaktadır.⁴ Ekim yönteminde serpme, ekim makinası ve şişe usulü kullanılmaktadır ancak çiftçiler en fazla serpme usulü ile yapılan ekim yöntemini tercih etmektedir.⁵ Haşhaş, a çiçeklenme başlangıcından yaklaşık 10-15 gün sonra çizim işlemi için hazır hale gelmektedir. Haşhaş bitkisi henüz yeşil iken ortasından çizilerek çizim işlemi gerçekleştirilir. Kaburgadaki süt boruları kesildiğinde beyaz süt maddesi suda ve havada koyulaşarak kahverengi bir sakız haline dönüşür. Bu sakız algı bıçağı ile toplanarak yoğurulur ve sakız haşhaş yapraklarına sarılır, böylece afyon maddesi elde edilmiş olur.⁶ Afyon, iklim koşulları, çizim ve toplama koşullarına bağlı olarak farklılıklar gösterir ve bu farklılıklardan dolayı *soft afyon* ve *drogist afyon* olmak üzere iki çeşit afyon elde edilir.⁷

Afyonun ortaya çıkış serüveni M.Ö. 5000'li yıllara kadar dayanmaktadır.⁸ Olgunlaşmış haşhaş kapsüllerinden elde edilmiş olan afyon maddesine Yunanlılar "opos" adını vermişlerdir. Günümüzde kullanılan "opium" sözcüğünün kökeni de buradan gelmektedir.⁹ Literatürde afyonun kullanımı ile ilgili çeşitli bilgilere rastlanılmaktadır. Haşhaşı günlük hayatlarında yoğun olarak kullanan toplumlar, bu bitkinin sütünden afyon maddesini elde etmeleriyle birlikte afyonun halk arasındaki kullanımı yaygınlaşmıştır. Haşhaş maddesinin bahçelerde bir bitki olarak yetiştirildiğini ve afyon maddesinin elde edilmesi ile birlikte uyuşturucu madde olarak kullanılmaya başlandığını ilk olarak Omiros eserlerinde dile getirmiştir.¹⁰ II. yüzyılda yaşamış olan ve dönemin önde gelen isimlerinden olan Galenos, afyonu ağrı kesici, ateş düşürücü ve öksürük ilacı olarak

1 Ali Kürçay, Haşhaş Yetiştirilmesi, Ankara, Güven Matbaası, 1962, s. 7-10.

2 Vahdi yurtmen, "Haşhaş ve Afyon", Toprak Mahsulleri Ofisi Dergisi, 1956, S.18, s.8

3 Ali Haydar Erel, Haşhaş Ziraatı, İstanbul, Matbaa-ı Osmaniye, 1914, s.4

4 Celal Tarıman, "Afyon Ekimi" Çiftçi, 1946, C.2, S.13, s.3.

5 Rıza Doğukan Türkiye'de Türkiye de Haşhaş Ziraatı ve Afyon İstihali, Ankara, Toprak Mahsulleri Ofisi Yayınlar, s.19-20.

6 İnönü Ansiklopedisi C.1, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1946, s. 195.

7 Rıza Doğukan, "Türkiye'de Haşhaş Ziraatı ve Afyon İstihali", Ziraat Dergisi, S. 97, 1949, s. 37-39.

8 Mustafa Baktır, "Afyon" İslam Ansiklopedisi, 1988, C.1, s.42; Ahmet Gümüşçü-Osman Gümüşçü, "Türkiye'de Haşhaş ve Haşhaş Dağılımının Coğrafi Dağılışı", Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 1993, S.6, s.134.

9 Kerim Alpınar, "İyilerin ve Kötülerin Bitkisi Afyon", Bilim Teknik Dergisi, S. 82, Ankara 1974, s.25.

10 Kamuran şerif, Afyon Türkiye'de ve Dünya'da, Ankara, İktisat Vekâleti Yayınları, 1930. s.24.

kullanmıştır.¹¹ Afyon maddesi uzun yıllar boyunca tıp alanında ağrı kesici ve yatıştırıcı olarak kullanılmıştır. Bazı hastalıkların tedavisinde temel ilaç olmanın yanında, bazı hastalıklarının tedavisinde ise daha çok destek ilaç olarak kullanılmıştır.

12. yüzyıla kadar yalnızca tıp alanında kullanılan afyon, Çin ve Hindistan'da bu yüzyıldan itibaren farklı amaçlarla kullanılmaya başlanmıştır.¹² Afyonun keyif verici madde olarak kullanılmaya başlanmasının ardından insanlar arasında kullanımı artmıştır. Afyonun, bu tarihlerde ihtiyaç ve talebinin sürekli artmış olmasına karşın herhangi bir seri üretimi söz konusu olmamıştır. Fakat 1613 yılı itibarıyla Fransız Hint şirketi afyona olan talebe cevap için Hindistan'da seri üretime başlamıştır.¹³ Böylece dünyanın ilk afyon seri üretimi Fransızlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Üretimin başlamasıyla birlikte bu ürünün ticareti de buna paralel oranda bir gelişme göstermiştir. Yüksek getirisi gözden kaçmayan afyonun diğer bir önemli üreticisi de İngilizler olmuştur. Doğu Hindistan Kumpanyası sayesinde afyon ticaretine dâhil olan İngilizler kısa sürede Hindistan'ın afyon konusunda iki önemli şehri olan Bengal ve Bihar'a hâkim olmuşlardır.¹⁴ İngiltere'nin ürünlerini satmada ki en büyük pazarı ise Çin olmuştur. İngiltere ve Çin arasında uzun yıllar devam edecek olan afyon ticaret sorunu da yine bu dönemde başlamıştır. 18. yüzyıldan itibaren İngiltere Çin'deki afyon payını daha fazla artırma yoluna gitmiştir. Çin'e giren afyon miktarının her geçen gün artması Çinli yetkilileri endişelendirirken, İngiliz tüccarları sevindirmiştir. Böylece Çinli yetkililer duruma müdahale kararı almışlardır. Çin, İngilizleri Doğu Asya'nın en büyük uyuşturucu kaçakçısı olarak ilan etmesiyle birlikte iki ülke arasındaki ticaret savaşı yani¹⁵ Afyon Savaşları 1839 yılında başlamıştır. 1841-1844 yılları arasında bu savaşlardan istediğini elde etmiş olan İngiltere, Çin'i bir dizi antlaşmalarla mahkûm etmiştir.¹⁶ Bu gelişmeye bağlı olarak afyon ve afyon bileşenlerinden meydana getirilen ürünlerin ticareti ve kullanımı hızla yayılmaya başlamıştır. Kullanım oranının artmasıyla birlikte dünyadaki afyon sorununun temelleri de kendini göstermeye başlamıştır.

1. Cenevre'ye Giden Süreç

Dünyadaki afyon sorunu 19. yüzyılın sonunda afyonun karlı bir ticari emtia olmasıyla başlamıştır. Afyon kullanım oranının artması sonucunda ürünün ticareti

11 Sarım Hüsni, "Haşhaşın Tarihi", *Farmakolog Dergisi*, 1934-1935, C.3 s.780-82

12 Yavuz Dilmen, "Türkiye'de ve Dünyada Afyon Alkaloidleri", *Türk Eczacılar Birliği Dergisi*, 1982, S.7, Ankara, s.23-24; Teoman. Kesercioğlu, Bülent-Levent Savaş, "Derdimiz ve Dermanımız: Haşhaş", *Bilim ve Teknik Dergisi*, 1999, S.32, s.105.

13 Mehmet Ali Kâğıtçı, *Afyon*, İstanbul, Vakıf Matbaası, 1960, s.23.

14 Burak Çıtır, "Uluslararası Afyon Anlaşmalarında Osmanlı İmparatorluğu", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, C.1, S. 1, 2015, s.22

15 Micheal Dillion, *Modernleşen Çinin Tarihi*, (Çev. Eylem Ümit Atılğan-Aydın Atılğan) İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s.57.

16 Michea Dillion, a.g.e., s.65.

uluslararası pazarda önemli bir yer edinmiştir. 19. yüzyılın sonuna kadar afyonun üretim ve ticaretine dair herhangi bir müdahalede bulunulmamıştır ancak yaygınlaşan afyon kullanımı toplumları tehdit eden bir hal almaya başlamıştır. 20. yüzyılın başında Amerika ve Avrupa'da keyif verici madde kullanım oranının artmasından dolayı ABD duruma müdahale etme kararı almıştır. ABD Senatosu Dış İlişkiler Komisyonu Başkanı olan Porter, 1923 yılında ABD'nin afyon konusunda uzun yıllar boyunca takip edeceği politikaların çerçevesini oluşturacak bir rapor yayınlamıştır. Başkan Coolidge'ye sunulmuş olan raporda; dünyadaki afyon üretiminin ihtiyacın çok üzerinde olduğunu ve dünyayı tehdit eden uyuşturucu maddesinin üretim yerlerinin fazlalığına dikkat çekilmiştir. Yaşanan ihtiyaç fazlalığı sorununun çözümü için ise ekim yerlerinin kısıtlanması önerilmiştir.¹⁷ ABD, toplumdaki afyon ve afyonlu maddelerin kullanımlarının azaltılmasının, afyon üreticisi ülkelerin üretim faaliyetlerine yasaklama ve kısıtlama getirilerek mümkün olacağını savunmuştur. Bu düşünceden hareketle afyon üretim ve ticaretini kontrol altına alma adına yapılacak olan uluslararası çalışmalarda ABD öncü devlet olmuştur.

ABD, afyonun üretim ve ticareti konusunda dünyada ilk sırada gelen Çin ve İngiltere'yle uluslararası alanda müdahale ve işbirliği konusundaki çalışmalar için bir ön görüşme yapmıştır. Yapılmış olan üçlü görüşmenin neticesinde afyon ve alkaloitlerine uluslararası alanda müdahale konusunda ilk toplantının Çin'in Şangay kentinde yapılmasına karar verilmiştir. Toplantıya özellikle büyük üretici devletlerin katılımının sağlanması üzerinde durulmuştur. ABD, afyonun önemli üretici devletlerinden biri olan Osmanlı Devleti'nin bu konferansa katılmasını istemekteydi. Bu doğrultuda ABD Sefareti Osmanlı Devleti'ne bir davet yazısı göndermiştir. 1909 yılında Şangay'da düzenlenecek olan Uluslararası Afyon Komisyonu'na temsilciler göndererek katılmasını istemiştir. Osmanlı Devleti, konferans davetine vermiş olduğu cevapta; haşhaş-afyon üretiminden dolayı ortaya çıkan zararlı maddelerin yasaklanması için yapılacak olan toplantıya ve insanlık âleminin faydası için düzenlenecek olan komisyona davet edilmiş olmasından dolayı memnuniyetini dile getirmiştir. Ancak Çin'de sefiri bulunmadığından ve Çin'e temsilci gönderilmesinin zor olacağından adı geçen komisyona iştirak edemeyeceğini bildirmiştir. Toplantıya katılmayacak olmasına karşın, toplantı sonucunda alınan kararların kendisine bildirilmesini talep etmiştir.¹⁸

1909 yılında gerçekleştirilmiş olan Şangay Konferansı'na ABD, Çin, Almanya, İngiltere, Fransa, İtalya, Felemenk, Japonya, İran, Portekiz, Rusya, Siyam ve Avusturya-Macaristan dâhil toplam 13 ülke katılmıştır.¹⁹ Konferans sonunda alınmış olan kararlar ağırlıklı olarak Çin'in afyon üretim ve ticaretini kontrol altına alma yolunda olmuştur. Afyonun sağlık alanı dışında kullanımına müsaade edilmeyeceği ve yine imzacı

17 Cengiz Erdinç, *Overdose Türkiye-Türkiye'de Eroin Kaçakçılığı, Bağımlılığı ve Politikalar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 51.

18 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BEO, 3806/285445-2(2), 1328; BOA, BEO, 3717/278755-2(1), 17 Şubat 1335.
19 Martin Booth, *Haşhaştan Eroine Uyuşturucunun 6000 Yıllık Öyküsü*, İstanbul, Sabah Kitapları 39, 1996, s.154

devletlerin kaçakçılık konusunda önlem almaları alınan kararlar arasında yer almıştır.²⁰ Şangay Konferansı dünyadaki afyon üretim, ticaret ve tüketiminden rahatsız olan devletlerin uluslararası alanda atmış oldukları ilk adım olması münasebetiyle büyük bir önem arz etmiştir, ancak gerek alınmış olan kararlar gerekse kararların uygulanması konusunda aynı hassasiyet gösterilememiştir. Devletlerin ikili ilişkileri neticesinde oluşan çıkarları istenilen sonuçların alınmasına sürekli engel olmuştur. Konferansın eksiklikleri göz önüne alınarak, bu eksikliklerin giderilmesi ve daha fazla üretici devleti uluslararası işbirliğine dâhil etmek için yeni bir görüşmenin 1911 yılında Lahey’de yapılması kararı yine Şangay Konferansı’nda alınmıştır.²¹ Bu karar, afyon konusunda yapılacak olan çalışmaların kararlılık ile devam edeceğinin göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Şangay Konferansı’nın son bulmuş olmasıyla birlikte Lahey’de yapılacak olan konferansın çalışmalarına başlanmıştır. Çalışmalarda öncü devlet olan ABD, Lahey Afyon Konferansı için katılımcı olmasını istediği devletlerle ikili görüşmeler yapmaya başlamıştır. Bu sırada Almanya ve İngiltere arasında afyon üretimi konusunda büyük bir kriz yaşanmıştır.²² Almanya’nın Avrupa’nın en büyük drog üreticisi olması İngiltere’yi rahatsız etmiştir. İki ülke arasında yaşanmış olan anlaşmazlığın gölgesinde konferansın çalışmaları devam etmiştir. Konferansta görüşülecek olan kararlar davetli olan devletlere önceden beyan edilmiştir. Kararlar arasında afyon üretimi, ticareti, kaçakçılık ve satışı ile ilgili konular yer almıştır.²³ Afyon üretiminden kaynaklanan ve madde bağımlılığı oluşturan bileşenlerin ortadan kaldırılması amacıyla yapılacak olan Lahey Afyon Konferansı’na Osmanlı Devleti’nin katılım davetini ABD yapmıştır.²⁴ Osmanlı Devleti davete katılmayacağını bildirmiş ve katılmama gerekçesi olarak ta; haşhaş-afyon üretiminin ülkenin önemli gelir kaynaklarından biri olduğunu, yapılacak olan herhangi bir sınırlandırmanın ziraat ve iktisatta telafisi mümkün olmayacak kayıplara neden olacağını ifade etmiştir.²⁵ Alınan bu cevapla ABD hayal kırıklığına uğramıştır çünkü afyonun büyük üreticilerden olan Osmanlı Devleti’nin uluslararası iş birliğine dâhil edilmesi önemli bir adım teşkil edecekti.

1 Aralık 1911 yılında Hollanda’nın Lahey şehrinde I. Lahey Afyon Konferansı 12 ülkenin katılımı ile gerçekleştirilmiştir. Antlaşma taslağı görüşmeleri sırasında 12 ülkenin çıkarları çatışmıştır. Almanlar ilaç sanayilerini, Portekizliler Macau’daki afyon ticaretini, İran yeni keşfettiği kârlı afyon ticaretini, Hollanda Hint adalarında yaptıkları ticaretini, İngilizler ise Hindistan ticaretinin zarar görmesini istememişlerdir. Her ülkenin ayrı bir isteğinin olması konferansa zarar vermiş olsa da, sonuç itibarıyla yapılmış olan

20 BOA, BEO, 3806/285445-2(3/4), 1328

21 I. Bayar,- Ghodse, “Evolution Of International Drug Control, 1945-1995”, Bulletin On Narcotics Volume L1, Nos. 1 And 2, United Nations 1999, s.3

22 Ali N. Babaoğlu, Uyusturucu ve Tarihi Bağımlılık Yapan Maddeler, Kaynak Yayınları, İstanbul 1997, s.91-94.

23 BOA, BEO, 3806/285445-2(5), 1328.

24 BOA, BEO, 3736/280159-2(1), 6 Nisan 1326; BOA, BEO, 3717/278755-1(2), 27 Şubat 1325.

25 BOA, BEO, 3806/285445-6(1), 21 Ağustos 1326.

antlaşmalarda ortak nokta bulunmuştur. Böylece 23 Ocak 1912 tarihinde Lahey Afyon Sözleşmesi katılımcı devletler tarafından imzalanmıştır.²⁶ Sözleşmeye göre; ham afyon konusunda; kanunlar ve nizamlar konulacaktır. Kullanıma hazır afyon konusunda; hazır afyonun imâline, ülke içindeki ticaretine karşı tedbirler alınması gerekecektir. Tıbbi afyon-morfin-kokain-saire konusunda; devletler morfin ve kokainin kullanımına sadece tıbbi amaçlar için izin verecek ve yeni yasalarla eczacılıkta düzenleme yapacaktır. Morfin- kokain üretilen yerler sürekli denetim ve kontrol altında tutulacaktır.²⁷ I. Lahey Afyon Konferansı'nın kapsamlı ilk uluslararası afyon toplantısı olmasına karşın alınan kararlar oldukça zayıf kalmıştır.

I. Lahey Afyon Konferansı'na katılım sağlamamış olan devletleri uluslararası alanda işbirliğine dâhil etmek için 1 Temmuz 1913 tarihinde yine Lahey'de II. Lahey Afyon Konferansı düzenlenmiştir. Ancak istenilen sonuç elde edilememiştir.²⁸ Osmanlı Devleti de konferansa davet edilmiştir. Durumu değerlendiren Said Halim Paşa Hükümeti, bu konferansa katılmamış ve yapılan sözleşmeye de dış ticaretin zarar göreceği düşüncesi ile taraf olmamıştır. ABD, Osmanlı Devleti'nin antlaşmaya imza koyması için yoğun çaba sarf etmiş ancak olumlu bir sonuç elde edememiştir. Osmanlı Devleti sözleşmeye imzalamamış olsa da, ülke sınırları içinde kendi belirlediği kanunlar çerçevesinde uygulamalar yapmıştır.²⁹ II. Lahey Afyon Konferansı sonucunda afyon ve türevlerinin yayılmasının engellenmesinde başarılı olunamamış olsa da, katılımcı devletler iç piyasalarında durumu kontrol altına almak için çalışmalar yapmışlardır. Kokain ve afyonun ihraç edildiği limanları kısıtlamak amacıyla, üretim ve dağıtımını kontrol etmeye yönelik yasal düzenlemeler yaparak yürürlüğe koymuşlardır.³⁰ II. Lahey Afyon Konferansı'nda alınan kararlar uygulanmış ancak istenilen sonuç yine elde edilememiştir. Eksiklikler göz önüne alınarak yeni bir konferans yapılması kararı alınmıştır.

15 Haziran 1914 tarihinde III. Lahey Afyon Konferansı; Çin, Almanya, ABD, Arjantin, Belçika, Şili, Brezilya, Danimarka, İspanya, Fransa, İngiltere, Haiti, Felemenk, İtalya, Japonya, Rusya, Meksika, İran, Portekiz, Romanya, İsveç, Siyam, İsviçre ve Uruguay'ın katılımı ile gerçekleştirilmiştir.³¹ Alınmış olan karar ise tatbikini yapmamış olan devletlerin tasdik yapması ve sözleşmede imzacı olmayan devletlerin imzalaması yönünde olmuştur. Şangay Konferansı'na nazaran Lahey Konferansları, katılımcı devletlerin çokluğundan dolayı daha verimli geçmiş ve daha iyi sonuçlar alınacağı düşüncesini güçlendirmiştir. Katılımcı devletlerin sayıca fazla olmasından dolayı uygulamaların hayata geçirilmesi konusunda daha hızlı ve kolay olacağı düşünülmüştür. Ancak 1914 yılının Temmuz ayında başlamış olan I. Dünya Savaşı ile birlikte sözleşme

26 Martin Booth, a.g.e., s.155-156.

27 Düstür, III. Tertip, C. 14, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara 1933, s. 227-240.

28 Mehmet Ali Kâğıtçı, Afyon..., s.46-47.

29 Cengiz Erdiñç, a.g.e., s. 32.

30 Julia Buxton, "The Historical Foundations of The Narcotic Drug Control Regime", The World Bank Development Research Group Macroeconomics and Growth Them, 2008, s.13

31 Düstür, III. Tertip, C. 14, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara 1933, s.242-245.

ve antlaşmalar rafa kaldırılmıştır. Cephedeki askerin morfin ihtiyacından dolayı savaşıyan devletler afyon ithalat miktarlarını artırma gereksinimi duymuşlardır. Artan ihtiyacı üretici ülkelerin karşılamamasından dolayı savaş boyunca Lahey Afyon Sözleşmesi'nin uygulanması söz konusu olmamıştır. Savaş boyunca eroin morfin ve afyon kullanımında çok ciddi artışlar meydana gelmiştir. Bu yüzden I. Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından yapılmış olan barış antlaşmalarının Lahey Afyon Sözleşmesi'nin onayına dair madde; Versay'ın 295. maddesi, Sait Germain'in 247. maddesi, Triyanon'un 230. maddesi, Neuilly'nin 247. maddesi ve Sevr'in 280. maddesinde yer almıştır.³²

Savaşın sona erip barış antlaşmalarının uygulanmasıyla birlikte, yenedünya düzeni oturmaya başlamıştır. Uluslararası alandaki afyona müdahale konusu tekrar gündeme gelmiştir. Uygulamalar ve denetimlerin sistemli bir şekilde yapılması için çalışmalar 1920 yılında kurulmuş olan Milletler Cemiyeti'ne devredilmiştir. Cemiyetin görevleri arasında afyon ve tehlikeli ilaçların denetimi de yer almıştır.³³ Milletler Cemiyeti'ne antlaşmaların yönetimi için merkezi bir yapı sağlanmıştır. Cemiyet, uzman kişilerden oluşturmuş olduğu destek birimi ile mekanizmayı kontrol etmeye başlamış³⁴ ve ilk iş olarak afyon ve afyonlu maddeler konusunda sıkıntı yaşamış olan devletleri bir araya getirerek bir durum toplantısı yapmıştır. Toplantının sonunda bir istişare komisyonunun kurulması kararı alınmıştır. Komisyonca; İngiltere, Fransa, Hollanda, Japonya, Portekiz, Siyam, ABD ve Yugoslavya yer almıştır. Komisyonun ilk çalışması ise 1921-1924 yılları arasında daha kapsamlı bir uluslararası antlaşma hazırlığı olmuştur. Komisyonun afyon ve afyonlu maddeler konusundaki çalışmaları arasında ihracatın izne, ithalatın ise sertifikaya bağlı yapılmasına ve devletlerin afyon ve afyonlu maddeler ile ilgili yıllık rapor tutmasına dair kararların alınması yer almıştır.³⁵ Elde edilecek olan raporlarla ülkelerin üretim ve ticaretini kontrol altında tutulması öngörülmüştür. Milletler Cemiyeti'ndeki Afyon İstişare Komisyonu yapmış olduğu çalışmalar neticesinde uluslararası alanda daha kapsamlı bir konferans yapılmasına karar vermiştir.

2. Cenevre Afyon Konferansları ve Türkiye'nin Tutumu

I. Dünya Savaşı'nın sonra ermesinin ardından yapılmış olan barış antlaşmaları ile birlikte yeni dünya düzeni kurulmuştur. Siyasi ve askeri düzenler kurulmasının ardından uluslararası meseleler görüşülmeye başlanmıştır. Haşhaş bitkisinin yetiştirilmesi ve afyondan elde edilen zararlı ilaçların ticaretinin yasaklanması konusunda savaş öncesinde yapılmış olan çalışmalar hayata geçirilememiştir. Yeni düzenin kurulması ile birlikte bu

32 Reşat Saka, *Uyuşturucu Maddeler (Afyon-Morfin-Eroin-Esrar-Kokain) Hakkında Milletler Arası Hukuki ve Sosyal Durum*, İstanbul, Cumhuriyet Matbaası, 1948, s.180.

33 Ali N. Babaoğlu, a.g.e., s. 93.

34 Julia Buxton, a.g.m., s. 13-14.

35 Reşat Saka, a.g.e., s.108-110; Çağrı Erhan, *Beyaz Savaş Türk-ABD İlişkilerinde Afyon Sorunu*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1996, s.55-56.

konudaki çalışmalar kaldığı yerden devam ettirilmiştir. Çalışmalarda öncü olan devlet ABD, bu öncülüğüne savaş sonrasında da devam ederek, yapmış olduğu çalışma ve girişimler sonucunda Milletler Cemiyeti tarafından afyon ve uyuşturucu maddelerin üretim ve ticaretinin yasaklanması konusunda Cenevre'de 3 konferans düzenlenmiştir. Konferansların ana teması afyon üreticisi ülkelerin görüşmelere katılımının sağlanması ve yapılacak olan sözleşme ve antlaşmalara imza konulması olmuştur. Konferanslarda ABD'nin en çok üzerinde durmuş olduğu ülke Türkiye olmuştur. Tarım alanlarının fazla olması üretim ve verimin yüksek olmasından dolayı ABD durumdan rahatsız olmuş ve Türkiye'nin mutlaka kısıtlama ve sınırlamalara dâhil edilmesi gerektiğini düşünerek, davet ve imza konusunda da ısrarcı olmuştur.

2.1. Birinci Cenevre Afyon Konferansı (12 Şubat 1925)

Milletler Cemiyeti, afyon konusunda uluslararası denetimi elinde bulundurmasının ardından, ABD'nin girişimiyle ilerleyen zaman ve değişen dünyada afyon ve afyonlu maddelere arz talep dengesinin değişmesinden dolayı yeni çalışmalar yapma ihtiyacı duymuştur. Cemiyet, afyon konusunda daha etkin adımlar atmak için uluslararası alandaki çalışmalarına devam etmiştir. Milletler Cemiyeti tarafından Lahey sözleşmesinde eksik olan hususlar göz önüne alınarak yeni çalışmanın sınırları belirlenmiş ve bu doğrultuda konferansta görüşülecek olan konular saptanmıştır. İsviçre'nin Cenevre kentinde afyon konferansı düzenleneceği tüm devletlere duyurulmuştur. Lahey Afyon Konferansı'na davet edilmiş olan bütün devletler Cenevre Afyon Konferansı'na da davet edilmiştir. Yapılan çalışmalar sonucunda 1925 Şubatında konferans başlamıştır. Bu konferansta uluslararası alanda afyon konusunda izlenecek yol ve yapılacak olan çalışmalar görüşülecektir. Komisyon üyesi olmasına karşın ABD bu görüşmeye katılmamıştır.³⁶ Bu durum komisyon üyelerinin dikkatini çekmiştir. Çünkü sürecin başlangıcından itibaren ABD, afyon konusunda en çok çaba sarf eden ve en istekli ülke olarak görülmüştür. Cenevre'ye davet edilmiş olan Türkiye konferansa katılım kararı almıştır. Konferansa Türkiye'yi temsilen Ziraat Vekâleti Müsteşarı Süreyya Bey'in katılmasına karar verilmiştir.³⁷ Görüşmelerin başlamasının ardından hükümet Süreyya Bey'e bir telgraf göndermiştir. Gönderilmiş olan telgrafta, Bakanlar Kurulu'nun talimatı olmadan herhangi bir taahhütnamede bulunmaması ve görüşmeleri bildirmesi istenmiştir.³⁸

12 Şubat 1925'de Cenevre Afyon Sözleşmesi imzalanmıştır. Sözleşmeye imza koyan devletler; Arnavutluk, Almanya, Brezilya, Avusturya, Belçika, Avusturya, Kanada, Britanya, Yeni Zelanda, Cenub-i Afrika İttihadı, İrlanda Serbest Devleti, Hindistan, Bulgaristan, Şili, Küba, Danimarka, İspanya, Fransa, Yunanistan, Macaristan, Japonya,

36 Mehmet Ali Kağıtçı, Afyon..., s. 46-47.

37 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.18.1.1.11.49.7, 19 Ekim 1924.

38 BCA., 30.18.1.1.12.59.11, 4 Aralık 1924.

Letonya, Hollanda, İnan, Lüksemburg, Lehistan, Portekiz, Nikaragua, Sudan, Yugoslavya, İsviçre, Siyam, Çekoslovakya ve Uruguay'dır.³⁹ İmzalanmış olan sözleşmeye göre;

- Sözleşmeyi imzalayan devletler, afyon üretim ve ihracatı konusunda şimdiye kadar herhangi bir kanun yapmamış ise bundan sonra yapacaklarını garanti etmişlerdir.
- İmzacı devletler, ticaret yaptıkları ya da yapacakları şehir ve mahallelerini sayılarını sınırlayacaklarını garanti etmişlerdir.
- Afyon, kokain, morfin, hint keneviri gibi maddelere yalnızca tıp alanında kullanmak şartı ile izin verileceğini ve kanuni düzenlemeler yapılacağını kabul etmişlerdir.
- Eczanelere belirlenen gram ve dozlarda afyon ruhu-dover tozu ve tıbbi afyon satmalarına izin verilmiştir.
- Taraflar bu sözleşmenin uygulanmasında temel olan ürünün ithali içinde izin talep edecek ve ithalat-ihracatçının isim ve adreslerini beyan edeceklerdir.
- Bu sözleşmenin yürürlüğe girmesini takiben 3 ay içinde daimi merkez komitesi kurulacaktır. Azaları, Milletler Cemiyeti Meclisi tarafından tayin edilecektir. Azaların süresi ise 5 yıl ile sınırlandırılmıştır.
- Taraflar her sene daimi merkez komitesine tıbbi, fenni ve başka maksatla ülkelerine ithal edecekleri maddenin miktarı hakkında bildirimde bulunacaklardır.
- Devletler komiteye mevadla ilgili 5 sene önceki istatistikleri göndermeyi kabul etmişlerdir.
- Bu sözleşmeyi imzalayanlar Lahey'in 1-3-5 kısımlarını da kabul etmiştir.⁴⁰

Konferansta yapılmış olan çalışmalar neticesine sağlık alanındaki zorunluluk haricinde önlenmesi için alınan tedbirler şunlardır;

- Afyon satış ve üretiminin devlet kontrolüne alınması
- Afyon ve afyonlu maddelerin ihracatının kontrolü
- Uyuşturucu maddelere ait milletlerarası ticaretin kontrolü
- Daimi merkez komitesinin tesisi ve teşkilatlandırılması
- Antlaşma metnine uygun kanunların yapılması⁴¹

Birinci Cenevre Konferansı başarıyla tamamlanmıştır. Konferans sonucunda

---

39 Mehmet Ali Kâğıtçı, Afyon., s. 47-48.

40 Düstür, III. Tertip, C. 14, s.248-67.

41 Reşat Saka, a.g.e., s. 128.

imzalanmış olan sözleşme daha çok ticari durumun kontrol altına alınması ile ilgili olmuştur. Haşhaş ekim ve afyon üretimi ile ilgili doğrudan bir yaptırım ele alınmamıştır. İç denetimler ve kanuni düzenlemelere daha çok yer verilmiştir. Denetimlerin sistemli bir şekilde yapılabilmesi için Daimi Merkez Komitesi kurulmuştur. Türkiye, konferansa katılım sağlamış ancak haşhaş ve afyon konusunda Osmanlı Devleti'nden devralmış olduğu mirası devam ettirmiştir. İsmet Paşa⁴² Hükümeti, alınmış kararları gözden geçirerek Ticaret ve Ziraat Vekilleri⁴³ ile yapmış olduğu görüşmeler neticesinde sözleşmeye imza konulmaması yönünde karar almıştır. Antlaşma ve sözleşmelere imza konulmamasındaki en önemli neden, haşhaş-afyon üretiminin ülke ekonomisinde gerek çiftçiler gerekse ihracatçılar açısından önemli bir gelir kaynağını oluşturmasını olmuştur. Ülkede ekonomik açıdan zor günler yaşanıyor iken ekonomik getirisi fazla olan bu üründen vazgeçilmesi mümkün olmamıştır.⁴⁴ Birçok ilde yapılan haşhaş-afyon tarımı binlerce ailenin geçim kaynağını oluşturmuştur. Ekonomik kayıplar büyük sıkıntılara neden olacağı için Türkiye imzacı devletlerarasında yer almamıştır. Ayrıca ihracatta, ticarete ve borsada bu ürüne hâkim olan kişilerin bir kısmının bürokratlardan oluşması nedeniyle uluslararası antlaşmalarda bulunan kısıtlamalar ve yasaklamalara karşı güçlü bir direniş gösterilmesine neden olmuştur.⁴⁵

Türkiye, yaşanacak ekonomik kaybı göze alamayarak sözleşmelere imza koymamış ancak ülke içinde kendi kanunları ile bazı düzenlemeler yapmıştır. İsmet Paşa Hükümeti'nin yapmış olduğu çalışmalar neticesinde yapılan ilk düzenleme, 1 Mart 1926 tarihli 765 Sayılı Türk Ceza Kanunu'nda uyuşturucu maddelerin cezalarının belirlenmesi olmuştur.⁴⁶ Ardından yapılan incelemeler ve denetlemeler sonucunda zararlı madde üretimi yaptığı saptanmış olan yabancı sermaye ile İstanbul'da açılmış olan fabrikaların faaliyetlerine son verilmesi kararı alınmıştır. Bu karar neticesinde ilk olarak; Japon sermayesi ile açılmış olan Kimyager Kikuçi tarafından işletilen Taksim'deki fabrikanın 1927 yılında kapatılmasına karar verilmiştir. Fabrikanın malzemeleri Türkiye Eczacılar Laboratuvarları'na devredilmiştir. Kapatılan ikinci fabrika ise Fransız sermayesiyle Kuzguncuk'ta açılmış asıl adı *Türk Eczayı Tıbbiye ve Kimyevi Şirketi* olan Fransızca isminden dolayı *Sico* olarak da bilenen fabrika olmuştur.⁴⁷ Kapatılan üçüncü fabrika ise Eyüp'te bulunan *ETKİM* adlı fabrika olmuştur.⁴⁸

42 1884 İzmir doğumludur. 1892'de askeri eğitimine başlamıştır. 1915 ile 1918 yılları arasında çeşitli askeri görevlerde bulunmuştur. 1920 yılında Ankara Hükümeti'nin Genelkurmay Başkanı olmuştur. I. ve II. İnönü zaferini kazanmıştır. Mudanya ve Lozan Antlaşmalarını imzalamıştır. 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk başbakanı olmuştur. 1938 yılında Cumhurbaşkanlığı görevine gelmiştir. 1950 yılında görevi sona ermiştir. 1961'den 1965 yılına kadar Başbakanlık yapmıştır. 1972 yılında CHP ve milletvekilliğinden ayrılmıştır. Bkz. İsmet İnönü, Hatıralar, Bilgi Yayınevi, Ankara 2014, s. 25.

43 Dönemin Ticaret Vekilleri: Ali Cenani ve Mustafa Rahmi, Ziraat Vekili: Sabri Efendidir. TBMM Albümü, C. 1, s. 145.

44 Mehmet Işık, Madde Kullanımı ve Stratejik İletişim, Ankara, Sage Yayıncılık, 2013, s. 60.

45 Cengiz Erdinç, a.g.e., s. 49.

46 Mehmet Işık, a.g.e., s. 60.

47 Serpil Çelenk-Faruk Aktuzlu, "Haşhaş Sorunu", Kimya Mühendisliği Mecmuası, C. 7, S. 64, Ankara 1974, s. 10.

48 BCA, 30.18.1.2.20.33.4, 25 Mayıs 1931.

Afyonun milli mevzuata girişi ise 1928 yılında çıkarılmış olan 1339 Sayılı Kanun'la gerçekleşmiştir.⁴⁹ Uluslararası alanda haşaş-afyon ile ilgili yapılan toplantılar dikkate alınarak uyuşturucu maddeler konusunda çalışmalar yapılmaya devam edilmiştir. Uyuşturucu maddelerin üretim ve hazırlanmasını kontrol altına almak için 1/179 numaralı kanun layihası 15.12.1928 tarihinde TBMM'de grşlmştir. Uyuşturucu maddeler hakkındaki kanunda 18 madde kabul edilmiştir. Bu maddeler içinde dikkat çekenleri ise;

1. Ham afyon, tıbbi afyon, morfin gibi ürünlerin imal, ihraç ve ithali Sıhhat ve İçtimai Veklet'inin kontrolüne bırakılmıştır.
2. Eczaneler ve ecza ticarethaneleri afyon alımında serbest bırakılmıştır.
3. İmalathane ve fabrika açmak için özel izin alınmalıdır. Fabrika ve imalathanelerde kimyager bulundurulması zorunlu tutulmuştur. Müesseselere verilecek olan izinler Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekleti ile İktisat Veklet'ine ait olacaktır.
4. Fabrika ve imalathanelerin üretmiş olduğu ürünler memleket içinde eczane ve ecza ticarethaneleri dışındaki yerlere satışı yasaklanmıştır.
5. Fabrika ve imalathanelerin Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekleti tarafından teftiş olunması uygun grlmştir.
6. Uyuşturucu maddeleri ithal etmek isteyen eczaneler miktar ve cinsini, nereden alacaklarını ve sipariş bilgilerini Sıhhat ve İçtimai Muavenet Veklet'ine bildirmeye mecbur tutulmuştur.
7. Fabrika ve imalathanelerin her ay Sıhhat ve İçtimai Muavenet Veklet'ine üretim çizelgelerini göndermesi mecbur tutulmuştur.
8. Uyuşturucu maddeleri ithal, ihraç ve satışından ceza almış olanlara bir daha asla izin verilmeyecektir.
9. Eczanelerde yapılacak olan satışlara reçete şartı konulmuştur.
10. Ecza ticarethanelerinde muhafaza ve satışların kayıtları zorunlu tutulmuştur.⁵⁰

1928 yılından itibaren uyuşturucu maddeler konusunda yapılan çalışmalar neticesinde kanunlarla maddenin ticareti devlet tekeline alınarak kaçakçılığa karşı önlem alınmıştır. Ayrıca haşaş-afyon ekimi de devlet kontrolüne tabi tutulmuştur.⁵¹

---

49 TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Haşaş Ekiminin Yasaklanması Hakkındaki Görüş ve nerileri, Ankara, 1974, s. 4-5.

50 TBMM Zabıt Ceridesi, C. 6, İçtima:2, 15 Aralık 1928, s. 53-55.

51 Ayhan Songar, Haşaş Meselesi ve Türkiye, İstanbul, Hareket Yayınları, 1974, s. 74.

Ülke içinde afyon konusunda düzenlemelerde bulunulmuş olmanın yanında uluslararası mekanizmaya dâhil olmayan Türkiye, devletlerarası yardımlaşma konusunda herhangi bir olumsuz düşüncede olmamıştır. 1928 yılında ABD'nin Türkiye'den afyon kaçakçılığıyla ilgili istihbarat paylaşımı isteği olmuştur. Türkiye, yapılmış olan talebe olumlu cevap vermesiyle birlikte ABD ile ortak istihbarat paylaşımı gerçekleştirilmiştir.⁵² Türkiye'nin bu isteğe olumlu cevap vermesin de; uluslararası antlaşmalara imza koymamış olmasından ötürü uluslararası alanda ve özellikle ABD'de Türkiye karşıtı oluşturulmuş olan kamuoyuna karşın, bu ortaklığı kabul ederek Türkiye bu konuda ilgisiz ve kayıtsız olmadığını, uluslararası uyuşturucu kaçakçılığına göz yummadığını ve onaylamadığını göstermek istemiştir.

2.2. İkinci Cenevre Afyon Konferansı (13 Temmuz 1931)

Milletler Cemiyeti, Birinci Cenevre Afyon Konferansı'nın hemen ardından afyon ve uyuşturucu maddeler konusunda çalışmalarını sürdürmüş ve Cemiyetin Daimi Merkezi Afyon Komitesi yeni bir toplantı düzenleme kararı almıştır. Davet edilmiş olan devletlere Cemiyet tarafından mektup gönderilmiştir. 6 Ocak 1931 tarihinde Türkiye'ye gelen davet mektubunda; Cenevre'de düzenlenmesi planlanmış olan İkinci Cenevre Afyon toplantısına katılması istenmiştir. Cemiyet mektupta, yapılacak olan toplantıya Türkiye'nin katılmasını özellikle arzu ettiğini vurgulanmıştır. Çünkü toplantıda Türkiye'de kurulmuş olan afyon fabrikalarının⁵³ imal ve ihraç durumları görüşülmek istenmiştir. Bu davete olumlu bakan ve konferansa katılma kararı alan Türkiye, temsilci olarak bir heyet belirlemiştir. İlk belirlenmiş olan heyetin başkanlığına TBMM ikinci reisi olan Hasan Hüsnü tayin edilmiştir. Ancak daha sonra yapılan görüşmeler neticesinde heyet ve başkanı değiştirilmiştir. Yeni heyette İktisat Vekili; Mustafa Şeref, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili; Asım Bey, Hariciye Siyasi Müşaviri; Suphi Ziya, Müşavir; Mehmet Ali Tayyar ve Cenevre Konsolosu olan Şevket Fuat yetkilendirmiştir. Hükümet, Cenevre'deki görüşmelerde dile getirmesi için Şevket Bey'e bir rapor göndermiştir. Raporda; Türk Hükümeti Lozan Barış Antlaşması'nın 100. maddesinde 1912 Afyon Antlaşması ile 1914 protokolünü kabul etmiş ancak 1925 tarihli antlaşmaya imza koymamıştır. Bundan dolayı

52 Cengiz Erdiñç, a.g.e. s. 52.

53 İlk olarak 1926 yılında Japonlar Türk afyonunu işlemek için almış oldukları izin ile Hite Sagan ve Hosep Galenyan tarafından *Orient Products Company* adı altında afyon işleme fabrikasını Taksim'de bulunan Mecidiye Kışlası'nda açmışlardır. Fabrika İstanbul Taksim'de faaliyet göstermiştir. J. Taranto'nun oğlu olan Nissim Taranto, afyon fabrikası kurulması için girişimini yapmıştır. Bu girişimden olumlu sonuç alınmış ve 1929 yılının Mayıs ayında Nissim Taranto ve ortakları tarafından İstanbul Eyüp'te, Bahriye semtinde *Eczayı Tıbbiye ve Kimyeviye* adı ile açılmıştır. Üçüncü fabrika da, *Türk Eczayı Tıbbiye ve Kimyevi Şirketi* adı ile İktisat Vekâlet'ine verilmiş olan sözleşmenin ve belgelerin teslimi ile kurulmasına izin verilmiştir. Yüz bin Türk Lirası sermayeye sahip olan fabrika, 1929 yılının Aralık ayında Fransız sermayesi ile İstanbul Kuzguncuk'ta faaliyete geçmiştir. C. Erdiñç, a.g.e. s. 54-55; Osman Öndeş, *Asıl Efendiler Levantenler*, Şenocak Yayıncılık, İzmir 2010, s. 47-48; BCA, 30.18.1.2.6.59.10, 4 Aralık 1929; Nurhayat Sütülpınar, *Türkiye'de Afyon Alkaloitleri Elde Edilişinin Tarihiçesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 133-34.

duruma uyma zorunluluğumuzun olmadığını, ziraatımızın önemli bir ürünü olan afyonu korumak zorunda olduğumuzu bunun yanında uluslararası sınırlamalardan da uzak kalınmayacağını, fabrikaların imalinde kendi afyonumuzu kullandığımızı, fabrikaların kontrolünün Sıhhat ve İçtimai Vekâletine verildiğini, imalat ve ihracat konularının kontrol altında tutulacağı ve bundan sonra afyon konusunda yapılacak olan tüm konferans ve toplantılara katılım sağlanacağı bildirilmiştir.⁵⁴

İkinci Cenevre Afyon Konferansı aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 44 ülkenin katılımı ile gerçekleşmiştir. Konferansta, uyuşturucu maddelerin üretim ve ticaretinin sınırlandırılması afyon üretim oranlarının her yıl %10 azaltılması, devletlerin üretim, ithalat, ihracat ve tüketimlerini kontrol edecek merkezin kurulması gibi konular görüşülmüştür.⁵⁵ Görüşülmüş olan bu konuların yanında toplantıda Türkiye aleyhine bir rapor yayınlanmıştır. Bu raporda Türkiye, afyon üretimi ve afyon fabrikalarının faaliyetleri konusunda, olduğundan daha fazla gösterilerek suçlanmıştır. Milletler Cemiyeti bu raporla birlikte Türkiye üzerindeki baskısını daha da artırmıştır.⁵⁶ Uyuşturucu maddelerin üretiminin sınırlandırılması ve dağıtımının düzenlenmesi için 1931 yılının temmuz ayında gerçekleşmiş olan İkinci Cenevre Afyon Konferansı'nda yapılan görüşmeler neticesinde 13 Temmuz 1931'de sözleşme imzalanmıştır. Almanya, ABD, Arjantin, Avusturya, Belçika, Boliviya, Brezilya, Britanya, İrlanda, Şili, Kosta-Rika, Küba, Danimarka, İzlanda, Hindistan, Lehistan, Dominiken, Mısır, İspanya, Habeşistan, Fransa, Yunanistan, Guatalama, Hicaz ve Necit, Japon, İtalya, Liberya, Litvanya, Lüksemburg, Meksika, Monako, Panama, Portekiz, Paraguay, Felemenk, İran, Romanya, Siyam, İsveç, İsviçre, Çekoslovakya, Uruguay ve Venezüella antlaşmaya imza koymuştur. Bu sözleşme 1912 Lahey ve 1925 (Şubat) Cenevre'de yapılmış olan sözleşmeyi bütünleştirmiştir. Sözleşmeye göre;

- İmzacı devletler Cenevre'de kabul ettikleri denetim mekanizması olan Daimi Merkez Komitesine her yıl cetvelleri göndereceklerdir.
- Hiçbir memlekette sözleşmede belirtilen miktarların haricinde üretim yapılmayacaktır.
- Tıbbi ve fenni olmayan bir ihtiyaç için üretim yapılmış olan afyon veya koka yaprağı ancak sadece tıbbi amaçlı ise ihracatına izin verilecektir.
- Cenevre sözleşmesinin 4 ncü maddesinin uygulanması ve kontrollerin ona göre yapılacağı kabul edilmektedir.
- İmzacı devletler, ülkelerinde kurulmuş olan imalatçı firmalardan 3 ayda bir üretime dair rapor alacaklardır.

54 BCA, 30.10.0.0.180.243.7, 21 Ocak 1931; BCA, 30.18.1.2.22.55.11, 2 Ağustos 1931; BCA, 30.18.1.2.19.27.4, 9 Mayıs 1931; BCA, 30.18.1.2.19.30.16, 19 Mayıs 1931.

55 Parlamentolar Birliği Türk Grubu, Cenevre Konferansı 1932 Rapor, TBMM Matbaası, Ankara, s. 26.

56 Çağrı Erhan, a.g.e. s. 95.

- Antlaşmaya göre, afyon, koka yaprağı ithalatı ve ihracatı konusunda ABD bu sözleşmeden daha keskin tedbirler alabilir ve yine ABD transit geçiş noktalarında kontrolleri sağlayabilir.⁵⁷

İmzalanmış olan sözleşme ile birlikte bundan sonra hükümetlerin, sürekli olarak Milletler Cemiyeti'ne rapor sunması, üretici ülkelerin ise üretim faaliyetlerini 3 yılda bir rapor etmesi, devletlerin yasal iç düzenlemelerini yapması, denetim organının istediği zaman denetim yapma yetkilerini kullanması gibi konular karara bağlanmıştır.⁵⁸ Antlaşmanın son maddesi oldukça dikkat çekicidir çünkü ABD'ye diğer devletlerden daha fazla yetki verilmiştir. Bu durum neticesinde ABD'nin Milletler Cemiyeti üzerindeki artan etkisi bir hayli hissedilmiştir. Bu konferans ile birlikte Milletler Cemiyeti, afyon üretiminin ve bütün alt dallarının denetim ve kontrolünü kendi bünyesine almış oluyordu.⁵⁹ Konferansta alınmış olan kararlar temsilciler tarafından Ankara'ya bildirilmiştir. Yapılmış olan görüşmeler neticesinde hükümet yapılmış olan antlaşmaya imza konulmaması yönünde karar almıştır. Konferansın ardından Milletler Cemiyeti'nin afyon istişare komisyonu tarafından, 1932 yılında Cenevre'de afyon, haşhaş ve koka yaprağı ziraatının sınırlandırılması konusunda konferans düzenlemesine karar verilmiştir. Davetli olan Türkiye, hükümeti temsilen Cenevre konsolosu Fuat Bey'in katılmasına karar vermiş ve kendisine de imza yetkisi verilmiştir.⁶⁰ Ancak yapılmış olan görüşmeler neticesinde Türk temsilcisi tarafından herhangi bir antlaşma veya sözleşmeye imza konmamıştır.

Türkiye, İkinci Cenevre Afyon Konferansı sonucu alınmış olan kararlara imza koymamış olsa da ülke içinde afyon konusunda dair çalışmalarına devam etmiştir. Uyuşturucu maddelerin ticaret ve ihracına dair kısıtlamalar yapılmıştır. Yapılmış olan çalışmalar neticesinde Almanya'da Türkiye'ye karşı olumlu bir hava oluşmuştur. Türkiye'nin uyuşturucu ticareti ile kaçakçılığı konusunda mücadele etmediği ve bazı ülkelere yasal olmayan yollarda ürün göndermiş olduğuna dair basında yer alan yazılar ve haberler 1931'de Berlin'de çıkan "*industrie-und andeks-zeitung*" haberinden sonra son bulmuştur.⁶¹ Bu sırada ülke içindeki afyon üretim ve ticaretini kontrol altına almak amacıyla TBMM'de yapılmış olan görüşmeler neticesinde 10.07.1932 yılında 2061 numaralı kanun ile "*Türkiye Afyon Yetiştiriciler Satış Birliği*" kurulmuştur. Kurum, inhisar şeklinde oluşturulmuştur.⁶² Kanun gereğince; birliğin teşkilatı ve afyonun satışı bu birlik tarafından yapılacaktır. Afyon üreticileri ve dış pazar satıcıları bu birliğin üyesi olacaktır. Afyon ekimini 4 yıl üst üste yapmayan çiftçiler birlikten çıkarılacaklardır. Üretim yerleri mıntikalara ayrılacaktır. Her mıntıkada 3 kişilik bir idare heyeti oluşturulacaktır. Birlik azası yetiştirmiş olduğu ürünü idare meclisinin belirlemiş olduğu tarihlerde birliğe satacaktır. Böylece üreticiler bu birliğe üye sayılmıştır ve Türkiye'deki tüm afyon

57 Düstür, III. Tertip, C. 14, s. 275-300.

58 Çağrı Erhan, a.g.e., s. 56.

59 Ali N. Babaoğlu, a.g.e., s. 93.

60 BCA., 30.18.1.2.27.26.12, 13 Nisan 1932.

61 BCA., 30.10.0.0.178.230.3, 2 Haziran 1931, s. 2.

62 Düstür, III. Tertip, C.13, Başvekâlet Müdürlüğü Matbaası, Ankara 1932, s. 1206.

üreticileri yıllık mahsulatın tamamını bu birliğe vermekle yükümlü olmuşlardır. Başka bir yere ya da kişiye bireysel olarak ürün satışı yasaklanmıştır.⁶³ Kurulmuş olan bu birlik sayesinde, afyon yetiştiren çiftçilerin bir arada tutulması ve tek elden kontrol edilmesi sağlanmış olacaktır. Böylece afyonun iç ve dış satışı devlet kontrolünde yapılarak; uygunsuz satışları, fiyat farklılıkları, kaçakçılık gibi konulara müdahale imkânı sağlanmış olacaktır.

Yapılmış olan çalışmalar bazı imzacı devletler özellikle ABD için yeterli olmamıştır. ABD'nin bu konudaki olumsuz görüşlerinin etkisi altında kalmış olan Milletler Cemiyeti, 1932 yılında yayınlamış olduğu raporda; uyuşturucu maddeler konusunda dünyada tek sorumlu ülke olarak Türkiye'yi göstermiş olması Türkiye'de hoşnutsuzluk yaratmıştır. Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin bu şekilde dünyaya tanıtılması Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in olaya bizzat el koymasına neden olmuştur. Yapılan incelemeler neticesinde haşhaş-afyon ticaretinin Türkiye'nin uluslararası imajına zarar vermesi göz önüne alınarak duruma müdahale edilmiştir.⁶⁴ Uyuşturucu maddeler konusunda yaşanan sıkıntıların giderilmesi için sözleşmelerin onaylanması gerektiği kararı alınmıştır. Türkiye'ye karşı alınmış olan iktisadi önlemlerle ülke ekonomisi zor duruma sokulmuştur. Bu durumun düzeltilmesi için antlaşma ve sözleşmelere imza konulması kararı alınmıştır.⁶⁵ 25 Aralık 1932 tarihinde İcra Vekilleri Heyeti Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal'in yüksek başkanlığında toplanmış ve iktisadi, zirai ve sıhhi konular görüşülmüştür. Bunlar;

1. *1912 Lahey, 1925 ve 1931 Cenevre Uluslararası antlaşmalara imza konulması*
2. *Kapatılan fabrikaların bir daha asla açılmaması ve her hususi imalatı takibi*
3. *Ham afyonun dış ticaretinin ticari bir birlik merkezi tarafından yapılması*
4. *Afyon üretiminin sınırlandırılması ve tarımının izine tabi tutulması*
5. *Hint kenevirinin Türkiye'de ekilmesinin katiyen yasaklanması*
6. *Uyuşturucu maddelerin gizli imalının ve kaçakçılığının ihtisas mahkemelerine vermek ve ceza hükümlerine tabi tutmak*
7. *Bu programın uygulanmasıyla birlikte Türk milletine ve insanlığa faydalı olunacağı vurgulanmıştır.*⁶⁶

Hükümetin ekim ve dikim sahalarındaki kısıtlamalar kararı ve kaçakçılık için alınmış olan tedbirler uluslararası kamuoyuna duyurulmuştur. Bu kararlar tüm dünyada memnuniyetle karşılanmış; özellikle ABD senatosunda büyük bir memnuniyet yaratmıştır. ABD Senatörünün yapmış olduğu açıklamada;

63 TBMM Zabıt Ceridesi, C. 9, İçtima:1, 3 Temmuz 1932, s. 481-482;Vahdi Yurtmen, "Haşhaş ve Afyon", Toprak Mahsulleri Ofisi Dergisi, S. 19, Ankara 1956, s. 5-6.

64 Mehmet Işık, a.g.e, s.61.

65 BCA., 30.18.1.2.28.32.20, 27 Nisan 1932.

66 BCA., 30.18.1.2.32.80.7, 25 Aralık 1931; BCA., 30.10.0.0.178.230.8, 25 Aralık 1932.

“İnsanlığın uyuşturucu madde kaçakçılığı konusunda dünya çapında verdiği savaşta Mustafa Kemal'in önderliğinde Türkiye Cumhuriyeti liderliği almıştır” sözleri ile memnuniyeti dile getirmiştir.⁶⁷

Afyon ve diğer uyuşturucu maddelerin uluslararası ticaretinin sınırlandırılması ve yasaklanmasıyla ilgili 1912 Lahey, 1925 ve 1931 Cenevre Antlaşmalarına ve protokollerine TBMM'nin almış olduğu karar neticesinde bu antlaşma ve protokollere katılma isteği 1933 yılında 26768/3 numaralı mektup ile Milletler Cemiyeti'ne bildirilmiştir.⁶⁸ 1912 Lahey Afyon Sözleşmesi ve 25 Haziran 1914 Tarihli Protokol'üne imza yetkisi Osman Nuri Bey'e verilmiştir.⁶⁹ Alınmış olan bu kararın ardından İktisat Vekili Celal Bayar'ın yapmış olduğu konuşmada;

“Afyon mukavelenamesine iştirak edebilmemiz için uzun zaman düşündük ve bunun leh ve aleyhimizdeki delaini büyük bir tetkikten geçirdik nihayet fırkanın ve hükümetin esaslı bir şekilde bu işe girmeyen karar verdik ve girerken bu meydana bulunan zararları göz önünde tuttuk fakat girmez isek muhtemel olan, büyük zararların önüne geçilmesi noktasından fayda mülahaza ettik. Biz ekonomi itibarı ile beynelmilel afyon komitesine iştirak ettiğimiz zaman, zaten memleketimizle dünyanın her tarafında şiddetli bir kriz hüküm fermandı. Komisyona girmeyenler daima suretle kaçakçılık şaibesi altında bulunuyorlar. Cumhuriyet rejimi itibarı ile temiz hareket ettiğimizi evvele kendimize saniyen bütün cihana karşı isbat etmek mecburiyetindeyiz.”⁷⁰ Sözleri ile durumun hassasiyeti ve zorunluluğu üzerinde durmuştur.

Türkiye'nin antlaşmalara imza koyma kararının ardından 3.01.1933 tarihinde ABD Senatosu'nda konuşan Pensilvanya Senatörü Jemes J. Davis⁷¹; “Bütün dünya ve özellikle de ABD Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in uyuşturucu maddeler üzerine koyduğu yasaklık göz kamaştırıcı bir Noel armağanı olmuştur.” sözleri ile durum karşısındaki memnuniyetini dile getirmiştir.⁷² Türkiye'nin bu girişimiyle uluslararası kamuoyunda oluşturulmuş olan kötü imajı ortadan kalkmaya başlamıştır. Afyon maddesinin tahribatından geniş ölçüde zarar görmüş devletler alınan kısıtlama ve sınırlama kararından dolayı Türkiye'ye övgülerini sıkça dile getirmişlerdir. Uluslararası toplumda yaşanan memnuniyet gözler önüne serilmiştir.⁷³ Türkiye'nin, uyuşturucu maddeler konusunda yaptığı çalışmalar yalnızca bunlarla sınırlı kalmamıştır. Sınıra yakın yerlerde önlemler

67 Mehmet Ali Kağıtçı, Yurdumuza Has Essiz Cevher Afyon Mahsulümüzü Kurtarma Savaşı, Grafik Sanatlar Matbaası, İstanbul 1977, s. 4.

68 BCA., 30.10.180.244.11, 05 Mart 1932.

69 BCA., 30.18.1.2.35.29.18, 26 Nisan 1933.

70 Özel Şahingiray, Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1999, s. 313.

71 Pennsylvania'dan bir Senatör; Tredegar, Güney Galler, 27 Ekim 1873 doğumludur. 1930 yılında Birleşik Devletler Senatosu'na Cumhuriyetçi olarak seçildi. ABD'de çeşitli siyasi görevlere bulunmuştur. <http://bioguide.congress.gov/scripts/biodisplay.pl?index=d00011>, (Erişim Tarihi: 12.07.2018)

72 Mehmet Işık, a.g.e, s. 61.

73 Nejat Akgün “Haşhaş Konusunda Asılsız İddialar”, Karma Ekonomi Dergisi, S. 69, Ankara 1971, s. 7.

de alınmaya başlanmıştır. Gümrük ve İnhisar Vekâleti; Mardin, Urfa, Hatay, Gaziantep gümrük bölgesi dâhilinde afyon alım satım ve naklinin yasaklanmasını ön gören kanuni tedbirlerin alınmasının kaçakçılığı önleyeceği beyan etmiştir.⁷⁴ Uyuşturucu kaçaklığına karşı tedbir almak amacıyla ABD gümrükleri ile işbirliği çerçevesinde ABD Hükümeti tarafından Türkiye'ye gönderilen Mr. A.A. Christides'in ülkeye girişine izin verilmiştir.⁷⁵ Afyon konusunda çalışmalara devam eden hükümet, Türkiye *Afyon Yetiştiriciler Satış Birliği'nin* görevine 2061 sayılı kanun ek maddesi ile son vermiştir.⁷⁶ Hükümet yapmış olduğu yeni çalışmalar neticesinde afyonun üretim ve satışının devlet kontrolünde olması için 31 Mayıs 1933 yılında 2253 sayılı kanun ile "*Uyuşturucu Maddeler İnhisarı*" kurumunun kurulmasını sağlamıştır. 2253 sayılı kanunun 8. maddesince de Hamza Osman Bey müdürlüğe tayin edilmiştir.⁷⁷ İnhisarın kuruluşu ile birlikte; afyon üretimi ve ihracatı artık devlet eli ile kontrollü bir şekilde kanuna uygun olarak yapılmaya başlanmıştır.

Uluslararası alanda 1933 ve 1935 yıllarında afyon konferansı yapılması kararı alınmıştır. Türk Hükümeti bu iki konferansa da Bern elçisi Cemal Hüsnü'yü temsilci olarak görevlendirmiştir.⁷⁸ 1933 yılında Panama ve 1934-35 senelerinde Habeşistan'a yapılmış olan afyon ihracatı hakkında Milletler Cemiyeti afyon istişare komisyonuna izahat vermek için Cemal Hüsnü ve teknik destek konusunda yardımcı olması için Uyuşturucu Maddeler İnhisar müdürü Ali Sami Bey görevlendirilmiştir.⁷⁹ Hükümet, haşhaş-afyon konusundaki çalışmalarını kontrollü bir şekilde devam ettirmiştir. Haşhaş-afyon durumunu görüşmek üzere Maliye, İktisat, Sıhhat ve İçtimai Muavenet ve Ziraat Vekâletleri müsteşarlarından seçilmiş olan afyon komisyonu Haziran 1935'de Hariciye Vekâletinde, Hariciye Vekâleti umumi kâtibi Numan Menemencioğlu'nun başkanlığında toplanmıştır. Bu görüşmede Ticaret ve İktisat Şefi Bedi Arbel, teşkilatlandırma müdürü Servet Berkin, Türk ofisi başkanı Mecdet Alkan, Uyuşturucu İnhisar Müdürü Ali Sami ve İdare Meclisi Başkanı Ziya Taner, Hıfzıssıhha Umum Müdürü Asım Arar ve Fen İşleri Müşaviri Selim Herkmen de bulunmuşlardır. Görüşmede; Atatürk başkanlığında toplanmış olan heyetin kararları, uyuşturucu maddeler inhisar hakkındaki kanun, uyuşturucu maddelerin denetlenmesi, uluslararası afyon antlaşmaları, komisyon raporları ve afyonun durumu hakkında konular görüşülmüştür.⁸⁰ Ülke içinde yapılmış olan çalışmalar diğer devletler tarafından sıkı bir şekilde takip edilmiştir. Özellikle ABD, çalışmalar sonucundaki memnuniyetini sık sık dile getirmiştir.

74 BCA., 30.10.0.0.180.245.17, 24 Kasım 1939.

75 BCA., 30.18.1.2.74.39.11, 13 Mayıs 1937.

76 TMMOB, a.g.e., s. 5.

77 BCA., 30.18.1.2.62.20.17, 17 Mart 1936.

78 BCA., 30.18.1.2.36.37.14, 20 Mayıs 1933; BCA., 30.18.1.2.58.78.7, 10 Ekim 1935.

79 BCA., 30.18.1.2.60.93.20, 11 Aralık 1935.

80 BCA., 30.10.0.0.178.230.8, 3 Temmuz 1935, s. 2-3.

2.3. Üçüncü Cenevre Afyon Konferansı (26 Haziran 1936)

Milletler Cemiyeti afyon konusundaki çalışmalarına ara vermeden devam etmiştir. 1931 yılı ile 1936 yılları arasında konuya dair küçük çaplı toplantılar yapılmıştır. Daha kapsamlı bir çalışma için 1936 yılında İsviçre'nin Cenevre kentinde Üçüncü Afyon Konferansı'nı gerçekleştirme kararı alan Milletler Cemiyeti, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin bu konferansa katılması için bir davet göndermiştir. Türk Hükümeti konferansa katılım kararı olarak davete olumlu cevap vermiştir. İsmet İnönü Hükümeti⁸¹, Türkiye'yi temsil etmek üzere Cenevre Başkonsolosu Numan Tahir Seymen'i görevlendirmiştir. İmza yetkisi de Numan Tahir Seymen'e verilmiştir.⁸² 8 Haziran 1936 tarihinde Cenevre'de zararlı ilaçların yasaklanması ve yasal olmayan ticaretin yasaklanması konusunda düzenlenen konferansa katılan devletler şunlardır; ABD, Afganistan, Avusturya, Brezilya, Bulgaristan, Kanada, Çin, Şili, Küba, Danimarka, Mısır, Ekvator, İspanya, Fransa, Yunanistan, Honduras, Irak, Macaristan, Hindistan, Lehistan, Meksika, Norveç, Panama, Peru, Flemenk, Bolivya, Nikaragua, Portekiz, Romanya, Siyam, Türkiye, İsviçre, Çekoslovakya, SSCB, Letonya, Urugovay, Venezuela, Yugoslavya ve Finlandiya'dır. Yapılan görüşmeler sonucunda alınan kararlar Cenevre Sözleşmesi'ni oluşturmuştur. 26 Haziran 1936'da imzalanmış olan sözleşmeye şu kararlar alınmıştır;

- İmzalanan sözleşmenin hükmüne giren maddelerin yasal olmadan üretim yapanların, ticaretini yapanların, bu iş için şirket kuranların veya antlaşma yapanların hapis cezasına çarptırılması,
- Kendi ülkesi dışında ülkelerde bu faaliyetleri gerçekleştirenlerin, bu eylemi kendi ülkelerinde yapmış gibi cezalandırılması,
- Yabancı memlekette işlenen suçta ülke kendi vatandaşını iade etmeyi talep eder, eğer iade olunmaz ise cezalandırmanın o ülkede yapılması,
- İmzacı devletlerin, bu olayları önlemek için merkezi bir ofis tesis etmesi, ofis temsilcilikleriyle işbirliği içinde olması,
- Sözleşmeyi her devlet 5 senelik süre ile imzalamış ve ileriki dönemlerde de isteğe bağlı yenileyeceğini kabul etmiştir.⁸³

Tıbbi uyuşturucularda yasal ticaretin sınırlarının çizilmesine gayret gösterilmiştir.

81 Dönemin Hükümeti: İsmet İnönü Başbakanlığında, Hariciye Vekili: Tevfik Rüştü Aras, İktisat Vekili: Mahmut Celal Bayar, Ziraat Vekilleri: Muhlis Erkmen ve Şakir Kesebir, Sıhhat ve İctimai Vekili: Refik Saydam'dan oluşmuştur. Bkz. Kazım Öztürk, Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları, Ak Yayınları, İstanbul 1968, s. 165.

82 BCA., 30.18.1.2.64.36.9, 7 Mayıs 1936; BCA., 30.18.1.2.70.97.3, 23 Aralık 1936.

83 Siraceddin Kayhan, Afyon ve Diğer Uyuşturucu Maddeler Bu Maddelerin Tabi Olduğu Uluslararası ve Ulusal Mevzuat, Ahmet Said Matbaası, İstanbul 1946, s. 96-97.

Bu antlaşma diğerlerine göre yasadışı pazarı kontrol altına alma konusunda çözümler sağlamıştır. Kaçakçılık konusuna biraz daha fazla ağırlık verilmiştir. Cezalandırma ve hapis konusunda etkin bir çalışma olmuştur. İmzacı devletler arasında anlaşma sağlanarak kaçakçılık konusunda ortak hareket etmek ve bu konudaki düzeni sağlamak adına etkili bir çalışma olmuştur.⁸⁴ Sözleşme ile ticaret kontrol altına alınmak istenmiştir. Daha önce konu ile ilgili yapılmış olan sözleşmelerden farklı olarak bu sözleşmeye süre sınırlaması konmuştur. Sözleşmenin imzacı devletler tarafından yenilenmesi isteğe bağlı olarak bırakılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, katılmış olduğu bu konferansta imzacı devletler arasında yer almıştır. Alınan kararları da ülke genelinde vakit kaybetmeden uygulamaya koymuştur, hukuki alanda da bir takım düzenlemeler yapmıştır. Bu kapsamda, Türk ceza kanunundaki konu ile ilgili hükümler yeniden düzenlenmiştir.

1938 yılında Milletler Cemiyeti'nin Afyon Ticareti ve İçtimai Meseleler şube müdürü İsveçli B. Ekstrand haşhaş-afyon konusunda denetim için imzacı ülkelere ziyaretlerde bulunmaya başlamıştır. B. Ekstrand'ın, Yugoslavya'ya yapmış olduğu tetkik ziyareti Türkiye'ye kadar uzatma talebi olmuştur. Yapılacak olan bu ziyarette afyon mevzusundaki fedakârlıklar, uygulamalar ve yapılmış olan çalışmalar gösterilerek Türkiye'nin çabalarını gösterme fırsatı söz konusu olmuştur. Hükümet bu ziyaretin ülkemiz açısından iyi olacağı düşüncesinden dolayı ziyarete izin vermiştir.⁸⁵ Türkiye, ülkeye girişlere ve yapılacak olan gözlem ve çalışmalara izin vererek bu konuda herhangi bir çekincesinin olmadığını, bu konudaki kararlılığını ve işbirliğini ortaya koymuştur. Türkiye Cumhuriyeti Devleti uyuşturucu ve zararlı maddelerin üretimi ve ticareti konusunda Cenevre Afyon Konferansları öncesinde ve sonrasında yapılmış olan bütün uluslararası antlaşma ve sözleşmelere imza koymuştur. Yapılan sınırlamaları ve yasaklamaları yerine getirerek bu konuda ne kadar hassas ve samimi olduğunu gözler önüne sermiştir. Ülke içinde yapmış olduğu çalışmalar neticesinde de bunu tüm dünya devletlerine göstermiştir. Dünya ekonomik buhranından, II. Dünya Savaşı'na doğru bir geçiş dönemi içinde olan Türkiye, konferans kararlarını titizlikle uygulamıştır.

Sonuç

Haşhaş sütünden elde edilen afyon, insanlık için tıp alanında vazgeçilmez bir madde olmuştur. İnsanların geliştirdiği her buluşun iyi yanları olduğu gibi kötü yanları da bulunmaktadır. Afyon maddesi de bu buluşlardan biri olarak insanlık tarihinde yer edinmiştir. Kötü yanının toplumlara tesir etmesiyle birlikte uluslararası alanda afyona müdahaleyi de beraberinde getirmiştir. Afyon ve afyonlu ürünlere müdahale konusunda uluslararası alanda yapılmış olan çalışmalarda Şangay ve Lahey Konferansları temel bir adım teşkil etmiştir. Konferanslar sonucunda, katılım sağlamış olan devletlerin az

---

⁸⁴ Julia Buxton, a.g.m., s. 15-16.

⁸⁵ BCA., 30.10.0.0.178.231.1, 15 Şubat 1938. s. 1-2.

olması ve devletlerarası ekonomik çıkarların çatışmasından dolayı afyon üretimine müdahale konusunda kararlar alınamamıştır. Bu konferanslar daha çok afyonun ticari durumunu kontrol altına alma çabası olarak değerlendirilebilir. I. Dünya Savaşı'nın başlamış olmasından dolayı 1909-1914 yılları arasında uluslararası alanda afyonla ilgili alınmış olan kararların uygulanması söz konusu olmamıştır. 1909-1914 yılları arasında afyonla ilgili yapılmış olan çalışmalar gelecekte yapılacak olan çalışmaların temelini oluşturmuştur.

Savaşın sona ermiş olmasının ardından yeni dünya düzeninde afyon konusu tekrar uluslararası alanda dile getirilmiştir. ABD'nin öncülüğünde başlamış olan afyona uluslararası alanda müdahale çalışmaları Milletler Cemiyeti'ne devredilmiştir. Afyon konusunda çalışmalara devam etmiş olan Cemiyet, ilk olarak uluslararası denetim mekanizmasına dâhil olmamış afyon üreticisi olan devletler üzerinde çalışmalar yürütmüştür. Nitekim Türkiye Cumhuriyeti Devleti de bunlardan biridir. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti de antlaşma ve sözleşmeler konusunda Osmanlı Devleti'nin yaklaşımına benzer bir duruş sergilemiş; hem yerel hem de ulusal anlamda ekonomik değeri yüksek olan söz konusu geleneksel bu ürüne ve onun üzerinden şekillenen dış politika yaklaşımları takip etmekle birlikte konuya dair tasarruflarını kendi inisiyatifi ile şekillendirmiştir. Milletler Cemiyeti ve özellikle ABD Türkiye'nin ekonomisinde önemli bir yer edinmiş olan afyondan vazgeçilmesi için yoğun bir çaba içerisinde olmuşlardır. Milletler Cemiyeti, Türkiye'yi uluslararası denetim mekanizmasını dâhil etme konusunda ısrarcı davranmıştır. Yeni kurulmuş olan devletin ekonomisi pekiyi durumda değildir. Bundan dolayı karlı getirisi olan afyon ürününden vazgeçilmesi pek mümkün görülmemiştir. 1923-1932 yılları arasında Türkiye'ye karşı uluslararası alanda ekonomik anlamda bir baskı politikası izlenmiştir. Baskı politikasını aşmak isteyen Türkiye, 1932 yılından itibaren tüm antlaşma ve sözleşmelere imza koymuştur. Yapılmış olan tüm konferanslara katılım sağlamıştır. Antlaşma ve sözleşmeler Türkiye tarafından zaman kaybetmeden titizlikle uygulamaya konmuştur. Türkiye hiçbir çıkar gözetmeden yaşanacak olan ekonomik kayba karşı afyon ekim sahalarında kısıtlama yoluna gitmiştir. Türkiye, ekonomisinin sıkıntılı olduğu zamanlarda ticari getirisi fazla olan afyon ürününden vazgeçmiştir. Ülke ekonomisinde telafisi mümkün olmayan kayıplar yaşanmıştır.

Milletler Cemiyeti önderliğinde, 1925-1936 yılları arasında yapılmış olan Cenevre Afyon Konferansları uluslararası alanda afyon üretim, ticaret ve denetimine karşı atılmış en önemli adımı oluşturmuştur. Çünkü afyon üretim ve ticaretini hâkim olan devletlerin tamamına yakını uluslararası işbirliğini dâhil edilmiş ve böylece kontrol mekanizmasının daha verimli çalışması sağlanmıştır. Afyonla ilgili ilk ciddi kontrol Daimi Merkez Komitesinin kurulması ile gerçekleştirilmiştir. Komitenin kurulmuş olması afyonla mücadelenin daha kontrollü ve sistemli bir şekilde yürütüleceğinin en önemli göstergesi olmuştur. 1931 yılı itibari ile afyon üretimine dair kısıtlamalar ilk kez görülmüş, afyon üretim oranı %10 azaltılmıştır. Bu konferanslarda alınmış olan kararlar içerisinde en dikkat çekici ise ABD'ye ithalat ve ihracat da daha keskin tedbirler alma ve ana transit

geçiş noktalarının kontrol izni verilmiş olmasıdır. Bu maddeler ile birlikte ABD kendisini ayrıcalıklı bir konuma getirtmiş ve diğer devletlerden daha yetkin olarak uluslararası ticareti kendi kontrolünde tutmayı başarmıştır. Bununla birlikte konferanslarda devletlerarası eşitlik ilkesinin tam olarak uygulanmadığını söyleyebiliriz. Sonuç itibariyle Cenevre Afyon Konferansları, uluslararası alanda afyon ve afyonlu ürünlere müdahale konusunda yapılmış olan çalışmaların dönüm noktasını oluşturmuştur. Uluslararası mekanizma sistemli bir şekilde çalışmalarını yürütmüştür. Türkiye, bu mekanizmaya dâhil olmuş ve çalışmaları büyük bir titizlikle takip eden devletlerden biri olmuştur.

Kaynakça

1. Arşiv belgeleri

1. 1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

- BOA, BEO, 3806/285445-2(5), 1328.
- BOA, BEO, 3806/285445-2(2), 1328.
- BOA, BEO, 3717/278755-2(1), 17 Şubat 1335.
- BOA, BEO, 3736/280159-2(1), 6 Nisan 1326.
- BOA, BEO, 3717/278755-1(2), 27 Şubat 1325.
- BOA, BEO, 3806/285445-6(1), 21 Ağustos 1326.

1. 2. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

- BCA., 30.18.1.1.11.49.7, 19 Ekim 1924.
- BCA., 30.18.1.1.12.59.11, 4 Aralık 1924.
- BCA., 30.18.1.2.6.59.10, 4 Aralık 1929.
- BCA., 30.10.0.0.180.243.7, 21 Ocak 1931.
- BCA., 30.18.1.2.22.55.11, 2 Ağustos 1931.
- BCA., 30.18.1.2.19.27.4, 9 Mayıs 1931.
- BCA., 30.18.1.2.19.30.16, 19 Mayıs 1931.
- BCA., 30.10.0.0.178.230.3, 2 Haziran 1931.
- BCA., 30.18.1.2.32.80.7, 25 Aralık 1931.
- BCA., 30.18.1.2.20.33.4, 25 Mayıs 1931.
- BCA., 30.10.180.244.11, 05 Mart 1932.
- BCA., 30.18.1.2.28.32.20, 27 Nisan 1932.
- BCA., 30.10.0.0.178.230.8, 25 Aralık 1932.

- BCA., 30.18.1.2.27.26.12, 13 Nisan 1932.
- BCA., 30.18.1.2.36.37.14, 20 Mayıs 1933.
- BCA., 30.18.1.2.35.29.18, 26 Nisan 1933.
- BCA., 30.18.1.2.58.78.7, 10 Ekim 1935.
- BCA., 30.18.1.2.60.93.20, 11 Aralık 1935.
- BCA., 30.10.0.0.178.230.8, 3 Temmuz 1935.
- BCA., 30.18.1.2.64.36.9, 7 Mayıs 1936.
- BCA., 30.18.1.2.70.97.3, 23 Aralık 1936.
- BCA., 30.18.1.2.62.20.17, 17 Mart 1936.
- BCA., 30.18.1.2.74.39.11, 13 Mayıs 1937.
- BCA., 30.10.0.0.178.231.1, 15 Şubat 1938.
- BCA., 30.10.0.0.180.245.17, 24 Kasım 1939.

2. Kitap ve Makaleler

- AKGÜN, Nejat (1971). “Haşhaş Konusunda Asılsız İddialar”, Karma Ekonomi Dergisi, (69): 7-8.
- ALPINAR, Kerim (1974). “İyilerin ve Kötülerin Bitkisi Afyon”, Bilim Teknik Dergisi, (82):
- BABAOĞLU, Ali N. (1997). Uyuşturucu ve Tarihi Bağımlılık Yapan Maddeler, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- BAKTIR, Mustafa (1988). “Afyon” İslam Ansiklopedisi, (1): 442-443.
- BAYAR I.,- Ghodse (1999). “Evolution Of International Drug Control, 1945-1995”, Bulletin On Narcotics Volume L1, Nos. 1 And 2, United Nations
- BOOTH, Martin (1996). Haşhaştan Eroine Uyuşturucunun 6000 Yıllık Öyküsü, İstanbul: Sabah Kitapları 39.
- BUXTON, Julia (2008). The Historical Foundations Of The Narcotic Drug Control Regime”, The World Bank Development Research Group Macroeconomics And Growth Them,

- ÇELENK S.- AKTUZLU F. (1974). “Haşhaş Sorunu”, Kimya Mühendisliği Mecmuası, (7: 64): 5-17.
- ÇITIR, Burak (2015). ‘Uluslararası Afyon Anlaşmalarında Osmanlı İmparatorluğu’, Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi, (1:1): 17-47.
- DİLLİON, Micheal (2016). Modernleşen Çinin Tarihi, (Çev. Eylem Ümit Atılgan-Aydın Atılgan) İstanbul: İletişim Yayınları.
- DİLMEN, Yavuz (1982). “Türkiye’de ve Dünyada Afyon Alkaloidleri”, Türk Eczacılar Birliği Dergisi, (7): 23-26.
- DOĞUKAN, Rıza (1949). “Türkiye’de Haşhaş Ziraatı ve Afyon İstihali”, Ziraat Dergisi, (97): 31-55.
- DOĞUKAN, Rıza (?) Türkiye’de Türkiye De Haşhaş Ziraatı ve Afyon İstihali, Ankara: Toprak Mahsulleri Ofisi Yayınlar.
- Düstur, III. Tertip, C. 14, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara 1933.
- Düstur, III. Tertip, C.13, Başvekâlet Müdürlüğü Matbaası, Ankara 1932.
- ERDİNÇ, Cengiz (2004). Overdose Türkiye-Türkiye’de Eroin Kaçakçılığı, Bağımlılığı ve Politikalar, İstanbul: İletişim Yayınları.
- EREL, Ali Haydar (1914). Haşhaş Ziraatı, İstanbul: Matbaa-İ Osmaniye.
- ERHAN, Çağrı (1996). Beyaz Savaş Türk-ABD İlişkilerinde Afyon Sorunu, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- GÜMÜŞÇÜ, A. - GÜMÜŞÇÜ, O. (1993). “Türkiye’de Haşhaş ve Haşhaş Dağılımının Coğrafi Dağılışı”, Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, , (6): 123-148.
- <http://bioguide.congress.gov/scripts/biodisplay.pl?index=d00011>, (Erişim Tarihi: 12.07.2018)
- HÜSNÜ, Sarım (1934-1935). “Haşhaşın Tarihi”, Farmakolog Dergisi, ,(3): 780-797.
- İŞİK, Mehmet (2013). Madde Kullanımı ve Stratejik İletişim, Ankara: Sage Yayıncılık.
- İnönü Ansiklopedisi C.1, (1946). Milli Eğitim Basımevi, Ankara ss.195 196.
- İNÖNÜ, İsmet (2014).Hatıralar, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- KAĞITÇI, M. Ali (1977).Yurdumuza Has Essiz Cevher Afyon Mahsulümüzü Kurtarma Savaşı, İstanbul: Grafik Sanatlar Matbaası.
- KÂĞITÇI, Mehmet Ali (1960). Afyon, İstanbul: Vakıf Matbaası.

- KAYIHAN, Siraceddin (1946). Afyon Ve Diğer Uyuşturucu Maddeler Bu Maddelerin Tabi Olduğu Uluslararası Ve Ulusal Mevzuat, İstanbul: Ahmet Said Matbaası
- KESERCİOĞLU, Teoman Bülent- SAVAŞ, L. (1999) “Derdimiz ve Dermanımız: Haşhaş”, Bilim ve Teknik Dergisi, (32): 104-105.
- KÜRÇAY, Ali Haşhaş (1962). Yetiştirilmesi, Ankara: Güven Matbaası.
- ÖNDEŞ, Osman (2010). Asıl Efendiler Levantenler, İzmir: Şenocak Yayıncılık.
- ÖZTÜRK, Kazım (1968). Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları, İstanbul: Ak Yayınları.
- Parlamentolar Birliği Türk Grubu, Cenevre Konferansı 1932 Rapor, Ankara: TBMM Matbaası.
- SAKA, Reşat (1948). Uyuşturucu Maddeler (Afyon-Morfin-Eroin-Esrar-Kokain) Hakkında Milletler Arası Hukuki ve Sosyal Durum, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- SONGAR, Ayhan (?). Haşhaş Meselesi ve Türkiye, İstanbul: Hareket Yayınları.
- SÜTLÜPİNAR, Nurhayat (1999).Türkiye’de Afyon Alkaloitleri Elde Edilişinin Tarihçesi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ŞAHİNGİRAY, Özel (1999). Celal Bayar’ın Söylev ve Demeçleri, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- ŞERİF, Kamuran (1930).Afyon Türkiye’de ve Dünya’da, Ankara: İktisat Vekâleti Yayınları.
- TARIMAN, Celal (1946) “Afyon Ekimi” Çiftçi, , (2:13): 3-4.
- TBMM Albümü 1920-2010, C. 1
- TBMM Zabıt Ceridesi, C. 6, İçtima:2, 15 Aralık 1928.
- TBMM Zabıt Ceridesi, C. 9, İçtima:1, 3 Temmuz 1932.
- TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası (1974). Haşhaş Ekiminin Yasaklanması Hakkındaki Görüş ve Önerileri, Ankara.
- YURTMEN, Vahdi (1956). “Haşhaş ve Afyon”, Toprak Mahsulleri Ofisi Dergisi, (18): 8-12.

İki Farklı Hükümet İki Farklı Yaklaşım: İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı Sırasında Mezopotamya Harekâtının Şekillenmesinde Londra ve Delhi'nin Rolü ve Kut'ül Amâre Meselesine Yönelik Yeni Yaklaşımlar

Ramazan SONAT*

Özet

Bu çalışma; İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı sırasında Mezopotamya Havzası'na yönelik askerî teşebbüslerinde Londra ve Delhi'deki karar alıcıların etkilerini incelemeyi amaçlamaktadır. Londra ve Delhi'deki karar alıcıların savaşa yönelik algılarının ve beklentilerinin Mezopotamya Havzası'nda yürütülen askerî teşebbüslerin boyutunu nasıl etkilediği çalışmanın üzerinde durduğu en önemli konudur. Bu kapsamda Londra ve Delhi'yi temsil eden bazı özel isimler üzerinde yoğunlaşarak iki merkezin askerî zihin yapısı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Ayrıca çalışma, son dönem Türk tarihçiliğinde kendisine ciddi anlamda yer bulan Kut'ül Amâre kuşatmasını Osmanlı perspektifinden bağımsız bir şekilde İngiliz zihin yapısı üzerinden açıklamaya çalışarak ilgili meseleye farklı bir boyut kazandırmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: İngiltere, Birinci Dünya Savaşı, Londra, Delhi, Mezopotamya.

Two Different Governments Two Different Approaches: The Role of London and Delhi in the shaping of the Mesopotamia Operation of Britain during the First World War and New Approaches to the issue of Kut-al Amara

Abstract

This article aims to examine the effects of decision makers in London and Delhi on the military attempts of Britain for Mesopotamia basin in the First World War. This study generally focuses how the perceptions and expectations of the decision makers in London and Delhi influenced the size of the military undertakings in the Mesopotamia Basin. In this context, we focused on some special names representing London and Delhi and tried to reveal the military mind structure of the two centers. In addition, the study aims to give a different dimension to the issue by trying to explain the siege of Kut-al Amara, which is a serious place in the recent Turkish historiography, independently of the Ottoman perspective, through the British mind structure.

Key words: Britain, First World War, London, Delhi, Mesopotamia.

* Dr., Ramazansonat@hotmail.com.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nı, Osmanlı Devleti merkezli bir yaklaşımla incelemek içerisinde tarihçilerin de yer aldığı Türk bilim camiasının en büyük sorunsalıdır. Bu yaklaşım tarzını benimseyen araştırmacılar, Osmanlı coğrafyasını ve Osmanlı devlet mekanizmasını merkeze alarak savaşın çıkış sebeplerini, yoğunlaştığı alanları, ana ve yan aktörlerini değerlendirme yanlışı içerisine düşmektedir. Fakat önemle belirtilmesi gereken bir husus var ki bugün her ne kadar savaşın çıkış sebepleri hala tartışılabilir ana aktörleri konusunda tüm dünyada bir fikir birliği söz konusudur. Bu yüzden savaşın ana aktörleri olan İngiltere, Almanya, Fransa ve Rusya'nın siyasi, askerî, ekonomik vb. yapılarını bilmeden veyahut bu yapıların ilgili ülkelerin harp sırasında karar alma mekanizmalarını ne şekilde etkilediğini dikkate almadan inşa edilen bir tarih anlayışının, bünyesinde birçok eksikliği barındıracağı şüphesizdir. Nasıl ki bir sinema filmini ana karakterlerden bağımsız şekilde yan karakterler üzerinden değerlendirmek sağlıklı bir netice vermeyeceği gibi Birinci Dünya Savaşı'nı da ana aktörlerden bağımsız bir şekilde yan aktörleri merkeze alacak şekilde incelemek birçok yanlış teori ve yorumlamanın ortaya çıkmasına neden olacaktır.

Birinci Dünya Savaşı'nın ana aktörlerinden birisi olan İngiltere'nin harbe dayalı stratejilerinin ve faaliyetlerinin şekillenmesinde Londra'da bulunan Westminster Hükümeti ile Delhi'de yer alan Hint Hükümeti aktif rol oynamıştır. Ancak bu iki hükümetin savaşın farklı alanlarına yönelik değişik görüşleri bazen aralarında fikir çatışmasının doğmasına sebebiyet vermiştir. Fikir çatışmasının temelinde, içerisinde Hint subay ve erlerinin de yer aldığı dominyonlardan oluşan İngiliz Ordusu'nun² güç kullanımının savaşın hangi alanlarında yoğunlaşacağı konusu yer almıştır. Bu bağlamda Westminster Hükümeti ile Delhi Hükümeti'nin savaşa yönelik algılarının ve beklentilerinin birbirlerinden farklı olması Mezopotamya'ya³ yönelik değişik askerî perspektiflerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Nihayetinde bu durum da İngiliz kuvvetlerinin Mezopotamya Havzası'nda

1 Bu konuda hazırlanan dikkat çekici bir eserde (Christopher Clark, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*, HarperCollins, New York 2013) XX. yüzyılın başından itibaren Sırbistan ile Avusturya-Macaristan arasında yaşanan gelişmeler açığa kavuşturularak Birinci Dünya Savaşı'na giden yol farklı bir perspektifle izah edilmeye çalışılmıştır.

2 İngiltere, Birinci Dünya Savaşı boyunca cephe ve cephe gerisinde ihtiyaç duyduğu insan gücünün çoğunluğunu sömürgelerinden elde etmiştir. Bu bağlamda Hindistan, mobilize ettiği yaklaşık 1,5 milyon asker ile İngiltere'nin insan gücü ihtiyacının karşılanmasına en fazla destek veren ülke olmuştur. Hint birlikleri savaş boyunca çeşitli kod adları ile Mezopotamya, Fransa, Belçika, Uganda, Filistin, Doğu Afrika ve Süveyş Kanalı'nda İngiliz Ordusu'nun birer parçasını teşkil etmişlerdir. Bu konuda bkz: Hew Strachan, "The First World War as a global war", *First World War Studies*, 1:1, (March 2010), s. 8; Christian Koller, "The Recruitment of Colonial Troops in Africa and Asia and their Deployment in Europe during the First World War", *Immigrants Minorities*, Vol., 26, Nos. 1/2, (March/July 2008), s. 113-114; Gajendra Singh, "India and the Great War: Colonial Fantasies, Anxieties and Discontent", *Studies in Ethnicity and Nationalism*, Vol., 14, No. 2, (2014), s. 343-345; Radhika Singha, "Finding Labor from India for the War in Iraq: The Jail Porter and Labor Corps, 1916-1920", *Comparative Studies in Society and History*, 49 (2), (2007), s. 412-445.

3 Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan bölgeyi tanımlamak için kullanılan bir kavramdır. Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi, Başlangıcından Perslere Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 11-12. İlgili kavram bu metinde daha çok Basra, Bağdat ve Musul vilayetlerini tanımlamak için kullanılmıştır.

gerçekleştirdikleri askerî harekâtın çapının nereye kadar uzanacağına dair tartışmaların ortaya çıkmasıyla neticelenmiştir. Bu çalışma temel olarak, İngiliz kuvvetlerinin savaş boyunca Mezopotamya Havzası'nda gerçekleştirdikleri askerî harekâta Westminster ile Delhi hükümetlerinin rollerinin ne boyutta olduğunu araştırmayı amaçlamaktadır. Ayrıca ilgili harekât sırasında İngilizlerin tecrübe ettiği bazı askerî -Kut'ül Amâre gibi- başarısızlıkların; onlar adına ne anlama geldiğini, onların Arap politikasını ve savaşma kabiliyetini nasıl etkilediğini Osmanlı perspektifinden bağımsız bir şekilde analiz etmeyi hedeflemektedir. Böylece son dönem Türk tarihçiliğinde kendisine ciddi anlamda yer bulan Kut'ül Amâre konusunda birtakım teoremler ortaya atarak ilgili meseleye farklı bir boyut kazandırmayı arzulamaktadır.

1- Bir Kuşatmanın Anatomisi: Kut'ül Amâre'ye Giden Süreçte İngiliz Karar Alma Mercilerinde Görülen Farklılıklar

İngiltere, hem Hindistan yolunun hem de Anglo-Persian Petrol Şirketinin⁴ kontrolü altında bulunan petrol alanlarının güvenliğini sağlamak amacıyla 1914 Kasımının ilk günlerinde Şattularap'ın⁵ girişinde yer alan Fao⁶ Köyü'nü işgal etmiştir. Arkasından, işgal harekâtını genişleterek Basra istikametine doğru harekete geçmiştir. Nitekim kasım ayının sonlarına doğru kritik öneme sahip bu noktayı ele geçirerek amacına ulaşmıştır. Fakat işgal harekâtının Basra ile sınırlı kalmayıp iç kısımlara uzanması üzerine Londra ve Delhi arasında birtakım görüş ayrılıkları ortaya çıkmaya başlamıştır⁷.

Görüş ayrılığının temelinde, işgal edilen yerlerde Osmanlı devlet mekanizmasının etkisiz hale gelmesi neticesinde ortaya çıkan yönetsel boşluğun ne şekilde doldurulacağı konusu yer almıştır. Nitekim ele geçirilen noktalarda hangi hükümetin atadığı üyelerin çoğunluğu oluşturacağı meselesi kısa sürede Londra ile Delhi arasında ciddi anlamda ihtilafa sebebiyet vermiştir. Bu bağlamda aralık ayının ilk günlerinde Hindistan Genel

4 İlgili şirket ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Gökhan Bolat, "Anglo-Persian Oil Company'den British Petroleum'a (BP): İngiltere'nin İran'daki Petrol Macerası", *History Studies*, 5(2), (March 2013), s. 57-77.

5 Dicle ve Fırat nehirlerinin Basra Körfezi'ne ulaşmadan önce birleştikleri yere verilen isimdir. Burası, bilhassa XX. yüzyılın başında petrolün etkisi ile daha fazla dış tesire açık hale gelmeye başlamıştır. Bu konuda nitelikli bir çalışma için bkz: Burcu Kurt, "Dünden Bugüne Şattü'l-Arap Sorunu", *Akademik Orta Doğu Dergisi*, 1(2), (2007), s. 137-155.

6 Şattularap Nehri'nin Basra Körfezi'ne döküldüğü alana verilen isimdir. Stratejik konumu sebebiyle bu bölge XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren İngiltere ve Osmanlı Devleti arasında paylaşılmaya çalışılmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Mustafa Yılmaz, *Fav Yaruması'nda Osmanlı-İngiliz Çekişmesi (1886-1915)*, Taş Mektep Yayınları, İstanbul 2015.

7 William Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a, Bir İngiliz Ordu Rahibinin Gözüyle Birinci Dünya Savaşı*, Çev., H. Büşra Yavuz, İz Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 181-182; Edward J. Thompson, *The Leicestershires Beyond Baghdad*, The Epworth Press, London 1919, s. 15; Edmund Dane, *British Campaigns in the Nearer East 1914-1918*, Hodder and Stoughton, London 1918, s. 34-40; Major H.O. Lock, *With The British Army in the Holy Land*, Robert Scott Roxburghe House Paternoster Row, London 1919, s. 21; Edmund Candler, *The Long Road to Baghdad*, I, London, New York, Toronto and Melbourne: Cassell and Company Ltd, (1919), s. 9-11.

Valisi Lord Hardinge, Londra ile iletişime geçerek Basra'da bulunan Sir Percy Cox'ın burada inşa ettiği sivil yönetimi desteklediğini ve bilhassa Hindistan'ın Pers Körfezi'ndeki çıkarları açısından ele geçirilen yerlerde kalıcı bir yönetim inşasının önemli olduğunu ifade etmiştir⁸.

Lord Hardinge'in görüşlerinin Londra'da karşılığının olmadığını ilk olarak liberal hükümetin başbakanı Herbert Asquith dile getirmeye başlamıştır. Asquith, Basra'nın İngiliz yönetimi altına alınmasının müttefikler arasında yapılan anlaşma çerçevesinde ele geçirilen toprakların işgalinin geçici olması prensibine aykırı olduğunu beyan ederek ilgili konuya soğuk baktığını açıklamıştır. Ardından, Londra'da Hindistan'dan sorumlu bakan olarak görev yapan Lord Crewe de 1915 yılının ilk günlerinde onun görüşlerini destekler mahiyette bir pozisyon olarak yönetsel açıdan Basra'da bir Hindistan modelinin tatbik edilmesinin şu an için uygun olmadığını bunun yerine var olan sistemin devam ettirilmesinin önemli olduğunu belirtmiştir⁹.

Londra ile Delhi arasında yönetsel konularda anlaşmazlık yaşanırken İngiliz kuvvetlerinin iç kısımlara doğru ilerleyişlerinin süratle devam etmesi hükümetler arasında bir başka anlaşmazlığın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Anlaşmazlığın temelini, İngiliz askerî operasyonlarının nerede ve ne şekilde sonuçlanacağı konusunda hükümetlerin farklı görüşlere/kaygılara sahip olmaları oluşturmuştur. İlgili süreçte Londra, ağırlıklı olarak Batı Cephesi'ne¹⁰ odaklandığı için Mezopotamya harekâtının geleceği konusunda bazı çekinceleri benimsemiştir. Bu nedenle birliklerin iç kısımlara daha fazla ilerleyişlerine pek sıcak bakmamıştır. Delhi ise harekâtı tamamen benimseyerek kuvvetlerin iç bölgelere doğru ilerleyişlerini destekler mahiyette bir pozisyon almıştır. Nitekim ocak ayının sonlarına doğru General Sir John Nixon'ın Hindistan'dan takviye güçler ile Mezopotamya'ya gönderilmesi inisiyatifin Delhi'nin eline geçmesini sağlayan en önemli gelişme olmuştur. Zira Nixon önderliğindeki İngiliz birlikleri ocak ayının sonlarından itibaren Türk kuvvetlerini kuzey istikametine doğru püskürterek mart ayı içerisinde Ahvaz, Kurna ve Basra üçgeninde bir güvenli alan inşa etmişlerdir. Ayrıca Nixon'ın 9 Nisan 1915 tarihinde General Sir Arthur Barrett'in yerine Hint Sefer Gücü Komutanlığına (D) resmi olarak tayin edilmesi ile birlikte de işgal operasyonları hızlanmış ve İngiliz kuvvetlerinin Bağdat'a ilerleyişleri kesinlik kazanmıştır¹¹.

8 Kristian Coates Ulrichsen, "The British Occupation of Mesopotamia, 1914-1922", *The Journal of Strategic Studies*, Vol., 30, No., 2, (April 2007), s. 354.

9 Lieutenant Colonel P. T. Crowley *British Army*, "Operational Lessons of the Mesopotamia Campaign, 1914-1918", *Defence Studies*, 4(3), (Autumn 2004), s. 338; Ulrichsen, "The British Occupation", s. 355.

10 Kastedilen Avrupa Kitası'dır. Londra merkezli İngiliz zihin yapısı, savaşın ana odak noktasını Avrupa olarak kabul ettiği için bu alanda maksimum enerji harcanmıştır. Aynı süreçte İngiliz birliklerinin Mezopotamya ve Çanakkale'de yürüttüğü askerî harekâtlar ise stratejik değeri düşük olarak görülmüş ve ilgili noktalara yönelik güç kullanımı sınırlı kalmıştır. Crowley *British Army*, "Operational Lessons", s. 338.

11 F.J. Moberly, *The Campaign in Mesopotamia 1914-1918*, H.M. Stationery Office, Vol., 2, London 1924, s. 1; E. W. C. Sandes, *In Kut and Captivity with the Sixth Indian Division*, John Murray, Albemarle Street, W., London 1919, s. 7-14; *History of the Great War, Principal Events (1914-1918)*, Compiled By., The Historical Section of the Committee of Imperial Defence, London 1922, s. 23; Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a*, s. 182; Dane, *British Campaigns*, s. 106-107; Candler, *The Long Road*, I, s. 12.

General Townshend'in 22 Nisan 1915 tarihinde Altıncı Hint Tümeninin komutanı olarak atanması Mezopotamya harekâtının geleceği hakkında Delhi'nin daha fazla inisiyatif almasını sağlayan bir diğer gelişme olmuştur. Genel anlamda Nixon ile aynı görüşleri benimseyen Townshend'in Mezopotamya seferine tayin edilmesi neticesinde İngiliz işgal stratejisinin boyutu genişlemiş ve Delhi'nin eli Londra'ya karşı daha fazla güçlenmiştir. Böylece sahadaki İngiliz birliklerinin jeopolitik ve jeostratejik açılardan Bağdat'tan önceki en önemli noktalardan birisi olan Amara'ya ilerleyişlerinin önu de açılmıştır¹².

İngiliz birliklerinin Bağdat istikametine doğru ilerleyişlerinin önu açılmakla birlikte onların operasyonun başından itibaren karşılaştıkları bazı karmaşık problemler sahadaki harekât kabiliyetlerini derinden etkilemeye devam etmiştir. Mezopotamya'da yer alan kuvvetlerin savaşın yoğunlaştığı diğer alanlarda yer alan kuvvetler kadar askerî bilgi ve birikime sahip olmamaları, Hint birlikleri içinde bulunan Müslüman askerlerin anti Batı anlayışının etkisiyle sık sık kaçmaya teşebbüs etmeleri, sefere dahil olan askerlerin koordinasyonu zorlaştıracak seviyede çeşitliliğe haiz olması ve İngiliz istihbaratının hem coğrafi şartlar hem de Türk kuvvetlerinin niceliği ile niteliği hakkında yeterli donanımı elde edememesi gibi etkenler mevcut sorunların yalnızca bir kısmını meydana getirmiştir¹³. Fakat İngiliz Ordusu'nun Mezopotamya harekâtının birinci evresinde karşılaştığı en önemli problemleri sağlık hizmeti, yiyecek, ulaşım ve teçhizat anlamında yaşanan eksiklikler/yetersizlikler oluşturmuştur. Ayrıca bu problemler Delhi ile Londra hükümetlerinin harekâta bakış açılarının bir anlamda yansımaları olarak tezahür etmiştir. Zira harekâtın inisiyatifini elinde bulunduran Delhi Hükümeti'nin birlikler Bağdat yönüne doğru ilerledikçe daha fazla baş gösteren bu problemleri görmezden gelmesi harekâta dahil olan asker ve sivil görevlilerin savaş sonrası kaleme aldıkları anılarında en fazla eleştirdiği konulardan birisi olarak ortaya çıkmıştır. Nitekim William Ewing isimli bir İngiliz ordu rahibinin Türk ve İngiliz kuvvetleri arasında yaz ayları içerisinde yoğunlaşan çarpışmaların ardından bu konuya önem atfetmek amacıyla dile getirdiği şu sözler oldukça düşündürücüdür:

“On aydır uzun yürüyüşler ve zorlu mücadelelerden yorgun düşen Townshend'in emrindeki kuvvet, sayıca tümenden biraz daha fazlaydı. Üslerinden, nehir yoluyla 480 kilometre uzaklaşmışlardı; ayrıca erzak ve mühimmat temini için kesinlikle nehir gemilerine muhtaç haldeydiler. Hindistan Hükümeti demiryolu inşa etmekten vazgeçti, çünkü harp bittiğinde demiryolu işlerine yaramayacaktı. Zaferi temin etmek için masraf yapmaktansa, bu harbi kaybetmek daha iyiydi. Ancak bu karar, çok kötü sonuçlar doğurdu. Yaz sıcağında nehir suları çekilmişti; tehlikeli sığılıkları ve çamurlu kıyıları gemi

¹² Dane, *British Campaigns*, s. 107-108.

¹³ Nikolas Gardner, “British Prestige and the Mesopotamia Campaign, 1914-1916”, *The Historian*, Vol., 77, Issue 2, (Summer 2015), s. 269-275; Charles H. Barber, *Besieged in Kut and After*, William Blackwood and Sons, Edinburgh and London 1918, s. 1-vd; Nikolas Gardner, “Morale and Discipline in a Multiethnic Army: The Indian Army in Mesopotamia (1914-1917)”, *Journal of the Middle East and Africa*, 4, (2013), s. 1-11; *Crowley British Army*, “Operational Lessons”, s. 346-vd; Dane, *British Campaigns*, s. 111-112.

seferlerini zorlaştırıyor, hatta bazen imkânsız hale getiriyordu. Bazen nehrin ortasında, sığ suda zemine saplanan bir gemi yüzünden, nehir trafiği günlerce engelleniyordu. Erzak ve mühimmat gemileriyle irtibatın kesilmemesi için ilerleyiş çok yavaş olmalıydı. Kuvvet, takviye birliklerden ümidini kesmişti ve bu arada düşman Araplar, nehrin iki yakasında dört dönüyordu”¹⁴.

İngiliz birliklerinin sahada karşılaştıkları problemler her ne kadar onları derinden etkilese de Delhi Hükümeti’nin Bağdat’a ilerleme yönündeki iradesini ortadan kaldıramamıştır. Bu duruma paralel olarak aynı süreçte İngiliz kuvvetlerinin Çanakkale’de başarısızlığa uğramaları¹⁵ üzerine -algısal olarak- gerileyen İngiliz saygınlığını yeniden tesis edebilmek için temmuz ayında Delhi Hükümeti, Londra’ya Kut’un işgal edilmesi teklifini yapmıştır. Diğer yandan aynı süreçte hem Dicle Nehri üzerinde devam eden operasyonlara alternatif olması hem de Türk tarafını psikolojik açıdan yıpratmak maksatlarıyla İngiliz kuvvetleri Fırat Nehri üzerinde yer alan Nasırıye’ye baskı yapmayı sürdürmüşlerdir¹⁶.

Dicle ve Fırat nehirleri boyunca uzanan noktalara yönelik operasyonlar sürerken İngiltere’yi Mezopotamya’da temsil eden en üst düzey isim General Nixon birliklerin Bağdat’a doğru ilerleyişlerini içeren bir raporu Delhi Hükümeti’ne sunmuştur. Ancak bu fikrin kabul görebilmesi için Delhi’nin Londra’yı tamamen devre dışı bırakması ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu kapsamda da bazı özel isimleri Delhi’nin yanında yer almaları noktasında ikna ederek Londra’ya karşı kullanma fikri yavaş yavaş ön plana çıkmaya başlamıştır. Nitekim Bağdat’a ilerleme noktasında Nixon ile aynı fikri paylaşan Hindistan Ordu Sekreteri Sir Percy Lake, eylül ayı ortalarında Hindistan Ordusu’nun bir numarası General Sir Beauchamp Duff’ı ilgili konuda ikna etmeye çalışarak en büyük kıvılcımı yakmıştır. Fakat o, Duff’ın ek kuvvetler Mezopotamya’ya gönderilmeden ve mevcut birlikler yeterince teçhizatlandırılmadan Bağdat’a ilerlenmemesi yönündeki fikri üzerine kısa süre sonra başka isimlere yönelmek mecburiyetinde kalmıştır. Tam bu noktada Hindistan Genel Valisi Lord Hardinge ile Hindistan Genel Sekreteri Mr. Austen Chamberlain’in konuya dahil olup Lake ve Nixon’ı destekler mahiyette bir pozisyon almaları neticesinde İngiliz birliklerinin Bağdat’a ilerleyişlerinin önündeki engeller tamamen ortadan kaldırılmıştır. Böylece Townshend önderliğindeki kuvvetler de süratle hazırlıklarını tamamlayarak Bağdat’ı ele geçirebilmek için harekete geçmiştir¹⁷.

14 Ewing, *Gelibolu’dan Bağdat’a*, s. 183-184.

15 Çanakkale’de yaşanan başarısızlığın Ortadoğu’daki prestijlerine zarar vereceğine inanan İngilizler, 1915 sonbaharı ile birlikte Şerif Hüseyin üzerinden Arap politikalarını yeniden şekillendirmeye başlamışlardır. Bu konuda bkz: David J. Charlwood, “The Impact of the Dardanelles Campaign on British Policy Towards the Arabs: How Gallipoli Shaped the Hussein-McMahon Correspondence”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol., 42, No., 2, (2015), s. 241-252.

16 Conrad Cato, *The Navy in Mesopotamia 1914 to 1917*, Constable and Company Ltd, London 1917, s. 47-60; Dane, *British Campaigns*, s. 111-112; Ewing, *Gelibolu’dan Bağdat’a*, s. 183; Candler, *The Long Road*, I, s. 17-18.

17 Dane, *British Campaigns*, s. 113-114; *Crowley British Army*, “Operational Lessons”, s. 338-339; Moberly, *The Campaign*, s. 3-5.

Townshend önderliğindeki İngiliz kuvvetlerinin eylül ayı itibariyle hız kazanan ilerleyişleri kasım ayı içerisinde Bağdat'ın yaklaşık otuz kilometre güneyinde Ctesiphon adı verilen noktada durdurulmuştur. Akabinde İngiliz birlikleri, kendilerini takip eden Türk kuvvetlerine karşı bir savunma hattı inşa edebilmek için aralık ayında Kut Şehri'ne geri çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır. Nitekim onların güçlü bir savunma hattı inşa etmeye başladıkları süreçte Türk kuvvetleri şehri her yönden muhasara altına alarak İngilizlerin dış dünya ile temasını ortadan kaldırmışlardır. Nihayetinde 1914 Kasımından beri ağırlıklı olarak Delhi Hükümeti'nin kontrolü altında devam eden İngiliz askerî operasyonları da bir çıkmaz sokağa girerek Londra'da tartışmaya açılmıştır¹⁸.

2- Askerî Başarısızlığın Sebepleri ve Mezopotamya Harekâtının Geleceği Üzerine Londra Merkezli Yeni Yaklaşımlar

General Townshend'in komutası altında yer alan birliklerin Kut'ta kuşatılması bir süreci sonlandırdığı gibi aynı zamanda Mezopotamya Havzası'na yönelik İngiliz askerî bakış açısını derinden etkilemiştir. Bu sürece gelinceye kadar harekâtın inisiyatifini Delhi'ye bırakan ve genel anlamda Batı Cephesi'ne odaklanan Westminster Hükümeti, yaşanan bu askerî başarısızlık üzerine kamuoyunun kendisine yönelttiği eleştirilerin etkisiyle daha fazla ön plana çıkmaya başlamıştır. Bilhassa General Baratov önderliğindeki Rus kuvvetlerinin abluka altında yer alan birlikleri rahatlatmak amacıyla İran üzerinden Bağdat'a baskı yapmaları ile General Alymer ve General Gorringe komutası altında bulunan kurtarma güçlerinin kuşatmayı yarmaya çalışmaları netice vermeyince Westminster Hükümeti'ne yönelik eleştirilerin dozu iyice artmıştır. Şüphesiz bu durumda savaşın çeşitli alanlarına dair stratejiler üretmek mecburiyetinde kalan bir hükümetin aynı süreçte kamuoyuna hesap vermesini zorunlu kılan en önemli etken olarak ortaya çıkmıştır¹⁹.

Hükümet, her ne kadar kamuoyuna hesap verme noktasında ciddi baskı altına alınsa da birtakım gerekçeler sebebiyle bu konuda çekimser kalmaya devam etmiştir. Ancak özellikle The Times gazetesi aracılığıyla yayımlanan bazı asker mektupları ve Çanakkale'de yaşanan başarısızlık bu süreçte hükümetin direncinin kırılmasına sebep olmuştur. Nitekim parlamentoya yapılan baskının giderek artması üzerine Başbakan Asquith, 11 Mayıs 1916 tarihinde kamuoyuna bazı bilgiler vermeyi kabul etmiştir. Fakat Asquith'in bu girişimi beklenenin aksine kamuoyunu tatmin etmeye yetmemiştir. Kamuoyu, temel olarak Mezopotamya'daki en yetkili kişi olan General Nixon'ın Bağdat'a ilerleme konusunda General Townshend'in yaptığı itirazları neden görmezden geldiğini

18 Nikolas Gardner, *Kut'ül Amâre, Mezopotamya'da Bir Savaş (1915-1916)*, Ter., Mehtap Gün, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2016, s. 45-46; Dane, *British Campaigns*, s. 120-134; Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a*, s. 184-185.

19 Sean Mcmeekin, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*, Çev., Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s. 225-226; Dane, *British Campaigns*, s. 137-151; Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a*, s. 186-188.

ve İngiliz birliklerini hangi gerekçelerle böyle bir felakete sürüklediğini öğrenmek istemiştir. Bu yüzden de Mezopotamya’da gerçekleştirilen askerî teşebbüslerin tamamı ile alakalı belgelerin yayımlanması için parlamento’ya baskı yapmayı sürdürmüştür. Bunun karşısında hükümet ise müttefik devletlerin Orta Doğu politikasının gizliliğini öne sürerek bir müddet daha belgelerin tamamını yayımlamayı reddetmiştir. Fakat kamuoyu baskısının iyice artması neticesinde Başbakan Asquith, 20 Temmuz 1916 tarihinde yaptığı açıklama ile hem Çanakkale hem de Mezopotamya’da yaşanan askerî başarısızlıkları araştırmak için ağustos ayında iki özel komisyonun çalışmalarına başlayacağını ifade etmiştir²⁰.

Komisyonun oluşturulması konusunda çalışmalar yapılırken Mezopotamya’da yaşanan askerî başarısızlığın faturaları bazı isimlere kesilmeye başlanmıştır. Ağustos ayında Mezopotamya’da devam eden askerî operasyonları tamamen üstlenen Westminster Hükümeti, Ocak 1916 tarihinde General Nixon’ın görevini üstlenen General Sir Percy Lake azl ederek General Maude’yi Mezopotamya Sefer Komutanı olarak tayin etmiştir. Maude’nin ilgili göreve getirilmesi neticesinde de harekâta dahil olan askerlerin bekledikleri savaş şartları yeni konsept çerçevesinde yavaş yavaş ortaya çıkmıştır²¹.

General Maude’nin Mezopotamya Sefer Komutanı olarak tayin edilmesi Büyük Britanya’nın harekâta yönelik bakış açısının kökten değişmesine sebep olmuştur. Mezopotamya’ya gelmeden önce Fransa, Belçika ve Çanakkale’de çeşitli görevler üstlenen ve askerler arasında iyi bir organizatör ve stratejist olarak anılan Maude, görevi üstlenir üstlenmez Bağdat’a ilerleme konusunda daha net adımlar atmaya başlamıştır. O, özellikle birliklerin sahada karşılaştığı eksiklikleri ortadan kaldırabilmek için süratle bir dizi adımlar atmıştır. Bu kapsamda şubat ayında başlayan telsiz istasyonu kurma çalışması ağustos ayında tamamlanmıştır. Ulaşım materyali konusunda sıkıntı yaşanmasına rağmen inşa halinde bulunan iki demiryolu hattı bitme aşamasına gelmiştir. Demiryolu hatlarına alternatif olması için çeşitli noktalarda asfalt yollar inşa edilmiştir. Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde yer alan vapurların harekât alanını genişletebilmek amacıyla geniş iskeleler ve rıhtımlar oluşturulmaya başlanmıştır. Hastanelerde yaşanan teknik eleman ve ilaç eksikliğinin iyileştirilmesine gidilmiştir. Askerlerin kirli su sebebiyle çok sık yakalandıkları tifo ve kolera gibi hastalıkları ortadan kaldırabilmek amacıyla yeni su kaynakları açılmıştır. Birliklerin ağırlıklarını taşıyan hayvanların bakımı için de veterinerlik hizmetleri yeniden düzenlenmiştir²².

20 Andrew Syk, “The 1917 Mesopotamia Commission”, *The Rusi Journal*, Vol., 154, No., 4, (August 2009), s. 96.

21 *Supplement to The London Gazette*, (14 November 1916), s. 11035-11036; Dane, *British Campaigns*, s. 256-257. <http://www.firstworldwar.com/bio/nixon.htm>. Erişim Tarihi: 3.12.2018.

22 Nadia Atia, “A Wartime Tourist Trail: Mesopotamia in the British Imagination, 1914-1918”, *Studies in Travel Writing*, Vol., 16, No., 4, (December 2012), s. 404-406; *London Gazette*, (14 November 1916), s. 11036-11037; Candler, *The Long Road*, II, s. 2-3; Dane, *British Campaigns*, s. 257-258; Gardner, “Morale and Discipline”, s. 18; Ewing, *Gelibolu’dan Bağdat’a*, s. 197.

Maude, İngiliz birliklerinin ileriye yönelik girişimlerinin etkin bir noktaya ulaşması için özellikle ulaşım ve sağlık konularında ihtiyaç duyuyulan iyileştirmelerden kesinlikle taviz vermemiştir. Zira hem Maude hem de diğer askerler Delhi Hükümeti'nin kontrolü altında yürütülen bir önceki harekâtın başarısız olmasını temel olarak bu hususlara bağlamışlardır. Nitekim savaştan sonra kaleme alınan bir anıda da şu ifadelerin yer alması bu konuyu doğrular niteliktedir:

“En zor anlarda, ordunun erzak temininde yaşadığı nakliye sorunundan bahsetmiştim. Daha büyük bir rezalet ise hasta ve yaralı askerlerimizin tedavisi için gereken malzemelerin bulunmamasıydı. Harp meydanında ve nehir kıyısındaki sahra hastanelerinde çalışan tabip subaylar; askerlerimizi kurtarmak için büyük gayret sarf etti. Bir insanın, yardıma muhtaç arkadaşı için yapabileceği her şeyi yaptılar. Yapılan yanlışlar yüzünden; ateşler içinde yanan ve susuzluktan kavrulan hastaların içebileceği tek su, Dicle nehrinin kirli suyuydu. Tifo ve dizanteriye yakalanan hastaların en lezzetli yemeği soğuk konserve sığır eti ve bisküviydi. Tıbbî malzeme eksikliğinden dolayı askerlerin en hafif yaraları bile sarılamıyor ve kangren oluyordu; ve gencecik hayatlar solup gidiyordu. Acılar içinde kıvranan yaralılar; cepheden yük arabalarıyla getirilip, nehir kıyısına bırakılıyor ve karşı kıyıya geçmek için kötü hava şartları altında saatlerce bekliyordu. Kendilerini karşı kıyıya geçirecek olan mavnanın demirden güvertesinde, her türlü hastayla beraber, hiçbir sıhhi önlem alınmadan, sicim gibi yağın yağmur altında ve gecenin buz gibi soğukunda saatlerce yol alıyorlardı. Kutsal saydığımız her şey için, gözünü bile kırpmadan, kahramanca çöllerde mücadele veren gençlere, en zor anlarında, yapılabilecek en iyi şey bu muydu? Ah, çok yazık!

Tarih öğrencileri, Hindistan Hükümetinin, hârekatın hususiyetini ve hakim olan vaziyeti tam olarak anlamamasına hayret edecek. Birliklerimizin iyi vaziyette olmasına ve hârekatın başarısına; neden sözde ekonomileri kadar ehemmiyet vermediklerini merak edecek. Harbin ilk senesinde her Ruپی'nin, cesur bir askerın canı pahasına kazanılmasıyla, ekonomik dengeyi sağladıklarını bile bile, nasıl kayıtsızca övündüklerine şaşıracak”²³.

Kut kuşatması öncesinde savaşın yoğunluğuna bağlı olarak genellikle Batı Cephesi'nde kullanılan kraliyet hava gücü uçaklarının Westminster Hükümeti'nin harekâtı üstlenmesi ile Mezopotamya'ya kaydırılması İngiliz kuvvetlerinin ileriye doğru hareketlerini kolaylaştıran bir diğer adım olmuştur. Kraliyet hava gücüne mensup uçaklar 1916 yılının son aylarından itibaren havadan sağladıkları imkanlar ile sahadaki birliklerin ilerleyişlerini kolaylaştırmıştır. Nitekim uçakların yerde bulunan kuvvetlere havadan sağladıkları haritaların yardımıyla hem Maude hem de ondan sonra göreve gelen General Marshall sahada başarılı operasyonlar gerçekleştirmiştir²⁴.

23 Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a*, s. 188-189.

24 Guy Warner, “Only A Sideshow? The RFC and RAF in Mesopotamia 1914-1918”, *Royal Air Force Historical Society*, 48, (2010), s. 9-18.

Maude, İngiliz birliklerinin sahada tecrübe ettiği değişimi ve dönüşümü tamamlayabilmek amacıyla emri altında bulunan kuvvetleri zamanla yeniden gruplandırma ihtiyacı hissetmiştir. Bu kapsamda Dicle hattı üzerinde yer alan birliklerin komutanlıklarına General Alexander Cobbe ve General William Marshall getirilmiş ve ilgili birlikler kendi içerisinde birtakım alt gruplandırmalara tâbi tutulmuştur. Yaklaşık üç ile üç buçuk ay süren bu süreç sonucunda da İngiliz kuvvetleri Bağdat'a ilerleme konusunda hazır hale gelmiştir²⁵.

İngiliz kuvvetlerinin Maude ile birlikte geçirdiği değişimi ve dönüşümü incelemek için Ekim 1916 tarihinde Hindistan Ordusu'nun bir numarası General Sir Charles Monro Mezopotamya'ya gelmiştir. Monro'nun sahadaki birlikleri teftiş edip onların sıkıntılarını bizatihi dinlemesi ise askerlerin moralini yükseltmiştir. Monro'nun bölgeyi ziyaretinin ardından da birliklerin son hazırlıkları tamamlanmış ve onlar Bağdat'a ilerleme konusunda Maude'den emir beklemeye başlamışlardır²⁶.

İngiliz birliklerinin bekledikleri emir aralık ayında Maude tarafından verilmiş ve ikinci Bağdat harekâtı resmen başlamıştır. Nitekim birlikler ocak ve şubat ayları içerisinde Türk kuvvetlerini ciddi manada yıpratarak onları geri çekilmeye zorlamışlardır. Mart ayına gelindiğinde Türk kuvvetleri, Bağdat'a yaklaşan İngiliz birliklerini karşılamak için şehrin çeşitli noktalarına savunma hatları inşa etmek zorunda kalmışlardır. Ancak onlar, Maude önderliğindeki İngiliz kuvvetlerinin kararlı tutumları karşılarında daha fazla dayanamayarak savunma hatlarını terk etmişler ve şehrin 11 Mart 1917 tarihinde işgal edilmesini engelleyememişlerdir. Nitekim Bağdat'ın işgali neticesinde de Westminster Hükümeti'nin kontrolü altında Mezopotamya Havzası'nda yürütülen İngiliz askerî harekâtı başarı ile noktalanmış ve yeni bir sürece girilmiştir²⁷.

Westminster Hükümeti'nin kontrolü altında devam eden harekâta ciddi başarı elde edildiği sırada Mezopotamya ve Çanakkale'de yaşanan askerî başarısızlıkları araştırmak için kurulan komisyon raporunu tamamlamıştır. Farklı uzmanlık alanlarına sahip sekiz üyenin hazırladıkları rapor sonucunda, General Nixon yaşanan askerî başarısızlığın bir numaralı sorumlusu olarak seçilmiştir. Nixon dışında Hindistan Genel Valisi Lord Hardinge, Hindistan Ordusu'nun bir numarası General Sir Beauchamp Duff ve askerî sekreter Sir Austen Chamberlain sahip oldukları aşırı özgüven, hırs, kişisel çıkarlar ve inatçılık gibi sebeplerden dolayı başarısızlığın diğer sorumluları olarak tespit edilmişlerdir. Nitekim 1917 yılının yaz aylarından itibaren de The Times ve The Daily Mail gazeteleri bu isimlerin cezalandırmaları için yoğun bir şekilde kamuoyu baskısı oluşturmaya başlamışlardır. Ancak askerî otoriteler bu girişime genel anlamda başarı ile karşı koyarak meselenin gündemi meşgul etmesine müsaade etmemişlerdir²⁸.

25 Dane, *British Campaigns*, s. 258; Crowley *British Army*, "Operational Lessons", s. 342; Gardner, "Morale and Discipline", s. 18.

26 Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a*, s. 221-222, 232-233; Dane, *British Campaigns*, s. 259.

27 Dane, *British Campaigns*, s. 262-279; Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a*, s. 233-vd.

28 Syk, "The 1917 Mesopotamia", s. 96-97; Crowley *British Army*, "Operational Lessons", s. 339.

Öte yandan Westminster Hükümeti, Bağdat'ın işgali sonrasında Mezopotamya Havzası'nda devam eden askerî operasyonlarda aktif bir rol oynamaya devam etmiştir. Bu bağlamda hem Maude hem de ondan sonra göreve gelen Marshall'ın ihtiyaç duyduğu bütün ekipman ve insan gücü kaynağı hükümet tarafından ivedilikle sağlanmıştır. Netice itibarıyla her türlü ihtiyacı karşılanan birlikler de sahada başarılı operasyonlar gerçekleştirerek 1918 sonbaharına kadar Mezopotamya Havzası'nın tamamını hakimiyetleri altına almayı başarmışlardır²⁹.

Tartışma ve Sonuç

İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı sırasında Mezopotamya Havzası'na yönelik askerî teşebbüslerini Londra ve Delhi'deki karar alıcılardan bağımsız bir şekilde incelemek mümkün değildir. Londra ve Delhi'deki karar alıcıların savaşa yönelik bakış açılarının ve beklentilerinin birbirlerinden farklı olması askerî teşebbüslerin boyutuna doğrudan etmiştir. Bu kapsamda Delhi'de bulunan karar alıcılar ve Londra'da onları destekleyen üst düzey isimler, Kasım 1914 ile Aralık 1915 tarihleri arasında Mezopotamya Havzası'na yönelik askerî girişimlere kendi bakış açıları ve beklentileri doğrultusunda yön vermişler ve sahadaki İngiliz kuvvetlerinin Kut Şehri'nde muhasara altına alınmalarının müsebbipleri olarak görülmüşlerdir. Onların, Westminster Hükümeti'nin Batı Cephesi'ne odaklandığı sırada Mezopotamya Havzası'nda elde edilen kazanımlarla yetinmeyip lojistik, insan kaynağı, coğrafya ve iklim gibi faktörleri dikkate almadan İngiliz kuvvetlerini Bağdat istikametine doğru yönlendirmeleri ve böyle büyük bir felakete sebep olmaları Londra'da çok ciddi bir şekilde eleştiriye tâbi tutulmuştur. Nitekim Westminster Hükümeti'nin 1916 yılının bahar aylarından itibaren Mezopotamya'da yürütülen operasyonları üstlenmesi ile bir iç hesaplaşma süreci ortaya çıkmış ve Delhi'nin desteğiyle Kut kuşatmasına giden süreci hazırlayan General Nixon, Lord Hardinge ve General Duff gibi isimler hedef tahtasına oturtulmaya başlanmıştır.

Son yıllarda Türkiye'de popüler tarihçiliğin en önemli malzemelerinden birisi olan Kut kuşatması 1916 yılında Londra'da nasıl yankılandı, ne gibi bir etki oluşturdu? Birincisi, Kut kuşatması aynı süreçte İngiliz birliklerinin Çanakkale'de tecrübe ettiği erken başarısızlıkla birleşince Londra'da İngiliz saygınlığının zarara uğradığı yönünde bir algı oluşmuştur. Bu algı neticesinde Londra, gerileyen İngiliz saygınlığını bilhassa Arap coğrafyasında yeniden tesis edebilmek için Mekke Emiri Şerif Hüseyin ile temas kurmuş ve onu tamamen İstanbul aleyhinde hareket eden bir figür haline getirmiştir. İkincisi, Kut kuşatması Londra'nın Mezopotamya Havzası'na yönelik bakış açısını derinden etkilemiştir. İlgili sürece gelinceye kadar tamamen Batı Cephesi'ne odaklanan ve doğuda yürütülen operasyonlara ikinci dereceden önem atfeden Londra, bu hadise sonrasında savaşın diğer alanlarında olduğu gibi Mezopotamya'da da maksimum enerji sarf etmeye

²⁹ *London Gazette*, (10 January 1918), s. 699-706; *London Gazette*, (29 August 1918), s. 10149-10155.

başlamıştır. Sonuç olarak bu durum da operasyona katılan kuvvetlerin nicelik, nitelik ve lojistik açılarından önemli seviyede takviye edilmesini beraberinde getirmiştir.

Kut kuşatması 1916 Londra'sında böyle yankılanırken ve İngiltere'nin doğu politikasına pozitif açıdan katkı sağlarken içerisinde tarihçilerin de yer aldığı Türk bilim camiası tarafından bir zafer olarak takdim edilebilir mi? Türk bilim camiası, Kut kuşatması öncesi ve sonrasında İngiltere'nin geçirdiği zihni dönüşümü inceleyebilirse kuşatmanın sonuçlarının Türk tarafının karar mekanizmasına ve savaşma kabiliyetine ne oranda etki ettiğine daha iyi odaklanabilir. Böylece Kut hadisesinin Türkler açısından ne anlama geldiği ve nasıl yorumlanması gerektiği gibi sorulara da daha sağlıklı cevaplar verilebilir.

Kaynak Eserler, Araştırma ve İncelemeler

- ATIA, Nadia; “A Wartime Tourist Trail: Mesopotamia in the British Imagination, 1914-1918”, *Studies in Travel Writing*, Vol., 16, No., 4, (December 2012), s. 403-414.
- BARBER, Charles H.; *Besieged in Kut and After*, William Blackwood and Sons, Edinburgh and London 1918.
- BOLAT, Gökhan; “Anglo-Persian Oil Company'den British Petroleum'a (BP): İngiltere'nin İran'daki Petrol Macerası”, *History Studies*, 5(2), (March 2013), s. 57-77.
- CANDLER, Edmund; *The Long Road to Baghdad*, I, II, London, New York, Toronto and Melbourne: Cassell and Company Ltd, (1919).
- CATO, Conrad; *The Navy in Mesopotamia 1914 to 1917*, Constable and Company Ltd, London 1917.
- CHARLWOOD, David J.; “The Impact of the Dardanelles Campaign on British Policy Towards the Arabs: How Gallipoli Shaped the Hussein-McMahon Correspondence”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol., 42, No., 2, (2015), s. 241-252.
- CLARK, Christopher; *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*, Harpercollins, New York 2013.
- DANE, Edmund; *British Campaigns in the Nearer East 1914-1918*, Hodder and Stoughton, London 1918.
- EWING, William; *Gelibolu'dan Bağdat'a, Bir İngiliz Ordu Rahibinin Gözüyle Birinci Dünya Savaşı*, Çev., H. Büşra Yavuz, İz Yayıncılık, İstanbul 2012.
- GARDNER, Nikolas; “British Prestige and the Mesopotamia Campaign, 1914-1916”, *The Historian*, Vol., 77, Issue 2, (Summer 2015), s. 269-289.
- _____ ; “Morale and Discipline in a Multiethnic Army: The Indian Army in Mesopotamia (1914-1917)”, *Journal of the Middle East and Africa*, 4, (2013), s. 1-20.
- _____ ; *Kut'ül Amâre, Mezopotamya'da Bir Savaş (1915-1916)*, Ter., Mehtap Gün, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2016.
- History of the Great War, Principal Events (1914-1918)*, Compiled By., The Historical Section of the Committee of Imperial Defence, London 1922.
- KOLLER, Christian; “The Recruitment of Colonial Troops in Africa and Asia and their Deployment in Europe during the First World War”, *Immigrants Minorities*, Vol., 26, Nos. 1/2, (March/July 2008), s. 111-133.
- KÖROĞLU, Kemalettin; *Eski Mezopotamya Tarihi, Başlangıcından Perslere Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.

- KURT, Burcu; “Dünden Bugüne Şattü'l-Arap Sorunu”, *Akademik Orta Doğu Dergisi*, 1(2), (2007), s. 137-155.
- Lieutenant Colonel P. T. Crowley British Army, “Operational Lessons of the Mesopotamia Campaign, 1914-1918”, *Defence Studies*, 4:3, (2004), s. 335-360.
- LOCK, Major H.O.; *With The British Army in the Holy Land*, Robert Scott Roxburghe House Paternoster Row, London 1919.
- McMEEKIN, Sean; *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*, Çev., Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.
- MOBERLY, F.J.; *The Campaign in Mesopotamia 1914-1918*, H.M. Stationery Office, Vol., 2, London 1924.
- SANDES, E. W. C.; *In Kut and Captivity with the Sixth Indian Division*, John Murray, Albemarle Street, W., London 1919.
- SINGH, Gajendra; “India and the Great War: Colonial Fantasies, Anxieties and Discontent”, *Studies in Ethnicity and Nationalism*, Vol., 14, No. 2, (2014), s. 343-361.
- SINGHA, Radhika; “Finding Labor from India for the War in Iraq: The Jail Porter and Labor Corps, 1916-1920”, *Comparative Studies in Society and History*, 49 (2), (2007), s. 412-445.
- STRACHAN, Hew; “The First World War as a global war”, *First World War Studies*, 1:1, (March 2010), s. 3-14.
- SYK, Andrew; “The 1917 Mesopotamia Commission”, *The Rusi Journal*, Vol., 154, No., 4, (August 2009), s. 94-101.
- THOMPSON, Edward J.; *The Leicestershires Beyond Baghdad*, The Epworth Press, London 1919.
- ULRICHSEN, Kristian Coates; “The British Occupation of Mesopotamia, 1914-1922”, *The Journal of Strategic Studies*, Vol., 30, No., 2, (April 2007), s. 349-377.
- WARNER, Guy; “Only A Sideshow? The RFC and RAF in Mesopotamia 1914-1918”, *Royal Air Force Historical Society*, 48, (2010), s. 9-19.
- YILMAZ, Mustafa; *Fav Yarımastı'nda Osmanlı-İngiliz Çekişmesi (1886-1915)*, Taş Mektep Yayınları, İstanbul 2015.

Sürelî Yayın

Supplement to The London Gazette

İnteraktif Kaynaklar

<http://www.firstworldwar.com/bio/nixon.htm>. Erişim Tarihi: 3.12.2018.

İhtiyaç ve Eğilimler Bağlamında Öğretmenlerin Lisansüstü Eğitimi İçin Çevrimiçi Eğitim Yüksek Lisans Modelinin Tartışılması

İlker USTA*

Özet

Bu araştırmada, öğretmenlerin lisansüstü öğrenim oranlarının nicel olarak artırılması ve öğretim becerilerinin nitel olarak geliştirilmesi amacıyla Hızlı Prototipleme öğretim tasarım modeli (HPM) bileşenlerine göre tasarlanan “Eğitim Yüksek Lisans Programı” olgulardan yargılara anlayışıyla tartışılmıştır. “Meslek boyu öğrenme” anlayışıyla hizmet içi eğitim ve ileri uzmanlık eğitimi süreçlerinin birleştirilerek, açıklık ve esneklik temel bileşenlerini kullanarak sadece Milli Eğitim Bakanlığına özgü olması özelliğiyle bu model, öğretmenlerin neden lisansüstü öğrenim yapmadıklarına dair alanyazında belirlenen birçok nedeni kaldıracağı hipoteziyle uygulayıcıların ve karar vericilerin değerlendirmesine sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Öğretmen eğitimi, çevrimiçi eğitim, hızlı prototipleme modeli, eğitim yüksek lisans programı

Discussion of the Online Education Graduate Program in the Context of Needs and Trends

Abstract

In this study, “Master of Education Program” which is designed in order to quantitatively increase the postgraduate learning rates and qualitatively improve of teaching skills of teachers and designed according to the components of Rapid Prototyping instructional design model (RPM), discussed from the facts to judgments perspective. This model was created exclusively for the Republic of Turkey Ministry of National Education. This model, with openness and flexibility basic components, combines to in-service training and advanced specialist training processes with the understanding of “Vocational Learning”. This model will bring to attention of the practitioners and decision-makers with the hypothesis that would remove the many reasons identified in the literature on why teachers do not presence in master programs.

Key words: Teacher training, online teaching, rapid prototyping model, master of education program

* Dr. Öğr. Üyesi İlker USTA, Anadolu Üniversitesi AÖF, ilkerusta26@gmail.com

Giriş

Kültürlenme bir gereksinimdir. Köklerini koruyarak ve besleyerek çağın ihtiyaç duyduğu kültürlenme ise mücadeledir. İnsanoğlu her dönem farklı biçimlerde kültürlenme mücadelesi yaşamış ama 21. yüzyıl da bu çok daha farklılaşmış, bilgi birikiminin ve teknolojinin hiç olmadığı kadar önem kazandığı bir ortama dönüşmüştür. Eğitim ve öğretimde bu mücadele gibi hayat boyu yenilenerek devam etmektedir. Bu yenilenme ihtiyacı o kadar hızlı gerçekleşmeli ki uluslararası alanda rekabet edebilecek ve ülkemizin sosyal, ekonomik, kültürel vb. alanlarda gelişimini sağlayacak bireyler yetiştirilmelidir (Usta, 2018).

Bilim ve uygarlık tarihi incelendiğinde, insanlığa en çok hizmet etmiş toplumların bilimde de ileri gitmiş oldukları görülmektedir. Eğitimde ileri olan bu toplumlar; güçlü, geri olan toplumlar ise maalesef zayıf olmaya mahkûmdurlar. Bir ülkenin insan gücü düzeyi, o insanları yetiştiren öğretmenlerin eğitimi ile büyük bir ilişki göstermektedir. Öğretmenlik mesleği, devletin eğitim, öğretim ve bununla ilgili yönetim görevlerini üzerine alan özel bir ihtisas mesleğidir. Öğretmenler bu görevlerini Türk Milli Eğitiminin amaçlarına ve temel ilkelerine uygun olarak ifa etmekle yükümlüdürler.

Türkiye, öğretmen eğitimi alanında köklü bir tarihe sahiptir. Türkiye Cumhuriyetinin ilanından itibaren kültürümüze ve toplumsal sorunlarımıza özgü birçok eğitim modeli geliştirilmiş ve uygulanmıştır. Türk kültürüne uygun, eski uygulamaların sonuçlarını değerlendiren, tarihinden ders alan, bilimsel temelleri olan, kendi kaynaklarını ve gereksinimlerini göz önünde bulunduran, birebir ithal eğitim modeli anlayışından kurtulmuş, kendisine söyleneni yapan teknisyen öğretmen yerine, problem çözen ve öğrenmeyi öğreten entelektüel öğretmen yetiştirmeyi amaçlayan çağdaş öğretmen yetiştirme ve geliştirme uygulamalarına ihtiyaç duyulmaktadır.

Her kültür kendi eğitim sistemini yaratır. Her toplumda eğitim, o toplumun kültüründe var olan bilgi, deneyim ve değerlere göre şekillenir. Bu anlamda, eğitim millidir ve milli olmalıdır. Yunus Emre'nin dediği gibi, "İlim ilim bilmektir, İlim kendin bilmektir, Sen kendini bilmezsin, Ya nice okumaktır". Güncel bir kavram olarak bilinen "hayat boyu öğrenme" anlayışı Türk kültüründen çokta uzakta değildir. Dünya tarihinde uzun yıllar yer alan Osmanlı Devletinin kurulmasında ve gelişmesinde önemli rol oynayan Ahilik Teşkilatı, eğitimi; kişinin doğumuyla başlayan ve hayat boyunca devam eden bir süreç olarak görmüş, meslek mensuplarını işbaşında ve iş dışında eğiterek son zamanlarda "hayat boyu eğitim" şeklinde tanımlanan eğitim anlayışını yüzyıllar önce uygulamışlardır. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, çağdaş toplumsal düzene öğretmen eğitimi modellerini üretmede, ithal modellerin değil, kendi yaklaşım, süreç ve deneyimlerimizin yol gösterici olması gerekliliğidir. Bize uygun olduğu kadar çağın gereksinimlerini karşılayan hatta aşan modeller, ülkenin gereksinimlerine bilimsel veriler ışığında yanıt verme durumundadır.

Eğitim ve öğretimin, hayat boyu devam eden, çağın gereklerine uygun olarak sürekli gelişen birikim ve tecrübeler ışığında yenilenen ve bitmeyen bir süreç olduğunu bilerek, yeni beceriler kazandırma ve insan kaynağını daha etkili kullanma gereksinimlerinden dolayı yüz yüze öğrenmenin yanı sıra farklı öğrenme yöntemlerini de işe koşma ihtiyacı bulunmaktadır. Zamandan ve/veya mekândan bağımsız bir şekilde bilgi ve iletişim teknolojileri yardımıyla bireylerin birbirleriyle ve öğrenme kaynaklarıyla etkileşime girmesine imkân veren açık ve uzaktan öğrenme, çağdaş ve yenilikçi eğitim sisteminin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Uluslararası alanda rekabet edebilecek ve Türkiye'nin sosyal, ekonomik, kültürel, eğitim vb. alanlarda gelişimini sağlayacak bireyler yetiştirmek için zamanı ve kaynakları verimli kullanmak zorundayız. Bu gereği yerine getirebilmek için eğitim sisteminin okul duvarları ve belirli eğitim süreleri dışına çıkarılarak, hayat boyu devam eden esnek bir yapıya kavuşturulması önem arz etmektedir.

Öğretmen yetiştirme süreci çoğu gelişmiş ülkede dört aşamada ele alınmaktadır. Bunlar hizmet öncesi eğitim, işe başlama eğitimi, hizmet içi eğitim ve ileri uzmanlık eğitimi yani lisansüstü eğitim olarak sıralanmaktadır. Bu çalışmada hizmet içi eğitim ile ileri uzmanlık eğitimi birlikte değerlendirilerek, öğretmenlerin akademik ve mesleki gelişimlerinde “meslek boyu öğrenme” anlayışıyla açık ve uzaktan öğrenmenin sunduğu açıklık ve esneklik temel bileşenlerini kullanarak sadece Milli Eğitim Bakanlığına özgü olmak kaydıyla “Eğitim Yüksek Lisansı” adıyla çevrimiçi lisansüstü öğretmen eğitim program modeli tasarısı olgulardan yargılara anlayışıyla tartışılacaktır.

Araştırma Problemi

Milli Eğitim Bakanlığına bağlı resmi devlet ve özel okullarda görev yapan öğretmenlerin alanlarında daha başarılı olmalarını sağlamak üzere çevrimiçi öğretim yöntemiyle geliştirilecek “Eğitim Yüksek Lisans (EYL) Programı” tasarısının oluşturulmasının gerekçeleri ve meslek boyu öğrenmeye olan katkısını tartışmak, bu çalışmanın araştırma problemini oluşturmaktadır. Bu araştırma problemine yanıt bulmak için aşağıdaki sorulara yanıt aranması gerekmektedir.

1. Türkiye’de 2018-2019 öğretim yılı Eğitim Fakülteleri, öğretmenlik programları ve öğretim elemanı durumu nedir?
  - a. Milli Eğitim Bakanlığı öğretmen istatistikleri nelerdir?
2. Dünya’da öğretmen eğitimi nasıldır?
  - a. Ülkelere göre öğretmen olma ve mesleki süreç içi uygulamalar nasıldır?
  - b. Ülkelerin öğretmen öğrenim düzeyleri oranları dağılımı ve PISA puan durumları nasıldır?

- c. Ükelere göre öğretmenlerin aritmetik ve okuma becerileri nasıldır?
- d. Ükelerin GSYİH değerleri ve PISA ortalamaları ilişkisi nasıldır?
3. Eğitimin tarihsel sürecinde açık ve uzaktan öğrenmeye dönüşümün eğilim ve teknoloji bağlamında değişimi nasıldır?
4. Türkiye’de lisansüstü eğitim yapan öğretmenlerin karşılaştığı sorunlar nelerdir?
5. Eğitim Yüksek Lisans (EYL) programının geliştirilmesine dönük gerekçeler nelerdir?
6. Eğitim Yüksek Lisans (EYL) programının program geliştirme sistematığı çerçevesinde sunduğu durumlar nelerdir?

Yöntem

Bu araştırma, temel araştırmalar türünde ele alınmaktadır. Bu araştırma türünde daha ziyade “bilgi bilgi içindir” anlayışı benimsenir (Karasar, 2009). Bu tür araştırmaların temel amacı, gelecekte yapılacak araştırmalarda kullanılabilecek güvenilir sağlam bir altyapı için temel bilgi ve kuramlar oluşturmaktır (Johnson ve Christensen, 2012). İlgili araştırmada da hizmet sürecindeki öğretmenlerin mesleki becerilerini geliştirebilecek bir modelin önerilmesi amaçlanmıştır. Dolayısıyla bu araştırma, hizmet sürecindeki öğretmen eğitimi ile ilgili yapılabilecek uygulamalara altyapı oluşturabilecek niteliktedir. Model önerisinin geliştirilmesinde literatür taramasından yararlanılmıştır.

Türkiye’de eğitim fakülteleri, öğretmenlik programları ve öğretim elemanı durumu

2018-2019 öğretim yılı itibariyle Türkiye’de Eğitim Fakültesi bulunan 64 devlet üniversitesi, 7 vakıf üniversitesi ve eğitim bilimleri fakültesi bulunan 1 devlet üniversitesi olmak üzere toplam 72 üniversite bulunmaktadır. Her bir fakültede öğretim elemanı çeşitliliği ve uzmanlığına göre farklılaşma oluşsa da Türkiye’de ki 72 üniversitenin eğitim fakültelerinde 25 farklı öğretmen yetiştirme lisans programları bulunmaktadır. 2017-2018 öğretim yılı verilerine göre tüm bu Eğitim fakültelerinde 1084 Profesör, 1145 Doçent, 3327 Doktor Öğretim Üyesi, 897 Öğretim Görevlisi ve 2374 Araştırma Görevlisi bulunmaktadır.

Tablo 1. Milli Eğitim Bakanlığı öğretmen istatistikleri

(MEB, 2017)		Kamu Okulları		Özel Okullar	
Görev yapan öğretmen Sayısı		881.832		123.548	
Toplam: 1.005.380					
(MEB, 2017)		Erkek		Kadın	
Cinsiyet Dağılımı		43.35 %		54.3 %	
(MEB, 2015)	22-30	31-40	41-50	51-60	61 ve üstü
Yaş Aralıkları	% 27	% 37,9	%24,5	% 9,7	% 0,9
Yaş Ortalaması: 37					
(MEB, 2015)	Doktora	Yüksek Lisans (Tezli +Tezsiz)		Lisans	Ön lisans
Öğrenim Durumu	% 0,1	% 7,7		% 80,5	% 5,9
(MEB, 2015)	5 yıl ve altı	5-9 yıl	10-14 yıl	15-19 yıl	20 yıl ve üstü
Mesleki Tecrübe	% 34,5	% 13,1	% 16,2	% 16,4	% 19,7

Tablo 1'deki verilere göre, Türkiye'de Millî Eğitim Bakanlığına (MEB) bağlı okullarda, 881832'si kamu okullarında, 123548'i de özel okullarda olmak üzere toplam 1005380 öğretmen görev yapmaktadır. Bu öğretmenlerin %43,35'i erkek, %54,3'ü de kadındır (MEB, 2017). MEB (2015) verilerine göre, öğretmenlerin %27'si 22-30 yaş, %37,9'u 31-40 yaş, %24,5'i 41-50 yaş, %9,7'si 51-60 yaş ve %0,9'u 61 yaş ve üstüdür. Öğretmenlerin yaş ortalaması 37'dir. Buna göre, Türkiye'deki öğretmenlerin yaklaşık %65'inin 22-40 yaş aralığında olduğu görülmektedir. Türkiye'de öğretmenlerin %0,1'i doktora, %7,7'si yüksek lisans, %80,5'i lisans ve %5,9'u önlisans mezunudur. Türkiye'de öğretmenlerin yaklaşık %34,5'i beş yılın altında kıdeme sahiptir. Öğretmenlerin %13,1'i 5-9 yıl arasında, %16,2'si 10-14 yıl arasında, %16,4'ü 15-19 yıl arasında ve %19,7'si ise 20 yıl ve üzerinde kıdem sahibidir. Buna göre 0-15 yıl tecrübeye sahip öğretmenlerin oranının yaklaşık %65 gibi yüksek bir oranda olduğu görülmektedir.

Dünya'da öğretmen eğitimi

Bu bölümde dünyada öğretmen eğitiminin nasıl yapıldığı, ülkelere göre öğretmen eğitim süreleri, diploma durumu, diploma sonrası eğitim alma durumu, dünyadaki öğretmenlerin ülkelere göre öğrenim düzeyleri, öğretmenlerin aritmetik ve okuma becerileri karşılaştırmaları hakkında bilgilere yer verilmiştir.

Tablo 2. Ülkelere göre öğretmen olma ve mesleki süreç içi uygulamalar karşılaştırması (OECD, 2017)

Ülke Adı	Eğitim Süresi (Yıl)	Mezuniyet Sonrası Sınav	Diploma sonrası belge (Göreve Başlama)	Diploma Sonrası Belge (Nitelikli öğretmen)	İstihdam devamı için meslekî gelişim	Maaş artışı için mesleki gelişim
Makao - Çin	4	Var	Hayır	Hayır	Hayır	Hayır
İrlanda	5	Yok	Evet	Hayır	Hayır	Hayır
Singapur	4	Yok	Hayır	Hayır	Hayır	Hayır
Hong Kong - Çin	5	Var	Hayır	Hayır	Hayır	Evet
Finlandiya	5	Var	-	-	Evet	Hayır
Japonya	4	Var	Evet	-	Evet	Hayır
Tayvan - Çin	4	Var	Hayır	Evet	Hayır	Hayır
Estonya	5	Yok	-	-	Evet	Hayır
Türkiye	4	Var	Hayır	Hayır	Evet	Hayır

Tablo 2’de PISA (2015) anketinde en başarılı olan ülkelerin öğretmen olma ve mesleki süreç içi uygulamalarının karşılaştırması yer almaktadır. Buna göre, ülkelere göre öğretmen olabilmek için gerekli süreler değişiklik göstermektedir. Çoğu ülkede öğretmen olabilmek için gerekli lisans eğitimi süresi 4-5 yıl olmaktadır. Finlandiya’da ortaokul öğretmeni olabilmek için 5 yıl, Singapur’da ise 4 yıl eğitim alınmaktadır. Ayrıca mezuniyet sonrası atama sınavı yapan ve yapmayan ülkelere bulunmaktadır. Makao-Çin’de mezuniyet sonrası atama sınavı var iken Estonya’da olmadığı görülmektedir. Ayrıca, Singapur ve Hong Kong (Çin), lisans mezuniyeti eğitim fakültesi olmayanlara 1 yıllık yüksek lisans ile öğretmenlik yapabilme olanağı tanımaktadır. Makao (Çin)’de öğretmen-eğitim kurumları öğretmenlik uygulaması konusunda takdir sahibi olsa da genellikle öğretmen olabilmek için öğretmenlik uygulaması diğer 54 ülkede olduğu gibi mecbur tutuluyor. Öğretmenliğe başladıktan sonra tam nitelikli öğretmen sayılabilmek için diplomaya ek olarak lisans alması gereken ülkeler de ayrıca bulunmaktadır. Promosyon ve maaş artış teşviki için mesleki gelişim süreci Hong Kong-Çin’de zorunluluk iken diğer ülkelerde böyle bir zorunluluk bulunmamaktadır.

Tablo 3. TALIS 2013 raporu verilerine göre ülkelerin öğretmen öğrenim düzeyleri oranları dağılımı ve PISA (2015) puan durumları

	Tamamlanan En Yüksek Eğitim Düzeyi Oranları (TALIS 2013 Results: An International Perspective on Teaching and Learning)				PISA Puanları (PISA 2015 Results in Focus)		
	ISCED 5'in Altında (Lise) %	ISCED 5B (Önlisans) %	ISCED 5A (Lisans ve YL) %	ISCED 6 (Doktora) %	Fen	Okuma	Matematik
Avustralya	0,1	0,0	98,9	0,9	510	503	494
Brezilya	4,5	1,8	93,5	0,3	401	407	377
Bulgaristan	1,0	7,8	90,8	0,4	446	432	441
Şili	0,5	17,9	81,1	0,5	447	459	423
Hırvatistan	-	17,7	81,9	0,4	475	487	464
Çekya	4,4	1,9	89,2	4,5	493	487	492
Danimarka	2,1	0,6	97,1	0,2	502	500	511
Estonya	5,2	5,9	88,5	0,4	534	519	520
Finlandiya	1,1	2,9	94,5	1,4	531	526	511
Fransa	0,9	3,6	93,4	2,2	495	499	493
İzlanda	10,0	4,7	85,3	0,0	473	482	488
İsrail	0,8	1,5	96,4	1,3	467	479	470
İtalya	3,6	15,8	78,1	2,5	481	485	490
Japonya	0,1	3,5	95,8	0,6	538	516	532
Kore	0,1	0,1	98,0	1,8	516	517	524
Litvanya	1,4	1,5	97,0	0,1	490	488	482
Malezya	1,7	6,8	91,4	0,1	443	431	446
Meksika	8,7	1,5	89,1	0,7	416	423	408
Hollanda	4,1	0,7	94,6	0,7	509	503	512
Norveç	2,0	-	97,9	0,1	498	513	502
Polonya	0,1	0,0	98,8	1,1	501	506	504
Portekiz	0,3	2,4	84,8	12,4	501	498	492
Romanya	1,2	5,4	92,3	1,1	435	434	444
Singapur	1,8	5,5	92,4	0,3	556	535	564
Slovakya	1,6	0,2	97,5	0,7	461	453	475
İspanya	3,4	1,0	91,4	4,2	493	496	486
İsveç	3,8	7,7	87,9	0,6	493	500	494

Tablo 3'te ülkelere göre öğretmenlerin eğitim düzeylerinin oranı verilmektedir.

Bu oran uluslararası standart olarak belirlenen Uluslararası Eğitim Standart Sınıflaması (ISCED - International Standart Classification of Education) kategorileri ile ifade edilmektedir. ISCED 5 üniversite eğitimi ifade etmektedir. ISCED 5B lise sonrası 2 yıllık olan ve daha çok uygulamaya dayalı, 5A ise daha kuramsal olan ve 4 yıl süren üniversite eğitimi ya da yüksek lisans eğitimi tanımlamaktadır. ISCED 6 kategorisi ile doktora eğitimi kastedilmek istenmektedir. PISA anketine katılan ülkelerin hepsi TALIS çalışmasına katılmamıştır. Rapora göre en yüksek doktora mezunu öğretmeni olan ülke Portekizdir. Bunu sırayla Çekya, İspanya, İtalya ve Finlandiya ülkeleri takip etmektedir. Lisans ve yüksek lisans mezunu öğretmenleri olan ülkelerin oranları oldukça yüksek ve birbirine yakındır. Burada ayrıca çalışılması gereken bir durum olarak İtalya, Şili ve Hırvatistan'da görev yapan öğretmenlerin eğitim düzeylerinin diğer ülkelere göre oldukça düşük düzeyde görülmesidir.

Tablo 4. Ülkelere göre öğretmenlerin aritmetik ve okuma becerileri karşılaştırmaları (Hanushek, E. A., Piopiunik, M., & Wiederhold, S. 2014)

	Avustralya	Avusturya	Şili	Kanada	Çekya	İrlanda	Belçika	Estonya
Art.	300	300	262	292	305	295	308	285
Oku.	312	292	263	307	300	300	303	294
	Finlandiya	Slovakya	U.S.A	Rusya	İtalya	Slovenya	Almanya	Japonya
Art.	317	294	284	273	273	293	308	311
Oku.	322	290	301	283	279	288	301	319
	Yunanistan	Litvanya	U.K.	Fransa	Norveç	Türkiye	Hollanda	Singapur
Art.	282	285	289	302	302	264	304	303
Oku.	286	282	299	296	304	261	308	300
	Yeni Zelanda	Danimarka	Kore	İsveç	İsrail	İspanya	Polonya	
Art.	297	295	287	306	270	283	277	
Oku.	310	288	296	307	281	290	293	

Tablo 4'te görüldüğü üzere, yapılan başka bir araştırma da, OECD tarafından yetişkin becerileri üzerine yapılan Uluslararası Yetişkin Becerilerini Ölçme Programı (PIAAC - The Programme for the International Assessment of Adult Competencies) Yetişkin Becerileri Anketidir. Bu ankete katılan ülkelerdeki öğretmenlerin aritmetik ve okuma becerileri karşılaştırılmaktadır. Türkiye ve Şili öğretmenlerin aritmetik ve okuma becerileri puan sıralamasında sonuculuğu paylaşmaktadır (Hanushek, E. A., Piopiunik, M. ve Wiederhold, S., 2014). OECD tarafından yapılan PIAAC yetişkin becerileri çalışmasının sonuçlarına göre öğretmenlerin aritmetik ve okuma becerileri puanlanarak karşılaştırılmıştır. Bu çalışmaya göre Türkiye'deki öğretmenlerin aritmetik ve okuma becerileri katılan ülkeler arasında sonuncu sıradadır.

Tablo 5. Ülkelerin GSYİH değerleri ve PISA ortalamaları ilişkisi

Ülke Adı	Fen Okuryazarlığı	Okuma Becerileri	Matematik Okuryazarlığı	Kişi Başına Düşen GSYİH (\$)
Makao - Çin	529	509	544	\$77.451
İrlanda	503	521	504	\$70.638
Singapur	556	535	564	\$57.713
Hong Kong - Çin	523	527	516	\$46.109
Finlandiya	531	526	511	\$46.017
Kanada	528	527	516	\$45.077
Japonya	538	516	532	\$38.440
Tayvan - Çin	532	497	542	\$24.577
Estonya	534	519	520	\$19.840
OECD Ortalaması	493	493	490	\$38.195
Türkiye	425	428	420	\$10.512

Tablo 5’de PISA (2015) testinde başarılı olan ülkelerin kişi başına düşen Gayrisafi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) değerlerinin PISA puanlarıyla bağlantılı olduğu söylenebilir. 72 ülkeden 540.000 öğrencinin katılımı ile gerçekleştirilen PISA anketinde Türkiye fen okuryazarlığı, okuma becerileri ve matematik okuryazarlığı sıralamalarında ortalamanın altında bir sonuç elde etmiştir. Özellikle öğrencilerin kendi dilinde okuduğunu anlama becerisini ölçen okuma becerileri alanında yeterli olamaması fen ve matematik okuryazarlığı testlerindeki başarıyı da olumsuz etkilemiştir.

Ülkelerin sosyo-ekonomik durumunun başarı sıralamasında etkili olduğu görülmektedir. Öte yandan öğrencinin okulda iyi performans göstermesini etkileyen yaşam memnuniyeti sıralamasında 72 ülke arasında sonuncu olmak belki de fen, matematik ve okuma becerileri başarılarından daha önce çözülmesi gereken bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Günümüzde hâkim olan teknoloji çağına doğan bireylerin oluşturduğu “Z” kuşağının ihtiyaçları ve öğrenme biçimleri dikkate alınarak öğretmenlerin kendisini sürekli olarak yeni teknolojiler ve öğretim yöntemlerinde kullanımı gibi konularda güncellemesi gerekmektedir. Özellikle fen ve matematik başarıları yüksek ülkeler bunu öğrencilerin problem çözme becerilerini geliştirerek artırdığı bilinmektedir. Başarılı ülkelerde mesleki gelişim programlarına katılım sıklığı OECD ortalamasının üstündeyken Türkiye oldukça gerisinde kalmaktadır. Öğretmenlerin mesleki gelişimleri sertifika programlarının yanı sıra yüksek lisans programlarıyla da gerçekleştirilebilir.

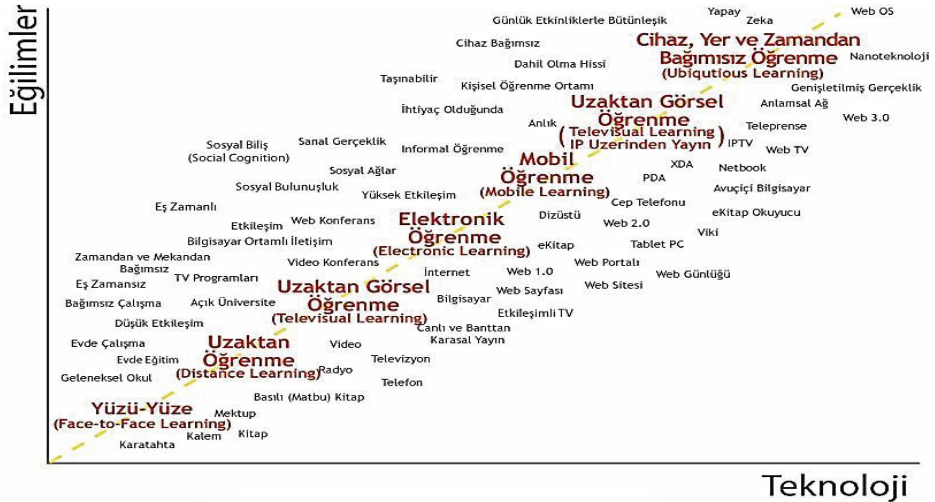
Avrupa Komisyonu’nun 2000 yılında yayımladığı “Green Paper on Teacher Education in Europe” başlıklı raporda, iki konu dikkat çekmektedir. Bunlar, öğretmen

eğitiminde çeşitli modellerin, ya alan bilgisi açısından yeterli olmadığı veya eğitim bilimleri altında alınmayan eğitimin, mesleki kimlik oluşumu için olanak sağlamadığıyla ilgilidir.

Bu problemler ETUCE'nin de (European Trade Union Committee for Education) dikkatini çekmiştir. ETUCE, "Teacher Education in Europe: An ETUCE Policy Paper" adlı 14 Nisan 2008 tarihli yazısında şu betimlemeyi yapmıştır:

"ETUCE'nin kati inancı, bugün öğretmenlerin üzerine düşen gerekleri yerine getirebilmeleri için tümünün yüksek lisans düzeyinde eğitilmelerinin hedef alınmasıdır. Öğretmenlerin günümüzde yüz yüze geldiği gerekler, derinlemesine alan bilgisi, ileri düzey pedagojik beceriler, yansıtmacı uygulamalar ve öğretim yöntemlerini her öğrencinin gereksinimlerine olduğu kadar bütün öğrenci grubunun gereksinimlerine de uyarlama becerileri, onların yüksek düzeyde eğitilmiş olmalarını ve yüksek lisans eğitim düzeyinin özellikleri olan bilgiyi bütünleştirerek karmaşıklığı idare edebilme becerileriyle donatılmış bulunmalarını şart koşmaktadır."

Şekil 1. Teknoloji ve Öğrenme Eğilimleri

Şekil 1'de Ozan ve Özarslan (2009) tarafından geliştirilen; Yamamoto, Ozan ve Demiray (2010) tarafından kullanılan, teknolojinin gelişimine bağlı olarak uzaktan eğitimin tarihsel sürecinin günümüze kadar olan seyrini ve öngörülen eğilim ve teknolojileri gösterilmektedir. Usta (2015), öğrenme eğilimlerinin ortaya çıkışı itibarıyla kronolojik anlamda doğrusal bir süreç izlese de daha çok bir bulut yapısında, birbiriyle

keskin sınırlarla ayırlamayacak ve birbirinin gelişimine katkı sağlayacak şekilde ortaya çıktığını belirtmektedir. Öğrenme eğilimlerinin bulut yapısında olmasının en büyük getirisi, birinin diğerini ortadan kaldırmamış olmasıdır. Bu sayede her biri sunduğu avantajlar ve dezavantajları ile öğrenme süreçlerine çeşitli katkılar sağlamaya devam etmektedir.

Türkiye’de lisansüstü eğitim yapan öğretmenlerin karşılaştığı sorunlar

Karakütük (2000) “Öğretmenlerin lisansüstü öğretimi konusunda yönetici ve öğretmenlerin görüşleri” başlıklı araştırmasında lisansüstü öğrenim gören öğretmenlerin yaşadıkları problemleri 32 farklı görüş şeklinde maddeleştirmiştir. Lisansüstü öğrenimin Bakanlıkça önemini yeterince anlaşılamadığı ve açık bir politika saptanmadığı bulgusu 2018 yılında açıklanan 2023 Vizyon Belgesi ile Milli Eğitim Bakanlığının öğretmenlerin mesleki ve sürekli gelişimlerine dönük lisansüstü eğitime önem verdiği bilgisi ile dikkate alınmamıştır. Burada çalışmanın önerisi doğrultusunda çözüm üretilebilecek maddelere yer verilmiştir. Bunların Lisansüstü öğrenimi bitiren öğretmenlerin özlük haklarında ve atamalarında iyileştirme yapılması gerekliliği Doğuşan’ın (2003) benzer biçimde ilk öğretim okul ve yöneticilerin yer aldığı araştırma grubunun % 81 ‘inin lisansüstü öğrenim sonunda öğretmenlere sağlanan kademe ve ek ders ücreti gibi özendiricileri yeterli bulmadıkları bulgusu ile benzerlik göstermekte, yabancı dil sınavını kazanamamanın yarattığı girişteki problem, öğretmenlerin lisansüstü öğrenim yapmalarıyla ilgili mevzuat yetersizliği, lisans öğrenimi sürecinde lisansüstü öğrenime özendirilmeme, lisansüstü öğretimin öğretim üyesi ve altyapısı yeterli olmayan üniversitelerde yapılmasının öğretmenlere katkı sağlamaması, kontenjan yetersizliği, Lisansüstü tez konularının güncel sorunlara dönük olmaması, lisans derslerinin yeniden verilmesinin yarattığı olumsuz durum, okul yönetiminin devam konusunda destek sağlamama durumu ki bu bulgu Oluk ve Çolak’ın (2005) öğretmenlerin lisansüstü eğitim için oldukça önemli harcamalar yaptıkları ve derse devam için atamalarında ve izin almalarında sorunlar yaşadıkları bulgusu ile Kurnaz ve Alev’in (2009), lisansüstü öğrenim gören öğretmenlerin yaşadıkları en büyük dışsal problemin zaman uyumu olarak saptamaları ile Nayır’ın (2007), Ankara’da eğitim bilimleri alanında lisansüstü eğitim gören öğretmen, yönetici ve müfettişlerin sorunlarını incelediği bir çalışmada, derslerin mesai saatleriyle çakışmasından dolayı öğrencilerin devam etme sorunu yaşadıklarını, verilen ödevlerin oldukça zaman alıcı olduğunu ve öğrencilerin danışmanlarına ulaşmada sorun yaşadıkları bulguları alanyazında benzerlik göstermekte, Hazırlanan tezlere bakanlıkça fon ayrılmaması, Üniversiteler arasında program niteliklerinde farklılaşmanın olmasıdır.

Ayrıca Karaman ve Bakırcı (2010), Türkiye’de lisansüstü eğitimin sorunlarını ele aldıkları bir çalışmalarında, lisansüstü öğrencilerin eğitim süreci boyunca önemli maddi sorunlarla karşı karşıya olduklarını da dile getirmektedir. Kamudaki birçok meslek sınıfıyla karşılaştırıldığında gelir düzeyi olarak orta ve alt düzeylerde bulunan

öğretmenlerin lisansüstü eğitimin getirdiği kitap, kırtasiye, harç ve yol masrafları gibi maddi yükümlülükleri daha çok hissedecekleri düşünülmektedir. Bu bağlamda, lisansüstü eğitimi alan öğretmenlerin kongre, sempozyum ve konferans gibi bilimsel toplantılara da katılması da güçleşmektedir.

Katılmış, Çelik ve Kop'un (2013) "Türkiye'de Yüksek Lisans Öğreniminde Yaşanan Sorunlar: Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Örneği" başlıklı araştırmasında görev yapan sosyal bilgiler öğretmenlerinin yüksek lisans öğrenimleri sürecinde kaynak temini yapamama, araştırma yöntemleri noktasında yetersiz olmaları, idareden kaynaklanan sorunların olması, ders içeriklerinin güncel olmaması, farklı alanlardan derslerin verilmesi, seçmeli derslerin azlığı ve araştırma konularının gerçeği yansıtmaması gibi gerekçeler sunarak sorunlarını belirtmişlerdir.

Gürkan Öztürk ve Dinç'in (2016) "Lisansüstü eğitim alan müzik öğretmenlerinin eğitimleri sürecinde karşılaştıkları sorunlar" başlıklı araştırmalarında öğrenim süreci içerisinde eğitim sürecinden, çalışılan kurumdan ve diğer sebeplerden kaynaklanan sorunlar tespit edilmiştir. Danışman seçimi ve ilgisizliği, bazı derslerin o alanda uzman olmayan öğretim üyeleri tarafından verilmesi, seçmeli derslerin az olması, ders içeriklerinin güncel olmaması, alanla ilgili kaynakların büyük çoğunluğunun yabancı dilde olması, okul yönetiminden izin alma, çalıştığı kurum ve lisansüstü eğitim aldığı kurumun farklı illerde olması, Milli Eğitim Bakanlığı'nın öğretmenlere tanıdığı öğrenim hakkı izninin yetmemesi, ekonomik durum, sosyal çevre oluşturmama ve az da olsa okulda öğretmenler arasında yaşanan sorunlar öğretmenlerin lisansüstü öğrenim süreci içerisinde karşılaştıkları sorunlar olarak belirlenmiştir.

Toprak ve Taşğın (2017) tarafından öğretmenlerin lisansüstü eğitim yapmama nedenlerinin incelendiği bir araştırma gerçekleştirilmiştir. Öğretmenlerin lisansüstü eğitim yapmama nedenleri olarak içerik çözümlemesinde; giriş koşullarını sağlayamama, yoğun ve yıpratıcı olması, nasıl yapılacağını bilememe, maddi yük getirmesi, okuldaki dersleri ayarlayamama, lisansüstü eğitim yapanlardan gelen olumsuz dönütler, istenen programın olmaması ve mesleğe katkısına inanmama nedenleri belirlenmiştir.

Eğitim yüksek lisans programı tasarım modeli

Öğretim tasarımı; öğretimsel bir sürecin planlandığı uygulandığı ve değerlendirildiği bir süreçtir. Alan yazında öğretim tasarımına yönelik birçok model bulunmaktadır. Bu modellerde ortak olan noktalar olduğu gibi birbirlerinden ayırt edebileceğimiz özellikleri de bulunmaktadır. Hedef kitlenin analizinin yapılması ve öğrenme çıktılarının belirlenmesinin gerekliliği hemen hepsinde ortak özellik olarak bulunmaktadır. Ancak deneme/düzeltilme, maliyet, eğitim dışı seçenekler gibi durumların modele göre farklılaştığı da görülmektedir (Şimşek, 2009).

Bu araştırma da, Şimşek'in (2009) sezgisel yaklaşım olarak sınıflandırdığı öğretim tasarım modelleri içerisinde yer alan; Tripp ve Bichelmeyer (1990) tarafından ortaya sürülen, ders düzeyinde öğretim oluşturmak için geliştirilen, Hızlı Prototipleme Modeli (HPM); kullanılmıştır.

Yazılım mühendisliğinde başarılı bir şekilde kullanılan bu model öğretim tasarımı ile benzer süreçlere sahip olduğundan dolayı özellikle teknoloji destekli öğretimlerde kullanımı yaygınlaşmıştır (Tripp ve Bichelmeyer, 1990).

HPM'yi diğer öğretim tasarım modellerinden ayıran en kritik özelliği diğer tasarım modellerinde ürün kullanılabilir duruma geldikten sonra öğrenme ortamlarında test edilmesi ve değerlendirilmesinin yarattığı zahmetli süreci ortadan kaldırıp öğretim tasarımını süreç içerisinde şekillendirmesidir. Yani ürünün uygulama içinde üretilip süreç tamamlandığında ürünün de tamamlanmış olmasıdır (Şimşek, 2009).

HPM dört ana basamağa sahiptir. Bunlar; İhtiyaçları belirleme, Prototipi oluşturma, Prototipi kullanma ve Sisteme son şeklini vermedir. Genel olarak HPM üstün yönleri göz önüne alındığında süreç içinde bütün paydaşların katıldığı bir öğretimsel tasarım sürecinin benimsendiği görülmektedir. Kullanıcıların görüşlerindeki değişimler gerçekleştirilen tasarıma yansıtılmakta ve değişimlerin hemen görülmesi ve tekrar değerlendirilmesi sağlanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında sürecin daha hızlı işlediği ve maliyetin azaldığı söylenebilir (Yıldırım, 2014). Bu çalışmada HPM'nin ihtiyaçları belirleme ve prototipi oluşturma basamakları program geliştirme sistematığı bağlamında gerçekleştirilmiştir.

Eğitim yüksek lisans (EYL) modelinin geliştirilmesine dönük gerekçeler

Türkiye Cumhuriyeti Devleti Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine geçiş ile birlikte 3 Ağustos 2018 tarihinde Cumhurbaşkanlığı kabinesi "İlk 100 Günlük Hedef" eylem planı sunmuştur. Milli Eğitim Bakanlığı 12 temel başlık içerisinde eylem planı kapsamında "Öğretmenlerin mesleki ehliyet ve liyakatini güçlendirmek için yüksek lisans oranı artırılabilecektir." maddesi ile bu işin önemini vurgulamıştır. Bu tarihten sonra 23 Ekim 2018 tarihinde Milli Eğitim Bakanı tarafından 2023 Vizyon Belgesi tanıtılmıştır. 100 günlük eylem planı çerçevesinde öğretmenlerin lisans üstü eğitim oranlarının artırılması çalışması vizyon belgesinde önemi vurgulanarak gösterilmiştir.

Öğretmenlerin lisansüstü eğitim oranlarının artırılması ulusal ve uluslararası araştırmalarda gösterilen ülkemiz adına olumsuz çıkan veriyi lehimize çevirmek için bir ortam sunabilecektir. Alanyazın da detaylı olarak gösterilen OECD tarafından yetişkin becerilerini belirlemek üzere yapılan PIAAC 2015 (The Programme for the International Assessment of Adult Competencies) Yetişkin Becerileri Anketi sonuçlarına göre Türkiye'nin sözel, sayısal ve teknolojik ortamda problem çözme puanlarının OECD ortalamasının altında olması önemli bir gerekçe olarak karşımızda durmaktadır.

Ayrıca 2017-2023 Öğretmen Strateji Belgesinde öğretmenlik mesleğine yönelik politikaların geliştirilmesi için, gerek öğretmenlik mesleğine ilişkin süreçler gerekse temel sorun alanları göz önünde bulundurularak Amaçlar ve amaçlara ulaştıracak Hedefler belirlenmiştir. Eğitim YL Modeli “Öğretmenlik Mesleğine Yönelik Algıyı İyileştirmek ve Mesleğin Statüsünü Güçlendirmek” amacına ulaşmada faydalı olacağı düşünüldüğünden başka bir gerekçe olarak görülmektedir.

Avrupa Komisyonu’nun 2000 yılında yayımladığı “Green Paper on Teacher Education in Europe” başlıklı raporda belirtildiği gibi;

- Öğretmen eğitiminde çeşitli modellerin alan bilgisi açısından yeterli olmadığı
- Eğitim bilimleri altında alınmayan eğitimin, mesleki kimlik oluşumu için olanak sağlamadığıyla ilgilidir.

Bu problemler ETUCE’nin de (European Trade Union Committee for Education) dikkatini çekmiştir. ETUCE, “Teacher Education in Europe: An ETUCE Policy Paper” adlı 14 Nisan 2008 tarihli yazısında şu betimlemeyi yapmıştır:

“ETUCE’nin kati inancı, bugün öğretmenlerin üzerine düşen gerekleri yerine getirebilmeleri için tümünün yüksek lisans düzeyinde eğitilmelerinin hedef alınmasıdır. Öğretmenlerin günümüzde yüz yüze geldiği gerekler, derinlemesine alan bilgisi, ileri düzey pedagojik beceriler, yansıtmacı uygulamalar ve öğretim yöntemlerini her öğrencinin gereksinimlerine olduğu kadar bütün öğrenci grubunun gereksinimlerine de uyarlama becerileri, onların yüksek düzeyde eğitilmiş olmalarını ve yüksek lisans eğitim düzeyinin özellikleri olan bilgiyi bütünleştirerek karmaşıklığı idare edebilme becerileriyle donatılmış bulunmalarını şart koşmaktadır.”

Milli Eğitim Bakanlığının gerçekleştirmek istediği bu hedefin sağlanması noktasında tüm bu gerekçeler dikkate alınarak “Eğitim Yüksek Lisans Programı” tasarısı bu konu ile ilgilenen kişilerin değerlendirmelerine sunulmak üzere program geliştirme sistematığı çerçevesinde tanıtılmıştır. Tamamen Milli Eğitim Bakanlığına özgü bir program olması sebebiyle programın yürütülmesi süreci için öncelikli olarak Yüksek Öğretim Kurulu ile yapılacak protokoller ve “Uzaktan Öğretim Yöntemiyle Lisansüstü Eğitim Mevzuatı” ve “Eğitim Yüksek Lisans Programı Uygulama Yönergesi” hazırlanması gerekmektedir.

Eğitim yüksek lisans programının gayesi

Gaye, bireyleri eğitime heyecanlandırmak, sisteme katılımını ve inancını artırmak için oluşturulan beklentidir.

Bu sistemle birlikte öğretmenlerde;

- ✓ Eğitim Yüksek Lisansını (EYL) tamamlarsam “Uzman Öğretmen” unvanı alacağım.
- ✓ Eğitim Doktorasını (Edr) tamamlarsam “Usta Öğretmen” unvanı alacağım.
- ✓ Özlük haklarımda bazı iyileştirmeler olacaktır.
  - Ders ücretim artacak.
  - Ek göstergem artacak.
  - Tayin önceliğim olacak.
  - Zorunlu hizmet içi eğitimlerden muaf olacağım.
- Eğitim öğretim yılının başında ve sonunda yapılan seminerlerden muaf olacağım, beklentisi oluşacaktır.
- ✓ Ayrıca görev yapılan okulda yönetici olabilmek için varsa öncelik EDr yapan Usta Öğretme olacaktır. Yoksa istediği takdirde EYL yapan Uzman Öğretmenin yönetici olması sağlanacaktır.

Eğitim yüksek lisans programının genel amacı

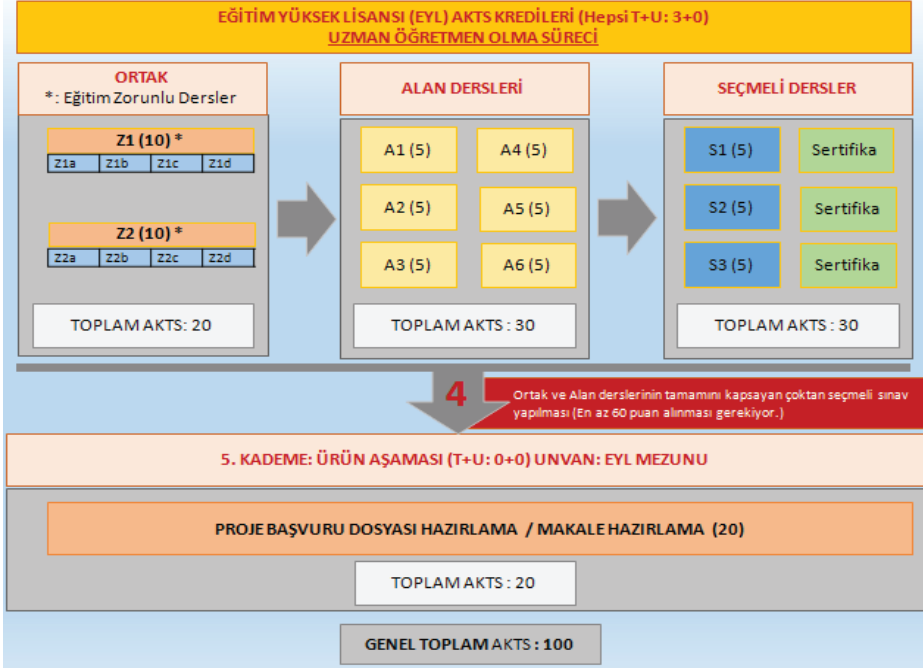
Türkiye Cumhuriyeti Devletinin temel eğitim politikasına katma değer sağlayacak, mesleki ahlak ilkelerini benimsemiş, karşılaştığı eğitsel, kültürel, sağlık vb. sorunlara bilimsel bakış açısıyla çözüm üretebilen, akademik alanları ve öğretmenlik mesleği ile ilgili güncel bilgi, beceri ve alışkanlıklara sahip, genel kültürü yüksek uzman öğretmen yetiştirmektir.

Eğitim yüksek lisans programı mezun yeterlik standartları

1. Alana özgü doğru, güncel ve teknolojik öğretim uygulamaları bilgisine sahip olma
2. Alanındaki güncel gelişmeleri takip etme
3. Karar alma süreçlerinde bilimsel verileri kullanma
4. Eğitim, öğretim ve yönetim süreçlerinde teknoloji kullanma

5. Derslerinde belirlenmiş yeterlikleri kazandıracak etkili öğretim gerçekleştirme
6. Alana özgü ölçme ve değerlendirme uygulamalarını gerçekleştirme

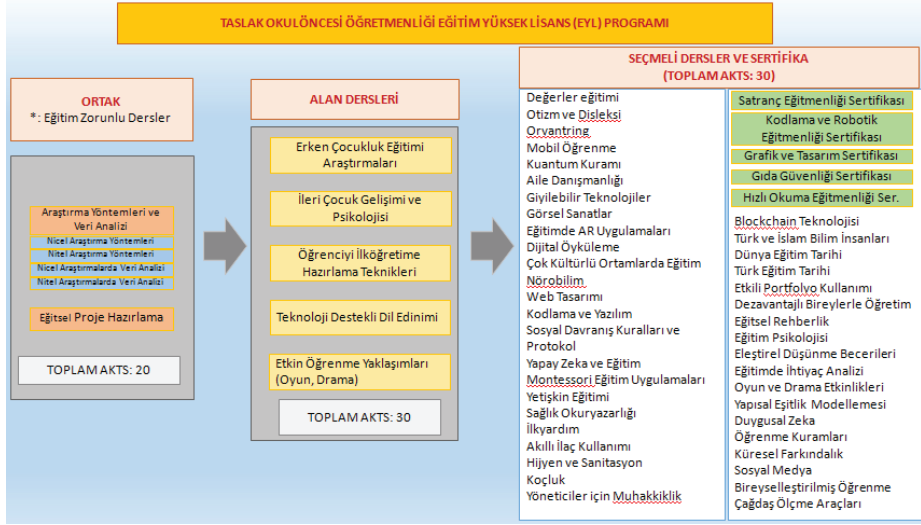
Şekil 2. Eğitim Yüksek Lisans (EYL) Ders Prototipi

Şekil 2’de standart bir Eğitim Yüksek Lisans Modeli tasarısı gösterilmektedir. Bu tasarıda gösterilen gruplama tamamen derslerin akademik, alan bilgisi, meslek bilgisi ve genel kültür düzeylerine dönük sınıflamayı göstermek kaygısıyla yapılmıştır. Derslerin yürütülmesi süreci ile ilgili değildir. Görüldüğü gibi tasarı ortak zorunlu dersler, alan dersleri, seçmeli ders havuzu ve sertifika yapısı ile birlikte düşünülmektedir. Sürecin sonunda derslerini tamamladıktan sonra uzman öğretmen unvanı için öğrencinin proje başvuru dosyası veya makale hazırlamasını yapması düşünülmektedir. Tasarıyı somutlaştırmak için Şekil 2’de “Taslak Okulöncesi Öğretmenliği Eğitim Yüksek Lisans Modeli Tasarısı” gösterilmiştir.

Şekil 3. Taslak Okulöncesi Öğretmenliği Eğitim Yüksek Lisans Prototipi

Şekil 3’te sadece Okulöncesi Öğretmenlerinin girebileceği taslak Eğitim Yüksek Lisans modeli tasarısı gösterilmektedir. Zorunlu ortak dersler “Karar alma süreçlerinde bilimsel verileri kullanma” mezun yeterlik standardına ulaştıracağı düşünülen “Araştırma Yöntemleri ve Veri Analizi” ile “Eğitsel Proje Hazırlama” dersleridir. Alan dersleri ise “Alana özgü doğru, güncel ve teknolojik öğretim uygulamaları bilgisine sahip olma”, “Alanındaki güncel gelişmeleri takip etme”, “Eğitim, öğretim ve yönetim süreçlerinde teknoloji kullanma”, “Derslerinde belirlenmiş yeterlikleri kazandıracak etkili öğretim gerçekleştirme” ve “Alana özgü ölçme ve değerlendirme uygulamalarını gerçekleştirme” mezun yeterliklerine ulaştıracağı düşünülen “Erken Çocukluk Eğitimi Araştırmaları”, “İleri Çocuk Gelişimi ve Psikolojisi”, “Öğrenciyi İlkokula Hazırlama Teknikleri”, “Teknoloji Destekli Dil Edinimi” ve “Etkin Öğrenme Modelleri” dersleridir. Genel Kültüre dönük dersler ise Otizmden, Kuantum Kuramına, Blockchain Teknolojisinden İlkyarıma kadar geniş bir uzak görüşlülükle tamamen öğrencilerin tercihine bırakılacak seçmeli dersler veya sertifika programlarıdır.

Ortak derslerin özellikleri

- Ortak dersler parçalara ayrılabilir. “Araştırma Yöntemleri ve Veri Analizi” dersi Nicel Araştırma Yöntemleri, Nitel Araştırma Yöntemleri, Nicel Veri Analizi ve Nitel Veri Analizi şeklinde 4 parçadan oluşabilir.
- Her bir parça alanda otorite olarak bilinen uzmanlarca yürütülecektir. Yani bir

dersin birden fazla uzmanı olacaktır.

- Her ders bir koordinatör tarafından organize edilecektir.
- Açık ve uzaktan öğrenme sistemlerinin önemli bileşenlerinden biri olan esneklik, istisnai bir durum olarak ortak derslerde kullanılmayacak, “Araştırma Yöntemleri ve Veri Analizi” dersi ilk dönem, “Eğitsel Proje Hazırlama” dersi ise takip eden dönemde alınacaktır.
- Tamamen çevrimiçi eşzamansız yürütülecektir.
- İçerik «Uzman Kontrollü Parçalı Ders Tasarımı» biçiminde hazırlanacaktır.
- Uzmanlar öğrenmeyi kontrol etmek ve öğrenileni pekiştirmek için Ders İzlenesinde belirttikleri biçimde çeşitli sorumluluklar vermelidir.
- Makale okutma, Kelime sınırlı özet yazdırma, Sunu hazırlatma, Verileri kullanarak analiz yaptırma, Forumda grup tartışmaları yaptırma, Kavram Haritası/ Diyagram hazırlatma, Konu ile ilgili literatür taratma, Araştırma yaptırma, Ders içi uygulamalarını çekerek sisteme yükletme vb.
- Sorumlulukların kontrolü ve değerlendirilmesi “Değerlendirici Eğitimi” alan personel tarafından yapılacaktır.

Alan Derslerinin Özellikleri

- Her dersin bir yürütücüsü olmalıdır.
- Tamamen çevrimiçi, eşzamanlı ve eşzamansız yürütülecektir.
- İçerik “Sarmal” ve “Konu ağı-Proje Merkezli” içerik tasarımında hazırlanacaktır.
- Sarmal tasarım ile lisans bilgilerini tekrar etme ve üst öğrenmeler gerçekleştirme, Konu Ağı- Proje Merkezli Tasarım ile öğrenilenlerin günlük mesleki uygulamalarına yansıtılması için rehberlik etme durumu söz konusudur.
- Uzmanlar öğrenmeyi kontrol etmek ve öğrenileni pekiştirmek için Ders İzlenesinde belirttikleri biçimde çeşitli sorumluluklar vermelidir.
- Makale okutma, Kelime sınırlı özet yazdırma, Sunu hazırlatma, Verileri kullanarak analiz yaptırma, Forumda grup tartışmaları yaptırma, Kavram Haritası/ Diyagram hazırlatma, Konu ile ilgili literatür taratma, Araştırma yaptırma, Ders

içi uygulamalarını çekerek sisteme yükletme vb.

- Sorumlulukların kontrolü ve değerlendirilmesi “Değerlendirici Eğitimi” alan personel tarafından yapılacaktır.

Seçmeli Derslerin Özellikleri

- Kitlesele çevrimiçi açık ders (MOOC) şeklinde yapılacaktır.
- Her ders farklı kıstaslar (hafta sayısı, içerik yoğunluğu, etkileşim, sorumluluklar vb.) çerçevesinde farklı kredilendirilecektir.
- Dersten başarılı sayılabilmek için etkileşim zorunluluğu temel kıstastır.
- Öğretmenin merak duyduğu konularla ilgili konu uzmanının yürütücülüğünde bilgi ve beceri kazanmaları amaçlanmaktadır.
- Katılımcıların öğretim süreci içerisinde gösterdikleri performansları, etkinlikleri tamamlamaları, izleme testlerindeki durumları gibi adımların otomatik izlenip değerlendirileceği bir ölçme ve değerlendirme yapısı olacaktır.
- Katılım Belgesi verilecektir.
- Bu bölümden en az 30 Kredi alma zorunluluğu vardır.
- Alanı veya mesleki ve kişisel gelişimine yönelik önceden alınmış ya da öğretim süreci içerisinde anlaşmalı kurum ve kuruluşlardan alınan sertifikalar, program geliştirme komisyonunca alınan karara göre kredilendirilecektir.
- Derslerin tamamlanması için en az 15 kredilik MOOC dersini tamamlamalıdır.

Tablo 6. Eğitim Yüksek lisans Programının Yürütülmesi

	1. Dönem	2. Dönem	3. Dönem	Ölçme ve Değ.	4. Dönem
Öğrenci Kabulü	<ul style="list-style-type: none"> Sadece Milli Eğitim Bakanlığına bağlı Resmî ve Özel Öğretim kurumlarında görev yapan öğretmenler başvurabilir. Seçme ve eleme MEB tasarrufunda mevcut akademisyen sayısına göre belirlenecektir. 				
Dersler (Programın en kısa zamanda tamamlanması üzerine kurgulanmıştır.)	1 OD + 2 AD + 1SD + *Sertifika	1 OD + 2 AD+ 1SD + *Sertifika	2 AD + 1SD + *Sertifika	❖ Ortak ve Alan derslerinin tamamını kapsayan çoktan seçmeli sınav yapılması (En az 60 puan alınması gerekiyor.)	Proje Dosyası Hazırlama veya Makale Hazırlama
AKTS	25 + *	25 + *	15 + *		20
Uygulanış Biçimi	Uzaktan	Uzaktan	Uzaktan		Yüz yüze
Temel Öğrenme Materyali ve Ortamı	<ul style="list-style-type: none"> Her ders için hazırlanmış «Ders Kitabı» Öğrenme Yönetim Sistemi üzerinde paylaşılan video, canlı ders, makale, sunu, tartışma forumu 				Eşzamanlı + Eşzamansız
Uygulanış Türü	Eşzamanlı+ Eşzamansız	Eşzamanlı+ Eşzamansız	Eşzamanlı+ Eşzamansız		
Ölçme ve Değ.	**Biçimlendirici %60 ***Durum Saptayıcı %40	**Biçimlendirici %60 ***Durum Saptayıcı %40	**Biçimlendirici %60 ***Durum Saptayıcı %40		Danışman kararı
Paydaş Eğitimi	<ul style="list-style-type: none"> «Uzaktan ders tasarımı ve uygulaması» eğitici eğitimlerinin verilmesi Öğrenci ödevlerinin veya çalışmalarının Öğrenme Yönetim Sistemi (ÖYS) üzerinde kontrolünü ve değerlendirmesini yapacak kişilerin belirlenmesi ve «Değerlendirici Eğitimlerinin» verilmesi (Norm fazlası öğretmenler/ Araştırma Görevlileri vb.) 				
Erişim	<ul style="list-style-type: none"> Öğrencinin istediği zaman ve/veya mekânda içeriğe mobil erişim sağlayabileceği bir platformun oluşturulması (Mobil Erişim) 7/24 teknik problemlere ilişkin çözüm üretebilecek bir takım oluşturma ya da hizmet alımı (Etkileşim/Çağrı Merkezi) İl ve/veya İlçe Milli Eğitim Müdürlüklerinde EYL ve EDr ofislerinin kurulması ve personel eğitimi (AÖF Büroları) 				
Öğrenci Kalırsa	Öğrenci başarısız olduğu dersleri, takip eden dersin açıldığı dönemde diğer dersleri ile birlikte almalıdır. Tez'e geçiş sınavına tüm derslerinden başarılı olan öğrenciler girmelidir.				
Önceki Öğrenmelerin Tanınması	<ul style="list-style-type: none"> Eğitim Bilimleri veya Öğretmen Yetiştirme Alanı ile ilgili herhangi bir doktora programı mezunları hariç, daha önce yapılmış olan yüksek lisans eğitimleri tanınmayacaktır. Seçmeli ders kredisini sağlamak koşulu ile kurum veya kuruluşlardan alınan sertifikalar ancak program koordinatörlerinin incelemesi neticesinde aldıkları kararla tanın(may)acaktır. Öğrenmelerin sertifikalandırılması için kurum ve kuruluşlarla protokol yapılması 				
Çalışmaların Paylaşılması	Her yıl en az bir kez olmak üzere "EYL Öğretmen Çalıştayı" hazırlanarak öğrenim süreci içerisinde öğretmenlerin yapmış oldukları çalışmalarını ve hazırladıkları makalelerini paylaşmalarının sağlanması.				

OD: Ortak Ders   **AD:** Alan Dersi   **SD:** Seçmeli Ders

*Sertifika: Alanı veya mesleki ve kişisel gelişimine yönelik önceden alınmış ya da öğretim süreci içerisinde anlaşmalı kurum ve kuruluşlardan alınan sertifikalar, program geliştirme komisyonunca alınan karara göre kredilendirilecek ve tanınacaktır.

** Biçimlendirici %60: Derslerin öğretim süreci sırasında öğrenmelerin pekiştirilmesi ve hayata geçirilmesi için Ders İzlenesinde belirtilen (Derse Katılım, Ödev, Grup Tartışmaları, Makale İnceleme, Literatür tarama, Kelime sınırlı özet yazdırma, Sunu hazırlatma, Verileri kullanarak analiz yaptırma, Kavram Haritası/Diyagram hazırlatma vb.) öğrenci çalışmalarının «Değerlendirici Eğitimi» alan personel tarafından değerlendirilmesi ile elde edilen puan. (Her dersin uzmanı farklı etkinliklere farklı puanlamalar belirleyebilir.)

*** Durum Saptayıcı %40: İlgili dönem sonunda alınan Ortak ve Alan derslerinin öğretim çıktılarını belirlemek üzere hazırlanan 50 soruluk çoktan seçmeli sınavdan elde edilen puan.

❖ Tez'e geçiş sınavına tüm derslerinden başarılı olan öğrenciler girmelidir.

Sonuç ve Öneriler

Program geliştirme, süreklilik gösteren bir faaliyettir. Program geliştirmede esas olan; kurumun amaçlarının gerçekleşmesini sağlamak üzere düzenlenen içerik ve uygulamaların, uygun yöntem, teknik, araç ve gereçle geliştirilmesidir (Hakan, 1991).

Eğitim ihtiyaçlarının belirlenmesinde kullanılan birçok yaklaşım bulunmaktadır. Bu araştırmanın ortaya çıkmasındaki temel durum, demokratik yaklaşım bağlamında, Milli Eğitim Bakanlığının 2023 Vizyon Belgesinde öğretmenlerin lisansüstü öğrenim oranlarının artırılmasına dönük belirlediği hedeflerdir. Bu hedefi gerçekleştirmeye dönük program tasarısı hazırlama ve yetkililerin dikkatine sunma, MEB'in hedefine ulaşmasında akademik farkındalık oluşturma bağlamında önemli görülmektedir.

Karakütük (2000), Doğuşan (2003), Oluk ve Çolak (2005), Kurnaz ve Alev (2009), Nayır (2007), Karaman ve Bakırcı (2010), Katılmış, Çelik ve Kop (2013), Gürkan Öztürk ve Dinç (2016) ve Toprak ve Taşğın (2017) öğretmenlerin lisansüstü öğretim konusundaki düşüncelerini, yaşadıkları problemleri araştırmış ve benzer biçimde giriş koşullarını sağlayamama, yoğun ve yıpratıcı olması, nasıl yapılacağını bilememe, maddi yük getirmesi, okuldaki dersleri ayarlayamama, lisansüstü eğitim yapanlardan gelen olumsuz dönütler, istenen programın olmaması ve mesleğe katkısına inanmama gibi nedenleri belirlemişlerdir. “Eğitim Yüksek Lisans Programı” ile bu problemlerin birçoğunun giderilebileceği düşünülmektedir.

Tartışmaya ve neticesinde geliştirilmeye açık olan “Çevrimiçi Eğitim Yüksek

Lisans Programı” sadece MEB’e bağlı devlet ve özel okullarda görev yapan öğretmenlerin öğretme becerilerini geliştirmeye dönük ders içeriklerinin olduğu ve gerçek hayat problemlerinin çözülmesinde tamamen etkili sınıf ortamının oluşturulması için etkinliklerin anlatıldığı ve yaptırıldığı bir mesleki gelişim lisansüstü eğitim programıdır. Programı başarıyla tamamlayan öğrencilere uzman öğretmen unvanının verilmesi ve bu unvanı sadece MEB’e bağlı kurumlarda kullanması kuruma özgü model için önemli bir özellik olarak görülmektedir.

Programın başarıyla yürütülebilmesi için öncelikle duyuşsal boyutta karar vericilerin uzaktan öğrenmeye inanması ve uzaktan öğretim yöntemiyle lisansüstü öğretime farkındalığın oluşturulması gerekmektedir.

Programın başarıyla yürütülebilmesi için diğerk bir önemli nokta da, “Çevrimiçi Eğitim Yüksek Lisans” modelinin dünyada örnekleri olsa da henüz Türkiye’de uygulanmamasından ötürü mevzuat yetersizliği veya eksikliğidir. MEB ve Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) arasında yapılacak protokoller, “Uzaktan Öğretim Yöntemiyle Lisansüstü Eğitim Mevzuatı” ve “Eğitim Yüksek Lisans Programı Uygulama Yönergesi” hazırlanması bu noktada önemli görülmektedir.

Burada bir diğerk önemli nokta da öğretmenlerin sosyo-kültürel-ekonomik özellikleridir. Öğretmenlerin yarısından fazlasının kadın olduğu MEB (2017), verilen istatistiklerden tahminde bulunarak en az %70’inin evli olabileceği, bunların okul sorumluluklarının dışında aile ve ekonomik sorumluluklarının da olduğu düşüncesiyle sistemin daha öğrenen kontrollü yürütülmesi önemli görülmektedir. Bu bağlamda mevcut “Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği” nde yer alan (Tezli Yüksek Lisans, Tezsiz Yüksek Lisans) kuralların, özellikle tez yazma, seçmeli ders durumu, programı tamamlama süresi, ölçme ve değerlendirme esasları gibi, öğretmenlerin mesleki gelişimlerini sağlamak üzere yapılacak bir modeli tam anlamıyla karşılayabileceği düşünülmemektedir.

Geliştirilecek çevrimiçi eğitim yüksek lisans programını tamamlayan öğretmenlerin YÖK’e bağlı üniversitelerin ilgili enstitülerinin açacakları Tezli Yüksek Lisans programlarına geçişi ile ilgili mevzuat çalışmaları yapılarak bu programın öğretmenler arasında tanınırlığı sağlanabilecektir.

Bu programın yürütülmesinde her aşamaya ilişkin öğretmenlerin görüşlerinin alınarak hareket edilmesi gerçeğini bilerek, öğretmenlerin sosyo-kültürel-ekonomik özellikleri, teknolojinin sunduğu imkânlar ve Türkiye’deki iyi uygulamalar göz önüne alındığında, öğrencinin kendi öğrenmesi sorumluluğunu üstlendiği, kendi hızında ve yönteminde etkinliklere katılması özelliğini dikkate alan, açık ve uzaktan öğrenme yöntemiyle yürütülmesini önermekteyiz.

Her öğretmenlik branşında açılması öngörülen “Eğitim Yüksek Lisans Programı”

ile Türkiye’deki üniversitelerin birçok fakültesinin öğretim elemanı işe koşulabilecektir. Örneğin, “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Eğitim Yüksek Lisans Programı” için İlahiyat Fakültelerinden, “Fizik Öğretmenliği Eğitim Yüksek Lisans Programı” için Fen Fakültelerinden, “Coğrafya Öğretmenliği Eğitim Yüksek Lisans Programı” için Edebiyat Fakültesinden, “Resim-İş Öğretmenliği Eğitim Yüksek Lisans Programı” için Güzel Sanatlar Fakültelerinden ilgili öğretim elemanları sürece dâhil edilebilecektir.

Akademik başarı bağlamında anlamlı farklılık bulunmadığına dair birçok araştırma olmasına rağmen halen yüz yüze ve uzaktan öğretim uygulamalarının karşılaştırıldığı görülmektedir. Birçok sebebi olmasına rağmen tamamen yüz yüze öğrenme alışkanlığından ötürü uzaktan öğretime karşı bir duruş olduğu düşünülürse, bu program sayesinde birçok öğretim elemanı uzaktan öğretimin birer uygulayıcısı olarak geleceğin eğitim modeline hazır hale getirilebilecektir.

Kaynakça

- DOĞUŞAN, F. (2003). İlköğretim Okulu Yönetici Ve Öğretmenlerinin Öğretmenlerin Lisansüstü Öğrenimi Konusundaki Tutumları. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- GÜRGAN ÖZTÜRK, Ferda ve DİNÇ, Hande. (2016). “Lisansüstü Eğitim Alan Müzik Öğretmenlerinin Eğitimleri Sürecinde Karşılaştıkları Sorunlar”, İdil Dergisi, Cilt 5, Sayı 21, 505-520
- HAKAN, Ayhan. (1991). Eğitim Önlisans Programının Değerlendirilmesi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını
- HANUSHEK, Eric, MARC Piopiunik. ve SÍMON Wiederhold. (2014). “The value of smarter teachers: international evidence on teacher cognitive skills and student performance.” NBER Working Paper 20727.
- JOHNSON Burke. ve CHRISTENSEN Larry. (2012). Educational Research: Quantitative Qualitative, and Mixed Approaches, 4th Edition, SAGE Publication.
- KARAKÜTÜK, Kasım. (2000). “Öğretmenlerin Lisansüstü Öğretimi Konusunda Yönetici ve Öğretmenlerin Görüşleri”. Buca Eğitim Fakültesi Dergisi.12(2000), 193-209.
- KARAMAN, Sedat. ve BAKIRCI, Fehim. (2010). “Türkiye’de Lisansüstü Eğitim: Sorunlar Ve Çözüm Önerileri”. Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi. II, 94-114.
- KARASAR Niyazi. (2009). Bilimsel Araştırma Yöntemi, 20. Baskı, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- KATILMIŞ, Ahmet., ÇELİK, Hülya ve KOP, Yaşar. (2013) - Türkiye’de Yüksek Lisans Öğreniminde Yaşanan Sorunlar: Sosyal Bilimler Öğretmenliği Örneği, Gaziantep University - Journal of Social Sciences - Vol.12(1), pp.108-122
- KURNAZ, Mehmet Altan. ve ALEV, Nedim. (2009). “İlköğretim ve ortaöğretim lisansüstü öğrencilerinin ders seçimi yaklaşımları ve ilgili sorunları”, Türk Fen Eğitimi Dergisi 6(3).38-52.
- MEB, (2017). Millî Eğitim İstatistikleri. Örgün Eğitim. 2016 /17. T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara. Erişim tarihi: 10.11.2017, http://sgb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_09/08151328_meb_istatistikleri_organ_egitim_2016_2017.pdf.
- MEB, (2017). *Öğretmen Strateji Belgesi: 2017-2023*. Millî Eğitim Bakanlığı, Öğretmen Yetiştirme ve Geliştirme Genel Müdürlüğü, Ankara. Erişim tarihi: 14.12.2017, https://oygm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_07/26174415_Strateji_Belgesi_RG-Ylan-_26.07.2017.pdf.
- MEB, (2017). PISA 2015 Ulusal Raporu. Millî Eğitim Bakanlığı, Ölçme, Değerlendirme ve Sınav Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Ankara.

- NAYIR, Funda. (2007). Ankara’da Eğitim Bilimleri Alanında Lisansüstü Öğrenim Görmekte Olan Öğretmen, Yönetici ve Müfettişlerin Sorunları. Ankara: Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- OECD (2013), TALIS 2013. Erişim tarihi: 22.11.2017, Database, <http://www.oecd.org/education/school/talis-excel-figures-and-tables.htm>.
- OECD (2014), “Teachers’ educational attainment, 2008 and 2013: Percentage of lower secondary education teachers by highest level of formal education completed”, in TALIS 2013 Results: An International Perspective on Teaching and Learning, TALIS, OECD Publishing, Paris, Erişim tarihi: 22.11.2017, <https://doi.org/10.1787/9789264196261-table86-en>
- OECD (2016). Supporting teacher professionalism Insights from TALIS 2013, Erişim tarihi: 10.11.2017, http://www.sel-gipes.com/uploads/1/2/3/3/12332890/2016_-_ocde_-_talis_supporting_teachers_professionalism.pdf.
- OECD (2016). PISA 2015: Results in focus, Erişim tarihi: 21.12.2017, <http://www.oecd.org/pisa/pisa-2015-results-infocus.pdf>.
- OECD (2017a). 2017 Tek Bakışta Eğitim. OECD Göstergeleri. Türkçe Özet, Erişim tarihi: 15.11.2017, <http://www.oecd-ilibrary.org/sites/85d37af0-tr/index.html?itemId=/content/summary/85d37af0-tr&mimeType=text/html>.
- OECD (2017b). Education at a glance 2017: OECD indicators. OECD Publishing, Paris. <http://dx.doi.org/10.1787/eag-2017-en>. Erişim tarihi: 24.12.2017. http://www.oecdilibrary.org/education/education-at-a-glance-2017_eag-2017-en.
- OECD (2018), PISA 2015 Results in Focus, Erişim tarihi: 21.12.2017, <http://www.oecd.org/pisa/pisa-2015-results-in-focus.pdf>
- OLUK, Sami. ve ÇOLAK, Fatih. (2005). “Milli Eğitim Bakanlığına bağlı okullarda öğretmen olarak çalışan lisansüstü öğrencilerinin karşılaştıkları bazı sorunlar”, DEÜ Buca Eğitim Fakültesi Dergisi (Özel Sayı 1). 141-144.
- OZAN, Özlem. ve ÖZARSLAN, Yasin. (2009). “Yükseköğretimde kapasite sorunu için uzaktan eğitim yaklaşımı”, Akademik Bilişim 2009. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi.
- OZAN, Özlem. YAMAMOTO, Gonca. Telli. ve DEMİRAY, Uğur. (2010). “Mobile learning technologies & educational applications”, The International Symposium on Open and Distance Learning and International Council of Educational Media 2010 Joint Conference and Media Days. Eskişehir: Anadolu University.
- PISA (2015). PISA 2015 Ulusal Raporu, Erişim tarihi: 22.11.2017, http://odsgm.meb.gov.tr/test/analizler/docs/PISA/PISA2015_Ulusal_Rapor.pdf.
- TOPRAK, Emre , TAŞĞIN, Özden . (2017). “Öğretmenlerin Lisansüstü Eğitim Yapmama Nedenlerinin İncelenmesi.” OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 7 (13), 599-615.

- TRİPP, Steven, ve BİCHELMEYER, Barbara. (1990). “Rapid Prototyping: An Alternative Instructional Design Strategy”, *Educational Technology Research and Development*, 38(1), 31-44.
- ŞİMŞEK, Ali. (2009). *Öğretim Tasarımı*. Nobel Yayın Dağıtım.
- USTA, İlker. (2015). *Açıköğretim Fakültesi sosyal bilimler önlisans programının değerlendirilmesi ve geliştirilmesine yönelik öneriler*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- USTA, İlker. (2018). “Öğretmen Yetiştirme Lisans Programlarındaki Değişim Ve Açık Ve Uzaktan Öğrenme Dersine Yönelik Öneriler”. *AUAd*, 4(4), 58- 68.
- YILDIRIM, Gürkan. (2014). *Tablet bilgisayarlara yönelik geliştirilen e-kitapların video ile zenginleştirilmesi süreci: Bir tasarım tabanlı araştırma*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Çeşme Vak'ası Sonrası Osmanlı Donanmasında Kalyonlar (1770-1789)

Ali KARAHAN*

Özet

Osmanlı donanmasında XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kullanılmaya başlanan kalyonlar, boyutları itibarıyla yelkenli gemi türlerinin en büyüklerindendi. Kalyonlarda üç adet direk bulunurdu. Güvertelerinin altında iki veya üç adet ambar olabilir. Bunlardan iki ambarlılarda 60-80 ve üç ambarlılarda 80-110 top yer alırdı. Donanmada yelkenli gemilere geçiş sürecinin tamamlanmasının ardından 1701'de yürürlüğe sokulan Bahriye Kanunnamesi'yle kalyonlarda görev yapacak personelin mevcudu, iş bölümü ve alacakları maaş belirlendi. Osmanlı Devleti, donanmadaki kalyonlar başta olmak üzere diğer türdeki gemilerinin tamamına yakını 1768-1774 savaşı esnasında Baltık Denizi'nden Akdeniz'e gelen Rus donanmasının saldırısı neticesinde Çeşme'de kaybetti. Bu çalışmada, Çeşme'deki hadiseden sonra Osmanlı Devleti tarafından başlatılan kalyon inşa faaliyetleri hakkında genel bir değerlendirme yapılacaktır. Ayrıca, bu süreçte hizmetten çekilen kalyonlar hakkında da bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kalyon, Gemi, Osmanlı Donanması, Denizcilik

Construction of Galleons in Ottoman Navy after Çeşme Incident (1770-1789)

Abstract

In the Ottoman navy, the galleons that were used since the second half of the XVIIth century were among the largest of the types of sailing ships. There were three masts in the galleons. Galleons had double-decker and triple-decker types. Galleons had 60-80 cannons in their double-decker types and 80-110 cannons in their triple-decker types. After the completion of the transition process to the sailing ships in the navy, the Navy Law enacted in 1701 determined the number of personnel, the division of labor and the salaries of the personnel to be employed in the galleons. The Ottoman Empire lost almost all of its ships, especially the galleons in the navy, during the 1768-1774 war as a result of the attack by the Russian navy from the Baltic Sea to the Mediterranean. In this study, a general evaluation will be made about the activities of the construction of the galleon started by the Ottoman State after the incident in Çeşme. In addition, information will be given about the galleons withdrawn from the service in this process.

Keywords: Galleon, Ship, Ottoman Navy, Maritime

* Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-posta: alikarahan46@gmail.com

Giriş

Rusya, Osmanlı Devleti ile girdiği 1768-1774 savaşı esnasında Baltık Denizi ve çeşitli nehirlerde inşa ettirdiği bir donanmayı Akdeniz harekâtı için görevlendirmişti. İngiltere tarafından personel ve lojistik bakımından desteklenen bu donanma 10 kapak, 6 firkateyn ve diğer küçük nakliye gemilerinden¹ oluşmaktaydı. Baltık Denizi'nden açılan ve mürettebatın haricinde 1.800 kadar asker² bulunan Rus donanması 1770 senesi baharında Mora'ya ulaştı. Rus donanmasının Akdeniz'e gelip askerî faaliyetlere başlamasının ardından Mora'daki Rum reaya Osmanlı merkezî yönetimine karşı isyan bayrağını açtı. Kısa süre içerisinde genişleyen bu isyan bölgedeki tüm yerleşim yerlerine sirayet etti.³

Bu gelişmeler İstanbul'da öğrenildiğinde Mora Seraskeri Muhsinzâde Mehmed Paşa'yla koordineli bir şekilde hareket etmek üzere donanmanın hazırlanarak Akdeniz'e çıkarılması kararlaştırıldı. Kaptan-ı derya Hüsameddin Paşa'nın komutasında 6 Mayıs 1770'te⁴ İstanbul'dan ayrılan Osmanlı donanması, Mora'ya ulaştıktan sonra Anabolu Limanı ağzında ve Suluca (Hydra) Adası önlerinde Ruslar ile sıcak temas sağlamakla birlikte başarılı olamadı. Bunun üzerine Terme-Şira-Paros Adaları güzergahını takip edip Sisam Boğazı'ndan geçerek Çeşme'nin kuzeyindeki Koyun adaları önüne gelen Osmanlı donanması, burada Ruslar ile tekrar karşılaştı. Savaş esnasında Amiral Spiridov idaresindeki bir Rus gemisi top ateşinden dolayı yanmaya başladığından Osmanlı donanması zarar görmemek için geri çekilerek Çeşme Limanı'na sığındı. Bu stratejik açıdan hatalı bir karardı. Çünkü Çeşme Limanı'nın darlığı nedeniyle sıkışık bir vaziyette demir atmak zorunda kalan Osmanlı donanması manevra kabiliyetini kaybetmişti. Kapudane-i hümayun Cezayirli Hasan Bey (ö. 1790)⁵ bu durumun mahzurlarını birkaç defa iletmesine rağmen Kaptan-ı derya Hüsameddin Paşa, sahile yerleştirilen topların da yardımıyla savunma savaşında Rus donanmasına karşı başarı elde edileceğini düşünmüştü. Ancak bunu fırsat olarak gören Ruslar, 6-7 Temmuz 1770'te ateş gemilerini limanın içerisine sevk ederek Osmanlı donanmasını yaktı.⁶ Bu saldırı neticesinde Osmanlı

1 Tuncay Zorlu, *Osmanlı ve Modernleşme III. Selim Dönemi Osmanlı Denizciliği*, İstanbul 2014, s.33.

2 Fevzi Kurtoglu, *1768-1774 Türk-Rus Harbinde Akdeniz Harekâtı ve Cezayirli Gazi Hasan Paşa*, İstanbul 1942, s.6-7.

3 Nevzat Sağlam, *Ahmed Vâsîf Efendi ve Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaiku'l-Ahbârı 1166-1188/1752-1774 (İnceleme ve Metin)*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014, s.379-380. Rus donanmasının gelmesiyle birlikte Mora'daki Rum reayanın çıkardığı isyanın detayları için bkz. Süleyman Penah Efendi, *Mora İhtilâli (1770)*, (haz. Abdullah Zararsız), Ankara 2018.

4 Kurtoglu, *a.g.e.*, s.13-14. Dönemin ana kaynaklarında Osmanlı donanmasının İstanbul'dan tam olarak ne zaman ayrıldığına dair bir malumat bulunmamaktadır. Nitekim Ahmed Vâsîf Efendi muğlak "vakt-i nâhs-ı müstemirre" ifadelerini kullanırken {Vâsîf (Sağlam), *a.g.e.*, s.388}, Şem'dânîzâde Fındıklılı Süleyman Efendi ise bu hususta suskunluğunu korumuştur {*Mür'î't-tevârih*, (yay. haz. Münir Aktepe), C.II-B, İstanbul 1980, s.30}.

5 Cezayirli Hasan Bey'e daha sonra 18 Mart 1771'de vezaret verilerek kaptan-ı deryalığa atanmıştır {Ali Karahan, *Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri (1714?-1790)*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2017, s.21}.

6 M. Münir Aktepe, "Çeşme Vak'ası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, C.VIII, 1993, s.289; Süleyman Nutki, *Musavver Muhârebât-ı Bahriye-i Osmaniye*, İstanbul 1307, s.81-82; Çeşme Deniz Muharebesi Faciası ve Akdeniz'de İlk Rus Donanması, (çev. Ali Rıza Seyfi), İstanbul 1943, s.21-29; Roger Charles Ander-

Devleti, donanmadaki 11 hatt-ı harp gemisi, 6 firkateyn, 6 üç direkli, 7 kadirga ve 32 diğer türlerden olmak üzere 62 adet civarında gemisini kaybetti. 1 yelkenli gemi ile 5 kadirga ise Rusların eline geçti. Ayrıca 15.000-17.000 askerden 5.000-6.000 kadarı esir düştü, yaralandı veya yaşamını yitirdi.⁷

Çeşme'deki hadise donanmanın gücünü önemli ölçüde azalttığından Osmanlı Devleti, daha sonra yoğun bir gemi inşasına girişti. Bu süreçte nicel açıdan inşa edilen gemi türünün en başında Osmanlı donanmasında XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kullanılan kalyonlar gelir. Bu çalışmada, 1770'te vuku bulan Çeşme'deki hadisenin ardından 1789'a kadar geçen 19 senelik süre zarfında Osmanlı donanmasının envanterine katılan kalyonların özellikleri, inşa safhaları, süreleri, yerleri, maliyetleri ve mevcutları ile aldıkları isimler üzerine genel bir değerlendirme yapılmaya çalışılacaktır. Ayrıca, konu bütünlüğünü sağlayacağı düşüncesinden hareketle aynı dönem içerisinde hizmetten çekilen kalyonların sayıları hakkında da bilgi verilecektir.

1- Osmanlı Donanmasında Kalyonların Kullanılmaya Başlanması ve Genel Özellikleri

Kuzeybatı Anadolu'da XIV. yüzyılın başlarında kurulan Osmanlı Devleti, sınırlarını genişleterek kısa süre içerisinde denizlere ulaştı. Bilahare Rumeli'ye geçilmesi denizlerde güvenliği sağlama zorunluluğunu beraberinde getirdi. Bu amaçla Bizans'tan devralınan Gelibolu Tersanesi yeniden düzenlenerek seyrüseferi kontrole imkân verecek kadar gemi mevcudunu barındıran bir donanma teşkil edildi.⁸ İstanbul'un fethinin ardından Haliç'te gemi inşa edilen bir göz (bölüm), cami ve divanhaneden müteşekkil bir tersane daha kuruldu. Haliç'teki tersane daha sonra I. Selim (1512-1520) tarafından Kağıthane'ye kadar genişletilerek Galata Tersanesi meydana getirildi.⁹ Bu düzenlemelerle birlikte İstanbul'daki tersane kompleks bir sanayi merkezine dönüştü ve burada inşa edilen donanma Osmanlı Devleti'nin denizcilik politikalarının icrasında önemli rol oynadı.

Osmanlı donanmasında XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar ağırlıklı olarak kürekle hareket eden kadirgalar kullanılmaktaydı. Ancak bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren donanmada kullanılan gemi tipi açısından önemli bir değişim yaşandı. Şöyle ki, 1645-1669 arasında yaklaşık yirmi beş sene süren Girit Savaşı esnasında kalyonlara geçiş yapan Venedik'in, Çanakkale Boğazı'ndan donanmanın çıkışını birçok defa engellemesi

son, *Naval wars in the Levant, 1559-1853*, Princeton 1952, s.286-291.

7 Zorlu, a.g.e., s.33.

8 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1988, s.389-392; Halil İnalcık, "Osmanlı Deniz Üssü Gelibolu", *Türk Denizcilik Tarihi*, (ed. Bülent Arı), Ankara 2002, s.100-101; İdris Bostan, "Osmanlıların Denize Açılma Sürecinde Gelibolu", *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, İstanbul 2011, s.33-34.

9 İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara 1992, s.3-4.

Osmanlı Devleti'ni kullandığı gemi tipinde değişikliğe gitmeye zorladı. Bu geçiş süreci iki aşamada gerçekleşti. 1650-1662 senelerini kapsayan birinci aşamada kalyon denenmekle birlikte tekrar kadirgaya dönüldü. 1682'den itibaren başlayan ikinci aşamada ise kalıcı olarak kalyona geçilmesine karar verildi. Mezemorta Hüseyin Paşa'nın (ö. 1701) kaptanı deryalığı döneminde hazırlanan ve onun ölümünün akabinde 1701'de yürürlüğe giren Bahriye Kanunnamesi'yle de kalyona geçiş süreci tamamlandı.¹⁰

Kalyonlar, yelkenle hareket eden gemiler içerisinde uzunluk, yükseklik ve ağırlık açısından en büyüğüdür. İncelenen dönem içerisinde uzunluk açısından en küçüğü 39 zira (29,5 metre) *Muradiye* ve en büyüğü de 59 zira (44,7 metre) *Mukaddime-i Zafer* kalyonlarıydı.¹¹ Kalyonlar, üç direkliydi ve güvertelerinin altında topların yerleştirildiği ambarlar üç sıra halindeyse “üç ambarlı” olarak adlandırılırlardı. Alt alta iki adet ambar bulunursa bu kalyonlara “kapak” denilirdi. Üç ambarlılarda 80-110 ve iki ambarlılarda da 60-80 civarında top bulunurdu.¹² Üç kantar (169,34kg) ağırlığında gülleri atabilen topları taşıyanları “üç kantarlı” şeklinde anılırdı.¹³ Osmanlı donanmasında kalyonların bir çeşidi olan karavelaya da rastlanmaktaydı. Nitekim dönem içerisinde Kemer'de 1773'te 4 adet karavelanın inşa edilerek denize indirildiği bilinmektedir.¹⁴

Osmanlı donanmasında kalyonlar kullanılmaya başlanmadan önce gemilerde görev yapan personel levent¹⁵ olarak adlandırılmaktaydı. Leventler, Anadolu ve Rumeli'nin sahil kesimlerinde ikamet eden Türkler ve Ege Denizi'ndeki adalarda yaşayan Rumlardan seçilirdi. Maaşlı ve daimî bir şekilde görev yapan leventlerin İstanbul'da kalanlarına “yerli levent” denilmekteydi. Donanmada kalyona geçişin ardından gemilerdeki personele genellikle kalyoncu denilmeye başlandı. Fakat kalyoncular ile leventler arasında istihdam süreleri ve verilen maaşlar bakımından bazı farklılıklar bulunmaktaydı. Anadolu'nun batısındaki yerleşim yerleri, özellikle Çanakkale çevresi ve Rumeli'nin sahil bölgelerinden hizmete alınan kalyoncular, daimî görev yapmazlar, donanmayla birlikte seferde buldukları süre kadar maaş alırlar ve daha sonra bir kısmı memleketlerine dönerlerdi. Bunlardan geriye kalanlar kısı İstanbul'da bekar odalarında geçirirler

10 İdris Bostan, “Kadirga'dan Kalyon'a XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Gemi Teknolojisi'nin Değişimi”, *Osmanlı Araştırmaları*, C.XXIV, 2004, s.69 vd.

11 İstanbul Deniz Müzesi Deniz Tarihi Arşivi (DTA), *Kalyon Masraf Defteri*, nr. 23, s.2.

12 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.469.

13 Yusuf Alperen Aydın, *Sultanın Kalyonları Osmanlı Donanmasının Yelkenli Savaş Gemileri (1701-1770)*, İstanbul 2011, s.60.

14 Osmanlı Arşivi (OA), Maliyeden Müdevver Defterler (*MAD. d.*), nr. 10391, s.191-192}. Kalyonların dönem içerisindeki listelerde her ne kadar tesadüf olunmamışsa da “kürekli”, genellikle nehirlerde köprü dubası olarak kullanılan “tonbaz/tombaz”, yiyecek naklinde kısa süreliğine kullanılan “potaç/botaç”, köken itibarıyla İtalyanca kıyı güvenliğini sağlayan gemi anlamına gelen “guardacosta” kelimesinden gelen “vardakosta” tipinin özelliklerini taşıyan “karakola”, daha çok kadirgaya benzeyen “meze-galere”, “ateş kalyonu” ve bir tür kargo gemisi denilebilecek “hoş” gibi çeşitli türleri bulunmaktadır (Aydın, *a.g.e.*, s.61-66).

15 Levent kelimesinin köken olarak Venedik'in Arnavutluk ve Hırvatistan sahillerinden seçerek donanmasında görevlendirdiği askerler için kullanılan “levantino”dan geldiği belirtilmektedir (Mücteba İlgürel, “Levent”, *TDVİA*, C. XXVII, 2003, s.149).

ve disiplinsizlikleriyle Galata ile Kasımpaşa'da asayiş bozarlardı.¹⁶ Kalyoncuların istihdamında uygulanan bu usul, bazı mahzurları bünyesinde barındırmaktaydı. Şöyle ki, taşradan genellikle denizcilikte tecrübesiz kişiler arasından seçilerek hizmete alınan kalyoncular İstanbul'a ulaşıncaya kadar belli bir vakit geçmekteydi ve bu husus donanmanın olağanüstü şartlarda hızlıca harekete geçmesini engellemekteydi. Bunun önüne geçebilmek ve kalyoncuların profesyonelleşmelerini sağlamak amacıyla Kaptan-ı derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın gayretleriyle Kasımpaşa'da *Kalyoncu Kışlası* yaptırıldı. Osmanlı Devleti'nde bu tip yapıların öncüsü olan kışlada 8.700 personel barınabilecekti.¹⁷

Kalyonlarda istihdam edilen personelin iş bölümü, mevcudu ve alacakları maaş 1701'de yürürlüğe sokulan Bahriye Kanunnamesi'yle belirlenmişti. Buna göre kalyonlarda 1'er adet birinci, ikinci ve üçüncü reis, ağa, hoca, odabaşı, levend çavuşu, vekilharç, imam, yelkenci, birinci ve ikinci topçubaşı, birinci topçu kethüdası, cephane muhafızı, cephane muhafız kethüdası, su ambarcısı, sandal reisi, dümencibaşı, dümen kethüdası, kalafatçıbaşı, marangozbaşı, cerrah; 2'şer adet kandil çavuşu, vardiyacı, ikinci topçu kethüdası, varilci; 3'er adet kalafatçı ve marangoz; 7 adet sütun reisi; 20 adet dümenci; 40 adet sandalçı; 200 adet aylakçı; 298 adet topçu ve saatçi olmak üzere toplamda 601 personel bulunacaktı.¹⁸ Bununla birlikte her zaman bu sayıya riayet edilmezdi ve kalyonlardaki personel mevcudu büyüklüklerine göre değişirdi. Nitekim 1775'te kapûdane-i hümayun *Ankâ-yı Bahri*'nin 700, patrona-i hümayun *Fethü'l-fettâh*'in 640, riyâle-i hümayun *Mesudiye*'nin 575, *Mansuriye*'nin 575, *Ukâb-ı Bahri*'nin 550, *Nesîm-i Zafer*'in 400, *Seyyâr-ı Bahri*'nin 380, *Mazhar-ı Teyfik*'in 380, *Necm-i Zafer*'in 250 ve *Nâsır-ı Cenk*'in 325 personel mevcuduyla Akdeniz'e sefere çıkmaları kararlaştırılmıştı. Sefere katılacak bu 10 adet kalyondaki 4.775 personelin 6 aylık maaşlarının toplamı ise 118.692 kuruşu bulmaktaydı.¹⁹

2- Kalyonların İnşa Safhaları, Denize İndirilmeleri ve İsimlendirilmeleri

Osmanlı donanmasında kalyonların inşaları armuz kaplama tekniğinde²⁰ ve beş aşamada tamamlanırdı. Birinci aşamada, geminin baştan kış tarafına kadar uzanan kalın, dirençli ve yekpare olan omurgası atılırdı. Daha sonra omurganın baş ve kış tarafına ait keresteler eklenirdi. Bu eklemelere “baş ve kış bodoslaması” denilirdi. Bunun ardından

16 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.479-481, 485-486.

17 Karahan, *a.g.t.*, s.135.

18 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.475-477.

19 OA, Bâb-ı Defteri Baş Muhasebe Kalemî Defterleri (*D. BŞM. d.*), nr. 4570. Defterde *Nâsır-ı Cenk* kalyonundaki personele verilecek maaş 3 aylık üzerinden hesaplanmıştır.

20 İskelet-önce teknik de denilen bu modelin ayırt edici özelliği kalyonlara şekillerini veren bodoslamalar ile kaburgaların, kaplama kerestelerinden önce omurgaya yerleştirilmeleriydi (Muharrem Sinan Dereli, *XVIII. Yüzyılda Kalyon Teknolojisi ve Osmanlı Kalyonları*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010, s.31).

geminin ambarlarını ortaya çıkaracak keresteler konulur ve kış tarafı yapıldığı esnada da dümeni hazırlanırdı. İkinci aşamada, ahşap teknenin kaburgaları oluşturulurdu. Bu işlemde omurganın üzerine önce kaburgayı meydana getiren döşekler atılırdı. Daha sonra döşeklerin üzerine gelecek şekilde postalar²¹ sağdan ve soldan yukarı doğru yerleştirilirdi. Postaların üzerine de borda ve karine levhaları dizilirdi. Bütün bunlarla birlikte tekne her iki tarafı sarılmış bir vaziyet alırdı. Üçüncü aşamada, kaplaması sarılmamış durumdaki kalyonun kaburgalar arası, bazı levha ve postalarla doldurulurdu. Dördüncü aşamada, omurganın üzerine gelecek şekilde sütun denilebilecek puntallar²² çakılırdı. Puntalların üzerine de boylamasına kemereler²³ ve kirişler²⁴ atılır, ardından güverte kaplamaları yerleştirilirdi. Bu işlem sonunda geminin iskeleti ortaya çıkardı. Bu safhada inşaya, teknenin içi yukarı doğru üç kısma (ambar) kadar bölünerek devam edilebilirdi. Ambarların kapakları geminin güvertesi yapılırken ölçüsüne göre kesilerek hazırlanırdı. Top kapaklarının (lumbar) yapımı da inşa esnasında gerçekleşir, bunlar için ayrılacak boşluklar ölçülü bir şekilde kesilirdi. Beşinci aşamada ise, kaburgaların üzeri kaplama levhalarıyla örtülür ve birbirlerine çiviyile birleştirilirdi.²⁵

Yukarıda zikredildiği üzere, inşaları beş aşamada tamamlanan kalyonların daha sonra karadan denize indirilmeleri sürecine geçilirdi. Kalyonların inşalarının bitirilmesi yaklaştığında öncelikle denize indirilmelerini sağlayacak kaptan, marangoz, burgucu, bâdbânî (yelkenci), vardıyan, dalgıç gibi personel ile başta felenk ve kızak olmak üzere çeşitli malzemeler temin edilirdi.²⁶ Bunların hızlı bir şekilde tedarik edilmesi kalyonların denize indirilme aşamasında belirleyici rol oynardı. Eğer gerekiyorsa denize indirileceği yer herhangi bir kazaya veya hasara neden olmamak için tombaz veya sandallardan istifade edilerek temizlenirdi.²⁷ Hazırlıkların tamamlanmasıyla birlikte kalyonlar, meyilli ve kolay hareket edebilmesi için don yağı sürülen kızak²⁸ üzerinden felenkler²⁹ kullanılarak denize indirilirdi.³⁰

21 Gemilerin kaburgalarını teşkil eden ve ıskarmoz denilen ağaçlar hakkında kullanılan genel bir tabirdir (Lütfü Gürçay, *Gemicî Dili*, İstanbul 1962, s.206, 324).

22 Kemelerin altına ortasından veya gerekli görülen yerlerinden yukarı doğru konulan desteklerdir {Süleyman Nutki, *Kamûs-ı Bahri Deniz Sözlüğü*, (haz. Mustafa Pultar), İstanbul 2011, s.237}.

23 Gemilerin bir tarafından diğer tarafına uzanan ve ıskarmozlara bağlı kalan ağaçlar veya köşebent demirleridir (Nutki, *Kamûs-ı Bahri*, s.156).

24 Güverte altı uzantıdır (Refik Akdoğan, *Türkçe-İngilizce Ansiklopedik Denizcilik Sözlüğü*, İstanbul tarih-siz, s.187).

25 Levent Düzcü, *Yelkenliden Buharlıya Geçişte Osmanlı Denizciliği (1827-1853)*, İstanbul 2017, s.66-68.

26 OA, Muallim Cevdet Tasnifi-Bahriye (C. BH.), nr. 5085, 6098, 7430, 8509; Şenay Özdemir Gümüş, "Osmanlı'da Gemilerin Denize İndirilmesi", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.8, S.1, 2010, s.25-28.

27 OA, C. BH., nr. 9152, 11062.

28 Üzerinde gemi inşa edilen tezgahlara kızak adı verilir. Ancak yeni gemi inşa edilenler ile bakım amacıyla karaya çekilen gemilerin altına sürülen hareketlileri farklı tezgahlardır. Bunlardan ilkinde yerli kızak, ikincisine ise hareketli kızak denilir (Nutki, *Kamûs-ı Bahri*, s.160).

29 Gemilerde veya hariçte ağır bir cisim bulunduğu yerden nakletmek için çam serenlerinden yapılan kısa kütüklerdir (Nutki, *Kamûs-ı Bahri*, s.90).

30 Gümüş, *a.g.m.*, s.25-28.

Kalyonların denize indirileceği esnada bazı teşrifat kuralları da uygulanırdı. Eğer kalyon Tersane-i Amire'de inşa edilmiş ise öncelikle hangi gün ve saatte denize indirileceğine dair müneccimbaşıdan bir zayıçe³¹ alınırdı.³² Bu şekilde merasimin icra olunacağı vakit belirlendikten sonra şeyhülislam, baş defterdar, yeniçeri ağası ve ileri gelen devlet ricali reisülküttab tarafından davet edilir, törene sadrazam ve padişah katılacaksa oturacakları yerler önceden ayrılırdı. Tersane-i Amire'de demirli bir başka geminin güvertesinde hazırlanan bu yerler gölgelikli olur; padişah geminin arka tarafında ve sadrazam da orta direk yakınında otururdu. Padişahın yerini almasıyla birlikte kaptan-ı derya ve Tersane-i Amire emini denize indirilecek kalyonun yanına giderek emir beklerlerdi. Padişahın müsaadesinin ardından dualar eşliğinde baş ve kış taraflarında kurbanlar kesilen kalyon denize indirilirdi. Kalyonun denize indirme işlemi tamamlandığında devlet ricaline hilatler giydirilir³³ ve inşada hizmeti geçen görevlilere de hediyeler dağıtılırdı.³⁴ Ayrıca, kalyonun denize indirilmesinden sonra yapılan top atışları da törenin önemli bir parçasını oluştururdu.³⁵

Denize indirilirken uygulanan teşrifat genel anlamda bu şekilde olan kalyonlara hususî isimler verilmesi de âdettendi. Kalyonların inşaları sürerken bir isim listesi hazırlanır ve kaptan-ı derya tarafından padişaha takdim olunurdu. Bu listede, donanmada daha önce görev yapıp hizmetten çekilen kalyonların isimleri veya yeni isimler yer alırdı. Padişah teklif edilenlerden birini seçebilir veya kendisi başka bir ismi kararlaştırabilirdi. Bilahare bu isim, inşası tamamlanıp denize indirileceği esnada kalyona konulurdu.³⁶ XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle Çeşme Vak'ası'nın ardından, kalyonlara askeri teşvik edici isimler verildiği görülür. İncelenen dönem içerisinde Osmanlı donanması mevcudunda yer alan Şehbâz-ı Bahrî, Peleng-i Bahrî, Nâsır-ı Cenk, Mukaddime-i Nusret, Nivâd-i Fütüh, Bed'-i Nusret, Şeşpâ-yı Bahrî, Melikü'l-bahrî, Burc-ı Zafer ve Pulâd-ı Bahrî kalyonları bu tip isimlere örnek gösterilebilir. Kalyonlara *Fethü'l-fettâh*, *Înâyet-i Hakk*, *Hıfz-ı Hüdüâ*, *Tevfikullah* gibi dinî motifli, yaratıcıdan zafer veya yardım niyaz eden isimler de verilirdi. Ayrıca, çeşitli hayvanlardan esinlenilerek *Anka-yı Bahrî* veya *Ejder-i Bahrî* isimleri konulan kalyonlara da rastlanmaktaydı.³⁷

31 Belli zamanlarda yıldızların yerlerini ve durumlarını gösteren cetvellere zayıçe denilir (Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.III, İstanbul 1983, s.648).

32 Salim Aydüz, "Osmanlı Devleti'nde Müneccimbaşılık", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, S.1, 1995, s.182.

33 Mesela bir kalyonun denize indirilmesi münasebetiyle I. Abdülhamid'in huzurunda Kaptan-ı derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa'ya yeni han kumaşa kaplı bir samur kürk giydirilmişti (OA, C. BH., nr. 11654).

34 Orhan Şaik Gökyay, "Osmanlı Donanması ve Kapudân-ı Derya ile İlgili Teşrifat Hakkında Belgeler", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.12, 1982, s.51-55; Gümüş, a.g.m., s.17-18.

35 OA, *MAD. d.*, nr. 3014, s.120; Ali Emîrî Tasnifi-Abdülhamid I (AE. SABH. I.), nr. 3335.

36 Bahri S. Noyan, "Eski Gemilerimizin İsimleri", *Hayat Tarih Mecmuası*, C.I, S.1, 1978, s.92-93.

37 Zorlu, a.g.e., s.201-205; Noyan, a.g.m., s.92.

3- Kalyonların İnşa Süreleri ve Maliyetleri

Kalyonların inşası tamamlanarak denize indirilme süreleri büyüklüklerine göre farklılık gösterirdi. Bununla birlikte boyutları küçük olanların da uzun sürede inşa edildikleri olurdu. Kalyonların denize indirilme sürelerini belirleyen önemli bir faktör ise özellikle taşra tersanelerinde inşaya nezaret eden yerel görevlilerin performanslarıydı. Mesela Rodos’da Haziran 1770’te yapımına başlanan 45’er zirâlık (34 metre) 3 adet kalyon, inşaya nezaret eden Mutasarrıf Ahmed Bey’e Mayıs 1775’e kadar nakden 65.000 kuruş, 5.287 kantar (298.445 kg) demir, 5 adet lenger ve sair malzeme gönderilmesine rağmen denize indirilememişti. Bunun üzerine Ahmed Bey, Rodos mutasarrıflığından azledilmiş ve kalyonların inşa işi Murabıtzâde el-Hac Hüseyin Kaptan’a verilmişti.³⁸ Tablo 1’de dönem içerisinde denize indirilen farklı büyüklükteki kalyonların inşa süreleri bulunmaktadır. Bu tablo incelendiğinde inşası açısından en uzun sürede tamamlananın Midilli’deki 51,5 zirâlık kalyon (39 metre) ve en kısa sürede bitirilenin ise Sinop’taki 51 zirâlık (38,5 metre) kalyon olduğu görülecektir.

Tablo 1. Kalyon İnşa Süreleri

Uzunluk	İnşa Yeri	İnşa Başlangıç-Bitiş	İnşa Süresi	Adet
55 zirâ (41,5 metre)	Tersane-i Amire	Mayıs 1770 ¹ -Ocak 1773 ²	2 sene 7 ay	1
53 zirâ (40 metre)	Tersane-i Amire	Mayıs 1770 ³ -Ocak 1775 ⁴	4 sene 7 ay	1
51 zirâ (38,5 metre)	Sinop	Mayıs 1770-Haziran 1772 ⁵	2 sene	2
51,5 zirâ (39 metre)	Midilli	Ekim 1774-Temmuz 1777 ⁶	2 sene 9 ay	1
51 zirâ(38,5 metre)	Sinop	Aralık 1774-Ağustos 1777 ⁷	2 sene 8 ay	2
55,5 zirâ (42 metre)	Tersane-i Amire	Mayıs 1775-Şubat 1777 ⁸	1 sene 9 ay	1
45,5 zirâ (34,5 metre)	Taşöz	Haziran 1776-Ocak 1778 ⁹	1 sene 6 ay	1
51,5 zirâ (39 metre)	Midilli	Ocak 1777-Ocak 1782 ¹⁰	5 sene	1
53,5 zirâ (40,5 metre)	Limni	Temmuz 1780-Kasım 1782 ¹¹	2 sene 4 ay	1

Kalyonların inşa masrafları çeşitli kalemlerden meydana gelmekteydi. Bunları genel anlamda inşa için gerekli kereste, demir, yelken bezi gibi malzeme tutarları ile marangoz, burgucu, kalafatçı, oymacı ve sair çalışanlara ödenen ücretler olmak üzere iki ana gruba ayırmak mümkündür. Mesela Şubat 1775’te Midilli’de yapımına başlanan 51,5 zirâ (39 metre) uzunluğundaki kalyon için denize indirildiği Temmuz 1777’ye kadar 30 aylık sürede inşa malzemelerinden keresteye 36.144,5 kuruş, demir ve bazı eşyalara 31.719,5 kuruş ve marangoz, burgucu, kalafatçı gibi çalışanlara da 56.805 kuruş ödeme yapılmıştı.³⁹ Tablo 2’de incelenen dönem içerisinde denize indirilen 4 adet çeşitli büyüklükteki kalyonun inşa masrafları bulunmaktadır. Ayrıca, inşaları devam eden 4 adet kalyona yapılan ve denize indirilecek duruma geldiklerinde toplamda tahmini ne kadar

³⁸ OA, D. BŞM. d., nr. 4421; C. BH., nr. 5675, 5830.

⁴⁰ OA, D. BŞM. TRE. d., nr. 15002, s.2-3.

masraf yapılacağı görülmektedir:

Tablo 2. Kalyon İnşa Masrafları

Uzunluk	İnşa Yeri	Adet	Yapılan Harcama	Yapılacak Harcama	İnşa Masrafı
51,5-47,5 zirâ (39-36 metre)	Sinop	2	27.030,5 kuruş	97.969,5 kuruş	125.000 kuruş ¹²
51,5 zirâ (39 metre)	Midilli	1	-	-	56.805 kuruş ¹³
51,5 zirâ (39 metre)	Midilli	1	-	-	102.789 kuruş ¹⁴
51 zirâ (38,5 metre)	Limni	1	-	-	79.583 kuruş ¹⁵
47,5 zirâ (36 metre)	Midilli	1	37.600 kuruş	54.560 kuruş	92.160 kuruş ¹⁶
47,5 zirâ (36 metre)	Bodrum	2	47.605 kuruş	136.715 kuruş	184.320 kuruş ¹⁷
45 zirâ (34 metre)	Midilli	1	-	-	67.500 kuruş ¹⁸
37,5 zirâ (28,5 metre)	Kemer	2	20.000 kuruş	117.064 kuruş	137.064 kuruş ¹⁹

4- Kalyonların İnşa Edildikleri Yerler ve Mevcutları

Osmanlı donanmasında kalyonlar çeşitli tersanelerde inşa edilmekteydi. İncelenen dönemde Tersane-i Amire ve özellikle kerestelerin elde edildiği ormanlık alanlara yakın ve denizden rahat ulaşılabilen Sinop, Midilli, Limni, Kemer, Bodrum ve Taşöz kalyon inşasında öne çıkan yerlerdi. Bunlardan Midilli, Sinop ve Limni’de 51-53,5 zirâ (38,5-40,5 metre); Bodrum, Kemer ve Taşöz’de de 37,5-47,5 zirâ (28,5-36 metre) uzunluklarında nispeten daha küçük kalyonların inşa edildikleri görülür. Tersane-i Amire’de ise 53-55,5 zirâ (40-42 metre) uzunluklarındaki kalyonların inşalarının tamamlanarak denize indirildikleri anlaşılmaktadır.⁴⁰

Rusya’yla girilen 1768-1774 savaşı esnasında 1769’da Osmanlı donanmasında seferber olabilecek durumda toplam 22 adet kalyon bulunmaktaydı.⁴¹ Osmanlı Devleti,

40 Bkz. Tablo 3. Bunlardan Tersane-i Amire’nin yanında taşradaki Sinop ve Midilli’deki tezgahların incelenen dönemin öncesinde de oldukça aktif oldukları görülmektedir. Nitekim 1701-1767 seneleri arasında taşra tezgahlarında inşa edilen kalyonların %63,8’i Sinop ve Midilli’de yapılmıştır (Enes Depe, *18. YY’da Taşra Tezgahlarında Kalyon İnşa Organizasyonu*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017, s.15).

41 Aydın, *a.g.e.*, s.125, Tablo 22.

Çeşme'deki olayın ardından donanmadaki başta kalyon olmak üzere diğer tiplerdeki gemi eksikliğini giderebilmek için yoğun bir inşa faaliyeti başlattı. Nitekim Temmuz 1772'de Tersane-i Amire, Sinop, Midilli ve Rodos'ta 9 adet kalyonun inşası devam etmekteydi.⁴² Halil Hamid Paşa'nın sadareti (1782-1785) zamanında Akdeniz ve Karadeniz'e ihraç olunacak miktarda Tersane-i Amire'de de hazır vaziyette gemi bulundurulması kararlaştırıldı. Bu kararın ardından inşaları devam eden kalyonların bir an evvel denize indirilmelerine gayret gösterildi. Donanmandaki kalyon sayısının arttırılmasına dönük izlenen bu politikalar kısa sürede semeresini verdi. Tersane-i Amire'de görevlendirilen ilk Fransız uzman heyetinin sorumlusu mühendis Le Roy'un hazırladığı rapora göre 1784'te Osmanlı donanmasında 23'ü kalyon olmak üzere toplam 78 adet gemi yer almaktaydı. 5 adet kalyonun inşası da sürmekteydi.⁴³ İngiltere'nin hazırladığı listede ise 1787'de donanmada toplam 125 adet çeşitli türde gemi bulunmaktaydı. Bunlardan 9'u 70-76, 10'u 60-66 ve 7'si 50-54 toplu hatt-ı harp gemileriydi. 2'si 74, 2'si 64 ve 2'si 54 toplu hatt-ı harp gemileri de inşa halindeydi.⁴⁴ Buna karşılık Osmanlı Devleti'nin hazırladığı listelerde donanmanın gemi mevcutlarında farklılıklar bulunur. 1786-87'ye ait bir listede donanmada 22'si kalyon ve 17'si diğer türlerden toplam 39 adet geminin olduğu görülür.⁴⁵ Dönemin sonuna gelindiğinde 1789-90'da bu sayı 18'i kalyon ve 35'i diğer tür gemiler olmak üzere 53 adete çıkar.⁴⁶ III. Selim'in (1789-1807) saltanatının başlarında 1791'de donanmadaki gemi mevcuduna dair bir başka kayıta ise kalyonlar yine 18 ve toplam gemi sayısı 90 adet olarak verilir.⁴⁷

---

42 OA, *MAD. d.*, nr. 10390, s.179.

43 Daniel Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, (çev. Ahmet Maden-Sertaç Canpolat), İstanbul 2018, s.221.

44 Zorlu, *a.g.e.*, s.36.

45 DTA, *Kalyon Masraf Defteri*, nr. 23, s.23; BOA, *MAD. d.*, nr. 2925, s.204.

46 DTA, *Kalyon Masraf Defteri*, nr. 31, s.2.

47 Safvet, "1205'te Donanmamız", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası (TOEM)*, C.IV, S.22, 1329, s.1373.

Tablo 3. 1786-87’de Osmanlı Donanmasındaki Kalyon Mevcudu⁴⁸

Kalyon İsmi	Uzunluk	İnşa Yeri	Denize İndiriliş
Mukaddime-i Nusret	59 zirâ (44,5 metre)	Tersane-i Amire	1787 ²⁰
Melik-i Bahrî	57,5 zirâ (43,5 metre)	Tersane-i Amire	1778
Anka-yı Bahrî	55 zirâ (41,5 metre)	Tersane-i Amire	1773
Pulâd-ı Bahrî	53,5 zirâ (40,5 metre)	Limni	1782
Fethü'l-fettâh	53 zirâ (40 metre)	Tersane-i Amire	1775
Mesudiye	51 zirâ (38,5 metre)	Sinop	1772
Mansuriye	51 zirâ (38,5 metre)	Sinop	1772
Peleng-i Bahrî	51 zirâ (38,5 metre)	Sinop	1777
Nüvîd-i Fütûh	51 zirâ (38,5 metre)	Sinop	1777
Ejder-i Bahrî	51 zirâ (38,5 metre)	Midilli	1782
Hediyetü'l-mülûk	47 zirâ (35,5 metre)	Taşöz	1778
Înâyet-i Hakk	47 zirâ (35,5 metre)	Tersane-i Amire	1781 ²¹
Bed'î-i Nusret	45,5 zirâ (34,5 metre)	Tersane-i Amire	1785 ²²
Şehbâz-ı Bahrî	45 zirâ (34 metre)	Rodos	1779
Hıfz-ı Hüdâ	45 zirâ (34 metre)	Rodos	1780
Burc-ı Zafer	43 zirâ (32,5 metre)	Eflak	1778
Sayyâd-ı Bahrî	43 zirâ (32,5 metre)	Kazdağı	1779
Fatih-i Bahrî	43 zirâ (32,5 metre)	Satın alınmıştır	1779
Şeşpâ-yı Bahrî	43 zirâ (32,5 metre)	Sinop	1780
Tevfikullah	43 zirâ (32,5 metre)	Rodos	1780
Nâsır-ı Cenk	41 zirâ (31 metre)	Tersane-i Amire	1766
Muradiye	41 zirâ (31 metre)	Rodos	1776

Osmanlı Devleti, donanmadaki gemilerin mevcudunu arttırmanın yanı sıra niteliğini geliştirebilmek amacıyla da önemli adımlar atmıştı. Çeşme Vak'ası'nın ardından eğitilmiş personele şiddetle ihtiyaç duyulduğundan Kaptan-ı derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın isteği ve Fransız uzman Baron de Tott'un nezaretinde 29 Nisan 1775'te bir *Hendesehane* açılmıştı.⁴⁹ Bu okul Ataullah Efendi'nin Tersane-i Amire eminliği esnasında 5 Kasım 1784'te Tersane Zindanı civarında yaptırılan birkaç odadan müteşekkil yeni binasına taşınmış ve burada sonraki senelerde yerli ve yabancı hocaların ders verdikleri tam teçhizatlı bir deniz mühendislik okuluna dönüşmüştü.⁵⁰ Bu süreçte gemi inşa teknolojisinin modernleştirilmesine de çalışılmıştı. 1784-1788 seneleri arasında

48 DTA, *Kalyon Masraf Defteri*, nr. 23, s.23; BOA, *MAD. d.*, nr. 2925, s.204.

49 Kemal Beydilli, "Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyün", *TDVİA*, XXXI, 2006, s.514.

50 Mustafa Kaçar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Teknik Eğitimde Modernleşme Çalışmaları ve Mühendishanelerin Kuruluşu (1808'e Kadar)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C.II, 1998, s.87-93; Zorlu, *a.g.e.*, s.34.

Tersane-i Amire’de istihdam olunan Fransız mühendisler, Avrupa’daki modellerini esas alarak 1 kalyon, 2 firkateyn, 4 korvet, 1 bumbarta, 1 tombaz ve üç ayrı tipte 79 adet şalope inşa etmişlerdi.⁵¹

Personelin eğitimleri ve gemi inşa teknolojisinin iyileştirilmesine yönelik bu adımların atılmasına rağmen donanmanın dönem içerisindeki durumuyla ilgili yabancı gözlemciler bazı eleştirilerde bulunurlar. Bunlar arasında Osmanlı Devleti’nin sınırları içerisinde 1770 senesinden itibaren çeşitli seyahatler yapan ve Kaptan-ı derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa’yla da görüşen Fransız Comte de Bonneval’in Osmanlı denizciliğinin durumuna dair 1784’te ülkesine gönderdiği rapor başta gelir. Bu raporda Comte de Bonneval, Osmanlı Devleti’nin Çeşme’de donanmasını personelin cehaletinden dolayı kaybettiğini, cesaretiyle ünlenen Cezayirli Gazi Hasan Paşa’nın esasen denizci kökenli olmadığını ve efendisinin nezdindeki itibarını aç gözlülüğünü tatmin etmek için kullanmaya çalıştığının düşünüldüğünü aktarır. Donanmadaki gemi kaptanlarının seyrüsefer, manevra ve savaş taktiği hakkında bilgilerinin yetersiz olduğunu savunan Comte de Bonneval, bunların görevlerine rüşvetle atandıklarını ileri sürer. Gemilerde pusula kullanılmadığını ve sefer esnasında gidilecek güzergahın belirlenmesinde tamamen pratik bilgilerden istifade edildiğini belirtir. Osmanlı Devleti’nin inşa ve teçhiz teknolojisinde bazı ilerlemeler kaydetmekle beraber gemilerin güvertelerinin ahşaptan yapıldığını, kalafat ve tamirlerinin de ihmal edildiğini anlatır. Gemilerde her çapta topun yer aldığını ve büyüklükleri farklı güllerin yan yana bulundurulmasının seçim yapılmasını gerektirdiğinden ateşleme esnasında bunun zaman kaybına neden olduğunu ifade eder. Donanmada 24 adet savaş gemisinin bulunduğunu ve bunlardan 16’sının durumunun iyi olduğundan bahseder. Ancak dengelerinde bozulma meydana gelmemesi için sefer dönüşlerinde kenar ve baştaki savaş malzemeleri üzerlerinden alınmadığından iyi durumdaki gemilerin de kısa süre içerisinde bozulmaya başlayacağını iddia eder.⁵² Yine bir başka yabancı gözlemci Hollandalı Büyükelçi Van Dedem’in 1785’teki sekreteri Joost Frederic Tor, Midilli’de 1,5 senedir kızakta tamir edilmeyi bekleyen bir geminin bulunduğunu ve özellikle Çanakkale’deki nakliye gemileri ile hisarların kötü durumda bulunduğunu belirtir.⁵³ Osmanlı topraklarında seyahat eden ve bu vesileyle İstanbul’a da uğrayan Venezuelalı General Miranda ise 8 Eylül 1786 tarihli notlarında donanmanın 50-75 top taşıyan 20 gemi, 12 firkateyn ve 30’a yakın daha küçük tipte parçalardan oluştuğunu ifade eder. Bu gemilerin yaş malzeme kullanılarak inşa edildiklerinden ömürlerinin 7-8 seneyi geçmeyeceği tespitini de ekler.⁵⁴

51 Panzac, *a.g.e.*, s.222-223.

52 Enver Ziya Karal, “Osmanlı Tarihine Dair Vesikalar”, *Belleten*, C.IV, S.14-15, Ankara 1940, s.178-180.

53 Zorlu, *a.g.e.*, s.34.

54 *Venezuela’lı General Miranda’nın Türkiye’ye Dair Hâtratu*, (der. Fuad Carım), İstanbul 1965, s.56-57.

5- Kalyonların Hizmetten Çekilmeleri

Kalyonlar, uzun süre denizde görev yapmalarından dolayı ahşap ve metal aksamlarının tamir edilemeyecek kadar kullanılamaz hale geldiklerinde veya kaza yaptıklarında hizmetten çekilirlerdi. Donanmada ihtiyaç duyulmadığına karar verilen kalyonlar ise devlet tarafından satılırdı. Diğer taraftan, kalyonların hizmetten çekilmesi düşünüldüğünde bazı hususlara dikkat edilirdi. Öncelikle Tersane-i Amire emini kalyonun *erbâb-ı vukufa* muayenesini yaptırtarak göreve devam edemeyeceğini kesinleştirir ve durumu ilgili mercilere bildirirdi. Kalyonun hizmetten çekilmesi uygun görülürse fesh işlemine başlanır ve buna Tersane-i Amire emini veya bir başka devlet görevlisi nezaret ederdi. Fesh işleminin ardından kalyonun ahşap kısmından ayrılan keresteden kullanılabilecek durumdakiler Kereste (Çûb) Mahzeni'ne verilir; diğerleri ise bedeli mukabilinde esnafa satılırdı. Kalyondan ayrılan metal parçalar da Kurşunlu (Sürb) Mahzen'e teslim edilirdi. Esnafa satılan kerestenin geliri Hazine-i Amire'ye gönderilebilir veya Tersane-i Amire'nin bütçesine irat olarak kaydolunabilirdi.⁵⁵ Tablo 4'te dönem içerisinde hizmetten çekilen kalyonlar görülmektedir. Buna göre 11'i fesh, 4'ü kaza ve 1'i satılmak üzere toplam 16 kalyonun donanmadaki görevlerinin sonlandırıldığı anlaşılmaktadır.

Tablo 4. Osmanlı Donanmasında Hizmetten Çekilen Kalyonlar

Kalyonun İsmi	Hizmetten Çekilme Nedeni	Hizmetten Çekildiği Sene
Şehbâz-ı Bahrî	Fesh	1771 ²³
Nüvîd-i Fütûh	Fesh	1773 ²⁴
Perr-i Bahrî	Fesh	1773 ²⁵
Dâd-ı Hakk	Kaza	1775 ²⁶
Peleng-i Bahrî	Fesh	1777 ²⁷
Ejder-i Bahrî	Kaza	1778 ²⁸
Nâsır-ı Bahrî	Fesh	1778 ²⁹
Ukab-ı Bahrî	Kaza	1779 ³⁰
Mukaddime-i Nusret	Satılmıştır	1779 ³¹
Sayyâd-ı Bahrî	Fesh	1779 ³²
Nusret-i Yezdan	Kaza	1781 ³³
Muradiye	Fesh	1782 ³⁴
Hümâ-yı Bahrî	Fesh	1783 ³⁵
Mebde'-i Nusret	Fesh	1785 ³⁶
Feyz-i Hüda	Fesh	1785 ³⁷
Mazhar-ı Tevfik	Fesh	1786 ³⁸

⁵⁵ OA, MAD. d., nr. 10392, s.167.

Sonuç

Osmanlı donanmasının temeli, XIV. yüzyılın ortalarında Gelibolu'ya geçilmesi ve burada Bizans'tan devralınan tersanenin yeniden düzenlenerek gemi inşa edilebilecek bir hüviyete kavuşturulmasıyla atıldı. Donanmanın gemi tipi açısından muharip gücünü ağırlıklı olarak kürekle hareket eden kadırgalar meydana getirmekteydi. Fakat XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren donanmada kullanılan gemi tipinde mühim bir değişim yaşandı. Girit Savaşı esnasında yelkenle hareket eden kalyonlara geçiş yapan Venedik'in, Çanakkale Boğazı'nı abluka altına alarak donanmanın çıkışını önlemesi Osmanlı Devleti'ni kullandığı gemi tipini değiştirmeye sevketti. Birkaç denemenin ardından kalıcı olarak kullanılmaya başlanan ve 1701'de çıkarılan Bahriye Kanunnamesi'yle de personel nizamı ile sayıları belirlenen kalyonlar, XIX. yüzyılın ilk yarısında buharlı gemilere geçişe kadar donanmada görev yaptılar.

Rusya'yla girdiği 1768-1774 Savaşı esnasında 1769'da Osmanlı donanmasında seferber olabilecek durumda 22 adet kalyon bulunmaktaydı. Bu savaşta karanın yanında denizden de bir cephe açmaya karar veren Rusya, hazırladığı bir donanmayı İngiltere'nin yardımıyla Akdeniz'e yolladı. Rusların 1770 senesi baharında Mora'ya ulaşarak faaliyetlere başlaması üzerine, Osmanlı merkezî yönetimi de harekete geçerek Akdeniz'e Kaptan-ı derya Hüsameddin Paşa komutasında bir donanma gönderdi. Ancak birkaç defa karşılaşmasına rağmen geri çekilerek Çeşme Limanı'na sığınan Osmanlı donanması, Ruslar tarafından 6-7 Temmuz 1770'te yakıldı. Bu hadise dolayısıyla Osmanlı Devleti, 5.000-6.000 kadar personelini ve donanmada yer alan çeşitli türdeki 62 adet civarında gemisini kaybetti.

Çeşme'deki hadise nedeniyle donanma gücü zaafa uğrayan Osmanlı Devleti, daha sonra yoğun bir gemi inşasına başladı. 1770-1789 arasındaki 19 senelik sürecin sonuna gelindiğinde Osmanlı donanmasının mevcudu 18'i kalyon olmak üzere -farklı sayılar verilmekle beraber- en az 53 adet gemiye ulaştı. Tersane-i Amire, Sinop, Midilli, Limni, Kemer, Bodrum ve Taşöz kalyon inşa edilen yerlerdi. Kalyonların inşa süreleri ve maliyetleri, istisnaî bir durum olmadığı takdirde, büyüklüklerine göre değişmekteydi. Tespit edilebildiği kadarıyla inşa süresi bakımından en uzun Ocak 1777-Ocak 1782'de Midilli'de 51,5 zirâ (39 metre) ve en kısa Aralık 1774-Ağustos 1777'de Sinop'taki iki adet 51 zirâ (38,5 metre) büyüklüğündeki kalyonlar denize indirildi. Bu süreçte 11'i fesh, 4'ü kaza ve 1'i de satılarak toplam 16 adet kalyon hizmetten çekildi.

Çeşme Vak'ası'nın ardından Osmanlı Devleti, donanmadaki kalyon ve diğer gemi türlerinde oluşan sayısal eksikliği gidermeye çalışmasının yanında özellikle personelin eğitimi ve profesyonelleşmesine yönelik de önemli adımlar attı. Kaptan-ı derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın gayretleriyle öncelikle deniz subayı adaylarını eğitmek üzere bir *Hendesehane* açıldı ve ardından gemilerde görev yapan personelin daimî İstanbul'da ikametlerini temin için *Kalyoncu Kışlası* yaptırıldı. Kışlada barınacak 8.700 civarında kalyoncu olağanüstü bir durumda donanmanın hızlıca harekete geçmesinin önüne

açacaktı. Gemi inşa teknolojisinde de bazı iyileştirmeler hayata geçirildi. 1784-88 seneleri arasında Tersane-i Amire'de görevlendirilen Fransız uzman heyeti Avrupa'daki modellerini esas alarak çeşitli tipte gemiler inşa ettiler. Bütün bunlara rağmen Osmanlı Devleti'nin, gemi inşa teknolojisi ve personelin eğitiminde ne kadar ilerleme kaydettiği ise şüphelidir.

Kaynakça

I. Arşiv Kaynakları

A. Osmanlı Arşivi (OA)

1. Defterler

- Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Kalemî Defterleri (*D. BŞM. d.*), nr. 4421; 4467; 4570.
- Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Tersane Eminliği Defterleri (*D. BŞM. TRE. d.*), nr. 15002; 15042; 15051; 15052; 15060; 15096; 15120.
- Maliyeden Müdevver Defterler (*MAD. d.*), nr. 2925; 3014; 3988; 4122; 10384; 10388; 10390; 10391; 10392; 10396; 10398; 10404; 10406; 10412.

2. Belgeler

- Ali Emîrî Tasnîfî-Abdülhamîd I (AE. SABH. I.), nr. 3335.
- Muallim Cevdet Tasnîfî-Bahriye (C. BH.), nr. 2963; 5085; 5675; 5830; 6098; 7430; 8509; 9152; 11062; 11654.
- Hatt-ı Hümayun (HAT.), nr. 4543.

B. İstanbul Deniz Müzesi Deniz Tarihi Arşivi (DTA)

- Kalyon Masraf Defteri, nr. 31; 23.

II. Kaynak Eserler

AHMED VÂSİF EFENDİ, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaikü'l-Ahbâr*, (yay. haz. Mücteba İlgürel), İstanbul 1978.

ÇALIŞKAN, Muharrem Saffet, (*Vekayi'nüvis*) *Enverî Sadullah Efendi ve Tarihinin I. Cildi'nin Metin ve Tahlili (1182-1188/1768-1774)*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2000.

ÇİÇEK, Hikmet, (*Vekayi'nüvis*) *Sadullah Enverî Efendi ve Tarihi'nin II. Cildi'nin Metin ve Tahlili*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Atatürk Üniversitesi Türkiyat, Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum 2018.

SAĞLAM, Nevzat, *Ahmed Vâsîf Efendi ve Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaiku'l-Ahbârı 1166-1188/1752-1774 (İnceleme ve Metin)*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Marmara

Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014.

ŞEM'DÂNÎZÂDE FINDIKLILI SÜLEYMAN EFENDİ, *Mür'î-î-tevârih*, (yay. haz. Münir Aktepe), C.II-B, İstanbul 1980.

Taylesanizâde Hâfız Abdullah Efendi Tarihi İstanbul'un Uzun Dört Yılı (1785-1789), (yay. haz. Feridun Emecen), C.I, İstanbul 2003.

III. Sözlükler

AKDOĞAN, Refik, *Türkçe-İngilizce Ansiklopedik Denizcilik Sözlüğü*, İstanbul tarihsiz.

GÜRÇAY, Lütfü, *Gemici Dili*, İstanbul 1962.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.III, İstanbul 1983.

SÜLEYMAN NUTKİ, *Kamûs-ı Bahri Deniz Sözlüğü*, (haz. Mustafa Pultar), İstanbul 2011.

IV. Seyahatname, Araştırma ve İncelemeler

AKTEPE, M. Münir, “Çeşme Vak'ası”, *TDVİA*, C.VIII, 1993, s.288-289.

ANDERSON, Roger Charles Anderson, *Naval wars in the Levant, 1559-1853*, Princeton 1952.

AYDIN, Yusuf Alperen, *Sultanın Kalyonları Osmanlı Donanmasının Yelkenli Savaş Gemileri (1701-1770)*, İstanbul 2011.

AYDÜZ, Salim, “Osmanlı Devleti'nde Müneccimbaşılık”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, S.1, 1995, s.159-207.

BEYDİLLİ, Kemal, “Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyün”, *TDVİA*, C.XXXI, 2006, s.514-516.

BOSTAN, İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara 1992.

“Osmanlıların Denize Açılma Sürecinde Gelibolu”, *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, İstanbul 2011, s.33-46.

“Kadırga'dan Kalyon'a XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Gemi Teknolojisi'nin Değişimi”, *Osmanlı Araştırmaları*, C.XXIV, 2004, s.65-86.

- Çeşme Deniz Muharebesi Faciası ve Akdeniz’de İlk Rus Donanması, (çev. Ali Rıza Seyfi), İstanbul 1943.
- DEPE, Enes, *18. YY. ’da Taşra Tezgahlarında Kalyon İnşa Organizasyonu*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017.
- DERELİ, Muharrem Sinan, *XVIII. Yüzyılda Kalyon Teknolojisi ve Osmanlı Kalyonları*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.
- DÜZCÜ, Levent, *Yelkenliden Buharlıya Geçişte Osmanlı Denizciliği (1827-1853)*, İstanbul 2017.
- GÖKYAY, Orhan Şaik, “Osmanlı Donanması ve Kapudân-ı Derya ile İlgili Teşrifat Hakkında Belgeler”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.12, 1982, s.25-84.
- GÜMÜŞ, Şenay Özdemir, “Osmanlı’da Gemilerin Denize İndirilmesi”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.8, S.1, 2010, s.15-36.
- İLGÜREL, Mücteba, “Levent”, *TDVİA*, C.XXVII, 2003, s.149-151.
- İNALCIK, Halil, “Osmanlı Deniz Üssü Gelibolu”, *Türk Denizcilik Tarihi*, (ed. Bülent Arı), Ankara 2002, s.99-105.
- KAÇAR, Mustafa, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Askeri Teknik Eğitimde Modernleşme Çalışmaları ve Mühendishanelerin Kuruluşu (1808’e Kadar)”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C.II, 1998, s.69-137.
- KARAHAN, Ali, *Cezayirli Gazi Hasan Paşa’nın Hayatı ve Faaliyetleri (1714?-1790)*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2017.
- KARAL, Enver Ziya, “Osmanlı Tarihine Dair Vesikalar”, *Bulleten*, C.IV, S.14-15, Ankara 1940, s.175-189.
- KURTOĞLU, Fevzi, *1768-1774 Türk-Rus Harbinde Akdeniz Harekâtı ve Cezayirli Gazi Hasan Paşa*, İstanbul 1942.
- NOYAN, Bahri S., “Eski Gemilerimizin İsimleri”, *Hayat Tarih Mecmuası*, C.I, S.1, 1978, s.91-94.
- PANZAC, Daniel, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, (çev. Ahmet Maden-Sertaç Canpolat), İstanbul 2018.

SAFVET, “1205’te Donanmamız”, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası (TOEM)*, C.IV, S.22, 1329, s.1370-1377.

SÜLEYMAN NUTKİ, *Musavver Muhârebât-ı Bahriye-i Osmaniye*, İstanbul 1307.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1988.

Venezuela’lı General Miranda’nın Türkiye’ye Dair Hâtıratı, (der. Fuad Carım), İstanbul 1965.

ZORLU, Tuncay, *Osmanlı ve Modernleşme III. Selim Dönemi Osmanlı Denizciliği*, İstanbul 2014.

(Footnotes)

1 Muharrem Saffet Çalışkan, (Vekayi’nüvis) Enverî Sadullah Efendi ve Tarihinin I. Cildi’nin Metin ve Tahlili (1182-1188/1768-1774), (Yayımlanmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2000, s.174; Vâsif (Sağlam), a.g.e., s.416.

2 OA, MAD. d., nr. 3014, s.52.

3 Enverî (Çalışkan), a.g.e., s.174; Vâsif (Sağlam), a.g.e., s.416.

4 OA, MAD. d., nr. 2925, s.204.

5 OA, MAD. d., nr. 10384, s.193; MAD. d., nr. 10390, s.179.

6 OA, MAD. d., nr. 10392, s.198; Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Tersane Eminliği Defterleri (D. BŞM. TRE. d.), nr. 15002, s.2.

7 OA, MAD. d., nr. 10392, s.208, 214.

8 Hikmet Çiçek, (Vekayi’nüvis) Sadullah Enverî Efendi ve Tarihi’nin II. Cildi’nin Metin ve Tahlili, (Yayımlanmamış doktora tezi), Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum 2018, s.637-638.

9 OA, D. BŞM. d., nr. 4467, s.8, 11.

10 OA, MAD. d., nr. 10396, s. 200, 207.

11 OA, D. BŞM. TRE. d., nr: 15060, s.16; MAD. d., nr. 4122, s.180.

12 OA, D. BŞM. TRE. d., nr. 15120; Hatt-ı Hümayun (HAT.), nr. 4543.

13 OA, D. BŞM. TRE. d., nr. 15002, s.33.

- 14 OA, MAD. d., nr. 10396, s.207.
- 15 OA, MAD. d., nr. 4122, s.180.
- 16 OA, D. BŞM. TRE. d., nr. 15120; HAT., nr. 4543.
- 17 OA, D. BŞM. TRE. d., nr. 15120; HAT., nr. 4543.
- 18 OA, C. BH., nr. 2963.
- 19 OA, D. BŞM. TRE. d., nr. 15120; HAT., nr. 4543.
- 20 Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaikü'l-Ahbâr*, (yay. haz. Mücteba İlgürel), İstanbul 1978, s.393.
- 21 Enverî (Çiçek), Sadullah *Enverî Efendi ve Tarihi*, s.884.
- 22 Vâsıf (İlgürel), *Mehâsinü'l-âsâr*, s.260-261; *Taylesanizâde Hâfız Abdullah Efendi Tarihi İstanbul'un Uzun Dört Yılı (1785-1789)*, (yay. haz. Feridun Emecen), C.I, İstanbul 2003, s.73.
- 23 OA, MAD. d., nr. 10388, s.170.
- 24 OA, MAD. d., nr. 3014, s.170-171.
- 25 OA, MAD. d., nr. 10391, s.190.
- 26 OA, MAD. d., nr. 10395, s.196; C. BH., nr. 7200.
- 27 OA, D. BŞM. TRE. d., nr. 15042.
- 28 OA, D. BŞM. TRE. d., nr. 15051.
- 29 OA, MAD. d., nr. 10398, s.203.
- 30 OA, D. BŞM. TRE. d., nr. 15052, s.4.
- 31 OA, MAD. d., nr. 3988, s.226.
- 32 OA, MAD. d., nr. 3988, s.228.
- 33 OA, MAD. d., nr. 10404, s.175.
- 34 OA, MAD. d., nr. 10406, s.224.
- 35 OA, D. BŞM. TRE. d., nr. 15096.36 OA, MAD. d., nr. 2925, s.224.
- 37 OA, MAD. d., nr. 2925, s.228.
- 38 DTA, Kalyon Masraf Defteri, nr. 23, s.2; OA, MAD. d., nr. 10412, s.206.

Emîr Mu‘izzî Dîvânı’nda Sultan Melikşâh, Nizâmülmülk, Fahrülmülk, Terken Hâtun ve Mucîrüddevle İçin Yazılan Mersiyeler

Gökhan GÖKMEN*

Özet

Büyük Selçuklu Devleti sarayında meliküşşü‘arâ unvanıyla yarım asrı aşkın bir süre bulunan Emîr Mu‘izzî (öl. 518-521/1124-1127), methiye konulu şiir yazma özelliğiyle esas kimliğini kazanmış Büyük Selçuklu tarihi ve kültürü açısından önemli bir edebî şahsiyettir. Sultan Alp Arslan’ın şairi olan babası Burhânî sayesinde çocukluğundan itibaren saray çevresinde yaşayan Mu‘izzî’nin 19.000 beyit civarındaki Dîvânı, bilhassa Selçuklu sultanları ve devlet adamları için yazılmış şiirlerden oluşmaktadır. Bu tarihi şahsiyetler hakkında verilen malumat Büyük Selçuklu tarihi ve edebiyatı açısından ne kadar mühimse, bu şahsiyetlerin vefatlarının ardından onları anmak ihtiyacı; devlet, millet ve din için yaptıklarını ve özelliklerini anlatmak da bir o kadar mühimdir. Bu bağlamda bu çalışma Mu‘izzî’nin, Dîvânı’nda Sultan Melikşâh, Nizâmülmülk, Fahrülmülk, Terken Hâtun ve Mucîrüddevle için yazılan bilgi dolu ve tafsilatlı mersiyelerinden özgün örnekler sunmaktadır. Çalışma şair divanlarının da tarihe kaynaklık edecek bilgiler taşıdığı, hatta bazı manzumelerin özellikle kaside ve mersiyelerin döneme tanıklık edecek birinci elden bilgiler taşıdığı ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mu‘izzî, Büyük Selçuklu Devleti, Melikşâh, Nizâmülmülk, Mersiye.

Elegies Written for Sultan Malekshâh, Nizâm al-Mulk, Fahr al-Mulk, Terken Khâtun (Lady Terken), Mucîr al-Davla in Amîr Mo‘ezzî’s Dîwân

Abstract

Amîr Mo‘ezzî (518-521/1124-1127), who was on duty with the title as maliku’s-shu‘arâ in the Great Seljuk Palace for more than half a century is a poet of the Great Seljuk Empire creating his essential identity with his features of writing praise in terms of the history and culture of the Great Seljuk Empire. Thanks to his father, Burhânî, who was Sultan Alp Arslan’s poet, Mo‘ezzî lived around the palace and has a dîwân with 19.000 verses especially consisting of poems written for Seljuk sultans and statesmen since his childhood. The information about these historical characters is important not only in the aspect of the history and literature of the Great Seljuk Empire but also for introducing who they

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, gkhgkm@gmail.com

are and what they did for the government, the nation and the religion in the need of memorializing them after their death. In this context, this study presents unique samples from the detailed and informative elegies written for Sultan Malekshāh, Nizām al-mulk, Fahr al-mulk, Terken Khātun (Lady Terken), Mucīr al-davla in Mo'ezzi's Dīwān. This study reveals that poets' Dīwāns involve the information which will be resource for the history and even some poems, odes and elegies carry the information which will be witness to an age at first hand.

Keywords: Mo'ezzi, Great Seljuk Empire, Malekshāh, Nizām al-mulk, Elegy.

Giriş

Büyük Selçuklu Devleti sarayında meliküşşü'arâ unvanıyla yarım asrı aşkın bir süre bulunan Emîr Mu'izzî (öl. 518-521/1124-1127), methiye konulu şiir yazma özelliğiyle esas kimliğini kazanmış Büyük Selçuklu tarihi ve kültürü açısından önemli bir şahsiyettir. Sultan Alp Arslan'ın şairi olan babası Burhânî sayesinde çocukluğundan itibaren saray çevresinde yaşayan Mu'izzî'nin 19.000 beyit civarındaki *Dîvân*'ı, özellikle Selçuklu sultanları ve devlet adamları için yazılmış şiirlerden oluşmaktadır. Bu tarihî şahsiyetler hakkında verilen malumat Büyük Selçuklu tarihi ve edebiyatı açısından ne kadar mühimse, bu şahsiyetlerin vefatlarının ardından onları anmak ihtiyacı; devlet, millet ve din için yaptıklarını ve özelliklerini anlatmak da bir o kadar mühimdir.

Dîvân'da, 6'sı müstakil olmak üzere 7 mersiye söyleyen Mu'izzî'nin mersiyeleri arasında en az beyit sayısına sahip olan mersiyenin 21 beyti vardır. En çok beyit sayısı olan mersiyede ise 45 beyit bulunmaktadır. *Mu'izzî Dîvânî*'ndeki mersiyelerin toplam beyit sayısı ise 243'tür.

Selçuklu döneminin sultanları, vezirleri, emirleri, devlet adamları ve birçok tarihî hâdisesi büyük kısmı itibarıyla bir Selçuklu tarihi olan *Emîr Mu'izzî Dîvânî*'nda ayrıntısıyla yer almaktadır. Mu'izzî'nin *Dîvân*'da beyan ettiği hususlardan biri de Sultan Melikşâh'ın, vezir Fahrülmülk'ün, Sultan Sencer ve Sultan Muhammed'in anneleri Tâceddîn Hâtun'un, Sultan Sencer'in veziri Mucîrüddevle-yi Erdistânî'nin oğlunun vefatına ve Nizâmülmülk'ün şehit edilmesine dair yazılan mersiyelerdir. Mu'izzî'nin, *Dîvân*'da Sultan Melikşâh'ın, Fahrülmülk'ün, Terken Hâtun'un, Mucîrüddevle-yi Erdistânî'nin ve Nizâmülmülk'ün vefatları üzerine kaleme aldığı mersiyelerinde, bu önemli şahsiyetlerin sahip olduğu vasıfları ve özellikleriyle devlet kademesinde ne kadar önemli ve etkili olduğu anlatılmaktadır. Bu mersiyeler, çeşitli yönleriyle bir bakıma bu şahsiyetlere övgüler de taşımaktadır. Büyük Selçuklu Devletinin önemli şahsiyetleri adına müstakil olarak söylenen bu mersiyeler, Mu'izzî tarafından *Dîvân*'da bazen Selçuklu sultanlarının ve vezirlerinin başarılarını, üstünlüklerini, adaletlerini, cömertliklerini ve dindarlıklarını ifade etmek için kaleme alınmıştır. Çünkü Mu'izzî'nin mersiyelerinde bu şahsiyetlerin vefatları dile getirilirken, aynı zamanda onların hayatlarının önemli aşamaları, iyilikleri ile yaptıkları anılmakta ve çeşitli konulardaki meziyetleri de dile getirilmektedir. Özellikle elli yılı aşkın bir süre saray şairliği yapan, sultanların ve devlet büyüklerinin oluşturduğu saraydaki edebî çevreye dâhil olan şairlerden biri konumunda bulunan Mu'izzî tarafından yazılan bu mersiyeler, bu bakımlardan büyük önem taşımaktadır.

Mu'izzî'nin *Dîvân*'da kaleme aldığı mersiyeler Sultan Melikşâh'ın, vezir Fahrülmülk'ün, Mucîrüddevle-yi Erdistânî'nin oğlunun, Sultan Sencer ve Sultan Muhammed'in anneleri Tâceddîn Hâtun'un vefatı ile vezir Nizâmülmülk'ün şehit edilmesi üzerine yazılanlardan ibarettir.

Bu şahsiyetlere dair kaleme alınan mersiyelerdeki bilgiler, Mu'izzî tarafından

bizzat ifade edilir. Bu şiirlerin, devrin genel karakteristik özelliklerini yansıttığına dair hiçbir şüphe yoktur. Mu‘izzî, bütün bunları sadece saray şairliği yönüyle değil, o dönemin bizzat tanığı ve şahidi olarak beyan etmektedir.

Mu‘izzî dışında mersiye yazan diğer Büyük Selçuklu Devleti şairleri ise Sultan Sencer adına mersiye yazan Edîb Sâbîr ile Seyyid Hasan-i Gaznevî; Mes‘ud Sa‘d-i Selmân, Ezrâkî, Nâsır-i Hüsrev ve Enverî; Mâh Melek Hâtun’a dair mersiye yazan şair ‘Am‘ak-i Buhârî’dir.

Emîr Mu‘izzî’nin *Dîvân*’da söylediği mersiyeler birçok bakımdan anlam yüklüdür. Bu mersiyeler içinde Sultan Melikşâh ve Nizâmülmülk mersiyeleri, özel bir yer tutar. Bu mersiyeler aynı zamanda o dönemin siyasi, tarihî, sosyal ve kültürel özelliklerini de yansıtmaktadır. Esasen, bu şiirlerin *Dîvân*’da Selçuklu sultanlarına ve devlet adamlarına izafe edilmiş olması dahi konumuz açısından başlı başına önem taşımaktadır. Böylece Mu‘izzî’nin yazdığı ve anlattığı her şiir, önemli konuları ihtiva ettiği için de tarih olmuştur. Zaten söylediği her şiirin neredeyse tarih olması, çok mühim malumat içermesi ve Büyük Selçuklu sultanları ile devlet adamlarının vefatlarına dair söylediği mersiyelerin de çok değerli bilgiler vermesi, Mu‘izzî’nin ve *Dîvânı*’nın önemini ziyadesiyle göstermektedir.

Mezkûr mersiyelerden örnekler ise şöyledir:

Mu‘izzî, Sultan Melikşâh ve vezir Nizâmülmülk’ün vefatı üzerine kaleme aldığı “Sultan Melikşâh ve Vezir Nizâmülmülk’e Mersiye” başlıklı bir şiirinde Şevval ayında Sultanın vefatıyla devletin değersiz olduğu, milletin işinin güçleştiği ve yüz binlerce insanın ciğerine ateş düştüğü, yerden göğe kadar her yeri feryat figan kapladığı, zorluğun doğudan batıya kadar uzandığı, vezir Nizâmülmülk’ün şehit edilişinden bir ay sonra Sultan Melikşâh’ın vefat ettiği; bu ölümlerin kimsenin aklında, düşüncesinde olmadığı, Sultanın ve vezirin, güç ve azametleriyle birlikte ansızın vefat ettiği; Sultan Melikşâh’ın, Ceyhun’da babasını (Alp Arslan) kaybettiği ve Dicle’de kendisinin vefat ettiği, adaletinin her geçen gün çoğalıp ölüm acısının her gün arttığı, onun varlığıyla ülkede emniyetin olduğu, vefatıyla emniyetin de bittiği ve yıllarca zaferler kazanıp hezimet yaşattığı ama hezimetin bu defa ona düştüğü ifadelerine yer vermektedir:

شغل دولت بی خطر شد کار ملت با خطر
تا تهی شد دولت و ملت ز شاه دادگر
مشکل است اندازه این حادثه در شرق و غرب
هائل است آوازه این واقعه در بحر و بر
مردمان گفتند شوریده ست شوال ای عجب
بود ازین معنی دل معنی شناسان را خبر
سیر این معنی کنون معلوم شد از مرگ شاه
ملک و دولت در مه شوال شد زیر و زبر

رفت در یک مه به فردوس برین دستور پیر
شاه برنا از پی او رفت در ماهی دگر
شد جهان پر شور و شر از رفتن دستور و شاه
کس نداند تا کجا خواهد رسید این شور و شر
این بلاها هیچ زیرک را نبد اندر ضمیر
وین حوادث هیچ دانا را نبد اندر فکر
ای دریغا این چنین شاه و وزیرى این چنین
چون برفتند از جهان ناگاه با آن زیب و فر
شد به جیحون امر و نهی ارسلان سلطان هبا
شد به دجله نفی و اثبات ملک سلطان هدر
دهر پر تَنبَل به جیحون با پدر شد قهرورز
چرخ پر دستان به دجله با پسر شد کینه ور
از وفات هر دو خسرو بر کنار هر دو آب
صد هزاران خلق را آتش فکند اندر جگر
موج زد دریای غم تا شاه دریا دل بمرد
هست زیر موجش از انطاکیه تا کاشغر
آنچه و هنی بود کز کیوان به ایوانش رسید
تا ز ایوانش به کیوان شد خروش نوحه گر
بود عدلش بیشتر هر روز با ما لاجرم
هست شور مرگ او هر روز با ما بیشتر
مملکت را ایمنی از مُلک او پیوسته بود
ایمنی آمد به سر چون عمر او آمد به سر
در سقر دود و شرر باشد بلی و اینک شدست
دیده ها از مرگ او پر دود و دلها پر شرر
از جهان امسال داد او را هزیمت روزگار
این هزیمت چون فتاد او را پس از چندین ظفر¹

1 Mu'izzî, Dîvân-i Emîr Mu'izzî, tsh. 'Abbâs İkbâl Âştiyânî, Tahran, 1389/2010, İntişârât-i Esâtîr, s. 405.

Âdil şâhtan devlet ve millet yoksun olunca, devlet değersiz oldu ve milletin işi zorlaştı.

Bu olayın zorluk boyutu doğuda ve batıda zordur. Bu olayın duyulması denizde ve karada korkunçtur.

Halk dedi ki: Şevvâl ayı delirmiş, bu nasıl olur? Bunun anlamından mana sahipleri haberdardır.

Şimdi bunun anlamı/sırrı şâhın ölümüyle anlaşıldı. Saltanat ve devlet, Şevval ayında alt üst oldu.

O pîr vezir, bir ayda cennet-i âlâya gitti. Genç şâh da onun peşinden bir ay sonra gitti.

Cihan, vezir ve şâhın gidişiyle yandı (perişan oldu). Bu perişanlık nereye ulaşacak kimse bilemez.

Bu belalar (ölümler) hiçbir akıllının yüreğinde içinde değildir. Bu olaylar hiçbir bilginin düşüncesinde değildi.

Ne yazık ki böyle bir şâh ve vezir, cihandan güç ve azametleriyle birlikte ansızın gittiler.

Sultan Alp Arslan'ın Ceyhun'a sözü geçmedi (Ceyhun'da vefat etti). Melik sultanın (Sultan Melikşâh) canı, Dicle'de hebâ oldu (Dicle'de vefat etti).

Hilekâr felek, Ceyhun'da babasını (Alp Arslan) aldı. Dicle'de de oğlunu (Melikşâh) aldı.

Her iki hüsrevin ölümü Ceyhun ve Dicle'nin kenarında olmasından dolayı yüz binlerce insanın ciğerine ateş düşürdü.

Gam denizi dalgalandı ve deniz yürekli şâh öldü. Onun dalgası Antakya'dan Kâşgar'a kadar dalgasının altında kaldı.

Bu nasıl bir füturdur ki Zuhâl'dan tahtına ulaştı. Yerden/tahttan Zuhâl'a kadar feryat figan yükseldi.

Hiç şüphe yok ki adaleti her gün bizimle çoğaldı. Ölüm acısı her gün bizimle arttı.

Emniyet memlekette onun varlığından daim idi. Onun ömrü bittiğinde emniyet de bitti.

Cehennemde duman ve ateş olur evet, şimdiyse gözler onun ölümüyle duman dolu ve gönüller ateş doludur.

Felek, bu yıl onu dünyada hezimete uğrattı. Bu hezimet bunca zaferden sonra ona düştü.

Sultan Melikşâh'ın ve vezir Nizâmülmülk'ün vefatları yukarıdaki beyitlerde de görüldüğü gibi saltanatı alt üst edip milleti perişan etmiştir. Hem devlet hem de halk üzerinde büyük katkıları olan bu iki devlet adamının Büyük Selçuklu Devletindeki yerinin ve değerinin ne kadar mühim olduğunu, sadece bu mersiye bile açıkça gözler önüne sermektedir.

Ayrıca bu hususta Rızâzâde Şafak şunları dile getirmektedir: “Mu'izzî'nin, Melikşâh ve Nizâmülmülk'ün bir yıl içinde öldüğünü anlattığı, yani onların vefatı üzerine söylediği Melikşâh ve veziri Nizâmülmülk mersiyeleri, Farsça mersiye türündeki şiirler arasında ilk sırada gelmektedir.”² Muhammed Rızâ Kanberî de Sultan Melikşâh ve veziri Nizâmülmülk mersiyelerinde anlatılan bilgilerden yola çıkarak, “Her ikisi de bir yıl içinde vefat etmiştir ve (onların ölümü üzerine söylenen) mersiye, Farsça mersiye türündeki şiirler arasında birinci sırada yer almaktadır”³ şeklinde beyanda bulunmuştur.

Mu'izzî, vezir Nizâmülmülk'ün şehit edilmesini anlattığı diğer şiirlerinde Nizâmülmülk'ün vefatıyla feleğin kötülükten başka bir işinin olmadığına dair sitem etmekte; bir cahil tarafından şehit edildiğini söylemekte; mazlumların sıkıntısını gideren Nizâmülmülk'ün vefatıyla devletin ve saltanatın zayıfladığından, şehit edilışıyle kendisiyle beraber yaptıklarının, cömertliğinin ve mutluluğun ortadan kalktığından bahsetmektedir. Ayrıca Mu'izzî, Nizâmülmülk gibi bir âlim ve ilim adamı olmadan dinin ve devletin eksik kalacağını, ümmetin gücünü yitireceğini, Bağdat yolunda Nizâmülmülk'ü tuzağa düşürdüklerini; vefat ettiği zamanın Ramazan ayı olduğunu ve ömrünü de namaz ve oruçla geçirdiğini; kaleminin kılıç gibi olduğunu, hayattayken hâs ve âvâmın huzurlu olduğunu, vefatıyla da işlerinin zorlaştığını, ölümüyle beraber ilmin de öldüğünü, dünyaya nizamı getirdiğini ve yaptıklarıyla mahşere kadar Nizâmülmülk'e şükredileceğini ayrıntısıyla beyan etmektedir:

2 Sâdık Rızâzâde Şafak, *Târîh-i edebiyât-i İrân*, Çâphâne-i Dâniş, 1. bsk., Tahran, 1321/1942, s. 172-173.

3 Mu'izzî, Muhammed Rızâ Kanberî, *Kulliyât-i Dîvân-i Emir Mu'izzî-i Nişâbüri*, önsöz, tashih ve açıklamalar Muhammed Rızâ Kanberî, İntişârât-i Zevvâr, Tahran, 1393/2014, s. heştâd u şeş.

الا ای گردش گردون دوار
ندانی جز بدی کردن دگر کار
به دست جاهلی جان گرامیش
ربودی از تن پاک اینت غدار
نه تو رفتی که قدرت رفت و دولت
نه تو مُردی که رایت مرد و آثار
تو بودی رازق رزق زمانه
دروغ تنگدستان را خریدار
تو را دانم نگشت آن کاو تو را گشت
که رزق مردمان را گشت ناچار
در روزی بیست و راه شادی
سر دولت برید و دست مقدار⁴

Ey çarkı felek! Sen kötülük yapmaktan başka bir iş bilmez misin?

Bir cahilin eliyle, onun değerli canını, temiz bedenden haince çaldın.

Sen gitmedin sadece, kudret ve devlet de gitti. Sen ölmedin sadece, sancak ve etkilerin (yaptıkların) de öldü.

Zamanın rızık veren râzıkı sendin. Mazlumların derdini alan da sendin.

Seni şehit edenin, seni değil; çaresiz (kalmış) halkın rızıkını öldürdüğünü/yok ettiğini biliyorum.

Rızık kapısını ve mutluluk yolunu kapadı. Devletin başını ve cömertlik elini kesti.

⁴ Mu'izzî, Dîvân, s. 407.

کی توان گفتن که شد ملک شهنشه بی نظام
کی توان گفتن که شد دین پیمبر بی قوام
عالمی در یک زمان معدوم شد در یک مکان
امتی در یک نفس مدروس شد در یک مقام
در ره بغداد صیّاد اجل دامی نهاد
بس شگرف و محتشم صیدی در افتادش به دام
آن که بودی روزگارش با صیام و با صلوت
روزگارش منقطع شد در صلوت و در صیام
آن که بودی چون حسام اندر بنان او قلم
خون همی گرید قلم در فرقت او چون حُسام
در حیاتش جان خاص و عام سخت آسوده بود
در وفاتش سخت شوریدست شغل خاص و عام
ای وزیر شاه عالم بردی از عالم علم
وی قوام دین شدی در پرده تا روز قیام
ای به امر و نهی کرده بر سر گیتی فسار
کرد عزرائیل ناگه بر سر عمرت لگام
گر نبود اندازه عمرت مدام اندر جهان
شکر آثار تو خواهد بود تا محشر مدام⁵

Şehinşâhun devleti, Nizâmsız kaldı diye nasıl söylenir? Peygamberin dini, Kıvâmsız kaldı diye nasıl söylenir?

Bir bilgin, ilim adamı bir yerde ve bir zamanda mahvoldu yok oldu. Ümmet bir nefeste bir makamda yok oldu.

Bağdat yolunda ecel avcısı bir tuzak kurdu, çok şaşkırtıcı, azametli ve benzersiz bir av tuzağına düştü.

Günlerini oruç ve namazla geçiren o (vezirin) günleri (ömrü), namaz ve oruçla bitti.

⁵ Mu'izzî, Dîvân, s. 476.

Parmaklarında kalemin, kılıç gibi olduğu o vezirin yokluğunda kalem, kılıç gibi kan ağlar.

O hayattayken, hâs ve âvâmın canı çok huzurluydu. Onun ölümüyle hâs ve avamın işi çok zorlaştı.

Ey âlem şâhının veziri! Dünyadan ilmi götürdün (yani ölümüyle ilim de öldü). Ey dinin temeli (yücesi)! Mahşer gününe kadar perdede (sır) oldun.

Dünyanın başına yuları emr u nehy ile taktın. Azrâîl de birden senin ömrünün başına taktı dizgini.

Cihanda ömür uzunluğun sonsuz olmasa da senin yaptığın işlere şükür, mahşere kadar devam edecek.

Mu‘izzî’nin yukarıdaki beyitler ışığında mersiyelerinin özelliklerinden biri de kendi duygularının yanı sıra toplumun duygularını da dile getirmesidir.

Mu‘izzî, hem Fahrülmülk’e mersiye söylediği hem de oğlu Kıvâmülmülk Muhammed’in vezirliğini övdüğü şiirinde Fahrülmülk’ün, payitahttan babası Nizâmülmülk gibi cennete intikal ettiğini; babasının Muharrem ayında, kendisinin Safer ayında Allah’ın huzurunda kıyamet gününde şikâyet edip şükrettiğini dile getirmektedir. Ayrıca yaptıklarıyla babasının ve peygamberin ruhunu şâd ettiğini, nâmının insanlığın hayrı ve Arapların kıvancı olduğunu ve Acem’e güzellik kattığını; ayrıca babası ve dedesi gibi bütün işleri hakkaniyetle yaptığını, babasının yokluğunun ciğerleri dağladığını ve oğlunun bu yaraları sarmak için saltanata babasının makamına oturup millete babasının gözüyle baktığını ifade etmektedir:

گر ز حضرت به سوی خلد برین رفت پدر
گشت چون خلد برین حضرت از اقبال پسر
ور به غرب اندر یک باره نهان شد خورشید
از سوی شرق پدید آمد تابنده قمر
جامه تعزیت افکند در آن ماه قضا
مژده تهنیت آورد در این ماه قدر
پیش یزدان به قیامت گله و شکر کند
پدر از ماه محرم پسر از ماه صفر
بودنی بود و قلم رفت و چنان خواست خدا
که ستاند ز یکی مُلک و سپارد به دگر
از پسر هست به عقبی پدر افروخته جان
وز پدر هست به دنیا پسر افراخته سر
نام پیغمبر و جاه پدر امروز تو راست
وز تو شادست روان پدر و پیغمبر
بود هم نام تو خیر بشر و فخر عرب
تویی امروز جمال عجم و زین بشر
صدر فخری و نظامی به تو میراث رسید
چیست در عالم از این خوب تر و زیباتر
پدر و جد تو کردند همه کار به حق
مُلک مشرق حق داد به دست حق ور
مرهمی نه ز کرم بر جگر خلق جهان
که شدستند ز داغ پدیرت خسته جگر
اندرین ملک به جای پدر خویش نشین
واندرین قوم به چشم پدر خویش نگر⁶

6 Mu'izzî, Dîvân, s. 410-411.

Babası (Nizâmülmülk) vezirlikten cennet-i âlâya intikal edince, vezirlik makamı, vezir oğlunun (Fahrülmülk) bahtı ve ikbaliyle cennet-i âlâ gibi oldu.

Güneş batıda birden saklandı (baba), doğudan parlak ay ortaya çıktı (oğlu).

Kaza, o ayda taziye elbisesini attı; kader, bu ayda tebrik müjdesini getirdi.

Allah'ın huzurunda kıyamet gününde şikâyet ve şükür eder, baba Muharrem ayından oğul da Sefer ayından.

Olmalıydı, kalem gitti ve saltanatı birinden alıp diğerine teslim eden Allah böyle istedi.

Babasının gönlünün mutluluğu, ahirette oğlu sayesinde. Dünyada oğlunun başının kıvançlı olması da babası sayesinde.

Peygamberin adı ve babanın makamı bugün senindir. Babanın ve peygamberin ruhları seninle şâddir.

Senin adın hem insanlığın hayrı hem de Arapların kıvancıdır. Bugün Acem'in güzelliği ve insanlığın süsü sensin.

Fahri ve nizam vezirliği sana miras kaldı. Âlemde bundan daha güzel ve hoş olan nedir?

Baban ve deden, bütün işleri hakkaniyetle yaptılar. Allah doğu mülkünü hak sahibine verdi.

Cihan halkının ciğerine cömertlikten bir merhem sür. Çünkü babanın yokluğu/acısı ciğerleri dağladı.

Bu saltanata babanın makamına/yerine otur. Bu millete babanın gözüyle bak.

Fahrülmülk'e mersiye söylediği başka bir şiirinde Mu'izzî, Fahrülmülk'ün vefatıyla ilgili olarak onun şehit olduğunu, ordunun çaresiz kaldığını; vefatını Aşure günü Hz. Hüseyin'in şehit edilmesine benzettiğini mübalağalı bir şekilde belirtmekte; vezir Fahrülmülk'ü, doğunun şâhının babası olarak gördüğünü ve yokluğunun orduyu etkilediğini açıklamaktadır:

ای شهید بن شهید از درد تو ناچیز شد
بی نهایت امتی از شهریار و لشکری
یا به حاجت با نماز و روزه پیش ایزدی
یا به خدمت پیش تخت شاه مشرق سنجری
روز عاشورا به زاری کشته گشتی چون حسین
زان سعادت با حسین اندر شهادت همسری
شاه مشرق را پدر بودی کجا رفتی کنون
کز پسر گشتی جدا وز لشکرش گشتی بری⁷

Ey şehit oğlu şehit! Senin derdinden şehriyar ve ordudan oluşan sayısız bir ümmet değersiz oldu.

Ya bir istekle namaz ve oruç ile Allah'ın yanındasın, ya da doğunun padişahı Sencer'in yanında hizmettesin.

Aşure günü Hz. Hüseyin gibi acıyla şehit edildin. Bu mutluluktan dolayı şهادette Hüseyin'le aynısın.

Doğunun şâhının babasıydın, oğlundan ayrıldın ve orduyu bırakarak nereye gittin şimdi?

Bir diğer Fahrülmülk mersiyesinde Mu'izzî, Fahrülmülk'ün din ve devleti yücelttiğinden, vezirlik makamını değerli kıldığından, vezirlikte babası Nizâmülmülk'ün ve Fahrülmülk'ün eşsiz olduğundan bahsetmektedir. Devât, kâğıt ve kamış kalemlerle vezirlik makamını elde ettiğini; babasının lakabının Muzaffer, oğlunun lakabının ise Ebu'l-Muzaffer olduğunu söylemektedir:

⁷ Mu'izzî, Dîvân, s. 737-738.

وزیر زاده وزیری که قیمت افزود است
گهر بدو چو زر سرخ یا چو عقد گهر
نیود تا که جهان است و هم نخواهد بود
چنو و چون پدر او یکی وزیر دگر
سه چیز از او گه توفیق یافتند سه چیز
دوات حشمت و کاغذ جمال و کلک خطر
پس از گذشتن الب ارسلان همی گفتند
معزّ دین پسر است و نظام ملک پدر
اگر معزّ و نظام از جهان گسسته شدند
مظفر است پدر بوالمظفر است پسر⁸

Vezir oğlu vezir ki vezirliğin değerini artırmıştır. Gevherin eski altına ya da mücevher gerdanlığa değer verdiği gibi.

Onun gibi ve babası (Nizâmülmülk) gibi başka bir vezir daha olmadı, olmayacak. Cihan var oldukça da gelmeyecek.

Üç şey ondan ferman ve hüküm aldı, o üç şey devât haşmeti, kağıthüsni ve kalem şeref ve makamı.

Alp Arslan öldükten sonra diyorlardı ki Mu'izzeddîn (dini yücelten), oğludur; Nizâmülmülk (mülkün nizâmı) de babasıdır. (Alp Arslan'ın ölümünden sonra hep şöyle dediler: evlat dini yüceltti, baba devletin nizâmı oldu.)

Eğer Mu'izz (Fahrülmülk) ve Nizâm (Nizâmülmülk) dünyadan ayrıldılarsa, babası Muzaffer, oğlu Ebu'l-Muzaffer'dir.

Emîr Mu'izzî'nin beyanlarından anlaşıldığı üzere Selçuklu hâkimiyetinin ve gücünün artmasında, devlet yönetiminin gelişip saltanatın yücelmesinde şüphesiz en önemli rolü olan Nizâmülmülk'ün şehit edilmesi, Büyük Selçuklu Devleti'ni uzun süre derinden etkilemiş ve nizam içinde yaşattığı devlete büyük zararlar vermiştir. Mu'izzî, deneyimli vezirin varlığının Büyük Selçuklu Devleti için ne kadar önemli olduğunu bizlere göstermektedir.

⁸ Mu'izzî, *Dîvân*, s. 243-245.

Mu'izzî ayrıca Nizâmülmülk'ün oğlu Fahrülmülk'e sadece vezirlik makamının değil, cömertliğin, adaletin, din ve devlet düzeninin, gelenek ve göreneklerin de babası tarafından oğluna öğretildiğini ve yadigâr kaldığını kastetmektedir, böylece Fahrülmülk'ün vefatının da Selçuklu Devleti için ehemmiyeti aşıkârdır.

Bunların yanı sıra Mu'izzî, *Dîvân*'da Terken Hâtun'un vefatı hakkında toplamda 34 beyit olmak üzere müstakil 1 mersiye söylemiştir.⁹ Bu mersiye aynı zamanda Terken Hâtun'a övgü de içermektedir. Ancak burada mevzubahis gereği Mu'izzî'nin sadece mersiye ile ilgili söylediği önemli beyitlerinden örnekler verilecektir.

Mu'izzî, Sultan Sencer ve Sultan Muhammed'in anneleri Terken (Tâceddîn) Hâtun'a yazdığı mersiyede ise Terken Hâtun'un vefatına, onun vefatıyla devlet bahçesinde kuruyan gülün, oğullarıyla yeniden tomurcuklanmasına ve iffetli oluşuna vurgu yapmakta ve kıyamete kadar Sultan Sencer'e şefaatçi olmasını temenni etmektedir:

اگر به زیر زمین رفت مام شاه جهان
به کام شاه جهان باد ملک روی زمین
ز باغ دولت اگر خشک شد شکفته گلی
شکفته باد گل دولت معزالدین
مباد نیز در این دوده دیده ای گریان
مباد نیز در این خاندان دلی غمگین
عقیفه ای که ز دنیا به سوی عقبی رفت
شفیع شاه جهان باد تا به یوم الدین¹⁰

Cihan şâhının annesi toprağın altına girdiyse; cihan şâhının muradı, yeryüzünün saltanatı olsun.

Devlet bağında gonca gül eğer kuruduysa, Mu'izzeddîn'in devletinin gülü tomurcuklansın.

Bu soyda ağlayan göz olmasın. Bu hânedanda gamlı gönül olmasın.

9 Terken Hâtun hakkında daha detaylı bilgi için bk. Gökhan Gökmen, "Emîr Mu'izzî Dîvânî'nda Terken Hâtun", *Doğu Araştırmaları Dergisi*, sayı 18, 2018, s. 17-44.

10 Mu'izzî, *Dîvân*, s. 493.

(Bu dünyadan ahirete göçen iffetli bir kadın, mahşere kadar cihan şâhının şefaatchisi olsun.

Terken Hâtun'a en çok methiye söyleyen şairlerden biri konumunda olan Emîr Mu'izzî, *Dîvânı*'nda, bir devlet siması olarak Terken Hâtun'un oğulları Sultan Muhammed Tapar ile Sultan Sencer'in Selçuklu hâkimiyet ve gücünün artmasında önemli bir rolü olduğuna yer vermiştir. Bu özellikleriyle ve yukarıdaki beyitler ışığında Terken Hâtun'un idari ve dinî konularda Türk devletine, kültürüne ve İslam'a ne kadar ve nasıl katkı sağladığı da Mu'izzî tarafından dile getirilmiştir.

Mu'izzî, Sultan Sencer'in veziri olan Mucîrüddevle-i Erdistânî'nin oğlunun ölümü hakkında kaleme aldığı mersiyesinde ise Mucîrüddevle'nin, Merv topraklarında vefat ettiğini; cesur yiğit bir süvariye, bu defa ecele doğru süvarilik yaptığını, Zülfikâr gibi olan kaleminin bu kez kanlı ağladığını; cennet hurilerinin ona kavuşmayı beklediğini ve vefatıyla baharda kuşların inlediğini söylemektedir:

از شگفتیها یکی این است کاندر خاک مرو
روی پنهان کرد فرزند وزیر شهریار
داد پیغامی ملک سلطان مجیرالدوله را
بر زبان باد نوروز از بهشت کردگار
تا به مردی در سواری کرد در میدان فضل
شد به میدان اجل بر مرکب تازی سوار
وان که گفتی ذوالفقارستی قلم در دست او
در دریغش خون همی گرید قلم چون ذوالفقار
گر همی نازند حوران بهشت از وصل او
در بهار از هجر او مرغان همی نالند زار¹¹

Şaşkınlıkların biri şudur: Merv topraklarında, şehriyarın vezirinin oğlu saklandı.

Melik Sultan Mucîrüddevle'ye, Allah'ın cennetinden Nevruz rüzgârının diline bir mesaj verdi.

¹¹ Mu'izzî, *Dîvânı*, s. 364-365.

Cömertlik meydanında süvariye yiğit olan kimse, ecel meydanında dörtnala koşan ata süvari oldu.

Sanki kalem onun elinde bir Zülfikar gibidir, onun yokluğunda kalem Zülfikar gibi kan ağlar.

Eğer onun vuslatından cennet hurileri gurur duyuyorsa, baharda onun hicrinden kuşlar inler.

Sonuç

Sonuç olarak siyaset ve yönetimle iç içe olan Türk asıllı Farsça şiir söylemiş Büyük Selçuklu Devletinin en etkili ve en önemli saray şairlerinden biri olan Emîr Mu'izzî, *Dîvân*'ında, Sultan Melikşâh, Nizâmülmülk, Fahrülmülk, Terken Hâtun ve Mucîrüddevle adına yazılan mersiyelerinden örnekler sunmuştur. Aynı zamanda bu mersiyeler bu tarihî şahsiyetlerin tanınmasına, hünerine, vasıflarına, özelliklerine ve vefatlarına dair birçok bilgiyi de birlikte beyan etmektedir. Bu mersiyelerin hem edebiyat tarihi hem de siyasi tarih açısından İslam ve Türk dünyası için önemi aşikârdır. Mu'izzî'nin de *Dîvân*'ında bu hususa yer vermesi çok açıklayıcı ve anlamlı görünmektedir. Bu şahsiyetlerin, zikredilen vasıflarıyla sultan, örnek bir anne ve vezir olarak hem devlet kademesinde hem de Türk-İslâm tarihinde ne kadar önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Aktardığımız beyitler doğrultusunda yapılan açıklamalarla devlet kademesindeki gayretleri, yaptıkları ve tedbirleri yanında dinî konularda da Türk devletine, soyuna, kültürüne ve İslâmiyet'e nasıl yararlı oldukları Emîr Mu'izzî tarafından dile getirilmiştir. *Dîvân*'da Büyük Selçuklu Devleti saray şairi Emîr Mu'izzî'nin, mersiyelerinde beyan ettiği birtakım tarihî tespitler ve bilhassa o döneme tanıklık ederek aktardığı görüşleri, Türk kültürü için ayrı bir değer ve özel bir anlam ifade etmektedir.

Kaynakça

- Âştiyânî, ‘Abbâs İkbâl, *Vezâret der ‘ahd-i selâtîn-i buzurg-i Selcûkî*, Tahran, 1338/1959.
- Ebîverdi, Enverî, *Dîvân*, Sa‘îd Nefîsî, C I, İntişârât-i Pîrûz, Tahran, 1337/1958.
- Gökmen, Gökhan, “Emîr Mu‘izzî Dîvânı’nda Terken Hâtun”, *Doğu Araştırmaları Dergisi*, sayı 18, 2018, s. 17-44.
- Gökmen, Gökhan, *Mu‘izzî’nin Şiir Dünyası*, (Kırıkkale-Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüleri, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kırıkkale, 2018.
- Karaismailoğlu, Adnan, *Klasik Dönem Türk Şiiri İncelemeleri*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2001.
- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, C III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 6. bs., Ankara, 2016.
- Mu‘izzî, *Kulliyât-i Dîvân*, mukaddime ve tsh. Nâsır-ı Heyyirî, Neşr-i Merzbân, Tahran, 1362/1984.
- Mu‘izzî, *Kulliyât-i Dîvân-i Emîr Mu‘izzî-i Nişâbûrî*, önsöz, tashih ve açıklamalar Muhammed Rızâ Kanberî, İntişârât-i Zevvâr, Tahran, 1393/2014.
- Mu‘izzî, *Dîvân-i Emîr Mu‘izzî*, tsh. ‘Abbâs İkbâl Âştiyânî, İntişârât-i Esâtîr, Tahran, 1389/2010.
- Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. Muhammed Şerif Çavdaroğlu, İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, İdare Hukuku ve İdare İlimleri Enstitüsü Yayınları -1, Sermet Matbaası.
- Özgüdenli, Osman G., “Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C 1, sayı 2, Sonbahar 2014.
- Sâbir, Edîb, *Kulliyât-i Dîvân*, tsh. Muhammed ‘Alî Nâsîh, Neşr-i Muessese-i Matbû‘âtî-i ‘İlmî, Tahran, 1343/1964.
- Seyyid Hasan-i Gaznevî, *Dîvân*, tsh. Muderris-i Razavî, İntişârât-i Esâtîr, 2. bs., 1362/1983.
- Şafak, Sâdık Rızâzâde, *Târîh-i edebiyât-i İrân*, Çâphâne-i Dâniş, Tahran, 1321/1942.
- Turan, Osman, *Selçuklular Târîhi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, 3. basım, İstanbul, 2008.
- Turan, Osman, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul, 1980.

Osmanlı Sanatı'nda İbrik Tasvirleri ve İkonografisi

Semiha ALTIER*

Özet

İçine sıvı koymaya yarayan ibrikler farklı kültür çevrelerinde, aynı zamanda İslam toplumlarında çeşitli amaçlara hizmet etmek üzere değişik malzeme/teknik ve biçimlerde üretilmişlerdir. Günlük hayatta daha çok temizlikle ilişkili olan ibrikler; yemek öncesi-sonrası el-yüz yıkamak, su tesisatı olmayan evlerin bahçesindeki tuvaletlerde taharet maksatlı, bazen de leğeniyle birlikte bir takım olarak abdest almak; ayrıca mezarlarda çiçek sulamak üzere kullanılmışlardır.

Dini inanışlar söz konusu olduğunda, çok ve tek Tanrılı dinlerde suyun kutsiyetiyle ilişkilendirilen ibriğin, bedensel temizliğin yanında ruhsal temizliği/arınmayı da ifade ettiği anlaşılır. Bu çalışmada ele alınan Osmanlı dönemi ibrik tasvirlerinden bu motife daha pek çok anlam yüklendiği anlaşılır. Başka bir deyişle ibrik tasvirleri, işlendiği yapıya ya da yüzeye göre, öte yandan birlikte tasarlandığı nesnelere semboller dünyasının farklı kapılarını aralar. Bazı örneklerde ise ibriğin, vazo ve kandil gibi tasvir edilerek bu nesnelere yerine geçtiği cennet, nazarlık, bereket, su/temizlik, ruhsal ve bedensel arınma, doğum-ölüm, Tanrı'nın nûru, Tanrı'nın ışıklı yoluna açılan bir kapı, evren, ibadet gibi anlamları da üstlendiği görülür. Osmanlıların Batılılaşma sürecinde, başkentten Batılı bezeme anlayışından ayrılarak, 18.-19. yüzyıllarda yoğun olmak üzere, daha çok halk kültürü içinde taşrada itibar gören bu motif, günümüzde devam eden gelenek-görenek ve inançlarla beslenerek sürekliliğini sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Tasvir Sanatı, İbrik, İbrik motifi, İslam İkonografisi, Sembol

Ewer Depictions and iconography in the Ottoman Art

Abstract

Ewers as water containers were produced in different materials / techniques and forms to serve various purposes in different cultural environments especially in Islamic societies. In daily life, ewers are mostly associated with cleaning; used for the pre and after meal handswash; in the toilets in the gardens of the houses without water plumbing, to take ablution together with a basin; and to irrigate flowers in graveyards.

In monotheistic religions in which water is regarded as sacred, ewers seem to have symbolized physical cleansing as well as spiritual cleansing. This study investigates the depictions of ewers in the Ottoman period and shows that the motif took on several different meanings during this period. Accordingly, ewer depictions on

*Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Terzioğlu Yerleşkesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü 17100 Çanakkale semihaaltier@hotmail.com

different surfaces in different contexts to seem to have symbolized different things and concepts. Depending on the context, the image seems to have signified the heaven, amulet, fertility, water / cleansing, spiritual and physical cleansing, birth-death, a door opening to the illuminated path of God, universe, and worship. During the Westernization process of the Ottomans in the 18th-19th centuries, the motif becomes especially popular in the folk culture of the rural areas rather than the art of the capital city Istanbul. The specific image has sustained its continuity with the traditions and traditions that continue today.

Key Words: *Ottoman Art, Ewer, Ewer motif, Islamic iconography, Symbol*

1.Giriş: İbrik ve Tasvirlerinin Tarihsel Süreci

Farsça “abriz” yani “su döken” kelimesinin Arapçalaşmış şekli olarak kabul edilen ibrik,¹su ya da başka sıvı koymaya yarayan kulplu ve emzikli kap olarak tanımlanır.² İbrik tarihsel süreçte farklı kültür çevrelerinde, yanı sıra İslam toplumlarında hem günlük hayatta hem dini ritüellerde kullanıma yönelik farklı biçimlerde, değişik malzeme/tekniklerle üretilmiştir.

Bu çalışmanın ana konusunu ise, ibriğin Osmanlı Tasvir Sanatında farklı tür yapıların mimari süslemesinde, aynı zamanda değişik malzemelerle hazırlanan küçük el sanatı ürünleri üzerindeki “tasvirleri” oluşturur. Dolayısıyla bu çalışmaya dahil edilen örneklerle esas olarak ibrik motifinin neden tasvir edilmek üzere seçildiği, üzerinde bulunduğu yüzeyle olan ikonografik ilişkisi, sınırlandırılmak zorunda kalınan örnekler üzerinden tartışılmış; bu motifin Osmanlı toplumunun kültürel yaşamıyla olan bağı anlamlandırılmaya çalışılmıştır.

İbriğin, bazen sürahi ile benzer şekilde kullanıldığı anlaşılır.³ Biçimsel olarak benzerlikleri olsa da aralarındaki en temel farklardan biri işlevlerinden kaynaklanır.⁴ Sürahi sofralarda ya da gece yatak başına konulmak üzere kullanılırken; ibriğin daha çok temizlikle ilişkili olarak yemek öncesi-sonrası el-yüz yıkamak amacıyla, yanı sıra mezarlarda çiçek sulamak, özellikle su tesisatı olmayan evlerin bahçesindeki tuvaletlerde taharet maksadlı, bazen de leğeniyle birlikte bir takım olarak abdest almak üzere işlev görmesidir.

Sürahi ve ibriklerde bir kapak yer alabilmekle birlikte (bazı örneklerde kapak ile kabı birbirine bağlayan bir zincir de bulunur) biçimsel olarak bir fark, nispeten daha küçük boyutlu yapılan sürahilerin bazıları emziksizken; ibriklerde sap ve suyun döküldüğü emzik kısmının muhakkak bulunmasıdır. Emzik, özellikle abdest alırken suyun ekonomik

1 Nebi Bozkurt-Selda Ertuğrul, “İbrik”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 21, 2000, s. 372. Ziyat Akkoyunlu ilk el kaynaklardan ve gramerden yola çıkarak ibriğin Farsça’dan Arapçalaştırılmış bir kelime olduğunu belirtir. “Divānu Lugāti’t Türköte Evirik (İbrik)”, *Türkbilgi*, 17, 2009, s.3, 4.

2 Mehmet Zeki Kuşoğlu, *Resimli Ansiklopedik Kuyumculuk ve Maden Terimleri Sözlüğü*, Ötüken Neşriyat AŞ. İstanbul, 2006, s.109; Metin Sözen-Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996, s.110; Mehmet Zeki Pakalın, “İbrik”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, MEB Yayınları, İstanbul, 1993, s. 14; Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türki*, İkdam Matbaası, Dersaadet, 1317, s. 66;Nüzhet İslimyeli, *Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, C. 1, Doğuş LDT. Şirketi Matbaası, Ankara, 1973, s. 340.

3 *Kitab-ı Mukaddes*’te de su ve içki kaplarıyla ilgili bazı bilgiler bulunmakla birlikte, bu kapların fiziksel tanımlarının yapılmadığı, dolayısıyla kullanılan isimleriyle hangi türün kastedildiği bilinmemektedir. Ayrıca Nebi Bozkurt ve Selda Ertuğrul haklı olarak, ibrik teriminin çeşitli dillere çevrilirken tam karşılıklarının araştırılmadan yapıldığını ve bu konuda bir karmaşa bulunduğu dikkat çekmektedir. Nebi Bozkurt- Selda Ertuğrul, *agm*, s. 372; Kâşgarlı Mahmūd’un *Divānu Lugāti’-Türk* adlı eserinde ibrik kelimesinin geçtiği dördlüklerden bu dönemde şarap ve başka içecekleri içinde bulunduran günümüz sürahisini de ifade ettiği anlaşılır. Ziyat Akkoyunlu, “Divānu Lugāti’t Türköte Evirik (İbrik)”, *Türkbilgi*, 17, 2009, s. 3.

4 Celal Esad Arseven ibriği “El yıkamak için azar azar su dökmeye mahsus uzunca bir emziği ve sapı olan karınlı ve ince boyunlu su kabı” olarak açıklar ki bu tanımdan ibriğin sadece temizlik amacıyla kullanılmak üzere yapıldığı anlaşılır. “İbrik”, *Sanat Ansiklopedisi*, C. 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1965, s. 767.

kullanımına yönelik, etrafına sıçratmadan, azar azar dökülmesini sağlar.

İbriğin tarihte ilk kez ne zaman, kimler tarafından kullanıldığı ve ilk tasvirlerinin nerelerde ne maksatla yapıldığı tam olarak aydınlatılmamışsa da ilk buluntularına MÖ. 3. binden itibaren Yakınoğu ve Orta Asya uygarlıklarında rastlanır.⁵ Bu kapların hem günlük hem de kült amaçlı kullanıldığı anlaşılır. Anadolu Hitit kültüründe (MÖ. 16.-12. yüzyıl) ise ibrik “assuzeri” olarak geçer ve bu kelime köken olarak aynı zamanda “iyilik” anlamındadır. Bu anlamdaşlık ibrik ve su ilişkisinden yola çıkılarak suyun insana iyilik getirdiğini bu sebeple bezemelerine ayrı bir özen gösterildiğini düşündürmüştür.⁶ Tarihsel süreçte ibriğin su ve temizlikle ilişkilendirilerek dini ritüellerin bir parçası haline geldiği görülmektedir. Her inanç sisteminde suya kutsiyet atfedilmiş, “Günahları yıkayan, saflaştıran, yeniden hayat veren” gibi anlamlar yüklenmiştir. Bu haliyle ibrik, somut veya soyut anlamıyla her durumda su ile birlikte düşünölmüştür.⁷ Ayrıca çok tanrılı dinlerde tapınaklardaki ritüellerin bir parçası olarak tanrılara kutsal suyun sunulmasında, tapınağın temizlenerek hoş kokulu sıvıların serpilmesinde ibrik kullanılmıştır. Mısır, Mezopotamya, Yunan, Roma gibi çok tanrılı toplumlarda; Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslömanlık gibi tek tanrılı dinlerde her ne kadar farklılık gösterse de vücudun tamamının veya bir kısmının ya da ayinle ilgili bazı eşyaların temizliği ve takdis niyetiyle yıkanması söz konusudur.⁸

Hıristiyan inancında ibriğin, Ökaristi’de kullanıldığı görülür. Bizans Ortodoks Kilisesinde rahip, ayine başlamadan önce ellerini yıkamak için ibrik kullanır. Bu işlem Hz. İsa’nın çarmıha gerilmesine karar verildiğinde Pilatus’un suçsuz olduğunu göstermek için ellerini yıkamasını sembolize eder. İbrik, aynı zamanda suyun veya kutsal şarabın konduğu bir kaptır.⁹ Yakup, Matta ve Luca İncillerinde adı geçen ibrik, Meryem’e kuyuda müjde veya İsa’nın ilk banyosu gibi sahnelerde konuyu tamamlayan bir öge olarak tasvir edilmiştir.¹⁰

İslam kültüründe ibrik, Kur’an’da tek bir yerde çoğul halde “ebârik” olarak geçer ve cennette içine şarap doldurulan kapları tanımlar.¹¹ Kur’an dışında ibriğin başka dini metinlerde de geçtiği görülür. Sözelimi *miraç* konulu metinlerde cennetin bekçi meleği olarak bilinen Rıdvan’ın, Peygamberin *miraç*ı esnasında abdest almak istemesi

5 Nebi Bozkurt- Selda Ertuğrul, *agm.*, s. 373; MÖ. 2000-1700 dönemi seramik ve maden ibrikler yanı sıra taş kabartmalardaki ibrik tasvirleri için bkz. Ekrem Akurgal, *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, Tükelmat A. Ş. İzmir, 1995, şek. 1-3, 1, 10, 11, 13, 14a, 26, 28, 29, 64b, 65a, b, 68, 138, 139.

6 İsmet Zeki Eyüboğlu, *Anadolu Uygarlığı*, Der Yayınları, İstanbul, 1991, s. 174.

7 Hüseyin Alantar, *Motiflerin Dili*, İTKİB İstanbul Halı İhracatçıları Birliği, İstanbul, 2007, s. 263-269; Mircea Eliade, *İmgeler, Simgeler*, (haz. Mehmet Ali Kılıçbay), Gece Yayınları, Ankara, 1992, s. 183.

8 Anonim, “İbrik”, *Meydan-Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, C. 6, Meydan Yayınevi, İstanbul, 1971, s. 182.

9 Meryem Acara, “Bizans Ortodoks Kilisesinde Liturji ve Liturjik Eserler”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 15, S. 1, 1998, s.192, 194.

10 Bu örnekler için bkz. M. Sacit Pekak-Durmuş Gür, “İsa’nın Doğumu”, *Sanat Tarihi Dergisi*, C. XXIV, S.2, Ekim, 2015, s. 210; Sedat Bornovalı, *Bizans Mimarlığında, Müjde Sahnesinin Yeri*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2008, s. 34-35, 42.

11 Nebi Bozkurt- Selda Ertuğrul, *agm.*, s. 372.

üzerine içinde Kevser suyu bulunan yakuttan iki ibrik ile dört köşeli bir leğen getirdiği belirtilir.¹² Bu anlatıların Osmanlı minyatürlerine yansıma biçimi ileri sayfalarda ayrıca ele alınmıştır.

İslam dünyasında ibrikler daha çok el ve ayak yıkamak üzere kişisel temizlikte, aynı zamanda namaz gibi bazı ibadetlerin yerine getirilmesinin ilk şartı olan abdest için kullanılmıştır. Çeşitli ibadetlerden önce alınan abdestin¹³ su aynı zamanda ibrikle ilişkilendirildiği, halen devam eden gelenek ve inanışlardan, ayrıca çalışmamızın ana konusunu oluşturan ibrik tasvirlerinden anlaşılır.

Arapça'daki "güzellik ve temizlik" anlamına gelen "vudu" ile açıklanan abdest¹⁴ her ne kadar ibadetlerden önce bir maddi temizlik olsa da, temelde bir manevi temizlik ve arınmaya yöneliktir. Mânevî kirlere arınma, maddî kirlere temizlenmekle başlar. Başka bir deyişle dış temizlikle birlikte, kişinin kalp ve iç temizliği de önemlidir.¹⁵ İslam inancında abdest esnasında yıkanan uzuvlardan günahların döküldüğü, mahşerde Müslümanların abdest almaları nedeniyle yüzleri, el ve ayakları parlak olması durumunda çağrılacaklarını ifade eden hadisler, bu manevi arınmışlığa işaret eder.¹⁶

Kur'an'da su ile ilgili birçok ayet vardır. Özellikle canlıların topraktan ve sudan yaratılmasına ilişkin ayetlerin tekrarlandığı görülür.¹⁷ Bu noktada Müslümanların büyük bir değer verdiği zemzem ve bu suyun konduğu ibrikler de kayda değerdir. Sahâbî Ebû Râfî'in (ö. 692) zemzem kuyusunun yanına ağaçtan oyarak koyduğu kâse, zemzem bilinen en eski kabıdır. Zaman içinde zemzem taşımak ve ikram etmek için bazı kaplar ve ibrikler üretilmiştir.¹⁸ Bu göreviyle de ibriğin anlamı, İslam dünyasında daha pekişmiş olmalıdır. Görünen odur ki Tanrı'nın ilk yarattıkları arasında olan su, ibrik, temizlik/abdest birbirleriyle ilintili olarak İslam kültürünün önemli kavramları arasında yer almış; cemâl ve celâl sıfatlarına karşılık gelmiştir.¹⁹

İbriğin pek çok İslami **tarikatta** hem işlevsel hem de sembolik anlamlara sahip olduğu anlaşılır. Özellikle tasavvufun erken dönemlerinde sufiler yolculuk sırasında,

12 Ertan Ürkmez, *Türk-İslâm Mitolojisi Bağlamında Mi'râç Motifi ve Türkiye Kültür Tarihine Yansımaları*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2015, s. 206-207.

13 Nisa Sûresi, 43. ayet ve Maide Sûresi, 6. ayet.

14 Abdülkadir Şener, "Abdest", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 1, 1988, s. 68.

15 Hayatî Hökekleli, "İbadet. Psikoloji ve Sosyoloji Açısından İbadet", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 19, 1999, s. 251; Hacer Akyigit, "İbadetlerde Temizlik Şartı, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2011, s. 1.

16 Abdülkadir Şener, *agm.*, s. 70.

17 Ayetler için Diyanet İşleri Başkanlığı'nın resmi web sitesinde yayınlanan Kur'an-ı Kerim'den yararlanılmıştır. Bkz. <http://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf>. Hud Sûresi 7. ayet, Kehf Sûresi 37. ayet, Enbiya Sûresi, 30. ayet, Hac Sûresi, 5. ayet, Nur Sûresi, 45. ayet, Furkan Sûresi, 54. ayet, Fatır Sûresi, 11. ayet, Yasin Sûresi, 77. ayet, Mü'min Suresi, 67. ayet, İnsan Sûresi, 2. ayet, Abese Sûresi, 19. ayet.

18 Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Zemzem", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 44, 2013, s. 244.

19 İskender Pala, "Su. Kültür ve Medeniyet", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 37, 2009, s. 442.

yolculuk âdabına uygun olarak yanlarında ibrik taşımışlardır.²⁰ **Alevi-Bektaşî inancında ayin-i cem**lerde görülen ritüellerden biri de Selman suyu (ibrik)'dur.²¹ Cem ayinlerinde, Cem birlemeden sonra tarikat abdesti alınması için bir ibrikçiyle bacı hizmete başlar. Önce kendileri abdest alır; ardından dededen başlanılarak halkadaki diğer katılanlara ibrikle su dökülür.²²

Halvetîlerde ibrik, şeyhin kişisel eşyaları arasında görülmüş; sâlikin şeyhi bulunmadığında, ibriğini abdest için kullanmaması edepler arasında sayılmıştır.²³ Aynı zamanda ibrikle şeyhin eline su dökmek büyük bir saygı ifadesi olarak görülmüştür ki I. Sultan Ahmed (d. 1590-ö. 1603) büyük mutasavvıf Aziz Mahmud Hüdâî'nin (1541-1628) eline abdest alırken ibrikle su dökmüştür.²⁴

Bu noktada inançlar doğrultusunda ibriğin sanat eserlerinde kendini göstermesi doğaldır. İbriklerin İslam dünyasında daha 8. yüzyıl başlarında özellikle Sasani dönemi (224-651) örneklerinin model alınarak üretildiği görülür.²⁵Şüphesiz daha erken verileri olabileceği ihtimalini bir kenarda tutmakla birlikte, Sasani modeline uygun ibrik tasviri içeren bir örnek 9.-10. yüzyıla tarihlenen gümüş bir tabak üzerinde yer alır. Tabagın merkezindeki taht sahnesinde, hükümdara kadehle içecek servisi yapan sakînin sol elinde gaga ağzılı, kulplu bir ibrik (sürahi?) yer alır²⁶ (**Res. 1**).

Memlûklerde (1250-1517) özellikle el sanatı örneklerinde çeşitli kademelerdeki rütbeleri göstermek üzere arma kullanımının yaygınlığı bilinir. Bunlardan biri de sarayda levazım işlerini yürüten kişilerin siparişini verdikleri eserlerde, bu kişilerin konumunu belirtmek üzere ibrik motifinin seçildiği anlaşılır²⁷ (**Res. 2**).

Selçukluların saray teşkilatında ise leğen ve ibriği tutan görevliler taştâr, ibrikdâr

20 Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ağaç Kitabevi Yayınları, Ankara, 2009, s. 294.

21 Selman suyu hizmeti ile ilgili geniş bilgi için bkz. Abbas Ulusoy, *Alevilikte Sultan Hızır Samit Ocağı*, İmla Kitap Yayınları, Ankara, 2016, 110; Adem Koç, "Eskişehir Türkmen Alevilerinde Su ile İlgili İnanç ve Uygulamalar", *Halk Kültüründe Su Uluslararası Sempozyumu Bildirileri 07-08 Kasım 2013 Tekirdağ*, (ed. Mehmet Aça), İstanbul, 2015, s. 487.

22 Adem Koç "Güruh-ı Naci'nin Saçlı Bacıları: Alevi-Bektaşî İnanç Sisteminde Kadın Olmak", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, 2016, s. 13.

23 H. Kâmil Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatu*, İstanbul, Erkam Yayınları, 1999, s. 218.

24 Ziver Tezeren, *Aziz Mahmud Hüdâyî*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987, s. 15, 41.

25 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ralph H. Pinder-Wilson, "An Islamic Ewer in Sassanian Style", *The British Museum Quarterly*, vol. 22, no. 3/4, 1960, s. 89-94; Ülker Erginsoy, *İslam Maden Sanatının Gelişimi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1978, s. 196-217.

26 St. Petersburg Hermitage Müzesi'ndeki bu örnek ile ilgili geniş bilgi için bkz. Galina A. Pugaçenkova- L. İ. Rempel, *Oçerki İskusstva Sredney Azii*, Moskova, 1982, s. 246. Bu örneğe dikkatimi çeken Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Araştırma Görevlisi Elif Ceylan'a teşekkür ederim.

27 Robert Hillenbrand, *İslam Sanatı ve Mimarlığı* (çev. Çiğdem Kafescioğlu), Homer Kitabevi, İstanbul, 2005, s. 154-155. Bu türden birkaç örnek için bkz.

https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=237041&partId=1&searchText=iznik&images=true&page=1 ve <https://www.christies.com/lotfinder/Lot/a-group-of-threemamluk-hexagonal-pottery-6133086- details.aspx>

ya da abdâr olarak isimlendirilmişlerdir.²⁸ Anadolu Selçuklular döneminde (1075-1308), etkin bir güç olan Artukluların (1102-1409) Diyarbakır'daki sarayında el-Cezeri'nin (1153-1233) hazırladığı *Kitâb fi ma'rifeti'l-hiyeli'l-hendesiyye*, (*Kitab-ül Hiyel* veya *Otomata*) adlı eserin 1206 tarihli nüshasında abdest için tasarlanmış mekanik ibrik/ibrikdâr tasvirleri bulunur²⁹ (**Res. 2**).

2. Osmanlılardan Günümüze İnanç, Gelenek-Göreneklerde İbrik ve Tasvirleri

İbriklerin günlük yaşamda temizlik amacına hizmet etmesinin yanında aynı zamanda biçimleri, malzemesi, bezemeleri ile zaman içinde prestij göstergesine dönüştüğü anlaşılır. Osmanlılarda saray, konak ve köşklere gelen konuklara “ibrikdâr” veya “ibrik gulamı” olarak görevlendirilmiş kişiler hizmet etmiştir.³⁰ Örneğin Abdülaziz Bey (1850-1918) Osmanlıların gündelik yaşamını anlattığı *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri* kitabının lohusa için yapılan merasim ve eğlenceler kısmında, konağın sahibesi hanımın ziyarete gelen misafirleriyle yemek önce ve sonrasında müzeyyen ve kıymetli leğen ve ibriklerle ellerini yıkadıklarını; bu şekilde el yıkamanın önemli kişiler arasında görüldüğünü belirterek, bu ibriklerin özelliklerinden ve *Lihye-i Saadet* ziyaretlerinde kullanımından söz eder. Yazar ibriğin gelin çeyizlerinde, aynı zamanda yeni bir ev alan veya yapanlara tebrik mahiyetinde götürülen ev eşyaları arasında yer aldığını belirtir.³¹

Cumhuriyet dönemiyle birlikte evlerde su tesisatlarının yaygınlaşmasıyla beraber ibrik kullanımı yavaş yavaş ortadan kalksa da bazı dini inanışlar çerçevesinde günümüzde farklı alanlarda kullanımının devam ettiği görülür.

İbrik Osmanlı **edebiyatında** da kendine yer bulmuştur. Sözelimi ünlü Osmanlı şairi Nedim (d. 1681-ö. 1730), şiirlerinde sevgilisini tasvir ederken, ibriği benzetme unsuru olarak kullanır.³²

Bu motif, **Türk halk inançlarının** da bir parçası olmuştur. Bugün halen Anadolu ve Trakya'da gelin alma, ölüm, cenaze gibi insan hayatının önemli aşamaları ya da nazardan sakınma amaçlı inanışların, ibrikle ilişkilendirildiği görülür. Sözelimi Ankara-Kızılcahamam'da ibrik emziğinin bir kimseye dönük olması ölümü haber veren

28 Erdoğan Merçil, “Selçuklular Selçuklular'da Devlet Teşkilatı”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 36, 2009, s. 390; Mehmet Zeki Kuşoğlu, “Ewer”, *İlgi*, Year 27, number 70, Summer, 1992, s. 13.

29 İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi A. 3472. Bu ve eserdeki diğer abdest alma makinalarının çalışma biçimi hakkında geniş bilgi için bkz. Sevim Tekeli-Melek Dosay- Yavuz Unat, *El-Cami Beyne'l-İlm Ve'l-Amel En-Nafi Fi Eş-Şinaa Ti'l-Hiyel*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2002, s. LIV-LV, 163-168.

30 Mehmet Zeki Kuşoğlu, “İbrikler”, *Dünkü Sanatımız Kültürümüz*, Ötügen Neşriyat A. Ş., İstanbul, 1994, s. 177. Uzunçarşılı, ibrikdârın Osmanlı sarayındaki görevlerini şöyle açıklar: “Leğen ibrik hizmetlerine bakıp hükümdarın eline su döker ve içeceği zaman su verir ve bir yere gidişlerde abdest ve su kablarnı taşırdı.” İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 313.

31 Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, (Haz. Kâzım Arısan-Duygu Arısan Günay), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s. 20, 113, 212, 250.

32 Kudret Safa Gümüş, “Nedim Divanı'nda Gönül Kavramı”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, C. 5, N. 1, 2013, s. 357.

durumlardan biri olarak kabul edilir; ölü yıkamak için kullanılan malzemeler arasında ibrik de yer alır.³³ Ölünün yıkandığı yere ışık ve ibrik koyma adeti Tekirdağ'da görülür.³⁴ Kırklareli'de kişi gömüldükten sonra mezarının üstüne baş kısmından ayağa doğru ibrikle su dökülür ve bu ibrik mezarın yanına bırakılır.³⁵ Halk inançları arasında bir yatıra ya da türbeye boş veya dolu ibrik bırakma üzerine rivayetler ise oldukça fazladır. Sözelimi, Sivas Şarkışla'da Kızılcağızla Kasabası'ndaki Beş Kardeş Türbesi'ne ziyarete gelenlerin boş bir ibrikle bir bardağı türbeye bıraktıkları, ertesi gün tekrar geldiklerinde ibriklerini dolu olarak buldukları, bu su ile de abdest aldıkları anlatılır.³⁶ Benzer bir rivayet Şarkikaraağaç Çiçekpınar Kasabası'nda Çolak Memiş'in evinin önünde, günümüzde kapalı bir kuyuya ibriklerini doldurmak üzere gelen bir gelinle ilgilidir. Burada, Tekke adı verilen yerde, büyük bir ardıc ağacının altındaki yatrın bir geline ait olduğuna bu gelinin cuma akşamları altından ibriklerle bu kuyuya gelip kaplarını doldurduğuna inanılır.³⁷

Anadolu kültüründe farklı yüzeylerde kullanılmak üzere, çeşitli malzemeyle yapılan ibriğin **nazarlık** olarak da kullanıldığı bilinir. Bu inancı yansıtan ibrik tasvirleri mevcuttur ve örneklerimiz sırası geldikçe takdim edilirken bu konuya ayrıca değinilecektir.

Çalışmanın ağırlık noktasını oluşturan Osmanlı tasvir sanatlarında ibrik motifi dini ve sivil mimari süslemesinde taş, mermer, ahşap malzemelerde, ayrıca seccade, halı gibi dokumalarda, seramik ve çinilerde, minyatürlerde, camaltı resimlerinde ve levhalarda sıklıkla karşımıza çıkar.

Osmanlı **dini mimari süslemesi** söz konusu olduğunda ibrik motifinin genellikle camilerin iç süslemelerinde veya dış cephelelerinde, başta kalem işi yoğun olmak üzere taş

33 Sedat Veyis Örnek, *Anadolu Folklorunda Ölüm*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1971, s. 23, 52.

34 Erman Artun, "Tekirdağ Halk Kültüründe Geçiş Dönemleri Doğum-Evlenme-Ölüm", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Prof. Dr. Kemal Eraslan Armağanı, S. 9-10, 1998, s. 21

35 Zekeriya Kurtulmuş, *Kırklareli Folklorundan (Halk Kültürü) Örnekler*, Kırklareli Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Kırklareli, 2010, s. 38.

36 Ahmet Gökbel, "Şarkışla Yöresinde Ziyaret Yerleri ile İlgili İnanç ve Uygulamalar", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI/1, 2002, s. 6. Benzer bir şekilde kırsal kesimlerde, türbede yatan veya ölümsüzlüğüne inanılan velinin kullanması için buraya gelen ziyaretçiler tarafından içi su dolu ibrikler bırakıldığı bilinir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Bengisu Kolcu, Çankırı Türbeleri, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007, s. 81. Aynı inanışın Edirne Kıyık Orta Çukur Mahallesi'ndeki Kız Türbesi'nde devam ettiği anlaşılır. Türbede meftun kişinin 1967'de vefat eden Şekmetli Efendi olmasına rağmen, yapı Kız Türbesi olarak adlandırılmıştır. Halkın buraya akşam dolu olarak bıraktıkları abdest ibriğinin, sabah boş olarak bulunduğu söylenmektedir. Bu rivayet için bkz. Yaşar Kalafat, "Anadolu'da Ulu Kadın Kişiler ve Halk İnançları", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 32, 2014, s. 29. Bu türden inanışların Balkanlar'da da devam ettiği bilinir. Örneğin Kosova'da Gilan yakınlarındaki Rogaçitsa Köyü'nde yerli halkın iki şehit adına inşa ettiği Rogaçitsa Türbesi bu rivayetlerden birinin kaynağıdır. Türbede meftun olan iki şehidin geceleri kalkıp, abdest alıp namaz kıldığını inanan köylüler, türbede sürekli bir ibrik su ve havlu bulundurulur. Ayrıca yine aynı bölgede Vranja'da Şeyh Süleyman Türbesi'nde olduğu gibi şeyhin abdest alması için bir ibrik dolusu su, leğen ve sabun bırakılır. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Hoca Fadıl, "Balkanlar'da İslam Kültürü Tarihinde Sarı Saltuk'la İlgili Efsaneler ve Rivayetlerin Önemi", *Hikmet*, S. 26, Kasım, 2015, s. 21.

37 Bora Yılmaz, Çanakkale Savaşları Etrafında Teşekkül Eden Halk Anlatıları Çanakkale Örneği, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çanakkale, 2015, s. 95.

kabartma ile yapıldığı dikkat çeker.³⁸ Osmanlı dönemi çerçevesinde tespit edebildiğimiz en erken tarihli kalem işi örnek Batılılaşma dönemi örneklerinden Niğde/Bor'da kitabesine göre 1745 yılında İsmail Ağa tarafından tamir ettirilen **Kör İsmail Cami'**dir. Yapının hariminin kuzey duvarında meyve kâseleri ve rozetlerin yanında ibrik tasviri dikkat çeker.³⁹

Diğer bir örnek, kitabe içermeyen ve **Ayşe Kadın Camii** olarak da bilinen İzmir **Karaburun** yolu üzerinde **Mordoğan Köyü Cami'**dir. Yapının 15. yüzyılda inşa edildiği, 18. yüzyılın olasılıkla son çeyreğinde, Ayşe Kadın tarafından tamir ettirildiği kabul edilir. Yapının hariminde kubbe içinde kalem işi süslemeler arasında, ibrikle birlikte birer kupa, vazo (kâse ?) tasvirleri yer alır.⁴⁰

Denizli/Acıpayam/ Yazır Köyü (Hacı Ömer) Camii kitabesine göre 1802 senesinde Yazıroğlu sülalesinden Hacı Ömer Ağa tarafından inşa ettirilmiştir. Caminin hariminin mahfil kısmındaki batı duvarında çeşitli süslemeler arasında sütun üzerine oturtulmuş iki ibrik motifi dikkat çeker. Caminin güney duvarının, doğu yönündeki dikdörtgen panolarda, içinde karanfil, lale, kır çiçeklerinin bulunduğu ibrik tasvirleri görülür⁴¹(**Res. 4**).

1806 yılında inşa edilen **Bayburt/ Dağçatı Köyü Cami'**nin doğu duvarında büyük bir kâse içine ortaya bir vazo ve iki yanına ibrikler yerleştirilmiştir. Bu örnek birazdan tartışılacak olan ibrik ve vazoların ikonografik kullanımıyla ilişkili önemli bir veridir. Sağdaki ibriğin ağız ve emzik kısmından narçiçekli dallar; soldakinin ağızından çam kozalakları, emziğinden ise diğesinde olduğu gibi narçiçekli dallar çıkmaktadır⁴² (**Res. 5a-b**).

1813 tarihli Denizli/Çivril/Menteş Köyü Cami'nin hariminin duvarlarında tümüyle şablonlarla yapılmış duvar resimleri görülür. Bu resimler arasında güney duvarda

38 Çalışma sırasında farklı malzeme ve tekniklerle yüzeylere işlenen ibrik tasvirli çok sayıda örnek tespit edilmiştir. Ancak çalışma çerçevesinde, özellikle kitabelerde tarih veren, farklı tarih kesitlerinde ve değişik yerleşimlerde yapılmış olan; yanı sıra ibriklerin tek başına veya farklı çiçek/meyve demetleri ve ağaç dalları taşıyarak vazo gibi tasarlanan, öte yandan zincirle sarkıtılmış biçimde kandil gibi tasvir edilen; ayrıca farklı nesnelere birlikte kompozisyon oluşturmuş örnekler seçilmiştir.

39 Bu tarihten önce de örneklerin olması muhtemeldir. Ancak çalışmamızda ilk örneklerin tespiti sorunsalı üzerine değil, daha çok ikonografi üzerine yoğunlaşmıştır. Söz konusu yapı için bkz. Mesut Dündar, "Bor Camileri", *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)*, Güz, 14, Yıl 26, 2009, s. 67.

40 Ersel Çağlıtütüncügil, "Eski Mordoğan (İzmir) Köyü Camii Süslemeleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs, S.25, 2012, s. 140, 145, 154.

41 Dilek Şener, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Anadolu Duvar Resimleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2011, s. 79-81; Kadir Pektaş, "Denizli ve Çevresindeki Türk Dönemi Eserleri", Kadir Pektaş, "Denizli ve Çevresindeki Türk Dönemi Eserleri", *Denizli, Tanrıların Kutsadığı Vadi*, (ed. Filiz Özdem), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 206; Oktay Hatipoğlu, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Camilerinde Kalem İş Tezyinatı*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2007, s. 109-110.

42 Haldun Özkan, "Bayburt Dağçatı Köyü Camii ve Çeşmesi", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 31, 2013, s. 120, 123.

mihrabın yanında yazı-resim vir ibrik motifi de yer alır.⁴³

Duvar resimleri **1809-22** yılları arasına tarihlenen **Manisa/Kula, Emre Köyü Camii**⁴⁴ hariminin güney duvarında sehpa üzerinde lale, 7-8 taç yapraklı çiçekler ve yapraklardan oluşan bir demetin yerleştirildiği ibrik tasvirleri bulunur.

1838'den sonraya tarihlenen **Aydın/Kuyucak/Kayran Köyü Camii**'nin hariminin kuzey duvarında kırmızı ibrikten çıkan narçiçekleri, güller ve laleler yer alır.⁴⁵

Trabzon/Çaykara/Kabataş Köyü Merkez Cami'nin kitabelerinden **1872-1873** yılında inşa edildiği anlaşılır. Yapının hariminde mahfilin doğu ve batı duvarlarındaki panolarda içinde çiçeklerin bulunduğu vazo, kupa ve ibrikler vardır.⁴⁶

İbrik motifinin yer aldığı harimin duvarlarını dolaşan yazı şeridindeki **1876** tarihi nedeniyle **Denizli/Baklan/Boğaziçi Kasabası Eski Cami**'nin kalem işlerinin bu tarihte yapıldığı kabul edilir.⁴⁷ Caminin mahfile çıkış merdiveninin yanındaki duvarda aynı zamanda mahfil kemerlerinde, içinden fıskırarak çıkan bir çiçek demeti taşıyan ibrik motifleri görülür (**Res. 6a-b**).

Denizli/Akköy/Belenardıç (Toraman) Köyü Cami'nin iki kitabesinden tamamlanma tarihinin **1886** olduğu anlaşılır.⁴⁸ Yapının son cemaat yeri ve harim duvarlarında ibrik tasvirleri yer alır. Harimin doğu ve kuzey duvarında içinde uzun yeşil yapraklarla birlikte gül, lale, kardelen, narçiçeği, 6-7 taç yapraklı çiçek buketinin yer aldığı ibrik tasvirleri dikkat çeker.

18. yüzyılın üçüncü çeyreği/19. yüzyılın başlarına tarihlenen⁴⁹ **Denizli/Çivril/Bulgurlar Köyü Cami**'nin hariminin doğu duvarında, ortada bir ibriğin iki yanına incek şekilde yukarıdan asılarak ikiye katlanmış; olasılıkla havlu bulunur (**Res. 7a-b**).

43 Şakir Çakmak, "Denizli-Çivril Mentesh Köyü Camisi", *Uluslararası XVIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, 22-25 Ekim 2014, Bildiriler*, (haz. Hacer Sibel Ünalın Özdemir, Mükerrerem Kürüm, Nurdan Akbulut), Aydın Efeler Belediyesi Kültür Yayınları, 2017, s. 171, res. 9.

44 Rüstem Bozer, "Kula-Emre Köyü'nde Resimli Bir Cami", *Türkiyemiz*, S. 53, Ekim, 1987, s. 15; Dilek Şener, *agt.*, 2011, s. 141.

45 Erbil Cömertler Aktuğ-Kadir Pektaş, "Geç Dönem Kalem İşi Süslemeli Bir Eser: Aydın Kuyucak Kayran Köyü Camii", *Medeniyet ve Sanat*, C. 2, S. 2, 2016, s. 11, 16.

46 Kasım İnce, "Kabataş Köyü Merkez Camii/ Çaykara/Trabzon", *Vakıflar Dergisi*, 28, 2004, s. 229.

47 Kadir Pektaş, *agm.*, 2011, s. 190; Şakir Çakmak, "Boğaziçi Kasabası Eski Camii (Baklan/Denizli)", 9. *Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi*, C. I, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1995, s.534.

48 Kadir Pektaş, *agm.*, 2011, s. 212. Şakir Çakmak, "Belenardıç (Torapan) Köyü Camii", *Sanat Tarihi Dergisi*, VII, 1994, s. 26; Dilek Şener, *agt.*, 2011, s. 98.

49 Kadir Pektaş-Hediye Altındirek, "Çivril-Bulgurlar Köyü Camii Üzerine", *Eumeneia Şeyhli-Işıkli*, (ed. Bilal Söğüt), Ege Yayınları, İstanbul, 2012, s. 331.Yapı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Akın Tercanlı, *Denizli Camilerindeki Mimari Betimlemeler*, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2015, s. 130-134.

Denizli/Akköy Yukarı Cami, kubbesindeki tarihe göre, 1909'da yapılmıştır.⁵⁰ Doğu, batı, güney duvarda, ayrıca kubbe içinde kaide kısmından aşağı doğru püsküller çıkan fantastik denilebilecek ibrik motifleri görülür. İbriklerin içinden fişkırcasına nar, narçiçekleri ve yapraklar çıkmaktadır. İlginç bir nokta da ibriklerin emzik kısımlarında su damlası bulunmasıdır (**Res. 8a-6b**).⁵¹

Afyonkarahisar/Dazkırı/İdris Köyü Camii, giriş kısmında bulunan iki kitabeye göre 1902 yılında inşa edilmiş; 1913 yılında sıvanması tamamlanmıştır. Harim güney duvarının doğu bölümünde, lacivert bir ibriğin içine yeşil kıvrık dallar ve stilize mavi laleler; batı duvarındaki ibriğin içine ise, karanfil ve laleler konularak, ibriğin iki yanındaki zemine stilize çiçekler yerleştirilmiştir⁵² (**Res. 9**).

İbrik tasviri içeren bir başka örnek **Muğla/Bodrum/Çömlekçi Köyü Camii**'dir. Yapının hariminde doğu duvarda mimber, mîzan terazisi, sancak ve çeşitli ağaç motifleriyle birlikte, mihrabı dıştan kuşatan yazı şeridinin bitiminde *hüsn-ü hat* ile biçimlendirilmiş ibrik motifi bulunur (**Res. 10a-b**). Süslemeler, köy halkının söylediğine göre 1950'li yılların sonunda yapılmıştır.⁵³Bu süslemeler, yakın tarihlerde hala ibrik tasvirlerinin yapıldığını göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Dini mimaride ahşap malzeme ile yapılmış mimari elemanlar üzerinde de ibrik motifi görülür. Yukarıda kalem işlerinden söz ettiğimiz **1813** tarihli **Denizli/Çivril Menteş Köyü Cami**'nin hariminin güneybatısındaki ahşap desteğin üzerinde, kazıma ile bir ibrik motifi çizilmiştir⁵⁴ (**Res. 11**).

1865 tarihini veren kitabesiyle **Bayburt/Aydıntepe/Gümüşdamla Köyü Camii** vaaz kürsüsünün üzerinde de kabartma olarak ibrik ve yanında servi ağacı tasviri yer alır⁵⁵ (**Res. 12a-b**).

Dini mimaride sadece camilerde değil, **türbelerde** de karşımıza çıkan ibrik motifi, 15. yüzyıl sonu 16. yüzyılın başına tarihlendirilen **Kastamonu/Taşköprü/ Abdalhasan**

50 Kasım İnce, "Yukarı Camii/Akköy-Denizli", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 2, 2001, s. 65.

51 Yapıdaki diğer ibrik tasvirleri için bkz. Tuğçe Yurtsal, *Aydın ve Denizli Camilerinde Duvar Resimleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009, foto 414, 422, 436, 442.

52 Şeyda Algaç, "Afyonkarahisar Dazkırı-İdris Köyü Camii ve Kalemîşi Bezemeleri", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, Özel Sayı 2, 2017, s. 422-423.

53 Cengiz Gürbıyık, *Bodrum Yarımadası'ndaki Türk Eserleri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2007, s. 133.

54 Şakir Çakmak, *agm.*, 2017, s. 171.

55 Haldun Özkan, "Bayburt/Aydıntepe Gümüşdamla Köyü Camii Vaaz Kürsüsü", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S.32, Erzurum, 2014, s. 27. Doğu Karadeniz camilerinde ahşap kullanımının yaygınlığı bilinir. Bu yapıların minber aynalıklarında bitkisel ve geometrik bezemenin yanı sıra vazolara, ibriklere ve hilallere yerleştirilmiş çiçek demetlerinin sıklıkla kullanıldığı belirtilmiştir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Mehmet Yavuz, "Doğu Karadeniz Köy Camilerinde Bezeme Anlayışı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2, 2009, s. 309.

Köyü Abdal **Hasan Türbesi**'nin kapısının üst kısmında **taş kabartma** olarak görülür. **1829** tarihli onarım kitabesinin yanında, ortada servi ağacının bir yanında çark-ı felek, diğer yanında ibrik ve üzerinde dallar yer almıştır (**Res. 13**).⁵⁶

Tarikat yapılarının mimari süslemesinde de ibriğin yerini aldığı **Kütahya Balıklı Tekkesi**'nden anlaşılır. Kesin tarihi bilinmeyen yapının 16. yüzyıl başında var olduğu, ancak mihrabın batı duvarında dikkörtgen çini pano içinde karşılıklı iki ibrik tasvirinin 18. yüzyıla ait olduğu anlaşılır.⁵⁷

Dini mimari süslemesi söz konusu olduğunda, burada sözünü edemediğimiz örnekleri de düşündüğümüzde, ibrik tasvirlerinin 19. yüzyılda yoğunlaştığı; daha çok Batı ve Orta Anadolu yanı sıra Karadeniz camilerinde kalem işi olarak yapıldığı dikkat çeker. Bu motif bazı örneklerde tek başına bazı örneklerde meyve kâseleri, rozet, kupa, kandil, vazo gibi nesnelarla birlikte tasvir edilmiştir. Aynı zamanda kaligrafik olarak tasarlanan örnekler de vardır.

Bu örneklerin bir kısmında dikkat çekici bir nokta ibriğin vazunun işini yapar şekilde; yani içinde meyve veya çiçek buketi taşıyarak tasarlanmış olmasıdır. Başka bir deyişle ibrik vazunun yerine geçmiş, yani dönüştürülmüştür.⁵⁸ Bu dönemin beğenisine uygun olarak tıpkı vazo veya sepet içinde görülen natüralist çiçekler, yanı sıra karanfil, gül, lale ve kır çiçeklerinden oluşan buketler, narçiçekli dallar, çam kozalakları yerleştirilmiştir. Her ikisi de su ile ilişkili bu kapların, özellikle halk ressamı tarafından naif bir tarzda boyanarak veya çizilerek, halkın ibadet ettiği yapılarda sıklıkla tasvir edildiği anlaşılır. İslam ikonografisinde cennet ve Tanrı'yı simgeleyen bu çiçek ve meyvelerin⁵⁹ ibriğin

56 Esra Yıldız, "Taşköprü Abdalhasan Köyü ve Türk Devri Mimari Eserleri", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Ekim, C. 13, No. 2, 2005, s. 592.

57 Emine Müderrisoğlu Altıntaş, "Balıklı Tekkesinin Ön Araştırması", *X. Vakıf Haftası Kitabı, Yılmaz Önge Restorasyon Semineri*, (haz. İbrahim Ateş-Sadi Bayram-Mehmet Narince), Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1993, s. 315-316.

58 Gerard A. Paquin'in görüşüne burada dikkat çekmek yerinde olacaktır. Yazar, özellikle panolar halinde tasarlanan İznik çinilerindeki tek kulpu vazoların, emzik kısımlarının yok edilerek ibrikle özdeşleştirildiğini belirtir. Geniş bilgi için bkz. Gerard A. Paquin, "19. Yüzyıl Ortadoğu Dokumalarında Günlük Yaşamın İkonografisi", (çev. Nuray Ayhan Yılmaz), *Anadolu Sanat, Anadolu Üniversitesi*, S. 7, 1997, s. 166.

59 Çiçek ve meyvelerin bu anlamları için bkz. Aziz Doğanay, "XVI. Yüzyıl İznik Çinilerinde Meyve Tasvirleri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 24/1, 2003, s. 51; Elizabeth S. Ettinghausen, "Paradisiac Symbolism in Ottoman Decoration", *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi* 1991, C. II, Kültür Bakanlığı Millî Kütüphane Basımevi, Ankara, 1995, s. 103-115; Gönül Cantay, "Türk Süsleme Sanatında Meyve", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 3/5, Fall, 2008, s. 32-64; Mürrüvet Harman, "Yazıcıoğlu Mehmed'in Muhammedîye'sinde Yer Alan Cennet ve Cehennem Tasvirleri", *Mukaddime*, 5, 1, 2014, s. 90; Nurhan Atasoy, *Hasbahçe Osmanlı Kültüründe Bahçe ve Çiçek*, Aygaz, İstanbul, 2002, s. 215-216; Selim Hakan Akıncı, *Türk Çini Sanatında Çiçekli Vazo Tasvirli Panolar*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2009, s. 96, 111-112, 119, 132; Tarkan Okçuoğlu, *18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Duvar Resimlerinde Betimleme Anlayışı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2000, s. 35; R. Eser Gültekin, "Türklerde Bereket Sembolü Olarak Kullanılan Meyve Motifleri ve Mimaride Değerlendirilmesi", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 3/5, Fall, 2008, s. 9-31.

içinden çıkararak veya yanına ya da çevresine yerleştirilerek ibadet yapılarında yer alması, ibrik motifinin kutsiyetine ve anlam zenginliğine işaret eder.

Muğla/Bodrum Çömleği Köyü Cami'nde mimber, mizan terazisi, sancak ve çeşitli ağaç motifleri ile ibriğin tasvir edildiği örnek, ikonografisi bakımından ayrıca dikkat çeker. Ahirette mükelleflerin sorguya çekilerek ceza veya mükafatı gerektiren hallerinin değerlendirilmesi şeklinde tanımlanan mîzan,⁶⁰ ilgili tasvirlerde tartı biçiminde tasvir edilir. Osmanlı kitap ve duvar resimlerinde özellikle cennet-cehennem tasvirlerinde, burada da görüldüğü gibi mîzanın, kürsü veya mimber, sancak gibi nesnelere birlikte izleyicilerine mahşer gününü ve son yargıyı hatırlatmaya yönelik olarak yapıldığı düşünülebilir.⁶¹ İbriğin de bu semboller arasında yer alması, abdestin önemine dikkat çekerken mahşerde abdest alan Müslümanların yüzleri, el ve ayaklarının parlak olması durumunda çağrılacaklarını ifade eden hadislerle de bir gönderme olabileceğini akla getirir.⁶²

Türbelerde ise, daha çok mezar taşları ve çeşmelerde karşılaştığımız servi ağacı, öte yandan İslam sanatlarında pek çok yüzeyde yaygın bir motif olarak çark-ı felekle birlikte ibriğin de yer alması; yapının kullanım amacıyla da örtüşen doğum, ölüm, evrenin ve kaderin sürekliliği, ahiret, Tanrıya ulaşma, göğe yükselme, iki dünya arasındaki geçiş gibi anlamlara karşılık gelmek üzere kullanıldığını düşündürür.⁶³

Sivil mimari örneklerinden özellikle **konaklarda** iç mekânda kalem işi, cephelerde taş üzerine kabartma olarak ibrik tasvirleri görülür. Kalem işi örneklerden biri **Kocaeli/Dilovası Demirciler Köyü Konağı'**ndadır. Konağın başodasındaki süslemelerin,

60 Süleyman Toprak, "Mîzan", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 30, 2005, s. 211.

61 Bu konu Mürüvet Harman tarafından etraflıca incelenmiş ve yayınlanmıştır. Geniş bilgi için bkz. Mürüvet Harman, "Geç Devir Osmanlı Resim Sanatında Cennet İmgesi: Duvar ve Kitaplarda Yer Alan Şematize Cennet Tasvirleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 39, Ağustos 2015, s. 361.

62 Bkz. dipnot 16.

63 Çark-ı felek motifinin kullanımı ve ikonografisi için bkz. Nermin Şaman Doğan, "Oklu Çakır/Oklu Çark/ Gök Çığırsı: Selçuklu Süslemesinde Bir Motif", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Konya: Bildiriler I*, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Konya, 2001, s. 243-249, 617- 624; Nermin Şaman, "Konya Sadreddin Konevi Camii, Mihrap Süslemesi", *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar Güner İnâl'a Armağan*, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 1993, s. 445; Ahmet Çaycı, "Zaman ve Sanat Bağlamında Çarkifelek Motifi", *Uluslararası İslam Medeniyetinde Zaman Sempozyumu 08-11 Ekim 2015*, C. II, (ed. Bilal Kuşpınar), Bilir Matbaacılık Kağıt Ürünleri ve Kırtasiye Malzemeleri San. Tic. Ltd. Şti., İstanbul, 2016, s. 299-305; Bilfer Torunoğlu, *Türk Kültüründe Çark-ı Felek Motifi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2016, s. 86, 127, 132, 140, 155-156, 161, 169, 171, 176, 187-188, 192, 198, 210; Yusuf Çetin, "Türk-İslam Bezeme Sanatında Gamalı Haç (Svastika) ile Çarkifelek Motiflerinin Köken ve İkonografik Anlamları Üzerine Bir Değerlendirme", *Social Sciences Studies Journal*, Vol. 3, Issue 8, 2017, pp. 353-365. Servi ikonografisiyle ilgili geniş bilgi için bkz. Ayla Ersoy, "Eyüp'teki Mezar Taşlarında Servi Ağacı Kültü", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu V, Tebliğler, 11-13 Mayıs, 2001*, Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2002, s. 90-95; Cevdet Çulpan, *Serviler I-II. Antik Devirlerden Zamanımıza Kadar İlahiyat, Edebiyat, Tıp ve Sanat Tarihlerinde*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1961; Canan Cimilli, "Osmanlı'da Servi Motifinin İnançla Bağlantısı", *Sanat ve İnanç/2 Rıfki Melül Meriç Anısına*, (haz. Banu Mahir-Halenur Katipoğlu), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Türk Sanatı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2004, s. 225-236.

kitabesine göre 1825-26 tarihli olduğu kabul edilir.⁶⁴ Başodada nişin iki yanında üst üste üç küçük niş içerisinde, biblo görünümü veren birer ibrik tasvir edilmiştir (**Res. 14**).

İzmir/Ödemiş/**Birgi Çakırağa Konağı**'nın, inşa tarihi konusunda farklı görüşler olmakla birlikte 1837 senesinde vefat eden Şerif Ali Ağa tarafından inşa ettirildiği kabul edilebilir.⁶⁵ Konağın güney eyvanında, üst kat pencere açıklıkları arasındaki panolarda, vazolar ve sepetler arasında ibrik tasvirleri bulunmaktadır.

Tokat'da ise **Maaz** Gürkan Evi olarak da bilinen ve 19. yüzyıla tarihlenen⁶⁶ **Yağcıoğlu Konağı**'nın başodasında gül, lale ve çiçeklerden oluşan demetler ibrikler içine yerleştirilmiştir.

Diğer bir örneğimiz **Kocaeli/DerinceTahtalı Köyü, Beş Divanlı Rıza Bey Konağı**'nın, kitabesinden 1892-93 yılında inşa ettirildiği öğrenilir.⁶⁷ Konağın odalarından birinde dikdörtgen pano içinde, iki yana çekilmiş perdenin ayrılmaya yerinden aşağıya doğru bir kandil sarkmakta; kandilin altında leğeniyle birlikte bir ibrik ve iki yanda şamdanlar içinde yanan mumlar yer almaktadır.

Safranbolu'da bir grup evin cephesinde de ibrik tasvirleri yer alır. Bunlardan biri 1894 tarihli **Hacı İsmail Avcı Evi**'ndedir. Evin saçak altında, gövdesinde "Maşaallah" yazan kalem işi bir ibrik dikkat çeker ⁶⁸ (**Res. 15**).

İnşa tarihi bilinmeyen ancak 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başlarına tarihlendirilebilecek **Gaziantep'teki** "L Tipi Ev" olarak isimlendirilen **bir konutta**, kandille birlikte tasarlanmış içinden çiçekli dalların çıktığı; ayrıca bir vazunun iki yanında, sehpa üzerinde ibriklerin yer aldığı panolar bulunmaktadır.⁶⁹

Konaklarda, ahşap malzeme ile yapılmış tasvirler söz konusu olduğunda 1865 tarihli kitabesiyle **Denizli/Merkezefendi Hacı Hızır Salih Efendi Evi** ilginç bir örnektir.⁷⁰Başodanın güney duvarında yer alan gömme dolabın her iki kapak yüzeyinde

64 Esra Çelik-İnci Kuyulu Ersoy, "Kocaeli Yapılarında Bulunan Resimli Bezemelerden Örnekler", *Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (ed. Haluk Selvi-M. Bilal Çelik), Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayını, Kocaeli, 2015, s. 1652.

65 Dilek Şener, *agt*, 2011, s.184; İnci Kuyulu, "Çakırağa Konağı", *Birgi Tarihi, Tarihi Coğrafyası ve Türk Dönemi Anıtları* (ed. R. Hüseyin Ünal), TC. Kültür Bakanlığı, Yayınları, Ankara, 2001, s. 152.

66 Halit Çal, *Tokat Evleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, s. 7.

67 Esra Çelik-İnci Kuyulu Ersoy, *agm.*, 2015, s. 1654.

68 Diğer örnekler arasında tarihi kesin bilinmeyen, ancak 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başlarına tarihlenen bir grup konut daha bulunmaktadır. Karaali Mahallesi, 6 kapı numaralı evin saçak altında, yanı sıra Akçasu Mahallesi Ulukavak Sokak 14 kapı numaralı evin üçgen alınlığında ibrik motifleri dikkat çeker. Ayrıca son örnekte evin duvarına asılmak üzere beyaz kağıt üzerine gövdesinde "Maşaallah" yazan bir ibrik motifi çizilmiştir. Geniş bilgi için bkz. Durmuş Gür-A. Nazlı Soykan, "Anadolu Kültüründe Nazar ve Nazarlıklar: Safranbolu Örneği", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, Vol. 2, No. 3, September, 2013, s. 125.

69 Geniş bilgi için bkz. Dilek Şener, *agt*, 2011, s. 380-381.

70 Erbil Cömertler Aktuğ- Kadir Pektaş, "Ahşap Süslemeli Bir Ev: Denizli Merkezefendi Hacı Hızır Salih Efendi Evi", *Kalemîşi*, C. 5, S. 9, 2017, s. 13-31.

içinden rumi, palmet ve kıvrık dallar çıkan ibrik motifi yer almıştır (**Res. 16a-b**).

Yine **konaklarda** bu kez **taş süslemede** kabartma olarak karşılaşılan bir örnek **Erzurum Köseadağ Mahallesi**'ndedir. **Evin** kapı üzerinde **1906- 1907** tarihini veren dikdörtgen biçimli kitabesinin içinde, tarihin üst kısmında, gövdesine **sülüs yazı ile "Allah" ibaresi yazan taş kabartma ibrik tasviri** işlenmiştir⁷¹ (**Res. 17**).

Özellikle konutlarda yapının sokağa bakan cephelerinde veya çıkmaların alınlıklarındaki tasvirler, ibrik motifinin nazarlık olarak kullanıldığını düşündürür.⁷² Safranbolu ve Erzurum **örneklerinde olduğu gibi** ibriğin gövdesi üzerinde nazardan sakınma anlamında "Maşaallah" ibaresinin bulunması da bu görüşü destekler. Öte yandan içinden çiçek ve meyvelerin çıktığı ibrik örneklerinin, bulunduğu evlere bolluk ve bereket, getirmek ya da arttırmak amacıyla yapıldığı düşünülebilir.

Özellikle su ile ilişkilendirilen ibrik motifinin köprü, hamam, çeşme, şadırvan, gibi **su yapılarında** görülmesi anlamlıdır. İbrik sadece bir tasvir olarak işlenmemiş, aynı zamanda kitabelerde de kullanılmıştır. Bu örneklerden biri Kâğıthane'de Sa' dâbâd Köşkü içinde 1722 yılında Sultan III. Ahmed tarafından yaptırılan **III. Ahmed Çeşmesi**'dir. Çeşmenin üzerindeki Şair Seyyid Vehbi'ye ait (ö. 1736) kitabede "...*Lülesi ibrik-i şerbettir suyu katr-ı nebât*"⁷³ şeklinde geçen ifade dikkate değerdir.

Köprülerde karşılaşılan bir örnek Anadolu'nun ilk Türk köprülerinden biri olan 13. yüzyıl sonu veya 14. yüzyıl başında yapılmış **Erzurum/Pasinler** yakınında Çoban Köprüsü'dür. Köprüde 1872 tarihini veren bir kitabesinin yer alması köprünün onarım geçirdiğini gösterir. Köprünün korkuluk levhalarında ibrik motifinin bulunduğu, bazı taşçı işaretleri tespit edilmiştir. Bu işaretlerin köprünün ilk yapımına mı ait olduğu ya da onarım sırasında mı eklendiğine dair kesin bir bilgi yoktur. Ancak her iki durumda da bu ibriğin taşçı işaretleri arasında olması ilginç bir veridir.⁷⁴

Kitabesi bulunmayan **Merzifon Belediye Hamamı**'nın 1893 yılında yaptırıldığı kabul edilir. Yapının kuzey eyvanının, kuzey duvarındaki kurnasında bir ibrik kabartması yer alır.⁷⁵

Şadırvanlarda **kalem işinin** yanında **taş veya mermer kabartma** ile yapılan bazı örneklerle de rastlanmıştır. Bunlardan biri 1576 yılında inşa edilen, ancak sonraki bir

71 Sahure Çınar, "Cephe Bezemeleri ile Öne Çıkan Bir Grup Erzurum Evi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, S. 22, Yaz, 2012, s. 372.

72 Ahmet Nedim Serinsu-Hüseyin İ. Taşkıran, "Osmanlı Mimarisinde Kültürel İfadelerin Görsel Kullanımı", *Dini Araştırmalar*, Ocak-Nisan, C. 2, S. 6, 2000, s. 233.

73 Fazilet Koçyiğit, *Lale Devri İstanbul Çeşmeleri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri, 2013, s. 74, 76.

74 Semavi Eyice "Çoban Köprüsü", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 8, 1993, s. 351.

75 Murat Çerkez, *Merzifon'da Türk Devri Mimari Eserleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2005, s. 401, 405.

dönemde yenilenen **Iğın Lala Mustafa Paşa Şadırvanı**'dır.⁷⁶ Şadırvanın onikigen su haznesinin dikdörtgen yüzeylerinden birinde, içinden natüralist çiçeklerin dağıldığı çifte ibrik tasviri bulunur.

Çeşmeler üzerinde de **taş veya mermer kabartma** ile yapılmış bu motifin yaygın olarak kullanıldığı anlaşılır. 18. yüzyıla tarihlenen **Edirne, Buçuktepe** mevkiinde şehir mezarlığı kapısı yanındaki çeşmenin üzerinde vazo işlevine dönüşen ibriğin içinden zeren, karanfil ve lâle buketi çıkmaktadır⁷⁷ (**Res. 18**).

Kitabesine göre 1790 yılında Turşan Hacı Ali adına yapılan **Afyon, Büyük Olucak Çeşmesi**'nin⁷⁸ ayna taşında kabartma olarak bir ibrik, iki yanında harap durumdaki bitkisel motiflerle tasvir edilmiştir.

Manisa, Taşçılar Mescidi Çeşmesi kitabesine göre 1800 yılında inşa ettirilmiştir. Çeşmenin kemer köşeliklerine bir maşrapa ile kapağı açık bırakılmış ibrik kabartması yapılmıştır⁷⁹ (**Res. 19a-b**).

Su yapılarında **kalem işi** olarak, karşımıza çıkan bir örnek, **Amasya Sultan II. Bayezid Camisi Şadırvanı**'dır. Resimleri Zileli Emin Usta tarafından yapılan şadırvanda, restorasyon çalışmaları sırasında 1872 tarihi tespit edilmiştir.⁸⁰ Şadırvanın iç yüzeyinde iki yerde kent ve mimari tasvirlerin arasında, içinden natüralist çiçeklerin çıktığı ibrikler yer alır (**Res. 20a-b**).

Yine bu çevrede Zileli Emin Usta'nın çalıştığı bilinen **Amasya, Merzifon Kara Mustafa Paşa Camii Şadırvanı** 1875 yılında yapılmıştır.⁸¹ Şadırvanın kubbe eteğini dolaşan şeritte Horasan Camii olarak adlandırılan yapının solunda, leğenli ibrikten çıkan bir çiçek demeti yer alır.⁸²

76 Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Lala Mustafa Paşa Külliyesi", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27, 2003, s. 75-76.

77 Süheyl Ünver, "Edirne'de Mimari Eserlerimizdeki Tabii Çiçek Süslemeleri Hakkında", *Vakıflar Dergisi*, V, 1962, s. 17.

78 Gülay Karasu, *Afyon Çeşmeleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006, s. 91.

79 Hasan Uçar, *Manisa Çeşmeleri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2009, s. 97-98.

80 Ayşe Nermin Uz Taşkesen, "Amasya II. Beyazıt Camisi Şadırvanı Duvar Resimlerinin Restorasyonu ve İkonografik Çözümlemesi", *Vakıflar Dergisi*, Haziran, S. 3, 2011, s. 179. Günsel Renda daha evvel şadırvanın resimlerinin, Zileli Emin Usta tarafından 1875'te yapılan Merzifon Kara Mustafa Paşa şadırvanı ile benzer özellikler göstermesinden dolayı, bu tarihi uygun görmüştür. Geniş bilgi için bkz. Günsel Renda, "Amasya II. Beyazıt Külliyesindeki Muvakkithane", *Sanat Tarihi Yıllığı*, S. VI, 1976, s. 190-191.

81 Günsel Renda, *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı 1700-1850*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1977, s. 160; Rüçhan Arık, *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1976, s. 68.

82 Baha Tanman şadırvanın resimlerinin ikonografisini ayrıntılı bir şekilde tartıştığı makalesinde bu kompozisyonun "Tabiat Kaynaklı Öğeler" adı altında bahsetmiştir. "Merzifon Kara Mustafa Paşa Camii Şadırvanının Kubbesinde Zileli Emin'in Yarattığı "Osmanlı Dünyası" ve Bu Dünyaya Yansıyan Kişiliği", *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar Güner Inal'a Armağan*, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Ankara, 1993, s.

İbrik motifinin köprü, hamam, çeşme, şadırvan gibi doğrudan su ile ilgili yapılarda tasvir edilmesi anlamlıdır. Bu şekilde ibadetten evvel abdest almayı çağrıştıran bu motifin, suyun kutsallığını da içeren bedensel temizliği, ruhsal arınmayı ifade ettiği düşünülebilir.

İbrik tasvirinin yaygın kullanım alanlarından biri de **mezar taşlarıdır**. Genellikle taş veya mermer yüzeylere yapılan ibrik tasviri, mezar taşlarının kitabelerinde de kullanılmıştır. **Isparta Karaağaç Mahallesi Mezarlığı**'ndaki genç yaşta ölen Hacı Numan Bey'e ait 1840 tarihli baş şahidesinde "...*Valiledem ibrik-i gülden sakınurken beni...*"⁸³ ifadesi, farklı şehirlerdeki mezar taşlarında görsel bir anlatıma bürünmüştür.

17. yüzyıl başı veya ortasına tarihlenen İstanbul Piyale Paşa Türbesi'nde yer alan ve Lahit 13 olarak adlandırılan mermer lahdin yüzeyinde,⁸⁴ **mermer kabartma** olarak bir rozetin iki yanına, karşılıklı yerleştirilmiş iki ibriğin içinden gül, karanfil, çiçek ve yapraklardan oluşan bir buket çıkmaktadır. İbriklerin gövdesi üzerine palmetler işlenmiştir (**Res. 21**).

Erzincan/Kemah Beyler (Sağiroğlu) Mezarlığı'nda bir grup lahdin üzerinde de ibrik motifine rastlanır. Sağırzade İbrahim Bey bin Hüseyin Bey'e ait **1842** tarihli lahdin aynalığında, iki yanda çark-ı felek motiflerinin arasında ibrik tasviri bulunur.⁸⁵ 18. yüzyıl ve sonrasına ait **Erzincan ve Kayseri** çevresindeki köy mezarlarında, lahit biçimli mezarların yüzeylerinde leğen, demlik, bardak, cezve, fincan, kahve kavurgası, kuş, rozet gibi nesne ve figürler arasında ibrik de tasvir edilmiştir (**Res. 22-23**).⁸⁶

İbrik motifi, **Erzincan/ Otlukbeli Ağamçağam Köyü**'nün mezarlığında,⁸⁷ **Sivas** çevresindeki bazı mezarlıklarda,⁸⁸ **Ağrı Seslitaş Köyü** mezarlığında isimsiz bir mezar şahidesinde tek başına,⁸⁹ **Kahramanmaraş Keklikoluk Köyü Mezarlığı**'ndaki bir sahide üzerinde leğeniyle birlikte,⁹⁰ **Adana Asri Mezarlığı**'nda havuz tasviri ile birlikte

504-505.

83 Bahattin Yaman, "Isparta-Karaağaç Mezarlığı'ndaki Osmanlı Dönemi Mezar Taşları", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 18, 2007, s. 76.

84 Yıldız Demirel, "İstanbul'da Piyale Paşa Türbesi ve Lahitleri Üzerine Bir Araştırma", *Vakıflar Dergisi*, 13, 1981, s. 397.

85 Bu ve mezarlık alanında ibrik motifli diğer örnekler hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Ali Bayhan, "Kemah Beyler (Sağiroğlu) Mezarlığı ve Mezar Taşları", *Erzincan Üniversitesi Uluslararası Erzincan Sempozyumu 28 Eylül - 1 Ekim 2016 Erzincan, Bildiriler*, C. 2, (ed. Hüseyin Akın), Erzincan, 2016, s. 19, 21.

86 Beyhan Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992, s. 12-13; Halit Çal, "Türklerde Mezar Taşları", *Aile Yazıları/8*, Aralık, 2015, s. 319.

87 İbrahim Üngör-Oktay Özgül, "Otlukbeli'nde Tarihî ve Arkeolojik Araştırmalar", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.17, Bahar, 2016, s. 272.

88 Turgay Yazar, "2009 Yılı Sivas İli Yüzey Araştırması", 28. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. 1, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 24-28 Mayıs 2010, İstanbul, (haz. A. Naci Toy-Candaş Keskin), Ankara, 2011, s. 22.

89 Yusuf Çetin, "Ağrı Mezar Taşlarında Form ve Bezeme Unsurları", *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 40, Kış, 2015, s. 95.

90 Cavit Polat, "Kahramanmaraş Keklikoluk Köyü Mezar Taşlarının Şekil ve Süsleme Bakımından Değerlendirilmesi", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 5, S. 61, Aralık, 2017, s. 534.

görülür.⁹¹ **Kars ve çevresinde** de yaygın olduğu anlaşılan bu motif, 1919 tarihiyle geç bir örnekte, **Arpaçay/Gülyüzü (Pekreşen) Köyü**'nde Ahmed oğlu Umud'a ait ayakucu şahidesinde seccade, kubbeli ibadethane (mescit?) ve askerken şehit olanların mezar taşlarında kullanılan ay-yıldız motifıyla karşımıza çıkar.⁹²

Günümüzde halen çiçeklerin sulanması için mezarlara bırakılan ibriğin, mezar taşlarında sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Pehle taşlarında, yanı sıra ayak şahidelerinde tek başına veya içine çiçek buketlerinin yerleştirildiği vazo ya da havuz, kuş, çark-ı felek, leğen, demlik, bardak, cezve, fincan, kahve kavurgası, seccade, mescit (?) gibi nesnelere birlikte ibrik tasvirleri dikkat çeker. Bu çevrelerde halen süregelen cenaze evinde kahve içme geleneğinde⁹³ kullanılan eşyalar arasında ibriğin de bu ritüeli tamamlayan bir parça olarak tasvir edildiği anlaşılır. Öte yandan havuzla birlikte tasarlanması suyun kutsallığına; seccade ile bir arada tasvir edilişi namaz ibadetinden önce abdest alınmasına bir gönderme olabileceği gibi, ölen kişinin ibadetine düşkün biri olarak hatırlanması amacıyla da yapıldığını düşündürür.

Özellikle Kayseri ve çevresinde kuş figürüyle tasvir edilen ibrik motifi, ilginç bir bileşim oluşturur. Çeşitli hayvanlarla insan arasındaki ilişkinin kuvvetli bağlarla bağlandığı bir yaşam ortamında, Orta Asya Türk kültüründe kuş figürünün anlamlı yeri bu noktada akla gelir. 731 yılında ölen Kül Tegin ve 734 yılında ölen Bilge Kaan'ın mezar yazıtlarının cephelerinde ölüm "uçup gitmekle" ifade edilmiştir.⁹⁴ Bu durum ölen kişinin ruhunun kuş ile özdeşleştirildiğini düşündürmüştür.⁹⁵ Kuş figürü İslamiyet'ten sonra da kesintisiz olarak farklı yapı ve yüzeylerde geniş bir kullanım alanı bulmuştur. Konu kapsamında mezar taşlarına bakıldığında kuş figürlerinin anlam kaybına uğramadan ölünün ruhunu temsil etmek üzere yer aldığı görülür.⁹⁶ Bu çerçevede kuş figürü ile birlikte

91 Bu mezarlıkta tarihleri ve sahibi bilinmeyen ibrik tasvirli iki örnek daha tespit edilmiştir. Geniş bilgi için bkz. Serap Özkan, *Geç Dönem Osmanlı Adana Mezar Taşları (18-20. Yüzyıl)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2007, s. 82-83, 101.

92 Ali Murat Aktemur, "Çıldır Çevresinden Soyut İnsan Heykeli Biçimli Mezar Taşları", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16, 3, 2012, s. 139-140. Bu bölgedeki diğer örnekler için bkz. Timur Sili, "Taşların Dili", *Bilig*, 2, Yaz, 1996, s. 224, 226. Sili, bu bölgede yaptığı çalışmalar sırasında İğdir/Hakmehtmet Köyü sakinlerinden, Meşhedi Abbas Ud ile görüşmüş ve kendisinden ibrik motifinin mezar taşlarında kullanılması hakkında bazı bilgiler almıştır. Buna göre ibrik bu çevrelerde cömert insanlara mahsus bir mezar taşı motifidir. Mezar taşlarındaki ibrik kabartması defnedilen şahsın, halim selim bir insan olduğunu, hayatı boyunca toplum için çalıştığını ve geride ölmez eserler bıraktığını ifade ederken, fedakar insanların hatırasının halk nezdinde, daima yaşatıldığını göstergesidir.

93 Bu gelenekle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Beyhan Karamağaralı, *age.*, 1992, s. 12-13; Sedat Veyis Ömek, *age.*, 1971, s. 84, 86; Ezgi Bolçay, "Erzurum'da Cenaze Gelenekleri", *Türkbilig*, 28, 2014, s. 115, 117.

94 Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Hisar, 2003, s. 16-17, 22, 25, 27.

95 Kuş figürünün Orta Asya ve İslam dünyasındaki sembolik anlamları ve sanat eserlerinde kullanımına yönelik zengin bir literatür oluşmuştur. Bu konuda temel kaynaklar için bkz. Jean Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Dini*, (çev. Aykut Kazancıgil), İşaret Yayınları, İstanbul, 1994, s. 131, 214. Aynı yazar, kitabında kuşun yeniden doğacak ruhlara da karşılık geldiğini ifade eder. s. 144; Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 174. Özellikle mezar taşları çerçevesinde bu konu Halit Çal tarafından etraflıca ele alınmıştır. Geniş bilgi için bkz. Halit Çal, "Erzincan Çayırılı İlçesi Mezarlarında Kuş Motifi", *Millî Folklor*, Yıl 23, S. 89, 2011, s. 232-238.

96 Geniş bilgi için bkz. Gönül Öney, "Anadolu'da Selçuk Geleneğinde Kuşlu, Çift Başlı Kartallı, Şahinli ve

ibriğin de birlikte tasarlanması anlam ortaklığına işaret eder.

Başkent İstanbul'da mezar taşlarında sınırlı bir kullanımı olmakla birlikte, İç Anadolu, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yoğun şekilde ve geniş bir yayılım içinde görülen, tek veya diğer nesnelere birlikte tasarlanmış ibrik motifinin halk kültüründe ölüme, ahirete, imanlı oluşa ilişkin anlamı görselleşmiştir. Aynı zamanda bu motif temeldeki temizlik anlamını⁹⁷ koruyarak ölen kişinin abdestli-namazlı biri olduğunu⁹⁸ da göstermektedir.

Seramik kapların yüzeyinde de karşılaştığımız ibrik motiflerinden biri **1585** civarına tarihlenen İznik üretimi bir tabağın merkezinde, bahar dallı çiçeklerle kuşatılarak tek başına tasvir edilmiş örnektir (**Res. 24**).⁹⁹

Özellikle 18. yüzyıl Kütahya seramiklerinde ibrik motifinin sevilerek kullanıldığı görülür. Öyle ki bu motifin matara, ibrik gibi su ile doğrudan ilişkili eşyaların bezemesinde karşımıza çıkması ilgi çekici bir o kadar da doğaldır¹⁰⁰ (**Res. 25- Res. 26**).

Maden eserler de ibrik motifinin görüldüğü alanlardan biridir. Elazığ Arkeoloji ve Etnografya Müzesi'ndeki bakır bir tepsinin¹⁰¹ kenarlarında dört ibrik motifi, servi, rozet ve sahibinin adının geçtiği Ermenice yazı içeren kartuşlarla dönüşümlü olarak; tepsiyi dolaşır şekilde yerleştirilmiştir (**Res. 27**).

İbrik motifinin günümüzde en yoğun görüldüğü alanlardan biri **kilim, halı, seccade veya halı-seccadeler**dir. İlk örnekler dokumaları ile ünlü Manisa-Gördes'ten gelmektedir. **17. yüzyıl** çift mihraplı, Göbekli Gördes halılarının zemininde, kenarlarını çiçekler çevreleyen küçük bir göbeğin çevresi ibrik motifleriyle bezenmiştir.¹⁰²

Manisa Kula'da 18. yüzyıl başlarına tarihlenen bir halının merkezinde yer alan mihrap tasvirinin tepeliğinden aşağıya, içine hayat ağacı motifinin yerleştirildiği bir ibrik

Arslanlı Mezar Taşları", *Vakıflar Dergisi*, S. XI, 1989, s. 290.

97 Ahmet Ali Bayhan, *agm.*, 2016, s. 19.

98 Ali Murat Aktemur, "Posof Çevresindeki Mezarlıklar ve Mezar Taşları", *Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies*, Number 64, Winter III, 2017, s. 239; Yusuf Çetin, *agm.*, 2015, s. 95.

99 Nurhan Atasoy-Julian Raby, *Iznik: The Pottery of Ottoman Turkey*, (ed. Yanni Petsopoulos), Alexandra Press, London, 1994, res. 741.

100 Bu örnekler için bkz. Garo Kürkman, *Toprak Ateş Sır. Tarihsel Gelişimi Atölyeleri ve Ustalarıyla Kütahya Çini ve Seramikleri*, Suna ve İnan Kırac Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 218-219, 234; Levent Kum, *Kütahya Seramiklerinde Kompozisyon, (19. yüzyılın İkinci Yarısı 20. Yüzyılın İlk Yarısı)*, Mimar Sinan Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2000, s. 90-91.

101 Müze env. no. 23-9. Geniş bilgi için bkz. Sahure Yariş, "Elazığ Arkeoloji ve Etnografya Müzesi Deposunda Bulunan Bir Grup Tepsi", *Resscongress Uluslararası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Sempozyumu, 3-5 Kasım 2017*, (ed. Ali Yakıcı), Ankara, 2018, s. 32-47. Tepside tarih bulunmamaktadır ve çalışmada esere bir tarih önerilmemiştir.

102 Nebi Bozkurt, "Halı", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 15, 1997, s. 259. Gördes'te dokunmuş diğer ibrik motifli saf seccade için bkz. Ülkü Bilgin, "Saf Seccadeler", *Sanat Kültür Bakanlığı Dergisi*, S. 6, 1977, s. 55.

sarmaktadır.¹⁰³ Yine aynı tarihlere 18. yüzyıla tarihlenen **Konya Ladik** halılarında birinde de¹⁰⁴ mihrap nişi içinde ters yönde üç küçük ibrik motifli dikkat çeker.

Aynı çevrede ibrik tasvirli seccadelerden biri Afyonkarahisar **Dazkırı**'da dokunmuş ve **19. yüzyıla** tarihlenen örnektir (**Res. 28**).¹⁰⁵ Ana motifin mihrap olduğu seccadenin, mihrap nişinin orta kısmından ve nişin iki yanından aşağıya kandil gibi sarkan ibrik motifleri, baş aşağı yerleştirilmiştir.

20. yüzyıla tarihlenen Niğde'de dokunmuş bir halının dört köşesinde karşılıklı ibrik motifleri yer alır¹⁰⁶ (**Res. 29**).

İbrik tasviri içeren dokumalar çok sayıda tespit edilmiştir. Anadolu'da farklı çevrelerden birkaç örnek daha vermek gerekirse, **Antalya** Kaleiçi, Serik, Manavgat, Akseki çevresindeki seccadelerde,¹⁰⁷ 18. yüzyıldan itibaren **Kırşehir** mihraplı halılarında,¹⁰⁸ **Ardahan** ve çevresindeki düz dokumalarda,¹⁰⁹ 19.-20. yüzyıl **Sivas** kilim ve seccadelerinde,¹¹⁰ 18. yüzyıl **Konya Ladik** halılarında,¹¹¹ 20. yüzyıl Kayseri halı-seccadelerinde,¹¹² Bünyan seccadelerinde,¹¹³ ayrıca geleneksel sanatlarımızdan keçelerde de bu motife rastlanır.¹¹⁴

103 Suzan Bayraktaroğlu, "Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün Halı-Kilim Tesbit ve Tescil Çalışmaları", *Vakıf Haftası Dergisi*, 8, 1991, s. 195.

104 İstanbul Vakıf Eserleri Müzesi, Env. no. 31-E56. Geniş bilgi için bkz. Çiğdem Karaçay, "Lâdik Seccade Halılarında Mihrap Özelliklerinin İncelenmesi", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 55, Ocak, 2018, s. 111.

105 Deniz Kanberoğlu- M. Murat Bozcu, *Türk ve İslam Eserleri Müzesi Koleksiyonu'ndan 15.-17. Yüzyıl Osmanlı Halıları*, Türk ve İslam Eserleri Müzesi Müdürlüğü, Ömür Matbaacılık, İstanbul, 2017, s. 115. Müzede sergilenen ibrik motifli 19. yüzyıl Orta Anadolu örneği için bkz. s. 130-131; 19. yüzyıl Mucur örneği için bkz. s. 132-133. Yine Mucur'da dokunmuş bir seccadenin üzerinde ibrik tasviri ile 1845 tarihini vermesi bakımından önemli bir örnek için bkz. Suzan Bayraktaroğlu, *agm.*, 1991, s. 195.

106 Gülseren Kervan-Lütfi Önel, *Konya Müzesi Halı Kataloğu I*, Konya Müze Müdürlüğü, Konya, 2012, s. 163.

107 Geniş bilgi için bkz. Mehmet Ali Eroğlu, "Antalya ve Cıvırı "Cicim Seccadeleri" (Namazlağ)" *Akdeniz Sanat Dergisi*, C. 6, S. 12, 2013, s. 263

108 Bekir Deniz, "Kırşehir Halıları", *Arkeoloji Sanat Tarihi Dergisi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, S. III, 1984, s. 29, s. 25-81; Jovita Sakalauskaite Kurnaz, *Anadolu'da Seccadenin Sosyolojik Değişim Süreci, Tasarım ve İşlev İlişkisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Yayınlanmamış Sanatta Yeterlik Tezi, İzmir, 2014, s. 86.

109 Mevlüt Kaplanoğlu, *Ardahan Yöresi Düz Dokumaları*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2010, s. 56, 78, 118.

110 Naile Rengin Oyman, "Geleneksel Anadolu Dokumalarında Muska-Nazarlık Motifinin Kullanımı", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 4, S. 25, Mart 2016, s. 55-56; Mustafa Yıldırım-Menşure Dumluca, "Tokat Mevlevîhanesi'nde Bulunan Sivas Yöresi Halı Seccadeleri", *İğdir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 9, Nisan, 2017, s. 158, 163, 167.

111 Çiğdem Karaçay, *agm.*, 2018, s. 111-114, 116; Hatice Feriha Akpınarlı- Hande Ayşegül Özdemir, "Konya Ladik Halılarındaki Motiflerin İncelenmesi", *İdil*, C. 5, S. 23, 2016, s. 968, 978.

112 Gülseren Kervan-Lütfi Önel, *age.*, 2012, s. 204.

113 Aslı Seyhan, *Bünyan Halıcılığı*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007, s. 49, 53-54, 57.

114 Keçelerde en çok kullanılan motifler arasında ibrik de yer almaktadır. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Deniz Çeliker, "Geçmişten Günümüze Türklerde Keçecilik ve Keçe Yapımında Yeni Teknikler", *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi ART-E*, C. 4, S. 8, 2011, s. 13.

Namaza başlamadan önce abdest alınması gerekliliği tüm Müslümanlar tarafından bilinir. Günde beş defa namazını kılan kişinin veya başka ibadetler için de almak zorunda olduğu abdestle ilişkili olarak, günlük hayatta en fazla kullandığı eşyalardan biri ibriktir. Dolayısıyla ibriğin namaz ibadetini gerçekleştirdikleri seccadelerde yer alması olağandır. İbriğin seccadelerde abdest almayı çağrıştırmaya dışında aynı zamanda *el-mâide* sûresi (5/6) üzerinden Kuran'a bir gönderme yaptığı düşünülür.¹¹⁵ İslamiyet'in kabulünden sonra ibriğin abdest almak için daha önem taşımaya başladığı, halı ve seccadelerde temizliği ve arınmayı temsil eden bir sembole dönüştüğü söylenir.¹¹⁶ Bu şekilde ibrik, ibadetin dolaylı bir sembolü olarak da görülmüştür.¹¹⁷

Bu anlamları dışında ibriğin tasvir edilme biçimine ve yüzeyde konumlandırıldığı yer düşünüldüğünde, daha öte anlamlar içerdiği anlaşılır. Bu motif çoğunlukla Anadolu'daki halı ve seccadelerde mihrap üzerinde içinde veya yanında, içinden bitkisel bezemeler çıkar halde ya da kandil gibi aşağı sarkar şekilde betimlenmiştir. İbadet edilen yapılarda kible yönünü göstermesinin yanında, Hz. Muhammed'in (571-632) ilk imam olduğunu, Müslümanlara Tanrısal lütfun yolunu açan bir kapıyı sembolleştirdiğini vurgulamak¹¹⁸ gibi sembolik anlam taşıyan mihrapta ibrik tasvirinin bulunması manidardır. Seccadelerde özellikle mihrap üçgeninde, basamakların¹¹⁹ başladığı noktada ibrik tasvirinin yer alması, tıpkı kandil tasvirlerinde olduğu gibi mihrapların Tanrı'nın ışıklı yoluna açılan bir kapı gibi tasavvur edilmesine aracı olduğunu düşündürür.

Bu noktada ibriğin vazolarda olduğu gibi, kandilin işlevine ve anlamına dönüştüğü görülür. İslam tasvir sanatlarında Allah, nûr ve cennet ile ilişkilendirilen kandil motifleriyle ibriğin birlikte tasarlanması, yine bazı örneklerde ibrik tasvirlerinin gövde kısmında tıpkı kandil motiflerinde rastladığımız "Allah" lafzının yer alması, ayrıca bazı seccade örneklerinde ibriğin, bir kandil gibi mihrap nişinden aşağı doğru zincirle sarkıtılması, bir anlam bütünlüğüne ortaklığına işaret eder.

Burada söz edilmesi gereken diğer bir konu ise, seccadelerde ibriğin içinden **hayat ağacının** çıktığı tasarımlardır. Hayat ağacının pagan veya tek tanrılı dinlerde yaşam ve ölüm, yeryüzü ve gökyüzü arasında bir bağdaştırıcı olmasının yanında ölümsüzlüğü,

115 Çokay Önder, "Seccâde ve Saf Seccâdelerdeki Bazı Motiflerin İkonografik Değerlendirmeleri", İstem, Yıl 5, S.9, 2007, s. 202.

116 Sema Etikan, "Seccade Halılarında Kullanılan Bazı Motifler ve Bu Motiflerin İslam Sanatında Yeri", *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 2007, s. 549.

117 Kafiye Özlem Alp, *Orta Asya'dan Anadolu'ya Kültürel Sembollere Giriş*, Eflatun Yayınevi, Ankara, 2009, s. 66.

118 Oleg Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu* (çev. Nuran Yavuz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1998, s. 120; Tolga Bozkurt, "İslam Mimarisinde Mihrap Sembolizmi", *Prof. Dr. Selçuk Mülayim Armağanı Sanat Tarihi Araştırmaları*, (ed. Aziz Doğanay), Lale Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 198.

119 İslam sanatında bazı seccadelerde görülen basamaklı mihrabın kademe kademe kutsal güvenlik alanına geçişi temsil ettiği düşünülür. Geniş bilgi için bkz. Nuray Yılmaz, "El Dokumalarındaki Motiflere İkonografik Yaklaşım", *2000'li Yıllarda Türkiye'de Geleneksel Türk El Sanatlarının Sanatsal, Tasarımsal ve Ekonomik Boyutu Sempozyumu Bildirileri*, Kültür Bakanlığı, 1999, s. 331.

sonsuz yaşamı ve cenneti simgelediği bilinir. İslam kültüründe bu ağaç yeryüzündeki kökleriyle yaşamın, gökyüzüne doğru uzayan dallarıyla ise cennetin bir sembolü olarak görülür. Başla bir deyişle bu motifin rolü dünyevi hayatın devamlılığını sonsuz yaşamla birbirine bağlamaktır.¹²⁰ Mimari süslemeden el sanatı eserlerine kadar pek çok yüzeyde kendini gösteren hayat ağacı bazı örneklerde kuş, arslan, rozet gibi farklı motif ve figürlerle; bazı örneklerde ise bir vazunun içinden yükselerek karşımıza çıkar.¹²¹ Bu noktada seccadeler üzerinde içinden hayat ağacı yükselen ibriğin, ebedi hayat suyunu sembolize eden yukarıda kalem işi örneklerdeki vazunun¹²² işlevine dönüştüğü görülür.

İbrik motifinin yer aldığı **yazı-resim** örnekleri ayrıca üzerinde durulmaya değerdir. Levhalarda veya camaltı resimlerinde daha çok Mevlevîlik, Bektaşîlik, Hurûfîlik gibi tarikatlarda birçok motif ve figürden oluşan kompozisyonlar içinde ibrik de yerini almıştır.¹²³ İbriğin biçiminin yazı-resim için tertibinde, özellikle de müsenna denilen sol tarafı sağ tarafın ters görünüşü olan yazılar için uygun olması, sıklıkla kullanımına yol açmıştır.¹²⁴ İbrik motifinin yazı resim örneklerindeki yoğun kullanımı dikkat çekicidir. Bu örneklerden biri üzerinde Fetih sûresi 1. ayetinin yer aldığı **1804 tarihli** çifte ibrik şeklinde istiflenmiş levhada, sülüs yazıyla çifte ibrik, vazo ve taç tasvir edilmiştir (**Res. 30**).¹²⁵

Levhalarda yoğun olarak görülen ibrik tasvirlerinden bir diğeri dikkate değerdir¹²⁶ (**Res. 31**). Levhanın merkezindeki “Allah” lafzına, karşılıklı yerleştirilmiş ibriklerin emzikleri çerçeve oluşturur. İbriklerin gövdelerindeki “kandil” tasvirleri ayrıca önemlidir. Yukarıda da tartışıldığı üzere İslam tasvir sanatlarında Tanrı simgesine dönüşen bu iki

120 Nayer Tahoori, “The Image of Heaven in Islamic Arts of Iran”, *International Journal of Architecture and Urban Development*, vol. 3, no. 1, Winter, 2013, s. 15 s. 13-16; Mine Erbek, Çatalhöyük'ten Günümüze Anadolu Motifleri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s.166; Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, Kambalçı Yayınları, İstanbul, 2003, s. 269; Yaşar Çoruhlu, *age.*, 2010, s. 99-100. Hayat ağacına çeşitli dinlerin bakış açısının tartışıldığı bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Geniş bilgi için bkz. Selma Öztekin, *Dinlerde Hayat Ağacı*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008. Orta Asya'da Türkler arasında ağacın özel bir yeri olması konusunda bilgi için bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. II, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995, s. 465-494.

121 Ortaçağ Anadolu'sundaki örnekler için bkz. Gönül Öney, “Anadolu Selçuklu Sanatında Hayat Ağacı Motifi”, *Türk Tarih Kurumu Belleten*, S. 125, C. XXXII, 1968, s. 25-36; Gönül Öney, “Artuklu Devrinden Bir Hayat Ağacı Kabartması Hakkında”, *Vakıflar Dergisi*, S. VII, 1968, s. 117-125

122 Gönül Öney, “Anadolu Selçuklu Sanatında Hayat Ağacı Motifi”, *Belleten*, S. 125, C. XXXII, 1968, s. 26.

123 Şemseddin Ziya Dağlı, “Türk Hat Sanatında Yazı Resimler Üzerine Yapılan Araştırmalar ve Yazı Resimler”, *Kalemişi*, C. 3, S.5, 2015, s. 31; Emine Nas, “Türk Halk Resminde Eklektik Bir Üslup: Camaltı Resimler”, *Millî Folklor*, Yıl 28, S.112, 2016, s. 95, 101.

124 Ali Alparslan, “Yazı-Resim”, *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi Hümaniter Bilimler*, S. 1, 1973, s. 18; Ali Alparslan, “Müsenna”, *Diyaret Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 32, 2006, s. 87.

125 İstanbul Türk-İslam Eserleri Müzesi'nde (Env. no. 4380) bulunan bu levhadaki ibriklerin üzerinde Fetih Suresi 1. ayetinin “Şüphesiz ki: Biz, Senin için açık bir fetih {zafer ve başarı} yolunu açtık.” yazıldığı belirtilmiştir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Şemsettin Ziya Dağlı, “Hat Sanatımızda Resimsel Bir Yaklaşım Aynalı Yazılar”, *Akdeniz Sanat Dergisi*, C. 6, S. 11, 2014, s. 245.

126 Bkz. Malik Aksel, *Türklerde Dini Resimler*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2010, s. 39, res. 20. Yazar levhanın bulunduğu koleksiyon ve tarihi gibi konularda bilgi vermemiştir. Farklı düzenlemelerdeki diğer levha örnekleri için bkz. s. 53, 78, 79, 143. Malik Aksel, *Anadolu Halk Resimleri*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2010, s. 254-255.

motif, burada birlikte kurgulanmış ve yazıyla da vurgulanmıştır.

İbrik tasvirleri Osmanlı döneminde camaltı resimleri dışında, bazı **albüm** ve **kitap resimlerinde** de bulunur. Osmanlı sarayında padişahın en yakınında görev yapan ibrikdâr, 1688 yılında hazırlanan bir kıyafet albümünde ibriği ile birlikte bir resmin konusunu oluşturmuştur¹²⁷ (**Res. 32**).

Bu motif, metnin içeriğine uygun olarak elyazmalarının minyatürlerinde yerini almıştır. Bunlardan en çarpıcı olanı Hz. Muhammed'in hayatını konu alan ve **Erzurumlu Kadı Mustafa Darîr**'in 1388 yılında Sultan Berkuk'a (ö. 1399) sunduğu *Kitâb-ı Siyer-i Nebî*'dir.¹²⁸ Darîr'in bu eseri Osmanlı saray çevresinin yanında halk tarafından da sevilerek okunmuş ve zaman içinde kitabın çok sayıda resimli ve resimsiz nüshaları hazırlanmıştır. Kitapta Hz. Muhammed'in doğumunu anlatan satırlar çalışmamız açısından önemlidir. Metinde peygamberin annesi Âmine doğum anını şöyle anlatır: "...susadum, su diledüm. Bir cevherden ibrik birle bana su sundılar, dir. Kardan ak, şekerden şîrin aldum, içdüm, dir. Âmine doğum için gelen hurilerle ilgili sözlerine şöyle devam eder: "...bana hûri sıfatında görünür imi. Çün katuna geldiler, bakdum gördüm: birinün elinde bir ibrik ak gümüşden, birinün elinde bir legençe yeşil zebercedden, yani ibrik koyacak legençe.... Rıdvam Resûli aldı, ol sûfdan soydı, yahnak kıldı, dahi ol taşî içinde kodı, yidi nevbet ol ibrik suyu birle Resûli yudu, dahi ol sudan Resûle içirdi."¹²⁹ *Siyer-i Nebî*'nin 6 cilt olarak hazırlanıp, 1595 yılında tamamlanarak III. Mehmed'e (1566-1603) sunulan 1595 tarihli nüshasında, bu konu da resimlenmiştir.¹³⁰ Yine aynı kitapta Hz. Muhammed'in Cebrail'in öğrettiği şekilde ilk abdestini alması sahnesi, Peygamberin ibrik-leğen takımı ile birlikte tasvir edilmesi bakımından dikkate değerdir (**Res. 33**).¹³¹

İbriğin, Kur'an'da adının geçmesinin yanı sıra, içinde ibrikle ilişkili bazı konuların yer aldığı *Kitâb-ı Siyer-i Nebî*'nin Anadolu'da çok okunan kitaplardan biri olması, bu motifin halk arasında kutsallaştırılmasını ve yaygınlaşmasını sağlamış olmalıdır.

127 Paris Bibliothéque National N. od. 6. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ahmet Süheyl Ünver, *Geçmiş Yüzyıllarda Kıyafet Resimleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2012, s. IX-X, res. 19.

128 Mustafa Erkan, "Siretü'n-nebî", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 37, 2009, s. 269.

129 Yıldırım Kaplan, *Erzurumlu Kadı Mustafa Darîr'in Kitâb-ı Siyer-i Nebî'si*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006, s. 70, 124, 131-132. *Kitâb-ı Siyer-i Nebî*'de yer alan ibrik kullanımına dair tasvirlerden bir diğeri Hz. Muhammed doğacağı zaman hürilerin Âmine'ye cennet saçlarından saçmaları sahnesidir (İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi H. 1221, 216b). Bu resim için bkz. Melek Dikmen, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi H. 1221 No'lu Siyer- Nebi'de Metin Minyatür İlişkisi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2009, s. 115, 213. Konuya ilişkin başka bir örnek ise Hz. Muhammed'in sütanesi Halime'nin anlatısına dayanır. Halime, kırdı dolaşırken iki kişinin gelip Hz. Muhammed'in göğsünü yararak, içini nûr ile yıkadıklarını ve kalbinin üzerini mühürlediklerini; bu kişilerden birinin elinde bir gümüş ibrik, diğesinde ise içi kar dolu yeşil zümrüden bir tas olduğunu söyler. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Metin And, *Osmanlı Mitologyası*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 129-130

130 İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H. 1221. Zeren Tanındı, *Siyer-i Nebi*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984, s. 32, res. 3.

131 Zeren Tanındı, *age*, 1984, res. 28. Kitapta ibrik tasvirlerinin bulunduğu diğer sahneler için bkz. res. 8, 13, 19, 21, 47, 72, 85, 86.

3. Değerlendirme ve Sonuç

İnsan yaşamının su ile olan doğrudan ilişkisi, suyun günlük hayat veya dini ritüellerindeki çeşitli kullanımlara yönelik olarak bazı kapların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu kaplardan biri de ibriklerdir. Tarihsel süreçte bazen sürahi ile benzer anlam ve işlevde kullanıldığı anlaşılan; günlük hayatta tahareten ve yeme-içmeden sonra ya da ibadetlerden önce alınması zorunlu olan abdeste kadar sıklıkla kullanılan ibriğin, suya atfedilen kutsallıkla da doğrudan bağlantılı olduğu anlaşılır. Her inanç sisteminde suya bir kutsiyet atfedilmiş, günahları yıkayıp arındıran, temizleyen, saflaştıran, yeniden hayat veren gibi anlamlar yüklenmiştir. Suyun insan hayatındaki önemi zaman içinde toplumsal inançlarla da kaynaşmış; ölüm/cenaze, doğum, evlilik gibi insan hayatının dönemeçlerinde bir sembol olarak kullanılagelmiştir.

İslam kültüründe ibrikler daha çok el ve ayak yıkamak üzere kişisel temizlikte, aynı zamanda gün içinde namaz gibi bazı ibadetlerin yerine getirilmesinin ilk şartı olan abdest için gerekmiştir. Bu noktada ibrik, ibadete gönderme yapan bir sembol olmuştur. Ayrıca Müslümanların büyük bir değer verdiği zemzemle ilgili kaplar ve bu işe uygun üretilmiş ibriklerle bu eşyanın anlamı daha özel bir statüye taşınmıştır.

Bu çalışmanın temel konusunu oluşturan Osmanlı dünyasındaki “ibrik tasvirlerinin” ise ne zaman yapılmaya başladığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak ibrik tasvirlerinin halen devam eden inançlar, gelenek-göreneklerin bir yansıması olarak cami, türbe, tekke gibi dini yapılarda öte yandan konak, hamam gibi sivil yapılarda ayrıca şadırvan, çeşme, köprü ve mezar taşlarında karşımıza çıkar. Gerek mimari gerek el sanatı ürünlerinin üzerine işlenen bu motifin camilerde kalem işi olarak kullanımı dikkat çeker. Aynı zamanda ahşap, çini, mermer, taş, seramik, maden, cam, kağıt, dokuma gibi farklı malzemelerle üretilmiş mimari elemanlar ve el sanatı ürünleri bu motifin malzemesini oluşturur. İbrik tasvirlerinin bu yüzeylerde öncelikle su/temizlik/arınma anlamıyla kullanıldığı anlaşılır. Temelde bu anlamları içerdiği bilinse de ibrik tasvirlerinin, işlendiği yapı ya da yüzeye göre kapsadığı anlam veya alan genişlemektedir. Buna göre Tanrısal bir simge, nazarlık, bereket, su, temizlik, ruhsal ve bedensel arınma, doğum-ölüm, Tanrı'nın nûru, cennet, evren, ibadet gibi geniş bir anlam yelpazesine sahip olan ibrik motifinin daha çok halk kültürü içinde itibar gördüğü; naif bir tarzla, minyatür havasında, sınırlı yetenekleri olan ustalarca yapıldığı anlaşılır.

Osmanlı dünyasındaki ikonografisi her ne kadar bu çalışma kapsamında belirli örneklerle sınırlandırılarak tartışılabilirse de tasvirlerin özellikle 19. yüzyılda taşrada yoğunlaşırken, Başkent İstanbul'da kısıtlı örneklerde kullanılması dikkat çeker. Başkent, Batılılaşma dönemiyle birlikte süsleme sanatlarında Klasik dönemin uyumlu, statik, dengeli havasından farklı bir yöne doğru giderek; daha çok Avrupa kaynaklı Barok, Rokoko, Ampir, Neo-Klasik, Art Nouveau, Neo-Gotik, Oryantalist, Eklektik gibi üsluplara yönelir. Dolayısıyla istiridye, C, S kıvrımlı hatlar, girlandlar, akantüs yaprakları, istiridye kabukları, inci dizileri, Barok ya da Rokoko karakterli kartuşlar, natüralist çiçek

ve demetleri, kurdelâlar bezeme repertuarına girerken; saray, köşk, konak ve yalıların süslemesinde ve diğer el sanatı eserlerinde de görülür. Bu eğilim zamanla taşradaki ustaların elinde, farklı üsluplarla kendini gösterir.

İbrik tasvirleri, ağız ve emzik kısımlarına yerleştirilen meyve ve natüralist çiçekleriyle Osmanlı dünyasının yeni bezeme anlayışına daha çok taşradan, nispeten sınırlı bir repertuarla katılmış görünmektedir. İbriklerin vazunun yerine geçerek, içinin İslam ikonografisinde daha çok Tanrı, cennet, ruh ile özdeşleştirilen hayat ağacı, lale, karanfil, narçiçeği veya natüralist çiçeklerin yanında kozalaklarla donatılması bilinçli şekilde bir araya getirilişe işaret eder. Ayrıca bir kompozisyon içinde birlikte tasvir edildiği kuş, çark-ı felek, servi, rozet, mîzan, seccade, havuz gibi motifler ibriğin anlam dünyasına zenginlik katmıştır.

İlginç olan bir diğer konu, vazoların yerine geçen ibrik tasvirlerinin biçimleridir. Yerel ustalarca taşrada yapılan ibrik tasvirleri şüphesiz döneminin özelliklerini yansıtır. Genellikle alçak kaideli, şişkince veya armudi gövdeli, uzun boyunlu, düz veya S biçimli emzikli, bazı örneklerde ise kapaklı tiplerdir. Osmanlı döneminde Tokat, Malatya, Kastamonu, Sivas, Erzincan, Gaziantep, Siirt, Kayseri, Denizli, Çorum¹³² gibi merkezlerde farklı üsluplarda ibrik üretiminin olduğu bilinmekte ve bunların tasvirlerle yansıma biçimi bu şekilde olmaktadır.

İbrik tasvirlerinin kendi içinde ustanın üslubundan kaynaklanan farklılıklar tespit edilse de genel olarak üslup ve teknik açıdan birbirine yakın, şematik, naif ve minyatür tarzında tasvir edildiği görülür. Taş, mermer ve ahşap yüzeylerde malzemenin de kaynaklanan daha kaba ve sınırlı formlar söz konusudur. Kalem işi örneklerde ibriklerin renk ve biçimsel özellikleri ise hayli çeşitlenir. Öyle ki, Denizli/Akköy Yukarı Cami'nde püsküllü kaidesi ve Erzurum Köseadağ Mahallesi'ndeki evde veya gövdesinde kandil motifi bulunan levha resminde olduğu gibi, kaidesiz yani doğrudan yuvarlak gövdeye oturan ibrik strüktürel olarak zeminde duramayacak fantastik tasarımlara doğru yol almıştır.

Burada ele alınan ibrik tasvirleri her ne kadar bezeme repertuarı, renk ve üsluplarının yetkinliği açısından başkent ile yarışmasa da, aynı zaman dilimi içinde halk sanatının kendi içindeki resimsel özelliklerini ve inanç dünyasının zenginliğini ortaya koymaları; ayrıca günümüzde halen inanç ve tasvirlerde devamlılığını sağlamayı başarması bakımından önemlidir.

132 Mehmet Zeki Kuşoğlu, *agm.*, 1994, s. 179.

4. Kaynakça

- ABDÜLAZİZ BEY (1995). *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, (Haz. Kâzım Arısan-Duygu Arısan Günay), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- ACARA, Meryem (1998).“Bizans Ortodoks Kilisesinde Liturji ve Liturjik Eserler”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 15, 1: 183-201.
- AKAR, Azade (1969). “Tezyini Sanatlarımızda Vazo Motifleri”, *Vakıflar Dergisi*, S. VIII: 267-289.
- AKINCI Selim Hakan (2009).*Türk Çini Sanatında Çiçekli Vazo Tasvirli Panolar*, Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- AKKOYUNLU, Ziyat (2009). “Dîvânu Lugâti’t Türk’te Evirik (İbrik)”, *Türkbilig*, 17: 1-4.
- AKPINARLI, Hatice Feriha-ÖZDEMİR, Hande Ayşegül (2016).“Konya Ladik Halılarındaki Motiflerin İncelenmesi”, *İdil*, C. 5, S. 23: 955- 982.
- AKSEL, Malik (2010). *Türklerde Dini Resimler*, İstanbul: Kapı Yayınları.
- AKSEL, Malik (2010). *Anadolu Halk Resimleri*, İstanbul: Kapı Yayınları.
- AKTEMUR, Ali Murat (2012). “Çıldır Çevresinden Soyut İnsan Heykeli Biçimli Mezar Taşları”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16, 3: 135-150.
- AKTEMUR, Ali Murat (2017). “Posof Çevresindeki Mezarlıklar ve Mezar Taşları”, *Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies*, Number 64, Winter III: 237-268.
- AKTUĞ, Erbil Cömertler-PEKTAŞ Kadir (2016). “Geç Dönem Kalem İşi Süslemeli Bir Eser: Aydın Kuyucak Kayran Köyü Camii”, *Medeniyet ve Sanat*, C. 2, S. 2: 9-25.
- AKURGAL, Ekrem (1995). *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, İzmir: Tükelmat A. Ş.
- AKYİĞİT, Hacer (2011). İbadetlerde Temizlik Şartı, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ALANTAR, Hüseyin (2007). *Motiflerin Dili*, İstanbul: İTKİB İstanbul Halı İhracatçıları Birliği.
- ALGAÇ, Şeyda (2017). Afyonkarahisar Dazkırı-İdris Köyü Camii ve Kalemîşi

- Bezemeleri”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, Özel Sayı 2: 421-432.
- ALP, Kafiye Özlem (2009). *Orta Asya'dan Anadolu'ya Kültürel Sembollere Giriş*, Ankara: Eflatun Yayınevi.
- ALPARSLAN, Ali (1973). “Yazı-Resim”, *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi Hümaniter Bilimler*, S. 1: 1-27.
- ALPARSLAN, Ali (2006). “Müsenna”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 32: 87-88.
- ALTINTAŞ, Emine Müderrisoğlu (1993).“Balıklı Tekkesinin Ön Araştırması”, *X. Vakıf Haftası Kitabı, Yılmaz Önge Restorasyon Semineri*, (haz. İbrahim Ateş- Sadi Bayram-Mehmet Narince), Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara: 313-322.
- ANONİM, “İbrik”, *Meydan-Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*, C. 6, Meydan Yayınevi, İstanbul, 1971: 182.
- ARIK, Rüçhan (1976). *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- AND, Metin (2008). *Osmanlı Mitologyası*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- ARSEVEN, Celal Esad (1965). “İbrik”, *Sanat Ansiklopedisi*, C. 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul: 767-768.
- ARTUN, Erman (1998) “Tekirdağ Halk Kültüründe Geçiş Dönemleri Doğum-Evlenme-Ölüm”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Prof. Dr. Kemal Eraslan Armağanı, S. 9-10: 85-107.
- ATASOY, Nurhan (2002). *Hasbahçe Osmanlı Kültüründe Bahçe ve Çiçek*, İstanbul: Aygaz.
- ATASOY, Nurhan-RABY Julian (1994). *Iznik: The Pottery of Ottoman Turkey*, (ed. Yanni Petsopoulos), London: Alexandra Press.
- AY, Ümran (2009). “Divan Şiirinde Güneşin Sevgili Tipine Yansıması Hakkında Bir Değerlendirme”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 2: 117-162.
- BAYHAN, Ahmet Ali (2016). “Kemah Beyler (Sağiroğlu) Mezarlığı ve Mezar Taşları”, *Uluslararası Erzincan Sempozyumu, 28 Eylül-01 Ekim 2016, Erzincan, Bildiriler*, C. 2, Erzincan: 15-31.
- BAYRAKTAROĞLU, Suzan (1991). “Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün Halı-Kilim Tesbit

ve Tescil Çalışmaları”, *Vakıf Haftası Dergisi*, 8: 195-206.

BİLGİN, Ülkü (1977). “Saf Seccadeler”, *Sanat Kültür Bakanlığı Dergisi*, S. 6: 46-57.

BOLÇAY, Ezgi (2014). “Erzurum’da Cenaze Gelenekleri”, *Türkbilig*, 28: 111-118.

BORNOVALI, Sedat (2008). *Bizans Mimarlığında, Müjde Sahnesinin Yeri*, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

BOZER, Rüstem (1987). “Kula-Emre Köyü’nde Resimli Bir Cami”, *Türkiyemiz*, S.53, Ekim: 15-22.

BOZKURT, Nebi (1997). “Halı”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.15: 251-262.

BOZKURT, Nebi-ERTUĞRUL Selda (2000). “İbrik”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 21: 372-376.

BOZKURT, Tolga (2013). “İslam Mimarisinde Mihrap Sembolizmi”, *Prof. Dr. Selçuk Mülayim Armağanı Sanat Tarihi Araştırmaları*, (ed. Aziz Doğanay), Lale Yayıncılık, İstanbul: 185-205.

CANTAY, Gönül (2008). “Türk Süsleme Sanatında Meyve”, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 3/5, Fall: 32-64.

CEBECİOĞLU, Ethem (2009). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara: Ağaç Kitabevi Yayınları.

CİMİLLİ, Canan (2004). “Osmanlı’da Servi Motifinin İnançla Bağlantısı”, *Sanat ve İnanç/2 Rıfkı Melül Meriç Anısına*, (haz. Banu Mahir-Halenur Katipoğlu), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Türk Sanatı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, İstanbul: 225-236.

ÇAĞLITÜTÜNCİGİL, Ersel (2012). “Eski Mordoğan (İzmir) Köyü Camii Süslemeleri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs, S. 25: 139-162.

ÇAKMAK, Şakir (1995). “Boğaziçi Kasabası Eski Camii (Baklan/Denizli)”, 9. *Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi*, C. I, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara: 529-540.

ÇAKMAK, Şakir (2017). “Denizli-Çivril Menteş Köyü Camisi”, *Uluslararası XVIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, 22-25 Ekim 2014, *Bildiriler*, (haz. Hacer Sibel Ünalın Özdemir-Mükerrem Kürüm-Nurda

- Akbulut), Efeler Belediyesi Kültür Yayınları, Aydın: 169-178.
- ÇAKMAK, Şakir (1994). “Belenardıç (Torapan) Köyü Camii”, *Sanat Tarihi Dergisi*, VII: 19-26.
- ÇAL, Halit (1988). *Tokat Evleri*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- ÇAL, Halit (2011). “Erzincan Çayırılı İlçesi Mezarlarında Kuş Motifi”, *Milli Folklor Dergisi*, S. 89, Ankara: 220-239.
- ÇAL, Halit (2015). “Türklerde Mezar Taşları”, *Aile Yazıları/8*, Aralık: 295-332.
- ÇAYCI, Ahmet (2016). “Zaman ve Sanat Bağlamında Çarkıfelek Motifi”, *Uluslararası İslam Medeniyetinde Zaman Sempozyumu 08-11 Ekim 2015*, C. II, (ed. Bilal Kuşpınar), Bilir Matbaacılık Kağıt Ürünleri ve Kırtasiye Malzemeleri San. Tic. Ltd. Şti., İstanbul: 299-305.
- ÇETİN, Yusuf (2017). “Türk-İslam Bezeme Sanatında Gamalı Haç (Svastika) ile Çarkıfelek Motiflerinin Köken ve İkonografik Anlamları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Social Sciences Studies Journal*, Vol. 3, Issue 8: 353-365.
- ÇINAR, Sahure (2012). “Cephe Bezemeleri ile Öne Çıkan Bir Grup Erzurum Evi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, S. 22, Yaz, s. 367-390.
- ÇELİK, Esra-ERSOY İnci Kuyulu (2015). “Kocaeli Yapılarında Bulunan Resimli Bezemelerden Örnekler”, *Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (ed. Haluk Selvi-M. Bilal Çelik), Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayını, Kocaeli: 1651-1665.
- ÇELİKER, Deniz (2011). “Geçmişten Günümüze Türklerde Keçecilik ve Keçe Yapımında Yeni Teknikler”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi ART-E*, C. 4, S. 8: 1-22.
- ÇERKEZ, Murat (2005). *Merzifon'da Türk Devri Mimari Eserleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- ÇETİN, Yusuf (2015). “Ağrı Mezar Taşlarında Form ve Bezeme Unsurları”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 40, Kış: 87-105.
- ÇOBANOĞLU, Ahmet Vefa (2003). “Lala Mustafa Paşa Külliyesi”, *Diyamet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27: 75-77.
- ÇOKAY, Önder (2007). “Seccâde ve Saf Seccâdelerdeki Bazı Motiflerin İkonografik Değerlendirmeleri”, *İstem*, Yıl 5, S. 9: 189-210.

- ÇORUHLU, Yaşar (2010). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul.
- ÇULPAN, Cevdet (1961). *Serviler I-II. Antik Devirlerden Zamanımıza Kadar İlahiyat, Edebiyat, Tıp ve Sanat Tarihlerinde*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.
- DAĞLI, Şemseddin Ziya (2015). “Türk Hat Sanatında Yazı Resimler Üzerine Yapılan Araştırmalar ve Yazı Resimler”, *Kalemişi*, C. 3, S. 5: 29-46.
- DAĞLI, Şemseddin Ziya (2014). “Hat Sanatımızda Resimsel Bir Yaklaşım Aynalı Yazılar”, *Akdeniz Sanat Dergisi*, C. 6, S. 11: 235-250.
- YILDIZ, Demiriz (1981). “İstanbul’da Piyale Paşa Türbesi ve Lahitleri Üzerine Bir Araştırma”, *Vakıflar Dergisi*, 13: 387-423.
- DENİZ, Bekir (1984). “Kırşehir Halıları”, *Ege Üniversitesi Arkeoloji Sanat Tarihi Dergisi*, S. III: 25-81.
- DİKMEN, Melek (2009). *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi H. 1221 No’lu Siyer-Nebi’de Metin Minyatür İlişkisi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- DOĞAN, Nermin Şaman (2001). “Oklu Çakır/Oklu Çark/Gök Çığrısı: Selçuklu Süslemesinde Bir Motif”, *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Konya, Bildiriler I*, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Konya: 243- 249, 617- 624.
- DOĞANAY, Aziz (2003). “XVI. Yüzyıl İznik Çinilerinde Meyve Tasvirleri”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.24/1: 43-63.
- DÜNDAR, Mesut (2009). “Bor Camileri”, *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)*, Güz, Yıl 14, S. 26: 59-80.
- ELIADE, Mircea (1992). *İmgeler, Simgeler*, (haz. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara: Gece Yayınları.
- ELIADE, Mircea (2000). *Dinler Tarihine Giriş*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul.
- ERBİL, Cömertler Aktuğ- PEKTAŞ Kadir (2017). “Ahşap Süslemeli Bir Ev: Denizli Merkezefendi Hacı Hızır Salih Efendi Evi”, *Kalemişi*, C. 5, S. 9: 13-31.
- ERBEK, Mine (2002). *Çatalhöyükten Günümüze Anadolu Motifler*, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- ERGİN, Muharrem (2003). *Orhun Abideleri*, Hisar Gazetesi Yayınları.

- ERGİNSOY, Ülker (1978). İslam Maden Sanatının Gelişimi, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- ERKAN, Mustafa (2009). “Sîretü'n-nebî”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 37: 269-270.
- EROĞLU, Mehmet Ali (2013). “Antalya ve Cıvarı “Cicim Seccadeleri” (Namazlağ)”, *Akdeniz Sanat Dergisi*, C. 6, S. 12: 252-267.
- ERSOY, Ayla (2002). “Eyüp'teki Mezar Taşlarında Servi Ağacı Kültü”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu V, Tebliğler, 11-13 Mayıs, 2001*, Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul: 90-95.
- ETİKAN, Sema (2007). “Seccade Halılarda Kullanılan Bazı Motifler ve Bu Motiflerin İslam Sanatında Yeri”, *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu: 545-563.
- ETTINGHAUSEN, Elizabeth S. (1995). “Paradisiac Symbolism in Ottoman Decoration”, *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi 1991*, C. II, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara: 103-115.
- EYİCE, Semavi (1993). “Çoban Köprüsü”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 8: 350-351.
- EYÜBOĞLU, İsmet Zeki (1991). *Anadolu Uygarlığı*, İstanbul: Der Yayınları.
- GÖKBEL, Ahmet (2002). Şarkışla Yöresinde Ziyaret Yerleri ile İlgili İnanç ve Uygulamalar”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI/1: 1-16.
- GRABAR, Oleg (1998). İslam Sanatının Oluşumu (çev. Nuran Yavuz), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- GÜLTEKİN, R. Eser (2008). “Türklerde Bereket Sembolü Olarak Kullanılan Meyve Motifleri ve Mimaride Değerlendirilmesi”, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 3/5, Fall: 9-31.
- GÜMÜŞ, Kudret Safa (2013). “Nedim Divanı'nda Gönül Kavramı”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, C. 5, N. 1: 353-363.
- GÜR, Durmus-SOYKAN A. Nazlı (2013). “Anadolu Kültüründe Nazar ve Nazarlıklar: Safranbolu Örneği”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, S. 2, No. 3, Eylül: 115-158.
- GÜRBIYIK, Cengiz (2007). *Bodrum Yarımadası'ndaki Türk Eserleri*, İzmir: Ege

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

HARMAN, Mürüvet (2014). “Yazıcıoğlu Mehmed’in Muhammediye’sinde Yer Alan Cennet ve Cehennem Tasvirleri”, *Mukaddime*, 5, 1: 89-112.

HARMAN, Mürüvet (2015). “Geç Devir Osmanlı Resim Sanatında Cennet İmgesi: Duvar ve Kitaplarda Yer Alan Şematize Cennet Tasvirleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 39, Ağustos: 354-363.

HATİPOĞLU, Oktay (2007). *XIX. Yüzyıl Osmanlı Camilerinde Kalem İşi Tezyînâtı*, Erzurum: (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi).

HILLENBRAND, Robert (2005). *İslam Sanatı ve Mimarlığı* (çev. Çiğdem Kafesçioğlu), İstanbul: Homer Kitabevi.

HOCA, Fadıl (2015). “Balkanlar’da İslam Kültürü Tarihinde Sarı Saltuk’la İlgili Efsaneler ve Rivayetlerin Önemi”, *Hikmet*, S. 26, Kasım: 8-29.

HÖKELEKLİ, Hayati (1999). “İbadet. Psikoloji ve Sosyoloji Açısından İbadet.”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 19: 248-252.

İNCE, Kasım (2001). “Yukarı Camii/Akköy-Denizli”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 2: 65-79

İNCE, Kasım (2004). “Kabataş Köyü Merkez Camii/Çaykara/Trabzon”, *Vakıflar Dergisi*, 28: 226-236.

İSLİMYELİ, Nüzhet (1973). *Sanat Terimleri Ansiklopedisi*, C. 1, Ankara: Doğuş LDT. Şirketi Matbaası.

JENKINS-MADINA, Marilyn (1983). “Islamic Pottery: A Brief History”, *Metropolitan Museum of Art Bulletin*, New Series, Vol. 40, No. 4, Spring: 1-52.

KALAFAT, Yaşar (2014). “Anadolu’da Ulu Kadın Kişiler ve Halk İnançları”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S. 32: 27-52.

KAPLAN, Yıldırım (2006). *Erzurumlu Kadı Mustafa Darîr’in Kitâb-ı Siyer-i Nebî’si*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

KAPLANOĞLU, Mevlüt (2010). *Ardahan Yöresi Düz Dokumaları*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

- KARAÇAY, Çiğdem (2018). “Lâdik Seccade Halılarında Mihrap Özelliklerinin İncelenmesi”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 55, Ocak: 106-118.
- KARAMAĞARALI, Beyhan (1992). *Ahlat Mezar Taşları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- KARASU, Gülay (2006). *Afyon Çeşmeleri*, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KERVAN, Gülseren–ÖNEL, Lütfi (2012). *Konya Müzesi Halı Kataloğu I*, Konya: Konya Müze Müdürlüğü.
- KOÇ, Adem (2016). “Güruh-ı Naci'nin Saçlı Bacıları: Alevi-Bektaşî İnanç Sisteminde Kadın Olmak”, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 7: 126-145.
- KOÇ, Adem (2015). “Eskişehir Türkmen Alevilerinde Su ile İlgili İnanç ve Uygulamalar”, *Halk Kültüründe Su Uluslararası Sempozyumu Bildirileri 07-08 Kasım 2013 Tekirdağ*, (ed. Mehmet Aça), İstanbul: 482-498.
- KOÇYİĞİT, Fazilet (2013). *Lale Devri İstanbul Çeşmeleri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri.
- KOLCU, Bengisu (2007). *Çankırı Türbeleri*, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KUM, Levent (2000). *Kütahya Seramiklerinde Kompozisyon, (19. yüzyılın İkinci Yarısı 20. Yüzyılın İlk Yarısı)*, Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- KURNAZ, Jovita Sakalauskaite (2014). *Anadolu'da Seccadenin Sosyolojik Değişim Süreci, Tasarım ve İşlev İlişkisi*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, (Yayınlanmamış Sanatta Yeterlik Tezi).
- KURTULMUŞ, Zekeriya (2010). *Kırklareli Folklorundan (Halk Kültürü) Örnekler*, Kırklareli: Kırklareli Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.
- KUŞOĞLU, Mehmet Zeki (1992). “Ewer”, *İlgi*, Year 27, Number 70, Summer: 12-15.
- KUŞOĞLU, Mehmet Zeki (1994). “İbrikler”, *Dünkü Sanatımız Kültürümüz*, Ötüken Neşriyat A. Ş., İstanbul: 176-178.
- KUŞOĞLU, Mehmet Zeki (2006). *Resimli Ansiklopedik Kuyumculuk ve Maden Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş.

- KUYULU, İnci (2001). “Çakırağa Konağı”, *Birgi Tarihi, Tarihi Coğrafyası ve Türk Dönemi Anıtları* (ed. R. Hüseyin Ünal), TC. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara: 141-152.
- KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri (2013). “Zemzem”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 44: 242-246.
- KÜRKMAN, Garo (2005). *Toprak Ateş Sır. Tarihsel Gelişimi Atölyeleri ve Ustalarıyla Kütahya Çini ve Seramikleri*, İstanbul: Suna ve İnan Kıraç Vakfı Yayınları.
- MERÇİL, Erdoğan (2009). “Selçuklular. Selçuklular’da Devlet Teşkilatı”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 36: 389-392.
- NAS, Emine (2016). “Türk Halk Resminde Eklektik Bir Üslup: Camaltı Resimler”, *Millî Folklor*, Yıl 28, S. 112: 95-106.
- OKÇUOĞLU, Tarkan (2000). *18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Duvar Resimlerinde Betimleme Anlayışı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- OYMAN, Naile Rengin (2016). “Geleneksel Anadolu Dokumalarında Muska-Nazarlık Motifinin Kullanımı”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 4, S. 25, Mart: 48-58.
- ÖGEL, Bahaeddin (1995). *Türk Mitolojisi*, C. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ÖNEY, Gönül (1989). “Anadolu’da Selçuk Geleneğinde Kuşlu, Çift Başlı Kartallı, Şahinli ve Arslanlı Mezar Taşları”, *Vakıflar Dergisi*, S. XI: 283-312.
- ÖNEY, Gönül (1968). “Anadolu Selçuklu Sanatında Hayat Ağacı Motifi”, *Türk Tarih Kurumu Belleten*, S.125, C. XXXII: 25-36.
- ÖNEY, Gönül (1968). “Artuklu Devrinden Bir Hayat Ağacı Kabartması Hakkında”, *Vakıflar Dergisi*, S. VII: 117-125.
- ÖRNEK, Sedat Veyis (1971). *Anadolu Folklorunda Ölüm*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- ÖZKAN, Haldun (2013). “Bayburt Dağçatı Köyü Camii ve Çeşmesi”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 31: 119-135
- ÖZKAN, Haldun (2014). “Bayburt/Aydıntepe Gümüşdamla Köyü Camii Vaaz Kürsüsü”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 32, Erzurum: 25-38.

- ÖZKAN, Serap (2007). *Geç Dönem Osmanlı Adana Mezar Taşları (18-20. Yüzyıl)*, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ÖZTEKİN, Selma (2008). *Dinlerde Hayat Ağacı*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- PAKALIN, Mehmet Zeki (1993). “İbrik”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* II, MEB Yayınları, İstanbul: 14.
- PALA, İskender (2009). “Su. Kültür ve Medeniyet”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 37: 442-443.
- PAQUIN, Gerard A. (1997). “19. Yüzyıl Ortadoğu Dokumalarında Günlük Yaşamın İkonografisi”, (çev. Nuray Ayhan Yılmaz), *Anadolu Sanat Anadolu Üniversitesi*, S. 7: 158-177.
- PEKAK, M. Sacit-GÜR, Durmuş (2015). “İsa'nın Doğumu”, *Sanat Tarihi Dergisi*, C. XXIV, S. 2, Ekim: 175-226.
- PEKTAŞ, Kadir (2011). “Denizli ve Çevresindeki Türk Dönemi Eserleri”, *Denizli, Tanrıların Kutsadığı Vadi*, (ed. Filiz Özdem), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul: 166-233.
- PEKTAŞ, Kadir-ALTINDİREK Hediye (2012). “Çivril-Bulgurlar Köyü Camii Üzerine”, *Eumeneia Şeyhli-Işıklı*, (ed. Bilal Söğüt), Ege Yayınları, İstanbul: 321-329.
- PINDER-WILSON, Ralph H. (1960). “An Islamic Ewer in Sassanian Style”, *The British Museum Quarterly*, vol. 22, no. ¼: 89-94.
- POLAT, Cavit (2017). “Kahramanmaraş Keklikoluk Köyü Mezar Taşlarının Şekil ve Süsleme Bakımından Değerlendirilmesi”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 5, Sayı 61, Aralık: 523-538.
- RENDA, Günsel (1976). “Amasya II. Beyazıt Külliyesindeki Muvakkithane”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, S. VI: 181-206.
- RENDA, Günsel (1977). *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı 1700-1850*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- ROUX, Jean Paul (1994). *Türklerin ve Moğolların Dini*, (çev. Aykut Kazancıgil), İstanbul: İşaret Yayınları.
- SERİNSU, Ahmet Nedim-TAŞKIRAN, Hüseyin İ. (2000). “Osmanlı Mimarisinde

Kültürel İfadelerin Görsel Kullanımı”, *Dini Araştırmalar*, Ocak-Nisan, C. 2, S. 6: 223-237.

SEYHAN, Aslı (2007). *Bünyan Halıcılığı*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

SİLİ, Timur (1996). “Taşların Dili”, *Bilig*, 2, Yaz: 220-227.

SÖZEN, Metin-TANYELİ Uğur (1996). *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

ŞAMAN, Nermin (1993). “Konya Sadreddin Konevi Camii, Mihrap Süslemesi”, *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar; Güner İnal’a Armağan*, Bizim Büro Basımevi, Ankara: 433-456.

ŞEMSEDDİN SAMİ (1317). *Kamûs-ı Türkî*, Dersaadet: İkdam Matbaası

ŞENER, Abdulkadir (1988). “Abdest”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 1: 68-70.

ŞENER, Dilek (2011). *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Anadolu Duvar Resimleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

TAHOORI, Nayer (2013). “The Image of Heaven in Islamic Arts of Iran”, *International Journal of Architecture and Urban Development*, vol. 3, no. 1, Winter: 13-16.

TANINDI, Zeren (1984). *Siyer-i Nebi*, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.

TANMAN, Baha (1993). “Merzifon Kara Mustafa Paşa Camii Şadırvanının Kubbesinde Zileli Emin’in Yarattığı “Osmanlı Dünyası” ve Bu Dünyaya Yansıyan Kişiliği”, *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar Güner İnal’a Armağan*, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Ankara: 491-523.

TAŞKESEN, Ayşe Nermin Uz (2011). “Amasya II. Beyazıt Camisi Şadırvanı Duvar Resimlerinin Restorasyonu ve İkonografik Çözümlemesi”, *Vakıflar Dergisi*, Haziran, S. 3: 177- 189.

TEKELİ, Sevim-DOSAY Melek-UNAT Yavuz (2002). *El-Cami Beyne’l-İlm Ve’l-Amel En-Nafi Fi Eş-Şımaa Ti’l-Hiyel*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

TERCANLI, Akın (2015). *Denizli Camilerindeki Mimari Betimlemeler*, Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

TEZEREN, Ziver (1987). *Aziz Mahmud Hudayi*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı

Yayınları.

- TOPRAK, Süleyman (2005). “Mizan”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 30: 211-212.
- TORUNOĞLU, Bilfer (2016). *Türk Kültüründe Çark-ı Felek Motifi*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- TÜRKMEN, Fikret (2013). “Yer, Yer Değilken; Su, Su İdi” (Her Şey Suydu)”, *Geleneksel Türk Sanatında ve Edebiyatımızda Su* (ed. Nurettin Demir), Ankara Büyükşehir Belediyesi ASKİ Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara: 13-22.
- UÇAR, Hasan (2009). *Manisa Çeşmeleri*, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ULUSOY, Abbas (2016). *Alevilikte Sultan Hızır Samit Ocağı*, Ankara: İmla Kitap Yayınları.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (2014). *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÜNGÖR, İbrahim-ÖZGÜL Oktay (2016). “Otlukbeli'nde Tarihî ve Arkeolojik Araştırmalar”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 17, Bahar: 267-289.
- ÜNVER, A. Süheyl (2012). *Geçmiş Yüzyıllarda Kıyafet Resimleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÜNVER, A. Süheyl (1962). “Edirne'de Mimarî Eserlerimizdeki Tabii Çiçek Süslemeleri Hakkında”, *Vakıflar Dergisi*, V: 15-25.
- ÜRKMEZ, Ertan (2015). *Türk-İslâm Mitolojisi Bağlamında Mi'râç Motifi ve Türkiye Kültür Tarihine Yansımaları*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- YAMAN, Bahattin (2007). “İsparta-Karaağaç Mezarlığı'ndaki Osmanlı Dönemi Mezar Taşları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 18: 71-90.
- YARİŞ, Sahure (2018). “Elazığ Arkeoloji ve Etnografya Müzesi Deposunda Bulunan Bir Grup Tepsi”, *Resscongress Uluslararası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Sempozyumu, 3-5 Kasım 2017*, (ed. Ali Yakıcı), Ankara: 32-47.
- YAVUZ, Mehmet (2009). “Doğu Karadeniz Köy Camilerinde Bezeme Anlayışı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2: 306-322.

- YAZAR, Turgay (2011). “2009 Yılı Sivas İli Yüzey Araştırması”, 28. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 24-28 Mayıs 2010, İstanbul*, C. 1, (haz. A. Naci Toy-Candaş Keskin), Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara: 19-30.
- YILDIRIM, Mustafa-DUMLUCA Menşure (2017). “Tokat Mevlevîhanesi’nde Bulunan Sivas Yöresi Halı Seccadeleri”, *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 9, Nisan: 145-170.
- YILDIZ, Esra (2005). “Taşköprü Abdalhasan Köyü ve Türk Devri Mimari Eserleri”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Ekim, C. 13, N. 2: 583-608.
- YILMAZ, Bora (2015). Çanakkale Savaşları Etrafında Teşekkül Eden Halk Anlatıları Çanakkale Örneği, Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- YILMAZ, H. Kâmil (1999). *Azîz Mahmûd Hüdâyî ve Celvetiyye Tarîkatı*, İstanbul: Erkam Yayınları.
- YILMAZ, Nuray (1999). “El Dokumalarındaki Motiflere İkonografik Yaklaşım”, *2000’li Yıllarda Türkiye’de Geleneksel Türk El Sanatlarının Sanatsal, Tasarımsal ve Ekonomik Boyutu Sempozyumu Bildirileri*, Kültür Bakanlığı, Ankara: 329-332.
- YURTSAL, Tuğçe (2009). *Aydın ve Denizli Camilerinde Duvar Resimleri*, Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

5. Resimler

Res. 1. Taht sahnesi, Gümüş tabak, 9.-10. yüzyıl, St. Petersburg Hermitage Müzesi, (Galina A. Pugaçenkova- L. I. Rempel, 1982, s. 246)

Res. 2. İbrik tasvirli altıgen çini, Mamluk Dönemi, 15. yüzyılın ilk yarısı, 7.1x6.3, Metropolitan Museum of Art, env. no. x.228.1 (Jenkins-Madina Marilyn, 1983, s. 36)

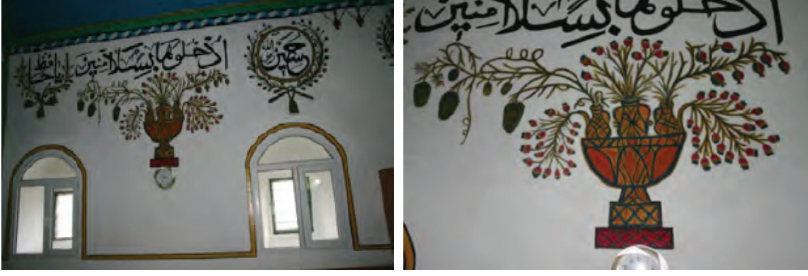

Res. 3.İbrikdâr, Cezerî, *Kitab-ül Hiyele*, 1206 tarihli, İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, A. 3472, y. 121a, (Sevim Tekeli-Melek Dosay-Yavuz Unat, 2002, s. LIV)

Res. 4. Denizli/Acıpayam/Yazır Köyü Camii, Doğu duvarı, Mahfil üzerindeki panoda içinden natüralist çiçekler çıkan ibrik tasviri (Tuğçe Yurtsal, 2009, foto. 359)

Res. 5a-b. Bayburt/ Dağçatı Köyü Camii, Doğu duvarı, 1806 tarihli, Kasede içinden nar çiçekli dallar ve kozalakların çıktığı vazo ve iki yanında ibrik tasviri, (Haldun Özkan, 2013, Foto. 16, 19)

Res. 6a-b. Denizli/Baklan/Boğaziçi Kasabası Eski Camii, 1876 tarihli, mahfil kemerleri iç yüzeyinde ibrik tasvirleri, (Kadir Pektaş, 2011, s. 192-193)

Res. 7a-b. Denizli/Çivril/Bulgurlar Köyü Cami, Hariminin doğu duvarı, Havlularıyla ibrik tasviri, 18. yüzyılın üçüncü çeyreği 19.yüzyılın başları, (Akın Tercanlı, 2015, res. 423, 419)

Res. 8a-b. Denizli/Akköy Yukarı Camii, Kubbe içi ve doğu duvar, İçinden nar çiçekleri ve yapraklar çıkan, emziği su damlalı brik tasvirleri (Tuğçe Yurtsal, 2009, foto. 440, 447)

Res. 9. Afyonkarahisar/Dazkırı İdris Köyü Camii, 1886 tarihli, Harim güney duvarının doğu bölümü, (Şeyda Algaç, 2017, res. 1).

Res. 10a-b. Muğla/Bodrum/Çömlekçi Köyü Camii, Mihrapta tek başına, doğu duvarda mimber, mîzan terazisi, sancak ve çeşitli ağaç motifleri ile ibrik tasviri, 1950' i yıllar, (Cengiz Gürbıyık, 2007, res. 116)

Res. 11. Denizli/Çivril/Menteş Köyü Camii, 1813 tarihli, Ahşap destek üzerinde tarih ve kazıma ibrik tasviri, (Şakir Çakmak, 2017, res. 10)

Res. 12a-b. Bayburt/Aydıntepe/Gümüşdamla Köyü Camii, 1865 tarihli, Ahşap vaaz kürsüsünün üzerinde servi ile birlikte kabartma tek ibrik tasviri, (Haldun Özkan, 2014, çiz. 1, fot. 3)

Res. 13. Kastamonu/Taşköprü/Abdalhasan Köyü Türbesi, 1829 tarihli onarım kitabeli, Servi ağaçlı, çark-ı felekli, çiçek dallı ibrik tasviri, Taş kabartma, (Esra Yıldız, 2005, fot. 20)

Res. 14. Kocaeli/Dilovası/ Demirciler Köyü Konağı, 1825-26 tarihli, Başodada nişin iki yanında üst üste üç küçük niş içerisinde, ibrik tasvirleri, (Esra Çelik-İnci Kuyulu Ersoy, 2015, fot. 7)

Res. 15. Safranbolu Hacı İsmail Avcı Evi, 1894 tarihli, Gövdesinde “Maşaallah” yazan kalem işi bir ibrik tasviri, (Durmus Gür- A. Nazlı Soykan, 2013, fot. 16)

Res. 16a-b. Denizli/Merkezefendi Hacı Hızır Salih Efendi Evi, 1865 tarihli, Başoda güney duvardaki gömme dolap kapakları, İçinden rumi, palmet ve kıvrık dallar çıkan ibrik tasviri (Erbil Cömertler Aktuğ- Kadir Pektaş, 2017, çiz. 5, fot. 13)

Res. 17. Erzurum Köseadağ Mahallesi'ndeki ev, 1906-1907 tarihli, Taş kabartma, Gövdesinde “Allah” yazan ibrikli kitabe, (Sahure Çınar, 2012, çiz. 6, Res. 27)

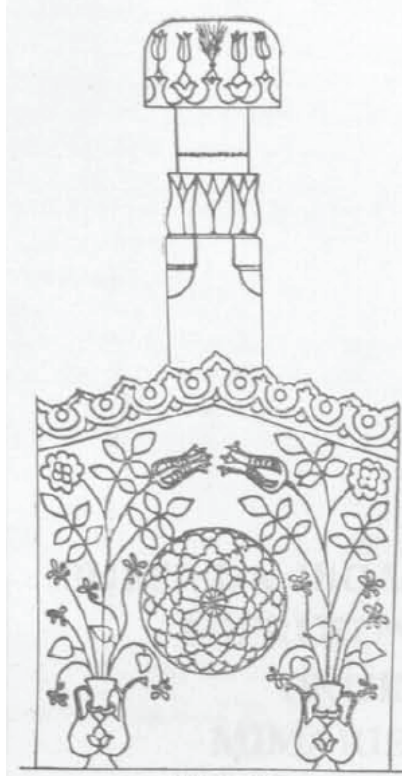
Res. 18. Edirne, Buçuktepe Mezarlığı kapısı yanındaki çeşme, 18. yüzyıla tarihli, İçinden zeren, karanfil ve lüle buketi çıkan ibrik tasviri, (A. Süheyl Ünver 1962, res. 10)

Res. 19a-b. Manisa, Taşçılar Mescidi Çeşmesi, 1800 tarihli, Kemer köşeliklerinde bir maşrapa ile kapağı açık bırakılmış ibrik tasviri (Hasan Uçar, 2009, şekil 25, fot. 54)

Res. 20a-b. Amasya, Sultan II. Bayezid Camii Şadırvanı kubbe eteği, 1872 tarihli, Zileli Emin Usta, İçinden naturalist çiçekler çıkan leğenli ve leğensiz ibrik tasvirleri (Ayşe Nermin Uz Taşkesen, 2011, res. 6-7)

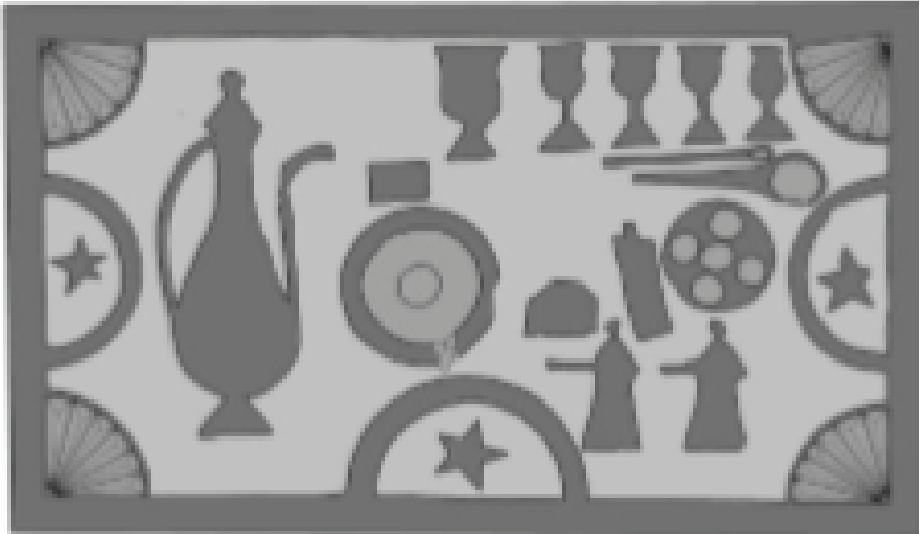

Res. 21. İstanbul Piyale Paşa Türbesi'ndeki Lahit 13, 17. yüzyıl başı veya ortası, Mermer kabartma, İçinden gül, karanfil, çiçek ve yapraklardan oluşan bir buket çıkan ibrik tasvirleri, (Yıldız Demiriz, 1981, çiz. 15)

Res. 22. Kayseri/Güzelce Köyü Mezarlığı, 18. yüzyıl ve sonrası, Leğen, demlik, bardak, cezve, fincan, kahve kavurgası, kuş, rozet gibi nesne ve figürler arasında ibrik tasviri, (Beyhan Karamağaralı, 1992, res. 62)

Res. 23. Erzincan/Çayırılı/Sarıgüney Köyü Mezarlığı, Lahit biçimli mezarın pehle taşı, Taş kabartma, Kahve takımlarıyla ibrik tasviri (Halit Çal, 2015, çiz. 33)

Res. 24. Merkezinde ibrik tasvirli İznik üretimi tabak, 1585 civarına tarihli, (Nurhan Atasoy-Julian Raby, 1994, s. res. 741)

Res. 25. Kütahya üretimi ibrik, 18. yüzyıl, Env no. 432, İstanbul, Suna ve İnan Kıraç Vakfı Müzesi, (Garo Kürkman, 2005, s. 218)

Res. 26. Kütahya üretimi matara, Merkezinde üzeri çiçek bezemeli ibrik tasviri, Env. no. 330, İstanbul, Suna ve İnan Kıraç Vakfı Müzesi (Garo Kürkman, 2005, s. 234)

Res. 27. Tepsi, Bakır, servi ve rozet bezemeleriyle ibrik tasviri, Kazıma, 18.-19. yüzyıl, Env. no. 23-9, Elazığ Arkeoloji ve Etnografya Müzesi (Sahure Yariş 2018, fot. 9)

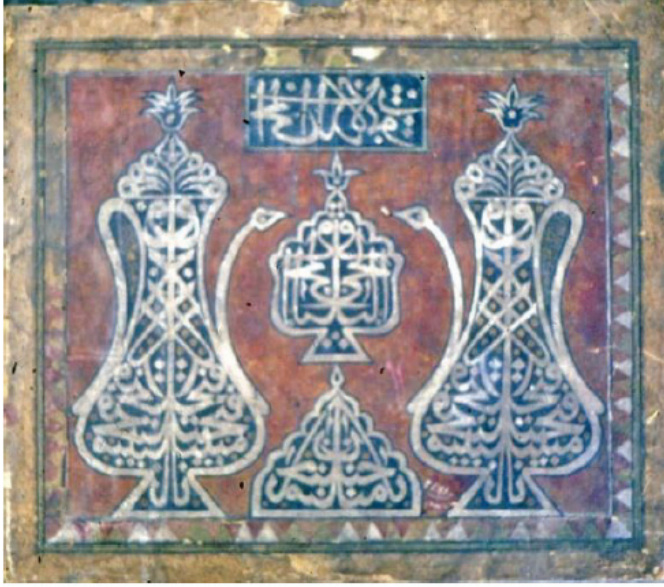

Res. 28. Seccade, Mihrabın iki yanından baş aşağı sarkan ibrik tasvirli, Afyonkarahisar/ Dazkırı, 19. yüzyıla tarihli, 145 cm x 122 cm., İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi, Env. no. 837 (Deniz Kanberoğlu-M. Murat Bozcu, 2017, s. 114)

Res. 29. Halı, Dört köşeye yerleştirilmiş ibrik tasvirli, Niğde, 20. yüzyıl, 120x142 cm., Konya Müzesi, Env. no. 2174 (Gülseren Kervan-Lütfi Önel 2012, s. 163)

Res. 30. Çifte ibrik olarak istiflenmiş Fetih sûresi 1. ayet yazılı levha, 1804 tarihli, İstanbul, Türk-İslâm Eserleri Müzesi, Env. no: 4380 (Şemsettin Ziya Dağlı, 2014, s. 245)

Res. 31. Gövdelerine kandil motifi işlenmiş çifte ibrik tasviri, Levha Resmi, (Malik Aksel, 2010, res. 20)

Res. 32. İbrikdâr, 1688 tarihli, Paris, Bibliotheque National N. od. 6. (A. Süheyl Ünver, 2012, res. 19)

Res. 33. Hz. Muhammed'in Cebrail'in öğrettiği şekilde ilk abdestini alması, *Siyer-i Nebi*, 2. cilt, 1595 tarihli, İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H. 1221, y. 167a, (Zeren Tanındı, 1984, res. 28)

Uzlette Bir Şair: Mehmed Bey b. Musâ Paşa (Emîrî)

İsa AKPINAR*

Özet

Hayatı hakkında tezkire ve diğer biyografi kaynaklarında bilgi bulunmayan Emîrî, 16. yüzyıl şairlerindedir. Bu yüzyılın ilk çeyreğinde dünyaya gelen şairin annesi, Pîrî Mehmed Paşa'nın kızı Ala Hanım'dır. Babası Musâ Paşa ise Kızıl Ahmed'in oğludur. Küçük yaşta devlet hizmetine giren Emîrî, zamanla yükselerek sancak beyi olmuştur. Beyşehir, Ankara ve Bursa'da sancak beyi olarak görev yapmıştır. 1579 yılında, sancak beyliğinden ayrıldıktan sonra, memleketi Bolu'ya dönerek şiirle ilgilenmeye başlamıştır. Emîrî, şiirlerinde Türkçe ve Farsçayı aynı düzey ve yoğunlukta kullanan bir şairdir. Yaklaşık on yıl gibi kısa bir zaman zarfında, dört divan ve on dört mesnevi vücuda getirmiştir. Heft Vâdî, Mergübu'l-Kulüb, Mahzen-i Râz, Sohbet-nâme, Sıfâtu'l-Âşıkîn, Ahlâk-ı Kâmilîn, Bostân Tercümesi, Gülşen-i Ebrâr ve Mir'atü'l-Ebrâr, Aşk-nâme, Muhabbet-nâme, Tarikat-nâme, İrâdet-nâme ve Pend-nâme isimlerini taşıyan mesnevilerinin çoğu Farsça'dan tercümedir.

Bu makalede, hayatı ve eserleri hakkında çok az şey bilinen Emîrî'nin kısa bir monografisi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Birinci bölümde şairin hayatının karanlık dönemlerine ışık tutmak için dedesi ve babası hakkında etraflıca bilgi verilmiştir. İkinci bölümde, arşiv ve dönemin kroniklerinden yararlanarak, Emîrî'nin hayatı aydınlatılmaya çalışılmıştır. Üçüncü bölümde, Emîrî'nin eserleri hakkında bilgi verilerek yazma nüshaları tanıtılmıştır. Son bölümde ise Emîrî'nin edebî hüviyeti üzerinde durulmuştur.

Anahtar kelimeler: Emîrî, Kızıl Ahmed, divân, mesnevi, tercüme

A Poet in Seclusion: Mehmed Bey B. Musâ Paşa (Emîrî)

Abstract

Nothing is known about the life of Emîrî, one of the 16th century poets, and other biographical sources have no information about him. The mother of the poet who was born in the first quarter of this century is Pîrî Mehmed Pasha's daughter Ala Hanım. His father, Musâ Pasha, was the son of Kızıl Ahmed. Emîrî entered the state service at a young age, has risen over time became the star of the flag. He worked as manager in Beyşehir, Ankara and Bursa. After leaving management positions in 1579, he returned to his hometown, Bolu, and became interested in poetry. Emîrî is a poet who uses Turkish and Persian at the same level and intensity in his poems. In a short period of about ten years, he created four diwans and fourteen masnavi. Most of his masnavis,

* Dr., MEB, isaakpinar@gmail.com

which bear the names of Heft Vâdî, Mergûbu'l-Kulûb, Mahzen-i Râz, Sohbet-nâme, Şfâtu'l-Âşîkîn, Ahlâk-ı Kâmilîn, Bostân Tercümesi, Gülşen-i Ebrâr, Mir'atü'l-Ebrâr, Aşk-nâme, Muhabbet-nâme, Tarîkat-nâme, İrâdet-nâme ve Pend-nâme are translated from Persian. In this article, a brief monograph of Emîrî, known little about his life and works, has been put forward.

In the first chapter, detailed information about his father and grandfather is given in order to illuminate the dark periods of the poet's life. In the second chapter, we tried to clarify the life of Emîrî by using the archives and chronicles of the period. In the third chapter, information about the works of Emîrî was given and the copies of writing were introduced. In the last chapter, the identity of Emîrî was examined.

Keywords: *Emîrî, Kızıl Ahmed, diwan, masnavi, translation*

Giriş

XVI. asırda klâsik Türk edebiyatı, Osmanlının dünya siyasetinde söz sahibi büyük bir devlet olduğu devrin akislerini taşır. Avrupa içlerinden İran hudutlarına, Kırım'dan Mısır sahralarına kadar geniş bir coğrafyada hüküm süren klâsik Türk edebiyatı, bu asırda olgunluk seviyesine ulaşmıştır. Önceki asırlara nazaran şair ve eser sayısındaki artış, bu durumun en sarîh göstergesidir. Sehî Bey, Latîfî, Âşık Çelebi, Ahdî, Kınalızâde, Beyânî, Riyâzî, Kafzâde Fâizî gibi tezkire müelliflerinin zikrettiği şairlerin yanı sıra, bu eserlerde isimlerine tesâdüf etmediğimiz şairlerin bulunması bu dönemin genişliği ve zenginliği hakkındaki kanaatlerimizi güçlendirmektedir. Tezkire sahiplerinin nazarlarından uzak kalan bu şairlerin hüviyeti ve eserleri hakkında bilgi sahibi olmak ise devrin yazarlarının şehâdeti ve kendi eserlerinde verilen bilgilerle sınırlı kalmaktadır. Dönemin velut şairlerinden olmasına rağmen tezkirelerde kendisine yer bulamayan Emîrî de bu isimler arasındadır. Köklü bir âilenin mensubu olan hatta devrinin önemli devlet adamlarıyla akrabalık bağı bulunan Emîrî'nin tezkire kayıtlarına yansımaması, klâsik Türk edebiyatının şair kadrosu hakkındaki bilgilerimizin ne ölçüde noksan olduğuna işâret etmektedir.

1. Emîrî'nin Soyu

XVI. asır şairlerinden Emîrî, anne ve baba tarafından iki köklü âileye mensuptur. Baba tarafından soyu Candaroğullarına, anne tarafından ise Fahreddîn-i Râzî'nin neslinden gelen, ilim ve tasavvufla tebdârüz etmiş Aksarayîlere dayanmaktadır. Emîrî, amcasının oğlu Şemsî Ahmed Paşa gibi şeceresini Halid b. Velid'e dayandırmaktadır.¹

Emîrî'nin annesi Cemâleddîn Aksarayî ahfâdından Cemâl-i Halvetî'nin oğlu Pirî Mehmed Paşa'nın kızıdır. İlmiye mesleğinden yetişen Pirî Paşa, Yavuz Sultan Selim döneminde önce vezirliğe, Mısır seferlerinin ardından da 1518 yılında sadrazamlığa getirilmiştir. Paşa'nın sadrazamlığı Kanunî Sultan Süleyman'ın ilk yıllarında da devam etmiştir. 1523 yılında azledilen Pirî Paşa, Silivri'ye çekilmiş ve dokuz yıllık uzlet hayatının ardından vefât etmiştir. Paşa'nın ikisi kız, ikisi erkek olmak üzere dört çocuğu vardır.²

Pirî Mehmed Paşa'nın Emîrî'nin validesi olan kızı; 970/1562-3 yılında, Bolu şehir merkezinin güneyinde bir Cuma mescidi inşa ettirmiştir. Mehmed Zeki Pakalın, bugün Karaköy Câmii olarak anılan mescidin kitabesinden hareketle, şairin annesinin

1 Muhittin Eliaçık, "Şemsî Paşa'nın Manzum ve Muhtasar Vîkâyetü'r-Rivâye Tercümesi", *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, S. 2, 2009, s. 21.

2 Yusuf Küçükdağ, *Vezîr-i Âzam Pirî Mehmed Paşa: (1463?-1532)*, Hayra Hizmet Vakfı, Konya 1994, s. 116-119.

Zeki Hanım olduğunu söyler.³ 1334 tarihli *Bolu Sancağı Salnâme-i Resmîsi*'nde bulunan fotoğraftan kitabeyi okuyan Pakalın, kitabe metnini makalesine derc etmiştir. Kitabede câminin bânisine işaret eden kısmı ise (الا وهى خانم بنت الوزير) şeklinde kaydetmiştir.⁴ Celif sülüs hatla, istifli olarak yazılan kitabede, (الا وهى) kelimesi (وهى) ibaresinin üstüne daha küçük harflerle yazılmıştır. Kanaatimizce Arapça olarak okunup değerlendirilen (الا) kelimesinden sonra (خانم) gelmektedir. Bu durumda (الا) kelimesi Arapça bir edat değil, Hanım unvanının önündeki özel isimdir. Günümüzde “Ela” olarak telaffuz edilen bu kelimenin döneminin dil hususiyetleri göz önünde bulundurularak “Ala” şeklinde okunması daha doğru görünmektedir. İhtiyat kaydıyla, Emîrî'nin annesinin isminin Ala (Ela) Hanım olduğunu söyleyebiliriz.⁵ Emîrî'nin annesinin hayatı hakkında başka bir kayda tesadüf edilmemiştir.

Emîrî'nin babası, Erzurum Beylerbeyi iken vefat eden Musâ Paşa'dır. Musâ Paşa'nın babası ise son İsfendiyar beyi Kızıl Ahmed'dir. Osmanlı tarihinde önemli bir sima olmakla birlikte Kızıl Ahmed'in ailesi hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Emîrî'nin hayatına ışık tutacağı düşüncesiyle Kızıl Ahmed ve çocuklarını etraflıca ele almakta fayda görüyoruz.

1.1. Kızıl Ahmed

Candaroğlu soyundan gelen Kızıl Ahmed, İbrâhim Bey'in oğludur. Dedesi uzun yıllar Sinop ve Kastamonu çevresinde hüküm süren İsfendiyâr Bey'dir. Kendi ismiyle de anılan beyliğin sahibi olan İsfendiyâr Bey'in Kâsım, Hızır, Murâd, İbrâhim ve Saidbaht adlarını taşıyan beş çocuğu vardır. Osmanlılarla uzun süre mücadele eden fakat sonrasında akrabalık bağı kurarak iyi ilişkiler geliştiren İsfendiyar Bey 842/1439 yılında vefat eder.⁶ İsfendiyâr Bey'in vefatının ardından beylik, hayattaki tek oğlu İbrâhim Bey'in elinde kalır. Dört yıl kadar beylik makâmında kalan İbrahim, 1443 yılında vefat eder ve beyliğin sahibi büyük oğlu İsmail olur.⁷ İsmail Bey kısa bir süre sonra, kardeşi Kızıl Ahmed ile beylik mücadelesine girişmek zorunda kalır. Osmanlı sultanı II. Murâd'dan ağabeyine karşı yardım talep eden Kızıl Ahmed istediğini elde edemez. Fakat 1444 yılında Bolu

3 Mehmed Zeki [Pakalın], “Pîrî Mehmed Paşa”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, C. XVI, S. 18 (95), 1926, s. 349. İki kitabesi bulunan caminin diğer kitabesinde 971/1563-4 tarihi vardır. 971 tarihli bu kitabe günümüzde yerinde bulunmamaktadır. Bkz. Semavi Eyice, *Tarihde Bolu*, Yenilik Basımevi, İstanbul 1975, s. [14].

4 Tercümesi: İşte o, Vezîriazam Pîrî Mehmed Paşa'nın kızı olan Hanım...

5 Yusuf Küçükdağ, İbrahim Hakkı Konyalı'nın Pîrî Mehmed Paşa'nın Hatice isminde bir kızından bahsettiğini ve Hanım isimli kızın esas adının bu olabileceğini dile getirir. Bkz. Yusuf Küçükdağ, *Vezîr-i Âzam Pîrî Mehmed Paşa: (1463?-1532)*, s. 119.

6 Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I: Çoban-Oğulları Beyliği, Candar-Oğulları Beyliği, Mesâlikü'l-Ebsâr'a Göre Anadolu Beylikleri*, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 94-8.

7 Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I*, s. 99.

sancağı kendisine tevcih edilir.⁸ Kızıl Ahmed'in kaç yaşında sancak beyi olduğu hakkında bilgi yoktur.

Kızıl Ahmed, 865/1461 yılındaki Fatih Sultan Mehmed'in Trabzon seferine kadar Bolu'da beyliğine devam eder. Mîrlivâ olarak Osmanlı ordusuna katılan Kızıl Ahmed'e, ağabeyinin uhdesindeki Kastamonu verilir.⁹ Fakat bu beyliği kısa sürer ve Trabzon seferi sonrasında Mora Sancağı kendisine tevcih edilir. Ağabeyi İsmail Bey'e de İnegöl ve Yarhisar bölgesinin timarı verilmiştir. Bolu mîrlivâlığı ise İsmail Bey'in oğlu Hasan'a tevcih edilmiştir. Kastamonu'daki beyliği elinden alınan Kızıl Ahmed, Mora'ya gitmek istemez ve ailesini göçürmek bahanesiyle sultandan izin alarak evvelâ Karamanoğlu İbrahim Bey'e, ardından da Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a ilticâ eder.¹⁰ Fatih Sultan Mehmed, Kızıl Ahmed'in firarından endişelenerek ağabeyi İsmail Bey'i Filibe'ye gönderir. İsmail Bey, 884/1479 yılında vefat eder.¹¹

Uzun Hasan tarafından iyi bir şekilde karşılanan Kızıl Ahmed, hükümdarın "müsâhib-i hâss"ı olmuştur.¹² Hayatının bundan sonraki safhalarını ancak birkaç hadise dolayısıyla takip mümkün olmaktadır. Bu vakalardan ilki, Karamanoğlu İbrahim Bey'in vefatının ardından Karaman topraklarına Akkoyunlular tarafından düzenlenen akındır. 1465 yılında İshak Bey'i desteklemek üzere gerçekleştirilen bu seferde Kızıl Ahmed, Uzun Hasan'ın yanında yer almıştır.¹³ 873/1468 yılında ise Bitlis'i kuşatan Akkoyunlu ordusunun önemli beyleri arasında gösterilmektedir.¹⁴ Osmanlılar ile Akkoyunlular arasındaki hâkimiyet mücadelesinin gerginleşmesinin ardından 1472 yılında Uzun Hasan, sınır hattında bulunan Tokat şehrini yağmalattırır. Kalabalık bir asker topluluğuyla gerçekleştirilen bu akında, Kızıl Ahmed Bey önemli bir rol oynamıştır.¹⁵ Bu hadiseden bir yıl sonra, Osmanlılar ile Akkoyunlular arasında gerçekleşen Otlukbeli Savaşı'nda da Kızıl Ahmed'in olduğu ve güçlükle hayatını kurtardığı kaydedilmektedir.¹⁶ Akkoyunlu topraklarında Kızıl Ahmed'le ilgili kroniklere yansıyan son kayıt ise 1883/1479 yılına aittir. Uzun Hasan'ın vefatının ardından başlayan taht kavgasında Kızıl Ahmed, Sultan Yâkub'un yanında yer alarak Sultan Halil'e karşı savaşmıştır.¹⁷

8 Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I*, s. 100-101.

9 Aşık Paşazâde, *Osmanoğulları'nın Tarihi: Tevârih-i Âl-i Osmân*, haz. Kemal Yavuz, M. A. Yekta Saraç, Gök-kubbe Yayınları, İstanbul 2007, s. 430; İbn Kemâl, *Tevârih-i Âl-i Osmân: VII. Defter (Tenkidli Transkripsiyon)*, haz. Şerafettin Turan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1957, s. 186.

10 Aşık Paşazâde, *Osmanoğulları'nın Tarihi: Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 435; Behiştî Ahmed Çelebi, *Târih-i Behiştî: Vâridât-ı Subhânî ve Fütühât-ı Osmânî (791-907-1389-1502)*, haz. Fatma Kaytaç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, s. 184.

11 Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I*, s. 115.

12 İbn Kemâl, *Tevârih-i Âl-i Osmân: VII. Defter (Tenkidli Transkripsiyon)*, s. 200.

13 Adnan Sadık Erzi, "Akkoyunlu ve Karakoyunlu Tarihi Hakkında Araştırmalar", *Türk Tarih Kurumu Belle-ten*, C. XVIII, S. 70, 1954, s. 217.

14 Abu Bakr-i Tihriânî, *Kitâb-ı Dîyarbakriyya: Ak-Koyunlular Tarihi*, haz. Necati Lugal, Faruk Sümer, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s. 541.

15 Behiştî Ahmed Çelebi, *Târih-i Behiştî: Vâridât-ı Subhânî ve Fütühât-ı Osmânî (791-907-1389-1502)*, s. 301.

16 Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I*, s. 122.

17 Fazlullah bin Ruzbihân Huncî İsfahânî, *Târih-i Âlem-ârây-i Emîni (Şerh-i Hukmrâni-i Selâtin-i Akkoyunlu ve Zuhûr-i Safeviyyân)*, Mîrâs Mektûb, Tahrân 1382, s.142-144.

Kemâlpaşazade, Kızıl Ahmed'in II. Bayezid'in tahta cülusunun ardından Osmanlı ülkesine döndüğünü yazar.¹⁸ Fakat dönüş tarihini kesin olarak bildirmez. Fatih Sultan Mehmed'e itaatsizlik edip Osmanlıya karşı Akkoyunlu saflarında mücadeleye girişen Kızıl Ahmed, ülkesine dönüş için II. Bayezid'in tahta çıkışını fırsat bilmiş olmalıdır. Kemâlpaşazade, "ashâb" ve "havâşî"si ile gelen Kızıl Ahmed'e "kadîm mekânı" olan Bolu'nun ihsan olduğunu söyler.¹⁹

Kızıl Ahmed'in Osmanlı ülkesine dönüşünden sonraki hayatı hakkında da çok az kayıt vardır. Bu kayıtlardan ilki 1487 yılında Osmanlı ile Memluklu arasında, Çukurova bölgesinde başgösteren mücadele bahsindedir. Kızıl Ahmed, Hersekzade Ahmed Paşa ve Hadım Ali Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunda bey olarak yer alır.²⁰ Bir diğer kayıt ise Moton Seferi'ne aittir. 906/1500 yılında gerçekleşen bu seferde ordunun sağ kolunda, Kızıl Ahmed bulunur.²¹ Bu tarihten sonra Kızıl Ahmed'in hayatına ait hiç bir kayda tesadüf edilmemektedir.²²

Abdülkadir Özcan, Kemalpaşazade'yi kaynak göstererek Kızıl Ahmed Bey'in, timarının bulunduğu Filibe'de öldüğünü dile getirir.²³ Fakat Kemalpaşazade'nin bahsettiği kişi Kızıl Ahmed değil, ağabeyi İsmail Bey'dir.²⁴ Kızıl Ahmed'in doğum ve vefat tarihiyle ilgili hiçbir kayda rastlanmamaktadır. 1444 yılında Bolu'da sancak beyi olmasından hareketle bazı tahminlerde bulunulabilir. Ağabeyine karşı beylik mücadelesine girişen Ahmed Bey'in bu tarihlerde en azından 15-20 yaşlarında olduğu düşünülebilir. Buna göre Kızıl Ahmed 1430 yılından önce doğmuş olmalıdır. Vefat tarihi ise katıldığı Moton Seferi'nin vukû bulduğu 1500 yılı sonrasındadır.

1.2. Kızıl Ahmed Bey'in Ailesi ve Çocukları

Tarihî kaynaklarda Kızıl Ahmed'in Uzun Hasan'ın yanına ailesiyle birlikte iltica ettiği nakledilir. Fakat bu ailenin fertleri hakkında tasrih edici hiçbir bilgi verilmez. Kızıl Ahmed bu tarihte, devrin gelenek ve realiteleri mücibince evli olmalıdır. Fakat hayatta olduğu dönemde, eşi ve çocuklarına dair bir kayda tesadüf edilmez. Cumhuriyet devri tarih çalışmalarında Kızıl Ahmed'in, Mirzâ Mehmed ve Musâ adlarını taşıyan iki

18 İbn Kemâl, *Tevârih-i Âl-i Osmân: VII. Defter (Tenkidli Transkripsiyon)*, s. 200.

19 İbn Kemâl, *Tevârih-i Âl-i Osmân: VII. Defter (Tenkidli Transkripsiyon)*, s. 202.

20 Behiştî Ahmed Çelebi, *Târih-i Behiştî: Vâridât-ı Subhânî ve Fütühât-ı Osmânî (791-907-1389-1502)*, s. 361.

21 İbn Kemâl, *Tevârih-i Âl-i Osmân: VIII. Defter (Transkripsiyon)*, haz. Ahmet Uğur, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. 205.

22 906 tarihli ahkâm defterinde Kızıl Ahmed ismi geçmektedir. Fakat bu kişinin Adala (Saruhan) mıntkasında âmil olduğu belirtilmiştir ki İsfendiyarlı Kızıl Ahmed olma ihtimali zayıftır. Bkz. İlhan Şahin, Feridun Emecen, *Osmanlılarda Divan-Bürokrasi-Ahkâm: II. Bâyezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 31.

23 Abdülkadir Özcan, "Kızıl Ahmed Bey", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, İstanbul, 2002, s. 543.

24 İbn Kemâl, *Tevârih-i Âl-i Osmân: VII. Defter (Tenkidli Transkripsiyon)*, s. 201.

çocuğundan bahsedilmektedir. Bazı kaynaklarda ise Musâ Paşa, Mirzâ Mehmed'in oğlu olarak gösterilmektedir.²⁵ Kızıl Ahmed'in biri kız olmak üzere 11 çocuğunun olduğunu, arşiv kayıtlarıyla tespit edebiliyoruz. Mezkûr beyin tarihî kayıtlara geçmeyen başka çocuklarının da olması kuvvetle muhtemeldir. Kızıl Ahmed'in çocuklarının tek bir eşden dünyaya gelmediği tahmin olunabilir.

Kızıl Ahmed'in çocukları arasında en büyüğü olup olmadığını katî olarak bilemesek de hüviyeti en evvel tebârüz edeni Mirzâ Mehmed'dir. II. Bayezîd devrinin sonlarına doğru tarih sahnesine çıkan Mirzâ, Kanunî Sultan Süleyman döneminin önemli devlet adamlarından Mustafa ve Şemsî Paşaların babasıdır. Kızıl Ahmed'in evlâdı arasında Mirzâ ismini taşıyan tek oğlu, Mehmed'dir. Bu çocuk, Kızıl Ahmed Bey'in Akkoyunlu hânedanından yaptığı evlilikten dünyaya gelmiş olmalıdır. Kaynaklarda böyle bir evlilikten bahsedilmez fakat çocuğa Mirzâ isminin verilmesinin böyle bir evliliğe işaret ettiği kanaatindeyiz. Mirzâ Mehmed, II. Bâyezîd'in büyük oğlu Şehzâde Abdullah'ın kızı Şahnîsâ Hatun ile evlendirilir. Kızıl Ahmed'in çocukları arasında Osmanlı hânedanımından evlilik yaptığı bilinen tek kişi, Mirzâ'dır.

II. Bâyezîd devrine ait in'âmât defterinde, Kızıl Ahmed'in ismi belirtilmeyen kızı ile Mirzâ Mehmed'in eşi Şahnîsâ Hatun'un düzenli olarak "boğça" ismiyle in'âm aldığı kaydedilmiştir.²⁶ Kızıl Ahmed'in kızına verilen ilk in'âmlar, 906/1501 yılının Receb (Ocak) ve Zilhicce (Haziran) aylarına aittir.²⁷ Sultan Abdullah'ın büyük kızı olan Şahnîsâ Hatun'a ise ilk kez 14 Şevval 909/30 Mart 1504 tarihinde in'âm verilmiştir.²⁸ Bu tarihten itibaren Kızıl Ahmed'in kızı ve gelini, aynı in'âm kaydında yer almaktadır.²⁹ 6 Şevvâl 911/2 Mart 1506 tarihinde verilen in'âmnda, Sultan Abdullah'ın büyük kızı, "zevce-i Mirzâ Beg" şeklinde zikredilmiştir.³⁰ Yaklaşık iki yıl sonra verilen in'âmnda ise Mirzâ Beg için "mîr-livâ-yı Bolı" kaydı düşülmüştür.³¹ Kızıl Ahmed'in kızı ve gelini 915/1510 yılına kadar, düzenli olarak birlikte in'âm almaya devam etmişlerdir.³² Bu tarihten sonra ise in'âmların sadece Kızıl Ahmed'in gelinine matûf olduğu görülür.³³

25 Yaşar Yücel, "Candarogulları", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul, 1993, s. 146.

26 Kızıl Ahmed'in ismi tasrih edilmeyen kızı, 1530 tarihli Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri'nde "Ehli Hatun binti Ahmed Bey" şeklinde zikredilen kişi olmalıdır. Bkz. Ahmet Özkılıç vd. (haz.), *438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530): Bolu, Kastamonu, Kengiri ve Koca İli Livaları*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları., Ankara 1998, s. 457.

27 İlhan Gök, *Atatürk Kitaplığı M.C. O.71 Numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri (Transkripsiyon-Değerlendirme)*, (Yayımlanmamış doktora tezi) Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2014, s. s. 1457, 1458.

28 İlhan Gök, *Atatürk Kitaplığı M.C. O.71 Numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri*, s. 212.

29 İlhan Gök, *Atatürk Kitaplığı M.C. O.71 Numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri*, s. 358, 491.

30 İlhan Gök, *Atatürk Kitaplığı M.C. O.71 Numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri*, s. 578.

31 İlhan Gök, *Atatürk Kitaplığı M.C. O.71 Numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri*, s. 725.

32 İlhan Gök, *Atatürk Kitaplığı M.C. O.71 Numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri*, s. 850, 898-9, 1078.

33 İlhan Gök, *Atatürk Kitaplığı M.C. O.71 Numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri*, s. 1105, 1205, 1217, 1374, 1415.

Mirzâ Mehmed'in merhûm şehzâdenin kızıyla ne zaman evlendiğine dair bir kayıt bulunmamaktadır. II. Bâyezid'in en büyük şehzâdesi olan Abdullah, babasının tahta çıkışından birkaç yıl sonra vefat etmiştir.³⁴ Şehzâde'nin geride kalan iki kızından büyüğü Mirzâ Mehmed, küçüğü ise Şâhinşâh Bey'in oğlu Mehmed Çelebi ile evlendirilmiştir. Mirzâ Mehmed'in Şahnisâ Hatun ile evlenmesi, Kızıl Ahmed Bey'in kızıyla birlikte ilk kez in'âm aldığı 30 Mart 1504 tarihinin öncesinde olmalıdır.

Mirzâ Mehmed, 15 Şaban 910/ 21 Ocak 1505 tarihinde Bolu mîrlivâsıdır.³⁵ Mirzâ'nın hangi tarihte mîrlivâ olduğuna dair bir kayıt yoktur. Bolu, Kızıl Ahmed'in kadîm beylik mülküdür ve Osmanlı ülkesine döndüğünde bu şehir tekrâr kendisine verilmişti. Muhtemelen Kızıl Ahmed'in vefatı ya da hastalığı dolayısıyla beylik oğluna tevdi edilmiştir. Mirzâ Mehmed, 3 Şaban 914/27 Kasım 1508 tarihine kadar Bolu mîrlivâsı olarak görünmektedir.³⁶ Bolu mîrlivâlığı 915/1509 yılında Murâd Çelebi, 916/1510 yılında ise Sultân Alâaddîn'in uhdesindedir.³⁷ Sultân Alâaddîn, II. Bâyezid'in Sultan Ahmed'den olan torunudur.³⁸ Mirzâ Mehmed'in bu iki yıl içinde bir yere tayin edilip edilmediği hakkında kayıt yoktur. 12 Şaban 917/4 Kasım 1511'de tarihinde, Ankara mîrlivâsı olarak gösterilmiştir.³⁹ İn'âmât defterindeki kayıtlar bu tarihten sonra düzenli olmadığı için, hangi tarihe kadar Ankara'da kaldığını tayîn etmek mümkün olmamaktadır. 19 Rebûlâhîr 917/16 Temmuz 1511 tarihinde birçok sancak beyine in'âm verilmiş fakat bu isimler arasında Mirzâ Mehmed zikredilmemiştir.⁴⁰

Mirzâ Mehmed, 1514 yılındaki Çaldıran Savaşı'na katılan beyler arasında yer alır.⁴¹ Bu seferde, Kızıl Ahmedli ailesinden ismi zikredilen tek bey de odur. Diğer oğullarından bu savaşa katılan varsa da ileri gelenler arasında isimlerine tesadüf edilmez. 16 Şabân 921/30 Mayıs 1515 tarihinde toplanan divanda, Bolu mîrlivâsı olarak gösterilen Mirzâ Mehmed Bey'in Bayburd'a gitmesi buyruktusu çıkar.⁴² 11 gün sonraki divanda ise "Bayburd, Trabzon ve Erzincan" sancakları 650 bin akçe ile "Kızıl Ahmed oğlu Mirzâ Bey"e verilir.⁴³ 15 Safer 922/20 Mart 1516 tarihli divanda Mirza, Bayburd ve havalisinin beylerbeyi olarak tayin edilir.⁴⁴ Mirzâ Mehmed'in bu bölgedeki en büyük askerî ve siyasi faaliyeti, Gürcülerin Osmanlı topraklarına taarruzunu önlemektir. Mehmed Bey, Gürcü

34 İbn Kemâl, *Tevârih-i Âl-i Osmân: VIII. Defter (Transkripsiyon)*, s. 54.

35 İlhan Gök, *Atatürk Kitaplığı M.C. O.71 Numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri*, s. 971. Gök, çalışmasında "Mehmed"i sehven "Ahmed" şeklinde okumuştur. Bkz. *Defter-i Müsveddât-ı İn'âmât ve Tasadukât ve Gayrihi*, Atatürk Kitaplığı, MC. O. 71, s. 93.

36 İlhan Gök, *Atatürk Kitaplığı M.C. O.71 Numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri*, s. 434, 562, 694, 864.

37 İlhan Gök, *Atatürk Kitaplığı M.C. O.71 Numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri*, s. 971, 1157. 38 Ahmet Uğur, *The Reign of Sultan Selim I in the Light of the Selim-nâme Literature*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1985, s. 33.

39 İlhan Gök, *Atatürk Kitaplığı M.C. O.71 Numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri*, s. 1355.

40 İlhan Gök, *Atatürk Kitaplığı M.C. O.71 Numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri*, s. 1301-1303.

41 Kayhan Atik, *Lütfî Paşa ve Tevârih-i Âl-i Osmân*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 207.

42 Feridûn Ahmed Bey, *Münşeatü's-Selâtîn*, C. I, 2. bs., Dârü't-Tibâati'l-Âmire, İstanbul 1274, s. 470.

43 Feridûn Ahmed Bey, *Münşeatü's-Selâtîn*, C. I, s. 471.

44 Feridûn Ahmed Bey, *Münşeatü's-Selâtîn*, C. I, s. 482.

Gurgura ile yapılan savaşta şehit düşer ve vefat haberi 11 Şabân 923/27 Ağustos 1517 tarihli divanda Halep'ten gelen ulak tarafından bildirilir.⁴⁵

Şemsî Ahmed Paşa, babası vefat ettiğinde kendisinin bir yaşında olduğunu ve Yavuz Sultan Selim tarafından yetiştirilmek üzere saraya gönderildiğini söyler.⁴⁶ Mirzâ Mehmed'in Kanunî Sultan Süleyman'ın saltanatı zamanında vezâret makamına yükselen Mustafa ve Şemsî Ahmed adlarını taşıyan iki oğlu vardır. Mirzâ'nın bir çocuğunun da küçük yaşta iken vefat ettiğini, 3 Şaban 914/27 Kasım 1508 tarihli taziye in'âmı kaydından öğrenmekteyiz.⁴⁷

Kızıl Ahmed'in in'âmât defterinde ismine tesadüf ettiğimiz bir diğer oğlu Mahmud Çelebi'dir. Çelebi, 1505 yılının Şubat ayında küçük bir in'âma mazhar olmuştur.⁴⁸ 5 Şabân 917/28 Ekim 1511 tarihinde ise “der-vakt-i refî” kaydı düşülerek in'âmâda bulunulmuştur.⁴⁹ Ömer Lütfi Barkan'ın 1537-1542 yılları arasına ait olduğunu tahmîn ile neşrettiği Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki D. 7683 numaralı defterde, Mahmûd Çelebi'nin oğlu Ahmed ser-atmacıyân olarak görünmektedir.⁵⁰ Bu defterde Şam Beylerbeyi olarak gösterilen İbrahim Paşa oğlu İsa Beg'in görev süresi, 10 Mayıs 1528 ile 27 Mayıs 1531 tarihleri arasındadır.⁵¹ Bu nedenle defter, ilgili tarihler arasına ait olmalıdır.⁵² Ser-atmacıyan Ahmed Bey için “Kızıl Ahmed oğlu Mahmûd Ağa ki çakırcıbaşı olmuştur, anun oğludur.” şerhi düşülmüştür.⁵³ Bu kayıttan, Mahmûd Çelebi'nin bir dönem ağa rütbesiyle çakırbaşılık vazifesinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Aynı belgede, emir çocuklarına veriler müteferrikalar bölümünde Mahmûd Ağa'nın Mısır'da vefat ettiği belirtilmiştir.⁵⁴ Seyfi Çelebi, Mehmed Çelebi ve Ali Çelebi isimlerini taşıyan üç oğlunun müteferrika kaydı bulunmaktadır. Bu çocuklar sırasıyla yevmî 33, 20 ve 13 akçe almaktadır.⁵⁵ Kızıl Ahmed oğlu Mahmûd Bey'in mezkûr kayıttaki ifadeden hareketle en geç 1531 yılında vefat ettiği anlaşılmaktadır.

45 Feridûn Ahmed Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, C. I, s. 492-493.

46 Şemsî Ahmed Paşa, *Şehnâme-i Sultân Murâd: İnceleme-Tenküli Metin-Tıpkıbasım (Vaticana Barberiniani Orient No.110)*, haz. Günay Kut, Nimet Bayraktar, Harvard Üniversitesi, Cambridge 2003, s. 165.

47 İlhan Gök, *Atatürk Kitaplığı M.C. O.71 Numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri*, s. 864.

48 İlhan Gök, *Atatürk Kitaplığı M.C. O.71 Numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri*, s. 311.

49 İlhan Gök, *Atatürk Kitaplığı M.C. O.71 Numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri*, s. 1354.

50 Ömer Lütfi Barkan, “H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 15, S. 1-4 (Ekim 1953-Temmuz 1954), 1955, s. 251-329, s. 315.

51 Enver Çakar, “XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyliğinin İdarî Taksimatı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XIII, S. 1, Elazığ, 2003, s. 364.

52 İsa Bey 1533-1534 ve 1536-1543 tarihleri arasında da Şam beylerbeyi olmuştur. Fakat bu tarihlerde unvanı bey değil paşadır.

53 Doğanç (Hacı) Ahmed Paşa ismiyle şöret bulacak olan ser-atmacıyân Ahmed Bey, Osmanlı sarayında zamanla yükselmiş ve 963/1556'da büyük mirahûr olmuştur. 965/1558 yılında Konya valisi tayin edilmiş daha sonra Rumeli ve Şam'da beylerbeyi olarak görev yapmıştır. II. Selim ve III. Murâd döneminde nedimlik yapan Doğanç Ahmed Paşa 996/1588 yılında vefat etmiş ve Üsküdar'daki türbesine defnedilmiştir. Bkz. Gelibolulu Mustafa Ali, *Kühû'l-Ahbâr: Dördüncü Rûkn: Osmanlı Tarihi: Tıpkıbasım*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2009, vr. 361a.

54 Ömer Lütfi Barkan, “H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği”, s. 319.

55 Aynı kayıтта yer alan Mirzâ Mehmed'in oğullarından Mustafa'ya 70, Ahmed ise 25 akçe almaktadır.

Kızıl Ahmed'in yine in'âmât defteri dolayısıyla haberdar olduğumuz bir diğer oğlu, Kâsım Çelebi'dir. Kasım Çelebi 25 Şevval 913/27 Şubat 1508 tarihinde Bolu'da zâim olarak görünmektedir.⁵⁶ Kâsım Çelebi'yle ilgili tek kayıt budur ve bu tarihten sonra ismine tesadüf edilmemektedir. 1519 tarihli tahrîr defterinde, Kasım Çelebi'nin oğlu Mehmed'in zeamet sahibi olduğu kaydedilmektedir.⁵⁷ Bali Bey'in Ali Çelebi ve Sungur Çelebi isimli çocuklarıyla birlikte 12 köyün hâsılı olarak 21 bin akçelik Yenice zeametini tasarruf etmektedir. Bu zeamet muhtemelen, Kasım Çelebi'nin vefatı dolayısıyla oğluna tevcih edilmiştir.

Kızıl Ahmed'in 913 yılının Zilhicce ayında (Nisan 1508) Acem vilayetinden gelen Yusuf ve Veled isimlerini taşıyan çocukları için bir hafta arayla in'âm çıkmıştır.⁵⁸ Verilen in'âmın yüksek meblâğda olması dikkat çekicidir. Ayrıca aynı ayın 25'inde Kızıl Ahmed'in oğluyla birlikte gelenler için Ali Paşa marifetiyle 10 bin akçelik bir in'am tahsis edilmiştir.⁵⁹ 6 Muharrem 914/7 Mayıs 1508 tarihinde ise yine Acem vilayetinden geldiği kaydıyla, Sinan bin Kızıl Ahmed için yüklü bir in'âm verilmiştir.⁶⁰ Bu kayıta ayrıca çocuğu için de bir in'âm vardır. Yaklaşık bir ay içinde Kızıl Ahmed'in üç oğlu, Acem vilayetinden geldiği kaydıyla in'âma mazhar olmuştur. Kuvvetle muhtemel bu isimler, Kızıl Ahmed'in Osmanlı ülkesine avdetinde Akkoyunlu ülkesinde bıraktığı çocuklarıdır. Akkoyunlu inkırâzının kesinleşmesi üzerine, Osmanlı ülkesine dönmüşlerdir. Bu çocuklardan Yusuf ve Veled'in âkıbeti hakkında, tarihî menbalarda kayda rastlanmamaktadır.

Sinan Bey'le ilgili bir diğer in'âm kaydı, 28 Safer 917/25 Mayıs 1511 tarihine aittir ve yine Acem vilayetinden geldiği açıklaması yer almaktadır.⁶¹ Sinan Bey'in Acem vilayetinde bulunuşu, giderek yükselen Safevî tehlikesi nedeniyle bölgedeki Akkoyunlu beyleriyle kurulan irtibat dolayısıyla olmalıdır. Sinan Bey'in ismi, 19 Rebûlahir 917/16 Temmuz 1511 tarihinde dönemin beylerbeyi ve mîrlivâlarına tevcih edilen in'âmât listesine yer alır.⁶² Fakat vazifesi tasrîh edilmemiştir. Bu in'âm kaydından yaklaşık üç ay sonra, serpiyâde olarak Bolu Livâsı'nın piyâdegân mîrlivâsı olarak tayin edilir.⁶³ Sinan Bey, 1517 yılında 70 bin akçeyi mutasarrıf olarak Bolu müselleman mîrlivâsıdır.⁶⁴ 1519 tarihli tahrîr defterinde de aynı görevine devam ettiği görülmektedir.⁶⁵

Kızıl Ahmed'in bir diğer oğlu, Abdullah Bey'dir. 17 Zilkâde 917/5 Şubat 1512

56 İlhan Gök, *Atatürk Kitaplığı M.C. O.71 Numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri*, s. 743.

57 Kenan Ziya Taş, *Tapu Tahrir Defterlerine Göre 16. yüzyılda Bolu Sancağı*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1993, s. 71.

58 İlhan Gök, *Atatürk Kitaplığı M.C. O.71 Numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri*, s. 760, 763.

59 İlhan Gök, *Atatürk Kitaplığı M.C. O.71 Numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri*, s. 766.

60 İlhan Gök, *Atatürk Kitaplığı M.C. O.71 Numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri*, s. 769.

61 İlhan Gök, *Atatürk Kitaplığı M.C. O.71 Numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri*, s. 1270.

62 İlhan Gök, *Atatürk Kitaplığı M.C. O.71 Numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri*, s. 1303.

63 İlhan Gök, *Atatürk Kitaplığı M.C. O.71 Numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri*, s. 1339.

64 Ömer Lütfi Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", s. 304.

65 Kenan Ziya Taş, *Tapu Tahrir Defterlerine Göre 16. yüzyılda Bolu Sancağı*, s. 71.

tarhinde, “dergâh-ı âlî”ye gelmesi sebebiyle kendisine in’âmde bulunulmuştur.⁶⁶ Abdullah Bey’in bu sırada diğeri üç kardeşi gibi Acem vilâyetinden Osmanlı ülkesine yeni dönmüş olması muhtemeldir. 1519 tarihli tahrîr defterinde Abdullah Bey, Bolu mîralayı olarak 54.300 akçelik timarı mutasarrıftır.⁶⁷ 933/1527 yılında zuhur eden Kalender İsyânı’nı bastırmak üzere harekete geçen Osmanlı ordusunda sancak beyi olarak yer alır. Anadolu Beylerbeyi Behrâm Paşa ve Rûm Beylerbeyi Yakûb Paşa tarafından Kalender Şah’ın üzerine baskın için gönderilir ve Artukâbâd (Artukova)’da yapılan savaşta şehit düşer.⁶⁸ Abdullah Bey’in bilinen tek çocuğu, 1530 tarihli *Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri*’nde ismine tesadüf edilen Mehmed Bey’dir.⁶⁹ Abdullah Bey’in Bolu merkeze bağı Akçakavak köyünde, kendi ismiyle anılan bir imârethâne ve mescidi vardır.⁷⁰

Kızıl Ahmed’in, II. Bâyezîd devrine ait in’âmât defterinde isimleri bulunmayan iki oğlu daha vardır. Bunlardan biri Emîri’nin babası olan Musâ, diğeri ise İbrâhim’dir. İbrahim Bey, 1519 yılına ait *Bolu Livâsı Tahrîr Defteri*’nde 26.680 akçe ile Mengen zeâmetini mutasarrıftır.⁷¹ 18 Cemâziyelâhir 963/29 Nisan 1556 tarihli ruus kaydından da İbrahim Bey’in Kasım isminde bir oğlu olduğunu öğreniyoruz.⁷² İbrahim Bey hakkındaki bilgilerimiz şimdilik bunlarla sınırlıdır.

17 Şa’bân 917/9 Kasım 1511 tarihinde, Mirzâ Mehmed Bey’e biraderinin vefatı dolayısıyla tâziye tevcihinde bulunulmuştur.⁷³ Vefat eden kardeşin kimliğiyle alâkalı bir tasrîh yoktur. Bu kişinin Kâsım Çelebi olması muhtemeldir.

1.3. Musâ Paşa

Kızıl Ahmed’in çocukları arasında tarih sahnesine en geç çıkanı, Musâ Paşa’dır. Doğum tarihi ve yeri hakkında hiçbir kayda rastlanmamaktadır. Fuat Uçar, Bolu 6606 numaralı şer’iye sicil defterinde yer alan bir kayıttan hareketle, Musâ Paşa’nın Bolu’nun Karacasu köyünde doğduğunu ve burada yüksek bir eğitim aldığını ifade eder.⁷⁴ Fakat Uçar’ın Musâ Paşa’ya atfen verdiği bilgiler, Ilıca’daki caminin müezzinliğine talip Molla

66 İlhan Gök, *Atatürk Kitaplığı M.C. O.71 Numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli İn’âmât Defteri*, s. 1404.

67 Kenan Ziya Taş, *Tapu Tahrir Defterlerine Göre 16. yüzyılda Bolu Sancağı*, s. 71.

68 Davut Erkan, *Matrakçı Nasûh’un Süleymân-nâmesi (1520-1537)*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2005, s. 130-132.

69 Ahmet Özkılıç vd. (haz.), *438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530): Bolu, Kastamonu, Kengiri ve Koca İli Livaları*, s. 425.

70 Kenan Ziya Taş, *Tapu Tahrir Defterlerine Göre 16. yüzyılda Bolu Sancağı*, s. 190.

71 Kenan Ziya Taş, *Tapu Tahrir Defterlerine Göre 16. yüzyılda Bolu Sancağı*, s. 71.

72 Havva Merve Çitak, *1556- 1557 (H. 963-964) Tarihli Divan-ı Hümayûn Ruûs Defteri (s.1-125): Metin-Değerlendirme-Dizin*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2015, s. 205.

73 İlhan Gök, *Atatürk Kitaplığı M.C. O.71 Numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli İn’âmât Defteri*, s. 1538.

74 Fuat Uçar, *Osmanlı Döneminde Bolu’da Paşa Vakıfları*, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Bolu Halk Kültürünü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Bolu 2009, s. 67.

Mustafa oğlu Mehmed'e aittir.⁷⁵

Musâ Paşa'yla ilgili en erken kayıt, 916/1510-1 yılında Bolu'nun güneyinde, Ilıcalar mevkiinde babasının adına (rûhu için) yaptırdığı caminin kitâbesidir.⁷⁶ Bu kitâbede, caminin bânisi olarak "Musâ Paşa ibn Kızıl Ahmed" ismi yer almaktadır. Hâlen ayakta olan bu câminin yapılış tarihinden hareketle Musâ Paşa'nın doğum tarihi hakkında tahminde bulunmak sağlıklı görünmüyor. Şöyle ki kitâbe'de yer alan "Musâ Paşa" ifadesi, bu kitabenin caminin inşasından uzun zaman sonra buraya konulduğuna işaret etmektedir. 916/1510-1 yılında Kızıl Ahmed oğlu Musâ'dan, paşa unvanıyla bahsedilmesi imkânsızdır. Bu sebeple bu kitâbe en iyi ihtimalle 1530 sonrasına aittir. Dolayısıyla kitâbeden hareketle Musâ Paşa'nın doğum tarihiyle ilgili bir çıkarımda bulunmak hayli güçtür.

Musâ Bey hakkında, in'âmât defterinde hiçbir kayda rastlanmadığı gibi 1519 tarihli tahrir defterinde de ismine tesadüf edilmemektedir. Musâ Bey'in ismi arşiv kayıtlarında ilk kez, Üsküdar kadı sicillerinde geçmektedir. 21 Cemâziyelâhir 922/16 Temmuz 1516 tarihli belgede, Eflah asıllı kaçak kölenin Musâ Bey'in Ramazan adlı adamına teslim edildiği kaydı yer almaktadır.⁷⁷ Yaklaşık on yıl sonra 1527 tarihli sancak tevcih defterinde Musâ Bey, Bolu mîrlivâsı olarak görünmektedir.⁷⁸ 405 bin akçe ile Bolu livâsını mutasarrıf olan Musâ Bey, 935-937/1528-1531 yılları arasında bu sancaktaki görevine devam etmiştir.⁷⁹

Yılmaz Öztuna, kaynak zikretmeksizin Musâ Bey'in 29.11.1516 tarihinde İçel sancak beyi olduğunu yazar.⁸⁰ Fakat bu tarihte İçel sancağı, Balı Bey'in idaresindedir.⁸¹ Ferîdûn Bey'in *Münşe'âtü's-Selâtin*'inde Öztuna'nın zikrettiği tarihe ait, "Aydın sancağı İçili Beyi Bâli Bey'e verildi, dört yüz seksen iki binle ve İçili sancağı üç yüz elli [bin] ile" kaydı yer almaktadır.⁸² Bu cümleden Bâli Bey'in İçili ve Aydın sancağını aynı anda mutasarrıf olduğu anlaşılmaktadır. "İçili sancağı üç yüz elli [bin] ile" ifadeleri noksan bir cümle izlenimi uyandırmaktadır. Bu cümleinin "falan kişiye verildi/buyruldu"

75 Erdinç Şahin, *1684-1686 Yılları Arasında Bolu'da Ekonomik ve Sosyal Hayat (835 Numaralı Bolu Şer'i-ye Siciline Göre)*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2008, 167.

76 Mehmed Zeki [Pakalın], "Pîrî Mehmed Paşa", s. 350.

77 Bilgin Aydın, Ekrem Tak (haz.), *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H.919-927 / M. 1513-1521)*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul 2008, s. 234-235.

78 İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete: 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978, s. 127.

79 Latif Armağan, *XVI. Yüzyılda Teke Sancağı: Tapu-Tahrir Defterlerine Göre*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1996, s. 96; Kenan Ziya Taş, *Tapu Tahrir Defterlerine Göre 16. yüzyılda Bolu Sancağı*, s. 66.

80 Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar: Türkiye: 1074-1990*, C. II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 85.

81 Şenol Çelik, *Osmanlı Taşra Teşkilatında İçel Sancağı (1500-1584)*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994, s. 45.

82 Ferîdûn Ahmed Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, C. I, s. 481.

şeklinde tamamlanması mümkündür. Fakat *Münşe'âtü's-Selâtin*'in kâmil yazmalarından Nuruosmaniye nüshası ile Haydar Çelebi'nin *Rûz-nâme*'sinde de cümle yukarıdaki şekilde geçmektedir.⁸³ İçel'de 931/1524-5 yılında ve 14 Eylül 1534 - 4 Temmuz 1535 tarihleri arasında sancak beyliği yapmış bir Musâ Bey vardır.⁸⁴ Fakat bu kişinin Emîri'nin babası mı yoksa bir başka Musâ Bey mi olduğu anlaşılammaktadır.

1531 yılında Bolu mîrlivâlığı uhdesinde olan Musâ Bey'in hangi tarihe kadar bu görevde kaldığı bilinmemektedir. Erzurum beylerbeyi olduğu tarihe kadar, Osmanlı kroniklerinde de ismine tesâdüf edilmemektedir. Musâ Paşa, 25 Rebülevvel 948/19 Temmuz 1541 yılında Erzurum beylerbeyi olan Hadım Ali Paşa'nın halefidir. Hadım Ali Paşa'nın hangi tarihte bu görevden ayrıldığına dair bir kayıt yoktur.⁸⁵ Dolayısıyla Musâ Paşa'ya beylerbeyiliğin tevcih edildiği tarih, kesinlik arz etmemektedir. Musâ Paşa ağabeyi Mirzâ Mehmed ile aynı kaderi paylaşmış ve Gürcülerle yapılan savaşta şehit düşmüştür. Osmanlı kroniklerinde oldukça karışık bir şekilde tarihlendirilen bu savaş, Hasan-ı Rumlu ve Brosset'ye göre 1543 yılında meydana gelmiştir.⁸⁶ Başu Açuk namıyla şöhret bulan Melik Bagrat, Oltu Kalesi'ni muhâsara eden Musâ Paşa'yı tuzağa düşürmüş ve çekilme hâlindeki Osmanlı birliğine baskın yapmıştır. Bu mağlubiyet üzerine Diyarbakır Beylerbeyi Hadım Ali Paşa hızla bölgeye intikâl ederek Melik Bagrat'ın üzerine yürümüş fakat Gürcüler müstahkem mevkilere çekildikleri için birkaç köyü tahrip ile yetinilmiştir. Mağlubiyet haberinin İstanbul'a ulaşmasından sonra Temerrüd Ali Paşa Erzurum'a gönderilmiştir. 26 Şevvâl 950/22 Ocak 1544 tarihinde Erzurum beylerbeyi olarak görünen Ali Paşa'nın beylerbeyilik tevcihi ile bölgeye geldiği tahmin olunmaktadır.⁸⁷

Musâ Paşa, 1543 yılı ilkbaharında Oltu Kalesi'ni muhâsara etmiş ve kısa bir süre sonra Melik Bagrat'ın baskınına uğrayarak şehit düşmüştür. Musâ Paşa'nın beylerbeyliği, 1541-1543 yılları arasındadır. Hadım Ali Paşa'nın görev süresi de göz önünde bulundurulduğunda, beylerbeyliğinin iki yıldan fazla olmadığı söylenebilir. Gelibolulu Âlî, "bir tarifke Erzurum Beglerbegiligi verilmiş" dediği Musâ Paşa'yı vaktinin çoğunu avlanmak ile geçiren, yönetim tecrübesi zayıf birisi olarak takdîm etmektedir.⁸⁸ Âlî "bir tarifke" ifadesiyle, Erzurum gibi zorlu bir eyaleti idâre etmeye muktedir değil iken teâmül hâricinde tayîn edildiği imâda bulunmaktadır.

83 Feridun Bey, *Münşe'ât*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, no: 4317, vr. 273b; Ali Seslikaya, *Yavuz Sultan Selim'in Sefer Menzîlnâmeleri (Çaldıran, Kemah, Dulkadiroğlu, ve Mısır Seferi Menzîlnâmeleri) ve Haydar Çelebi'nin Ruznâmesi: Transkripsiyon ve Değerlendirme*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi) Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2014, s. 151.

84 Şenol Çelik, *Osmanlı Taşra Teşkilatında İçel Sancağı (1500-1584)*, s. 45.

85 Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı: Kuruluş ve Genişleme Devri 1535-1566*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 95.

86 M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi: (1451-1590)*, (Matbu doktora tezi), Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1976, s. 173-174; Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı: Kuruluş ve Genişleme Devri 1535-1566*, s. 96-97.

87 Erhan Afyoncu, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Beylerbeyileri I: Temerrüd Ali Paşa", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, C. LXV, S. 244, 2001, s. 1009.

88 Gelibolulu Mustafa Ali, *Kühü'l-Ahbâr: Dördüncü Rûkn: Osmanlı Tarihi: Tıpkıbasım*, C. I, vr. 130a.

Pîrî Mehmed Paşa'nın kızı Ala Hatun ile evli olan Musâ Paşa'nın Emîrî'den başka iki oğlunun varlığından haberdarız. 1569 tarihli *Bolu Livâsı Tahrîr Defteri*'nde Dâvud ve Yûsuf adlarını taşıyan iki oğlunun 29 bin akçelik zeâmeti mutasarrıf olduğu kayıtlıdır.⁸⁹ Aldıkları zeâmetin miktarından hareketle bu kardeşlerin Emîrî'den yaşça küçük olduklarını söyleyebiliriz.

2. Emîrî (Mehmed Bey bin Musâ Paşa)

Osmanlı dönemi tezkire ve sâir biyografik kaynaklarda ismine tesadûf edilmeyen Emîrî, XVI. asrın velut şairlerindedir. Emîrî, Osmanlı ve Çağatay sahasında oldukça yaygın bir mahlastır. Fakat tezkire ve mecmualarda yer alan Emîrî'lerden hiçbiri, araştırmamıza konu olan şair değildir. Asıl ismi Mehmed olan şairin hayatıyla ilgili bilgilere, eserlerinden ve arşiv kayıtlarından ulaşmaktayız.⁹⁰ Dört divan ve ondan fazla mesnevinin sahibi olan Emîrî, XVI. asır edebiyat çevrelerinden uzakta kalmış ve eserlerini hayatının uzlet devresinde vücûda getirmiştir.

2.1. Doğum Yeri ve Tarihi

Bolu'da dünyaya geldiğini tahmîn ettiğimiz şairin doğum tarihiyle ilgili elimizdeki en önemli kayıt, ikinci divanında yer alan bir gazelin makta' beytidir:

Ömrem ki resîde be-ser-i evvel-i heştâd

Hâzır ne-şodem hayf Emîrî ki du mûyem⁹¹

Şair bu beyitte, “Seksenin başlarına erişti ömrüm; Emîrî'nin yaşı kemâle erdi, yazık ki hazır değilim.” demektedir. Bu beyit, şairin 996/1578 yılında tertip edilen ikinci divanında yer almaktadır fakat bu tarih şiirin yazılış tarihine işaret etmemektedir. Emîrî'nin doğum tarihine ışık tutacak bu beyitteki “heştâd/seksen” ifâdesi ile yaşın mı yoksa idrâk edilen yılın mı kastedildiği muallâkta kalmaktadır. İkinci mısradaki yer alan “du mûy” ifadesi, insan hayatının saçların ağarmaya başladığı olgunluk devresi için kullanılmaktadır. Bu devre ise insan hayatının kırk ilâ altmış yaşları arasına tekâbül etmektedir. Emîrî eğer “heştâd” ile yaşı kastetmiş ise şairin en geç 916/1510-1 yılında doğduğu sonucu ortaya çıkar. Fakat şairin kendisi için “du mûy” ifadesini kullanması düşündürücüdür. Şöyle ki seksen yaş, ihtiyarlığın ileri bir merhalesidir. Bu durum da daha

89 Kenan Ziya Taş, *Tapu Tahrir Defterlerine Göre 16. yüzyılda Bolu Sancağı*, s. 72.

90 Emîrî'den ilk kez, *Mir'atu'l-Ebrâr ve Gülşen-i Ebrâr* adlı eserleri dolayısıyla Sadeddin Nüzhet Ergün bahsetmiştir. Fakat buradaki bilgiler sadece bu iki esere münhasır kalmıştır. Bkz. Sadeddin Nüzhet Ergün, “Emîrî (Mir'at-ı ebrâr sâhibi)”, *Türk Şâirleri*, C. III, [İstanbul] 1936, s. 1259-1260.

91 Emîrî, *Divân-ı Sâni*, Fatih Kütüphanesi, no: 3780, vr. 120b.

ziyade “pîr”lık olarak ifade edilmektedir. Şairin “pîr” yerine “du mûy” tercîhi, kâfiye zarûreti olarak görülebilirse de manâ itibarıyla böyle bir kullanım uygun düşmemektedir. “Heştâd” ifadesi yıl olarak kabul edildiğinde, Emîrî’nin 980’lerin başında kemâl yaşına ulaştığı anlaşılmaktadır.⁹² 1572-3’de kırklı yaşlarda olan şairin 1530’lar civarında doğmuş olması icap eder. Şairin ikinci ve dördüncü divanında, pîrlik vaktinin yaklaşık gençlik yıllarının yel gibi geçtiği sadedinde pek çok beyte tesâdüf edilmektedir.⁹³ Şairin bu ifadeleri, divanların tertip tarihleri göz önünde bulundurulduğunda, yukarıdaki izahla telif edilebilecek bir mahiyet arz etmektedir.

Emîrî’nin doğum tarihini tayîn hususunda ortaya çıkan bu karışıklık, 6 Safer 997/23 Kasım 1588 tarihli ruus kaydıyla farklı bir boyut kazanmaktadır. Bu ruus kaydına göre Emîrî, saraya bir arzuhal sunarak dokuz yıldır mazûl olduğunu beyan ile Karaman, Sivas ve Diyarbakır defter kethüdâlıklarından birini talep etmiştir.⁹⁴ Şairin seksen yaşını geçmiş iken böyle bir saha görevini talep etmesi ve bunun yerine getirilmesi devrin teâmüllerine uygun görünmemektedir. Defter kethüdâlığının ardından Hüdâvendigâr sancak beyliğine tayin edilmesi de böyle bir ihtimâli zayıflatmaktadır.

Emîrî’nin doğum tarihini 916/1510-1 yılı ya da civârı kabul ettiğimizde, üzerinde düşünülmesi icap eden meselelerden biri de Musâ Bey’in evliliği ve siyasî kariyeridir. Kızıl Ahmed’in oğlu ve 1518-1523 yılları arasında sadrazamlık makâmında bulunan Pîrî Mehmed Paşa’nın damadı olan Musâ Bey’in 1527 yılına kadar hiçbir idârî göreve getirilmemesi düşündürücüdür. Osmanlı siyaset geleneği ve teammülleri mûcibince Musâ Bey’in kayınpederinin sadrazamlığı döneminde, sancak beyi ya da en azından yüksek bir zeâmetin sahibi olması beklenirdi. Fakat tarihî kaynaklarda böyle bir kayda tesadüf edilmemektedir.

Benzer bir durum Emîrî için de söz konusudur. Babası 1540’ların başında Erzurum beylerbeyi olan ve otuz yaşlarında bulunması gereken Emîrî’nin de bu tarihler arasında ismine tesadüf edilmemektedir. Halbuki başta Mirzâ Mehmed Paşa’nın çocukları olmak üzere Kızıl Ahmed’in diğer torunlarının kısa sürede bürokraside ilerlediklerini görmekteyiz. Emîrî ile aynı yaşta olması gereken Mirzâ Mehmed Paşa’nın oğlu Mustafa, XVI. asrın ortalarında Rumeli beylerbeyi olmuştur. Mustafa Paşa’nın oğlu Mehmed Bey ise bu tarihlerde müteferrikadır.⁹⁵ Aynı Mehmed Bey, 974-979/1566-1572 yılları arasında 442 bin akçe ile Bolu sancak beyidir.⁹⁶ Emîrî ise 979/1571-2 yılında dergâh-ı

92 Emîrî’nin ikinci divanı üzerine doktora çalışması yapan Yasemin Yaylalı, “heştâd” ifadesiyle Milâdî 1580 yılının kastedildiğini söyler. Osmanlı döneminde, Milâdî olarak tarih verilmesi gibi durum söz konusu değildir. Bkz. Yasemin Yaylalı, *Emîrî Divanı*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2013, s. 19.

93 Bkz. Emîrî, *Divân-ı Sâni*, Fatih Kütüphanesi, no: 3780, vr. 174a, 178b, 180a.

94 Bilgin Aydın-Rıfat Günalan, “Ruus Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Teşkilatı ve Gelişimi”, *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, S. 38, 2011, s. 104.

95 Havva Merve Çıtak, *1556- 1557 (H. 963-964) Tarihli Divan-ı Hümâyûn Ruus Defteri (s.1-125): Metin-Değerlendirme-Dizin*, s. 313.

96 Pervin Sevinç, *955-982 / 1548-1574 Tarihli Osmanlı Beylerbeyi ve Sancakbeyleri Tercih Defteri (563 nr.)*,

âli müteferrikası olarak Anadolu eyâletinde 86.967 akçelik zemâetin sahibidir.⁹⁷ Mirzâ Mehmed'in çocuklarının ve torunlarının hızlı yükselmesinde, Osmanlı hanedanıyla akrabalık bağının müessir olduğu muhakkaktır. Fakat benzer bir durum Emirî'nin amcası Mahmûd Çelebi'nin torunları Mahmûd ve Mehmed Beyler için de söz konusudur. Babalarının mîrahur olduğu 963-94/1556-7 yıllarında Mahmûd ekmekçi başı, Mehmed ise dergâh-ı âli müteferrikasıdır.⁹⁸

Osmanlı bürokrasisinde yükselmeye akrabalık ilişkileri etkili olmakla birlikte ulemâ ve ümerâ çocuklarının tâbii olduğu kanunlar vardır. Bu kişilerin vefat etmeleri durumunda çocuklarının hangi haklara sahip olacakları kanunnâmelerle tayin edilmiştir.⁹⁹ Babası beylerbeyi olarak vefat etmiş Emirî'nin otuzlu yaşlarda bulunduğu halde, bu haklardan mahrum edildiği düşünülemez. Bu durum ve teâmüller göz önünde bulundurulduğunda, Emirî'nin doğum tarihinin 1530'lar civarında olması icap eder. Bu tarihler de Musâ Paşa'nın Bolu mîrlivâsı olduğu döneme karşılık gelmektedir. Bu durumda şairin doğum yeri de Bolu olmalıdır.

2.2. Hayatı

Mehmed gibi oldukça yaygın bir ismi taşıması sebebiyle Emirî'nin memuriyet hayatını arşiv kayıtlarından takip etmekte büyük güçlük çekilmektedir. Babasının ismine işaret edilmekçe ya da vazife silsilesi belirtilmedikçe bu türden isim sahiplerini birbirinden tefrik etmek hayli zordur. Bu tür durumlarda sadece araştırmaya mevzu olan kişinin değil aynı ismi taşıyan bütün isimlerin ayrı ayrı incelenip karşılaştırılması gerekmektedir. Böyle bir tahkîkât ise bu çalışmanın hudutlarını bir hayli aşmaktadır.

Arşiv kaynaklarında Mehmed Bey b. Musâ Paşa'ya ait ilk kayıt, Boşnak asıllı kaçak kölesini teslim almak üzere Cafer b. Abdullah'ı vekil tayin etmesiyle ilgilidir.¹⁰⁰ 1563 yılının Eylül başlarına ait olan bu kayıtta Emirî, Bolu'da bulunmaktadır ve bey unvanına sahiptir. Şairin vazifesine dair hiçbir işarette bulunulmamıştır. Emirî'ye ait olan ilk görev kaydı ise 6 Rebûlevvel 979/5 Ekim 1571 tarihine ait olan dergâh-ı âli müteferrikalığıdır.

(Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1994, s. 26.

97 Pervin Sevinç, *955-982 / 1548-1574 Tarihli Osmanlı Beylerbeyi ve Sancakbeyleri Tevcih Defteri (563 nr.)*, s. 30.

98 Havva Merve Çıtak, *1556- 1557 (H. 963-964) Tarihli Divan-ı Hümâyün Ruûs Defteri (s.1-125): Metin-Değerlendirme-Dizin*, s. 312; Fatih Karabulut, *1556-1557 (H. 963-964) Tarihli Divân-ı Hümâyün Ruûs Defteri (126-243): Transkripsiyon-Değerlendirme-Dizin*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2015, s. 254.

99 M. Tayyip Gökbilgin, "Kanûni Sultan Süleyman'ın Timar ve Zeamet Tevcihi ile İlgili Fermanları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C. XVII, S. 22, 1967, s. 42-43.

100 Rıfat Günalan (haz.), *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil (H. 970-971 / M. 1562-1563)*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul 2010, s. 137, 419-420.

Şair, müteferrika unvanıyla Anadolu eyaletinde 86.967 akçelik zeâmeti mutasarrıftır.¹⁰¹ Osmanlı saray teşkilatında önemli bir görev olan müteferrikalık; üst seviyedeki yönetici, bürokrat ve âlimlerin çocuklarına tevcih edilmekteydi. Ulûfeli ve maaşlı olarak iki sınıfa ayrılan müteferrikalar, padişah ya da vezirlerin yanında bulunabilmekteydi. Müteferrikalar zamanla, saray ve bürokraside farklı görevlerde istihdâm edilebildiği gibi sancaklara bey olarak da gönderilebilmekteydi. XVI. asrın ortalarından itibaren, hizmetiyle göz doldurmuş bazı emektarlara da müteferrikalık verilmeye başlanmıştır.¹⁰² Emîrî'ye hangi tarihte müteferrikalık tevcih edildiğiyle ilgili kayda ulaşılamamıştır. 1543 yılında babasının vefatının ardından kendisine müteferrikalık verilmesi mümkündür. Fakat bu husus katıyyet arz etmemektedir.

Emîrî müteferrikalığı döneminde, Bolu şehir merkezinde bulunan Karaçayır mahallesinde bir cami inşa ettirmiştir.¹⁰³ 1341/1925 tarihli *Bolu Vilâyeti Sâlnâmesi*'nde, câminin kapısının üzerindeki levhadan kalan bakıyyede "Mehmed bin Musâ Paşa 16 şehri Cumâde'l-ülâ 979 [6 Ekim 1571]" yazdığı belirtilmektedir.¹⁰⁴ Bu câmi 1944 yılındaki depremde büyük zarar görmüş ve aynı yıl içinde yeniden inşa edilmiştir.¹⁰⁵ Mimârî hususiyetlerini yitiren bu cami artık Karaçayır ismiyle anılmaktadır. Câminin inşası dolayısıyla Emîrî'nin o tarihlerde Bolu'da bulunduğu anlaşılmaktadır.

8 Safer 997/28 Aralık 1588 tarihli ruus kaydına göre Emîrî, dönemin pâdişâhı III. Murâd'a bir arzihâl sunmuştur. Emîrî arzihâlinde, dokuz yıldan beri mâzul bulunduğunu beyan eder. Devamında ise bir oğlunun pâdişâh uğrunda şehit düştüğünü diğer oğlu Ahmed'in ise kırk binlik zeâmetten azledildiğini dile getirir. Bu sebeple Karaman, Sivas ve Diyarbekir defter kethüdalıklarından birini talep etmektedir. Emîrî'nin ricâsı kabul görmüş ve kendisine Karaman defter kethüdalığı verilmiştir.¹⁰⁶

Emîrî'nin hayatına ışık tutması itibarıyla bu kayıt oldukça mühimdir. Şairin divan ve mesnevilerinde sıklıkla şikâyet ettiği mazûliyet meselesine açıklık getirdiği gibi iki oğlunun durumundan da haber vermektedir. Emîrî, 1592-3'te kaleme aldığı *Ahlâk-ı*

101 Pervin Sevinç, *955-982 / 1548-1574 Tarihli Osmanlı Beylerbeyi ve Sancakbeyleri Tevcih Defteri (563 nr.)*, s. 30.

102 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984, s. 428-429.

103 Bu caminin inşasıyla ilgili farklı bir problem söz konusudur. Mehmed Bey daha evvel var olan bir câmiyi mi tamir ettirmiştir yoksa yeni bir cami mi inşa ettirmiştir, burası tam olarak anlaşılamamaktadır. Bolu evkâf kayıtlarına göre Karaçayır mahallesinde Yıldırım Bâyezîd'in yaptırdığı bir mescit vardır. Bkz. Selman Soydemir, *Bir Şehrin Ayması: Bolu*, Bolu Belediyesi Bolu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Bolu 2016, s. 52. 1569 tarihli tahrir defterinde ise bu mescide bağlanan 104 akçelik bir gelirden bahsedilmektedir. Bkz. Kenan Ziya Taş, *Tapu Tahrir Defterlerine Göre 16. yüzyılda Bolu Sancağı*, s. 195. Câminin kitâbesinden sadece isim ve tarihin bulunduğu parça kayıtlara geçtiği için bu hususta katî bir şey söylemek mümkün görünmemektedir.

104 Hamdi Birgören (haz.), *Bolu Vilâyeti Sâlnâmesi: Miladî 1925 Rumi 1341*, Bolu Belediyesi Bolu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Bolu 2008, s. 196.

105 Sabih Erken, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler II: Balıkesir, Bilecik, Bingöl, Bitlis, Bolu, Burdur*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1977, s. 331.

106 Bilgin Aydın-Rıfat Günalan, "Ruus Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Teşkilatı ve Gelişimi", s. 104.

Kâmilin adlı eserinde Dervîş ve Nûr Ahmed isimli iki çocuğunun vefat ettiğini söyler.¹⁰⁷ Yukarıdaki ruus kaydına göre Dervîş, 997/1588’te vefat etmiş bulunmaktadır. Kırk bin akçelik zeametden azledilen Ahmed’in vefatı ise 997-1000 yılları arasındadır. Dervîş, 1578-90 yılları arasında devam eden İran seferleri sırasında şehit düşmüş olmalıdır.

Yukarıdaki ruus kaydında Emîrî’den “sâbıkan Ankara sancağibeği” olarak bahsedilmektedir. 986-996/1578-88 yılları arasını kapsayan sancak tevcîh defterinde, selh-i Safer 985/18 Mayıs 1577 tarihinde sâbık Beyşehir mîrlivâsı Mehmed Bey’e Ankara Sancağı’nın 204.267 akçe ile verildiği kaydedilmektedir.¹⁰⁸ 19 Şa’bânu’l-Muazzam 987/11 Ekim 1579 tarihinde aynı sancak, 233.267 akçe ile tekrar Mehmed Bey’e tevcîh edilmiştir. Şairin dokuz yıl mazûl kaldığı ifadesinden hareketle, Ankara’da takriben üç yıl mîrlivâlık yaptığı anlaşılmaktadır.

Yukarıdaki kayıttan, Emîrî’nin Ankara’dan önce Beyşehir’de mîrlivâlık yaptığı anlaşılmaktadır. M. Akif Erdoğan, Beyşehir’le ilgili çalışmasında 1570-1581 yılları arasında sancakta görev yapan beyler hakkında bilgi olmadığını dile getirir.¹⁰⁹ Beyşehir sancağına, 7 Rebûlevvel 977/26 Ağustos 1569 tarihinde Mehmed Bey (Veled-i Göllü) tayin edilmiştir. 18 Rebûlevvel 980/29 Temmuz 1572’de bu sancak tekrar aynı kişiye verilmiştir.¹¹⁰ Bu kaydın yer aldığı defter 982/1574-5 yılına kadar olan tevcihleri ihtiva etmektedir. Bu sancakla ilgili en son kaydın Göllü oğlu Mehmed Bey’e beye ait olmasından hareketle, görev süresinin 982/1574-5’e kadar devam ettiği söylenebilir. Bu durumda Emîrî’nin Beyşehir Sancağı’ndaki görevi, 982-5/1574-8 tarihleri arasında olmalıdır. Selh-i Safer 985/18 Mayıs 1577 tarihinde Beyşehir, Çingene mîrlivâsı Mustafa Bey’e verilmiştir.¹¹¹ 6 Rebûlevvel 979/5 Ekim 1571 tarihinde dergâh-ı âli müteferrikası görünen Emîrî’nin Beyşehir sancağına tayin edildiği tarihe kadarki vaziyeti hakkında bir kayda rastlanmamıştır.

Emîrî’nin telif açısından en velut olduğu mâzuliyet devresi, dokuz yıl sürmüştür. Şair bu uzlet dönemini, memleketi Bolu’da geçirmiştir. Emîrî’nin bu dönemine ilişkin tesadüf ettiğimiz arşiv kayıtlarından biri, oğlu Ahmed’in zeametinin tahsiliyle ilgili bir davadır. 45 numaralı mühimme defterinde yer alan bu kayda göre Ahmed’in zeametinin Karaman vilayetinden tahsil olunması kararı çıkmıştır.¹¹² Yukarıda zikrettiğimiz ruus kaydıyla Emîrî, 997/1588 yılı Aralık ayında Karaman defter kethüdası olmuştur. Şairin bu

107 Emîrî, *Ahlâk-ı Kâmilin*, Uppsala Üniversitesi Kütüphanesi, no: O Vet. 63, vr. 181b.

108 BOA, Kamil Kepeci 262, *Sancak Tevcih Defteri*, s. 44. Mehmed Bey’in Ankara’daki sancak beyliğine dair iki kayda, 32 numaralı mühimme defterinde tesadüf edilmektedir. Bkz. Şuayib İzgi, *986 (1578) Tarihli 32 Numaralı Mühimme Defteri: [s. 201-400] Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006, s. 18, 159-160.

109 M. Akif Erdoğan, *Osmanlı Yönetiminde Beyşehir Sancağı (1522-1584)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 102.

110 Pervin Sevinç, *955-982 / 1548-1574 Tarihli Osmanlı Beylerbeyi ve Sancakbeyleri Tevcih Defteri (563 nr.)*, s. 37.

111 BOA, Kamil Kepeci 262, s. 59.

112 BOA, 45 Numaralı Mühimme Defteri, s. 340.

vazifesinin başında ne zamana kadar kaldığı tayin edilememektedir.

Emîrî'nin 1001/1592-3 yılında tamamladığı *Bostân* tercümesine Emir Mehmed tarafından yazılan takrîzde, şairin Hüdâvendigâr mîrlivâsı olduğu ifade edilir.¹¹³ Şairin, İstanbul'da vefat eden kızı Fâtma Hatun'un verasetiyle ilgili 17 Safer 1003/1 Kasım 1594 tarihli sicil kaydında da Mehmed Bey'in Bursa livâsı beyliğinden ayrıldığı ve Bolu'da ikamet ettiği belirtilir.¹¹⁴ Bu kayıtlar Emîrî'nin Hüdâvendigâr'da sancak beyliği yaptığı hususunda hiçbir şüpheye mahâl bırakmamaktadır. Bununla birlikte şairin görev müddetinin kesin tarihlerle belirlenmesi, eldeki kayıtlarla mümkün olmamaktadır.

15 Zilkâde 998/15 Eylül 1590 tarihinde Hüdâvendigâr livâsı sancak beyi, yeni tayin edilen Dervîş Bey'dir.¹¹⁵ Dervîş Bey, 14 Muharrem 999/13 Kasım 1590'da da sancak beyi olarak görünmektedir.¹¹⁶ 7 Zilkâde 1001/25 Ağustos 1593 tarihinde ise Hüdâvendigâr mîrlivâsı Mehmed Bey'dir.¹¹⁷ Bahsi geçen Mehmed Bey'in Emîrî olup olmadığı ise kesinlik arz etmemektedir. Evâhir-i Şa'bân 1002/30 Ekim 1593 tarihli fermada ise Hüdâvendigâr sancak beyi, ümerâdan Muhyiddîn Bey'in oğlu Mehmed Bey'dir.¹¹⁸ Bu durumda Emîrî'nin Hüdâvendigâr sancağındaki beyliği; 13 Kasım 1590 sonrasında 30 Ekim 1593 öncesindedir. Tevâhîr teâmülleri göz önünde bulundurulduğunda şairin bu sancaktaki görevi en fazla iki yıl sürmüş olmalıdır.

2.3. Vefâtı ve Mezârı

Emîrî'nin Hüdâvendigâr mîrlivâlığından sonra başka bir görev alıp almadığı bilinmemektedir. Muhtemelen bu sancak beyliğinden ayrıldıktan sonra yeni bir uzlet dönemi başlamış ve iki mesnevi daha kaleme almıştır. *Gülşen-i Ebrâr* ve *Mir'at-ı Ebrâr* isimlerini taşıyan bu mesneviler, dönemin hükümdarı III. Mehmed'e sunulmuştur. Fakat her iki eserin telif tarihiyle ilgili problem vardır. Emîrî'nin *Gülşen-i Ebrâr*'ın telifi için söylediği tarih mısrası, 1001/1592-3'e tekâbül etmektedir. Şair, diğer mesnevisine de eserin ismi olan *Mir'at-ı Ebrâr*' ifadesiyle tarih düşmüştür. Bu ifadenin ebced değeri ise 1045/1635'tir. III. Mehmed'e sunulan bu eserin 1045/1635 tarihinde tamamlanması ise imkânsızdır. Şöyle ki zikredilen tarihte Osmanlı tahtında IV. Murâd bulunmaktadır. III.

113 Emîrî, *Bostân tercümesi*, Uppsala Üniversitesi Kütüphanesi, no: O Vet. 63, vr. 172a.

114 Rasim Erol vd. (haz.), *İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadareti Mahkemesi 21 Numaralı Sicil (H. 1002-1003/M. 1594-1595)*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul 2001, s. 272.

115 Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa: Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 144.

116 Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa: Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*, s. 145.

117 Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa: Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*, s. 146.

118 Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa: Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*, s. 147.

Mehmed'in saltanatı ise 1003/1595-1012/1603 tarihleri arasındadır. Kuvvetle muhtemel Emîri, tarih düşerken “ğ” harfini hesaplamayı ihmâl etmiştir. Çünkü sadece “ğ” harfinden kaynaklanabilecek bir hatânın kabulüyle, ilgili tarih; III. Mehmed'in saltanat dönemine tesadüf etmektedir. *Mir'atü'l-Ebrâr*'ın 1005/1596-7 yılında kaleme alınmış olması en yakın ihtimâl görünmektedir. Buradan hareketle de Emîri'nin 1005/1596-7 yılı ya da sonrasında vefat ettiği söylenebilir.

Emîri'nin nerede vefat edip defnolunduğu meselesi ise güncelliğini muhafaza eden bir muammâdır. Birkaç yıl evvel Bolu'da büyük bir münâkaşasının mevzuu olan Mehmed Bey b. Musâ Paşa'nın mezarı meselesi halâ esrârını korumaktadır. Bolu Karaçayır Câmisi'nin takriben kırk metre karşısında, iki tarafı taş duvarla çevrili, diğer iki tarafı ise binaya bitişik, vasatî bir oda büyüklüğünde, mezar olarak bilinen bir yerde “Bolu Beylerinden Musâ Paşa Oğlu Mehmet Bey” yazan bir tabela bulunmaktaydı.¹¹⁹ 2010 yılında, Kültür ve Turizm Bakanlığı bünyesindeki Ankara Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğüne yapılan başvuruyla; ilgili mezarın Bolu beylerinden Mehmed Paşa'ya ait olduğu gerekçesiyle koruma altına alınması istenmiştir. Karaçayır Mahallesi, Gülezler Sokağı, 43 numarada bulunan mezarın 2863 Sayılı Koruma Kanunu kapsamında olmadığı gerekçesiyle bu yapının tescil edilmemesine karar verilmiştir. 2013 yılında ise Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün Ankara Bölge Müdürü Aslan Yıldız imzasıyla, bahsi geçen yerin bir mezar olup olmadığına anlaşılması için kazı yapılması, bir kabir olması durumunda ise şehir mezarlığına nakledilmesi ve bu hususta belediye ile birlikte çalışılması yönünde bir yazı çıkmıştır. Yapılan çalışmalar neticesinde Bolu Belediyesi tarafından ilgili müdürlüğe gönderilen yazıda ise “Mehmet Bey Vakfına ait tapunun 87 ada 2 parsel numarasındaki kayıtlı taşınmazın kazı çalışmasında herhangi bir mezar kalıntısına rastlanmadığı” ifade edilmiştir.¹²⁰

Yukarıdaki gelişmelerden kısa bir süre evvel Bolunun Sesi adlı haber sitesinde, Mehmed Bey b. Musâ'ya atfedilen mezarla ilgili “Bolu Beyi'ne Mezarında da Rahat Yok!” başlıklı bir haber yayımlanmış ve bu mezarın kısa bir süre sonra ortadan kaldırılacağına işaret edilmiştir.¹²¹ Ayrıca, Musâ Paşa oğlu Mehmed Bey'in mezarının bitişiğindeki eski evin boşaltıldığı ve kısa bir süre sonra yeni bir bina inşa edileceği dile getirilmiştir. Daha sonra bu yazıda iddia olunduğu üzere, eski ev yıkılarak yerine yeni bir bina inşa edilmiş ve mezar/türbe olduğu söylenen yer de ortadan kaldırılmıştır. Kazı çalışması yapıldı rapor ortaya çıktıktan sonra da Mehmed Bey'e atfedilen mezarla ilgili tartışmalar devam etmiştir.

2013 yılının Ekim ayında konuyu tekrar gündemine taşıyan Bolunun Sesi haber sitesi, birçok vatandaşın kendilerine ulaşarak mezarın kaldırılması meselesinde tepkilerini

119 Tabelanın yaklaşık otuz yıl evvel, Bolu'nun kültür ve tarihiyle ilgilenen bir kişi tarafından konulduğu şifâhen nakledilmiştir.

120 <http://www.boluolay.com/bolu/bolu-tabelaya-fatiha-okudu-h18710.html>, erişim tarihi: 11.10.2018.

121 <https://www.bolununsesi.com/haber/143071/bolu-beyine-mezarinda-da-rahat-yok>, erişim tarihi: 11.10.2018.

dile getirdiklerini aktarır. Ayrıca bu mezarla ilgili olarak o tarihte 81 yaşında olan Mehmet İlhan Mühürçüoğlu'nun şahitliğine müracaat edilmiştir. Mühürçüoğlu, Sürmeli Hoca nâmıyla tanınan Rahmet Muhittin Palazoğlu Efendi'nin yıllar önce kendisine, Mehmed Bey'e atfedilen türbenin önünden Fatıha okumadan geçme, dediğini söyler. Devamında da bu mezarla ilgili yaşanan bir hadiseyi naklettiğini dile getirir. Palazoğlu'nun ağzından nakledilen hatıra şöyledir:

“Öyle tahmin ediyorum ki 1960'lı yıllarda Rahmetli Manav Necati Usta'nın babası bu evde yeni evlendiği zaman gece yatak odasında yatarken, odanın kapısı açılmış ve içeri cübbeli ve sarıklı iki kişi girerek odada bulunan sedire oturmuşlar. 'Bizden sana zarar gelmez korkma' demişler. 'Biz sizin bahçede yatan yatırlarız. Sizin evden bizim üzerimize sizin abdestliğin ayağı akıyor. Onu düzeltiverin demek için geldik' dedikten sonra geldikleri kapıdan çıkarak gitmişler.”¹²²

Menkıbevî bir mâhiyet arz eden bu hatıranın doğruluğunu tespit edebilmek mümkün değildir. Fakat 1960'larda, Boluluların bu yeri bir türbe olarak görmesi dikkate değerdir. Ayrıca kazı çalışmasıyla ilgili yazıdaki tapu kaydında bu mezar yerinin Mehmed Bey Vakfı'na ait olduğu ifadesi de ehemmiyetlidir. Türkler arasında, hatırası aziz tutulan bilhassa sûfî ve dervişlerin farklı yerlerde mezarlarına tesadüf edilmektedir. Bir dönem o şehirde yaşadığı bilinen ya da yaşadığına inanılan bu kişilerin hatırasını tazîm gayesiyle, halk arasında türbe adıyla anılan makamlar yapıldığı da bilinmektedir. Fakat böyle bir vasfî hâiz olmayan kişi adına mezar ya da türbe isnâdı, Türkler için âdet hükmünde değildir. Bu sebeple insanların hiçbir hakikat zemîni olmaksızın, tarihî hüviyeti bile tebârüz etmemiş Emîrî için mezar ya da türbe isnat etmesinin makûl olmadığı kanaatindeyiz.

2013 yılında yapılan kazı çalışması neticesinde hiçbir mezar buluntusuna rastlanmadığı şeklindeki rapor ile bu kanaatleri telif etmek mümkün müdür? Bir tarafla mümkündür. Emîrî'nin nerede ve hangi tarihte vefat ettiğiyle ilgili bir kayıt olmadığından daha önce bahsedilmişti. Bu meyanda, şairin uzlet dönemlerinde vatanım dediği Bolu'da bulunduğu üzerinde de durulmuştu. Mîrlivâ ve sâir yöneticilik vazifelerinden ayrılan Emîrî'nin son yıllarını memleketinde geçirmesi ve burada vefat etmiş olması tabiidir. Şairin bânisi olduğu caminin hazîresine ya da civarına defnedilmesi de beklenebilecek bir durumdur ve devrin temayüllerine muvâfıktır.

Esasında bu mezar meselesinin muammâ hâline gelmesi, Karaçayır Câmisi'nin Mehmed Bey b. Musâ Paşa tarafından yaptırıldığı ve 1944 depreminde bu caminin büyük zarar gördüğü bilgisinin göz ardı edilmesinden kaynaklanmaktadır. 1944 yılındaki Gerede merkezli deprem, şehir içinde büyük bir tahribâta yol açmış ve neredeyse hiçbir tarihî yapı bu yıkımdan masûn kalmamıştır.¹²³ Muhtemeldir ki Emîrî'nin kabri ya da mezarının

122 <https://www.bolununesi.com/haber/144524/oradan-fatiha-okumadan-gecmeyin-demisti>, erişim tarihi: 11.10.2018.

123 Tarık Zıya Işıttan, “Bolu Zelzelesi Üzerinde Bir Araştırma”, *Abant: Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, C. I, S.1, 1944, s. 16.

bulunduğu yapı da bu tahribâta maruz kalmış ve mezar taşı günümüze ulaşmamıştır. Bu mezarın söz konusu yerde ya da bu bölgenin yakınlarında olması da muhtemeldir. Deprem sonrası imâr ve yol çalışması sırasında, mezarın taşınması da ihtimal dairesindedir.

Emîrî ne eserleri ne de hayatı yönüyle, Boluluların hafızasında büyük bir yer tutmamıştır. Söz konusu mezara gösterilen ilgi son yıllardadır ve ecdâda duyulan hürmetin bir aksinden ibaret olsa gerektir. Emîrî sufi meşrepli olmakla beraber, şeyh ya da derviş değildir. Mezarı olarak bilinen yerde bulunan tabelada ifade edildiği gibi Bolu'da sancak beyliği de yapmamıştır. Yine -mezkûr kayıttan mülhem olmalı- Bolulular arasında şâyi olduğu şekliyle Köroğlu'nun başkaldırdığı Bolu beyi de Musâ Paşa oğlu Mehmed Bey değildir. Köroğlu'nun Osmanlı kayıtlarına geçtiği tarihlerde Bolu'da sancak beyliği yapan bir Mehmed Bey vardır.¹²⁴ Fakat bu kişi Emîrî'nin amcası Mahmud Ağa'nın torunu, Hacı Ahmed Paşa'nın oğlu Mehmed Beydir.¹²⁵

Özetle ifade etmek gerekirse Emîrî, 1005/1596-7 yılından sonra kuvvetle muhtemel memleketi Bolu'da vefat etmiştir. Yine aynı ihtiyat kaydıyla şairin mezarı, bânisi olduğu mescidin yakınlarında olmalıdır. Şairin biri kız olmak üzere üç çocuğu hakkında kayıt bulunmaktadır. Nur Ahmed, Derviş ve Fâtıma isimlerini taşıyan üç evladı, Emîrî hayatta iken vefat etmişlerdir.

3. Emîrî'nin Eserleri

XVI. asrın velut şairlerinden olan Emîrî, eserlerinin tamamına yakını hayatının uzlet devresinde vücuda getirmiştir. Şair 997/1588 yılında tamamladığı dördüncü divanının sonunda "bende-i kemter Emîrî Muhammed bin Musâ Paşa *el-ma'zûl an-livâ*" şeklinde imzaladığı bir arz-ı hâl manzumesine yer verir. III. Murâd'a hitaben kaleme alınan bu şiirde Emîrî kendi ahvâlini dile getirdikten sonra eserlerinden bahseder:

*Çâr divânem müselsel gofte şod
Tâli' u bahtem dirigâ huftê şod*

*Aşk-nâme hem İrâdet-nâme-em
Cümle anhâ geşte nakş-i hâme-em*¹²⁶

Emîrî 997/1578 yılına geldiğinde, dört divanının yanı sıra *Aşk-nâme* ve *İrâdet-nâme* isimlerini taşıyan iki mesnevinin sahibidir. Şairin ayrıca, ikinci ve dördüncü

124 Faruk Sümer, "Kör Oğlu, Kızır Oğlu Mustafa ve Demirci Oğlu ile İlgili Vesikalar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 46, 1987, s. 24-29.

125 BOA, Kamil Kepeci 262, s. 47.

126 Tercümesi: Dört divanım silsile hâlinde söylendi. Yazık ki talih ve bahtım uykudaydı. *Aşk-nâme* ve *İrâdet-nâme*'m, bütün kalem mahsûlüm onlar oldu. Bkz. Emîrî, *Divân-ı Râbi'*, Fatih Kütüphanesi, no: 3780, vr. 284a.

divanlarının bulunduğu yazmanın başında *Heft Vâdi* ve *Mergübu'l-Kulüb* adlı iki mesnevisi daha vardır. Şairin divanlarında, *der-pend-i hod*, *der-tergîb-i tarikat-i vefâ-dârî*, *der-arzu-yı terk-i alâyık* gibi başlıklar taşıyan pend-nâme tarzında kısa mesnevilere de tesadüf edilmektedir.¹²⁷ Fakat bu manzumeler, müstakil bir eser hüviyetini hâiz değildir. Emîri 999/1591 yılının baharında tamamladığı *Sohbet-nâme*'sinin sebeb-i telif bölümünde de eserlerinden bahsetmiştir:

Dinilmişdür belî çün çâr dîvân
Tezekkür olmuş-ıdı ism-i Rahmân

Zübân-ı Fürsde düşmüşdi cevân
Hayâl-i yâr idi kalbimde mihmân
(...)
Dinildi evvelâ bir '*Aşk-nâme*
Anunla imtihân olındı hâme

Bu *Sohbet-nâme* ola on makâle
Kıla her nev'i bir gûne imâle

On üzre olına taksîm-i ecnâs
Çog olur cümle ger zıkr olına nâs

Muhabbet-nâme düşdi nakş-ı hâme
Pesend ola cihân içinde nâme

Tarikat-nâme dahı oldu bünyâd
Ola ol tâlibîne 'ayn-ı irşâd

Tamâma irdi cümle **çâr-nâme**
Tamâmiyle Hudâ irgüre kâme

Bir imlâ dahı oldu *Pend-nâme*
Hem irdi *Mahzen-i Râz*'um tamâme

Bir imlâ dahı *Sohbet-nâme* ola
Nasîhatde o rengîn câme ola

Kamu insâna hasletdür libâsı
Libâsıyla görürsün cümle nâsı¹²⁸

Emîri bu beyitlerde, dört divanının yanı sıra *Aşk-nâme*, *Muhabbet-nâme*, *Tarikat-nâme*, *Pend-nâme*, *Mahzen-i Râz* ve *Sohbet-nâme* isimlerini taşıyan mesnevilerini

127 Emîri, *Dîvân-ı Sâni*, Fatih Kütüphanesi, no: 3780, vr. 160b-164a; Emîri, *Dîvân-ı Râbi*', vr. 236b-244a.

128 Emîri, *Sohbet-nâme*, Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Kitaplığı, Ağah Sırrı Levend Koleksiyonu, no: 416, vr. 31b-32a.

tamamladığını ifade etmektedir. Daha evvel yazdığını söylediği *'Aşk-nâme'*yi zikretmiş fakat *İrâdet-nâme'*den bahsetmemiştir. Yukarıdaki beyitlerin siyak ve sibakına dikkat edildiğinde, ifadede bazı problemler bulunduğu intibai olmaktadır. Emîri *'Aşk-nâme'*yi yazdığını söyledikten sonra doğrudan “Bu Sohbet-nâme ola on makâle” diyerek yazacağı eserlerin bölümlerine temas eder. Daha sonra *Muhabbet-nâme* ve *Tarikat-nâme* adlı mesnevilerini yazdığını söyler. Emîri'nin “çâr-nâme”si bu mesnevilerle tamamlanmıştır. Devamındaki beyitte ise *Pend-nâme* yazdığını ve *Mahzen-i Râz'*ının tamama erdiğini dile getirir. İkinci mısranın başındaki “hem” ifadesi *Pend-nâme* ile *Mahzen-i Râz'*ın ayrı ayrı eserler olduğuna delâlet etmektedir. Fakat *Pend-nâme* ile farklı bir esere değil de *Mahzen-i Râz'*ın türüne işaret edilmesi de ihtimâl dairesindedir. Bu yönüyle ihtiyat kaydı düşmekte fayda vardır.

Emîri'nin dört divâna mukâbil olmak üzere “çâr-nâme” dediği eserleri *Aşk-nâme*, *Muhabbet-nâme*, *Tarikat-nâme* ve *Sohbet-nâme'*dir. Bu mesnevilerden sadece *Sohbet-nâme'*nin nüshası günümüze ulaşmıştır. *Muhabbet-nâme* ve *Tarikat-nâme* mesnevileri, *Sohbet-nâme* gibi İmad Fakîh-i Kirmânî'den tercüme edilmiş olmalıdır. *Aşk-nâme'*nin ise Senâyî-i Gaznevî'den tercümeden edildiği tahmin olunabilir.¹²⁹ *Pend-nâme* eğer *Mahzen-i Râz'*ın hâricinde bir eser ise kuvvetle muhtemel Ferîdüddîn-i Attâr'dan tercümedir. Emîri'nin yukarıdaki arz-ı hâl manzumesinde zikrettiği *İrâdet-nâme* adlı eserin nüshasına ise henüz ulaşamamıştır.

Emîri'nin bilinen en son eseri *Mir 'atü'l-Ebrâr'*dır. Şair bu eserinin *âgâz-ı kitâb-ı Mir 'atü'l-Ebrâr* başlıklı bölümünde de kaleme aldığı eserlerinden bahsetmiştir:

Hisse-gîr ol ni[te]kim didi İmâd
Dil *Tarikat-nâme* ile oldı şâd

Sa'dî'den irdi niçe dürlü beyân
Tercümeyle tâze oldı *Bûstân*
(...)
İstedüm **Câmî'**den ire tolı câm
Şükrü li-llâh irdi andan dahı kâm

Ben **Nizâmî'**den dilerdüm bes nişân
Oldı *Esrâr*-ile kalbüm şâdmân¹³⁰

1005/1596-7 yılında kaleme alındığını tahmin ettiğimiz *Mir 'atü'l-Ebrâr'*da *Tarikat-nâme*, *Bostân* ve *Mahzen-i Râz'*a işaret edilmiştir. *Sohbet-nâme'*den sonra kaleme alınan *Sıfatü'l-Âşıkîn*, *Ahlâk-ı Kâmilîn* ve *Gülşen-i Ebrâr'*a ise temas edilmemiştir. Yine

129 XIV. asır Fars sahâsı şairlerinden Atâyî'nin (721/1321) de bir *Aşk-nâme'*si vardır. Bkz. İzzeddin Atâyî, *Aşk-nâme*, haz. Sâre Sâver Suffî, Kitâbhâne, Muze ve Merkez-i İsnâd-i Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî, Tahrân 1391. Diğer üç eserin tasavvufî zeminde kaleme alındığı düşünülürse, *Aşk-nâme'*nin Senâyî-i Gaznevî'den tercüme edilmiş olması en kuvvetli ihtimâl olarak görünmektedir.

130 Emîri, *Mir 'atü'l-Ebrâr*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, no: 2584, vr. 41a.

ilk dönem mesnevilerden sadece *Tarîkat-nâme* zikredilmiştir. Emîrî, “İstedüm Câmî” den ire toli câm / *Şükrü li-llâh* irdi andan dahı kâm” beytiyle Mollâ Câmî’den ilham ya da tercüme yoluyla bir eser vücuda getirdiğine işaret etmektedir. Fakat şairin isimleri bilinen mesnevileri arasında, böyle bir eser bulunmamaktadır.

Dört divanın sahibi olan Emîrî’nin 14 mesnevisi vardır. Divanlarından sadece üçüncüsünün nüshası bilinmemektedir. Mesnevilerden ise *Heft Vâdî*, *Mergûbu’l-Kulûb*, *Mahzen-i Râz*, *Sohbet-nâme*, *Sıfatu’l-Âşıkîn*, *Ahlâk-ı Kâmilîn*, *Bostân Tercümesi*, *Gülşen-i Ebrâr* ve *Mir’atü’l-Ebrâr*’ın nüshalarına ulaşılmıştır. *Aşk-nâme*, *Muhabbet-nâme*, *Tarîkat-nâme*, *Îrâdet-nâme* ve *Mahzen-i Râz*’dan başka bir eser olmak kaydıyla *Pend-nâme*’nin nüshaları ise henüz gün yüzüne çıkmamıştır. Emîrî’nin *Dîvân-ı Râbî*’i hâricindeki eserlerinin birer nüshası vardır.

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, FY1222 numarada Emîrî mahlaslı bir şaire ait Farsça küçük bir divan vardır.¹³¹ 966/1558-1559 yılında tertip edilen yazma nüshanın müzeyyen serlevhasında, “*be-nâm-ı şâh-ı zamân Sultân Süleymân*” ifadeleri yer almaktadır ki Kanunî Sultan Süleyman’a takdîm edildiği anlaşılmaktadır. Yazmanın zahriyyesinde yer alan “odadan çıkan Fârîsî” kaydı, bu nüshasının saray kütüphanesinden çıktığına işaret etmektedir. 54 varaktan müteşekkil, harekeli nesihle yazılmış divanın sahibinin Mehmed Bey b. Musâ Paşa olup olmadığına dair hiçbir ize rastlanmamaktadır. Şair, sürekli olarak velînimeti addettiği sultana bağlılığını bildirmekte ve onun lütfunun gölgesinde yaşadığını dile getirmektedir. Yaşadığı çevre ve muhitine işaret sayılabilecek mahiyette iki kıtası vardır. Bunlardan ilki Musul kadısı, diğeri ise Molla Mîrzâ-yı Kâtib’in tefsiri hakkındadır. Fakat bu manzumelerde şairin kimliğine işaret edecek hiçbir karine bulunmamaktadır. Emîrî mahlasını kullanması, Farsça yazması, saray çevresine yakınlığı, yazma nüshasının hususiyetleri bu divanın Mehmed Bey’e aidiyetini kuvvetlendirmektedir. Fakat şairin diğer divanlarında gördüğümüz üzere kimliğini tasrîh etmemesi düşündürücüdür. Ayrıca bu divanda yer alan şiirlerin dili ve üslûbu, Emîrî’nin divandaki Farsça manzumelere nispetle daha fasîh ve sanatkârânedir. Bu fark, şairin gençlik yıllarındaki nazım kabiliyetinin zamanla zayıfladığıyla izah olunabilir. Bu divanın Mehmed Bey’e aidiyeti hususunda kesin bir hükme varamasak da bu ihtimalin göz ardı edilmemesi gerektiğini düşünürüz.

3.1. Divanlar

Klâsik edebiyatta, hayatın muayyen devrelerinde kaleme alınan şiirleri, müstakillen divanlaştırma geleneği Sadî-i Şîrâzî ile başlamıştır. Daha sonra Emîr Husrev-i Dihlevî,

131 Emîrî, *Dîvân*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, no: FY1222, 54 vr. Bu divan üzerine bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Bkz. Serpil Koç Konuksever, *Emîrî Divanı: Metin İnceleme*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012.

Molla Câmî, Alî Şîr Nevâyî gibi şairler de bu geleneğe tâbi olarak farklı isimler altında divan tertibi yoluna gitmişlerdir. Osmanlı sahasında ise Gelibolulu Mustafa Âlî bu yolu takip edenlerdendir. Emîrî'nin bütün şiirlerini tek bir divanda toplamak yerine dört ayrı divanda birleştirmesi de bu an'änenin bir aksi olsa gerektir. Fakat Emîrî, hayatının farklı devrelerindeki şiirleri aralıklarla divanlaştırmak yerine, kendi ifadesiyle “müsel” olarak eşârını tedvîn yoluna gitmiştir. 995-997/1585-1589 yılları arasında, üç sene gibi kısa bir zaman zarfında, hangi esaslara bağlı kalınarak divan tertip edildiğini bilmiyoruz. Şurası muhakkak ki Emîrî'nin şiirlerinin kâhir ekseriyeti, 988/1580 yılından itibaren başlayan uzlet hayatının mahsûlüdür. Bu sebeple şair, divanlarını hayatının farklı devrelerini temsil edecek şekilde isimlendirmek yerine sıralamayı tercih etmiştir. Emîrî'nin dört divanından sadece üçüncüsünün nüshasına henüz ulaşamamıştır. Diğerleri gibi saray nüshası olduğunu tahmin ettiğimiz bu divanın -yazmanın kıymetini göz önünde bulundurarak- halâ bir yerlerde muhâfaza edildiği düşünülebilir.

3.1.1. *Dîvân-ı Evvel*¹³²

Emîrî'nin *Dîvân-ı Evvel*'inin yegâne nüshası, Or. 9826 numarasıyla British Museum'dadır.¹³³ Bu nüsha, 12.11.1927 tarihinde Osman Oskar Rescher'den satın alınmış ve 05.01.1928'de kayda girmiştir. Müzedeki demirbaş numarası ise Gr. 13.A.h.'dir. Yazmanın şirazesini bozulduğundan olmalı, cildi yenilenmiştir. Orijinal cildin üstü kâğıda yapıştirılarak yeni ciltte muhafaza edilmiştir. 28.4 × 16.7 cm ebadındaki nüsha, 361 varaktan müteşekkildir. Harekeli, güzel nesihle kaleme alınmış olan yazma cetvellidir ve fasıl başlıkları altın mürekkeple yazılmıştır.

Yazmanın kütüphane temlik kayıt ve mühürleri dikkatsizce silinerek okunamaz hâle getirilmiştir. Gayr-ı meşrû yolla temîn edildiğinde şüphe bulunmayan bu yazmanın saray kütüphanesine ya da oradan vakfedilmiş diğer bir kütüphaneye ait olması kuvvetle muhtemeldir. Bu divan nüshası, Fatih Kütüphanesi, 3780 numarada kayıtlı dördüncü divanın müstensihisi olan Fethullâh b. Şemsüddîn el-Bağdâdî tarafından 995 yılının Ramazan ayının başlarında (Ağustos 1587), İstanbul'da istinsâh edilmiştir. Divânın ferâğ kaydında Emîrî'nin, diğer eserlerinde gördüğümüz üzere, şeceresi zikredilmiştir: “Halîd b. Velîd soyundan Nûreddîn eş-Şehîd oğlu Alp Arslan oğlu Şemseddîn Candâr oğlu Ya'kûb oğlu Emîr Âkıl oğlu Bâyezîd Han oğlu İsfendiyar oğlu İbrâhim oğlu Ahmed oğlu Musâ Paşa oğlu Emîrî Mehmed.”

Yazmanın ilk sayfasında “yâ Kebîkeç” ibaresi yer alır. Fatih Kütüphanesi'ndeki nüshada gördüğümüz şekliyle, divanın fihristi; müzeyyen bir dairenin içindeki

132 Bu divanla ilgili değerlendirmelerimiz, Ali Fikri Yavuz'un British Museum'daki yegâne nüshayı yerinde inceleyerek aldığı notlara dayanmaktadır. Nezaket, dikkat ve zahmetleri için kendisine müteşekkirim.

133 Owens Meredith, *Handlist of Persian Manuscripts: 1895-1966, The Trustees of the British Museum*, [London] 1968, s. 58

daireciklere yazılmıştır: Nu'ûtu'n-Nebî Aleyhisselam, Gazeliyyât-ı Fârisî, Gazeliyyât-ı Türkî, Rübâiyyât-ı Fârisî, Mukatta'ât-ı Fârisî ve Türkî, Müfredât-ı Fârisî ve Türkî. Ana dairesinin ortasında ise “*vâridâtun fî Tevhîdi Rabbi'l-ibâd el-kerîm el-cevâd celle zikruhu te'âlâ ve tekaddes*” yazmaktadır. Fihristin bulunduğu sayfanın karşısında ise süslü oval bir çerçeveye, “*ez-ümerâ-i pâdişâh-ı cihân Sultân Murâd Han ebbedallahu te'âlâ devletehu ilâ âhiri'z-zamân divân-ı Emîri Mehmed-i nâtiûvân gaffarallahu zenbehu bi-hurmeti yâ Hannân yâ Mennân*” şeklinde şairin künyesi yazılmıştır.

Besmeleyle başlayan divânın 2b-3a varakları arasında muhtelif beyit ve kıt'alar yer almaktadır. Bir sonraki varakta “*Allahu veliyyü't-tevfik*” başlığı altında benzer manzumeler vardır. Buradan itibaren divânın münderecâtı şu şekildedir:

Münâcât-ı Bârî Teâlâ (4a-15a): Bu bölüm, Farsça münâcâtlardan oluşmaktadır.

Mevâ'iz (15b-20a): Nushiyye tarzında, mesnevi nazım şekliyle kaleme alınmış Farsça şiirlerden müteşekkildir.

Kitâb-ı Nu'ût (21b-44a): Ekseri gazel nazım şekliyle ve Farsça olarak kaleme alınmış naatların oluşturduğu bölümdür. Emîri'nin “bir zaman naatla meşgul olmuşdum” dediği şiirler bunlar olmalıdır.¹³⁴

Gazeliyyât-ı Fârisî ve Türkî (44b-334a): Gazellerin başladığı bu bölümün müzeyyen serlevhası boş bırakılmıştır. Bu fasılda gazeller, revî harfleri esas alınarak Farsça ve Türkçe karışık sûrette bulunmaktadır. Gazeliyyât bölümünde 69b'ye kadar, sayfa kenarında talik hatla ve ekseriyetle Türkçe gazeller yer almaktadır. Bu gazellerin dikkat çekici hususiyeti ise çoğunun Hüseyinî mahlasını taşımasıdır. Bu gazellerin divana sonradan eklenip eklenmediği ve Emîri'nin bir dönem Hüseyinî mahlasını kullanıp kullanmadığı, nüsha üzerinde yapılacak ayrıntılı tahkîke muhtaçtır.

Mukatta'ât-ı Farisî ve Türkî (334b-339a): Farsça ve Türkçe kıtalar.

Müfredât-ı Farisî ve Türkî (340b-359a): Farsça ve Türkçe müfredler.

Hâtîme-i Suhan (359b-361b): Bu bölümde *pend-i hod* ve *fi'l-akrâni'l-imân* başlıklarını taşıyan iki manzume bulunmaktadır.

3.1.2. *Dîvân-ı Sâni*

Emîri'nin ikinci divânının bilinen tek nüshası, Fatih Kütüphanesi 3780 numarada

¹³⁴ Bkz. Emîri, *Mir'atü'l-Ebrâr*, vr. 40a.

bulunan yazmanın 14b-181a varakları arasındadır.¹³⁵ Bu yazma saray nüshası olup III. Osman tarafından Fatih Kütüphanesi'ne vakfedilmiştir. Güzel harekesiz nesih hatla, yaldızlı cetvel içinde, 17 satır ve çift sütun üzere hazırlanan nüsha, Farsça ve Türkçe şiirlerden mürekkeptir. Yazmanın ilk sayfalarında, Farsça kaleme alınmış iki takrîz yer alır. Bu takrîzlerin ilki Seyyid Mehmed es-Su'ûdî'ye ikincisi ise Süleymânîye Medresesi müderrislerinden Feyzullah'a aittir. Şair divanın tamamlanmasına, ebced değeri 996'ya tekabül eden "Münâcâtı makbûl ola Emîr'in" mısrasını tarih olarak düşmüştür.¹³⁶ Divanın sonunda yer alan "*Tamâm âmed zi-dest-i men heme in nüsha-i sânî*" mısrası bu nüshanın Emîrî tarafından istinsâh edildiğini düşündürmektedir.¹³⁷ İlk bakışta yazma, tek bir kalem ve müstensihin elinden çıkmış intibasını uyandırmaktadır. Bu nüshada yer alan dördüncü divanın ferâğ kaydında, müstensih olarak Fethullâh b. Şemsüddîn ismi görünmektedir. Her iki divanın hattı, ikincinin harekesiz dördüncünün hareketli olması dışında birbirine çok benzemektedir. Yazı karakteri olarak en dikkat çekici farklılık ise Emîrî'ye nisbetle Fethullâh b. Şemsüddîn'in hattının eğik olmasıdır.

İkinci divan, 14b-16a varakları arasındaki mensûr ve manzûm karışık dîbâce ile başlar. Tahmîd, tevhîd, münâcât ve na't muhtevasını hâiz olan dîbâce, Türkçe ve Farsça olarak kaleme alınmıştır. Divan, nazım türleri esasına bağlı kalınarak tertip edilmiştir. Y. Yaylalı, 16b-26a varakları arasının tevhîd konulu gazellere tahsîs edildiğini söyler.¹³⁸ Fakat bu bölümde yer alan 53'ü Farsça, 4'ü Türkçe olmak üzere toplam 57 gazelin sadece 7'si (vr. 16b, 17b, 20a, 24b, 25a, 31a) tevhîd türünün hususiyetlerini taşımaktadır.¹³⁹ Münâcât, tahmîd ve tevhîd türlerinde kaleme alınan gazellerden mürekkep olan bu bölümü, ilâhiyyât olarak isimlendirmek daha doğru görünmektedir.

Divanın 26b-33b varakları arasında, na't türünde yazılmış şiirler yer almaktadır. Bu manzumeleri câryâr ve ehl-i beyt na'tları, münâcât ve devrin hükümdarı Sultân III. Murâd hakkında kaleme alınan iki medhiyye takip eder. Divanın en hacimli bölümü olan gazeliyyât, 36b-153b varakları arasındadır. Ekseri Farsça kaleme alınan gazeller, revî harflerine göre sıralanmıştır. Gazeliyyât bölümünü hikmet ve irfân zemîninde söylenmiş mesneviler, rübâiler, kıtalar ve müfredler takip eder.

3.1.3. *Dîvân-ı Râbî*

Emîrî'nin eserleri arasında sadece dördüncü divânının iki nüshası vardır. Bu

135 Daha önce de belirtildiği üzere Emîrî'nin ikinci divanı, Yasemin Yaylalı tarafından doktora tezi olarak hazırlanmıştır. Bkz. Yasemin Yaylalı, *Emîrî Divanı*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2013. Şairin ikinci ve dördüncü divanındaki Türkçe şiirler ise Güler Doğan Averbek tarafından kısa bir süre önce neşredilmiştir. Bkz. Güler Doğan Averbek (haz.), *Bolulu Emiri'nin İkinci ve Dördüncü Divanlarındaki Türkçe Şiirler*, Kitabevi, İstanbul 2019.

136 Emîrî, *Dîvân-ı Sâni*, vr. 181a.

137 Emîrî, *Dîvân-ı Sâni*, vr. 181a.

138 Yasemin Yaylalı, *Emîrî Divanı*, s. 50.

139 İsa Akpınar, *Klasik Türk Şiirinde Tevhid (Başlangıçtan XVI. Asrın Sonuna Kadar)*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2017, s. 576.

nüşhalardan ilki, şairin ikinci divanını da hâvî olan Fatih Kütüphanesi, 3780 numaralı yazmanın 182b-282a varakları arasındadır. Diğer nüsha ise Millî Kütüphane’de Yz A 85 numarada kayıtlıdır. 155 varaktan müteşekkil olan bu nüsha, talik hatla yazılmış olup 17 satır ve çift sütun hâlinindedir. Emîrî’nin dördüncü divanının her iki nüshası da 997 yılı Ramazan ayında (Temmuz-Ağustos 1578) tamamlanmıştır. Fâtih nüshasının müstensihî Şemsüddîn b. Fethullah’tır. Müstensih kaydı bulunmayan Millî Kütüphanedeki yazmanın sonlarında yer alan takrîzdeki “Yazdugı nüsha olur zâtına dâl / Sözlerinde görünür ince hayâl” beyti, bu nüshanın müellif hattı olduğuna işaret etmektedir.

Baş tarafı noksan olan Millî Kütüphane nüshasının ilk manzumesi, Fatih nüshasında 195a’da bulunan “te” kâfiyesindeki gazeldir. Fatih nüshasının 181b-194b varakları arasında bulunan şiirler, ilgili varakların kopması sebebiyle bu nüshada yoktur ve noksan hâliyle sayfalar sonradan numaralandırılmıştır. Millî Kütüphane nüshasının ilk ve son sayfalarında, ikişer takrîz bulunmaktadır. Başta yer alan takrîzlerden Farsça ve uzun Mehmed Emîn es-Sâbıkî’ye, hâmiş sûretinde ve Türkçe olanı ise Müderris İsâ’ya aittir.¹⁴⁰ Divan sonunda yer alan takrîzlerden Türkçe ve manzûm olanı Zeynî-i Kâtib-zâde, Farsça ve mensûr olanı ise Müderris İbrâhim tarafından yazılmıştır.¹⁴¹ Dört takrîz de İstanbul’da kaleme alınmıştır.

Dîbâcesi bulunmayan dördüncü divanın başında, tevhîd özelliği gösteren iki kısa mesnevî vardır.¹⁴² Bu manzûmeleri tevhîd ve na’t gazelleri takip eder. 187a-187b varaklarında devrin hükümdarı III. Murâd’ın medhinde kaleme alınmış iki Farsça kaside yer alır. 188b-236a varakları arası gazeliyyât bölümüdür. Divanın 236b-246a varakları arasında yer alan hikemî ve irfânî manzumelerin biri gazel diğerleri ise mesnevidir. Divan; mukatta’ât (246b- 261a), rübâiyyât (261b-271b) ve müfredât (272a-281b) fasıllarıyla tamamlanır. Hâtîme kısmında biri tarih olmak üzere üç kıt’a ve iki nazma yer verilmiştir. Divanın cilde bitişik son yaprağında, Emîrî’nin III. Murâd’a hitâben kaleme aldığı bir arz-ı hâl manzûmesi yer almaktadır. Dördüncü divan, ikinciye nisbetle daha az Türkçe şiir ihtivâ etmektedir.

3.2. Mesneviler

Emîrî, mesnevi vâdisinde 14 eser vücuda getirmiştir. Bu eserlerden sadece dokuzu günümüze ulaşmıştır. Bu mesnevilerin en önemli hususiyeti, hikemî ve tasavvufî zeminde kaleme alınmış olmalarıdır. Bu yönüyle şair, tasavvufî geleneğin muakkiplerindedir. Emîrî, mesnevilerini tercüme ya da başka bir eserden ilhâm ile vücuda getirmiştir. Fakat tercüme nitelikli de olsa bu mesnevilerde bir hayli Farsça manzume ve bölümler de

140 Emîrî, *Dîvân*, Millî Kütüphane, no:Yz A 85, vr. 1a-1b.

141 Emîrî, *Dîvân*, vr. 113b.

142 Divânın münderecât ve muhtevâ değerlendirmesinde, kâmil olması itibarıyla Fatih Kütüphanesi nüshası esas alınmıştır.

bulunmaktadır. Kanaatimizce bu durum şairin Farsça yazma itiyâdından neşet etmektedir.

3.2.1. *Mergûbu'l-Kulûb* [Tercümesi]¹⁴³

Şems-i Tebrîzî'ye atfedilen *Mergûbu'l-Kulûb* adlı eserin tercümesi, Emîrî'nin ilk mesnevi tecrübelerinden olmalıdır. Hangi tarihte tercüme edildiğine dair kayıt bulunmayan mesnevi, şairin ikinci ve dördüncü divanlarını da hâvî olan Fatih Kütüphanesi, 3780 numaralı yazmanın 1b-7a varakları arasında yer almaktadır. Mesnevinin başında, eserin tanıtımı mahiyetinde kısa mensûr takdîm vardır. Burada hulâsaten, *Mergûbu'l-Kulûb*'un Şems-i Tebrîzî tarafından tasavvuf yolunun sâliklerine rehber olarak kaleme alındığı dile getirilir. Bu takdîm bölümü, eserin Farsça asıl metninde de bazı küçük farklılıklarla bulunmaktadır.

Mergûbu'l-Kulûb adlı mesnevinin Şems-i Tebrîzî'ye aidiyeti hayli şüphelidir. Tarihî kaynaklarda, meşhûr sufînin böyle bir mesnevi kaleme aldığına dair hiçbir kayda rastlanmamaktadır. Tebrîzî'nin *Makâlât*'ını neşre hazırlayan Muhammed Ali Muvahhid, Şems'e atfedilen *Pend-nâme* ve *Mergûbu'l-Kulûb* adlı eserlerin kesinlikle ona ait olamayacağını söyler.¹⁴⁴ Bedüzzamân Fûrûzanfer de aynı kanaatleri paylaşmaktadır.¹⁴⁵

Mergûbu'l-Kulûb'un yazma nüshalarının çoğu, Pakistan ve Bengal bölgelerinde istinsah edilmiştir. Osmanlı sahasında ise on kadar yazması mevcuttur. Fakat bu yazmaların çoğu geç dönem istinsahıdır. *Mergûbu'l-Kulûb*, 757/1355 tarihli Paris nüshası esas alınarak İran'da neşredilmiştir.¹⁴⁶ Bu eserin ilk neşri ise Hint sahası şairlerinden Nimethan Ali'ye aittir.¹⁴⁷ *Mergûbu'l-Kulûb*'u neşre hazırlayanlar, yazma nüshalarının Hint coğrafyasında yoğunlaşmasından hareketle bu eserin İsmâiliyye mezhebinin ileri gelenlerinden, sufi hüviyetiyle şöhret bulan Şems-i Multânî'ye ait olabileceği ihtimali üzerinde dururlar.¹⁴⁸ Fakat bu karîneler, *Mergûbu'l-Kulûb*'un Şems-i Multânî'ye ait olduğu iddiası için hayli zayıftır.

150 beyitten müteşekkil olan *Mergûbu'l-Kulûb*, tasavvufî zemînde kaleme alınmış didaktik bir eserdir. *Pendnâme* türüne dâhil edilebilecek mesnevi, sonda yer alan

143 Bu mesnevi kısa bir süre evvel tarafımızdan neşredilmiştir. Bkz. İsa Akpınar, "XVI. Asır Şairlerinden Emîrî'nin *Mergûbu'l-Kulûb* Tercümesi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 89, Mart 2019, s. 147-168.

144 Şemseddin Muhammed Tebrîzî, *Makâlât-i Şems-i Tebrîz*, haz. Muhammed Ali Muvahhid, kontr. Ali Rızâ Haydârî, *İntişârât-i Hârezmî*, Tahrân 1369, s. 57.

145 Bedüzzemân Furûzânfer, *Mevlânâ Celâlüddîn Muhammed-i Mevlevî*, (3. Baskı), *İntişârât-i Muîn*, Tahrân, 1387, s. 141.

146 Gulâm-Rızâ Dâdhâh, Simâ Yâr-Ahmedî, "Şemseddin Tebrîzî-i Multânî: *Mergûbu'l-Kulûb*", *İtilâât-i Hikmet u Ma'rifet*, S. 8, 1386, ss. 50-55.

147 Gulâm-Rızâ Dâdhâh, Simâ Yâr-Ahmedî, "Şemseddin Tebrîzî-i Multânî: *Mergûbu'l-Kulûb*", s. 50.

148 Gulâm-Rızâ Dâdhâh, Simâ Yâr-Ahmedî, "Şemseddin Tebrîzî-i Multânî: *Mergûbu'l-Kulûb*", s. 50-51.

münacat manzumesi hariç *meîâ'ilün meîâ'ilün fe'ülün* veznindedir. Eser; mukaddime, on fasıl ve hâtimeden oluşmaktadır. Mesnevideki fasıllar sırasıyla şunlardır: Tevbe, sıfat-ı vücûd, vuzû', terk-i dünyâ, tecrîd u tefrîd, ma'rifet, aşk u muhabbet, âşık u ma'sûk, fenâ u bekâ, sefer ü ikâmet. Eserde, ilgili beyitleri teyit mâhiyetinde ayet ve hadisler de yer almaktadır. Osmanlı sahası *Mergûbu'l-Kulûb* yazmalarında, umumiyetle manzum bölüm bulunmaktadır. Emîrî de kuvvetle muhtemelen sadece nazım bölümü bulunan bir nüshayı tercümesine esas almıştır.

Emîrî'nin *Mergûbu'l-Kulûb* tercümesi ise 187 beyitten müteşekkildir. Şâir, asıl metindekinden farklı olarak *fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün* veznini tercih etmiştir. Eser, 25 beyitlik mukaddime ile başlar. Hamdele ve salvele ile başlayan mukaddime, sebab-i telîf ile âlemlerin tasnîfi bahsiyle nihâyete erer. Devamında asıl konunun ele alındığı bölüme geçilir. Eserdeki fasıl başlıkları ve beyit aralıkları şu şekildedir: Tevbe (26-35), Zât u Sıfât (36-59), Vuzû (60-85), Terk-i Dünyâ (86-115), Tecrîd ü Tefrîd (116-131), Ma'rifet (132-143), Âşık (144-149), Fenâ (150-158), Fevâid-i Sefer (157-167). Emîrî kaynak metindeki yedinci faslı atlamış fakat fasılların numaralandırılmasına sâdik kalmıştır. Başlık bulunmamakla beraber, 168-179 beyitleri arası hâtimedir. Hâtimenin son altı beyti Farsçadır. Emîrî, *meîâ'ilün meîâ'ilün fe'ülün* vezninde kaleme aldığı sekiz beyitlik dua manzumesiyle eserini hitâma erdirir. Emîrî *Mergûbu'l-Kulûb* tercümesinde asıl metne önemli ölçüde sâdik kalmıştır.

3.2.2. *Heft Vâdî*¹⁴⁹

Emîrî'nin bir diğer kısa mesnevisi olan *Heft Vâdî*'nin bilinen tek nüshası, Fatih Kütüphanesi 3780 numaralı yazmanın 7b-13a varakları arasındadır. Mesnevi, “der-beyân-ı *Heft Vâdî* der-Nakl-i Mevlânâ Celâleddîn er-Rûmî *kuddise sirruhu*” takdîmiyle sunulmuştur. Eserin ismi *Heft Vâdî* olmakla birlikte mesnevide müstakillen yedi tavir ve insan-ı kâmil bahislerini konu alan bölümler de vardır. Bu yönüyle Emîrî'nin mesnevisi, mevzu itibarıyla bir bütünlüğe sahip olmakla birlikte yekpâre bir eser değildir. Şâir bu eserini Mevlânâ'dan nakil yoluyla vücûda getirdiğini söylemektedir. Fakat Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin *Heft Vâdî* adlı bir mesnevisi bulunmadığı gibi bu esere mevzû teşkîl edecek şekilde, bu bahsi ele aldığı herhangi bir metni de yoktur.

Hâkikat yolu sâliklerinin aşacağı merhaleleri temsil eden “heft vâdî” mefhum ve mecâzı, tasavvuf literatürüne Ferîdüddîn-i Attâr'dan tarafından kazandırılmıştır. Sufî şâirin *Mantuku'l-Tayr*'ında bahsettiği yedi vâdi, tasavvuf geleneğinde büyük bir akis uyandırmış ve geniş bir literatürün oluşmasına zemin hazırlamıştır.¹⁵⁰ Farsça şiiir yazan ve kendisini bu lisanda eser veren üstadların muakkibi olarak gören şairin; *Heft Vâdî*'yi

¹⁴⁹ Bu mesnevi tarafımızdan hazırlanmış olup yayım safhasındadır.

¹⁵⁰ Bkz. Attâr-i Nişâbüri, *Mantuku'l-Tayr*, haz. Muhammed Rızâ Şefî'i Kedkenî, İntişârât-i Suhân, Tahrân 1384.

Mevlânâ Celâleddîn'den nakille yazdığını söylemesi düşündürücüdür. Kanaatimizce Emîrî; *Mantuku't-Tayr*'ın sadece "Heft Vâdî" bölümünün, Mevlânâ'ya atıfla istinsah edildiği bir risale ya da mecmuadaki metnini esas almıştır. Metnin kaynağını tahkik etmediği için de *Heft Vâdî*'yi Celâleddîn-i Rûmî'den nakille kaleme aldığı ifade etmiştir.

184 beyitten müteşekkil olan bu mesnevîde, sonda yer alan münâcât bölümü hâriç aruzun *fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün* kalıbı kullanılmıştır. Münâcât manzûmesinde ise *fe'ülün fe'ülün fe'ülün fe'ül* veznini tercih etmiştir. Bu eser, üç bölümde değerlendirilebilir: Heft Vâdî, Heft Tavr ve İnsân-ı Kâmil. Eserin Heft Vâdî bölümü, 94 beyitten oluşmaktadır. Besmele ve hamdele ifadelerinin yer almadığı mukaddimede, yedi vâdînin esrârının Mevlânâ tarafından beyan edildiği dile getirilir. Sonrasında ise sırasıyla yedi vâdî müstakil başlıklar altında ele alınır: Taleb-i maksûd, aşk, ma'rifet, istiğnâ, tevhd, hayret ve *fenâ fi'llâh*. Attâr *Mantuku't-Tayr*'ında heft vâdîyi, temsîl ve hikâyelerle zengileştirilerek şerh etmiştir.¹⁵¹ Emîrî ise vâdîlerin açıklama bölümlerini muhtasar sûrette ve çoğu kez meâlen çevirmiştir. Ayrıca yedinci vâdî olan "fakr u fenâ"yı "fenâ fi'llâh"a tebdil etmiştir.

Bu eserin 95-138 beyitleri arası *Heft Tavr*'dır. Heft Tavr, üç başlık altında sunulmuştur: Mukaddime, Heft Tavr ve Hulâsa-i Sühan. Mukaddime ve Heft Tavr bölümleri Farsça, Hulâsa-i Sühan ise Türkçedir. Emîrî, yedi vâdîyi açıkladıktan sonra, sâliklerin seyirlerindeki makamları da zikretmemiz gerekir, diyerek söze başlar. Heft Tavr başlığı altında ise kısaca makâmı açıklar. Bu makamlar sırasıyla şöyledir: Nûr-ı İslâm, Kalb, Aşk-ı Cânân, Ru'yetullâh, Habbetü'l-Kalb, Suveydâ ve Behcetü'l-Kalb. *Hulâsa-i sühan* bölümünde ise nasihatâmiz bir üslupla hakikat yolunun sırlarından bahseder. Emîrî bu bölümde tekrar, anlattıklarının kendisine ait olmayıp Mevlânâ'dan nakil olduğunu ifade eder. Heft Tavr'ı, kâmil ve âzâd insanın vasıflarının anlatıldığı bölümler takip eder. 139-169 beyitleri arasındaki bu iki bölüm, Türkçedir. Emîrî eserini, 15 beyitlik Farsça münâcât ile hitâma erdirir.

3.2.3. Mahzen-i Râz¹⁵²

Emîrî'nin *Mahzen-i Râz* mesnevisi Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Kitaplığı, Ağâh Sırrı Levend Koleksiyonunda 415 numaradadır. Emîrî bu mesnevisini *Râz-nâme*, *Esrâr-nâme*, *Mahzeni'r-Râz* şeklinde de zikretmektedir. Emîrî'nin *Mahzen-i Râz* mesnevisi, aynı koleksiyonda 416 numara ile mukayyet *Sohbet-nâme* ile birlikte ciltlenmiştir. Yazmanın cildi; deri, bordo rengi ve şemselidir. Tamamı 61 varak olan yazmanın zahriye varağı kopmuş, yerine âdi kağıt konularak cilde yapıştırılmıştır. *Mahzen-i Râz*, 1b-26a varakları arasındadır. Nesih hatla kaleme alınan nüsha, harekelidir. Her sayfada, çift sütun hâlinde 17 satır vardır. Sayfa kenarlarına ve başlıklara, altın yaldızla

¹⁵¹ Attâr-i Nişâbüri, *Mantuku't-Tayr*, s. 380-417.

¹⁵² Bu mesnevî, tarafımızdan kitap hâlinde neşre hazırlanmış olup yayımlanma safhasındadır.

çetvel çekilmiştir. Eserin serlevhası, çiçek motifleriyle müzehheptir. Fakat eser adı bulunması gereken kısım boş bırakılmıştır. Siyah mürekkeple mahtût eserin başlıklarında, altın yıldız kullanılmıştır. Yazmanın bütün yapraklarının (b) yüzünde reddâde vardır. Ayrıca sonradan kurşun kalemlle, yeni rakamlarla sayfalar numaralandırılmıştır.

Emîrî *Mahzen-i Râz*'ını 997/1578 yılında tamamlamıştır. Eserin sonunda *târîh-i nüsha* başlığı altında, mesnevisinin tamamlanmasına şu tarihi düşmüştür: “*Zî hâtif hâstem târîh-i itmâm / Çe târîh-i nikû in Mahzeni'r-Râz*”¹⁵³ Bu beyitteki “*in Mahzeni'r-Râz*” ibaresi, eserin tamamlandığı tarihe işaret etmektedir. *Mahzen-i Râz* 800 beyitten müteşekkildir. Mesnevi, aruzun *me'â'ilün me'â'ilün fe'ülün* kalıbı ile kaleme alınmıştır. Türkçe kaleme alınan bu mesnevinin bölüm başlarındaki girizgâh ve sonlarındaki dua mahiyetindeki birkaç beyit umumiyetle Farsçadır. Emîrî'nin diğer mesnevilerine nazaran mesnevideki Farsça beyitlerin nisbeti, Türkçeye göre oldukça düşüktür. Ayrıca eserdeki başlıkların tamamı Farsçadır.

Mahzen-i Râz; mukaddime (manzumeleri), on makâle ve hâtimedden müteşekkildir. Her makâlede -birkaç istisna hâriç- konun işlendiği asıl bölüm, “tenbîh-i sühan”, “hikâyet”, “maksûd-ı temâmî-i sühan / maksûd-ı sühan” bölümleri vardır. Emîrî mesnevisine, Allah'ın müteâlliği vasfında kaleme aldığı 14 beyitlik tevhit ile başlar. Bu manzumeyi, 16 beyitlik peygamber na'ı takip eder. *Du'â-i Pâdişâh-ı İslâm* başlığı altında, dönemin padişahı III. Murâd hakkında, medhiye ve duadan mürekkep manzume yer alır. *Mahzen-i Râz*'ın 48-63 beyitleri arasında, söz söylemenin vasfı ve fazileti hakkında bölüme yer verilmiştir. Mukaddime manzumeleri tamamlandıktan sonra asıl bölüme geçilir. *Mahzen-i Râz*'ı oluşturan on makale, sırasıyla şöyledir: Zât-ı Bârî Subhânehu Te'âlâ, der-ma'rifet-i sıfât-ı Te'âlâ ve Tekaddes, der-ma'rifet-i esmâ-i Te'âlâ, der-ma'rifet-i ef'âl, der-ma'rifet-i 'ilm, der-ma'rifet-i insân, der-ahlâk, der-ahvâl-i insân, der-makâmât-ı insân, der-ma'rifet-i insân.

Mahzen-i Râz'ın altıncı ve onuncu makaleleri, aynı ismi taşımaktadır. Bu durum, müellifin dalgınlığı ya da müstensihin ihmâlinden kaynaklanmış olmalıdır. Muhtevasından hareketle onuncu makâlenin *der-fazîlet-i insân* şeklinde isimlendirilmesi mümkündür. Emîrî ele aldığı her bahsi hikâyelerle zenginleştirmiş ve bundan hangi dersleri almamız gerektiğini ayrıca belirtmiştir. Emîrî *Mahzen-i Râz*'ını, Nizâmî'nin *Mahzenü'l-Esrâr*'ından ilhâm ile vücuda getirmiştir. Nitekim *Mir'atü'l-Ebrâr*'ında, “Ben Nizâmî'den dilerdüm bes nişân / Oldı *Esrâr*-ile kalbüm şâdmân” beytiyle bu hususa işaret etmiştir.¹⁵⁴ Fakat her iki eser arasında sadece, meselelerin ele alınışı yönünden benzerlik vardır. Nizâmî'nin *Mahzenü'l-Esrâr*'ı hikemî, Emîrî'nin *Mahzen-i Râz*'ı ise tasavvufî zemînde kaleme alınmıştır.

153 Tercümesi: Tamamlama tarihini hâtiften diledim, ne güzel bir tarih olur bu *Mahzenü'r-Râz*. Bkz. Emîrî, *Mahzen-i Râz*, Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Kitaplığı, Ağâh Sırrı Levend Koleksiyonu, no: 415, vr. 26a.
154 Emîrî, *Mir'atü'l-Ebrâr*, no: 2584, vr. 41a.

3.2.4. *Sohbet-nâme* [Tercümesi]

Emîrî'nin nüshası günümüze ulaşan dördüncü mesnevîsi, *Sohbet-nâme*'dir. Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Kitaplığı, Ağâh Sırrı Levend Koleksiyonunda 416 numarada kayıtlı bulunan eser, *Mahzen-i Râz*'ı da hâvî olan yazmanın 27b-61a varakları arasındadır. Bu mesnevi, Sibel Üst tarafından makale hâlinde neşredilmiştir.¹⁵⁵ 999/1591 yılının baharında tamamlanan bu mesnevisine şair, “Bu vârid oldı itmâmına târîh / Bu *Sohbet-nâmedür* sâhib-dilân” beytiyle tarih düşmüştür.¹⁵⁶ Emîrî'nin bu eseri, İmâd Fakîh-i Kirmânî'nin aynı adı taşıyan mesnevisinin ilâveli tercümesidir.¹⁵⁷ Şair, eserinde kaynak metne işaret etmemiştir. İmâd Fakîh'in *Sohbet-nâme*'si Türkçeye ilk kez Emîrî tarafından tercüme edilmiştir ve bu eserin bir başka çevirisi şimdilik bilinmemektedir.

Dönemin hükümdarı III. Murâd adına kaleme alınan eser, 1059 beyitten müteşekkildir ve aruzun *meḫâ'ilün meḫâ'ilün fe'ülün* kalıbıyla kaleme alınmıştır. Kaynak metnin vezni ise *fe'ülün fe'ülün fe'ülün fe'ül*'dür. *Sohbet-nâme*; dîbâce, mukaddime, on makâle ve hâtimedden oluşmaktadır. Emîrî eserine, iki kıtayı muhtevî kısa bir dîbâce ile başlar.¹⁵⁸ Mukaddime manzumeleri ise tevhîd, münâcât, tazarru, na't, medih ve sebab-i teliften oluşmaktadır.¹⁵⁹ Medih ve sebab-i telif haricindeki bölümler İmâd Fakîh'ten tercümedir.¹⁶⁰ Asıl metinde bulunan *fi'l-hasbihâl, el-mektûb, fi şikâyeti 'z-zamân, iltimâs-i Sohbet-nâme, kelime-i çend der-şerh-i hâl-i dil ü 'aşk* bölümleri tercüme edilmemiştir.¹⁶¹ *Sohbet-nâme*'yi oluşturan makaleler şunlardır:

- 1- *Der-edeb-i ehl-i hikem ü fermân* (35b-38b)
- 2- *Der-edeb-i ehl-i tarîkat* (39a-41a)
- 3- *Der-edeb-i sohbet-i ehl-i 'ilmân* (41a-43b)
- 4- *Der-edeb-i ehl-i dünyâ* (43b-45b)
- 5- *Der-edeb-i fakîrân* (45b-48a)
- 6- *Der-edeb-i müsâfir* (48a-51a)
- 7- *Der-edeb-i ehl-i fütüvvet* (51a-53a)
- 8- *Der-edeb-i ehl-i 'aşk* (53a-55a)
- 9- *Der-edeb-i hûb-rûyân* (55a-57a)
- 10- *Der-edeb-i mutribân* (57b-59b)

Emîrî, İmâd Fakîh'ten farklı olarak her makâlede Farsça bir gazele ve “bakiyye-i sühan”

¹⁵⁵ Sibel Üst, “Emîrî ve *Sohbet-Nâmesi*”, *Turkish Studies*, S. 2/4, Ankara 2007, s. 938-1014. Sibel Üst'ün bu makalesi, şairin biyografisi ve eseri hakkındaki değerlendirmeler ile metnin okunması yönünden hatâlarla malûldür. Bu sebeple, eserle ilgili değerlendirmelerimizde yazma nüsha esas alınmıştır.

¹⁵⁶ Emîrî, *Sohbet-nâme*, Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Kitaplığı, Ağâh Sırrı Levend Koleksiyonu, no: 416, vr. 60a.

¹⁵⁷ Bkz. Hâce İmâduddîn Ali Fakîh-i Kirmânî, *Penç Genc*, haz. Ruknuddîn Humâyûn-Ferrûh, İntişârât-i Dânişgâh-i Millî İrân, Tahrân 1356, 94-148.

¹⁵⁸ Emîrî, *Sohbet-nâme*, vr. 27b-28a.

¹⁵⁹ Emîrî, *Sohbet-nâme*, vr. 28b-33a.

¹⁶⁰ Bkz. Hâce İmâduddîn Ali Fakîh-i Kirmânî, *Penç Genc*, s. 94-97.

¹⁶¹ Bkz. Bkz. Hâce İmâduddîn Ali Fakîh-i Kirmânî, *Penç Genc*, s. 101-110.

başlıklı bölüme yer vermiştir.¹⁶² Şâir bu bölümlerde, ilgili bahiste anlatılan hikâye etrafında, açıklama ve nasihatlerde bulunur. Emîrî; münâcât, tarih ve hâtîme bölümleriyle eserini tamamlar. Didaktik mâhiyetteki bu eserin takrîben beşte biri Farsçadır. Sohbet usûl ve adâbının anlatıldığı bu eser, nasihat-nâme özellikleri göstermektedir. Cemiyetin farklı sınıf ve zümreleriyle sohbet ederken dikkat edilecek hususların anlatıldığı bu eseri, siyaset-nâme geleneği içinde şekillenen âdâb-nâmelere dâhil etmek de mümkündür.

3.2.5. *Ahlâk-ı Kâmilîn*¹⁶³

Emîrî'nin tercüme yoluyla vücûda getirdiği bir diğer eseri *Ahlâk-ı Kâmilîn*'dir. Bu eser, Uppsala Üniversitesi Kütüphanesi'nde O Vet. 63 numarada kayıtlı mecmuada yer almaktadır.¹⁶⁴ Şâirin *Bostan* tercümesi ve *Sıfatu'l-Âşıkîn*'i de bu mecmuadadır. *Ahlâk-ı Kâmilîn*, 290 varaktan müteşekkil olan bu mecmuanın 176b-231a varakları arasındadır. Emîrî'nin bu eseri, Hâcû-yı Kirmânî'nin *Kemâl-nâme* adlı mesnevisinden serbest ve ilaveli bir tercümedir.¹⁶⁵ *Ahlâk-ı Kâmilîn* 1681, kaynak metin olan *Kemâl-nâme* ise 1884 beyittir. *Ahlâk-ı Kâmilîn*'in takrîben yarısı Farsçadır. Mesnevi, *Kemâl-nâme*'nin vezni olan *fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün* kalıbı ile kaleme alınmıştır.

Emîrî mesnevisine, “Çonîn âmed be-dil ilhâm-i târîh / Safây-i cân ki bûd ahlâk-i nîkû” beytini tarih düşmüştür. Beytin altına ise rakamla 1000/1591 yazılmıştır.¹⁶⁶ Fakat bu tarih mısrasının ebced değeri, 1090'a tekabül etmektedir. Bu türden ebced hatalarına şairin diğer eserlerinde de tesadüf edilmektedir. Emîrî *Ahlâk-ı Kâmilîn* adlı mesnevisinin sebep-i telif bölümünde, eserine başladığı sırada kış (zemistân) mevsiminin eriştiğini söyler. Bu durumda Emîrî, 1000 yılının Rebûlevvel ayında (Aralık 1591) eserini yazmaya başlamış olmalıdır.¹⁶⁷

Emîrî eserine; Farsça ve Türkçe mülemmâ, nesir ve nazım karışık bir dibâce ile başlar. Dibâceyi tevhiid, münâcât, na't ve sebep-i teliften oluşan mukaddime manzumeleri takip eder. Her bölümün sonunda birer gazele de yer verilmiştir.¹⁶⁸ Hâcû'nun *Kemâl-nâme*'sinde yer alan Ebî İshak İbrâhîm Kâzerûni medhi ve hakikî maksûda ulaşımda seyr ü sülûkun sırlarının anlatıldığı bölüm, *Ahlâk-ı Kâmilîn*'de bulunmaz.¹⁶⁹ Devamında,

162 İmad Fakih sadece onuncu makalede bir gazele yer vermiştir. Bkz. Hâce İmâduddîn Ali Fakih-i Kirmânî, *Penç Genc*, s.145-6.

163 Bu eser, Dr. Taner Gök tarafından neşre hazırlanmaktadır.

164 Ali Muhaddis, *Catalogue of the Persian Manuscripts in Uppsala University Library*, ACTA Bibliothecae R. Universitatis Upsaliensis, Uppsala Universitet, Sweden 2013, s.10.

165 Bkz. Hâcû-yı Kirmânî, *Hamse*, haz. Sa'îd Niyâz Kirmânî, Dânişgâh-i Şehîd Bâhuner Kirmânî, Dânişkede-i Edebiyât u Ulûm-i İnsânî, Çâphâne-i Nefs-i Cihân, Kirmân 1370, s. 101-198.

166 Tercümesi: Gönle, tarih ilhamı şöyle geldi: Cânın safası güzel ahlak idi. Bkz. Emîrî, *Ahlâk-ı Kâmilîn*, Uppsala Üniversitesi Kütüphanesi, no: O Vet. 63, vr. 228a.

167 Emîrî, *Ahlâk-ı Kâmilîn*, vr. 177a.

168 *Ahlâk-ı Kâmilîn*'de toplam 22 Farsça gazele vardır.

169 Kemal, 108-113.

hakikat yolculuğunun sırlarını öğrenmek üzere; tasavvuf sâlikinin su, toprak, hava ve ateş ile muhaveresine geçilir. Sekiz başlık altında gerçekleşen bu muhavereye, Emîrî de mesnevisinde yer vermiştir. Bu bölümler tamamlandıktan sonra kitabın asıl fasıllarına geçilir.

Ahlâk-ı Kâmilîn, *Kemâl-nâme* gibi 12 bâbdan oluşur. Her bâbda evvelâ konunun şerhedildiği bölüm yer alır. Daha sonra mevzûya muvâfık bir hikâye nakledir. “Hâsıl-ı ma'nî vü masdûka-i suhan” başlığı altında ise hikâyeden murâdın ne olduğu ortaya konur. *Ahlâk-ı Kâmilîn*'de bu son bölüm, “hâsıl-ı suhan”, “hâsıl-ı ma'nâ” ya da “masdûka-i suhan” başlığıyla sunulmuştur. Emîrî kaynak metinden farklı olarak her bölümde bir gazele yer verir. Bazı bölümlerde ise münâcât ve nushiyye muhtevalı kısa mesnevi bölümleri de bulunmaktadır. *Ahlâk-ı Kâmilîn*'i oluşturan 12 bâb şunlardır:

1- *Sayd-i dilhâ* (Gönüllerin avlanması)

2- *Mutî' bûden u hod-râ 'âciz dânisten*¹⁷⁰ (İtâatkâr olup kendini âciz bilmek)

3- *Terk-i ta'alluk-i gayrî u sâfî kerden-i mir'ât-i dil*¹⁷¹ (Mâsivâyla alâkayı terk etmek ve gönül aynasını saflaştırmak)

4- *Der-fezâyil-i edeb u şart-i ân ri'âyet kerden* (Edebin faziletleri ve onun şartlarına riayet etmek hakkında)

5- *Der-fevâyyid-i hâmuşî u fezâ'il-i ân* (Sükûtun fayda ve faziletleri hakkında)

6- *Der-bî-vefâyi-i rûzgâr u hazer kerden ez-û* (Zamanın vefasızlığı ve ondan sakınmak hakkında)

7- *Der-irtihâl u hâl-i guzeştegân u hikem ber-avâkıb âmed*¹⁷² (İrtihâl, geçip gidenlerin hâli ve âkıbetin hikmetleri hakkında)

8- *Der-i'tibâr-i asâlet u izhâr-i ânçe der-cibillet-i û* (Asillğin itibarı ve insanlarda alâmetlerinin zuhûru hakkında)

9- *Der-beyân-i hâl-i aktâb u mukarrebân-i hazret-i rubûbiyyet* (Sufilerin kutublarının hâlinin beyanı ve rübûbiyet makamının mukarrepleri)

10- *Der-hâl-i iz'ân-i sâlûsân*¹⁷³ (Riyâkârların izânlarının durumu hakkında)

11- *Hâl-i şeyhân-i âsitâne-dâr*¹⁷⁴ (Post sahibi şeyhlerin hâli)

170 *Kemâl-nâme*'de “âciz” yerine “âsî” kelimesi yer almaktadır ki manaya muvâfık olanı da budur. Bkz. Hâcû-yi Kirmânî, *Hamse*, s. 135.

171 Bu başlık *Kemâl-nâme*'de oldukça farklıdır: *Der-terk-i hestî u ez-câm-i vera'-i mestî kerden* (varlığı terketmek ve vera' kadehinden mest olmak hakkında). Bkz. Bkz. Hâcû-yi Kirmânî, *Hamse*, s. 139.

172 *Kemâl-nâme*'de “avâkıb âmed” ibaresi “avâkıb-i umûr” şeklindedir ki bu hâli manâ yönünden daha doğrudur. Bkz. Hâcû-yi Kirmânî, *Hamse*, s. 157.

173 *Kemâl-nâme*'de bu bâb, *der-zerrekân-i mutasavvif u sâlûsân-ı mutasallif* (şarlatan riyâkârlar ve mutasavvif hilebâzlar hakkında) başlığını taşımaktadır. Bkz. Hâcû-yi Kirmânî, *Hamse*, s. 171.

174 *Kemâl-nâme*'de bu bâb, *der-sıfat-i şeyhân-i merdum-âzâr u şühân-i âsitâne-dâr* (insanları inciten şeyhlerin

12- *Der-'afv u igmâz-i 'ayn der-hatây* (Kusurları görmezden gelme ve af hakkında)

Bâblar tamamlandıktan sonra Emîrî, *medh-i şeyh* başlığı altında Hâcû-yı Kirmânî'nin medhinde bulunur ve sözün faziletleri bahsine temas eder.¹⁷⁵ *Kemâl-nâme*'de ise Cemâlüddîn Ebû İshak Mahmûd hakkında uzunca bir medhiye vardır.¹⁷⁶ Hâcû-yı Kirmânî'nin kendi oğlu Mucirüddîn Ali'ye hitapla kaleme aldığı nushiyye, Emîrî'de gençlere ve dostlara şeklinde takdîm edilir.¹⁷⁷ *Ahlâk-ı Kâmilîn, târîh-i kitâb ve hâtîme-i kitâb der-hasb-i hâl* bölümleriyle nihâyete erer. *Kemâl-nâme* ise yaşanan zamanın zemmi ve hatime manzumesiyle son bulur.

Pend-nâme geleneğinin mahsûlü olan Hâcû-yı Kirmânî'nin *Kemâl-nâme*'si ilk kez Emîrî tarafından Türkçeye tercüme olunmuştur. Bu yönüyle ilk olan *Ahlâk-ı Kâmilîn*, tercüme niteliği taşımakla birlikte Farsçanın bu denli yoğun kullanıldığı nâdir eserlerden olarak kayıtlara geçmektedir. Emîrî, konunun şerh edildiği bölümleri kaynak metne göre daha kısa tutmuştur. Yine bu bölümlerde, asıl metinde yer alan ifadeleri kısmî değişikliklerle Farsça olarak yeniden ifade etmiştir. Bu durum kanaatimizce, şairin Farsça yazma alışkanlığından kaynaklanmaktadır.

3.2.6. *Sifâtu'l-Âşîkîn* [Tercümesi]¹⁷⁸

Bu mesnevi, Upsala Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki O Vet. 63 numaralı yazmanın 235b-290b varakları arasında bulunmaktadır. *Ahlâk-ı Kâmilîn*'den kısa bir süre sonra kaleme alınmaya başlanan *Sifâtu'l-Âşîkîn*, aynı yılın Nevruz gününde tamamlanmıştır.¹⁷⁹ Buna göre de eserin tamamlanma tarihi 7 Cemâziyelâhir 1000/21 Mart 1592'dir. Hilâlî-i Çağatayî'nin aynı adı taşıyan eserinden tercüme yoluyla vücuda getirilen eser, 1799 beyitten oluşmaktadır.¹⁸⁰ Bu mesnevinin takriben dörtte biri Farsçadır. Emîrî tercümesinde, kaynak metnin vezni olan *mefâ'ülün mefâ'ülün fe'ülün* kalıbını muhafaza etmiştir. *Sifâtu'l-Âşîkîn*, 20 bâbdan oluşmaktadır. Her bâbda, mevzuya uygun bir hikaye ve gazele yer verilmiştir. Âşığın hâl, tavır ve vasıflarının şerhedildiği *Sifâtu'l-Âşîkîn*, tasavvufî nitelikli bir eserdir.

vasıfları ve âsitane şuhları) Bkz. Hâcû-yı Kirmânî, *Hamse*, s. 177.

175 Emîrî, *Ahlâk-ı Kâmilîn*, vr. 225a-225b.

176 Hâcû-yı Kirmânî, *Hamse*, s. 187-190.

177 Hâcû-yı Kirmânî, *Hamse*, s. 190-193; Emîrî, *Ahlâk-ı Kâmilîn*, vr. 226a-228a.

178 Bu mesnevi kısa bir süre önce yayımlandığı için eser hakkındaki değerlendirmeler kısa tutulmuştur. Bkz. İsmail Güleç, Güler Doğan Averbek ve Turgay Şafak (haz.), *Gönül Erlerinin Vasıfları: Emîrî'nin Sifâtu'l-Âşîkîn Tercümesi*, Büyüyen Ay, İstanbul 2019.

179 Emîrî, *Sifâtu'l-Âşîkîn*, Uppsala Üniversitesi Kütüphanesi, no: O Vet. 63, vr. 286a.

180 İsmail Güleç, Güler Doğan Averbek, "Gölgede Kalmış Bir Şairin Bilinmeyen Üç Tercümesi", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, S. 18, 2018, s. 259.

3.2.7. *Bostân* [Tercümesi]

Emîrî'nin Upsala Üniversitesi Kütüphanesi, O Vet. 63 numarada kayıtlı bulunan yazmadaki bir diğer eseri *Bostân* tercümesidir. Mecmuanın 1b-170a varakları arasında yer alan eser, Sâdî-i Şîrâzî'nin meşhûr mesnevisinin çevirisidir. Emîrî, bu tercümesini 1001/593 yılında tamamlamıştır. 5460 beyitten müteşekkil tercüme mesnevinin yaklaşık 1250 beyti Farsçadır.¹⁸¹ Sadî-i Şîrâzî'nin *Bostân*'ının Gulâm-Huseyn Yûsufî tarafından neşredilen tenkitli metni ise 4011 beyitten oluşmaktadır.¹⁸² Emîrî, kaynak metnin veznini koruyarak tercümesinde *fe'ülün fe'ülün fe'ülün fe'ül* kalıbını kullanmıştır.

Emîrî'nin *Bostân* tercümesinin mukaddimesi tevhîd, na't ve sebab-i telif bölümlerinden oluşur.¹⁸³ Tevhîd ve na't bölümlerinde birer kısa kasideye de yer verilmiştir. Kaynak metinde, tevhîd ve münâcât kasideleri yoktur. Emîrî tercümesini kimseye sunmadığı için mukaddimede medhiyye bulunmaz. Sadî'de ise Ebûbekr bin Sa'd bin Zengî ve Muhammed bin Sa'd bin Ebûbekr için kaleme alınmış iki medhiyye ve nasihatın önemine işaret eden bir hikaye vardır. Emîrî sebab-i telif bölümünde, *Bostân*'nın kıymet ve ehemmiyetinden bahsettikten sonra insanlara faydalı olacağı gayesi ve kendisinin dua ile anılması temennisi ile böyle bir tercümeğe başladığını söyler. Yine bu bölümde eserin fihristini takdîm eder.

Sadî-i Şîrâzî, *Bostân*'ını on bâba ayırmıştır. Her bâbın girişinde ilgili bahsin kısa bir şerhi yapılmış, ardından hikâye, temsîl ve tenbîhlere geçilmiştir. Tercümesinde kaynak metne bağlı kalan Emîrî, bâb sayısı ve nizâmını muhâfaza etmiştir. Fakat bâbların isimlendirmelerinde bazı değişiklikler yapmıştır. Mesela *Bostân*'ın ilk bâbı *der-'adl u tedbîr u re'y* iken Emîrî aynı bâbı *der-'adl u insâf u hüsn-i evsâf* şeklinde isimlendirmiştir. Bu yönüyle Emîrî'nin tercih ettiği başlıklar daha kapsamlıdır ve detaylara işaret etmektedir. *Bostân* tercümesinin bölümleri ve yazmadaki varak aralıkları şu şekildedir: Der-'adl u insâf u hüsn-i evsâf (7b-46b), der-ihsân be-insân (46b-69b), der-aşk-ı cüvânî vü der-sühan-ı esrâr-ı pinhânî (69b-85a), der-tevâzu' (86b-104b), der-rızâ (104b-113a), der-kanâ'at (113a-120b), der-fazîlet-i hâmûşî vü terbiyyet (121a-137a), der-şükr-i Rabbü'l-âlemîn (137a-148b), der-tevbe vü tevfiik (149a-163a), der-münâcât iltimâs-ı hâcât (163a-167b).

Sadî-i Şîrâzî'nin *Bostân*'ı, onuncu bâbın sonundaki günâhkâr sarhoşun Allah'a münâcâtını konu alan hikaye ile tamamlanır. Emîrî'nin tercümesinde ise bu hikayeden sonra hâtîme manzumeleri gelir. Emîrî *sühan-ı hasb-i hâl* bölümünde, tercümesinin gaye ve esaslarından bahseder.¹⁸⁴ Şair tercümesinde yer yer kaynak metinden iktibaslar yaptığını dile getirir. Tamamı Farsça olan '*özr-hâhî* bölümünde şair aczini beyan ile

181 Güleç, "Gölgede Kalmış Bir Şairin Bilinmeyen Üç Tercümesi", s. 256.

182 Sa'dî, *Büstân (Sa'dî-nâme)*, haz. Gulâm-Huseyn Yûsufî, ed. Mehdi Muhakkık, İntişârât-i Müessesesi-i Mütâlaât-i İslâmî, Dânişgâh-i McGill Şube-i Tahrân, Tahrân 1359, s. 254.

183 Emîrî, *Bostân*, vr. 1b-6a.

184 Emîrî, *Bostân*, vr. 164b-165a.

Allah'a yakarıшта bulunur.¹⁸⁵ *Târîh* bölümünde Emîrî, eserinin tamamlanmasına “*Zî-hâtîf ân çonîn uftâd târîh / Çe pend âyed belî in Bûstânes*” beytini tarih olarak düşer.¹⁸⁶ Bu mısranın ebced değeri olan 1001/1592, mısranın altına rakamla yazılmıştır. *Bostân* tercümesi, *der-medh-i Şeyh Sa'dî u du'â-i ân ve iltimâs-i du'â* bölümleriyle tamamlanır.¹⁸⁷

Bostân tercümesinin sonunda, farklı isimler tarafından kaleme alınmış beş takrîz ve şairin eseri hakkındaki takdîm metni yer alır. Takrîzlerden ilki, Bolu şehriden Abdurrahman'ın Arapça olarak yazdığı takrîzdir.¹⁸⁸ Emîr Mehmed tarafından kaleme alınan ikinci takrîz ise Farsçadır.¹⁸⁹ Takrîz sahibi, *Bostân*'ın 655/1257 yılında, iki bayram arasında Sadî-i Şirâzî tarafından vücuda getirildiğini; 340 yıl sonra da Emîrî tarafından yine iki bayram arasında tercüme edildiğini söyler. Emîr Mehmed'in “340 yıl sonra” ifadesi, tercümenin tamamlanma tarihine muvâfık değildir. Fakat iki bayram arasında tamamlandığı ifadesi, tercümenin 1593 yılının Temmuz-Eylül ayları arasında kaleme aldığına işaret etmektedir. Eser için kaleme alınan üçüncü takrîz Arapça olup Yıldırım Han Câmîi'nde vaizlik yapan Şeyhzâde Mehmed'indir. Dördüncü takrîz, Seyyid Mehmed ibn Seyyid Abdullâh ibn Seyyid Bâlî tarafından manzum ve mensur karışık Farça bir takrîzdir.¹⁹⁰ Bu takrîzin imza yerinde, “Şevvâl 1001” tarih kaydı bulunmaktadır. Buradan hareketle - Emîr Mehmed'in takrîzi de göz önünde bulundurularak- *Bostân* tercümesinin 1593 yılının Temmuz ayında tamamlandığı sonucuna ulaşılmaktadır. Son takrîz metni, Halvetî meşâyihinden Bolulu Abdulgaffâr ibn Şeyh Muslihiddîn tarafından kaleme alınmıştır.¹⁹¹ Bu takrîz de manzum ve mensur olup Farsçadır. Dördüncü metin olarak yer alan takdîm Emîrî'nin kaleminden çıkmış olup manzûm ve müseccâ mensûr bir metindir.¹⁹²

3.2.8. *Gülşen-i Ebrâr* [Tercümesi]

Emîrî'nin son kalem mahsûllerinden olan *Gülşen-i Ebrâr*, Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde 2584 numarada kayıtlı bulunan yazmanın 1b-33a varakları arasında yer almaktadır.¹⁹³ III. Osmân'ın mührünü taşıyan bu yazma, aynı sultan tarafından Nuruosmaniye Kütüphanesi'ne vakfedilmiştir. 77 varaktan müteşekkil olan bu yazma; nesih hatla mahtût olup kısmen harekeliidir. Sayfa kenarlı altın varakla cetvelenmiş olup çift sütun üzere 17 satırdır. Bölüm başlıkları altın varakla yazılmıştır. Çiçek motifleriyle

185 Emîrî, *Bostân*, vr. 165a-166b.

186 Tercümesi: Hâtiften tarihi söyle düştü: Onun bu *Bostân*'ı ne güzel bir nasihattir.

187 Emîrî, *Bostân*, vr. 169b-170a.

188 Emîrî, *Bostân*, vr. 171b.

189 Emîrî, *Bostân*, vr. 172a.

190 Emîrî, *Bostân*, vr. 173b.

191 Emîrî, *Bostân*, vr. 174a.

192 Emîrî, *Bostân*, vr. 173a.

193 Bu mesnevi, *Mir'atü'l-Ebrâr* ile birlikte Erol Çöm tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır. Bkz. Erol Çöm, Emîrî'nin *Gülşen-i Ebrâr* ve *Mir'atü'l-Ebrâr* Mesnevîleri (İnceleme-Metin), (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2001. YÖK tez sisteminde kayıtlı olmayan bu teze ulaşmak mümkün olmamıştır.

müzeyyen serlevhanın eser adı için ayrılan bölüm boş bırakılmıştır.

III. Mehmed'e sunulan *Gülşen-i Ebrâr*'ın tamamlanmasına Emîrî, “*Çu hâstem târîh âyed ez-kalem / Gülşen-i Ebrâr âmed nâm-i in*” beytiyle tarih düşmüştür.¹⁹⁴ Fakat tarih mısrasının ebced değeri 1001/1592-3'e karşılık gelmektedir. III. Mehmed'in Osmanlı tahtına cülûsu ise 1003/1596 yılındadır. Tarih mısrasında, yazmadaki genel imlâ kaidelerinin dışına çıkmış ve “ebrâr” ile “nâm” kelimeleri, med işareti kullanılarak “ابرآر” ve “نآم” şeklinde yazılmıştır. Şâirin “medli imlâ” ile ebced değerini 1003/1596'a çekmek istemesi ihtimâl dairesindedir. Her hâlükârda bu mesnevinin tamamlanış tarihi, 1003 yılının Cemâziyelevvel ayından sonraya aittir. Sebeb-i telif bölümünde yer alan “Çünkü yine irdi bu vakt-i şubât / Hâtıra bes geldi hemân inbisât” beyti, *Gülşen-i Ebrâr*'ın III. Mehmed'in tahta çıkışından kısa bir süre kaleme alınmış olma ihtimâlini güçlendirmektedir.¹⁹⁵

Emîrî eserinde, *Gülşen-i Ebrâr*'ının telif ya da tercüme olduğuna dair işârette bulunmamıştır. Benzer bir durum *Sohbet-nâme*'si içinde söz konusu idi. Şair bu eserini, Kâtibî-i Nişâbûrî'nin aynı adlı mesnevisinden serbest tercüme yoluyla vücuda getirmiştir.¹⁹⁶ 850 beyitten müteşekkil olan bu mesnevinin önemli bir kısmı, mukaddime manzumelerinden oluşmaktadır. Emîrî'nin tercümesi ise 663'ü Türkçe, 9'u mülemmâ, 360'ı Farsça olmak üzere 1032 beyitten müteşekkildir.¹⁹⁷ *Gülşen-i Ebrâr* aruzun *müfte'ilün müfte'ilün fâ'ilün* kalıbıyla yazılmıştır. Emîrî de tercümesinde aynı vezni tercih etmiştir.

Gülşen-i Ebrâr tasavvuf zemininde kaleme alınmış bir pend-nâmedir. Bu eserde; ilâhî aşkın sırları ve mertebelerinin yanı sıra insanın nefsinin özellikleri ve buna bağlı olarak kötü huylar şerh edilmiştir. Bahislerin temsîli sadedinde hikâyelere de yer verilmiştir. Emîrî, *Gülşen-i Ebrâr* tercümesinde önemli ölçüde kaynak metne bağlı kalmıştır. Kâtibî'nin eserinden farklı olarak şair, konunun işlendiği asıl bölümü alt başlıklara ayırmış ve kendi tasnîfine göre her bahsin sonunda bir gazele yer vermiştir.

3.2.9. *Mir'atü'l-Ebrâr*

Emîrî'nin bilinen son mesnevisi, *Mir'atü'l-Ebrâr*'dır.¹⁹⁸ Şairin bu mesneviden sonra herhangi bir eser kaleme alıp almadığı bilinmemektedir. *Mir'atü'l-Ebrâr*, Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde, 2584 numarada kayıtlı bulunan yazmanın 34b-77a

194 Tercümesi: Kalemde tarih isteyince, onun adı *Gülşen-i Ebrâr* oldu. Bkz. Emîrî, *Gülşen-i Ebrâr*, vr. 32b.

195 Emîrî, *Gülşen-i Ebrâr*, vr. 15b.

196 Bkz. Aysun Çakmak, *Kâtibî'nin Gülşen-i Ebrâr ve Mecma'u'l-Bahreyn'i*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1997, s. 1-38 (Metin bölümü).

197 Erol Çöm, “16. Yüzyıl Şairi Emîrî ve *Gülşen-i Ebrâr* Mesnevisi”, *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, S. 20, 2008, s. 52.

198 Bu mesnevi, *Gülşen-i Ebrâr* ile birlikte Erol Çöm tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır. Bkz.

193 numaralı dipnot.

varakları arasında bulunmaktadır. Bu mesnevinin tam ismi *Mir'atü'l-Ebrâr u Muhtâru'l-Ahyâr*'dir. Emîrî bu eserin tamamlanmasına, “*Hâstem târîh âyed ber-kitâb / Ez-kalem Mir'ât-i Ebrâr âmede*” beytini tarih olarak olarak düşmüştür.¹⁹⁹ Eserin de ismi olan *Mir'ât-i Ebrâr* ibaresi, eserin bitiş tarihine işaret etmektedir. Fakat *Mir'ât-i Ebrâr*'ın ebced değeri, 1045'tir. Bu mesnevi, III. Mehmed'e sunulmuştur ve IV. Murâd'ın tahtta bulunduğu 1045/1035 yılında tamamlanması imkânsızdır. Şairin vefatını ele aldığımız bölümde açıkladığımız üzere, *Mir'ât-i Ebrâr*'ın tamamlanma tarihi kuvvetle muhtemel 1005/1596-1597'tir.

Emîrî, mesnevisinin *âgâz-ı kitâb-ı Mir'atü'l-Ebrâr* bölümünde kısaca kalem mahsûllerinden bahseder. İmâd Fakîh'ten *Tarîkat-nâme*'yi, Sadî-i Şîrâzî'den *Bostan*'ı tercüme ettiğini söyler. Enverî, Kemâl [-i Hocendî], Hasan-ı Dihlevî'nin şiirlerinden beslendiğini dile getirir. Nizâmî'den nişan vermek isterdim ve bu arzumu *Esrâr* [*Mahzen-i Râz*] ile yerine getirdim, dedikten sonra *Mir'atü'l-Ebrâr*'a şu şekilde işaret eder:

Şükrü li-llâh irdi kalbe dâd-ı Hak
Aldum anlardan muhayyel çün sebak

Hak müyesser eyleye tevhîdini
Güş idem girü beyân temcîdini

Müştemeldür cümle on bâba hemân
Pend için bu nüshada oldı 'ıyân²⁰⁰

Bu ifadeler, *Mir'atü'l-Ebrâr*'ın Emîrî'nin telifi olduğu intibasını uyandırmaktadır. Diğer eserlerinden bahsederken kimlerden tercüme ettiği ya da ilham aldığı zikreden Emîrî, bu mesnevisi için tasrîhte bulunmamıştır. Şair *Mir'atü'l-Ebrâr*'ını Kâtibî-i Nişâbüri'nin *Deh Bâb*'ından serbest tercüme yoluyla vücuda getirmiştir.²⁰¹ Emîrî'nin böyle bir tavri ihtiyar etmesi düşündürücüdür.

Kâtibî'nin *Deh Bâb*'ı, klâsik edebiyatta aşk-nâme, uşşâk-nâme, tuhfetü'l-uşşâk gibi isimlerle de anılan fakat deh-nâme şekliyle yaygınlık kazanan türde kaleme alınmış bir pend-nâmedir.²⁰² Kâtibî'nin bu mesnevisi, isminden de anlaşılacağı üzere on bâbdan oluşmaktadır. 1175 beyitten müteşekkil mesnevinin konu başlıkları şu şekildedir: Aşıklıkın beyânı, sohbet usûlü, kendini beğenmişlik, izzet, iyilikseverlik, kötülükten uzaklaşma, kanaat ve dostluk, rızâ, kesretle alâkayı kesmek, mâsivayı terkeredek birliğe ulaşmak. Her bâbda konuya uygun olarak beşer hikâyeye nakledilmiştir. Mesnevi, aruzun *fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün* kalıbıyla kaleme alınmıştır.

199 Tercümesi: Kitap için tarih istedim, kalemden *Mir'at-i Ebrâr* geldi. Bkz. Emîrî, *Mir'atü'l-Ebrâr*, vr. 76b. 200 Emîrî, *Mir'atü'l-Ebrâr*, vr. 41a.

201 Mehmet Vanlıoğlu, *İran Edebiyatında Dahnâmeler ve Kâtibi'nin Dahbâb'ı*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1987, s. 1-78.

202 Bu eser daha evvel, Üsküplü Atâyî tarafından 911/1505-6'da Türkçeye nazmen tercüme olunmuştur. Bkz. Üsküplü Atâ, *Tuhfetü'l-Uşşâk*, haz. İ. Hakkı Aksoyak, Bizim Büro Basım Yayın Dağıtım, Ankara 2006.

Emîrî, Kâtîbî'nin *Deh Bâb*'ını *Mir'atü'l-Ebrâr* ismiyle tercüme etmiştir. Emîrî tercümesinde, kaynak metnini veznini muhafaza etmiştir. 1374 beyitten müteşekkil olan *Mir'atü'l-Ebrâr*'ın 325 beyti Farsça, 8 beyti ise mülemmâdır.²⁰³ Emîrî tercümesinde önemli ölçüde kaynak metne bağlı kalmıştır. Konu başlıkları ve hikâyelerde hiçbir değişikliğe gitmemiş, sadece diğer eserlerinde de gördüğümüz üzere her bâbda mevzûya muvâfık bir gazele yer vermiştir. Mukaddime ve hâtîme bölümlerinde ise kısmî ilaveler mevcuttur.

4. Edebî Kişiliği

Emîrî'nin hayatının ilk yılları hakkında, ne dönemin kaynaklarında ne de kendi eserlerinde bilgi olmadığı için yetişme şartlarından haberdar değiliz. Divan ve mesnevilerinin tasavvufî muhtevası, belli bir manevî tecrübeden geçtiğine işaret etmektedir. Fakat bu hususu somutlaştıracak karînelerden mahrûmuz. Şiirlerinde Farsçayı, Türkçe ile aynı seviyede kullanabilen şairin iyi bir eğitim aldığı tahmîn olunabilir. Bu noktada dikkate değer bir husus da Emîrî eserlerinde, Farsça şiir söyleyen birçok büyük şairin ismini zikrederken hiçbir Türk şairinden bahsetmez. Kanaatimizce bu durum, Emîrî'nin yetiştiği muhitten kaynaklanmaktadır. Babasının beylerbeyiliği sırasında Erzurum'da bulunduğunu düşündüğümüz Emîrî, bu şehrin kültürel ikliminden beslenmiş olmalıdır. Şairin doğumundan kısa bir süre evvel Osmanlı idâresine geçen Erzurum ve havalisi, Farsçanın hâkimiyetini hissettirdiği bir bölgeydi. Emîrî de böyle bir muhitte şiire alâka göstermiş ve Fars şairlerinin tesîri altında yetişmiş olmalıdır. Nitekim şâir *Sohbet-nâme*'sinde, önceleri Farça (Şarkî) şiir söylemek makbûl iken şimdilerde Türkçe (Rumî) giderek yaygınlaştı demektedir:

Kimi geysün 'arûsun Rûmî hil'at
Anunla zâhir olsun hûb-tal'at

Libâs-ı ma'nî evvel oldı Şarkî
Libâs-ı Rûmî düşdi şimdi berki²⁰⁴

Osmanlı sahası şairlerinden olmasına rağmen Emîrî, eserlerinde yaşadığı dönemin edebiyat dünyasına ait hiçbir husustan bahsetmez. Bu yönüyle Osmanlı dünyasından uzak bir bölgeden gelmiş izlenimi uyandırmaktadır. Şiirlerinde sürekli olarak Fars şiirinin üstadlarından bahseden Emîrî, kendisini onların bir muakkibi olarak görür. Nitekim *Mir'atü'l-Ebrâr*'ında; Enverî-i Ebîverdi, Hakanî-i Şîrvânî, Nizâmî, Zahîr-i Faryâbî, Molla Câmî, Selmân-ı Sâvecî, Kemâl-i Hocendî, Hasan-ı Dihlevî, Husrev-i Dihlevî

203 Sadeddin Nüzhet Ergün, "Emîrî (Mir'at-ı ebrâr sâhibi)", s. 1259; Erol Çöm, "16. Yüzyıl Şairi Emîrî'nin Mir'atü'l-Ebrâr Adlı Mesnevisi", *İSTEM: İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, C. VII, S. 13, 2009, s. 291.

204 Emîrî, *Sohbet-nâme*, vr. 31b.

gibi şairlerin isimlerini zikrederek onların açtığı vadide şiir söylediğini ve eğer o şairler bugün yaşasalardı kendisini takdir edeceklerini dile getirir.²⁰⁵ Klâsik edebiyatta bilhassa fahriyelerde bu türden ifadelere sık sık rastlanmaktadır. Kendilerini Fars şiirinin büyük şairlerine teşbîh ya da onlardan üstün olduklarına dair karşılaştırmalar, fahriyye tarzının neredeyse bir cüz'ü hâline gelmiştir. Fakat tarz ve üslûp yönüyle Emîrî'nin şiirleri ile zikrettiği şairlerin şiirleri arasında yakınlıktan bahsetmek mümkün değildir.

Emîrî'nin divanındaki gazel ve sâir nazım şekillerinde kaleme aldığı şiirlerinde, tasavvufî muhtevâ ve üslup hâkim bir unsur olarak göze çarpmaktadır. Şairin ikinci ve dördüncü divanını hâvî Fatih Kütüphanesi'ndeki 3780 numaralı yazmanın ilk sayfasına tasnîf için düşülen “*Dîvân-ı Emîrî fi't-tasavvuf*” ifadesi de bu hususa işaret etmektedir. Emîrî'nin şiirlerinde Hâfız-ı Şîrâzî, Molla Câmî ya da Kemâl-i Hocendî gibi gazel şairlerinin tesirinden bahsetmek mümkündür. Fakat Enverî-i Ebîverdî, Hakanî-i Şîrvânî, Zahîr-i Faryâbî ya da Selmân-ı Sâvecî gibi kaside şairlerinden ne sebk ne de mana yönüyle bir tesir söz konusu değildir.

Emîrî, 14 mesnevinin sahibi olarak Osmanlı sahasında mesnevi vadisinin en velut şairlerindedir. İmad Fakîh-i Kirmânî, Sadî-i Şîrâzî, Nizâmî-i Gencevî, Hacû-yı Kirmânî, Hilâlî-i Çağatayî ve Kâtibî-i Nişâbûrî'nin mesnevilerinden tercüme ve ilham yoluyla vücuda getirdiği eserler, Emîrî'yi önemli kılmaktadır. *Ahlâk-ı Kâmilîn*, *Sohbet-nâme*, *Gülşen-i Ebrâr*, *Mergûbu'l-Kulûb* ve *Sifâtü'l-Âşıkîn* mesnevileri Türkçeye ilk kez Emîrî tarafından tercüme edilmiştir. Bu yönüyle Emîrî, tercüme edebiyatının en önemli şairleri arasındadır. Tercüme tarzı ve kaynak metnin dilini kullanma cihetiyle de Emîrî'nin farklı bir yerde durmaktadır. Tercümelerinde Farsçayı yoğun olarak kullanan şair, Osmanlı tercüme geleneğinde hususî bir mevkinin sahibidir. Emîrî tercüme tarzına, *Bostân*'da şu şekilde işaret etmiştir:

Çü ma'nâya gayrı geyürdüm libâs
Düşer ba'zı yerde ola iktibâs

Hikâyetde düşdi çü gayrı hayâl
Nasîhat olupdur hemânâ makâl

Libâs-ı digerle geh oldı beyân
Yerinde düşe söz virür mi ziyân

O ta'yîb olunmaz bilür ehl-i hâl
Terâzû-yı 'akla konılır makâl²⁰⁶

205 Emîrî, *Mir'atü'l-Ebrâr*, vr. 77a.

206 Emîrî, *Bostân*, vr. 167b.

Emîrî tercümelerinde, yer yer kaynak metindeki ibareleri kısmen değiştirerek Farsça olarak yeniden ifade yolunu tutmuştur. Bazen de ibare değişikliğine gitmeksizin aynıyla beyit ya da mısraları iktibas ettiği de görülmektedir. Emîrî, eserlerinin neredeyse tamamını, ellili yaşlardan sonra ve on yıl gibi kısa bir zamanda vücuda getirmiştir. Şairin mesnevilerinde, nazım kusurlarına tesadüf edilmektedir. Bu durum yaşlılık devresinde eser vermeye başlayan Emîrî için tabii görülebilir.

Emîrî'nin eldeki eserlerinin yazmaları ya müellif hattı ya da saraya sunulmuş nüshalardır. Bu durum da bize göstermektedir ki Emîrî'nin şiirleri, edebiyat muhitlerinde tedâvüle girmemiştir. Bu nedenle de tezkire müellifleri ve mecmua musânniflerinin nazarlarından uzak kalmıştır. Dört divan ve 14 mesnevinin sahibi olarak döneminde akis bırakmamasının esrarı da burada gizlidir. Emîrî, şiirlerinin yaşadığı dönemde yayılmadığını şu beytiyle kendisi de dile getirmektedir:

Emîrî nazmı hayfâ kim cihânda münteşir olmaz
Hayâl-i fikr-i rûyunla ol efsânende kalmışdır²⁰⁷

Sonuç

Bugüne kadar, hayatı ve eserleri hakkında çok az bilginin bulunduğu Emîrî, XVI. asrın gözlerden uzak kalmış şairidir. Anne ve baba tarafından iki büyük ailenin mensubu olan şair, uzun süre Osmanlı bürokrasisinde görev almıştır. Emîrî'nin babası, Kızıl Ahmed'in oğlu Musâ Paşa'dır. Annesi ise Pîrî Mehmed Paşa'nın kızı Ala Hatun'dur. Bugüne kadar araştırmalarda, son İsfendiyarlı beyi olan Kızıl Ahmed'nin iki oğlundan bahsedilmekteydi. Araştırmalarımız neticesinde, Kızıl Ahmed'in dokuz çocuğunun daha olduğu görülmüştür. Osmanlı Devleti'nde çakırcı, doğancı ve atmacacı sınıflarında istihdâm edilen Kızıl Ahmedliler; bürokraside oldukça etkili yerlere gelmişlerdir. Emîrî'nin babası Musâ Paşa 1527-1531 yılları arasında Bolu mirlivâlığı yapmıştır. 1543 yılında hayata gözlerini yuman Paşa'nın son görevi ise Erzurum'daki beylerbeyiliğidir.

1530'lar civarında Bolu'da dünyaya gelen Emîrî'nin ismi Mehmed'dir. Şairin çocukluk ve yetişme dönemleri hakkında kayıt bulunmamaktadır. 6 Rebülevvel 979/5 Ekim 1571 tarihinde dergâh-ı âlî müteferrikası olan şair sırasıyla Beyşehir, Ankara ve Bursa sancaklarında mirlivâlık yapmıştır. Ömrünün son yıllarını memleketi Bolu'da geçiren şairin biri kız olmak üzere üç çocuğu bilinmektedir. Fâtıma, Derviş ve Nûr Ahmed isimleri taşıyan bu çocuklar, Emîrî hayatta iken vefat etmişlerdir. 1605/1595-1596 yılından sonra vefat ettiği anlaşılan şairin mezarı, kuvvetle muhtemel Bolu'da bânisi olduğu Karaçayır Câmisi civârındadır.

²⁰⁷ Emîrî, *Dîvân-ı Sâni*, vr. 84b.

Farsçayı Türkçeye aynı seviyede şiir lisanı olarak kullanan Emîrî'nin dört divanı ve 14 mesnevisi vardır. Şairin divanlarından üçüncüsü hariç diğerlerinin nüshalarına ulaşılmıştır. Emîrî'nin *Heft Vâdî*, *Mergûbu'l-Kulûb*, *Mahzen-i Râz*, *Sohbet-nâme*, *Sıfatu'l-Âşıkîn*, *Ahlâk-ı Kâmilîn*, *Bostân*, *Gülşen-i Ebrâr*, *Mir'atü'l-Ebrâr*, *Aşk-nâme*, *Muhabbet-nâme*, *Tarîkat-nâme*, *Îrâdet-nâme* ve *Pend-nâme* isimlerini taşıyan 14 mesnevisi vardır. *Aşk-nâme*, *Muhabbet-nâme*, *Tarîkat-nâme*, *Îrâdet-nâme* ve *Pend-nâme*'nin nüshaları henüz gün yüzüne çıkmamıştır.

Döneminin en fazla eser veren şairlerinden olmakla birlikte Emîrî, Osmanlı edebiyat muhitlerinden uzak kalmıştır. Eserlerinin tamamına yakını memleketi Bolu'daki uzlet hayatında vücuda getirmiştir. İmad Fakîh-i Kirmânî, Sadî-i Şirâzî, Nizâmî-i Gencevî, Hacû-yı Kirmânî, Hilâlî-i Çağatayî ve Kâtibî-i Nişâbûrî'nin eserlerinden yaptığı çevirilerle, tercüme geleneğinin en önemli isimlerinden biri olmuştur. Tercümelerinde Farsçayı yoğun bir şekilde kullanması yönüyle, örneğine az rastlanır bir usûlü tercih etmiştir.

Kaynakça

- _____, *Defter-i Müsveddât-ı İn'âmât ve Tasaddukât ve Gayrihi*, Atatürk Kitaplığı, MC. O. 71.
- Abu Bakr-i Tihârânî, *Kitâb-ı Diyarbakriyya: Ak-Koyunlular Tarihi*, haz. Necati Lugal, Faruk Sümer, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993.
- Afyoncu, Erhan, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Beylerbeyleri I: Temerrüd Ali Paşa", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, C. LXV, S. 244, 2001, s. 1007-1033.
- Akpınar, İsa, *Klâsik Türk Şiirinde Tevhîd (Başlangıçtan XVI. Asrın Sonuna Kadar)*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2017.
- Akpınar, İsa, "XVI. Asır Şairlerinden Emîrî'nin Mergübu'l-Kulüb Tercümesi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S. 89, Mart 2019, s. 147-168.
- Armağan, Latif, *XVI. Yüzyılda Teke Sancağı: Tapu-Tahrir Defterlerine Göre*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1996.
- Âşık Paşazâde, *Osmanoğulları'nın Tarihi: Tevârih-i Âl-i Osmân*, haz. Kemal Yavuz, M. A. Yekta Saraç, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2007.
- Atik, Kayhan, *Lütfi Paşa ve Tevârih-i Âl-i Osmân*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- Attâr-i Nişâbüri, *Mantıku'l-Tayr*, haz. Muhammed Rızâ Şeffî Kedkenî, İntişârât-ı Suhân, Tahrân 1384.
- Averbek, Güler Doğan (haz.), *Bolulu Emiri'nin İkinci ve Dördüncü Divanlarındaki Türkçe Şiirler*, Kitabevi, İstanbul 2019.
- Aydın, Bilgin - Ekrem Tak (haz.), *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H.919-927 / M. 1513-1521)*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul 2008.
- Aydın, Bilgin - Rıfat Günalan, "Ruuş Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Teşkilatı ve Gelişimi", *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, S. 38, 2011, s. 27-160.
- Aydın, Dündar, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı: Kuruluş ve Genişleme Devri 1535-1566*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- Barkan, Ömer Lütfi, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 15, S. 1-4 (Ekim 1953-Temmuz 1954), 1955, s. 251-329.
- Behiştî Ahmed Çelebi, *Târîh-i Behiştî: Vâridât-ı Subhânî ve Fütühât-ı Osmânî (791-907-1389-1502)*, haz. Fatma Kaytaç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016.

- Birgören, Hamdi (haz.), *Bolu Vilâyeti Salnâmesi: Miladî 1925 Rumî 1341*, Bolu Belediyesi Bolu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Bolu 2008.
- BOA , Kamil Kepeci 262, *Sancak Tevcîh Defteri*.
- BOA, 45 Numaralı Mühimme Defteri.
- Çakar, Enver, “XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyliğinin İdarî Taksimatı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XIII, S. 1, Elazığ, 2003, s. 351-374.
- Çakmak, Aysun, *Kâtibi'nin Gülşen-i Ebrâr ve Mecma'u'l-Bahreyn'i*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1997.
- Çelik, Şenol, *Osmanlı Taşra Teşkilatında İçel Sancağı (1500-1584)*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994.
- Çıtak, Havva Merve, *1556- 1557 (H. 963-964) Tarihli Divan-ı Hümâyûn Ruûs Defteri (s.1-125): Metin-Değerlendirme-Dizin*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2015.
- Çöm, Erol, “16. Yüzyıl Şairi Emîri ve Gülşen-i Ebrâr Mesnevisi”, *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, S. 20, 2008, s. 47-63.
- Çöm, Erol, “16. Yüzyıl Şairi Emîri'nin Mir'atü'l-Ebrâr Adlı Mesnevisi”, *İSTEM: İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Müsikisi Dergisi*, C. VII, S. 13, 2009, s. 289-304.
- Çöm, Erol, *Emîri'nin Gülşen-i Ebrâr ve Mir'atü'l-Ebrâr Mesnevîleri (İnceleme-Metin)*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2001.
- Dâdhâh, Gulâm-Rızâ , Sîmâ Yâr-Ahmedî, “Şemseddîn Tebrîzî-i Multânî: Mergûbu'l-Kulûb”, *İtilâât-i Hikmet u Ma'rifet*, S. 8, 1386, s. 50-55.
- Eliaçık, Muhittin, “Şemsi Paşa'nın Manzum ve Muhtasar Vikâyetü'r-Rivâye Tercümesi” *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, S. 2, 2009, s. 16-49.
- Emecen, Feridun M. , İlhan Şahin, “Osmanlı Taşra Teşkilatının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcîh Defteri I”, *Belgeler [Türk Tarih Belgeleri Dergisi]*, C. XIX, S. 23, 1998, ss. 53-121.
- Emîri, *Ahlâk-ı Kâmilîn*, Uppsala Üniversitesi Kütüphanesi, no: O Vet. 63, vr. 176b-231a.
- Emîri, *Bostân*, Uppsala Üniversitesi Kütüphanesi, no: O Vet. 63, vr. 1b-170a.
- Emîri, *Divân*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, no: FY1222, 54 vr.
- Emîri, *Divân*, Millî Kütüphane, no: Yz A 85, 155 vr.

- Emîrî, *Dîvân-ı Evvel*, British Museum, no: Or. 9826, 361 vr.
- Emîrî, *Dîvân-ı Râbi'*, Fatih Kütüphanesi, no: 3780, vr. 182b-282a.
- Emîrî, *Dîvân-ı Sâni*, Fatih Kütüphanesi, no: 3780, vr. 14b-181a.
- Emîrî, *Gülşen-i Ebrâr*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, no: 2584, vr. 1b-33a.
- Emîrî, *Heft Vâdi*, Fatih Kütüphanesi, no: 3780, vr. 7b-13a.
- Emîrî, *Mahzen-i Râz*, Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Kitaplığı, Agâh Sırrı Levend Koleksiyonu, no: 415, vr. 1b-26a.
- Emîrî, *Mergûbu'l-Kulûb*, Fatih Kütüphanesi, no: 3780, vr. 1b-7a.
- Emîrî, *Mir'atü'l-Ebrâr*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, no: 2584, vr. 34b-77a.
- Emîrî, *Sifâtu'l-Âşîkîn*, Uppsala Üniversitesi Kütüphanesi, no: O Vet. 63, vr. 235b-290b.
- Emîrî, *Sohbet-nâme*, Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Kitaplığı, Agâh Sırrı Levend Koleksiyonu, no: 416, vr. 27b-61a.
- Erdoğan, M. Akif, *Osmanlı Yönetiminde Beyşehir Sancağı (1522-1584)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006.
- Ergenç, Özer, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa: Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006
- Ergün, Sadeddin Nüzhet, "Emîrî (Mir'at-ı ebrâr sâhibi)", *Türk Şâirleri*, C. III, [İstanbul] 1936, s. 1259-1260.
- Erkan, Davut, *Matrâkçı Nasûh'un Süleymân-nâmesi (1520-1537)*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2005.
- Erken, Sabih, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler II: Balıkesir, Bilecik, Bingöl, Bitlis, Bolu, Burdur*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1977.
- Erol, Rasim vd. (haz.), *İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadareti Mahkemesi 21 Numaralı Sicil (H. 1002-1003/M. 1594-1595)*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul 2001.
- Erzi, Adnan Sadık, "Akkoyunlu ve Karakoyunlu Tarihi Hakkında Araştırmalar", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, C. XVIII, S. 70, 1954, s.179-221.
- Eyice, Semavi, *Tarihde Bolu*, Yenilik Basımevi, İstanbul 1975.
- Fazlullah bin Ruzbihân Huncî İsfahanî, *Târîh-i Âlem-ârâ-y-i Emînî (Şerh-i Hukmrânî-i Selâtîn-i*

- Akkoyunlu ve Zuhûr-i Safeyiyyân*), Mirâs Mektûb, Tahrân 1382.
- Feridûn Ahmed Bey, *Münşeâtü's-Selâtîn*, C. I, 2. bs., Dârü't-Tıbbâti'l-Âmire, İstanbul 1274.
- Feridun Bey, *Münşe'âtü's-Selâtîn*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, no: 4317, 406 vr.
- Furûzânfer, Bedfüzzemân, *Mevlânâ Celâlüddîn Muhammed-i Mevlevî*, 3. bs., İntişârât-i Muîn, Tahrân, 1387.
- Gelibolulu Mustafa Ali, *Künhü'l-Ahbâr: Dördüncü Rûkn: Osmanlı Tarihi: Tıpkıbasım*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2009.
- Gök, İlhan, *Atatürk Kitaplığı M.C. 0.71 Numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri (Transkripsiyon-Değerlendirme)*, (Yayımlanmamış doktora tezi) Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2014.
- Gökbilgin, M. Tayyip, “Kanûnî Sultan Süleyman’ın Timar ve Zeamet Tevcihi ile İlgili Fermanları”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C. XVII, S. 22, 1967, s. 35-48.
- Güleç, İsmail, Güler Doğan Averbek ve Turgay Şafak (haz.), *Gönül Erlerinin Vastıları: Emîrî'nin Sıfâtü'l-Âşıkîn Tercümesi*, Büyüyen Ay, İstanbul 2019.
- Güleç, İsmail, Güler Doğan Averbek, “Gölgede Kalmış Bir Şairin Bilinmeyen Üç Tercümesi”, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, S. 18, 2018, s. 247-264.
- Günalan, Rıfat (haz.), *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil (H. 970-971 / M. 1562-1563)*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul 2010.
- Hâce İmâduddîn Ali Fakîh-i Kirmânî, *Penç Genc*, haz. Ruknuddîn Humâyûn-Ferrûh, İntişârât-i Dânişgâh-i Millî İrân, Tahrân 1356.
- Hâcû-yi Kirmânî, *Hamse*, haz. Sa'îd Niyâz Kirmânî, Dânişgâh-i Şehîd Bâhuner Kirmânî, Dânişkede-i Edebiyât u Ulûm-i İnsânî, Çâphâne-i Nefs-i Cihân, Kirmân 1370.
- <http://www.boluolay.com/bolu/bolu-tabelaya-fatiha-okudu-h18710.html>, Erişim tarihi: 11.10.2018.
- <https://www.bolununesi.com/haber/143071/bolu-beyine-mezarinda-da-rahat-yok>, Erişim tarihi: 11.10.2018
- <https://www.bolununesi.com/haber/144524/oradan-fatiha-okumadan-gecmeyin-demisti>, Erişim tarihi: 11.10.2018.
- İşıtman, Tarık Ziya, “Bolu Zelzelesi Üzerinde Bir Araştırma”, *Abant: Bolu Halkevi Kültür Dergisi*, C. I, S.1, 1944, s. 16-18.
- İbn Kemâl, *Tevârih-i Âl-i Osmân: VII. Defter (Tenkidli Transkripsiyon)*, haz. Şerafettin Turan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1957.

- İbn Kemâl, *Tevârih-i Âl-i Osmân: VIII. Defter (Transkripsiyon)*, haz. Ahmet Uğur, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- İzgi, Şuayib, 986 (1578) *Tarihli 32 Numaralı Mühimme Defteri: [s. 201-400] Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006.
- İzzeddîn Atâyî, *Aşk-nâme*, haz. Sâre Sâver Suffî, Kitâbhâne, Muze ve Merkez-i İsnâd-i Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî, Tahrân 1391.
- Karabulut, Fatih, 1556-1557 (H. 963-964) *Tarihli Divân-ı Hümayûn Ruûs Defteri (126-243): Transkripsiyon-Değerlendirme-Dizin*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2015.
- Koç Konuksever, Serpil, *Emîrî Divanı: Metin İnceleme*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012.
- Kunt, İ. Metin, *Sancaktan Eyalete: 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978.
- Küçükdağ, Yusuf, *Vezîr-i Âzam Pîrî Mehmed Paşa: (1463?-1532)*, Hayra Hizmet Vakfı, Konya 1994.
- M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi: (1451-1590)*, (Matbu doktora tezi), Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1976.
- Meredith, Owens, *Handlist of Persian Manuscripts: 1895-1966, The Trustees of the British Museum*, [London] 1968.
- Muhaddis, Ali, *Catalogue of the Persian Manuscripts in Uppsala University Library*, ACTA Bibliothecae R. Universitatis Upsaliensis, Uppsala Universitet, Sweden 2013.
- Özcan, Abdülkadir, “Kızıl Ahmed Bey”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, İstanbul, 2002, s. 543.
- Özkılıç, Ahmet vd. (haz.), *438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530): Bolu, Kastamonu, Kengiri ve Koca İli Livaları*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları., Ankara 1998.
- Öztuna, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar: Türkiye: 1074-1990*, C. II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- [Pakalın], Mehmed Zeki, “Pîrî Mehmed Paşa”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, C. XVI, S. 18 (95), 1926, s. 325-350.
- Razavî, Muhammed Takî Müderris (haz.), *Mesnevîhâ-yi Hakîm Senâi be-İnzimâm-i Şerh-i Seyrû'l-İbâd ile'l-Mi'âd*, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1348.

- Sa'dî, *Bostân (Sa'dî-nâme)*, haz. Gulâm-Huseyn Yûsufî, ed. Mehdi Muhakkık, İntişârât-i Müessesesi-i Mütâlaât-i İslâmî, Dânişgâh-i McGill Şube-i Tahrân, Tahrân 1359.
- Seslikaya, Ali, *Yavuz Sultan Selim'in Sefer Menzîlnâmeleri (Çaldıran, Kemah, Dulkadiroğlu, ve Mısır Seferi Menzîlnâmeleri) ve Haydar Çelebi'nin Ruznâmesi: Transkripsiyon ve Değerlendirme*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi) Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2014.
- Sevinç, Pervin, *955-982 / 1548-1574 Tarihli Osmanlı Beylerbeyi ve Sancakbeyleri Tevcih Defteri (563 nr.)*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1994.
- Soydemir, Selman, *Bir Şehrin Aynası: Bolu*, Bolu Belediyesi Bolu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Bolu 2016.
- Sümer, Faruk, "Kör Oğlu, Kizir Oğlu Mustafa ve Demirci Oğlu ile İlgili Vesikalar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 46, 1987, s. 10-46.
- Şahin, Erdinç, *1684-1686 Yılları Arasında Bolu'da Ekonomik ve Sosyal Hayat (835 Numaralı Bolu Şer'iyeh Siciline Göre)*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2008.
- Şahin, İlhan, Emecen, Feridun, *Osmanlılarda Divan-Bürokrasi-Ahkâm: II. Bâyezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1994.
- Şemseddin Muhammed Tebrîzî, *Makâlât-i Şems-i Tebrîzî*, haz. Muhammed Ali Muvahhid, kontr. Ali Rızâ Haydârî, İntişârât-i Hârezmî, Tahrân 1369.
- Şemsî Ahmed Paşa, *Şehnâme-i Sultân Murâd: İnceleme-Tenkitli Metin-Tıpkıbasım (Vaticana Barberiniani Orient No.110)*, haz. Günay Kut, Nimet Bayraktar, Harvard Üniversitesi, Cambridge 2003.
- Taş, Kenan Ziya, *Tapu Tahrir Defterlerine Göre 16. yüzyılda Bolu Sancağı*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1993.
- Uçar, Fuat, *Osmanlı Döneminde Bolu'da Paşa Vakıfları*, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Bolu Halk Kültürünü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Bolu 2009.
- Uğur, Ahmet, *The Reign of Sultan Selim I in the Light of the Selim-nâme Literature*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1985.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984.
- Üsküplü Atâ, *Tuhfetü'l-Uşşâk*, haz. İ. Hakkı Aksoyak, Bizim Büro Basım Yayın Dağıtım, Ankara 2006.

- Üst, Sibel, “Emîri ve Sohbet-Nâmesi”, *Turkish Studies*, S. 2/4, Ankara 2007, s. 938-1014.
- Vanlıoğlu, Mehmet, *İran Edebiyatında Dahnâmeler ve Kâtibi'nin Dahbâb'ı*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1987.
- Yaylalı, Yasemin, *Emîri Divanı*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2013.
- Yücel, Yaşar, “Candaroğulları”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul, 1993, s. 146-149.
- Yücel, Yaşar, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I: Çoban-Oğulları Beyliği, Candar-Oğulları Beyliği, Mesâlikü'l-Ebsâr'a Göre Anadolu Beylikleri*, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

Geç Dönem Ortaçağ'dan Altın Yelken Çağının Başlangıcına, Akdeniz'de Gemi İnşa Ve Dizaynına Dair Yazılı Tezler (İS. 1300-1650)*

Muhammet Talha ÖZBEY**

Özet

Denizci gemiler¹ bilinmeyişi keşfetmek isteyen insanoğlu için en mükemmel araçlardı. Nitekim gelişen teknoloji deniz yolculuklarını uzak mesafeler için daha tercih edilir kıldı. Gemiler, Akdeniz etrafında birleşen medeniyetlerin kültürlerini temsil etmekteydi. Bununla birlikte halklar arasında kısalan mesafeler ve artan iletişim gemileri mükemmel dizayna götüren yolu açtı. Alaylı gemi inşa ustaları tecrübelerini gelecek nesillere sözlü aktarımın yanı sıra yazılı olarak da aktarmaya başladı. Bir coğrafyada yazılan tez bir başka coğrafyada ilham kaynağı oldu.

Bu makalede Geç Dönem Ortaçağ'dan altın yelken çağının başlangıcına (İ.S. 1650 yak.) kadar gemi inşasına dair yazılan tezler/el yazmalarına yer verilmiştir. Büyük bir çoğunluğu Ortaçağ'dan itibaren denizciliği, tarihin akışını değiştirecek bir biçimde etkin kullanan halkların coğrafyasından neşet eden bu tezler gemi inşa temelli müracaat edilecek birincil kaynaklardır. Bu kaynaklardan faydalanılarak konu bağlamında diğer bir birincil kaynak olan arkeolojik kazılarda elde edilen enkaz/batık gemilerin sınıflandırılması ve rekonstrüksiyonu yapılabilir.

Anahtar kelimeler: Gemi; Gemi inşa; Gemi inşa tezi; Karavel; Kadurga; Cog

Written Treatises For Shipbuilding And Design In Mediterranean From Late Middle Age To The Beginning Of The Heyday Of Sail (AD 1300-1650)

Abstract

Well performing ships were the perfect tools for human beings who wanted to discover the unknown. As a matter of fact, developing technology made sea voyages more preferable for long distances. The ships represented the cultures of the civilizations united around the Mediterranean. However, shortened distances and increased communication among the peoples opened the way for ships to the perfect design. Gifted shipbuilders began to transfer their experiences to the next generations in

* Bu makale Geç Dönem Ortaçağ'da (1300-1500) Akdeniz Gemicilik Geleneği. (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 2019) adlı doktora tezini esas alınarak kısmi değişiklikler ve eklerle hazırlanmıştır.

** mutaho@gmail.com

¹ Dayanıklı gemi anlamında kullanılır.

addition to oral transmission. The thesis, written in a geography, was inspired by another geography.

In this article, treatises / manuscripts written about the construction of the ships from the Late Middle Ages to the beginning of the heyday of sail (1650 c. AD) were given. These treatises from the geography of the peoples who use maritime effectively change the course of history since the Middle Ages are the primary sources to be applied for shipbuilding. By using these sources, classification and reconstruction of wreckage / sunken vessels obtained in archaeological excavations, which is another primary source in the context of the subject, can be made.

Key words: *Ship; Shipbuilding; Shipbuilding treatise; Caravel; Galley; Cog*

Giriş

İnsanoğlunun deniz ile olan ilişkisi ağaç gövdelerini oyarak ve diğer uygun materyaller ile tekne kabukları yaparak başladı. Ortaçağ'a kadar olan dönemde denizcilik faaliyetlerinin çeşitlilik ve erişim çapı oldukça sınırlı kalırken, teknolojiden yoksun insanoğlu kıyıların elverdiği ölçüde seyir yaptı. Medeniyetlerin buluşma noktası olan Akdeniz üzerindeki bilinmezlik örtüsü gemilerin bu denizde yelken şişirmeye başlamasıyla birlikte kalkmaya başladı.

İ.Ö. 1500'lerde Kızıldeniz, Süveyş Körfezi, Basra Körfezi ve Güney Akdeniz'de Fenike ve Mısır'ın denizcilik faaliyetleri görülürken ilerleyen dönemde Yukarı Akdeniz'de Yunan etkisi görülmektedir. Özellikle Akdeniz'de baskın bir konumda bulunan Fenikelilerin buradaki faaliyetleri denizcilik alanında öncü oldu.² Akdeniz'i, teknolojinin kısıtlı, bilinmeze olan korkunun had safhada olduğu ortaçağ öncesi için birleştirici olmaktan ziyade aksi olarak tanımlamak mümkündür.

Ortaçağ deniz hâkimiyeti ve denizcilik faaliyetlerine bakış, Erken Dönem Ortaçağ (İ.S. 500-1000) içerisinde sıra dışı bir değişiklik göstermedi. Deniz ticareti, teknolojik imkânlar dâhilinde güven esaslı olarak devam ederken savaşlar karada yapılan muharebelerin kopyası hükmünde karşımıza çıkmaktadır. Savaş gemileri savaş teçhizatlarından yoksun birer yüzen platformlar şeklindeyken rüzgâr avantajı ve benzeri temel denizcilik bilgileri bakımından birbirlerine üstünlük sağlamaya çalışan muhasımlarda belirleyici unsuru platformlardaki askerler teşkil etmekteydi.

Sekizinci yüzyıldan itibaren Akdeniz'in yenedünyaya açılan kapısı Herkül Sütunları'ndan, Kuzey Denizi'nde yerel fiyortlar arasında boy gösteren İskandinav denizciler Avrupa'ya dolayısıyla da Akdeniz dünyasına giriş yaptı. Bu döneme kadar Akdeniz'de mevcut ticaret serbestisi ve "bizim deniz" yakıştırmaları da İslam fütuhâtı sonrası bozuldu ve burada da yeni bir dönem başladı. İslam'ın zuhuruyla beraber yeryüzüne yayılan sahabeler karadaki gaza temelli tebliğ vazifesini denizlerde de sürdürdüler. Henüz Râşid Halifeler döneminde Akdeniz'e seferler yapılırken Emevi devrinde Tarık bin Ziyad İspanya kıyılarına ulaştı, Fatımiler Mısır'da bir deniz gücü oluşturdu. İslam'ın doğuşu ve fetihlerin Akdeniz kıyılarına ulaşması Akdeniz'de İtalyan şehir devletleri ve Bizans'a muhalif unsurların ortaya çıkmasının yolunu açtı.³

Rum gemi inşa ustalarının Akdeniz'de mevcut geleneği, Kuzey Avrupa'da gelişen coğrafyaya bağlı alışkanlıklar, Britanya adalarında olduğu gibi siyasi şartların zorunlu kıldığı donanma oluşturma faaliyetleri, bir ayağı Akdeniz'de bir ayağı ise Atlantik'te olan İber yarımadası halklarının denizcilik serüvenleri ve doğudan batıya deniz ticaret/

2 Antikçağ Akdeniz özelindeki denizcilik faaliyetleri hakkında bkz. Casson 1967: 4-27vd.; Vinson 1990: 13-18.

3 Akdeniz'de hâkimiyet mücadelesi veren halkların bu denizle olan münasebetleri için bkz. Abulafia 2011: 241-271; Abulafia 2004: 155-219.

savaşları Ortaçağ Akdeniz’inde denizciliğin inkişafında etki edecek unsurlardı.

Ortaçağ Akdenizi’nde deniz hâkimiyeti ve denizcilik faaliyetlerine taraf olan halklar burada oluşan müşterek ananın besleyici kollarıydı. Denizcilik kültürünün ve halkların etrafında birleştiği meta ise bittabi gemilerdi. Gemiler; halkları, kültürleri, coğrafyayı, gereksinimleri ve belki de gemi inşa ustalarının zevklerini yansıtan yegâne parçalarıydı. Doğumundan ölümüne bütünleştiği mürettebatla birlikte gemilerin bir karakteri ve ruhu vardı. En başta gemilere maddi karakterini veren ise gemi inşa ustalarıydı.

Teknolojik olarak kısıtlı ve ilkel olarak dizayn edilen ilk gemilerde dahi gemi inşa etmek ve donatmak tek kişinin yapabileceği bir işlem değildi. Bilgilerin toplandığı ve inşanın tüm aşamalarına vakıf olan bir gemi inşa ustası tarafından bu süreç yönetilirdi.⁴

Gemi inşasının mühendislik olarak ortaya çıktığı ilk zamanlardan itibaren coğrafyalar sadece insanları değil gemileri de şekillendirdi. Sıklık ve fiyatların yoğunlukta olduğu kıyılarda düşük draftlı⁵ gemiler inşa edildi. Kullanım amacına göre gemi temel parametreleri değişiklik gösterdi. Ticaret için kullanılan gemilerde daha fazla alana sahip olmak için B/L⁶ oranı artırıldı. Gemiler seyir tehlikelerine bağlı olarak mütemadiyen yüksek bordalı olarak inşa edildiler. Daha fazla istif alanı ve daha az mürettebat bu gemiler için gözetilen dayanak noktası olurken muharip gemilerde durum biraz daha farklıydı. Mürettebat haricinde muharip unsurları taşımak için gerekli alan geminin manevra kabiliyetine etki etmeyecek şekilde optimal olarak hesaplanmayı gerektirirdi. Gemi dâhilinde olan veya olabilecek her bir unsur gemi inşası sırasında dikkatlice hesaplanmayı gerektirirdi. Bu noktada ilk hesaplama kullanım amacının belirlenmesi olarak ortaya çıkar. Müteakiben dizayn gereklilikleri masaya gelir. Bu aşamada gemi inşa ustası edindiği tecrübeyi ve maharetini sergiler. Farklı coğrafyalarda aynı amaçlar için inşa edilen farklı dizaynlar halkların gemi inşa geleneklerini yansıtır. Alaylı ustalar evvelinden tecrübe ettiklerini sahaya yansıtır. Bunun yanı sıra dizaynı geliştirici unsurları da eklerler. İşte tam bu noktada gemi inşa ustaları sözlü geleneğin yazılıya dönüşmesinde rol alırlar. Denizci bir gemi inşası için gerekli dizayn parametreleri yıllar içerisinde olgunlaşarak yazılı bir hal alır. Bu yazılı tezlerin temelinde tek bir coğrafyayı temsil etmesi beklenir. Ancak zamanla deniz üzerinde kısalan mesafeler kültürler arası ilişkilerin etkileşimine imkân sağlarken teknoloji transferini de mümkün kılmıştı.

Birincil kaynak olarak bakıldığı zaman gemi inşasına dair yazılan tezleri tamamlayıcı unsur olarak arkeolojik kazılarda elde edilen gemi enkaz/batıkları ortaya çıkar. Bu materyallerin fiziksel kondisyonu tezlerde mevcut referans rakamlar ile karşılaştırılması bakımından önem arz eder. Bu noktada enkaz/batıkların doğru sınıflandırılması hususu mühimdir. Bununla beraber görsel referans sağlayan seyir

4 Gemi inşa organizasyonu hakkında detaylı bilgi için bkz. Lane 2013: 88-100; Davis 2007: 10-82.

5 Draft: Gemi su çekimi.

6 B:Gemi bordalar arasındaki en geniş mesafe, gemi en uzunluğu; L:Gemi boyu

jurnalleri ve kronik/el yazmaları gemi inşa tezlerinin destekleyici yazınları olmakla birlikte denizcilik faaliyetleri hakkında yeterli bilgi seviyesine ulaşmak için yardımcıdır.

Erken dönem Ortaçağ'dan itibaren Akdeniz'de mevcut gemi tipleri ve bunların inşa tarzlarını tahlil etmek için birinci el kaynaklardan istifade etmek elzemdir. Bu noktada üç ana başlık karşımıza çıkar. Bunlardan ilki temel parametreleri anlamamızda yardımcı, birincil kaynaklar olan gemi inşasına dair tezlerdir. Bu tezlerin çoğunluğu daha sonraki dönemlerde yazılmıştır. İkincisi bu tezlerden elde edilen bilgilerin hâlihazırda yapılmış arkeolojik kazılardan elde edilen gemi buluntuları ile eşleştirilmesidir. Üçüncü ve son başlık ise ikonografik eserlerden görsel sağlamanın yapılmasıdır. Bu makalenin konusunu mezkûr başlıklardan gemi inşasına dair yazılmış tezler oluşturmaktadır.

Tezler

Gemi inşasına ilişkin muharrerat 13. yüzyıla kadar vaki değildir. Bu tarih akabinde tezler⁷ ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu eserlerin ilk olarak denizciliğin inkişaf gösterdiği halkların coğrafyasında hâsıl olması beklenir. Nitekim öyle de olmuştur. İtalya coğrafyasından henüz ortaçağ sona ermeden gemi inşasına dair tezler meydana çıkmıştır. Sicilya kralı Charles d'Anjou'nun Aragonlular karşısında kullandığı gemilerin kesin boyutlarını ihtiva eden 1275 yılı tarihli el yazması dönemin gemi inşa tasarım ve organizasyonunu özellikli olarak ortaya koyması bakımından fevkalade öneme sahiptir. Bu el yazmasının konu bağlamındaki en erken kayıt olması muhtemeldir. (Morrison-Gardiner 1995: 110-111; Pryor 1988: 64) Bunu daha sonraki dönemde İber yarımadası ve Britanya takip etmiştir. Bu noktada Geç Dönem Ortaçağ denizcilik faaliyetleri bakımından geçiş dönemi olarak görülebilir. Tersanelerin gelişmesi ve planlı donanma oluşturma faaliyetleri son evresindedir. Gemi inşa ustaları değişen ihtiyaçlara cevap verebilmek üzere yeni veya yenilenmiş dizaynlar ortaya çıkarmaktadır. Gemilerin inşa ve dizayn olarak gereksinimler itkisiyle küçük değişimler göstererek teknolojik olarak birbirini takip etmesi el yazmalarında gözlemlenir.

Gemi inşa faaliyeti denizci devletlerin denizciliğe verdiği önem ölçüsünde gelişmekteydi. Bu faaliyetin inkişafı en başta inşa sürecinde standardizasyonun sağlanması ile mümkün olmaktadır. İnşa edilecek her bir gemi tipi için standart ölçülerin veya oranların belirli olması bu noktada mükemmel dizayna giden yolu açmaktaydı. Gemi inşasına dair tez ve el yazmaları bu noktadaki esas unsurlardı.

⁷ Makale içeriğinde bahsi geçen birincil kaynaklar “tez” olarak anılmaktadır. Bunun sebebi müelliflerin değişik dönemlerde el yazması yahut basılı olarak ortaya çıkardıkları eserlerde gemi inşasına dair nitelikli olarak bir sava yer vermeleri ve makale konusu bağlamında faydalanılacak olan kısmın gemi inşasına dair bu savlar olmasıdır. Eserlerin muhteviyatı itibarıyla gemi inşası haricinde birçok konu ile ilgili bilgiler de barındırdığı görülmektedir. Bu sebeple makale sınır çerçevesini çizmek ve karışıklığa mahal vermemek adına isimlendirme bu şekilde yapılmıştır.

Framgments of Ancient English Shipwrihty

En batıdan başlayacak olursak Britanya için öne çıkan tez Matthew Baker tarafından yazılan *Framgments of Ancient English Shipwrihty* başlıklı eseridir. Bu eser 1570 yılı ile tarihlendirilmektedir.

Eserin müellifi Baker, İngilizlerin Tudor hanedanlığı tarafından yönetildiği ve denizciliğe muazzam ehemmiyet verildiği bir dönemde 1530 yılında doğmuştur. Gemi inşa alanında etkilenmiş olması muhtemel İtalya seyahatleri yapmıştır. Ayrıca İngiliz gemi inşasına katkı vermek üzere İtalya'dan VIII. Henry tarafından getirilen gemi inşa ustalarını izleme imkânı olmuştur. 1572 yılında İngiltere'de baş gemi inşa ustası -*master*-olarak atanan Baker'ın İngiliz donanmasına katkısının bu dönemde muazzam olduğu anlaşılmaktadır. Öldüğü zaman el yazmasını John Wells'e bırakmıştır. (Barker 1986: 161-178; Glasgow 1970: 3-26, 10, 24) El yazması çizim ve aritmetiki olarak oldukça zengindir. Gemi dizayn karakteristiğinin ortaya konulduğu gemi orta kesit çizimleri ve detaylı aritmetik hesaplamaları eserin başlıca muhteviyatını oluşturmaktadır.

Scott ve Newton el yazması

16. yüzyılın sonu 17. yüzyılın başlarında Britanya'dan çıkan diğer iki el yazması Scott el yazması ve Newton el yazmasıdır. Anonim ve tarihsiz olan Scott el yazması *Royal Institution of Naval Architects* Kütüphanesi *Scott Collection* bölümü No.798'de yer almaktadır ve teknik içeriklidir. Bu da müellifin kuvvetle muhtemel gemi inşa işinde uzman olan birisi olduğu sonucunu ortaya çıkarır. W. G. Perrin William Gordon⁸ *The Autobiography of Phineas Pett* eserinde Scott el yazmasının Kaptan George Waymouth⁹ tarafından yazılmış olabileceğini ileri sürmektedir. Diğer bir ihtimal de gemi inşa ustası Phineas Pett (1570-1647) tarafından yazılmış olmasıdır (Coates 1981: 285-6).

1600'lerde Sir İsaac Newton tarafından yazılan ve O'nun adıyla anılan el yazması ise Scott el yazmasından bölümler ihtiva etmektedir. Detaylı verilen çizim ve değerler, batı yakası için bu iki tezi önemli kılmaktadır (Barker 1994: 16-29).

Livro da Fábrica das Naus (1580) ve Ars Nautica (1570)

Keşiflerin öncüsü Portekizliler erken dönemde daha fazla eser vermişlerdir. Fernando Oliveira tarafından yazılan *Livro da Fabrica das Naus* 1580 yılına atfedilmektedir. Yazar tezin giriş kısmında kendisi hakkında bilgi vermektedir. Buna göre Aveiro'da 1507 yılında doğmuştur. Yirmi beş yaşına kadar eğitimine devam etmiştir. Fazlasıyla ülke gezdiğini anlatan yazar iki kez İngilizlere esir düşmüştür. Bu sırada bir Fransız kadırgasında rehberlik yapmaktaydı (Oliveira 1991: 37-40). İngiltere'de

---

⁸ Perrin (1874-1931), İngiliz deniz subayı.

⁹ Kaptan George Waymouth (yak. 1585-1612) İngiliz kâşif ve denizcidir.

bu dönemde *Thames* tersanesinde çalışmış olması, çağdaşı İngiliz gemi inşa ustası ve *Fragments of English Shipwrightry* tezinin yazarı Matthew Baker ile tanışmış olması ve ondan gemi inşası hakkında ilham almış olması kuvvetle muhtemeldir. 1566 yılında Fransa ve İspanya arasında Oliveira'nın rehberlik hizmetini almak için rekabet yaşanmıştır. Fakat son durum hakkında kesin bilgi yoktur (Schwarz 2008: 107). *Arte da guerra do mar* (Deniz savaş sanatı), *Gramática da linguagem portuguesa* (Portekiz dilinin grameri) ve *Ars nautica*¹⁰ eserleri kültür mirasına kazandırdığı diğer yazınlardır.

O Livro da Fábrica das Naus el yazması önsöz ve 9 bölümden oluşmaktadır. Önsözde gemi inşasının ve gemilerin Portekiz için öneminden bahseder ve gemi inşa hakkındaki bilgileri toplayarak öğretme adına böyle bir tez yazdığını belirtir (Oliveira 1991: 55-57).

Müteakip bölümlerde antik gemiler bahsi ilk sırayı alır. Daha sonra gemi inşasının her aşamasında yapılması gerekenlerden bahseder. Taşıma gemileri için boyutlar ve gerekli donanım son bölümü oluşturur (Oliveira 1991: 31).

Livro Nautico ve Memorial das várias coisas importantes

Anonim el yazması *Livro Nautico*'nun 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın başlarında yazıldığı tahmin edilmektedir. Silah ve erzak donanımı yanı sıra İspanyol armadası organizasyonu ile ilgili önemli bilgiler barındırmaktadır. *Memorial das várias coisas importantes*, (yak. 1590) el yazması *Livro Nautico*'nun ikinci bölümüdür. Portekiz donanmasının organizasyonu hakkında bilgiler ihtiva eder (Domingues 2001: 229-232).

Livro Primeiro de Arquitectura Naval

João Baptista Lavanha imzalı *Livro Primeiro de Arquitectura Naval* el yazması 1610 civarında İber yarımadasından neşet eden mühim tezler arasındadır. Tezin müellifi Lavanha'nın 16. yüzyılın ortalarında doğduğu ve bir matematik profesörü olan D. Sebastião'nun hizmetinde çalıştığı bilinmektedir. Lavanha, müteakip yıllarda İspanya ve Portekiz'de bulunmuştur. Matematiğin yanı sıra coğrafya ve kartografya alanlarında da bilgisine başvurulmuştur. 1624 yılında Madrid'de ölmüştür (Esteves 2011: 48-60).

Müellifin gemi dizaynı konusundaki çalışması ve yaklaşımı modern mimariye benzerdir. Öncelikle tasarım yapmış daha sonra ahşap model üzerine aktarmıştır. Eser 12 bölümden oluşmaktadır. Ağaç seçimi/kesimi, gemi parametreleri ve inşa donanımı başlıca konulardır (Esteves 2011: 74-75).

Lavanha'nın eserinin Oliviera'dan ayrıldığı nokta yazının teorik olmasının yanı sıra pratikte de uygulanabilir olmasıdır (Domingues 2004: 24).

¹⁰ *O Livro da Fábrica das Naus* el yazmasının 1570'li yıllarda yazılan ilk bölümü olarak kabul edilir.

Livro de Traças de Carpintaria

Livro de Traças de Carpintaria 1616 yılında Manoel Fernandez tarafından yazılmıştır.

Bu eser, Oliveira'nın eserinden daha detaylı olarak gemi tiplerine dair çeşitli boyutları ihtiva eder. Bununla birlikte inşa aşaması da detaylı olarak anlatılmıştır. Yazar hakkındaki genel kanaat derin bilgi seviyesi göz önüne alındığı zaman tecrübeli bir gemi inşa ustası olabileceği yönündedir. (Phillips 2000: 10). Bu açıdan eser ayrı bir önem taşır.

Tez iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde farklı tonajlardaki kalyon ve *brigante*¹¹ inşasına dair ölçü ve hesaplamaların yanı sıra kadirga, karavel ve *barge*¹² inşasına dair kuralları ihtiva eder. İkinci bölümde ise ilk bölümde detaylı olarak ölçülerini verdiği dizaynların çizimlerini sergiler (Domingues 2004: 159-171).

Manoel Fernandez'in bu tezinde bahsi geçen karaveller daha çok 16. ve 17. yüzyıla ait gemi ölçülerini ihtiva etmektedir. Karavel gemi tipinin neşetinden itibaren gelişimi göz önüne alınacak olursa daha küçük boyutlarda ve kıyı seyirleri maksatlı inşa edilen bu gemiler ilerleyen dönemde ki bu Fernandez'in bahsettiği ölçüler ile paralellik göstermektedir- daha büyük ölçülerde hacimli olarak inşa edilmişlerdir. İnşa prensiplerinde değişen herhangi bir nokta bulunmamakla birlikte donanımlarda görülen değişiklikler dikkat çekmektedir. Boyutlar büyüdükçe direk sayısının arttığı ve dörtgen yelkenin latin yelken ile birlikte kullanıldığı görülür.

Tez dâhilindeki diğer gemi tiplerine ait verilen detaylı ölçüler Akdeniz'deki mevcut gemi çeşitlerinin büyük bölümünü ihtiva eder.¹³ Akdeniz kıyıdaşı milletlerin gemi inşa ve gemi tipleri konusunda birbirlerinden etkilendiği göz önünde bulundurulursa bu tezin Büyük Denize atfedilebilecek umumi bir değeri olduğu söylenebilir.

Livro de Traças de Carpintaria tezi ile benzer içeriğe sahip olduğu görülen *Coriosodades de Gonçallo de Sousa* el yazması (Domingues 2004: 203-210) Portekiz orijinli diğer el yazmaları arasındadır.¹⁴

Ytinerario de Navegación de los mares y tierras occidentales

İber yarımadasında Akdeniz hâkimiyetinin önemli güç odaklarından olan İspanya için mevcut el yazmalarından biri olan Juan Escalante de Mendoza imzalı *Ytinerario de Navegación de los mares y tierras occidentales* başlıklı eser 1575 yılı ile tarihlenir. İspanya armadasında kaptanlığa kadar yükselen Mendoza'nın eserinde kendi deniz

---

11 Kürek ve yelkenli, genellikle muharip olarak kullanılan bir gemi tipi.

12 Yük taşımada etkin olarak kullanılan nispeten küçük bir gemi tipi.

13 Detaylı ölçüler ve oranlar için bkz. Phillips 2000: 20-25.

14 İki el yazması benzerlikleri ve karşılaştırması için bkz. Xavier 1992: 6-12.

tecrübeleri geniş yer tutmaktadır. Keşifler çağında yelkenlerin sürekli rüzgârla dolduğu İspanyol gemilerinde yaptığı yenedünya yolculukları sırasında özellikle deniz rotaları ve limanlara dair verilen bilgilerin yer aldığı notlar tutmuştur. Ayrıca gemi inşasına ilişkin bilgiler de ihtiva eden bu eser, İspanyol denizciliği için bu alandaki başlıca eserlerin arasına girmiştir.

Ytinerario de Navegación de los mares y tierras occidentales başlıklı eser kendisinden sonra gelen diğer bir İspanyol kaptanı olan Cesáreo Fernández Duro (1830-1909), tarafından *Disquisiciones náuticas* adlı derlemede kendisine yer bulmuştur (Mendoza 1996: 413-515).

Instrucción nauthica para el buen uso y regimiento de las naos, su traza y gobierno

Diego García de Palacio tarafından yazılan (1587) ve Pedro de Ocharte editörlüğünde yayınlanan *Instrucción nauthica para el buen uso y regimiento de las naos, su traza y gobierno* başlıklı eser basılan ilk gemi tezi olma özelliğini taşır (Castro 2008: 80). Tezinde gemi inşası ve donanımına ilişkin detaylı ölçüler vermektedir.

Arte para fabricar, aparejar naos de guerra y merchante

Tomé Cano imzalı *Arte para fabricar, aparejar naos de guerra y merchante* başlıklı tez 6.9 m kemere uzunluğuna sahip bir *Nau* için detaylı ölçüler vermektedir. Aynı zamanda Mendoza'nın eseri gibi, bu eser de Cesáreo Fernández Duro derlemesinde yer almaktadır. Tez basım yılı olan 1611 yılı ile tarihlenir (Cano 1964: 9; Cano 1996: 36-97). Bu tarihte Sevilla'da basılmıştır. Tezin 1608 yılında tamamlandığı bilinmektedir.

Müellif, 1545 yılında Tenerife'de doğmuştur. Denizcilik hayatına oldukça erken sayılabilecek bir yaşta başlamış 1618 yılında Sevilla'da ölmüştür. Eseri İspanya topraklarından çıkan bir tez olması bakımından değerlidir. Tez başlığından da anlaşılacağı üzere dönemin yaygın gemi tiplerinden olan karrak inşası için bilgiler vermektedir. Diyaloglar şeklinde yapılan anlatımda dört ana diyalog bulunmaktadır. İlk diyalogdaki girişten sonra ikinci diyalogda karrak inşası ve donanımı hakkında detaylı ölçüler ortaya çıkmaktadır (Cano 1964: 61 vd.).

Ordenanzas de fábricas de navios

1607, 1613 ve 1618 yılı ile tarihlenen *Ordenanzas de fábricas de navios* başlıklı eser yelken çağının bu yarımadaya ait diğer tezlerindedir. Bu yazınlar İspanyol gemi inşasında standardizasyonun yazılı talimatnameleri olarak görülebilir.

17. yüzyılın başlarına kadar İspanyol krallığının gemi inşasında standardizasyona ilişkin bir girişimi bulunmazken tüccarların istekleri inşa planında ön plana çıkmaktaydı. 1605 yılında İspanya kralı III. Philip (Portekiz kralı II. Philip) İber yarımadasında gemi inşasında standart ölçülerin oluşturulması ve tonaj hesaplaması için işinin ehli kişileri bir

araya toplamış, nihai sonuçlar 1607, 1613 ve 1618 yıllarında *Ordenanzas de fábricas de navios* olarak ortaya çıkmıştır (Mendoza 2008: 99).

Stolonomie

İspanyolların kuzey komşusu olan Fransa’da gemi inşasına dair yazılmış anonim eser *Stolonomie* 1547 ile 1550 yılları arasında tarihlenmektedir. Ağırlıklı olarak kadirga inşası ve kadirgalar hakkında bilgiler ihtiva etmektedir (Fennis 1978: 1-47).

Rodoslu Michael El Yazması

Akdeniz’de Geç Dönem Ortaçağ için baskın bir konumda olan İtalyan şehir devletlerinin çağdaşlarından evvel bu konu üzerine eğilerek düzenli inşa sistemini kurduklarını söylemek yanlış olmaz. Nitekim 15. yüzyılın hemen başlarından itibaren İtalya menşeli gemi inşasına dair tezler neşet etmektedir. Bu noktada tezlerin detaylı cebirsel içerikleri gemi inşa konusunda bir nevi standardizasyonun başladığının işareti olarak yorumlanabilir.

Michael’ın 14.yüzyılın sonlarında doğduğu, el yazmasında kendisi ile ilgili verdiği bilgiler ışığında tahmin edilmektedir. Michael 1401 yılında Venedik gemilerinde kürekçi olarak başladığı denizcilik hayatında Baltık Denizi’nden Doğu Akdeniz’e kadar uzanan rotada pek çok seyir yapmıştır. Hayatının büyük bir bölümünü çeşitli görevlerde bulunduğu hem ticari hem de muharip kadirgalarda geçirmiştir. Bu seyirlerde edindiği tecrübeler denize dair farklı kültürleri tek bir potada eritmesine imkân verecek bilgi birikimine sahip olmasının yolunu açmıştır. Doğudan batıya Akdeniz’de yelken şişiren gemileri ve üzerlerindeki denizcileri görmüş ve onlarla tanışma fırsatı bulmuştur. Bilgi hazinesini ise 1434 yılında kâğıt üzerine işlemeye başlamıştır. Bu içerikte ziyaret ettiği limanların portolon olarak kayda geçirilmesi, özellikli limanlara olan rotalar, astroloji ve hüviyeti hakkında bilgiler vermektedir. Konu bağlamında el yazmasında mevcut en mühim başlıklardan birisi de gemi inşasına dair verdiği çizimler ve nitelikli ölçülerdir.

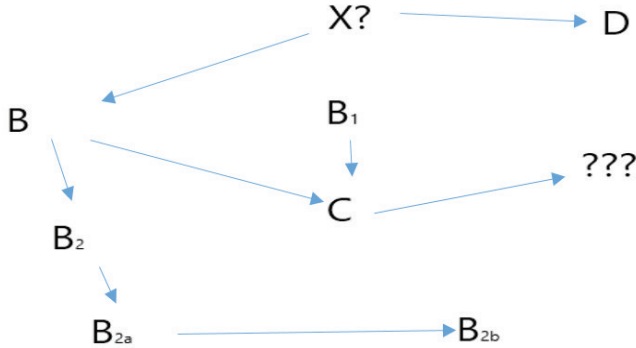
Detaylandırma yapılacak olursa *Flander* kadirgası, *Romania* kadirgası, hafif kadirga, latin yelken ve dörtgen yelken için ayrı başlıklar açmıştır. Bundan maada donanım, direk ve yelken yapımı için de talimatlar mevcuttur (Long-Mcgee vd. 2009: 417-514).

El yazmasını ilginç ve eşsiz kılan özelliği, benzer içerikli el yazmalarına ilham kaynağı olması ve adeta bir kaynak görevi görmesidir. El yazması, denizcilik temalı malum olan en erken tarihli tezlerdendir. Bu vesileyle müteakip el yazmaları tarafından faydalanılmış olması muhtemeldir. Geç dönem Ortaçağ denizcilik temalı Venedik el yazmaları arasında gerçekleşen bilgi alışverişi *Franco Rossi* tarafından *The Book of Michael of Rhodes: A Fifteenth-Century Maritime Manuscript* başlıklı makalede

incelenmiştir.¹⁵ Buna göre harflendirme ve şema aktarımı aşağıdaki gibi yapılmıştır:

- A) *Zibaldone da Canal*. 14. yüzyıl ticari el yazması
- B) *Michael of Rhodes*
- B₁) *Raxion de 'marineri*
- B₂) *Libro di marineria (Fabrica di galeri* olarak da bilinir.)
- B_{2a}) *Arte de far Vasselli*
- B_{2b}) *Trattato de re navali cavato dall' esemplar di G.B.R.*
- C) *Algune raxion per amrineri li quali serano utile a saver*
- D) *Giorgio Trombetta da Modone* el yazması
- E) *Ragioni antique spettanti all' arte del mare et fabriche de vasselli*
- Y) *Libro da navegar*

Şekil 1:El yazmaları etkileşimi¹⁶

Şekilde mevcut olmayan *Zibaldone da Canal*, *Ragioni antique spettanti all' arte del mare et fabriche de vasselli* ve *Libro da navegar* el yazmalarının *Michael of Rhodes* el yazması

¹⁵ Harflendirmesi yapılan el yazmaları arasındaki farklar Rossi tarafından detaylı olarak şematize edilmiştir. Bu konunun detayları ve karşılaştırması yapılan el yazmaları için bkz. Rossi 2009: cilt II, xiv-xxi.

¹⁶ Rossi 2009: cilt II, xv.

ile benzerlikleri ise doğrudan kopya şeklinde değil tüm grupla birden ilişkilendirilerek açıklanabilir (Rossi 2009: cilt II, xvi).

Fabrica di Galere

Anonim *Fabrica di Galere* başlıklı el yazması 1410 yılı ile tarihlenmekte olup dönem için muazzam bir öneme sahiptir.

Venedik'e ait olan *Fabrica di Galeri* oldukça hacimli olup 123 folyodan oluşmaktadır. El yazması tek bir yazara ait olmayıp 15. yüzyılın başlarından 16. yüzyılın ortalarına kadar uzanan aralıkta tarihlenen el yazmalarını ihtiva etmektedir. El yazmasının iki kopyası vardır. Bunlardan ilki *Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze*'de (*Codex Magliabecchiano*, XIX.7), ikincisi ise *Austrian National Library*, (*Marco Foscarini Collection*, cod. 6391, *Arte di far galee e navi*' de bulunmaktadır. (Anderson 1945: 160-167; McManamon 2001: 17-8). Augusto Jal tarafından ilk 36 folyonun neşri yapılmıştır (1840). El yazmasının muhteviyatı genel hatlarıyla 1-13 folyo *Flander* kadırgası, 14-25v *Romania* kadırgası, 26-32 Hafif kadırga, 33-36 Latin donanımlı gemi, 37-49 Dörtgen yelken donanımlı gemi, 50 *Ballanier* tarifi ve tonaj hesaplama için bir formül, 51-64v Donanım ve serenler¹⁷, 65-72v Yelken yapımı, 73-81v *Flander-Romania* hafif kadırgası tarifi, 81v-88v Venedik tersanesinde yeni bir yöntemle inşa edilmiş *falchoni*, 88v-101 Demir işçiliği, kereste, kürek ve diğer ekipmanların fiyatları, barut imalatı ve dörtgen yelken donanımlı gemiler ve 101-123 Yelken yapımı başlıklarından oluşur.

Fabrica di galere el yazmasının ortaya çıktığı tarih oldukça ehemmiyetli bir etkileşim döneminin de yaşandığı zaman dilimine denk gelmektedir. Gemi inşası ve tiplerinde görülen yeniliklerin vücut bulduğu gemiler Akdeniz'de inşa edilmeye bu dönemde başlandı. Nitelikli olarak bu değişiklikleri gemi direk sayısının artması, yelken donanımının latin ve dörtgen olarak müştereken de kullanılması, gemi tonajlarının artması ve gemi muharebe teçizatlarının güncellenmesi şeklinde sıralamak mümkündür. Bununla birlikte muharip ve ticarî olarak ayrı ayrı vazifelerde kullanılan gemilerin inşasında işin muhteviyatına göre bir inşa yönteminin izlenmeye başlanması bu değişimin belki de son ve en önemli safhasıdır.

Zorzi Trombetta El Yazması

Zorzi trombetta el yazması Geç Dönem Ortaçağ'a ait diğer bir önemli eserdir. Venedikli bir tüccar olan *Giorgio Timbotta* tarafından 15. yüzyılın ortalarına doğru kaleme alınmış olan el yazmasının 1440 ile 1450 tarihleri arasında yazılmış olması muhtemeldir. 1444 tarihi yazar tarafından derleme tarihi olarak verilmiştir. Denizcilik haricindeki konular da bu el yazmasının içeriğine yazar tarafından dâhil edilmiştir. El yazmasının orijinali *British Museum Cottonian* el yazmaları altında Titus A.26 başlığında

¹⁷ Seren: Direk üzerinde yelken açmak ve işaret çekmek maksadıyla yatay olarak bağlanmış gönder.

mevcuttur. Gemi inşa ile ilgili olan bölümler 27b-28b, yelken ve donanımlar 12a-16a, yelken yapımı ve yine gemi inşasına dair bölümler 37a-60b arasında yer almaktadır. Ayrıca denizcilikle bağlantılı olarak 16v-19v bölümlerinde astronomiye dair bilgiler mevcuttur (McManamon 2001: 21-22.).

Ragioni Antique Dell'arte Del Mare Et Fabriche De Vasselli

Anonim *Ragioni Antique Dell'arte Del Mare Et Fabriche De Vasselli* başlıklı el yazması 1470 ile 1561 yılları arasında Venedik'te yazılmıştır. Gemi inşası yanı sıra portolon harita tekniği ve astronomi konusunda da bilgiler ihtiva etmektedir. İçerik olarak diğer el yazmalarından derlenerek oluşturulmuş olması muhtemeldir (McManamon 2001: 19).

Nautica Mediterranea

*Bartolomeo Crescenzo Romano*¹⁸ tarafından yazılan *Nautica Mediterranea* 1607 yılıyla tarihlendirilir. El yazmasında kadirga inşasına dair bilgilere yer verilmektedir. Bunun yanı sıra seyir teknikleri ve aletleri konusunda çizim ve hesaplamalara da yer verilmiştir (Crescenzo 1607).

Visione del Drachio

16. yüzyılda Venedik Tersanesi'nde çalışmış ve daha sonra buradan ayrılmış olan *Baldissera Drachio Quintio* (Lane 2013: 213-214) tarafından yazılan *Visione del Drachio* el yazması (1594) 14 banklık kadirga inşasına dair bilgi vermektedir (Rieth 1996: 134-139).

Misure di vascelli etcetera di... proto nell'Arsenale di Venetia

Anonim el yazması olan *Misure di vascelli etcetera di... proto nell'Arsenale di Venetia* 16.yüzyılın başlarına tarihlendirilmektedir. Dönem itibariyle Akdeniz'deki güç dengesinin Venedik tekelinden çıkıp Osmanlı imparatorluğuna kaymaya başladığı (15. yüzyılın sonu) tarihlerde ortaya çıkan bu el yazması İtalyan gemi inşasında daha önce uygulanmayan yeni soluklu dizayn ve yöntemlerin işlendiği bir teknik eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Muhteviyatında farklı tonajlardaki farklı kürekçi sayısına sahip gemiler için detaylı ölçüler verilmektedir. Ayrıca değişik boyutlardaki kadirgalar için verilen ölçü ve donanımlar dikkat çekmektedir (Campana 2010: 148-150).

---

18 Papalık kadirgalarında uzun yıllar görev yapmış denizci subaydır.

Sonuç

Gemi inşası dinamik bir süreçtir. İhtiyaçlar, gereklilikler, istekler ve etkileşimler doğrultusunda sürekli olarak yenilenmesi ve gelişmesi gerekmektedir. Akdeniz'in farklı coğrafyalarından çıkan tezlerde bu değişimi gözlemlemek mümkündür. İncelemeye tabi tutulan dönem için İtalyanların inşa alanında kurumsallaşmayı çağdaşlarından daha erken tamamladığını söylemek mümkündür. Bu topraklardan çıkan gemi inşasına dair el yazmaları da bu söylevi doğrular niteliktedir. Diğer taraftan İber yarımadasının bu geleneği takip ettiğini görmekteyiz. Britanya da bu yarımadaya eşlik etmektedir. Farklı coğrafyalarda farklı yöntemler ile inşa edilen gemiler yıllar içerisinde kültürel etkileşimin sonucu olarak başka coğrafyalarda yazılan el yazmalarında kendilerine yer bulmaktadır. Kuzey denizinden çıkıp başkalaşım geçirerek İtalyan gemi inşa literatürüne giren *cog*¹⁹ tipi bunun güzel bir örneğidir. Buna ilave olarak gemicilerin ve gemi inşa ustalarının başka ülkelere giderek oralarda gösterdikleri gemi inşa faaliyetleri kültürel etkileşimin yanı sıra envanter birlikteliği açısından da dönem içerisinde benzerliklere yol açmaktadır. Britanya ve Portekiz gemi inşa ustalarının bilgi paylaşımı ve Portekiz donanmasının inkişafında etkili olan İtalyan denizciler bu konudaki örnekler arasındadır. Her bir coğrafyadan çıkan el yazmasından o coğrafyanın meşhur gemi dizaynı inşasına dair bilgiler bulmak doğaldır. Bazı el yazmalarında ise neredeyse çok çeşitli gemi tipleri için detaylı ölçüler verilmektedir ki bu, ölçüsü verilen tüm gemi tiplerinin bu coğrafyalarda inşa edildiği anlamına gelmez.

Gemi inşasına dair bilgi ihtiva eden el yazmalarının muhtemel ortak yönü hepsinin konuya vakıf denizciler tarafından yazılmış olmasıdır. El yazmalarındaki bilgiler çoğunlukla gemi inşası ile sınırlı kalmayıp, astronomi ve haritacılığa dair de ilave bilgiler barındırmaktadır. Bu kısmı şöyle yorumlamak mümkündür. Seyir materyalleri ve teknolojik açıdan sınırlı imkânlarla sahip denizciler denize dair her türlü tecrübelerini paylaşmak ihtiyacı duymuşlardır. Nitekim bu bilgiler her seyirde, muhtemeldir ki seyre çıkan geminin kaptan kamarasındaki masanın üzerinde istifadeye hazır bir şekilde beklemekteydi.

---

19 *Cog*: Hem ticari hem de muharip olarak kullanılan yüksek bordalı bir gemi tipi.

Kaynakça

- ABULAFİA, David (2011). *The Great Sea: A Human History of The Mediterranean*, New York: Oxford University Press
- ABULAFİA, David (2004). *Tarih Boyunca Akdeniz Uygarlıkları*, (çev. Nurettin Elhüseyini), İstanbul: Oğlak Yayıncılık
- ANDERSON, Roger Charles (1925). "Italian Naval Architecture about 1445", *The Mariner's Mirror* (11): 135-163.
- ANDERSON, Roger Charles (1945). "Jal's 'Memoire No. 5' and The Manuscript 'Fabbrica Di Galere'", *The Mariner's Mirror* (31): 160-167.
- BARKER, Richard (1986). "Fragments from the Pepysian Library," *Revista da Universidade de Coimbra* (32): 161-178.
- BARKER, Richard (1994). "A Manuscript On Shipbuilding, Circa 1600, Copied By Newton", *The Mariner's Mirror* (80):16-29.
- BELLABARBA, Sergio (1988). "The Square-Rigged Ship of The Fabrica Di Galere Manuscript: Part I", *The Mariner's Mirror* (74): 113-130.
- CAMPANA, Lilia (2010). *Vettor Fausto (1490-1546), Professor of Greek and A Naval Architect: A New Light on The 16th-century Manuscript Misura di Vascelli etc. di...Proto dell' Arsenal di Venetia*, Texas: Texas A&M University (Unpublished Master's Thesis)
- CANO, Tome (1996). "Arte para fabricar, fortificar y apareiar naos de guerra merchante, con las reglas de arquearlas reduzido a toda cuenta y medida, y en grande utilidad de la navegación, 1611", (ed. ve çev. Cesáreo Fernández Duro) *Disquisiciones nauticas*, 5 Vols., (1880), Madrid: Instituto de Historia y Cultura Naval (5): 36-97.
- CANO, Tome (1964). *Arte para fabricar, fortificar y apareiar naos 1611*, (ed. E. M. Dorta), Santa Cruz de Tenerife: Instituto de Estudios Canarios la Laguna
- CASSON, Lionel (1967). *The Ancient Mariners, Mediterranean in Ancient Times*, 4th. ed. London: The Macmillan Company
- CASTRO, Filipe (2008). "In Search of Unique Iberian Ship Design Concepts", *Historical Archaeology* (42): 63-87.
- COATES, John (1981). "The Authorship of a Manuscript on Shipbuilding c 1600-1620" *The Mariner's Mirror* (67) 285-6.
- CRESCENZIO, Bartolomeo Romano (1607). *Nautica Mediterranea*, Roma: Bartolomeo Bonfadino
- DAVIS, Robert Charles (2007). *Shipbuilders of the Venetian Arsenal Workers and Workplace in*

the Preindustrial City, Baltimore: Johns Hopkins University Press

DOMINGUES, Francisco Contente (2001). "Documents on Portuguese Naval Architecture (late 16th-early 17th century). A general overview.", Proceedings of the International Symposium 'Archaeology of Medieval and Modern Ships of Iberian-Atlantic Tradition', (Ed. F. Alves), Lizbon, 1998. Lizbon: Instituto Português de Arqueologia, 229-232.

DOMINGUES, Francisco Contente (2004). Os Navios Do Mar Oceano, Teoria E Empiria Na Arquitectura Naval Portuguesa Dos Séculos XVI E XVII, Lisboa: Centro de História da Universidade de Lisboa

ESTEVES, Carina Raquel Antunes (2011). O Livro Primeiro de Architectura Naval de João Baptista Lavanha e a arquitectura naval ibérica no final do século XVI, princípios do XVIIIo perfl do arquitecto naval, Lisboa: University of Lisboa, (Unpublished Master's Thesis)

FENNIS, Ian (1978). La "Stolonomie" 1547-1550 et son Vocabulaire Maritime Marseillais: Édition Critique d'un Manuscrit du XVI siècle, Amsterdam: Holland University Press

GLASGOW, Tom (1970). "Maturing the Naval Administration," The Mariner's Mirror (56): 3-26.

LANE, Frederic Chapin (2013) Venetian Ships and Shipbuilders of the Renaissance, Mansfield Centre: Martino Publishing

LEHMANN, Louis Th. (1992). Baldissero Quinto Drachio Visione del Drachio, Amsterdam

LONG, Pamela O.- vd. (2009). The Book of Michael of Rhodes: A Fifteenth-Century Maritime Manuscript, 3 Vol, London: MIT Press

MCMANAMON, John (2001). "The "Archaeology" of Fifteenth-Century Manuscripts on Shipbuilding," INA Quarterly (28): 17-26.

MENDOZA, Juan de Escalante (1996). "Ytinerario de navegación de los mares y tierras occidentales, 1575", Disquisiciones náuticas, (ed. ve çev. Cesáreo Fernández Duro), 5 Vols., (1880), Madrid: Instituto de Historia y Cultura Naval, (5):413-515.

MENDOZA, Blanca Margarita Rodríguez (2008). Standardization Of Spanish Shipbuilding: O Ordenanzas Para La Fábrica De Navíos De Guerra Y Mercante-1607, 1613, 1618, Texas: Texas A&M University (Unpublished Master's Thesis)

MORRISON, John - GARDINER, Robert (1995). The Age of the Galley: Mediterranean Oared Vessels Since Pre-classical Times, New Jersey: Conway Maritime Press

OLIVEIRA, Fernando (1991). Liuro Da Fabrica Das Naos, Lisbon: Academia De Marinha

PHILLIPS, Carla Rahn (2000). "Mauel Fernandes and His 1616 "*Livro de Traças de Carpintaria*""", The American Neptune:Maritime History&Arts (60): 7-29.

- PRYOR, John H. (1988). *Geography, Technology and War Studies in the Maritime History of the Mediterranean 649—1571*, New York: Past and Present Publications
- ROSSI, Franco (2009). “The Book of Michael of Rhodes: A Fifteenth-Century Maritime Manuscript”, *The Book of Michael of Rhodes: A Fifteenth-Century Maritime Manuscript*, (ed. Pamela O.Long vd.) Vol. 2, London: MIT Press
- RIETH, Eric (1996). *Le maître-gabarit, la tablette et le trébuchet : essai sur la conception non-graphique des carènes du Moyen Age au XXe siècle*, Paris: Comité Des Travaux Historiques Et Scientifiques
- SCHWARZ, George R. (2008). *The History And Development Of Caravels*, Texas: Texas A&M University (Unpublished Master’s Thesis)
- VINSON, Steve (1990). “Ships in the Ancient Mediterranean”, *The Biblical Archaeologist* (53): 13-18.
- XAVIER, Hernâni Amaral (1992). *Novos elementos para o estudo da arquitectura naval portuguesa antiga*, Lisboa: Academia de Marinha

---

Roma Dönemi Şehircilik Anlayışı

Ceren ALTUNBEĞ TURGUT*

Özet

İnsanın şehir kurma çabaları kendini tanımlaması, varlığına anlam atfetmesi ve hayatını devam ettirme arzusu ile yakından ilişkilidir. Şehir, insanın sosyal yaşamını düzenlemek ve toplumsal ilişkilerini yönlendirmek amacıyla oluşturduğu bir üründür. Roma İmparatorluğu şehirlerin imparatorluğuuydu. Roma şehirleri ise Roma uygarlığının yapısını oluşturan kültürel, dini, sosyal ve politik bir sistemin kalesiydi. Roma'nın toprakları genişledikçe, yeni şehirler ve kasabalar kuruldu. Kentsel birimlerinin kurulma amacı askeri güvenliği sağlama, toprakları idare etmeyi kolaylaştırma ve hakimiyet altına alınan bölgelerden ekonomik anlamda yararlanmanın yanı sıra Romalılaşma sürecine hız kazandırmaktı. Yeni şehirlerde klasik şehir planlamasının örnekleri gözler önüne serilmektedir. Romalılar kent planlaması ve mimaride Yunanlılar ve Etrüsklerden etkilenmişler, ancak kendilerine özgü teknik ve yeniliklerle kentleri yeniden biçimlendirmişlerdir. İhtişamlı, etkileyici, süslü anıtsal yapılar inşa eden Romalılar hem estetik açıdan hem de kullanım açısından oldukça başarılı mimari yapılar ortaya koymuşlardır. Günümüzde küreselleşme olgusu kentleri standartlaştırsa da yaşadığımız şehirler birçok açıdan klasik kentin devamı niteliğindedir.

Anahtar Kelimeler: Roma şehir planı, Roma mimarisi, Roma forumu, Roma hamamı.

Urbanism Approach In Roman Period

Abstract

The efforts of human to establish cities are closely related to self-definition, to attribute meaning to his existence and to willingness to continue his life. The city is a product formed by human to organize social life and to direct social relations. The Roman Empire was the empire of cities. The Roman cities were the fortress of a cultural, religious, social and political system that constituted the structure of the Roman civilization. As the Roman territory widened, new cities and towns were established. The purpose of establishing urban units was to expedite the process of Romanization, in addition to providing military security, facilitating land administration, and benefiting from the dominated regions economically. Examples of classical urban planning were reflected in new cities. The Romans were influenced by the Greeks and Etruscans in urban planning and architecture, although they reshaped the cities with their distinctive

* Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Ana-bilim Dalı, cerenaltunbeg@hotmail.com

techniques and innovations. The Romans who built magnificent, impressive, elaborate monumental buildings have produced quite successful architectural structures in terms of both aesthetics and use. Even though the phenomenon of globalization has standardized the cities at the present time, the cities we live in are continuation of the classical city in many respects.

Keywords: *Plan of Roman city, Roman architecture, Housing, The Roman forum, Roman baths.*

Giriş

Kadim şehirlerden biri olan Roma'nın kuruluşu bir efsaneye dayandırılmıştır. Efsaneye göre, Troya'nın yakılıp yıkılması sırasında Troyalı prens Aineias, oğlu Askanios ve babası ile Troya'dan kaçmış ve Orta İtalya'daki Latium'a yerleşmişti. Askanios, burada Alba Longa kentini kurdu. Uzun yıllar Askanios'un soyundan gelenler Alba Longa'da hüküm sürdüler. (Tekin 2008: 191-192) Burada hüküm süren Alba kralı Amulius kardeşi Numitor'u tahttan indirdi. Amulius, Numitor'un tek çocuğu olan kızı Rhea Silvia'yı ise Vesta rahibesi yaptı. Rahibelerin evlenmeleri yasak olduğu için kardeşinin varis bırakmasının önüne geçmiş olacaktı. Ancak Silvia'nın Savaş Tanrısı Mars'tan, Romulus ve Remus adlı ikiz çocukları dünyaya geldi. Amulius, Silvia'yı hapsedti, çocukları da bir sepet içerisinde Tiber Nehri'ne attı. (Faulkner 2015: 36-37) Çocuklar kıyıya sürüklendi ve dışı bir kurt onları emzirdi, daha sonra da bir çoban onları büyüttü. Çocuklar büyüdükten sonra Amulius'ü öldürdüler. Ayrıca kıyıya sürüklendikleri yer olan Palatium Tepesi'nde yeni bir şehir kurmaya karar verdiler. Romulus bir çift sığırın koşulduğu sabanla kentin sınırını çizmeye çalışırken kardeşi Remus ile anlaşmazlığa düşüp, bir anlık öfkeyle onu öldürdü. Böylece Roma M.Ö. 753 yılında kuruldu ve Romulus şehrin yöneticisi oldu. (Tekin 2008: 192)

Roma başlangıçta İtalya'da Latium bölgesinde küçük bir köy olarak ortaya çıktı. Tiber Nehrine çok yakın 7 tepeli bir yerde ortaya çıkan bu köy yakın tepeleri de kaplayarak küçük bir kasaba haline dönüştü. M.Ö. VI. yüzyılda, küçük Asya'dan gelip buralara yerleşmiş olan Etrüsklerin hâkimiyetine girdi. Etrüskleri kısa bir zaman içinde kentten süren Romalılar yakındaki yerleşmeleri yıkıp, oradaki halkı köleleştirdiler. Zamanla gücünü artıran Romalılar ekonomik açıdan gelişmeye başladılar. (Tuna 1987: 141) Roma, Tiber Nehri kıyılarında ve Tiber Adası'nın nehri iki kanala böldüğü yerde gelişti. Nehrin kavislisi olması hem güvenli bir liman sağlıyordu hem de şehre gelen ticarî mallar karayoluyla kuzeye ve güneye transfer edilebiliyordu. Şehrin daha sonra tören meydanı olarak kullanılacak pazar yeri olan forum, VIII. yüzyılın başına kadar defin yeri olarak kullanılmıştır. Kent, aynı zamanda Tiber Nehri ile Alba Tepeleri arasında yer alan Latium düzlüklerine dağılmış 30'a varan halkla, ortak bir Latin kültürünü paylaşıyordu. (Freeman 2003: 358) Roma, Yunanlıların ve Fenikelilerin çok fazla dikkatini çekmeyen İtalya, Galya ve İspanya kıyılarındaki kolonilerde yaşayan halkları, birer birer ve çoğu zaman içeriden fethedip himayesi altına aldı. Romalılarda bu halkları Roma kültürü içerisinde kısa zamanda eritti. (Braudel 1990: 79)

1.Roma Dönemi Şehir Planlaması ve Kentleşme Süreci

Roma İmparatorluğu, imparatorluğun sosyal, siyasal ve ekonomik merkezi olarak görülen şehir ağlarıyla karakterize edilir. Roma döneminde, "şehir", medeniyetle eş anlamlı olarak kullanılmıştır. (Berry 2016: 293)

“Şehir” (city) ve “medeniyet” (civilization) kelimeleri, Latince civis (vatandaş) ve civitas (topluluk, devlet, şehir, vatandaşlık) kelimelerinden gelmektedir. Latince şehir anlamına gelen “urbs” kelimesinden şehir/şehre ait (urban) ve şehircilik (urbanism) kelimeleri türemiştir. Romalılar şehir, kasaba (oppidum) ve köy (vicus) gibi nüfus merkezleri arasında farklı ölçeklere göre ayırım yapma yoluna gittiler. (Gates 2011: 2)

Şehir ve şehre ait alanlar erken dönemde mitolojik düşünceyle açıklanırken, daha sonra filozofik bakış açısıyla ele alınarak bir değişim yaşanmıştır. Ardından da, evrene ilişkin olarak ortaya konan kosmos anlayışından kozmopolitizme ulaşıldığı Helenistik döneme geçilmiştir. Antik çağda, düşünce sisteminin değişme sürecine bağlı olarak şehirlerin de değişime uğradığını görmekteyiz. (Mazı 2008: 34-35)

Romalılar için kent, siyasi, dinsel ve toplumsal gelenekleri paylaşan bir vatandaşlar topluluğuydu. Kentlerin gelişimlerinde en önem verilen konu ise barış tesis edilene dek savunmaydı. Kentler savunması kolay mevkilere konumlandırılmaktaydı. Kentlerin halklara sığınak oluşturmasının yanında ekonomik işlevleri de vardı. Kentin fiziksel gelişimi ile ekonomik kaynakları arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Ekonomik merkezlerin; limanlara, kapılara, forum ile halkın toplandığı alanlara göre konumlanmasıyla zamanla ticarî yapılar gelişti. Kent aynı zamanda dinsel bir topluluktu. Tapınakların Akropoliste ve diğer yüksek noktalarda inşa edilmesi kentin tanrıların koruyucu niteliğini de gözler önüne sermektedir. (Owens 2000: 1-4)

Yeni bir kent kurmak bazen siyasi bazen ekonomik bazen de stratejik amaçlar taşıyabiliyordu. Yunan ve Roma kolonileri ticaret yapmak amacıyla bir bölgenin tarımsal potansiyelinden, doğal kaynaklarından yararlanmak, artan nüfusu başka yere taşımak ve askerî amaçlarla kurulmaktaydı. (Owens 2000: 8)

Etrüsk medeniyeti Yunan medeniyetinden daha önce doğmuş ve Roma'nın tesisine Etrüskler iştirak etmiştir. Roma'nın ilk hükümdarı Tarquinius sülalesinin Etrüsk olduğu bilinmektedir. (Ağaoğlu 1932: 18) Romalılar kent kurarken ve mevcut kentlerin kutsal sınırlarını genişletirken Etrüsk ritüelini izlediler. Kent himaye altına alındıktan sonra kentin sınırları tunç bir saban ile belirlenirdi. Saban izinin kent sakinlerini yeraltındaki tanrılarına karşı koruduğuna inanılırdı. Şehir kapılarının yerlerini belirleme aşamasına gelindiğinde, büyülü koruyucu çizginin üzerine basılmaması için saban kaldırılırdı. Kentin merkezi, kurbanların içine konulduğu yuvarlak bir çukur ile belirlenirdi ve üç Roma tanrısı (Jüpiter, Juno, Minerva) için bir tapınak kurulurdu. (Owens 2000: 9)

Kentler kurulurken bazı hususlara dikkat edilmekteydi. Bir kent kurulurken arazinin seçimi önemliydi. Seçilen arazi yüksek olmalı, sis ve kırağı oluşmamalı, ılıman bir iklimi olmalıdır. Ayrıca, çevresinde bataklıklar olmamalıdır. Çünkü güneş doğarken şehre doğru esen sabah rüzgârları, bataklık canlılarının solunum yaparken çıkardığı gazları kente taşıyıp, insan sağlığını bozabilir ve araziye sağlıksız hale getirebilirdi. Kentin sahil kenarında güneye ve batıya bakması uygun değildi. Çünkü yazın güney tarafı güneş

doğarken ısınır ve gün ortasında sıcaklık en yüksek seviyeye ulaşırdı. Ayrıca batı yönü de güneş doğduktan sonra ısınmaya başlar, gün ortasında sıcak olur, akşam saatlerinde sıcaklık daha fazla artar. Sıcaklıktaki bu değişiklikler bu gibi yerlerde yaşayanlar için tehlikeliydi. (Vitruvius 2005: 12)

Roma İmparatorluğu'nun en güçlü olduğu dönemde tüm Akdeniz havzasını, Britanya dahil Kuzey ve Orta Avrupa'nın önemli bir kısmını ve Fırat nehrine kadar Ortadoğu'yu içine almaktaydı. Bu bölgeyi yönetmek ve barışı sağlamak için merkezi yönetim büyük ölçüde kente dayandı. Kentler İmparatorluğun yönetiminde ilk basamağı oluşturdular. (Owens 2000: 123)

Roma kent planlamasında Yunan ve Etrükslerin etkili olduğu görülmektedir. Kentler, merkezi bir forum, agora veya bir grup kamu yapısı etrafında tek bir merkez etrafında düzenlenmişti. Kentler genişledikçe, çoğunlukla kent kapılarının dışında ikincil merkezler gelişti. Böylece ziyaretçiler kamusal alanın içine çekildi ve kent merkezine giden yolun oluşmasını sağladı. Açık alanlar heykeller gibi mekânı insan ölçeğine indiren ve toplumsal bağı artıran görüşleri destekleyen küçük anıtlarla doldurulmuştu. Sınırlarda ise ordu ve kale ekseninde imar faaliyetleri gerçekleştirilmiş, kent planlaması arka planda kalmıştı. (Perring 2000: 281-282)

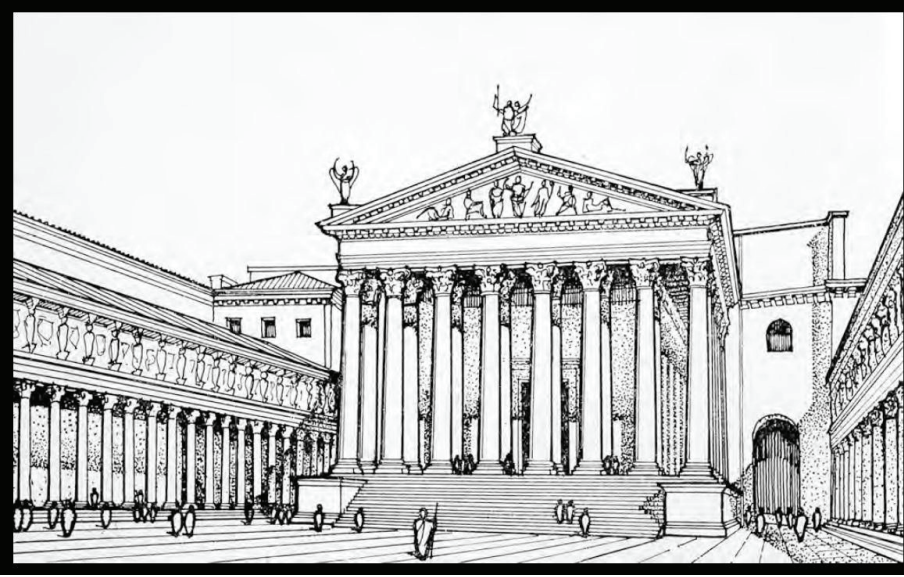
Roma şehir planlamasının özelliği ızgara planıdır. Özellikle İmparatorluğun kuzeybatı taşrasında çok yaygındır. Izgara düzeni aynı istikametteki 3 ana cadde tarafından kesilen uzun dar bloklarla bunları dik kesen 30'dan fazla küçük sokak ve ortada kamu binalarına ayrılmış şeritten oluşmaktaydı. (Thorpe 2002: 22) Izgara planlı sokak planı iki şekilde uygulanıyordu. Ana yollar (cardo maximus ve decamanus maximus) merkezi bir adaya veya plazaya gidebilir ya da hiç kesintiye uğramadan kentin bir ucundan ötekine devam edebilirdi. Kültürel ve iklimsel farklılıklar nedeniyle ana yolların kentsel alanı doğrudan kesmediği örneklerde bulunmaktaydı. Bazı kentlerde ise sokaklar doğrudan foruma açılmaktaydı. (Perring 2000: 282-283)

2.Roma Şehir Mimarisi

Romalılar bir şehri kurarken, belirli bir planı izlerlerdi. Topografların bir dik açı çizmesini sağlayan basit bir alet parçasıyla birbirini 90 derece kesen iki geniş cadde çizilirdi. Başlangıç noktası olarak bu kavşaktan dikdörtgen planlı arsalar işaretlenirdi ve belli aralıklarla caddeler için yer ayrılırdı. Binaların sınırları ve yüksekliğine ilişkin kurallar vardı. Şehrin merkez noktasında kamu binaları, bürolar, forum ya da dikdörtgen şeklinde bir salon vardı, bazen kütüphane de olurdu, tapınak eksik olmazdı, bir de Forum'un açık meydanı bulunurdu. Dükkânlar genel olarak belli mahallerde olurdu, aynı işi yapanların dükkânları aynı mevkide bulunmaktaydı. Şehrin giriş yerlerinde bulunan anıt gibi yükselen kemerler üzerinde heykeller mevcuttu. (Barrow 1965: 134-135)

Romalılara göre bir kentin kurulması için aslı unsurlar; sokaklara kaldırım taşı döşenmesi, su getirme ve kanalizasyon sistemiydi. (Mazı 2008: 46) Yer altı kanalıyla veya suyollarıyla şehirlere gelen bol miktarda su, sarnıçlardan kurşun borularla evlere dağılırdı. Suyun dağıtımda alçak basınçlı borular kullanılıyordu. Yüksek basıncın elde edilmesi için dökme demir borular gerekmekteydi, ancak Romalılar o dönemde bu boruları yapamıyordu. Su gücü değirmenlerde ve testereyle kesme işlerinde kullanılıyordu, şehir meydanlarındaki, evlerin bahçelerindeki ve cadde köşelerindeki çeşmeler, kentlere ferahlık veriyordu. Suyollarının bakım onarımı devlet ve belediyeler tarafından yerine getirilen bir kamu hizmetiydi. (Barrow1965: 135-136)

2.1.Forum

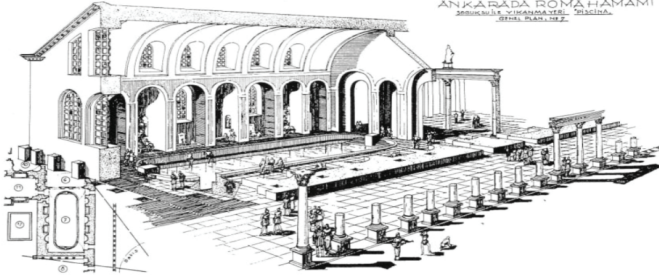
Resim 2.1. Augustus Forumu. Roma/İtalya (Thorpe 2002:40)

Romalılar için Forum; pazar, değiş-tokuş, mahkeme, açık hava toplantı salonu ve devletin istikrarı için inanılan tanrılara kurban verilmesi gibi her türlü kamusal kullanıma tahsis edilmiş açık alandı. Forum, siyasi ve ticarî bir yer olmasının yanı sıra kutsaldı. (Watkin 2009: 11) En önemli dinî mabetler, tapınaklar forumda ya da yanında bulunmaktaydı. Dinî ritüeller burada gerçekleştirilirdi. Erken dönemde Roma şehirlerinde bulunan forumlar finansal işlemler ve para alışverişinin ticarî merkezi, şehirde gerçekleştirilen gladyatör dövüşleri, cenaze törenleri ve festivallerin yapıldığı sahneydi. (Aldrete 2004: 47)

Forum çoğu şehrin önemli bir özelliğiydi. Büyük şehirlerde forum olitoryumu

(sebze pazarı), forum boarium (sığır pazarı), forum piscarium (balık pazarı) veya forum cuppedinis (birçok çeşit malın satıldığı pazar) gibi özel amaçlara yönelik ek forumlarda bulunmaktaydı. (Adkins-Adkins 2004: 145)

2.2.Hamamlar

Resim 2.2. Roma Hamamı. Ankara (Yegül Baths and Bathing in Classical Antiquity: 419)

Antik çağda, özellikle Roma dünyasında yıkanmak fiziksel ve hijyenik ihtiyaçların çok ötesine geçti. (Yegül Baths and Bathing in Classical Antiquity 30) M.Ö. 80 yıllarında Romalıların döşeme altından ve duvarlardaki delikli tuğlaların içinden sıcak hava geçirerek buldukları merkezî ısıtma sistemi, büyük termal yapıların inşasına yol açmıştır. (Akurgal 2005: 403)

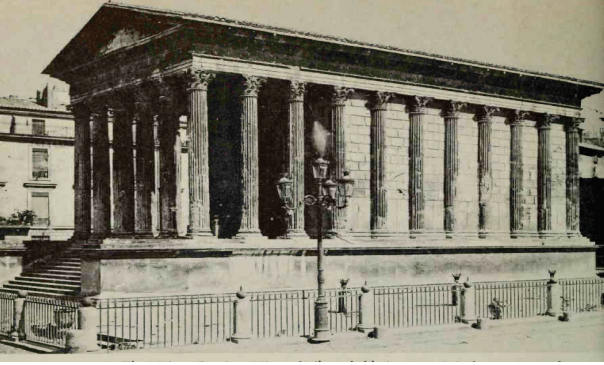
Roma hamamının geliştirilmesinde ısıtma ve su temini sistemleri büyük bir rol oynadı. Bir Roma banyosunun ısıtılması, kategorik olarak ısı yayan panel ısıtma sisteminin zemin, duvarlar ve nadiren kubbeli tavanları ısıtması ile sağlandı. Hypocaust olarak bilinen yerden ısıtma sistemi, havayı sirküle ederek hamamların ısınmasını sağlıyordu. Sistem, yer ve duvar alanının büyüklüğüne bağlı olarak farklı odalara kontrollü ve uygun dereceli sıcaklık sağlamaktadır. (Yegül 2013: 26-27)

Roma hamamları çeşitli bölümlerden oluşuyordu. Hamam binasının önünde etrafi genellikle sütunlu revaklarla çevrili bir avlu bulunurdu. Burada bazı spor oyunları oynanır, güreşler yapılırdı. Avludaki ana girişten geçilen ilk alan soyunma yeri olan “apoditerium” idi. Soyunma yerinin köşesinde duvarları boyunca sedirler yer alan hizmet odaları vardı. Soyunma yerinden “frigidarium” a geçilirdi. Soğuk su ile yıkanılan yeri olan bu mekânın ortasında bazen içinde yüzelebilecek nitelikte bir havuz bulunur ve duvarlarının önünde de heykeller sıralanırdı. Burayı ılık olan “tepidarium” kısmı takip ederdi. Hamamda ısının en yoğun olduğu bölüm “caldarium” idi. Bu bölümün etrafında özel küçük odalar yer alırdı. Burada buhar banyosu ile terlemek için çok sıcak “sudatorium” denilen ayrı bir yer bulunurdu. Sıcak suyun ve sıcak havanın sağlandığı külhana “prae-furnium” adı verilirdi. Hamamın çevresinde ve arka tarafında ayrıca bir bahçe olmasına özen gösterilirdi.

Hamamlarda köleler hizmet etmekteydi. (Eyice 1997: 402)

Hamamlar aynı zamanda sohbet toplantılarının yapıldığı, hoşça zaman geçirilen bir yerdi, orada insan bilgisini artırır, spor yapardı. Bu nedenle hamamların kitaplık gibi ek binaları vardı. (Kretzschmer 2010: 106)

2.3.Tapınaklar

Resim 2.3. Maison Carrée Tapınağı. Nîmes/Fransa (Wheeler 2004:92)

Romalılar tapınak mimarisinde Yunan ve Etrüsklerden etkilenmişlerdir. Tipik bir Yunan tapınağı, birkaç basamak üzerinde yükselen etrafı sütunlarla çevrili, ön cephesinde çatı üçgeni ile sütunların üzerindeki kiriş arasında kalan üçgen biçimindeki alınlığıyla dikdörtgen biçimli yapıdır. Etrüskler bu prototipi, yalnızca ön tarafında basamak ve sütunların bulunduğu, geniş çatı saçakları olan çok daha yüksek podyumlara yerleştirilmiş tapınakları inşa etmek için değiştirdiler. (Thompson 2007: 135) Yunan modeli ile karşılaştırıldığında Roma tapınağı iki boyutludur. Roma tapınaklarının ana görevi, dinî törenlerde ve halka sesleniş konuşmalarında podyum önünde toplanan kalabalığı etki altına almaktır. (Wheeler 2004: 86)

2.4.Bazilika

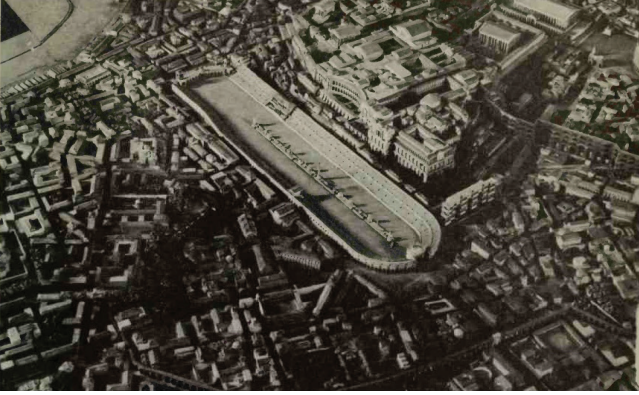
Resim 2.4. Konstantin Bazilikası (Ariero Palatina). Trier/Almanya. (Adkins-Adkins 2004: 146)

Roma döneminde genellikle 3 bölüme (nef) ayrılmış, yarım dairesel bir ya da iki apsisi olan (yargıcın oturduğu bölüm) dikdörtgen planlı toplantı salonuna bazilika (basilicae) adı verilmektedir. (Germaner 1997: 207) Bazilikalar, foruma bitişik bir arazide, kışın insanların soğuktan etkilenmemeleri için arazinin mümkün olan en sıcak köşesinde inşa ediliyorlardı. Arazi koşullarına bağlı olarak genişlikleri uzunluklarının 1/3'ünden az, 1/2'sinden fazla olmamaktaydı. (Vitruvius 2005: 99)

Roma şehirlerinin standart bir özelliği haline gelen bazilikalar kamuya açık toplantı salonları, mahkemeler ve şehir idaresi olarak kullanıldı. Helenistik kasabalardaki stoalara benzer çok amaçlı bir işlevleri vardır. Bilinen en eski bazilikalar M.Ö. III. yüzyılın sonlarına dayanır ve hızla Roma şehirlerinin standart mimari unsuru haline geldi. Roma döneminin sonlarında ise bazilikalar Hıristiyan kiliseleri için bir modeldi ve bazı Roma bazilikaları kiliselere dönüştürüldü. (Adkins-Adkins 2004: 146)

2.5.Hipodrom ve Circuslar

Resim 2.5. Circus Maximus. Roma/İtalya. (Wheeler 2004: 125)

Hipodrom Grekçe hippos (at) ve dromos (yarış, yol, yarış pisti) kelimelerinin birleşmesiyle oluşmuştur. At ve araba yarışlarının yapıldığı alan olarak tanımlanır. Romalılar bir bahçe ya da köşk yanında bulunan ve binicilik talimleri yapılan meydanlara hipodrom, Yunanlıların arabalı atlarla karşılaşmalar yaptıkları hipodromlara circus adını vermişlerdir. Circus Latince “daire, halka” anlamına gelmektedir. (Saltuk 2001: 1)

Circus U planlıydı ve yarışların gerçekleştiği arenanın etrafında izleyiciler için yapılmış koltuk basamakları vardı. Circusun merkezinin aşağısında bir engel (spina), U biçimli yapının açık ucunda ise başlangıç kapıları bulunmaktaydı. Spinanın her bir ucuna doğru yedi işaret vardı; bunlardan her biri bir tur tamamlandığında çıkarılırdı. Spina heykeller, dikilitaşlar, su havzaları ve çeşmeler ile süslenmiştir. (Adkins – Adkins 2004: 151-152)

Romalılar halk için tanrılar onuruna bazıları gelenekselleşmiş oyunlar tertipliyordu. Savaş zamanlarında bu oyunlar tanrılara ithaf edilerek yapılırdı, ayrıca iç savaşlar ve salgın hastalıklar sırasında da adak oyunları düzenlenirdi. Daha geç tarihlerde üst sınıftan vatandaşlar öldüğünde de bu tür oyunlar düzenlenmeye başladı. Bu oyunlardaki başlıca faaliyetler at ve araba yarışları, bazen boks, nadiren diğer atletik yarışlar şeklindedi. (Saltuk 2001: 53)

2.6.Tiyatrolar

Resim 2.6. Leptis Magna Tiyatrosu. Libya.(Wheeler 2004: 55)

Roma, M.Ö. 270 ile 240 arasındaki yayılmasının sonucunda tiyatronun uzun zamandan beri gelişmiş olduğu Yunan yönetimindeki toprakları ele geçirdi. Böylece Romalılar Yunan sanatı ve tiyatrosu ile tanışmış oldu. M.Ö. 240'tan önceki dönemde ise Roma'nın tiyatro etkinliklerinde Etrüsk etkisi görülmektedir. Roma'daki ilk tiyatro **gösterisi** M.Ö. 364'teki kenti kasıp kavuran veba salgınında tanrıların öfkesini yatıştırmak amacıyla Etrüsklerden müzisyen ve dansçıların getirilmesiyle yapılmıştır. (Brockett 2000: 59-60)

Roma tiyatrolarında sergilenen oyunlar gelişti ve oyunların sayısı zamanla arttı. Genellikle tanrıların onuruna düzenlenen olağan oyunlar ve olağanüstü oyunlar (anma, adama törenleri zafer kutlamaları, yeni yılı karşılama, açılış törenleri) ile evlenme ya da gömme törenlerine özel oyunlar vardı. Bunların tümünde birkaç gün süren çeşitli gösteriler olurdu. Tiyatrolar sabahtan akşama kadar oynardı, sahne aralarında gladyatörler, eğitilmiş hayvanlar, soytarılar sahneye çıkardı. (Pignarre 1991: 28)

Yunan tiyatrosu bir açık hava yapısıydı. Roma tiyatrosu ise Roma mimarisinin kapalı iç mekânlar doğrultusundaki eğiliminin yansımasıydı. Roma tiyatrosu sahne cephesi ile sahne binasının arka kısmının süslenmesi ile oluşturulmuş ve yarım daire biçimli oturma sıraları boyunca yükselmekteydi. Ayrıca yan kanatların katılımıyla da hem seyircilerin hem de oyuncuların dış dünya ile ilişkilerinin kesilmesini sağlamıştır. (Wheeler 2004: 111-113)

Şehrin sınırında veya doğrudan dışında pek çok amfitiyatro yapılmıştı. Tiyatronun bu şekilde konumlandırılması kalabalığı kentin merkezinden uzaklaştırma isteği olarak değerlendirilebilir. (Perring 1991: 287) Amfitiyatro standartlaşmış oval bir şekle sahipti

ve boyutları 135m.'ye 105 m. idi. Arena ve oturma yerlerinin en yakınında olanların 2/3'ü zemin seviyesi kazılarak yapılmış ve buradan çıkan toprak, sıraların kalan 1/3'lük bölümü için dolgu malzemesi olarak kullanılmıştı. Tiyatrolar, toprak dolgu, dış yüzeyleri biçimsiz küçük taşlarla örülür harçtan yapılan kalın istinat duvarları ile çevrelenmişti. Tiyatroların güneydoğu bölümü ise, doğrudan şehir duvarına dayanmaktaydı. (Thorpe 2002: 60)

2.7.Kütüphaneler

Uzun süre Romalıların kütüphane binaları yoktu. Yunanlılar Roma'daki ilk kütüphanelerin kurulmasına katkıda bulunmuştur. Romalılar Yunan edebiyatına ilgi duyuyordu, Yunan dil bilimcileri ve üst sınıfa mensup kişilerin evlerinde Yunanca öğretmenler çok popülerdi. Romanın ilk tarihçisi S. Fabius Pictor da Roma'nın kuruluşunu anlattığı eserini Yunan dilinde yazmış, daha sonra eser Latinceye çevrilmiştir. (Thompson 1940: 27-28)

Roma'da ilk kütüphaneler özel kütüphanelerdi. Savaş sonrasında ganimet olarak Yunanlıların kitap koleksiyonlarının Roma'ya transfer edilmesi özel kütüphanelerin oluşturulmasına vesile olmuştur. Pydna Muharebesi'nden sonra Romalı general Lucius Aemilius Paulus Makedonya krallığının kütüphanesine sahip oldu. Romalı General Sulla Atina'nın yağmalanmasından sonra Aristo'nun kitaplarını ele geçirdi. (Winsbury 2009: 68)

Roma'da ilk devlet kütüphaneleri projesi Julius Caesar tarafından ortaya atıldı. Söz konusu proje Asinius Pollio ve Augustus tarafından gerçekleştirildi. Asinius Pollio, Atrium Libertatis'te ilk halk kütüphanesini kurdu. Bir kütüphaneye sahip olmak üst sınıf vatandaşlar arasında daha yaygın hale geldiğinden, kitaplar alt sınıflara verilecek bir imkân olarak görülmekteydi. (Dix 1994: 282-283)

Kütüphaneler, sabah ışığını gerektirdiğinden doğu yönünde inşa ediliyor böylece kitapların bozulması engelleniyordu. Çünkü güneye bakan kütüphanelerdeki kitaplar, nemli rüzgârların kitap kurtlarını besleyip, üremelerine neden olduğu cihetle, kitapların zarar görmesine sebebiyet veriyordu. (Vitruvius 2005: 135)

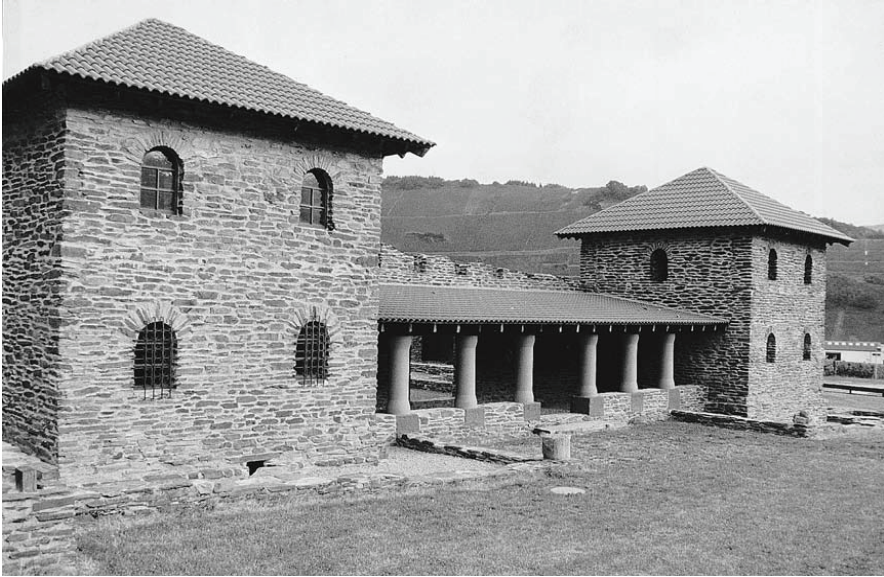
2.8. Konutlar

İlk insanlar ormanlarda, mağaralarda ve koruluklarda yaşarlar, avcılık ve toplayıcılıkla yaşamlarını sürdürürlerdi. İnsanoğlu, sıcaklık sağlayan ateşi keşfetti ve odun atarak canlı tutmaya çalıştı. Ateş yanarken diğer insanlar da etraflarına toplanmaya başladı. İşaretlerle ateşin verdiği keyfi onlara da anlattılar. Bu yüzden insanoğlunun ilk kez bir araya gelerek bilinçli toplantılar yapmasının ve sosyal ilişkiler geliştirmesinin kaynağının ateşin keşfedilmesi olduğu değerlendirilmektedir. Zamanla insanlar dilediklerini el ve parmaklarıyla kolaylıkla yapabildiklerini görerek doğal yeteneklerini keşfettiler. Ardından kendilerine sığınacakları yerler yapmaya giriştiler. Bazıları ağaç dalları kullandı, bazıları dağ yamaçlarında mağaralar kazdı; bazıları ise, kırlangıç

yuvalarının yapılışını taklit ederek ince dallarla çamurdan sığınaklar yaptılar. İlerleyen süreçte, birbirlerinin barınaklarından örnek alarak yeni ayrıntılar eklediler ve kulübe yaptılar. İlk başta, ufak dallarla tutturulmuş çatallı kazıklar dikerek üzerini çamurla örttiler. Kurumuş çamurdan duvarlar örerek yağmur ve sıcaktan korunmak için bunları kamış ve yapraklarla kapladılar. Bu tür çatıların kışta fırtına ve yağmura dayanmadığını görünce, tepeleri çamurla sıvanmış, yağmur sularını akıtacak, meyilli ve ileriye doğru çıkıntılı çatılar yaptılar. İlk konutlar bu şekilde oluşmuştur. (Vitruvius 2005: 27)

Kentin çekirdeğini evler oluşturur. Ev genel ile özeli birbirinden ayırdığı gibi, kadın, erkek ya da çocuk her bireyin yerini de belirler. Ev, yalnız aileyi ve mallarını bir çatı altında toplamak değil, onu dış dünyadan ayırmak ve aile bireylerinin ve aile reisinin şerefini korumak için de inşa edilmiştir. Evin yapımına başlanırken Tanrı'nın onayını almak için bu yüzden törenler düzenlenmektedir. İçerisi ile dışarı arasında bir sınır olan eşikin kutsallığı da buradan gelir; eşik kötülüklere karşı bir engeldir. Yabancı biri onu aşamaz, misafir ise, aile reisinin daveti üzerine bu eşikten geçebilir. (Aymard 1990: 131-132)

Resim 2.8. Villa. Mebring/Almanya (Adkins-Adkins 2004: 159)

Kırsal kesimde yaşayanlar taş veya kerpiçten yapılmış evlerde yaşıyorlardı; burada yaşayan ailelerin çoğu odalarını çiftlik hayvanlarıyla paylaşıyorlardı. Şehirdeki zengin insanlar, domus adı verilen evlerde hayat sürmekteydi. Zenginlerin çoğu da görkemli villalara sahipti. Bununla birlikte, Roma'da yaşayan insanların çoğunluğu, apartmanda yaşıyordu. M.S. IV. yüzyılda domus olarak tanımlanan 1.797 binaya karşılık 46.602

apartman binası vardı. Her bir domusta sadece bir aile yaşarken, bir apartman binasında düzinelerce aile barınabiliyordu. (Aldrete 2004: 75)

Living and Dining in Ancient Rome

79

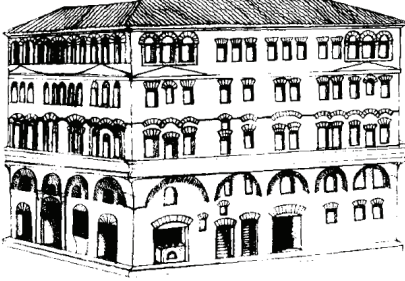

Figure 6.3 Reconstruction of a typical Roman *insulae* (apartment building) from Ostia. (Drawing by Alicia Aldrete, Phacton Group, Scientific Graphic Services)

Resim 2.8.1 Insulae. Ostia/Roma. (Aldrete 2004: 79)

Tipik bir domus usulen biri caddeye yakın bölümdeki atrium (Antik Roma konutlarında evin bir bölümünü oluşturan etrafı sütunlarla çevrili avlu) ile daha gerideki sütunlu avlu olmak üzere iki çatısız alan çevresinde planlanmış, tek katlı bir binedir. Birkaç pencerenin olduğu dış duvarları genellikle boştur. (Thorpe 2002: 71-72)

Roma döneminde en yaygın konut tipi atriumlu konutlardır. Roma döneminde Yunan dönemine nazaran konutlarda belirgin bir gelişme gözlenir. Konutlar sokağa kapalı ve dış ortamdaki soyutlanmış mekânlardır. Bu dönemde tek katlı konutların yanı sıra avludan ulaşılan ikinci kat uygulaması da bulunmaktaydı. Avlu üst kata ulaşımı sağlayan bir geçiş ve mekân niteliğindedir. Odaların tamamı avlu ile bağlantılandırılmıştır. Konuta sokaktan giriş “prothyrum” adı verilen dar bir bölüm ile sağlanmaktadır. Atrium odalar ile sınırlandırılmış, sosyal aktivitelerin geçtiği bir mekândır. Roma konutunun iç mekânı fresk ve döşemelerle zenginleştirilmişti. Avlu bölümünde ise mozaik, kesme taş ve mermer kullanılmıştır. Varlıklı kişilerin konutlarında avlu sayısı artmaktaydı. Avlu ve odalara geçişi sağlayan kolonad; çiçek saksıları, su çanakları heykeller, vazolar, çeşmeler ile zenginleştirilirken gölge kolonadlar ile sağlandığı için ağaç dikimine ihtiyaç duyulmuyordu. Tarhlarda veya saksılarda yetiştirilen bitkilere de dekorasyonda yer veriliyordu. (Bozkurt-Altınçekiç 2013: 75)

Insulae alt sınıftan insanların yaşamları için yapılan genellikle bir ya da iki odalı, birden fazla katlı bulunan apartmanlardı. Şehrin büyük kısmı insulaedan oluşmakta ve bu yapıların zemininde bulunan katlar dükkân olarak kullanılmaktaydı. Çoğu insulae kanalizasyona bağlanmaz ve yapısı gereği zor ısınırdı. En düşük yaşam standardını karşılayabilen, hayatı idame ettirmenin kolay olmadığı mekânlar olan bu binalar kamu görevlileri tarafından denetlenmez, şehrin merkezinde ve geniş bir alana yayılmış

olmalarına rağmen bu binalara ara sıra bakım yapılırdı. (Yaylı-Küçük 128) İnsulae'nin yüksekliği genellikle 3-5 kat arasında değişiyordu. Sağlam ve yangına karşı dayanıklı olan tuğla kaplamalı harç duvarlar kolayca inşa edilebiliyordu. Malzemeler ve malzemelerin taşıma maliyeti de düşüktü. (Thorpe 2002: 84)

Villalar ise kentin dışında ya da dışına yakın en güzel bölgelerde inşa edilen, konforlu, üst sınıftan insanların kullanımına sunulan konutlardı. Villanın inşası çok kat kurallarla belirlenmiş ve bu kurallara uymayan villaların yapımı yasaklanmıştı. Villa sürekli güneş alan bir yere konumlandırılmak zorundaydı ve kanalizasyon bağlantısı kurulmalıydı. Su kaynağına yakın olmalı ve aile babası için ayrı bir kata sahip olmalıydı. En önemli oda atriumdu. Geniş bir dikdörtgen biçimindeydi ve tavanında gökyüzüne açılan bir boşluk bulunmaktaydı. Çatı bu boşluğa doğru kavisli inşa edilirdi. Villa kompleksinin diğer asli odaları atriuma açılırdı. Girişin hemen karşısında ziyafetlerin düzenlendiği daha küçük bir salon bulunur, buradan da bahçeye çıkılabılırdı. Konutun asıl sosyal merkezi çeşitli sütunlarla çevrelenmiş olan bu bahçeydi. Villalara mutlaka hamam yapılır ve hamam dâhil tüm bina yerin altına döşenmiş kanallar vasıtasıyla geçen sıcak havayla ısıtılırdı. Villalar bütün büyük kentlerde değil, yalnızca idarî rolü olan kentlerin dışında bulunurdu. (Yaylı-Küçük 2011: 129)

2.9.Kanalizasyon, Su Kanalları ve Kemerleri

Bazı yerleşim bölgelerinde çok sayıda nehir ve dere bulunmaktaydı. Bu sebeple, bu bölgelerde seller ve su taşkınları sorun yaratmaktaydı. Bu sorunlar kanalizasyon ve su kanallarının yapımı ile giderilmeye çalışıldı. (Owens 2000: 98) Şehrin su ihtiyacı su kemerlerinin yapımına kadar yeraltı kaynaklarından ve sarnıçlardan sağlanmaktaydı. Sokak kanalizasyon sistemi Roma kolonilerinin planlanması ile birlikte gerçekleştirilmekte ve birçok durumda kanalizasyon sistemi yerleşilen alandan daha geniş bir alan kaplamaktaydı. (Owens 2000: 119-120) Günümüzde olduğu gibi o dönemin kanalizasyon sistemi atık sular dışında yağmur sularının toplanmasında da kullanılırdı. Bütün büyük şehirlerde önemli yolların altından bir su kanalı geçerd. Bugünkü gibi aralıklarla giriş bacaları açılırdı. (Kretschmer 2010: 91-92)

Resim 2.9. Pont du Gard (Su kemeri). Gard/ Fransa (Adkins-Adkins 2004: 145)

Dar ağızlı, kayaya oyulmuş kanallar oldukça fazla olmalarına rağmen, Romalıların bu tarzdaki bir boruyu işleyip işlemedikleri tam olarak bilinmemektedir. Romalılar kentte kullandıkları içme sularının geniş ve derin vadiler boyunca aşmasını sağlayarak eğimle ya da sifon sistemleri vasıtasıyla su kemerleri inşa etmişlerdir. Bu ilkenin uygulanmasıyla su kendi seviyesini bulmaktadır. Mühendisler suyu burada büyük yatay köprüler yerine, borular vasıtasıyla vadi kenarlarında aşağı ve yukarıya doğru yönelterek, yamaçlarda hızlandırıp, basıncı azaltmak suretiyle taşıtmışlardır. Bu uygulama sırasında 12.000 tondan fazla kurşun kullanılmıştır. (Wheeler 2004: 143-144)

2.10.Yollar

Romalıların yapmış olduğu her yapıda aynı heybetli hava vardı; her şeyi sonsuza dek kullanılmak üzere inşa ediyorlardı. Buna en iyi örnek Roma'nın yollarıdır. Romalıların yol yapmadaki amaçları başlangıçta askerî ve idarî zorunluluklardandı. Yollar zamanla ihtiyaç doğrultusunda, ticarî ve ulaştırma amacıyla kullanılmaya başlandı. Romalılar, bir uçtan bir uca parsellenmiş düz çizgileri tercih ediyordu; ama arazinin yapısını da göz önüne alıyorlar, engebeyi ve askerî savunmayı da hesaba katıyorlardı. Dağlık bölgelerde zikzak, ovalarda ise varolan izlere bakmadan kestirme yollar yapıyorlardı. Örneğin, Cumae ve Napoli topraklarında, volkanik kayaları oyarak uzun tüneller yapmışlardı. Yolların yüzeyi çeşitli madde katlarıyla kaplanırdı, öyle ki günümüzde bile kalıntılarına rastlanmaktadır. (Barrow 1965: 136)

2.11.Mezarlıklar ve Şehir Kapısı

Bir Roma şehrine yaklaşırken göze çarpan ilk yapı mezarlıklardır. On iki levha

kanunları ölünün şehir sınırları içerisinde gömülmesini yasaklamaktaydı. Bu sebeple, şehir kapısı dışında, kent dışındaki yollar boyunca mezar yapılarına rastlanmaktadır. Mezar biçimleri farklılık göstermekteydi. İnsanlar kendi sosyal yapıları ve zenginlik durumuna göre değişik mezar tiplerine gömülürlerdi. (Balanck 1999: 203)

Resim 2.11. Porta Nigra (Şehir Kapısı). Trier/Almanya (Kretschmer 2010:102)

Mezarlıkların ardından güçlü bir sur duvarına oturtulmuş, iki yanında aralıklarla dışarıya taşan kuleleri olan şehir kapısı gelirdi. Surların ve kapıların belirgin savunma işlevlerinin yanı sıra bir şehri sıradan bir yerleşimden ayıran en belirgin mimarî unsurlar olarak şehir kapıları ziyaretçiye, şehrin statü ve prestijini göstererek etkilemek amacıyla tasarlandı. (Thorpe 2002: 34-35)

2.12.Köprüler

Romalılar sur, kale, mabet, köprü yapmayı Etrüsklerden öğrenmişlerdir. Etrüsklerin dini, dünya işlerine ait bilgileri de içermekteydi. Örneğin bir köprü inşasına ait sanat, usul ve teknik ancak rahiplerin bildiği birer sırdı. Onun için rahiplerin bir ismi de Köprü-yapan idi. (Ayda 1974: 1)

Eski köprüler tahtadan yapılmaktaydı ve çok derin olan nehir ve çöküntüler boyunca inşa edildiler. Roma'daki en eski ve birkaç yüzyıl boyunca Romalıların Pons Sublicius adlı tek köprüsü Etrüskler tarafından yapılmıştı. (Adkins-Adkins 2004: 196)

Romalılar köprü inşası bakımından mimariye önemli örnekler kazandırmışlardır. Nehir sularını arkadlarla aşma fikri daha önceki uygarlıklarda görülmemektedir. Romalı mühendislerin buluşlarından biri olan tatlısu köprüleri uzak yerlerden şehirlere su taşınmasında kullanılmaktaydı. (Turani 1980: 197)

2.13.Zafer Takları

Resim 2.13. Septimius Severus Zafer Takı. Roma/İtalya. (Midford 2014:22)

Askerî zaferleri hatırlatması amacıyla, imparatorlar bu başarıları anmak için kalıcı anıtlar dikmeye başladılar. Böyle bir yapının aldığı en yaygın biçimlerden biri zafer takıydı. (Aldrete 2004: 178) Zafer kazanan ordu ve komutanı, şehre girerken zafer takının altından geçirdi. Üzerinde zaferi simgeleyen kabartmaların yapıldığı taklar, bir, iki veya üç kemerli olabilirdi. (Wheeler 2004: 146) Her bir Roma zafer takı, heykelleri ve mimarî uygulamasıyla, imparatorun gücünü ve ihtişamını göstermek için tasarlandı. Roma şehir merkezlerinde yapılan zafer takları, imparatorun Roma halkına gücünü göstermek için, ancak ara yollara ve taşra sınırlarına yapılanlar daha çok yabancılar ve yoldan geçenler içindi. (Midford 2014: 24)

2.14.Heykeller

Resim 2.14. Roma dönemine ait heykeller. (Wheeler 2004:175-176)

Monarşi ve cumhuriyet döneminde Roma'nın en eski heykeli Etrüsklerden miras kalmıştır. Yunan tipi heykeller M.Ö. IV. yüzyıldan itibaren Roma'da görülmeye başlandı. Roma şehirlerinde bulunan pek çok heykel, Yunan heykellerinin kopyalarıydı, ancak daha sonra Romalılar kendilerine özgü bir heykel tarzı geliştirdiler. M.Ö. I. ve II. yüzyıllarda

heykel sanatını mükemmeliyet zirvesine ulaştırdılar. Heykellerin yapımında mermer ve bronz kullanılmaktaydı. Küçük figürler şeklinde veya orijinal boyutunda olmak üzere tanrılar, imparatorlar ve hayvanlar gibi çeşitli heykeller ürettirler. (Adkins-Adkins 2004: 172)

Romalılar günlük yaşantılarında olağan yüz ve vücut biçimlerinin tasvirinde bir sakınca görmüyordu. Bu yüzden Romalılar kendi portresini veya krallarını biçimlendirirken onların normal günlük hallerini benimsiyor ve yüzündeki kırışıklıklardan, iri burun yapılarına kadar hiçbir detayı atlamıyorlardı. (Turani 1980: 199) Roma heykeli, özellikle portre büstlerinde, karakter ifade etmede en iyisiydi. Yunan heykellerinde olduğu gibi, Roma heykelleri de gerçekçi şekilde ve sıklıkla parlak renklerle boyanmıştır. (Adkins-Adkins 2004: 172)

2.15.Caddeler

Resim 2.15. Cadde. Pompei /İtalya (Hartnett 2017:29)

Caddelerin en belirgin kullanımı, malların, malzemelerin ve insanların kent dokusundaki hareketlerini kolaylaştırmaktı. (Hartnett 2017: 36) Roma şehirlerinin caddeleri, özellikle şehir kapıları, forum ve başlıca kamu binalarını birbirine bağlayan ana güzergahlar üzerinde konumlandırılmaktaydı. Çoğunlukla bu caddelerin her iki yanında yükseltilmiş kaldırımlar vardı, bunlar genellikle bina cephelerinden dışarı taşan revaklarla gölgelenmekte ve güneşin doğuşundan batışına kadar izlenebilen canlı ışık ve gölge oyunları yaratmaktaydı. (Thorpe 2002:43-44)

3. Mimarî Yapılarda Kullanılan Yapı Malzemeleri

Romalılar mimarî yapılarında tuf, traverten, mermer, granit gibi taşları kullanmışlardır. Tuf önemli yapıların yüzey kaplama malzemesi olarak tercih edilmiştir. Traverten genellikle ağırlığa maruz kalan bölgelerde kullanılırken, tuf ise travertenler arasında kalan alanları doldurmada kullanılmıştır. Mermer, cilayı çok iyi tutması yanında, renk bozulmalarına karşı çok dayanıklıdır. Yüzey yapısından dolayı Roma ve daha geç dönem heykellerinde çokça kullanılmıştır. Granit, sert yapısı dolayısıyla işlenmesi zordur. Romalılar bu malzemeyi özellikle sütun, zemin ve yüzey kaplaması imalatında kullanmışlardır.(Çördük 2006: 52-55) Kireçtaşından heykeltıraşlıkta ve mimarîde geniş ölçüde yararlanılmışlardır. Ayrıca imparatorluğun doğu bölümünde ve Kuzey Afrika'da yol kaplama malzemesi olarak beyaz kireçtaşı kullanılmıştır. Alabaster,(kaymak taşı) iç mekânlarda dekoratif amaçlı kullanılmıştır. Mısır dolaylarındaki ocaklardan elde edilen bazalt İmparatorluğun batı bölümünde yol kaplama malzemesi olarak kullanılmıştır. (Çördük 2006: 56-57)

Konut yapımında tuğladan yararlanılıyordu. Ağır olduğu için tuğla yapımında kumlu veya çakıllı kil veya ince çakıl tercih edilmiyor, daha çok beyaz ve kalkerli veya kırmızı kilden, hatta kaba taneli çakıllı kilden yapılıyordu. Duvarcılıkta kumun yapısı önemli olduğu için kullanılan kumda toz toprak olmaması ve harca karıştırılabilir olmasına özen gösteriyorlardı. Eğer kumun kazılabileceği ocaklar yoksa, kumu dere yataklarından, çakıldan hatta deniz kenarından eleyerek çıkarmaktaydılar. Ancak, deniz kumunun kullanıldığı duvarlar sıvandıkları zaman oluşan tuzlu tozlar, yüzeyi bozduğu için pek tercih edilmiyordu. (Vitruvius 2005: 29-30). Roma mimarlarının önemli başarısı sınırsız uzunluktaki dikdörtgen alanları tonozlarla kaplayabilmeleriydi. Öncelikle tuğladan bir tonoz kalıbı yapılıyor ve kalıbın içine beton dökülüyordu. Beton oturduğunda, tuğlanın kaburgaları aşağıdan görünüyordu. Kaburgalar daha fazla kalıba gerek olmadan içlerine doldurulan betonu sağlam bir şekilde taşıyordu. Çünkü, tonozla uygulanan baskı dört köşede toplanmış olduğundan, destek duvarlarının büyük olmasına ve dayanağa ihtiyaç duyulmuyordu. Bu yöntem, Romalıların buluşuydu. (Barrow 1965: 136)

4. Roma Şehirlerinde Askerî, İdarî, Dinî, Sosyal ve Ekonomik Yapı

4.1. Askerî Yapı

Romalılar askeri müesseselerini Etrüsklerden aldılar. Aslında, Roma Ordusunun kurulması ve disipline edilmesi Etrüsk Kralları döneminde olmuştur. Onbaşılık, yüzbaşılık, binbaşılık gibi rütbeler Etrüsklerden Romalılara geçmiştir. (Ayda 1974: 1)

İlk dönemlerde Centuria olarak adlandırılan askerî birliklerde ücretleri Romalılar tarafından ödenen paralı askerler bulunmuştur. M.Ö. IV. yüzyıla kadar Centuria

birliklerindeki askerlerin bazıları hafif zırhlı piyade bazıları ise süvari olarak savaşımıştır. Yunanlılardan etkilenecek savaşlarda “genellikle mızrak ve benzeri silahlar kullanan askerlerin birbirinden ayrılmadan art arda saflar halinde savaşmasını esas kabul eden bir savaş stratejisi” olan Falanks stratejisini kullanmıştır. (Yıldırım, E. 2013: 167)

Roma ordusu erken imparatorluk döneminde 3 bölümden oluşuyordu. Bunlar; Lejyonlar, Yardımcı Birlikler ve Roma’da ya da yakınlarında yerleştirilmiş olan Praetoria Muhafız Alayı idi. Muhafız Alayı ise İmparatorun Atlı Muhafızları, Kent Muhafızı, İtfaiye Birliği ile Misenum ve Ravenna’daki donanmadan oluşuyordu. Lejyonlar ve Yardımcı Birlikler, merkezden çok uzaktaydılar. (Kaya 2005: 174) Roma’nın 17-46 yaş grubu vatandaşları askerlik yapmakla mükellefi. Roma vatandaş ordusu, lejyonlardan oluşuyordu. 4500 kişiden kurulu bir lejyonda 300 ağır silahlı, 1200 hafif silahlı ve 300 süvari asker vardı. (İplikçioglu2007:85)

Roma lejyonerleri ya şehrin hemen yanı başında kurulmuş olan askerî kamplarda ya da tahkimatlarla çevrilmiş şehre yerleştirilmiştir. Roma İmparatorluğu’nun şehirlere yerleştirdiği lejyonlar, yerleştirdikleri yerleri Roma’nın karargâhları haline dönüştürmüştür. (Yıldırım, E. 2013: 174) Lejyon birlikleri buldukları bölgede ekonomik ve sosyal yapıyı değiştirmiştir. Askerin ihtiyacı olan başta buğday şarap, zeytinyağı, at yemi ile ahşap olmak üzere birçok ihtiyaç kentlerden karşılanıyordu. (Sayar 2008: 97-98) Lejyonerlerin ihtiyaçlarını şehirden karşılaması sonucunda ticaret hayatı ve zanaatçılık faaliyetleri gelişmiştir. Lejyonların ihtiyaç duyduğu savaş silahlarının üretimi de bu şehirlerde üretildiğinden metal ve ahşap ustaları getirilerek buralara yerleştirilmiştir. Ayrıca askerlerin bireysel gereksinimlerini karşılamak amacıyla hizmetle ilgili mesleklerle uğraşanların sayısı da artmıştır. Kent ahalisinin lejyona sağladığı imkânlarla karşılık lejyona bağlı Yardımcı Birlikler de kentin köprülerini, surlarını, yollarını, su yollarının inşa ediyor, bakım ve onarımlarını yapıyordu. Lejyonların şehirlerde iskân edilmesi şehrin kültürel yapısını da etkilemiştir. İmparatorluğun farklı bölgelerinden gelen yüksek rütbeli askerler evlerinde kullandıkları mozaikler, heykeller ve yapısal süslemelerle bölgenin sanatsal gelişimine katkı sağlamıştır. (Yıldırım, E. 2013: 174)

4.2.Sosyal Yapı

Roma’nın yükselişinde aile disiplini önemli rol oynamıştır. Aileler, birtakım soylar (gens) oluşturmuştu. Bu nedenle her Romalı’nın 3 adı olmuştur: Önad (praenomen), Soyadı (nomengentile), Aile adı (cognomen). Krallık Devri Romasında halk arasında dört sosyal sınıf vardı. Bunlar Patriciler, plepler, cliensler ve kölelerdi. Patriciler diye adlandırılan toprak sahibi soylular, siyasal haklara sahip tek grup idi. Aynı zamanda askerlik yapmakla da yükümlüydüler. Küçük çiftçiler, zanaatçılar, tüccarlar, çobanlardan oluşan pleplerin siyasal hakları yoktu ve askerlik yükümlülüğünden muaf tutulmuştu. Bununla birlikte özgürlerdi, mülk sahibi olabiliyor ve yargı önüne çıkabiliyorlardı. Evlenme yaşağı ile patricilerden kesin olarak ayrılmışlardı. Cliensler (yanaşmalar) patricilere bağlı, fakat aynı zamanda onların himayesinde bulunmaktaydı. Genellikle

arazi kiracısı ya da zanaatçı olarak çalışıyorlardı. Siyasal hakları yoktu. Köleler (servi) hiçbir hak ve özgürlüğü olmayan, eşya gözüyle bakılan gruptu. (İplikçioğlu 2007: 68)

Sınıflar arasındaki ayrımlar ve bir klanın üyesi olmak, Roma'da siyasal açıdan oldukça önemliydi. Çünkü bir yurttaşlar toplumu olan Roma'da seçme ve seçilme gibi haklardan yararlanabilmek için öncelikle toplumun kabul ettiği bir soya üye olma zorunluluğu vardı. Roma'nın boyunduruğu altına girmiş halklardan oluşan, çoğunluğu küçük çiftçilik yapsa da, zanaat ve küçük ticaretle uğraşan plebler de özgür olmalarına ve mülk edinebilmelerine karşın, erken Roma'da seçme ve seçilme gibi siyasal haklara sahip değildi. (Ağaoğulları ve diğerleri 2015: 167) Patriciler zenginlikleri ve köleleri sayesinde rahat bir yaşam sürerken plebler ise kötü koşullarda hayatlarını idame ettirmeye çalışıyordu. (Yaylı-Küçük 20011: 128)

Ekonomi sistemi kölelik üzerine kurulduğu için köleler hayati öneme sahipti. Romalılar bilgi ve beceri açısından endüstri devrimi yapabilecek nitelikte olmalarına karşın, buna hiçbir zaman gerek duymamışlardı. Zira işçi olarak kullanılan köleler ücret maliyeti açısından bedavaydı ve kolay bulunabiliyordu. Ancak, kölelerin de satın alınması veya yetiştirilmesi, yeme-içme ihtiyaçlarının karşılanması gerekiyordu. Bu sebeple Roma'daki azad edilen kölelerin sayısı çok fazlaydı. Köleler Roma toplumunu derinden etkilemekteydiler. (Deighton 2002: 7)

4.3. İdarî Yapı

Roma'nın kuruluşundan çöküşüne kadar olan süreyi devlet yönetimi bakımından ele aldığımızda Krallık dönemi, Cumhuriyet dönemi ve İmparatorluk dönemi olarak 3'e ayırabiliriz. Devlet, krallık şekliyle kurulduktan sonra Cumhuriyeti benimsemiş ve daha sonra toprakların genişlemesiyle büyük bir imparatorluk haline gelmiştir.

Roma Devleti'nin ilk dönemlerindeki idare şekli krallıktı. İlk kral Etrüsk kökenli Tarquinius Priscus idi. Etrüskler bir yüzyıldan daha fazla Roma'da egemen oldular. Kral Tarquinius Superbus'un oğlu Sextus'un Lucretia'yı kaçırmaları sonrasında, bir grup Roma aristokratının isyan etmesi sonucu Tarquinius ailesi Roma'dan kovulur (M.Ö. 510) ve krallık lağv edildi. Böylece yeni bir anayasa oluşturuldu. Artık güç, önde gelen yurttaşların oluşturduğu Senatus'un elindeydi. Senatus, yapılacak işler için, bir yıllığına seçilen iki konsüle yetki verdi ve böylece Roma'da Cumhuriyet idaresi başlamış oldu (M.Ö. 509/508). (Tekin 2008:190) Augustus'un Triumvirliği (üçlü yönetim) sonlandırıp tek lider olduğu Principatus dönemiyle birlikte yeni devlet şekli İmparatorluğa geçildi. M.Ö. 31'deki Actium Zaferi'nden sonra Roma'da egemen olan Octavianus, M.Ö. 28'de konsül seçilerek Roma anayasasını yeniden şekillendirdi ve M.Ö. 27 yılında kontrolündeki eyaletleri Senatus'a devretti. Senatus da Octavianusa'a Augustus (yüce) unvanını vermiş ve onu önemli yetkilerle donatmıştır. Bu durum, Roma'da yeni bir devlet şekli ve yeni bir siyasi otoritenin ortaya çıkmasına zemin hazırladı. (Öztürk 2018: 2-3)

Roma'da kral, otuz curia (fratri denilen klanların birleşerek oluşturdukları toplumsal birlik) grubunun oluşturduğu bir meclis olan comitia curiata tarafından ilan edilmekteydi. Kral ilan edildiği andan itibaren başrahiplik, başyargıçlık ve başkomutanlık gibi görevleri de üstlenerek, siyasal, askerî ve dinsel işlerde kullanabileceği bir yetkiye sahip olurdu. (Ağaoğulları vd. 2015: 169)

Yönetimde kralın yanındaki iki organdan biri olan Senato, kralın danışma meclisi konumundaydı ve babalar olarak adlandırılan klan başkanlarından oluşmaktaydı. Comitia Curiata ise, Roma'nın eski zamanlarından kalan bir kurumdu. Kralın topladığı Comitia savaş ve barışın kabul edilmesi, topluluğa yeni klanların alınması gibi hususları görüşürdü. Roma cumhuriyetle yönetilirken de bu organlar varlığını devam ettirmiş ve söz konusu meclislere yeni halk meclisleri eklenmiştir. Bu meclislerin en önemlisi Comitia Centuriata'dır. Klan esasına dayanan ve yetkileri zamanla formaliteye dönüşen Curiata meclisine karşılık asker ve vergi esasına dayanan Comitia Centuriata'nın, savaş ve barış ilan etmek, ittifak yapmak gibi görevleri vardı ve zamanla Roma'daki halk meclislerinin en güçlüsü haline geldi. Centurialar 100'lük takımlar halinde toplanan askerlerden oluşmaktaydı. Bu nedenle meclisin temeli askerî düzenlemelere dayanmaktaydı. Roma'nın en yüksek devlet görevlileri (magistratus) olan consullerin, praetorların (yargıç) ve sensörlerin seçimi de bu meclislerde yapılmaktaydı. (Ağaoğulları vd. 2015: 168)

Roma'yı yönetmekteki asıl rolü senatoyu oluşturan aristokrasi sınıfı oynamaktaydı. M.Ö. IV. yüzyıldan sonra ise, hizmet süresini tamamlamış eski magistratusların (yüksek devlet görevlileri) senatör olması geleneksel hale geldi ve bir süre sonra senatörlük ömür boyu süren bir görev oldu. Tek müzakere organı olan Senato kararlarını tavsiye niteliği taşıyan senatus consultum aracılığıyla iletirdi. Yüksek devlet görevlilerinin kanun tasarisını halk meclislerinden birine göndermeden önce müzakere etmek için senatonun önüne getirilmesi beklenmekteydi. Senato'ya sadece patriciler alınıyor ve iki konsül de partici sınıftan seçiliyordu. Patricilerin gücünü giderek artırması plebler tarafından hoş karşılanmadı. (Ağaoğulları vd. 2015: 168-169) Zenginleşen plebler, patricileri zorlayarak siyasal haklarını genişletip memur olmaya başlayınca, patrici üyeleriyle evlenmelerini önleyen yasaları da kaldırtmışlardır. Böylece patrici üyeleriyle zengin pleblerin karışmalarından doğan bu yeni sınıfa, iyiler anlamına gelen "optimates" denilmektedir. Buna karşılık zengin olmayan halk sınıfı da "populares" (halk) olarak isimlendirilmiştir. Daha önceleri patriciler ile plebler arasında olan sınıf ve iktidar kavgaları, cumhuriyetin sonlarına doğru ve imparatorluk döneminde optimates ile populares partileri (sınıflar) arasında sürecektir. (Şenel 1995: 188)

4.4.Ekonomik Yapı

Roma, Krallık döneminde yaşam koşullarının temelini oluşturan tarım ve

hayvancılıkla uğraşan çiftçiler topluluğuydu. O dönemde, hayvan (pecus) değiş-tokuş aracıydı. Daha sonra pecus sözcüğünden türetilen pecunia, “para” anlamında kullanılmıştır. (İplikçioğlu 2007: 69-70) Roma ekonomisi, sürekli bir gelişim göstermekteydi. M.Ö. III. yüzyıl sonlarından itibaren yaygın bir biçimde para kullanan Roma, dışarıda fetih siyaseti nedeniyle elde ettiği kaynaklardan, içeride köle emeğine dayanan bir ekonomi sistemi oluşturdu. Kölelerin çalıştığı ve üzüm ile zeytin üretmeye yönelik büyük çiftlikler (*latifundia*) kuruldu. Toprak sahibi olmadan zenginleşmenin bir başka yolu, çeşitli devlet ihalelerini almak ve kamu arazilerinden vergi toplama hakkını elde etmektir. İnsanların diğer bir zenginleşme yolu ticaretti. Patricia ile optimates bu yolla zenginliklerini artırırken, küçük üretici olan köylüler, gerek uzun askerlik süreleri boyunca topraklarıyla ilgilenemediklerinden, gerekse latifundialarla rekabet edemediklerinden çiftliklerini satmak zorunda kalıyorlar ve Roma kentine göç edip proletarii sınıfında nüfus artışına yol açıyorlardı. (Ağaoğulları-Köker 1998: 9)

Roma'nın bir dünya devletine dönüşmüş olması da, Akdeniz Bölgesi'ndeki ekonominin merkez noktasının İskenderiye'den Roma Kenti'ne geçmesine neden olmuştur. Para ekonomisinin tümüyle yerleştiği Roma, bir sermaye merkezi haline gelmiştir. Roma'daki bu zenginleşmenin asıl kaynağı ise, eyaletlerden yüksek miktarda alınan vergiler olmuştur. Eyaletlerde vergi toplama işi, devlet tarafından publicanus denilen vergi mütezemlerine verilmiş; bunlar da öncelikle kendi çıkarlarını düşünerek eyaletlerin kaynaklarını sonuna dek kullanmışlardır. (İplikçioğlu 2007: 83-84)

4.5.Dinsel Yapı

Roma dininin oluşum aşamasında köy ve çiftlik hayatına yönelik bir din olduğu söylenebilir. Roma'nın inanç sistemi olan Paganizm'in kökeni olan Paganus da, köylü demektir. Romalıların gittikçe zenginleşip kentsel yaşama geçmeleriyle beraber Roma din sistemi şekillenmeye başlamıştı. Oluşturulan yeni din Roma'nın kırsal yaşamdan getirdiği tanrılarla, kent yaşamında ihtiyaç duyduğu tanrıların harmanlanmasıyla ortaya çıkmıştı. (Sevgi 2006: 9-10)

Romalılar ile Etrüskler arasında dinsel açıdan da bir etkileşim oldu. Etrüsklerin telkin ettiği din ve ayinlerin kayıt edildiği, Romalıların “Etruscan Disciplines” dedikleri kitaba Romalılar asırlarca tabi oldu. (Ağaoğlu 1932: 11)

Roma ile Yunan dinleri arasında birçok benzerlik olmasına rağmen birbirinden farklıdır. Yunan tanrılarının değişik şahsiyetler olarak temsil edilmelerine karşılık, Roma tanrıları zayıf şahsiyetler halinde kalmış ve Roma'nın bütün din tarihi boyunca bireysel varlıklar olarak yaşamaya devam etmişlerdir. Bu doğüstü varlıkların en önemlileri, çiftlik ile aile hayatına aittir. Sterkulinus adlı bir ilah, tarım arazilerinin gübrelenmesine bakar; Verkuator, toprağın sabanla işlenmesine, Reparatorise, bu işin tekrar edilmesine, İmporkitor'a gelince, 3. çiftin sürülmesine yardım eder. Her işe özgü bir tanrı vardı. Romalılarda dinin ilk dönemlerinde en büyük rol oynayan ilahlar, Jupiter ve Kvirinus'tur.

Jupiter çiftliğe bağlı ve esas itibariyle göğü temsil eden bir tanrıdır. Onun yanında, nikâhın kudsiyetini koruyan eşi Juno hüküm sürer. Mars savaş ilahı, bazen Roma milletinin atası olarak görülmüştür. (Schimmel1999: 71-73)

M.S. 313 yılı Şubat ayında Roma dünyasının batı yarısını kontrol eden Constantin ile doğu yarısının hâkimi olan Licinius Milano’da görüştiler. Bu görüşmede, imparatorluk yönetimini yeniden düzenlemenin yanı sıra iki imparator arasında akrabalık kurmak ve Hıristiyanlara karşı izlenen politikaları gözden geçirme hususlarına yer verildi. Constantin kız kardeşi Constantia’yı Licinius ile evlendirdi ve böylece akraba oldular. Devletin din politikası gözden geçirildi ve on yıldan beri takibata maruz kalan Hıristiyanlara karşı tolerans politikası izlenmesine karar verildi. Bu karara ilişkin tolerans fermanı Milano’da yayınlanmamasına karşın, Hıristiyanlara hoşgörü politikası tarihte hep Milano Fermanı’yla (Edictum Mediolanense) anılmıştır. Ferman, o zamana kadar Roma İmparatorluğu’nda yasal olmayan Hıristiyanlığa meşruiyet kazandırmıştı. (Kaçar 2013: 46) 381 yılında Hıristiyanlık devletin resmi dini oldu.

Devletin resmi dini Hıristiyanlık olmasına rağmen bir yığın tapınak, kehanet ocakları, şifa merkezleri ve en ücra köşedeki mabetler de ayakta kaldı. Asya kıyısındaki Didyma’da yer alan Apollon Tapınağı, tapınıktaki kâhinin tavsiyelerini almak için gelenlerle dolmaya devam etti. Musevilik gücünü korumayı başardı. Kelt dünyasında su ve ırmak tanrıları hala yaygındı. Roma kültürleri ya bir arada var oldu ya da bu inançlara uygulandı. (Freeman2003: 568)

Sonuç

Roma’nın güçlenip hâkimiyetindeki topraklarda huzur ve refahı sağlamasıyla birlikte Roma kentlerinin de geliştiğini görmekteyiz. Romalılar şehir planlamasını güçlü bir politik araç olarak kullandılar. Roma kentleri sadece bir yaşam alanı değil, aynı zamanda kültürel, dinî, sosyal ve politik örgütlenmedir.

Kentsel planlama o dönemde teorik ya da pratik bir sanat ortaya koymak değil, soyut ve manevi gerçekliği olan şehre maddi bir beden vermek amacını taşıyordu. Romalıların şehir plancılığının ilk nüvesini Etrüsk ve Yunan kültürü oluşturmuştur. Onlardan öğrendiklerini kendilerine özgü tekniklerle geliştirip, sentezlemişlerdir.

Antik Roma dünyasında nüfusun çoğu şehirlerde yaşamıyor, kırsal, tarımsal bir ortamda hayatlarını sürdürüyorlardı. Şehirlerde yaşayan az sayıda nüfus Roma uygarlığını ve tarihini şekillendirdi. Aslında Roma medeniyetinin kendisi bir şehir olgusuydu. Felsefe, din, hukuk, sanat, mimarlık, ticaret, edebiyat ve hatta tarih şehirlerde üretildi. Şehirler ve medeniyet birbirinden ayrılmaz ve birinin tarihi diğerinin tarihidir.

Günümüzde Roma şehirlerinin örneklerini dünyanın çeşitli coğrafyalarında

görmekteyiz. Bu örnekler zamanına göre ne derece ileri seviyede olduğunun değerlendirilmesinde önem arz etmektedir.

Kaynakça

- ADKINS Lesley -ADKINS, Roy (2004). Hand book to Life in Ancient Rome, New York:Facts on File.
- AĞAOĞLU, Ahmet(1932). Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri-Etrüsk Medeniyeti ve Bunların Roma Medeniyeti Üzerine Tesiri, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali - vd. (2015).Batı'da Siyasal Düşünceler :Sokrates'ten Jakobenlere, İstanbul : İletişim Yay.
- AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali – KÖKER Levent (1998). İmparatorluktan Tanrı Devletine,Ankara: İmge Yayınevi.
- AKURGAL, Ekrem (2005).Anadolu Kültür Tarihi, İstanbul: Tübitak Yay.
- ALDRETE, Gregory S. (2004). Daily Life in the Roman City:Rome, Pompeii and Ostia, Londra: Green Wood Press.
- AYDA, Adile (1974). Etrüskler Türk Mü İdi?,Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü.
- AYMARD Maurice (1990). “Mekanlar.” Akdeniz:Mekan ve Tarih, (çev. Necati Erkut), İstanbul:Metis Yay. ,122-144
- BALANCK, Horst (1999).Eski Yunan ve Roma'da Yaşam, (çev. İslam Tanrukut), İstanbul:Arion Yay.
- BARROW, Reginald Haynes (1965).The Romans,Middlesex:PenguinBooks.
- BERRY, Joanne (2016).“Urbanization.”A Companion to Roman Italy. Ed. Alison E. Cooley. West Sussex: Wiley&Sons,293-308.
- BOZKURT, S. Gülçin -ALTINÇEKİÇ, Hakan (2013). “Anadolu'da Geleneksel Konut ve Avluların Özellikleri ile Tarihsel Gelişiminin Safranbolu Evleri Örneğinde İrdelenmesi”, İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi, 63 (1): 69-91.
- BRAUDEL, Fernand (1990). “Şafak”, Akdeniz:Mekan ve Tarih, (çev. Necati Erkut), İstanbul:Metis Yay.,54-81
- BROCKETT, G. Oscar (2000). Tiyatro Tarihi,(çev.Tülin Sağlam vd.),Ankara:Dost

Kitabevi.

ÇÖRDÜK, Abdullah (2006). Yunan ve Roma Mimarisindeki Yapı Teknikleri, İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

DEIGHTON, Hilary J, (2002). Eski Roma Yaşantısında Bir Gün, (çev. Hande Kökten Ersoy), İstanbul: Homer Kitabevi.

DIX, T. Keith (1994). "Public Libraries in Ancient Rome: Ideology and Reality", *Libraries Culture*, 29(3):282-296.

EYİCE Semavi (1997), "Hamam", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 15: 402-430.

FAULKNER, Neil (2015). Roma Kartalların İmparatorluğu, (çev. Çağdaş Sümer), İstanbul: Yordam Kitap.

FREEMAN, Charles (2003). Mısır, Yunan ve Roma-Antik Akdeniz Uygarlıkları, (çev. Suat Kemal Angı) Ankara: Dost Kitabevi.

GATES, Charles (2011). *Ancient Cities: The Archaeology of Urban Life in The Ancient Near East and Egypt, Greece and Rome*, New York: Routledge.

GERMANER, Semra (1997). "Bazilika". *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul: Yem Yay., 1:207.

HARTNETT, Jeremy (2017). *The Roman Sreet: Urban Life in Pompeii, Herculaneum, and Rome*, New York: Cambridge University Press .

İPLİKÇİOĞLU, Bülent (2007). *Helen ve Roma Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

KAÇAR, Turhan (2013). "Roma İmparatorluğu, Hristiyanlar ve Milano Fermanı'nın 1700. Yılı", *Toplumsal Tarih Dergisi*, 230:46-50.

KAYA, Mehmet Ali (2005). "Roma Lejyonerleri ve Anadolu", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24.(37):87-98.

KRETZSCHMER, Fritz (2010). *Resimlerle Antik Roma'da Mimarlık ve Mühendislik*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

- MAZI, Fikret (2008). “Antik Çağda Düşüncenin Mekana Yansıması,” Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 5(10):33-48.
- MIDFORD, Sarah, Roman (2014). “Imperial Triumphal Arches,” Iris :Journal of The Classical Association of Victoria. 27:11-26.
- OWENS, Edward J. (2000). Yunan ve Roma Dünyasında Kent, (çev. Cana Bilsel), Ankara:Homer Kitabevi.
- ÖZTÜRK Akıncı, Esengül (2018). “Augustus’un Yayılımcı Politikası’nın Doğası Üzerine”,Tarih Araştırmaları Dergisi, 37(63):1-15.
- PERRING, Dominic (2000). “Roma Kentlerinde Mekansal Organizasyon ve Toplumsal Değişim.”, Antik Dünyada Kırsal ve Kent, (çev. Lale Özgenel), Ankara: Homer Kitabevi, 279-301.
- PIGNARRE, Robert (1991). Tiyatro Tarihi,(çev. Pınar Kür), İstanbul:İletişim Yay.
- SALTUK, Secda (2001).Antik Çağda Hipodromlar Circuslar, İstanbul:Ege Yay.
- SAYAR, Mustafa (2008).“Roma İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Süreçlerinde Ordunun Yapısı ile İmparatorluğun Mali Kaynakları Arasındaki Dengenin Oynadığı Rol Hakkında Bazı Düşünceler”, Eskiçağ’dan Modern Çağ’a Ordular, (Ed. Feridun Emecen),İstanbul:Kitabevi Yay., 95-99.
- SEVGİ Pervin (2006). Augustus Dönemi Din ve Din Propagandası, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi),
- SCHIMMEL,Annamarie (1999).Dinler Tarihine Giriş,İstanbul:Kırk Ambar Yay.
- ŞENEL, Alaeddin (1995).Siyasal Düşünceler Tarihi, Ankara:Bilim ve Sanat Yay.
- TEKİN, Oğuz (2008). Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş, İstanbul: İletişim Yay.
- THOMPSON, James Westfall (1940). Ancient Libraries, California: California University Press
- THOMPSON, L. Nancy (2007).Roman Art: A Resource of Educators, New York: The Metropolitan Museum of Art.
- THORPE, Martin (2002). Roma Mimarlığı.(çev. Rıfat Akbulut),Ankara:Homer Kitabevi.

- TUNA, Korkut (1987). Şehirlerin Ortaya Çıkış ve Yaygınlaşması Üzerine Sosyolojik Bir Deneme, İstanbul:İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- TURANİ, Adnan (1980).“Roma Sanatı”, Sanat Tarihi Ansiklopedisi,İstanbul:Bateş Yay.,1:196-199.
- VITRUVIUS (2005). Mimarlık Üzerine On Kitap, (çev. Suna Güven ve Şevki Vanlı), İstanbul:Mimarlık Vakfı Yay.
- WATKIN, David (2009). The Roman Forum, Massachusetts:Harvard University Press.
- WHEELER, Mortimer (2004).Roma Sanatı ve Mimarlığı, (çev. Zeynep Koçel Erdem), Ankara:Homer Yayınları.
- WINSBURY, Rex (2009).The Roman Book, New York:Bloomsbury.
- YAYLI, Hasan-KÜÇÜK Ali Buğra (2011). “Sosyal Bölünme-Kent Dokusu İlişkisinin İlkel Örneği Olarak Roma.” Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 13(2): 121-138.
- YEGÜL, Fikret (1992).Baths and Bathing in Classical Antiquity, New York: Cambridge-MIT Press,1992.
- YEGÜL, Fikret (2013).“Development of Baths and Public Bathing During the Roman Republic.” A Companion to the Archaeology of the Roman Republic , (Ed. Jane Derose Evans), New York:John Wiley&Sons, 13-32.
- YILDIRIM, Ercüment (2013).“Roma İmparatorluğu’nun Doğu Sınırını Korumak İçin Fırat Nehri Boyunca Kurulan Lejyonlar,”Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,13(4):167-182.

Çanakkale’de İki Levanten Evi: Vitalis Konağı ve Whittall Konağı

Mesut DÜNDAR*

Özet

Marmara ve Ege’yi birbirine bağlayan boğaz üzerindeki küçük bir liman kenti olan Çanakkale, deniz ticaretinin artmasıyla birlikte 19. yüzyıldan itibaren Levantenlerin uğrak yerlerinden biri haline gelmiştir. Zamanla Çanakkale’ye yerleşmeye başlayan Levantenler sahil boyunca bahçeli büyük konaklar inşa etmişlerdir. Kendi kültürlerinin mimari anlayışlarını yansıtan bu konakların çoğu yok olmakla birlikte, 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında inşa edilen Vitalis Konağı ve Whittall Konağı bunların iki önemli temsilcisi olarak varlıklarını sürdürmektedirler.

Bahçeler içersinde denize nazır inşa edilen söz konusu iki yapı, iş yeri ve konak şeklindeki plan ve kütle tasarımlarıyla dikkati çekerler. Zemin artı bir ve iki katlı olarak inşa edilen konakların üzerinde cihannümalara yer verilmiştir. Bir bordun şeklindeki zemin katlar üst katlardan bağımsızdır. Kâgir konakların denize bakan prestij nitelikli ön cepheleri daha gösterişlidir. Vitalis Konağı, formal düzendeki cephe tasarımıyla bölgedeki Rum mimarisini yansıtırken, Whittall Konağı kolonatl cephesi ve verandalarıyla İngiliz malikanelerini hatırlatmaktadır. Cephe tasarımlarındaki bu farklılık planlara da yansımış, Vitalis Konağı’nda orta sofalı plan şemasına yer verilirken, Whittall Konağı’nda lineer plan şeması kullanılmıştır. Her iki planda da odalar ve diğer mekanlar işlevlerine göre uygun şekilde düzenlenmiştir. Yenilenen iç mekanlarda pek fazla süsülemeye rastlanmamakla birlikte, kalan izlerden bazı mekanların bezeli olduğu anlaşılmaktadır. Genel itibarıyla konaklar, döneminin mimari ve kültürel anlayışını yansıtan özellikleriyle, Levanten evlerinin Çanakkale’deki iki önemli temsilcisini teşkil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çanakkale, Levanten, Mimari, Ev, Osmanlı

Two Levantine Mansions in Canakkale: Vitalis And Whittall Mansions

Abstract

Canakkale, a small port city on the strait connecting the Sea of Marmara and the Aegean Sea, has been frequented by Levantines from the 19th century onwards with the increase in sea trade. After beginning to settle in Canakkale, the Levantines built

* Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, e-mail: mstdundar@comu.edu.tr

large mansions all along the coast. Although most of these mansions that reflect the architectural perceptions of their culture were destroyed, the Vitalis and Whittall mansions, built sometime between the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, continue to exist as two important examples.

These two buildings, which were built by the sea and in surrounding gardens, stand out with their plans and mass designs as a work place and a mansion. These ground plus one two-storey mansions also have rooftop terraces. The ground floors of the mansions are independent from the upper storeys. The prestigious facades of the stone mansions facing the sea are very spectacular. Vitalis Mansion reflects the Greek architecture in the region with its formally designed façade, while Whittall Mansion echoes British mansions with its colonnaded facade and verandas. This difference in the facade designs is reflected in the plans, and while the mid-hall plan was used in the Vitalis Mansion and the Whittall Mansion was built in linear plan. Rooms and other spaces are conveniently located according to their functions in both plans. While there is not much ornamentation in the renovated interiors, it can be said by looking at the remains that some spaces were in fact decorated. In short, the mansions are two of the important examples of the Levantine houses in Canakkale with their characteristics reflecting the architectural and cultural perception of their period.

Keywords: *Dardanelles, Levantine, Architecture, Mansion, Ottoman*

Giriş

Tarihi geçmişi ilk çağlara kadar uzanan Çanakkale’de bugünkü kentin kuruluşu, Fatih Sultan Mehmed tarafından inşa ettirilen Çimenlik Kalesi’ne (Kale-i Sultaniye) dayanmaktadır¹. Boğazın güvenliğini sağlamak için inşa edilen söz konusu kale² çevresinde, Türkler ve kalenin inşasında çalışan Romanların başlattığı yerleşim, denizcilikle uğraşan Rumların ve esnafılık yapan Ermenilerin de gelmesiyle genişleyerek bir kente dönüşmüştür³. Zamanla bir ticaret merkezi haline gelen kent sonrasında Yahudiler ve Levantenlerin yerleşimine sahne olmuştur⁴. 19. yüzyılın sonlarında Çanakkale, Türklerle birlikte Romanlar, Rumlar, Ermeniler, Yahudiler ve Levantenler gibi farklı etnik kültürlerin bir arada yaşadığı kozmopolit bir liman kentine halini almıştır.

Daha çok İstanbul ve İzmir gibi büyük liman kentlerinde faaliyet gösteren Levantenlerin⁵ Çanakkale’ye gelmelerinde, Marmara’yı Ege’ye bağlayan boğaz üzerindeki bir liman kenti olması etkili olmuştur. 19. yüzyıldan itibaren özellikle gemi ticaretinin artmasıyla deniz yolu üzerindeki bir uğrak yeri haline gelen kent zamanla Levantenlerin yerleşimine sahne olur⁶. Bir nevi ticari elçilik görevi de yapan ve temsil etikleri ülkelerin ticaretini yönlendiren Levantenlerin daha çok iskele civarı ile kordon boyunu tercih ettikleri görülmektedir⁷. 1870’lerde Çanakkale’ye gelen John Murray, sahil boyunca uzanan konsolosluk bayraklarının dalgalandığı çeşitli renklerdeki evlerden bahseder⁸. Berta B. Özgün anılarına yer verdiği eserindeki “*Ben çok ufakken Kapitülasyonlar çoktan kalkmıştı. Çanakkale’de yerleşmiş bazı İtalyan, İngiliz, Fransız aileler yaşamlarını sürdürüyorlardı. Hepsi de şık, saygılı ve terbiyeli idiler. Çoğu denize, sahile yakın yerlerde oturuyorlardı...*”⁹ ifadesi de Çanakkale’deki yabancı yerleşimini ortaya koymaktadır. Zeynep Suda Güler de, bazı anılara yer verdiği kitabında, sahildeki evlerden bahsederken “*Levanten tabir edilen cinsten kişilermiş onlar. Burada, İngiliz, Fransız, Avusturya, İtalyan konsoloslukları... altı yedi tane konsolosluk olduğu söylenir.... Avusturya konsolosluğu. Ondan sonra İngiliz konsolosluğunu hatırlıyorum.*

1 M. Tuncel, “Çanakkale”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 8, İstanbul 1993, s. 197; T. Çoruhlu, “Çanakkale İlinde Sivil Mimari”, *Çanakkale Tarihi*, Cilt: VI, İstanbul 2008, s. 3446.

2 Bkz., Y. Acioglu, “Çanakkale’deki Osmanlı Kaleleri”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Sayı: 19, Güz 2015, s. 93-122.

3 İ. Erten, “Çanakkale Yerleşim Kültürü”, *Aşklar, Savaşlar, Kahramanlar ve Çanakkale*, İstanbul 2012, s. 401-405; M. Atabay, “Çanakkale’de Nüfusun Yapısı, Niteliği ve Göçler”, *Aşklar, Savaşlar, Kahramanlar ve Çanakkale*, İstanbul 2012, s. 410-411.

4 İ. Erten, *a.g.m.*, s.403.

5 Levantenler için bkz., İ. Ortaylı, “Levantenler”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 5, İstanbul 1994, s. 204-207; W. Harris (Çev., E. Ercan), *Levant, Bir Kültür Mozaigi*, İstanbul 2005; A. Yumul - F. Dikkaya (Yay. Haz.), *Avrupalı mı Levanten mi?*, İstanbul 2006; R. O. Çakıcıoğlu, “Levanten Kavramı ve Levantenler Üzerine Bir İnceleme”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 22, Konya 2007, s. 337-356; F. Yılmaz (Yay. Haz.), *Geçmişten Günümüze Levantenler*, İzmir 2011. Ayrıca, Levantenlerle ilgi çeşitli araştırma, bilgi ve belgelerin derlendiği WEB sitesi için bkz., <http://www.levantineheritage.com>.

6 Z. S. Güler, “*Şu gemide ben de olsaydım...*” *Çanakkale’den Savaş Dışı Anılar*, İstanbul 2007, s. 18-20.

7 T. Çoruhlu, *a.g.m.*, s. 3447; İ. Erten, *a.g.m.*, s. 403.

8 J. Murray, *Handbook for Travellers in Constantinople, The Bosphorus, Dardanelles, Brousa and Plain of Troy*, London 1871, p.160.

9 B. B. Özgün (Brudo), *Yedi Nesil Öncesinden Günümüze Yolculuk: Anılar, Belgeler, Resimler*, s. 114.

İtalyaninkini çok son zamanlara kadar biliyorum” ifadelerini aktarmaktadır¹⁰. Yazar aynı eserinde “*Sahildeki evlerin çoğu, Sahil Sıhhiye Binası, 18 Mart üniversitesi tarafından kültür merkezi haline getirilen eski rektörlük binası (eski Tekel binası) hep konsolosluklar çevresinde yaşayan Levantenler tarafından inşa edilmiştir*” ifadesine yer vermektedir¹¹. Kordon boyunca büyük konak ve yalılar inşa eden Levantenlerin, diğer evlerle birlikte, bugünkü vakıflar iş hanının yerinde bir de kiliselerinin bulunduğu bilinmektedir¹². Kilise gibi söz konusu evler ve konakların çoğu, yüzyılın başındaki savaşlar ve sonrasındaki yeni imar faaliyetleri nedeniyle yok olmuştur.

Bu çalışmada, Levantenler tarafından inşa edildiği belirtilen ve halen Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi tarafından kullanılan Vitalis Konağı ile uzun yıllar Sahil Sıhhiye binası olarak kullanılan Whittall Konağı ele alınacaktır. Bu güne kadar yayınlarda pek yer almayan¹³ söz konusu iki konağın tanıtılarak mimari ve süsleme özelliklerinin ortaya konması ve literatüre de bir katkı sağlanması amaçlanmıştır. Bu amaçla, konuyla ilgili arşiv ve kaynak taraması ile yerinde yapılan incelemeler sonucunda elde edilen verilerle konaklar ayrıntılı bir şekilde tanıtılıp değerlendirilmiş, bunların Çanakkale kent mimarisi ile Türk konut mimarisindeki yerleri belirlenmeye çalışılmıştır.

Vitalis Konağı

İskele civarında, Kemalpaşa Mahallesi, Eski Balıkxhane Sokak No: 1’de (205 ada, 13 parsel) yer almaktadır (Res. 1). Kesin inşa tarihi bilinmeyen konağın 1890’lı yıllarda vefat eden ve İtalya’nın ticari ateşeliğini yürüten Emilie Vitalis tarafından yaptırıldığı kabul edilmektedir¹⁴. Emilie Vitalis’ten sonra bir süre İngiliz Mr. Milton ve ailesinin ikamet ettiği konak daha sonra Tekel Müdürlüğü ve deposu olarak hizmet vermiştir¹⁵. Konağın 1993 tarihli bir icra satışı ilanında binanın bakımsız olduğu ve doğramalarının çürümüş, sıvalarının kısmen dökülmüş, ahşap döşemelerinin yıpranmış, ikinci katın kullanılamaz durumda olduğu belirtilmiştir. Aynı yıllarda Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi’ne devredilen konak restore edilerek Rektörlük Binası olarak kullanılmıştır. Günümüzde de üniversitenin Sürekli Eğitim Merkezi olarak kullanılmaktadır. Konak, söz konusu dönemlerdeki farklı kullanımlar sırasında bazı değişiklikler geçirmiş olmakla

10 Z. S. Güler, *a.g.e.*, s. 40.

11 Z. S. Güler, *aym yer*.

12 İ. Erten, <https://www.canakkaleicinde.com/canakkale-egitiminde-sistem-ve-mekan-degisimi/>

13 Söz konusu yapılar, bu güne kadar bir tez ile bazı genel yayınlara kısaca konu edilse de bunların tek tek ele alındığı ve değerlendirildiği kapsamlı bir çalışma bulunmamaktadır. Konu ile ilgili yayınlar için bkz., G. Cantay (Ed. İ. Erten), *Çanakkale Yapıları Tasarım Rehberi*, Çanakkale 1997; N. Tolu, *Çanakkale’de 18. ve 19. Yüzyıl Konut Mimarisi*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2001; aynı müellif, “Çanakkale’de 18. ve 19. Yüzyıl Konut Mimarisi”, *Toplumsal Tarihi*, Cilt: 17, Sayı: 98, Şubat 2002, s. 28-33; T. Çoruhlu, *a.g.m.*, s. 3445-3453.

14 M. Ş. Kalfa, “19. Yüzyılda Çanakkale’de Konsolosluklar”, *Çanakkale Merkezi Değerleri Sempozyumu (25-26 Ağustos 2008)*, Çanakkale 2008, s. 867; V. Tolun, “Osmanlı’nın Akdeniz’e Açılan Kapısı: Çanakkale”, *Aşklar, Savaşlar Kahramanlar ve Çanakkale*, İstanbul 2012, s. 54,58.

15 M. Ş. Kalfa, *a.g.m.*, s. 868. Konağın tahsis ve kullanımına yönelik tapu kayıtları için ayrıca bkz., Çanakkale Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu (ÇKVKBK) Arşivi, *Dosya No:17.00.132*

birlikte asli özelliği büyük oranda korumaktadır.

Konak, Saat Kulesi Meydanı ile sahil arasında uzanan arsanın denize bakan kuzey tarafına inşa edilmiştir. Avlu duvarları ile kuşatılan güney tarafta müstemilatlar yer verilmiştir. Zemin artı iki kat ile bir cihannümadan oluşan konağa hem deniz hem de bahçe tarafından ulaşılmaktadır. Güneyde, iki yanda avlu duvarlarına yaslanan tek katlı müstemilatların eskiden mutfak ve hizmetlilere ait olduğu sanılmaktadır.

Günümüzde tamamen sıvalı olan yapıların inşa malzemesi tam olarak seçilememektedir. Konağa ilişkin eski mimari raporlarda¹⁶ dış duvarlarında taş, iç bölme duvarların bir kısmında tuğla, bir kısmında da bağdadi kullanıldığı ifade edilmektedir. Bütün kat döşemelerinde ahşap taşıyıcılara yer verilirken balkonların çelik putreller ve tuğla ile taşındığı, zemin kat tavanlarının bağdadi sıvalı, diğerlerinin ahşap kaplı olduğu yazmaktadır.

Dıştan dikdörtgen prizmal bir kütle teşkil eden yapıda normal katlar kiremit kaplı kırma çatı, cihannüma katı ise beşik çatıyla örtülmüştür (Res. 2). Profilli saçakla sonlanan cephelerde katlar silmelerle ayrılmış ve bu ayırım farklı biçimlerdeki pencerelerle de vurgulanmıştır. Alçak tutulan zemin katta da normal katlarda olduğu gibi büyük pencerelere yer verilmiştir. Üç cephesi ile sokağa açılan konağın, yan parselde bakan batı cephesi oldukça masif tutulurken, girişlerin yer aldığı ön ve arka cepheler daha hareketli tasarlanmıştır (Şek. 2). Boğaza bakan kuzey ön cephede (Res. 2,3), giriş katı rustik kaplama ile vurgulanmıştır. Cephe ortasında yer alan kapıya çift kollu bir merdivenle ulaşılır. Merdivenlerle çıkılan kapı önü sahanlığı öndeki iki ayağa biner. Sahanlığın altında zemin kat kapısı, merdivenlerin yanlarında da birer pencere yer alır. Zemin kata açılan basık kemerli pencerelerin kilit taşları öne çıkarılarak belirtilmiştir. Hafif dışa taşırılan pencereler demir şebekelidir. Giriş katına çıkılan merdivenler de işlemeli demir korkuluklara sahiptir. Giriş katı ortasındaki kapı basık kemerli olup kemer ve söveleri profillidir. Kemerin üst kısmında kabartma olarak bir akantus motifine yer verilmiştir. Kapının üzerinde balkon çıkması bulunur. Balkon, önde merdiven sahanlığı köşelerindeki ayaklara binen iyon tarzı pik sütunlar destekler. Kapının yanlarında simetrik olarak yerleştirilmiş ikişer pencere yer alır. Dikdörtgen formlu pencereleri düz silmeler çerçeveler. Pencerelerin üzerinde iri konsollara yer verilmiştir. Dekoratif nitelikli bu konsollar, öne doğru hafif kavis yapan üst balkonları taşırlar (Res. 4). Giriş katındaki kapı ve pencere düzenlemesi küçük değişikliklerle üst katta da tekrarlanmıştır. Ortada, öndeki küçük balkona açılan bir kapıya yer verilmiş, yanlardaki ikili açıklıklardan biri pencere diğeri de balkon kapısı olarak düzenlenmiştir. Yalın silmelerin çerçevelediği düz atkılı kapı ve pencerelerin esasında hafif basık kemerli oldukları, sonradan bu hale getirildikleri anlaşılmaktadır. Kapıların açıldığı balkonlar demir korkuluklarla kuşatılmıştır. Cephenin kapı aksları üzerinde, profilli saçığın devamı şeklinde uzanan küçük bir balkona daha yer verilmiştir. Bunun hemen gerisinde cihannüma katı yükselir. Bir kapı ile öndeki demir korkuluklu balkona açılan cihannüma katı, köşelerde plasterlere binen akroterli üçgen

16 Mimar R. Levent Kışlal'ın hazırladığı mimari rapor (ÇKVKBK Arşivi, Dosya No:17.00.132).

alınlıkla sonlanır.

Konağın arka cephesi (Res. 5), gerisindeki caddeye kadar uzanan bahçeli avluya bakar. Cephenin zemin katında bahçeye açılan ikişer adet kapı ve pencere yer alır. Bunlar belirli aralıklarla batıdan doğuya doğru ardışık olarak kapı ve pencere şeklinde sıralanırlar. Pencere, ön cephedekilerle aynı özelliklere sahiptir. Kapılar da pencereler gibi basık kemerli olup kilit taşları öne çıkarılmıştır. Zemin kat kapı ve pencereleri üzerinde, öndeki üç ayağa binen giriş verandası uzanır (Res. 6). Doğu taraftaki bir merdivenle çıkılan veranda ile giriş katına ulaşılmaktadır. Giriş katı cephesinin ortasında verandaya açılan bir kapı ile hemen yanlarında küçük birer pencere yer alır. Dikdörtgen kesitli bu kapı ve pencerelerin lento ve söveleri hafif taşırılarak belirtilmiştir. Ortadaki bu üçlü açıklığın iki yanında simetrik konumlu ikişer pencere daha bulunur. Basık kemerli ikili pencerelerin çerçeveleri dışa taşkındır. Aynı pencereler ortadaki kapı aksı üzerinde tekrarlanmıştır. Gerideki merdiven kovanına açılan bu pencereler yatay kat silmelerini keserek orta aksta dikey bir etki yaratırlar. Üst katın yan kanatlarında küçük birer balkon ile bunlara açılan birer kapı, yanlarında da birer pencereye yer verilmiştir. Balkonlar işlemeli demir konsol ve korkuluklara sahiptir. Saçak gerisinde yükselen üçgen alınlıklı cihannüma katında da iki pencere bulunur. Alttakilerle aynı eksenindeki bu pencereler diğerlerine göre biraz daha kısadır.

Ön ve arka cephelere göre daha masif ve yalın tutulan doğu yan cephenin (Res. 7) zemin katında dört, giriş katında iki, üst katta da üç adet pencereye yer verilmiştir. Belirli aralıklardaki pencerelerden zemin kattakiler cephenin iki ucuna yakın olarak yerleştirilmiştir. Her katın pencereleri diğer cephedekilerle aynıdır. Batı cephede, hemen yanında yer alan binadan dolayı daha az sayıda açıklığa yer verilmiştir. Zemin katın ortasında bir pencere ile bunun güneyinde bir kapı, diğer katların da sadece orta kısımlarında ikişer pencere yer almaktadır. Zemin katın penceresi diğer cephedekilerle aynı iken, normal kat pencereleri boyut ve biçimsel olarak diğerlerinden farklılıklar arz eder. Bu farklılık hem pencerelerin yer aldığı mekanla ilişkisinden hem de sonradan yapılan bazı değişikliklerden kaynaklanmaktadır.

Dışta dikdörtgen bir kütle teşkil eden yapının kat planlarında orta sofalı şema kullanılmıştır (Şek. 1). Paralel eksenli üç dikdörtgen hacmin yan yana sıralanmasıyla teşkil olunan orta sofalı plan şeması, bir bodrum şeklindeki zemin katta bu hacimlerin ihtiyaca göre bölünmesiyle uygulanmıştır. İçeriden üst katla bir bağlantısı bulunmayan zemin kattaki mekanlar günümüzdeki kullanıma göre yeniden düzenlenmiş, bazı muhdes kapı ve duvarlar ihdas edilmiştir. Orijinalinde, iki kapı ile bahçeye açılan güneydeki mekanların bahçedeki müstemilatlarla birlikte kiler, çamaşırhane ve depo gibi amaçlar için kullanıldığı, bir kapı ile deniz tarafına açılan öndeki mekanların daha özel bir kullanıma ait oldukları sanılmaktadır. Giriş katının ortasında, boydan boya uzanan ve iki cepheye de birer kapı ile açılan sofa yer alır (Res. 8). Güney cephe girişinin hemen üzerinde katlar arası ulaşımı sağlayan ‘U’ biçimli ahşap merdiven bulunur. Dikdörtgen planlı sofanın yanlarında ikişer oda yer almaktadır. Batıdaki odalar arasında bir de tuvalet ve banyo mekanlarına yer verilmiştir. Bunlar birer kapı ile öndeki koridora, koridor da bir kemerle sofaya açılmaktadır. Merdivenin yanındaki köşe odası da bu koridorla sofaya

bağlanmıştır. Giriş katındaki bu orta sofalı plan şeması üst katta da tekrarlanmıştır. Farklı olarak, sofanın kuzey kısmı bölünerek burada bir oda oluşturulmuş, doğu kanattaki odalar arasında da cihannüma katına çıkılan merdiven ile depoya yer verilmiştir. Üste, orta aks boyunca kuzey-güney yönünde uzanan dikdörtgen hacimli cihannüma katının ortasında küçük bir sofa ile bunun iki ucunda birer odaya yer verilmiştir. Güneydeki oda, kuzey-güney yönündeki muhdes bir duvarla ikiye bölünmüştür. Odalar birer kapı ile sofaya bağlanmıştır. Kuzeydeki oda bir seyir köşkü şeklinde, kapı ve öndeki balkon vasıtasıyla dışa açılmaktadır.

Çeşitli dönemlerde farklı amaçlarda kullanılan konakta iç dekorasyonun büyük oranda yenilediği anlaşılmaktadır. Giriş katı zeminleri laminant parke, diğerleri ahşap kaplıdır. Duvarlar ve tavanlar sıvalıdır. Bazı odalara asma tavanlar uygulanmıştır. Giriş ve üst kat sofalarının tavanları dışında bir süslemeye rastlanılmaz. Her iki tavanın ortasında, üzeri çiçek ve akantus gibi bitkisel motifler işli madalyonlar şeklinde profilli alçı göbekler mevcuttur (Res. 9). Bunlardan başka giriş katı sofasının tavan kenarlıklarında da rozet çiçeklere ve stilize akant yaprağı işli konsolvari dekoratif öğelere yer verildiği görülür.

Whittall Konağı

Sahilde, Cevatpaşa Mahallesi Kayserili Ahmetpaşa Caddesi No:30'da (22 ada, 34 parsel) yer almaktadır. Yapının kesin inşa tarihi bilinmemektedir. Ancak, 1904 tarihli bir fotoğrafta (Res. 10), konağın yerinde üçgen alınlık ve tek katlı ikiz binalar bulunurken, işgal yıllarına (1918-1922) ait bir fotoğrafta ise aynı yerde bugünkü konak yer almaktadır (Res. 11)¹⁷. Berta B. Ögün hatıralarını anlattığı kitabında bu konaktan "... Çanakkalede yine kapitülasyon kalıntılarından Mr. Withol ve ailesi de vardı. Evleri, daha sonraki yıllarda Sahil Sıhhiye olan sütunlu bina idi. Rıhtım caddesinin en güzel evi sayılırdı. Özel tenis kortları vardı..." şeklinde bahsetmektedir¹⁸. Bazı araştırmalarda, bir tüccar olan Godfrey Whittall'ün (1882-1957) Çanakkale'nin önde gelen Levantenlerinden F. R. J. Calvert'in kızı Winifred Calvert ile 1911 yılında evlendiği ve ailesiyle birlikte, Calvert'lerin çiftliği dışında yer alan, kıyadaki kendilerine ait villa tarzı kolonatl evde oturdukları ifade edilmektedir¹⁹. Bu bilgilere göre söz konusu konak 20. yüzyılın başlarında, muhtemelen evlenmeden hemen önce Godfrey Whittall tarafından yaptırılmış olmalıdır. Godfrey Whittall ve ailesi tarafından, Türkiye'den ayrıldıkları 1930'lara kadar kullanılan konak sonrasında kamulaştırılarak 1932 yılında Hudut ve Sahiller Sıhhat Umum Müdürlüğü'ne devredilmiş²⁰ ve uzun süre Sahil Sıhhiye Binası olarak hizmet

17 Ayrıca bkz., E. Sel - H. Uçar (Altunel Mimarlık), *T.C. Sağlık Bakanlığı Türkiye Hudut ve Sahiller Sağlık Genel Müdürlüğü, Çanakkale Sahil Sağlık Denetleme Merkezi Tabipliği Hizmet Binası Rölöve, Restitüsyon ve Restorasyon Raporları*. (Ç.K.V.K.B.K. Arşivi, Dosya No: 17.00.94).

18 B. B. Özgün (Brudo), *a.g.e.*, s. 115.

19 S. H. Allen, *Finding the Walls of Troy: Frank Calvert and Heinrich Schliemann at Hiarlık*, Berkeley 1999, s.243; G. Lee, *Researcher of History in Çanakkale (Dardanelles), Turkey* <http://www.levantineheritage.com/testi16.htm>; G. Lee (ed.), *Collaborative Online Research Project Consuls of "the Dardanelles" and "Gallipoli"*, February 2013. http://www.levantineheritage.com/pdf/Consuls_of_the_Dardanelles.pdf

20 Tapu kayıtları için bkz., ÇKVKBK Arşivi, Dosya No: 17.00.94

vermiştir. Konak, 2014-2015 yıllarında, Piri Reis Müzesi ve Araştırma Merkezi olarak kullanılmak üzere restore edilmiştir.

Konağın, arşiv fotoğrafları ile günümüzdeki durumuna bakıldığında çeşitli dönemlerde ciddi değişimler geçirdiği anlaşılmaktadır²¹. İlk dönemine ait işgal yıllarındaki fotoğrafta konağın zemin artı tek kat ile bir cihannüma katından oluştuğu görülmektedir. Orta aks boyunca uzanan cihannüma katının önü teras şeklindedir. 1930'lu yıllara ait fotoğraflarda ise (Res. 12) aynı konağın zemin artı iki katlı olduğu görülür²². Ortadaki cihannüma katı yanlarının, alttan gelen beden duvarı hizasında kapatılarak yapı içerisine dahil edildiği ve burasının normal bir kat halini aldığı anlaşılmaktadır. Yükselen duvarlarla oluşan yeni dış cephe çatıyı gizleyen parapetle tamamlanmıştır. Yeni duvar yüzeylerinde, mekanlara açılan yapıya uygun pencerelere yer verilmiştir. Konak, dönemi tam olarak bilinmemekle birlikte, 1960'lardan önce olduğu anlaşılan ikinci bir müdahaleyle yeniden değiştirilmiş, daha önceki çatı katına eklenen yan kanatlar kısmen kaldırılarak buralarda ara katlar oluşturulmuş ve yapının üzeri beşik çatıyla örtülmüştür (Res. 13,19). Konak yakın zamanda, kullanım amacına yönelik ihtiyaçlar doğrultusunda ikinci dönemindeki gibi yeniden iki katlı olarak restore edilmiştir²³ (Res. 14).

Bahçeli bir avlusu bulunan konak, avlunun kuzeybatı kenarına boğazı göreceğ şekilde yerleştirilmiştir. Yapının inşasında; beden duvarlarında taş ve tuğla, ara bölme duvarlarında ise tuğla ile bağdadi kullanılmıştır. Cepheleri sıvalı olan yapının beşik çatılı ahşap örtü sistemi kiremit kaplıdır. Kabaca kübik bir kütle teşkil eden yapı sahile bakan kolonatl ön cephesi ile dikkati çekmektedir (Res. 15). Cephede katlar farklı düzenlemelerle belirtilmiştir. Bir bodrum şeklindeki alçak zemin kat önünde, kalın ayakların taşıdığı altı açıklıklı bir galeriye yer verilmiştir. Galerinin gerisinde zemin kata açılan kapı ve pencereler yer alır. Galeri açıklıklarıyla aynı eksen üzerindeki bu kapı ve pencereler cepheden algılanabilmektedir. Basık kemerli kapı ve pencerelerin söveleri hafif dışa taşkındır. Galerinin iki yanında giriş katına ulaşımı sağlayan merdivenler bulunur. Demir korkuluklu bu merdivenlerle giriş katı önünde uzanan verandaya çıkılır. Alttaki galeri üzerine binen verandayı önde yedi adet sütun sınırlar. İyon tarzı başlıklara sahip bu yivli sütunlar aynı zamanda üstteki çatı terasını taşımaktadırlar (Res. 16). Altta, sütunların arası ferforje demir korkuluklarla kapatılmıştır. Sütunların sınırladığı verandanın haricindeki iki yanda plasterlere yer verilmiştir. Köşelerde çifte olarak düzenlenen plasterler sütunlar gibi yivli ve İyon başlıklıdır. Sütunlar ve plasterlerin başlıkları üzerindeki profilli atkı cephe boyunca uzanır. Öndeki sütunlarla tanımlanan giriş katın cephesinde iki kapı ile altı pencere açıklığına yer verilmiştir. Yivli plasterler arasındaki kenar pencereleri doğrudan dışa açılırken diğerleri öndeki verandaya açılmaktadır. Dikdörtgen formu kapı ve pencerelerin lento ve söveleri dışa taşınarak belirtilmiştir. Kapı ve pencerelerin üzerinde bitkisel motifler ile aslan masklarından oluşan kabartma süslemelere yer verilmiştir

21 Yapıdaki dönemsel değişimler için bkz., E. Sel - H. Uçar, a.g.e., (ÇKVKBK Arşivi, Dosya No: 17.00.94).

22 Aynı dönemlere ait bir başka resim için bkz., M. Ş. Kalfa, a.g.m., s. 871, Resim 2.

23 Bu çalışmada, konağın yeniden iki katlı hale getirildiği son restorasyondan önceki hali, üçüncü dönemi dikkate alınmıştır.

(Res. 17). Ön cephede, çatı katı ortada yüksek tutularak iki yandan yivli plasterlerle sınırlandırılırken, yanlarda daha alçak tutulmuştur. Bir cihannümayı andıran orta kısım geriden gelen beşik çatının devamı şeklinde örtülürken alçak olan yan kısımlar sundurma çatı ile örtülmüştür. Esasında, yapının ilk döneminde üçgen alınlıklı ve beşik çatılı olduğu görülen cihannüma katın sonraki dönemlerde yapılan değişikliklerle bu şekle geldiği anlaşılmaktadır. Kesilmiş plasterlerin sınırladığı orta kısmın cephesinde iki kapı, bunların yanında da birer pencere yer alır. Yan kısımlarda da birer küçük pencereye yer verilmiştir. Dikdörtgen çerçeveli kapı ve pencereler öndeki terasa açılmaktadır. Teras, sütunlarla aynı hizadaki babalara tutturulan demir şebekeli korkuluklarla çevrilidir.

Konağın gösterişli ön cephesine karşın diğer cepheler sade bir düzenlemeye sahiptir. Arka bahçeye bakan güneydoğu cephede katlar ince düz silmelerle belirtilirken, normal katların bulunduğu orta kısım ile ara katların bulunduğu yan kısımlar da dikeyde düz plasterlerle ayrılmıştır (Res. 18). Cephe, öndeki kademeli örtüye karşın burada kesintisiz bir beşik çatı ile son bulmaktadır. Zemin katta, bir kapı ile yedi adet pencereye yer verilmiştir. Kapı, basık kemerli olup orta bölümün sağ kenarında yer almaktadır. Belirli aralıklarda yan yana sıralanan pencereler dikdörtgen formludur. Esasında, 1960'lı yıllardaki fotoğrafta (Res.19), pencerelerin basık kemerli ve demir şebekeli oldukları, orta bölümün sol kenarındaki pencerenin de bir kapı olduğu görülmektedir. Orta kısmın giriş ve çatı katında dörder, yan kısımlardaki ara katlarda ise birer pencereye yer verilmiştir. Dikdörtgen çerçeveli bu pencerelerin eskiden ahşap kepenkli oldukları görülür. Düz ve masif bir etki gösteren yan cephelerde mekanlara göre şekillenen basit pencerelere yer verilmiştir. Asimetrik düzende çeşitli ebatlardaki dikdörtgen biçimli pencerelerin özgün durumları tam olarak bilinmemektedir. Güneybatı cephede yer alan merdiven ve kapı yapıya sonradan, üçüncü dönemde eklenmiştir²⁴. Hemen dibine inşa edilen yeni bina nedeniyle tam olarak algılanamayan kuzeydoğu cephenin zemin katında yer alan basık kemerli kapı ve pencereler ise özgün görünmektedir.

Diştan kareye yakın dikdörtgen planlı konağın içerisinde lineer bir plan şeması uygulanmıştır (Şek. 3). Zemin ve giriş katlarında paralel eksenli dört dikdörtgen hacim ikili gruplar halinde yan yana sıralanmış ve bunlar kendi içlerinde bölünerek çeşitli mekanlar oluşturulmuştur. Özünde çifte dairesi olduğu tahmin edilen yapıdaki mekanların kurgusunda, konuttan kamusal kullanıma geçişten kaynaklanan bazı değişikliklere gidildiği ve bazı muhdes birimlerin eklendiği anlaşılmaktadır. Günümüzde üç ayrı girişi bulunan zemin katın içeriden üst katla bir bağlantısı yoktur. Orta akstaki duvarla ikiye ayrılan zemin katta ön ve arka kısımlar da birbirinden ayrı işlemektedir. Bir kapı ile galerili ön cepheye açılan mekanların özel kullanımına, arka cepheye açılan mekanların ise hizmetliler ve servis mekanları için ayrıldığını sanılmaktadır²⁵. Bu mekanlar sonraları ise lojman, kazan dairesi ve depo gibi işlevler için kullanılmıştır.

24 E. Sel - H. Uçar, *a.g.e.* (Ç.K.V.K.B.K. Arşivi, Dosya No: 17.00.94).

25 E. Zeynep Suda Güler'in bazı anılara da yer verdiği kitabında geçen "...onların bir çamaşırhaneleri vardı .... çamaşırhaneler bütün alt katlara gömülü olarak çamaşırhaneler vardı, kadınlar gider, hep Musevi kadınlar gider; bütün çamaşırını yıkanırdı onların. Çok misafirleri gelirdi onların, kuyular, sarnıçlar, onların sarnıçları vardı" şeklindeki ifadeler de alt katların kullanımı hakkında bilgi vermektedir (bkz., *a.g.e.*, s.87-88).

Dışarıdan merdivenlerle ulaşılan giriş katında, zemin kattaki lineer plan şeması sürdürülmüştür. Birbirinden bağımsız çift daire şeklinde düzenlenen giriş katında, ıslak hacimlerle birlikte davet ve oyun salonları gibi günlük yaşama yönelik mekanlara yer verilmiştir. Daireler birer kapı ile öndeki sütunlu verandaya açılırlar. Bu kapılardan hollere geçilmektedir. Giriş hollerinden sonra aynı aks üzerinde diğer mekanlar sıralanır. Bunlarda müstakil kullanıma yönelik bazı değişiklikler yapıldığı görülür²⁶. Örneğin kuzeydoğudaki giriş holünde üst kata çıkılan bir merdivene yer verilmiştir. Katlar arasındaki asıl ulaşımı ise bunun hemen gerisinde küçük bir hole bağlanan merdiven sağlamaktadır. Güneybatıda, katlar arasında bağlantı ise yan kanat ortalarındaki dönerli merdivenle sağlanmıştır. Yapıda, orta akstaki yükseltilmiş bölümlerin yanlarında lineer plan düzeni tekrarlanmış, aynı aks üzerinde mekanlar arda ardına sıralanmıştır. Bu yan kanatların merdiven kuruluşlarının gerisinde kalan kısımlarında, kat yüksekliğinden yararlanılarak ara kat seviyesinde mekanlar oluşturulmuştur.

Çatı katında, lineer plan şeması, ortada iki dikdörtgen hacmin yan yana sıralaması şeklinde uygulanmıştır. Simetrik bir plan gösteren burada hacimler ara duvarlarla üçe bölünmüştür. Giriş katındaki merdivenlerle ulaşılan ortadaki mekanlar bir sofa gibi düzenlenmiş, diğer iki odaya ulaşım buralardan sağlanmıştır. İki sofayı birbirine bağlayan kapının ise sonradan açıldığı sanılmaktadır. Ön cepheye bakan odalar birer kapı ve pencereyle öndeki terasa, arkadakiler de ikişer pencereyle dışa açılmaktadır.

Uzun zamandan beri kamu yapısı olarak kullanılan ve bu amaçla sık sık değişikliklere uğrayan yapının iç mekan dekorasyonu özgünlüğünü büyük oranda yitirmiş gözükmemektedir (Res. 20). Herhangi bir süslemeye rastlanılmayan mekanların profilli pasalarla oluşturulan ahşap tavan kaplamaları muhdesdir. Restorasyon çalışmaları sırasında bazılarının orijinalinde bağdadi sıvalı olduğu ve alçı tavan göbeklerin bulunduğu görülmüştür²⁷. Tavanlar gibi zemin döşemeleri de yenilenmiştir.

Sonuç

Çanakale'nin en prestijli yeri olan kordon boyunca yer alan Vitalis Konağı ve Whittall Konağı'nın, boğazdaki deniz ticaretinin arttığı 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında Levantenler tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Biri İtalya ticari ataşeliğini de yürüten tüccar E. Vitalis, diğeri İngiliz tüccar Whittall tarafından yaptırılan iki konak farklı plan ve cephe tasarımlarıyla dikkat çekerler.

Bahçeli avlular içerisinde yer alan konaklar deniz tarafına yerleştirmiş, Vitalis Konağı'nın gerisinde avluyu tamamlayan müştemillatlara yer verilmiştir. Whittall Konağı'na sadece deniz tarafından ulaşım sağlanırken, Vitalis'e hem deniz hem de bahçe tarafından ulaşım sağlanmaktadır. Kabaca dikdörtgen prizman kütleler teşkil eden yapılardan Vitalis Konağı zemin artı iki kat ile bir cihannüma katından, Whittall Konağı

26 E. Sel - H. Uçar, *a.g.e.* (Ç.K.V.K.B.K. Arşivi, Dosya No: 17.00.94).

27 Bkz., E. Sel - H. Uçar, *aynı yer*.

da zemin artı tek kat ile cihannüma şeklindeki çatı katından oluşmaktadır. Kâgir binaların inşasında genel olarak taş ve tuğla kullanılmış, iç bölmelerde ahşaba da yer verilmiştir.

Genel cephe tasarımlarında katlar silmelerle ayrılmış, içteki hacimsel mekanlara göre şekillenen kapı, pencere ve balkon gibi unsurlar belirli bir düzende yerleştirilmiştir. Konumları ve işlevlerine göre şekillenen cephelerden yola bağlı ön cepheler daha gösterişli tutulmuştur. Eskiden içinde tenis kortlarının da yer aldığı geniş bir bahçesi bulunan Whittall Konağı, denize bakan prestijli ön cephesi, zemindeki kolonlar üzerinde yükselen ve çift kollu merdivenle ulaşılan verandayı tanımlayan iyon tarzı sütunlar, bunların gerisinde yan yana eş aralıklarda dizilmiş pencereler ve sütunların taşıdığı çatı terasıyla İngiliz malikâneleri ile İtalyan konutlarının özelliklerini yansıtmaktadır. Bu tarz kolosal cephe tasarımlarına İzmir Bornova'daki levanten yapılarından Edwards Köşkü (Murad Köşkü), Varipati Köşkü ve Richard Whittall Köşkü'nde de rastlanılmaktadır²⁸. Vitalis Konağı'nın denize bakan ön cephesi, yatay doğrultudaki kat silmeleri ve saçak ile bunlara dikey olarak biçimlenen simetrik düzendeki kapı ve pencerelerle, önlerdeki küçük balkon çıkmaları şeklindeki formal tasarımıyla daha çok Ege ve Adalar bölgesindeki Rum evlerini²⁹ yansıtmaktadır. Farklı üsluptaki her iki yapının cephe gerisinde ise cihannüma katları yükselmektedir. Öndeki küçük bir balkon veya terasla dışa açılan bir seyir yeri niteliğindeki bu tür uygulamalara çevre bölgelerde de rastlamak mümkündür³⁰.

Yapıların cephe ve kütsel tasarımında farlılık plan ve mekan organizasyonuna da yansımıştır. Vitalis Konağı'nda orta sofalı plan şeması uygulanırken, iki ayrı kapı ile dışa açılan ikiz ev şeklindeki Whittall Konağı'nda mekanların ardı ardına sıralandığı lineer plan şeması kullanılmıştır. İlgi çekici unsur ise her iki konakta da zemin katların üst katlardan bağımsız olarak planlanmasıdır. Bir bodrum şeklindeki alçak zemin katların, öndeki bir galeri veya hacimsel girişlerle denize bakan ön cepheye açılması ve ön taraftaki mekanların arkadakilerden bağımsızmış gibi çalışması, bunların sahiplerinin tüccarlık ve ticari atışelik gibi işleriyle ilişkili olarak bir nevi büro olarak kullanıldıklarını göstermektedir³¹. Geride, bahçeye açılan diğer mekanlar ise servis ve hizmetlilere ayrılmıştır. Üst katlarda, belirli bir plan düzeninde, ailenin günlük yaşamına yönelik mekanlar yer almaktadır. Bu bağlamda, söz konusu konutların bir işyeri ve konak olarak tasarlandıkları anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak, İki farklı kültürün mimarisini yansıtan Vitalis Konağı ve Whittall

28 Bkz., İ. Kuyulu, "Bornova'da Levanten Konutları", *Avrupalı mı Levanten Mi?*, (Yay. Haz. A. Yumul- F. Dikkaya), İstanbul 2006, s. 184, 187-188; E. A. Levi vd., "Bornova- Edwards (Murad) Köşkü Restorasyon Çalışmaları", *Ege Mimarlık*, 2007/1-60, s. 14-19; H. B. Akkurt, *19. Yüzyıl Batılılaşma Kesitinde, Bornova ve Buca Levanten Köşkleri Meksansal Kimliğinin İrdelenmesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Doktora Tezi, İzmir 2004; s. 134-138, 144-149.

29 Bkz., F. Erpi, "Toplum Kültürü ve Yerel Mimaride Yansıması – Üç Örnek: Batı Anadolu'da Türk, Rum ve Levanten Konutları", *Avrupalı mı Levanten Mi?*, (Yay. Haz. A. Yumul- F. Dikkaya), İstanbul 2006, s. 157; aynı müellif, "İzmir'de Levanten Mimarisi", *Mimarlık*, Sayı: 1, Ocak 1975, s. 15-18.

30 Bkz., M. Satkın, *Osmanlı Dönemi Tekirdağ Evleri*, Tekirdağ 2012, s.155-156; S. Akansel, "Edirne Tarihi Kaleiçi Konutları", *Edirne Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri II*, Edirne 2013, s. 3-11; H. B. Akkurt, *a.g.t.*, s. 124,181.

31 Bkz., Mimar R. Levent Kışlal'ın hazırladığı mimari rapor (ÇKVKBK Arşivi, *Dosya No:17.00.132*).

Konağı gösterişli ön cepheleri ve ikili işleve yönelik plan tasarımlarıyla Çanakkale'deki ilgi çekici yapıların başında gelmektedir. Çanakkale'nin sosyal ve kültürel alanına da ışık tutan bu yapıların, geçmişte kordon boyunca uzanan benzer yapılarla birlikte kent mimarisinde önemli bir yer tutukları görülmektedir. Dönemin Osmanlı mimarisinde daha çok başkent ve büyük kentlerde rastlanılan bu tarz Levanten yapılarının Çanakkale gibi küçük kentlere de yayılımını göstermesi konakları ayrıca önemli kılmaktadır. Bu bakımdan, Vitalis Konağı ve Whittall Konağı döneminin mimari ve sosyo-kültürel etkilerini barındıran özellikleriyle hem Çanakkale hem de Osmanlı konut mimarisinin iki önemli örneğini teşkil etmektedir.

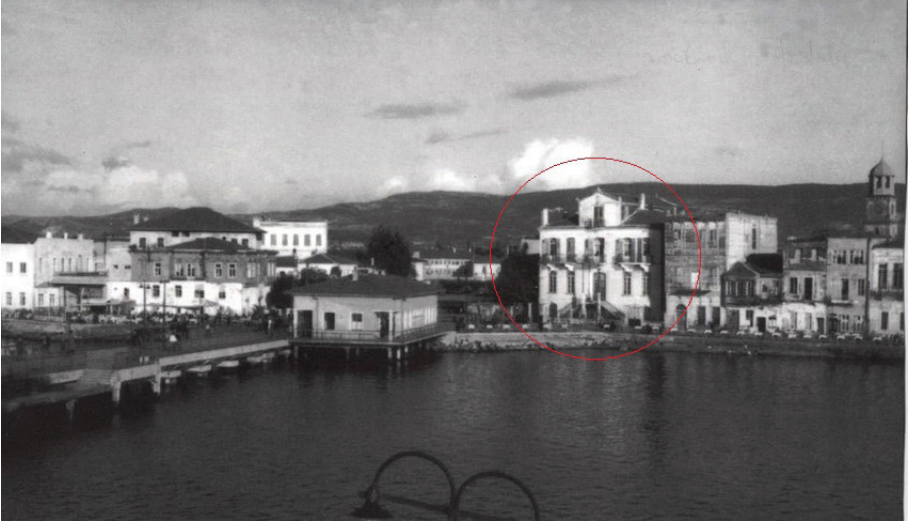
Kaynakça

- ACIOĞLU, Y., “Çanakkale’deki Osmanlı Kaleleri”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Sayı: 19, Güz 2015, s. 93-122.
- AKANSEL, S., “Edirne Tarihi Kaleiçi Konutları”, *Edirne Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri II*, Edirne 2013, s. 3-11.
- AKKURT, H. B., *19. Yüzyıl Batılılaşma Kesitinde, Bornova ve Buca Levanten Köşklere Mekansal Kimliğinin İrdelenmesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Doktora Tezi, İzmir 2004.
- ALLEN, S. H., *Finding the Walls of Troy: Frank Calvert and Heinrich Schliemann at Hiarlık*, Berkeley 1999.
- ATABAY, M., “Çanakkale’de Nüfus Yapısı, Niteliği ve Göçler”, *Aşklar, Savaşlar, Kahramanlar ve Çanakkale*, İstanbul 2012, s.409-427.
- CANTAY, G., (ed., İ. Erten), *Çanakkale Yapıları Tasarım Rehberi*, Çanakkale 1997.
- ÇAKICIOĞLU, R. O., “Levanten Kavramı ve Levantenler Üzerine Bir İnceleme”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 22, Konya 2007, s. 337-356.
- ÇORUHLU, T., “Çanakkale İlinde Sivil Mimari”, *Çanakkale Tarihi*, Cilt: VI, İstanbul 2008, s. 3445-3453.
- ERPİ, F., “İzmir’de Levanten Mimarisi”, *Mimarlık*, Sayı: 1, Ocak 1975, s. 15-18.
- ERPİ, F., “Toplum Kültürü ve Yerel Mimaride Yansıması – Üç Örnek: Batı Anadolu’da Türk, Rum ve Levanten Konutları”, *Avrupalı mı Levanten Mi?*, (Yay. Haz., A. Yumul - F. Dikkaya), İstanbul 2006, s. 151-169.
- ERTEN, İ., “Çanakkale Yerleşim Kültürü”, *Aşklar, Savaşlar, Kahramanlar ve Çanakkale*, İstanbul 2012, s. 385-407.
- GÜLER, Z. S., “*Şu gemide ben de olsaydım...*” *Çanakkale’den Savaş Dışı Anılar*, İstanbul 2007.
- HARRİS, W., (Çev., E. Ercan), *Levant, Bir Kültür Mozaigi*, İstanbul 2005.
- KALFA, M. Ş., “19. Yüzyılda Çanakkale’de Konsolosluklar”, *Çanakkale Merkezi Değerleri Sempozyumu (25-26 Ağustos 2008)*, Çanakkale 2008, s. 866-873.
- KUYULU, İ., “Bornova’da Levanten Konutları”, *Avrupalı mı Levanten Mi?*, (Yay. Haz., A. Yumul - F. Dikkaya), İstanbul 2006, s. 171-191.
- LEE, G. (ed.), *Collaborative Online Research Project Consuls of “the Dardanelles” and “Gallipoli”*, February 2013. http://www.levantineheritage.com/pdf/Consuls_of_the_Dardanelles.pdf
- LEE, G., *Researcher of History in Çanakkale (Dardanelles), Turkey*. <http://www.levantineheritage.com/testi16.htm>

- LEVİ, E. A. vd., “Bornova- Edwards (Murad) Köşkü Restorasyon Çalışmaları”, *Ege Mimarlık*, 2007/1-60, s. 14-19.
- MURRAY, J., *Handbook for Travellers in Constantinople, The Bosphorus, Dardanelles, Brousa and Plain of Troy*, London 1871.
- ORTAYLI, İ., “Levantenler”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 5, İstanbul 1994, s. 204-207.
- ÖZGÜN (BRUDO), B. B., *Yedi Nesil Öncesinden Günümüze Yolculuk: Anılar, Belgeler, Resimler*.
- SATKIN, M., *Osmanlı Dönemi Tekirdağ Evleri*, Tekirdağ 2012.
- SEL, E. – UÇAR, H., *T.C. Sağlık Bakanlığı Türkiye Hudut ve Sahiller Sağlık Genel Müdürlüğü, Çanakkale Sahil Sağlık Denetleme Merkezi Tabipliği Hizmet Binası Rölöve, Restitüsyon ve Restorasyon Raporları, ÇKVKBK Arşivi: Dosya No: 17.00.94*.
- TOLUN, N., *Çanakkale’de 18. ve 19. Yüzyıl Konut Mimarisi*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2001.
- TOLUN, N., “Çanakkale’de 18. ve 19. Yüzyıl Konut Mimarisi”, *Toplumsal Tarih*, Cilt: 17, Sayı: 98, Şubat 2002, s. 28-33.
- TOLUN, V., “Osmanlı’nın Akdeniz’e Açılan Kapısı: Çanakkale”, *Aşklar, Savaşlar Kahramanlar ve Çanakkale*, İstanbul 2012, s. 11-162.
- TUNCEL, M., “Çanakkale”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 8, İstanbul 1993, s. 197-199.
- YILMAZ, F. (Yay. Haz.), *Geçmişten Günümüze Levantenler*, İzmir 2011.
- YUMUL, A. – DİKKAYA, F. (Yay. Haz.), *Avrupalı mı Levanten mi?*, İstanbul 2006.
- Çanakkale Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Arşivi (ÇKVKBK Arşivi), Dosya No:17.00.132; Dosya No: 17.00.94
- <http://www.levantineheritage.com>.
- <https://www.canakkaleicinde.com/canakkale-egitiminde-sistem-ve-mekan-degisimi/>

Resimler ve Şekiller

Res. 1: İskele ve Vitalis Konağı. (1950'ler). (Çanakkale Kent Müzesi Arşivi).

Res. 2: Vitalis Konağı. (1990'lar). (ÇKVKBK Arşivi).

Res. 3: Vitalis Konağı. (2018).

Res. 4: Vitalis Konağı, ön cephedeki balkon çıkmaları ve konsollar. (2013).

Res. 5: Vitalis Konağı, bahçeye bakan arka cephe. (2018).

Res. 6: Vitalis Konağı, arka cephenin bahçeden görünümü. (2013).

Res. 7: Vitalis Konağı, doğu cephe. (2013).

Res. 8: Vitalis Konağı, giriş katı salonu. (2018).

Res. 9: Vitalis Konağı, tavan göbekleri. (2018).

Res. 10: Whittall Konağı'nın yerinde bulunan yapılar. (1904). (ÇKM Arşivi).

Res. 11: İşgal yıllarına ait fotoğrafta görülen Whittall Konağı. (ÇKM Arşivi).

Res. 12: Whittall Konağı. (1930'lu yıllar). (ÇKM Arşivi).

Res. 13: Whittall Konağı, restorasyon öncesi. (2013).

Res. 14: Whittall Konağı, restorasyon sonrası. (2016).

Res. 15: Whittall Konağı, ön cephe. (2013).

Res. 16: Whittall Konağı, ön cephe detayı. (2013).

Res. 17: Whittall Konağı, kapı ve pencereler üzerindeki aslan kabarmaları. (2013).

Res. 18: Whittall Konağı, arka cephe. (2013).

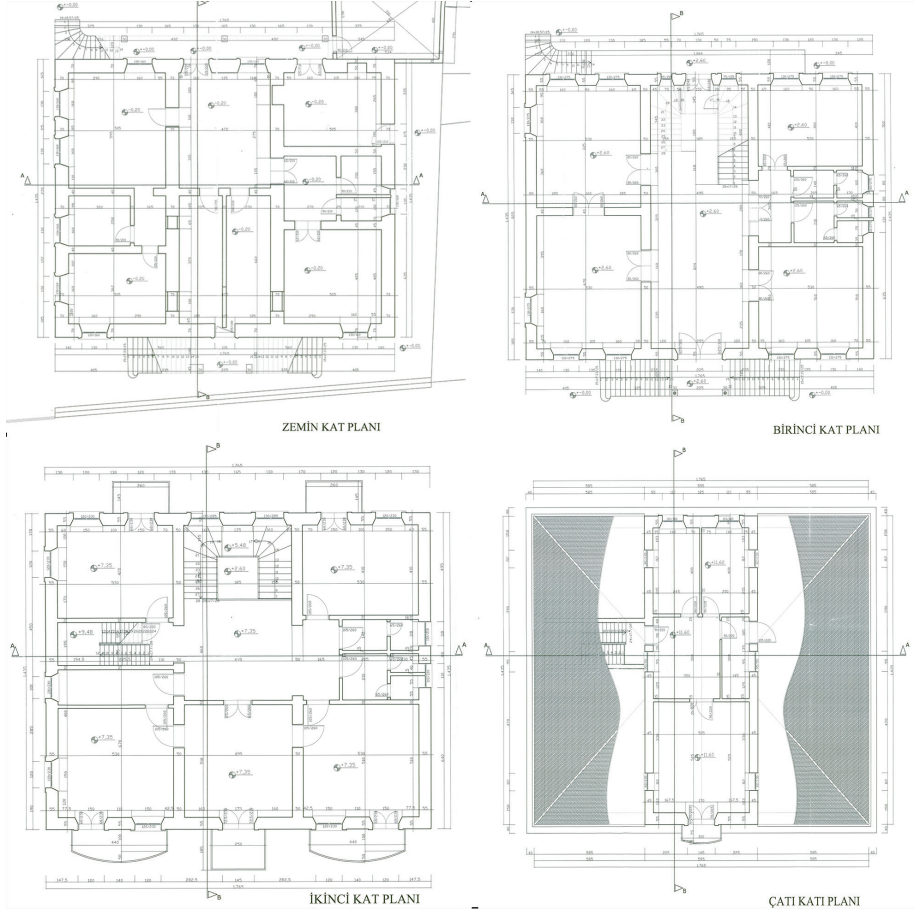

Res. 19: Whittall Konağı, arka cephe. (1960'lar). (E. Sel-H. Uçar).

Res. 20: Whittall Konağı, iç mekanlardan görünüm. (2013).

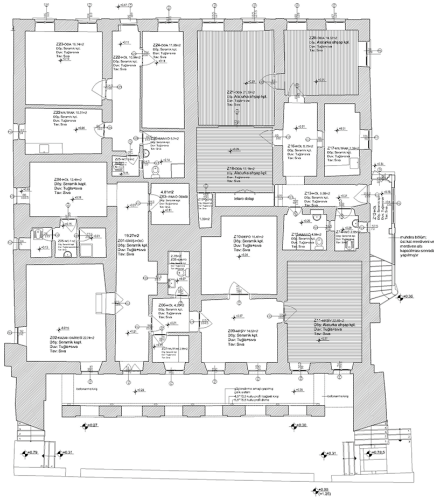

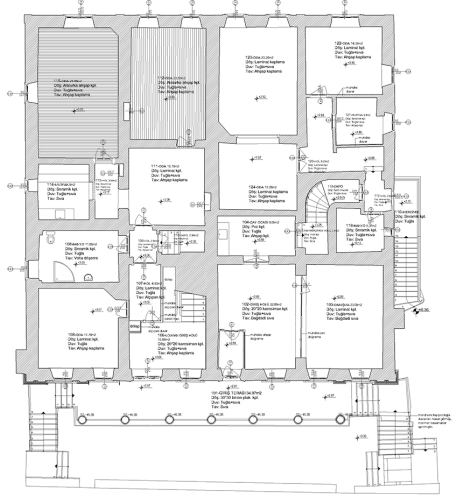
Şek. 1: Vitalis Konağı, kat planları. (ÇOMÜ Yapı İşleri Dairesi arşivi).

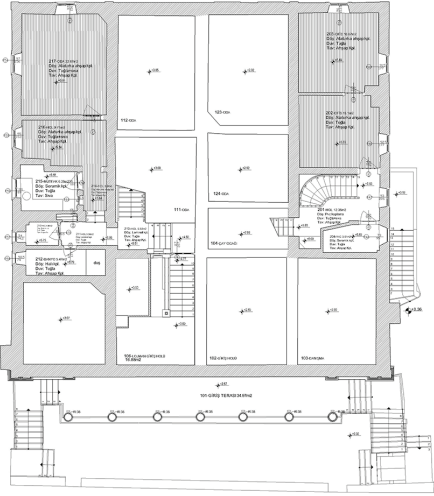
Şek. 2: Vitalis Konağı, cephe çizimleri. (ÇOMÜ Yapı İşleri Dairesi arşivi).

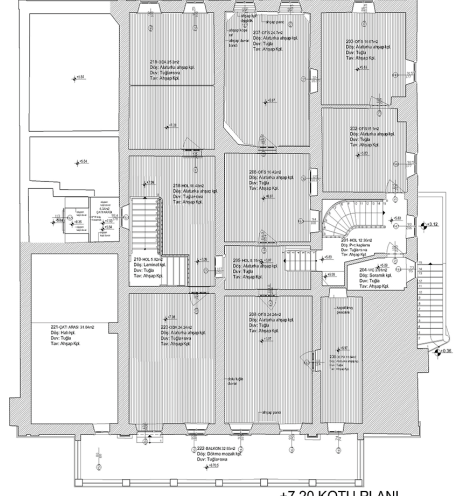
ZEMİN KAT PLANI

+3.20 KOTU PLANI

+6.00 KOTU PLANI

+7.20 KOTU PLANI

Şek. 3: Whittall Konağı, kat planları. (E. Sel – H. Uçar).

Topkapı Sarayındaki III. Ahmet Kütüphanesi'nin Alçı Bezemeleri

Zekiye UYSAL*

Özet

İstanbul'daki Topkapı Sarayı; Fatih namıyla anılan Sultan II. Mehmet tarafından M.1458 – 1478 yılları arasında Sarayburnu mevkinde yaptırılmıştır. Bir sur ile çevrili olan ve arka arkaya sıralanmış avlulardan oluşan bu saray, II. Mehmet'ten sonra gelen Osmanlı hükümdarlarının yaptırdıkları bölümler ve köşklele son şeklini almıştır. Bunlar arasında Sultan III. Ahmet'in yaptırdığı bölümler de yer alır. Osmanlı tarihinde III. Ahmet dönemi (M.1703-1730) "Lâle Devri" adıyla ünlenmiştir. Onun, sarayın harem bölümünde yaptırdığı Yemiş Odası ile Enderun Meydanı denilen III. Avluda yaptırdığı kütüphane, Lâle Devri üslubunu yansıtan eserlerin başında gelirler. Kütüphane, Enderun meydanındaki Havuzlu köşkünün yerine M.1719 yılında yaptırılmıştır. Mimarının şöhretini Beşir Ağa olduğu ileri sürülmüştür. Bir bodrum kat üzerine sofalı ve üç eyvanlı planda inşa edilen kütüphanenin giriş cephesinde merdivenle çıkılan bir revak bulunur. Dış cepheleri tamamen mermerle kaplı olan yapının iç duvarları zengin çinilerle kaplıdır. Sofa kubbesi ile eyvanların tonoz yüzeylerinde ise çok zengin alçı bezeme dikkati çeker. Yapının çini bezemeleri hakkında yayınlar bulunmakla birlikte; alçı bezemeleri üzerinde yeterince araştırma yapılmamıştır. Bu nedenle hazırladığımız makale 2015 ve 2018 yıllarındaki araştırmalarımıza dayanmaktadır. Kütüphanenin günümüze kadar geçirdiği restorasyonlara rağmen özgün niteliğini koruduğu anlaşılan alçı bezemede özellikle natüromort kabartmalar göz alıcıdır. Osmanlı devri Türk sanatında malakârî olarak tanımlanan alçak kabartma alçı tezyinatın önce Edirne'de ortaya çıktığı, 18. yüzyılın başlarından itibaren İstanbul ve diğer merkezlere yayıldığı görüşü hâkimdir. Fakat bu görüş tartışmaya açıktır. III. Ahmet Kütüphanesi'ndeki alçı bezemede; desenlerin çoğu, malakârînin aksine yüksek kabartma olarak yapılarak üzerleri kalem işi tarzında boyanmıştır. Alçak kabartma bezemeler ise malakârî tekniğinde yapılmışlardır. Bu düzenlemenin özgün olduğunu düşünüyoruz. Ancak burada üzerinde durulması gereken husus bezemede uygulanan malzeme ve tekniktir. Çoğu araştırma ve yayında alçı süsleme, malakârî işçilik gibi yuvarlak ifadelerle geçiştirilen süsleme tekniği yakından incelendiğinde, basit alçı malzeme ve malakârî tekniğin ötesinde bir durumla karşılaşmaktadır. Bu ayrıntının ancak restorasyon aşamalarında sıva raspa ve malzeme analizleri sırasında fark edilebildiğini de vurgulamak gerekiyor. Restorasyon aşamasında yakından görme imkanı bulduğumuz, kubbe ve tonozları kaplayan alçının içerisinde, dayanıklılığı artırıcı keten liflerinin bulunduğu dikkati çekmektedir. Bu ayrıntı, yapıdaki alçı bezemenin Batıların "stuc/stucco" adını verdikleri işçiliğe benzediğini göstermektedir. Ayrıca yüksek kabartmanın aplikasyonu için tonoz ve kubbe yüzeyine çivi ve kabaralar çakıldığı görülmüştür.

*Doç.Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Çanakkale / Türkiye.

Anahtar Kelimeler: *Kütüphane, Lale devri, alçı, malakârî, natürmort, kalem işi*

Plaster Ornaments in Library of Ahmet III in Topkapı Palace

Abstract

Topkapı Palace located in Sarayburnu in Istanbul is built between 1458 and 1478 by Sultan Mehmed II who is known as the Conqueror. The palace is surrounded with a wall and composed of courtyards constructed one after another and it took its final form with the places and pavilions built by latter Ottoman Emperors. There are also parts constructed on the request of Sultan Ahmet III. The era of Ahmet III (1703-1730) became famous as "Tulip Era". The most important works reflecting the style of the Tulip era is the library constructed in Courtyard III which is called Fruit Room and Enderun Yard. The library was built in 1719 instead of Chalet with Pool in Enderun square. Beshir Agha is claimed to be responsible for the architecture. The library constructed in the plan including a hall with three eyvans on the basement, have a facade with the portico ascended a staircase. The internal walls of the structure are covered with tiles and the front facade has marble facing. The vault surfaces of the hall dome and eyvans capture attention with a very rich plaster ornament. Although there are various publications about tiles on the building, sufficient research was not carried out regarding plaster ornaments. Therefore, the article we prepared is based on the research conducted between 2015 and 2018. Particularly, stilllife relief is spectacular on the plaster ornament which still keeps its unique quality despite the restorations that were applied to the library until now. Low relief defined as malakârî in Turkish art of Ottoman-era sprung before the decorative plaster and it spread to Istanbul and other centers from the beginning of 18th century. Low relief decorations were made in malakârî technique. However, this opinion is disputable. The patterns in plaster ornament in Library Ahmet are painted as hand-drawn style and created as high relief on unlike malakârî. We find this arrangement unique. However, the point to be dwelled on is the material and technique in the ornament. We see a technique beyond simple plaster material and malakârî when we examine the ornament technique which was slurred over defining it as malakârî craftsmanship in many studies and publishings. It must be emphasized that this detail is realized in plaster rasper and material analysis during the restoration. Flax fibers consolidating the durability in dome and vaults covering the plaster which we saw closely were attention-grabbing. This detail shows that the plaster ornament in the structure resembles the craftsmanship named as "stuck/stucco" by Westerners. In addition, the surface of vault and domes were pounded nails and hobnails for high relief application.

Keywords: *Library, Tulip Era, Plaster, malakârî, still-life, hand drawn*

1.Giriş

İstanbul'un fethinden (M.1453) bir süre sonra bu yeni başkentteki ilk saray (Eski Saray, M.1455-1458), bir imparatorluğa dönüşmeye başlayan devletin ihtiyaçlarını karşılamada yetersiz kalınca; Sultan II. Mehmet, tarihî yarımada'nın Haliç ve boğaza bakan kuzeydoğu ucuna yeni bir saray yaptırmıştır. Sonraları Sarayburnu adıyla anılan bu mevkide ilk nüvesi M.1458-1478 yılları arasında tamamlanan yeni saraya zamanla Topkapı Sarayı denilmiştir. Bir sūr-ı sultânî ile çevrili olan Topkapı Sarayı peş peşe sıralanan avlulardan oluşur. Bu avlular içerisinde imparatorluğun saray hayatı için ihtiyaç duyulan tüm birimler yer alır. Bu birimlerin bazıları Fatih Sultan Mehmet tarafından daha ilk inşa sırasında yapılmışlardır. Bazı bölümler ise sonraki hükümdarlar tarafından ilâve ettirilmişlerdir. Bunlar arasında Sultan III. Ahmet'in yaptırdığı bölümler de yer alır.

Sultan III. Ahmet'in saltanat yılları (M.1703-1730) ve onun sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın dönemi (M.1718-1730) Osmanlı kültür tarihinde "Lâle Devri" adıyla anılır.¹ Döneme "Lâle" adının verilmesinin, Sultan III. Ahmet'in çiçek sevgisinden ve o dönemdeki toplumun bu çiçeğe karşı çılgınlık düzeyine varan ilgisinden kaynaklandığı düşünülmektedir.² Dramatik bir sonla bitmesine rağmen bu dönem, Osmanlı tarihinin en renkli devri olarak algılanır. Aynı zamanda Osmanlıların Batıya açılmaya başladıkları yılları da içeren Lale Devri'nde hem başkent İstanbul'da, hem de taşrada çok sayıda mimarlık eseri meydana getirilmiştir. Bunlar arasında bizzat III. Ahmet'in yaptırdıkları da önemli bir yer tutar. III. Ahmet, Kâğıthane boyunca kasırlar, Topkapı Sarayı'nın önünde ve Üsküdar'da birer meydan çeşmesi yaptırmış; ayrıca Topkapı Sarayı'na mekan ve binalar ilave ettirmişti. Onun Haremdeki Yemiş Odası, özellikle renkli nakışlarıyla çok tanınmıştır. Fakat sultanın Topkapı Sarayı içindeki asıl gösterişli yapısı, Enderun Meydanı denilen III. Avludaki kütüphane binasıdır.

Topkapı Sarayı ve içindeki binalar birçok araştırma ve yayına konu olmuşlardır. Bu araştırmalar arasında lisansüstü düzeyde tezlerle birlikte çok sayıda değişik kapsamda çalışma da göze çarpar. Buna bağlı olarak çok nitelikli bilimsel makale ve kitaplardan, sarayı ve müzeyi tanıtıcı rehber ve broşürlere kadar uzun bir liste oluşturan literatür birikimi, saray hakkında zengin bilgiler sunarlar. Buna rağmen Topkapı Sarayı ve birimlerinin hâlâ araştırılması gereken yanları ve tartışılması gereken ayrıntıları bulunmaktadır. Bunlar arasında III. Ahmet Kütüphanesi de sayılabilir.

Kütüphanenin inşa edildiği Lâle Devri'nin mimari üslûbu özellikle İstanbul'daki örneklerle incelenmiştir. İstanbul dışında, Osmanlı ülkesinin diğer bölgeleri ve Anadolu'da bu dönemi temsil eden eserleri kapsamlı olarak inceleyen araştırmalarla

1 Ahmet Refik Altunay, *Lâle Devri*, Ankara1973, s.1-3.; Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi*, 6, Ötüken Yayınevi,İstanbul 1983, s.289;Necdet Sakaoğlu,"Lâle Devri", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 5, İstanbul 1994, s.182.

2 Godfrey Goodwin, *Osmanlı Mimarlığı Tarihi*, (çev.M. Günay) Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2012, s.459; Doğan Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi*, (çev.Zeynep Rona), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004, s.312.

yeni karşılaşıyoruz.³ Ayrıca Anadolu'daki bu döneme ait bazı yapılarla ilgili yayın ve incelemelere de rastlıyoruz.⁴

Doğrudan III. Ahmet Kütüphanesi'ni konu alan kaynak, araştırma ve yayınlara bakacak olursak; öncelikle dönem kaynakları ve Osmanlı arşiv belgelerinden işe başlamak gerekecektir. Bu dönemin önemli tarihçilerinden Vak'anüvis Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa'nın Nusretnâme adlı eserinde ve Vak'anüvis Râşid Mehmed Efendi'nin Târih-i Râşid adıyla bilinen kitabında kütüphanenin inşa gerekçesi ve inşası hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır.⁵ Dönemin ünlü nakkaşı Levni'nin, Seyyîd Vehbî'nin Surnâmesine yaptığı minyatürlerden birisinde yer alan kütüphanenin tasviri, yapının özgün görünüşüne dair görsel bilgi vermesi bakımından değerlidir.⁶ Bunlara ilâveten kütüphanenin ve önündeki çeşmenin kitâbeleri, inşa sırasındaki yazışmalar ve Topkapı Sarayı arşivinde muhafaza edilen inşaat defterlerindeki yapım sürecine dair bilgiler, yapıyı ilgilendiren tarihî belge ve kaynaklar arasında sayılabilirler.⁷ Bu nitelikteki masraf defterlerinden üçü bir yüksek lisans tezi kapsamında incelenmişlerdir.⁸ Ayrıca 19. yüzyılın ilk yarısından Miss Pardoe'nun kitabındaki kütüphane gravürü ve Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan H.1308 7M.1890 tarihli saray planı; kütüphanenin tarihi geçmişi açısından değerli belgeler olarak dikkati çekerler.⁹ Topkapı Sarayı ve III. Ahmet Kütüphanesi'ne yönelik Cumhuriyet Dönemi araştırma ve yayınları arasında; Sedat Hakkı Eldem ile Feridun Akozan'ın birlikte hazırladıkları kitap ile Sedat Hakkı Eldem'in iki ciltlik eseri öncelik taşır.¹⁰ Bu kitaplarda hem Topkapı Sarayı'nın inşa dönemleri, hem de Enderun Kütüphanesi (III. Ahmet Kütüphanesi) mimarisi hakkında ayrıntılı rölöveler, yapım aşaması ve onarımlar hakkında tarihî bilgiler bulunmaktadır. Yukarıda vurgulanan masraf defterlerine yönelik

3 Erkan Atak, Anadolu'da Lale Devri Mimarisi (İstanbul Dışındaki örnekler üzerine bir araştırma), Yayınlanmamış doktora tezi) ÇOMÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Çanakkale 2014.

4 İnci Kuyulu, *Neşehirli Damat İbrahim Paşa Külliyesi*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), A.Ü.D.T.C.F. Sanat Tarihi Kürsüsü, Ankara1982;Ali Osman Uysal,“Bolvadinde Bir Lâle Devri Eseri; Ağılönü Çeşmesi,” *A.Ü.D.T.C.F.Dergisi*, XXXII, Ankara1988, s.33-55; Ali Osman Uysal, “Kaymak Mustafa Paşa'nın Hatırası: Babakale”, *Ayvacık Değerleri Sempozyumu, 29-30 Ağustos 2008*, Ayvacık / Çanakkale 2008, s.115-150. Zekiye Uysal, “Ankara'da Lâle Devrinden Kalem İş Bezemeli Bir Yapı: Ağaç Ayak Camii”, *EKEV Akademi Dergisi*, Sayı:54, 2013, s.123-141; Erkan Atak, *Anadolu Camilerinde Lâle Devri Üslûbu*, Gece Akademi /Gece Kitaplığı, Ankara 2019.

5 Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, C.II, Sadeleştiren: İsmet Parmaksızoğlu, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1966, s.24-25. Nusretnâme'nin tam metni analitik açıdan incelenmiştir. Bkz.; Mehmet Topal, *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Nusretnâme: Tahlil ve Metin (1106-1133/1695-1721)*, (Yayınlanmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001. Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, C.II, (haz.Abdülkadir Özcan, vd). İstanbul 2013,s.1150.

6 Esin Atıl, *Levni ve Surname: Bir Osmanlı Şenliğinin Öyküsü*, Koçbank Yayını, İstanbul 1999, s.24-25.

7 Bkz.; Ahmet Refik, *OnikinciAsr-ı Hicride İstanbul Hayatı, (1689-1785)*, Enderun Kitabevi, 2. baskı, İstanbul 1988, s.64; Sedat Hakkı Eldem, *Köşkler ve Kasırlar,II*, Devlet Güzel Sanatlar Akademisi, İstanbul 1974, s.195.

8 Ömer Türk, *Mesarif Defterleri Işığında Topkapı Sarayı III. Ahmed (Enderun) Kütüphanesi*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018.

9 Bkz.; Julia Pardoe, *Sultanlar Şehri İstanbul*, (çev. M.Banu Büyükkal) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s.553; Sedat Hakkı Eldem – Feridun Akozan, *Topkapı Sarayı: Bir Mimari Araştırma*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, İstanbul1982, Lev.65,66.

10 Sedat Hakkı Eldem – Feridun Akozan, Topkapı Sarayı; Sedat Hakkı Eldem, *Köşkler ve Kasırlar, I*, Devlet Güzel Sanatlar Akademisi, İstanbul1969, s.99-107; *Köşkler ve Kasırlar, II*, s.195-203.

çalışmanın dışında; yapıyı doğrudan ya da dolaylı olarak ele alan başka lisansüstü tez çalışmaları da bulunmaktadır.¹¹

Yukarıda değinilen yayın ve tezlerde III. Ahmet Kütüphanesi'nin mimarisi ve geçirdiği restorasyonlarla birlikte; taş, çini ve alçıdan oluşan bezemelerine de belli oranda yer verildiği görülmektedir. Yapının çini bezemelerine; Osmanlı çiniciliğini ele alan yayınlarda ana hatlarıyla değinilmiştir.¹² Bu konuda en son bizim yaptığımız bir çalışma yayın aşamasındadır. Fakat yapının revak örtü sistemini, sofa kubbesini ve tonozlarını kaplayan alçı bezemeler; bazı restorasyon raporlarında irdelenmiş olmakla birlikte; makale ve kitap türü yayınlarda pek üzerinde durulmamıştır. Özellikle alçı bezemedeki teknik ayrıntıların şimdiye kadar kimsenin dikkatini çekmediği göze çarpmaktadır.

Kütüphanenin alçı bezemeleri hakkında göze çarpan bu eksikliği gidermek amacıyla hazırladığımız makale; kütüphanede 2015 yılındaki restorasyon sırasında yaptığımız araştırma ile 2018 yılında gerçekleştirdiğimiz incelemeye dayanmaktadır.¹³ Makalenin asıl konusu yapının alçı süslemeleri olduğu için; en az onun kadar değerli olmalarına rağmen taş-mermer ve çini bezemeleri –başka makalelerimizde ele alınacakları için- kapsam dışında bırakılmışlardır. Bununla birlikte, yapının bezeme zenginliğinin algılanabilmesi amacıyla; sadece “bezemelerin genel niteliği” alt başlığı içinde onlara da kısaca yer verilmiştir. Aynı nedenle, başka yayınlarda da ele alınan mimari özellikleri konusunda fazla ayrıntıya inilmemiştir. Makalede kullanılan görsel malzemeler içerisinde, başka kaynaklardan alınanların altında ilgili kaynak belirtilmiştir. Kendi çektiğimiz fotoğrafların altındaki açıklamada hangi yıl çekildikleri belirtilmiştir. Bunlardan 2015 tarihli olanlar restorasyon çalışmaları sırasında; 2018 tarihli ise restorasyondan sonra çekilmişlerdir.

11 Bkz.:Alime Şahin, İstanbul'daki Osmanlı Dönemi Kütüphaneleri Üzerine Bir Araştırma ve Hacı Beşir Ağa kütüphanesi, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi),Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 1997; Ümran Karahasan, *Topkapı Sarayı Müzesi Cumhuriyet Dönemi Restorasyonları*, (Yayınlanmamış doktora tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2005; Asuman Karabudak, *18.yüzyıl Tarihi Yarımada Kütüphane Yapıları Koruma Sorunları ve Öneriler*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Mimar Sinan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2006;Soner Şahin, *Değişim Sürecinde Osmanlı Mimarlığı, III.Ahmet ve I.Mahmut Dönemi(1703-1754)*, (Yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2009; Ünal Araç, *Saraydan Otağa: Dâmad İbrahim Paşa'nın Bânilik ve Hâmilîği (1718-1730)*, (Yayınlanmamış doktora tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015.

12 Bkz.; Oktay Aslanapa, *Osmanlı Mimarisi*, İnkilâp Kitabevi, İstanbul 1986, s.374; Belgin Demirsar Arlı- Ara Altun, *Anadolu Toprağının Hazinesi Çini: Osmanlı Dönemi*, Kale Grubu Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s.135.

13 Kütüphanede araştırma yapma iznini veren Kültür ve Turizm Bakanlığı ile Topkapı Sarayı Müze Müdürlüğü'ne çok teşekkür ediyorum. Araştırmam sırasında yakın ilgilerini esirgemeyen müze personeline de teşekkür borçluyum. Ayrıca restorasyon esnasında yapıda inceleme yapmama izin verme nezaketini gösteren restorator-mimar Halil Ubuz Bey'e de teşekkürlerimi sunuyorum.

2. Kütüphanenin İnşa Tarihi, Genel Mimarî Özellikleri ve Geçirdiği Onarımlar:

III. Ahmet Kütüphanesi Topkapı Sarayı'nın Enderun bölümünde Enderun Meydanı diye bilinen üçüncü avluda yer alır. (Şek.1) Kütüphane, Bâbü'saade'den geçilen Arz Odası'nın hemen kuzeydoğusuna, eskiden burada mevcut olan Havuzlu Köşk'ün yerine yapılmıştır.¹⁴ Revak cephesine bitişik çeşme ile bunun sırtına bitişik olup revakın ortasına yönelik küçük çeşme de kütüphaneye birlikte tasarlanmıştır. Kütüphanenin inşa tarihi hem kapı üzerindeki kitabede; hem dönemin tarihi kaynaklarında yer alır. Kütüphanenin yapım sürecine ilişkin ayrıntılar da veren Vak'anüvis Râşid Mehmed Efendi'nin tarihinde, binanın temelini H.1131 yılı Rebiü'l-âhir ayında atıldığı kaydedilmiştir.¹⁵ Buna karşılık Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa'nın Nusretnâme adlı eserinde temel atma töreninin 11 Rebiü'l-âhir 1131 (M. 3 Mart 1719) yapıldığı bilgisi yer alır.¹⁶ Dönemin kaynaklarında kütüphanenin inşasına başlangıç tarihi açık bir biçimde kaydedilmiş olmasına karşılık; bu konuda günümüz yayınlarının bazılarında M.1718, bazılarında ise M.1719 yılının verildiği dikkati çekmektedir.¹⁷ Nusretnâme'de yapının altı ayda tamamlandığı kaydedildiğine göre; yapım faaliyetinin yaklaşık olarak Şevval ayının onu veya on biri civarında, yâni 1719 yılı Ağustos ayının sonlarına doğru bitmiş olması gerekir. Fakat Râşid Tarihi'nde bu hususa bir fasıl ayrılarak kütüphane inşasının tamamlanması vesilesiyle düzenlenen tören ve burada verilen ilk dersin 10 Muharrem 1132 / 23 Kasım 1719 günü yapıldığı anlatıldığına göre; binanın tamamlanması biraz daha uzun sürmüş görünüyor.¹⁸ Bu açılış tarihinin Sadreddinzâde Telhisî Mustafa Efendi'nin Cerîdesinde de aynı biçimde kaydedilmiş olması 10 Muharrem 1132 tarihi konusunda şüpheye yer bırakmamaktadır.¹⁹ III. Ahmet'in vakıf eser olarak yaptırdığı kütüphanenin vakfiyesinde; binanın yapılış sebebi, kitapların nereden temin edildikleri, kütüphane defteri, açık olacağı günler, saray dışına hiçbir şekilde kitap çıkarılamayacağı, burada ders verecek kişiler, kitaplık uzmanları, kapıcı, hademe, kursuncu, tamirci ve diğer görevliler ile ücretleri gibi hususlar kayıt altına alınmıştır.²⁰ Yapının inşa sürecine ışık tutan ve bu bakımdan vakfiyesi kadar değerli olan masraf defterlerindeki bilgilere yeri geldikçe değinilmiştir. Ömer Türk tarafından incelenmiş olan bu defterlerde özellikle nakkaş, sıvacı, alçı, kâşi(çini) gibi konulardaki bilgiler bizim açımızdan ilgi çekicidir.²¹

14 Bkz.;Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid* ..., C.II, s.1150;Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, C.II, s.384-385.

15 Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid* ..., C.II, s.1150.

16 Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, C.II, s.385.

17 Bkz.;İsmail E.Erünsal, *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1991, s.79;-Semavi Eyice, "Ahmet III Kütüphanesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.1,İstanbul 1993, s.115;-Sedat Hakkı Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, II, s.195; Şükrü Yenal, "Topkapı Sarayı Müzesi Enderun Kitaplığı (Ahmet III. Kitaplığı)", *Güzel Sanatlar* , Sayı:6, 1949, s.86-87; Oktay Aslanapa, *Osmanlı Mimarisi*, İnkilâp Kitabevi, İstanbul 1986, s.373; Metin Sözen, *Topkapı*, Hürriyet gazetecilik ve Matbaacılık A.Ş., İstanbul 1998, s.91; İlber Ortaylı, *Mekanlar ve Olaylarıyla Topkapı Sarayı*, Bank Asya Kültür Hizmetleri, İstanbul 2009, s.115.

18 Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid* ..., C.II,s.1170.

19 İsmail E. Erünsal, *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, s.79.

20 Enver Ziya Karal, "Ahmet III", *İslam Ansiklopedisi*, C.1, İkinci baskı, Eskişehir 1997, s.167; Şükrü Yenal, "Topkapı Sarayı Müzesi...", s.88-89.

21 Bkz.; Ömer Türk, *Mesarif Defterleri Işığında*..., s.323-330.

Yapının inşa tarihi ve bânisine dair en önemli belge hiç şüphesiz kapının üzerindeki kitâbedir. Taçkapı kavsarasının üstündeki yatay dikdörtgen mermer levha üzerine işlenmiş on iki satırlık Arapça kitâbede; Sultan Ahmet'in, içinde kitapların toplanacağı bu binayı ilim öğrenmeyi özendirmek ve sevap kazanmak için kendi parasıyla yaptırdığı ifade edilmekte ve H.1131/ M.1719 tarihi verilmektedir. Revaka bakan küçük çeşmenin alınışındaki tek satırlık Arapça kitâbe ebced hesabıyla tarih içerir.²² Aynı şekilde revak cephesine yaslanmış durumdaki diğer çeşmenin Türkçe kitabesinde de hem ebced hesabıyla hem de rakamla H.1131 /M.1719 tarihi yer alır. Fakat ne yapının kitabesinde ne de çeşmelerin kitâbelerinde mimar adı geçmez. Buna karşılık birçok yayında Şehremini Beşir Ağa'nın binanın yapıcısı olduğu kaydedilmiştir.²³ Goodwin, L.A. Mayer ve Doğan Kuban'a dayanarak onu "Mimar Beşir Ağa" olarak zikreder. Goodwin, bu kişinin aynı zamanda Damat İbrahim Paşa Darülhadisini de inşa eden mimar olduğunu vurgular.²⁴ Şükrü Yenal bu ismi "Şehremini Bekir Ağa" olarak kaydetmiştir.²⁵ Osmanlı devrinde şehremini, bir çeşit vekilharç gibi görülen, saraya ait inşa işlerine malzeme sağlamak ve denetlemek gibi işlere bakan bir saray görevlisidir. İlk bakışta böyle bir görevlinin yapının mimarı da olabileceği garip görünmekle birlikte; M.1700 yılında Şehremini Ömer Ağa'nın mimarbaşılık gibi önemli bir makama atanabilmiş olması, bazen teamüllerin dışına çıkılabildiğini göstermektedir.²⁶ Bununla birlikte, söz konusu Ömer Ağa'nın kütüphane inşaatı sırasında malzeme teminiyle uğraşmış olması, onun bu görevde uzun süre kalmadığını düşündürmektedir.²⁷ Her şeye rağmen Beşir Ağa'nın yapının mimarı olması hususu tartışmaya açıktır. Doğan Kuban, son yıllarda yayınlanmış bir eserinde, yukarıdaki görüşlerden farklı biçimde, Erdoğan Merçil'e atf yaparak yapının mimarının mimarbaşı Kayserili Mehmed Ağa olabileceği ihtimali üzerinde durur.²⁸ Buna karşılık Ömer Türk; kütüphanenin masraf defterlerinden üçüncüsünü tutan mimar Abdullah Ağa'nın yapının mimarı olduğunu ileri sürer.²⁹ Bu görüş diğerlerine nazaran daha muhtemel görünmektedir. Kütüphaneye ait 1719 tarihli bir kayıt defterinde; III. Ahmet'in kitaplarını kütüphaneye vakfettiği ve hayır duayla anılmak için vakfedilen kitapların kendi mührüyle mühürlenmesini istediği yazılıdır.³⁰

Topkapı Sarayı'nın Enderun Meydanı'ndaki 16. yüzyıldan kalma Havuzlu Köşk'ün yerine inşa edilen III. Ahmet Kütüphanesi, bir bodrum kat ve bunun üzerine oturan asil kütüphane bölümünden oluşur. (Res.1) Yapının inşasında bodrum kat seviyesinde kaba yonu taş ve tuğladan almaşık teknik uygulanırken kütüphane katı duvarlarında kaba yonu

22 Şükrü Yenal, "Topkapı Sarayı Müzesi...", s.86-87; Necdet Sakaoğlu, *Tarihi, Mekanları, Kitabeleri ve Anıları ile Saray-ı Hümayun: Topkapı Sarayı*, Denizbank Yayını, İstanbul 2002, s.201-202.

23 Bkz.; Reşat Ekrem Koçu, *Topkapı Sarayı*, İstanbul 1960, s.74; Oktay Aslanapa, *Osmanlı Mimarisi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1986, s.374

24 Godfrey Goodwin, *Osmanlı Mimarlığı Tarihi*, (çev.Müfit Günay), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2012, s.470.

25 Şükrü Yenal, "Topkapı Sarayı Müzesi...", s.87.

26 Fatma Afyoncu, *XVII. Yüzyılda Hassa Mimarları Ocağı*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 2001, s.10.

27 Ömer Türk, *Mesarif Defterleri Işığında...*, s.334.

28 Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, s.560.

29 Bkz.; Ömer Türk, *Mesarif Defterleri Işığında...*, s.334-335.

30 İlber Ortaylı, *Mekanlar ve Olaylarıyla Topkapı...*, s.115.

taştan yığma duvar tekniği uygulanmıştır. Fakat yapı dıştan tümüyle mermerle kaplandığı, iç duvarlar da bezemelerle kaplı olduğu için; duvarların bu özellikleri taşıdıklarını anlamak imkânsızdır. Ancak, bodrum kata girildiğinde iç duvar yüzeyleri görülebilir. Üst katın duvar örgüsünü ise restorasyon sırasında içerideki çini kaplamaların arkasından görmek mümkün olmuştur. Giriş kanadında üç bölmeli bir revak ve revakın cephesine bitişik bir çeşme ve revakın orta kısmına dönük küçük boyutlu ikinci bir çeşme bulunur. Revak ve merdivenlerle birlikte 15,60 x 18,10 m. lik bir alan üzerine oturan yapı, çok sayıda pencereyle çözülmüş cepheleri, revakı ve kurşun kaplamalı örtü sistemiyle türünün en anıtsal örneklerinden birisidir. (Res.2) Binanın dikdörtgen prizması biçimindeki ana kütesini arka cephede dar bir çıkıntı ile ön tarafta revak kütesi tamamlar. Bu kısımlarla birlikte üstten (t) biçiminde haçvari bir görünüm ortaya çıkar. Buna karşılık iç mekan düzeni ters (T) biçiminde bir plan gösterir.(Şek.2)

Sedat Hakkı Eldem'in "üç çıkmalı, tek elemanlı ve haç şeklinde"³¹ bir köşke benzettiği kütüphanenin asıl bölümünün cephelerinde, iki kat hâlinde dizilen toplam kırk adet büyük pencere bulunmaktadır. Ön cephedeki üç bölmeli revakın sivri kemerleri dördü cepheye bitişik dördü müstakil olmak üzere toplam sekiz mermer sütuna biner. Revakın orta bölümü içten nervürlü kubbeye örtülürken yan bölümlerde aynalı tonoz kullanılmıştır. Revakın yan kenarlarındaki merdivenler cepheye bitişik biçimde yükselirler. Bu merdivenlerin aslında revakın önünde iken, 1856'daki yangından sonraki onarım sırasında buraya alındıkları anlaşılmaktadır. Levni'nin bir minyatüründeki tasvir, kütüphanenin merdiven düzeninin başlangıçta farklı olduğunu belgelemekte ve dolayısıyla söz konusu değişikliğin 1856 yangınından sonra yapıldığını da kanıtlamaktadır.³² (Res.3)19. yüzyılın ilk yarısından Miss Pardoe'nun kitabındaki Bartlett'in gravürü de aynı değişime dair diğer bir görsel kanıt niteliği taşımaktadır.³³

Revakın orta bölümündeki yuvarlak kemerli kavsaranın altında, basık kemerli açıklığa sahip taçkapıdan geçilen kütüphane; ortada kare planlı – kubbeli sofa ile buna üç yandan bağlanan eyvanlardan oluşur.(Res.4) Böylece aksiyal dört eyvanlı plan tipinin üç eyvanlı versiyonu olarak karşımıza çıkan kütüphanede eyvanların her biri dört mermer sütuna binen üçer kemerle ortadaki sofaya açılırlar. (Res.5,6) Kemer açıklıklarında üzenge hattının üzerine demir gergiler yerleştirilmiştir. Eyvanların zemini sofa zemininden birer basamak yüksek tutulmuşlardır. Bu düzenleme eyvanların okuma mekânları olarak kullanıldıklarını düşündürmektedir. Bunlardan girişin karşısındaki eyvan, planda yapı kütesinden çıkıntı yapan ünite olup; bazı ayrıntılarıyla diğer iki eyvandan daha özenle ele alınmıştır. Diğer eyvanları sınırlayan sütunlara üçer sivri kemer binerken; girişin karşısındaki eyvanın (hünkar eyvanı) sadece orta açıklığının üzerinde sivri kemer kullanılmış; yanlarda ise dar ve düz atkı biçiminde kemer tercih edilmiştir. (Res.7) Bu kısımda yandaki sütunların arasına şebekeli mermer korkuluklar konulmuştur.

31 Sedat Hakkı Eldem, *Köşkler ve Kasırlar, II*, s.198.

32 Gül Irepoğlu, *Levni: Nakış, Şiir, Renk*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul1999. s.22.

33 Julia Pardoe, *Sultanlar Şehri...*, s.553.

Söz konusu eyvanın arka duvarında alt pencerelerin üstündeki kartuşlardaki yazıların III. Ahmet'in kendi hattı olduğu kabul edilir.³⁴ Bütün bu özellikleriyle söz konusu eyvanın sultana mahsus olarak tasarlandığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle burayı “hünkâr eyvanı” olarak adlandırmak uygun görünmektedir. Hünkar eyvanı boyutunun küçüklüğüyle de diğer eyvanlardan farklıdır. Sofanın iki yanına karşılıklı olarak yerleştirilen yan eyvanlardan kuzeypatı taraftaki diğerinden daha derin tutulmuştur. Hiçbir topoğrafik zorlama olmamasına rağmen yan eyvanlar arasındaki bu asimetrik durum; –bodrum katındaki kuzeypatı taraftaki ayağın farklılığında olduğu gibi- Havuzlu Köşk'e ait alt yapının yeni bina için kullanılmaya kalkılmasından kaynaklanmış olmalıdır.

Ortadaki sofayı örten kubbeye geçişte tromp, pandantif gibi geleneksel elemanlar kullanılmamıştır. Bunların yerine, kubbe eteği ile köşeler arasına çapraz demirler atılarak, putrelli düz tavan biçiminde bir çözüm sağlanmıştır.(Bkz. Res.12) Bu ayrıntı ancak restorasyon sırasındaki inceleme sırasında görülebilmektedir. Eyvanlar aynalı tonozla örtülmüştür.

III. Ahmet Kütüphanesi ilk inşasından günümüze kadar çeşitli onarımlar geçirmiştir. Bunlardan en önemlisi 1856 yılındaki Enderun yangınından sonra yapılandır. Yapının cephesine sınırlı ölçüde zararı dokunduğunu sandığımız bu yangından sonra Enderun'da girilen onarım faaliyetleri kapsamında, kütüphanenin giriş cephesine müdahale edilerek merdiven ve çeşmelerin konumlarının değiştirildiği anlaşılmaktadır. Bu husus, özgün devreye ait Levni'nin minyatürleri ve 19. Yüzyıldan Bartlett'in gravürü ile yangından sonraki yıllara ilişkin en eski fotoğrafların mukayesesinden rahatlıkla anlaşılabilir.³⁵ Buna karşılık, söz konusu 1856 yangınından sonraki onarım sırasında, içerde tonoz ve kubbe yüzeylerini kaplayan alçı üzerine kalem işlerine müdahale edildiğine dair hiçbir emare yoktur. Osmanlı döneminin sonlarına doğru Muhafaza-i Âsâr-ı Atıka Encümeni Dâimisi'nin 10 Ekim 1915 tarihli raporunda³⁶; sarayın yanlış müdahalelerle zarar gören veya yanlış onarımlarla asli hâlden uzaklaşan kısımları sayılırken Enderun kütüphanesine değinilmemiş olması; 1856 yangınından sonra yapılan onarım ve düzenlemenin dışında 20. yüzyıl başlarına kadar yapıda dikkate değecek bir onarımın yapılmadığını düşündürmektedir.

Cumhuriyetin kuruluşundan sonra Topkapı Sarayı'nda, 1939-44 yılları arasında onarımlar yapılmış; arkasından 1970 ve 1999 yıllarında konservasyon ve onarım çalışmaları olmuştur. İlban Öz'ün Topkapı Sarayı'nda 1924 – 1980 yılları arasında yapılan onarımları özetleyen makalesinden 1924 yılından 1970 yılına gelinceye değin kütüphanede önemli sayılabilecek onarımların yapılmadığı anlamı çıkmaktadır.³⁷ Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun 15.7.1967 tarihli toplantısında alınan “Üçüncü

34 İlber Ortaylı, *Mekanlar ve Olaylarıyla...*, s.115; Necdet Sakaoğlu, *Tarihi, Mekanları, Kitabeleri...*, s.200.

35 Bkz.; Sedat Hakkı Eldem – Feridun Akozan, *Topkapı Sarayı*, Lev.65-66.

36 Bkz.; Sedat Hakkı Eldem – Feridun Akozan, *Topkapı Sarayı*, s.100-102.

37 Bkz.; İlban Öz, “Topkapı Sarayı Onarımları”, *Sanat*, sayı:7, 1982, s.65-76.

*Ahmet Kütüphanesinde dökülmüş müzeyyen alçı tezyinatının, malakârî üzerine yapılan badanalar itinalı bir şekilde çıkarılarak asli şekline göre tamirinin yapılmasına*³⁸ dair kararı doğrultusunda yapılmış olması gereken 1970 yılı restorasyonunda; kütüphanenin çini panoları, alçı pencereleri, sedef kakmalı kapı, kepenk ve kitap dolaplarına hiç uymayan beyaz badanalı kubbe ve tonozlarında yapılan sondajlar sonucunda bulunan Lâle Devri'ne has çok renkli ve altın yaldızlı tezyinata göre onarılarak binanın orijinal ve müzeyyen iç tezyinatı tamamlanmıştır.³⁹ İlban Öz'ün naklettiği bu bilgiler kütüphanenin alçı (ştuko) üzerine boyalı nakışları açısından son derece önemlidir. Çünkü alçı üzerine kalem işlerinin 1970'de sondaj sonucu tespit edilen özgün verilere dayanılarak restore edildiklerini ve bundan önce yer yer beyaz badanalı görünen alçı süslemelerin de aslında boyalı ve altın yaldızlı olduklarını kanıtlamaktadır.⁴⁰

Kütüphaneye yönelik en son restorasyon çalışmaları 2014 yılında başlamış ve 2018 yılında tamamlanmıştır. Son restorasyon sırasında yapının iç cephelerindeki çinilerle birlikte kubbe ve tonozlardaki alçı süslemeler de elden geçirilmiştir. Bu süreçte alçı bezemenin özgün niteliğini ve bunların yüzeyindeki kalem işlerinin özgün renklerini tespit edebilmek için çok titiz raspa çalışmaları yapılmış, dönemin diğer yapılarındaki benzer teknik ve kompozisyon örnekleriyle de karşılaştırmalar yapılarak olabildiğince aslına uygun bir restorasyon gerçekleştirilmiştir. Restorasyon sırasında iskeleye çıkılarak tonoz ve kubbe yüzeyleri çok yakından görme ve buradaki bezemenin malzeme, teknik ve motif özelliklerini ayrıntılı biçimde tespit etme imkânı elde edilmiştir.

3.Yapıdaki Bezemelerin Genel Niteliği ve Dağılımı:

Kütüphanenin mimari süslemesine bakıldığında dış cephelerdeki mermer işçiliği ile içeride mermer, çini, alçı ve alçıları kaplayan kalem işleri hemen göze çarpar. Bunların dışında ahşap giriş kapısı ile alt pencerelerin ahşap kanatlarındaki fildişi, bağa ve sedef kakmalı bezemeleri⁴¹, üst sıra pencerelerinin içlik kısımlarındaki renkli camlar ve kubbeden sarkan kandil zarfı (fanus) da içerinin zengin görünümünü pekiştirirler. III. Ahmet Kütüphanesi'nde ve çeşmelerdeki mermer işçiliği dönemin bezeme anlayışını yansıtmak bakımından önemli olmakla birlikte; yapıdaki asıl bezeme yoğunluğu içerideki çini ve alçı üzerine kalem işlerinde dikkati çeker. Çini bezeme, içerdeki mermer yüzeyler ile pencere ve dolap nişlerinin dışında kalan tüm duvar yüzeylerini tavan eteğine kadar kaplamaktadır. Alçı bezeme ise sadece iç mekânda örtü sisteminde ve üst pencerelerde yer alırlar. Bunlar aşağıda ele alınmışlardır.

38 Sedat Hakkı Eldem – Feridun Akozan, *Topkapı Sarayı*, s.103.

39 İlban Öz, “Topkapı Sarayı...” s.74.

40 Hünkar eyvanındaki tavan bezemesindeki alçıların üzerinde kalem işlerine karşılık vazolu natürcülerin beyaz badanalı olduğu 1940'lı yıllara ait fotoğraflarda görülebilmektedir. Bkz.; Şükrü Yenal, “Topkapı Sarayı Müzesi...” s.90.

41 Semavi Eyice, , “Ahmet III Kütüphanesi”, s.116.

4. Alçı Bezemeler:

Kütüphanede çinilerden sonra ikinci büyük süs unsuru revak ve iç mekândaki tonoz ve kubbeleri kaplayan alçı kabartma süslemesidir. Bunların esas itibariyle devrinden oldukları kabul edilmektedir.⁴² Fakat yukarıda değindiğimiz 1970 yılı restorasyonunda, alçı bezemenin, sıva raspaşı altından çıkan özgün bezemeye göre tamir edildiği kaydedilmiştir. Osmanlı Devri Türk sanatında malakârî olarak tanımlanan alçak kabartma alçı tezyinatın önce Edirne'de ortaya çıktığı, 18. yüzyılın başlarından itibaren İstanbul ve diğer merkezlere yayıldığı görüşü hâkimdir.⁴³ Bu görüş etraflıca tartışılmaya muhtaçtır. Fakat böyle bir tartışma, bizim makalemizin amaç ve kapsamını aşar. Bu nedenle burada söz konusu tartışmaya girilmeyecektir. Yapıda örtü sistemini kaplayan süslemenin alçı esaslı olduğunu uzaktan algılamak zordur. Aşağıdan bakılınca bunların sıva üzerine kalem işi bezemeler olduğu sanılabilir. Gerçek durum ancak tonoz ve kubbelere yakından bakılınca daha rahat anlaşılabilir. Stilistik açıdan revak tonozları, büyük sofa kubbesi ve yan eyvanların tonozlarındaki bezemelerin ortak nitelikleri fark edilirken; Hünkar eyvanının tonozu ayrıcalıklı biçimde süslenmiştir. S.H. Eldem bu alçı işlerinin eski renklerini kaybettiklerini ve beyaz üzerine kaba bir sarı boya ile örtüldüklerini belirtir.⁴⁴

Bugünkü görünüşlerinde alçı üzerine kalem işi tarzında boyalarla renklendirilmiş bezemelerin başlangıçta da böyle oldukları kabul edilmelidir. Ancak burada üzerinde durulması gereken husus bezemede uygulanan malzeme ve tekniktir. Çoğu araştırma ve yayında alçı süsleme, malakârî işçilik gibi yuvarlak ifadelerle geçirilen süsleme tekniği yakından incelendiğinde, basit alçı malzeme ve malakârî tekniğin ötesinde bir durumla karşılaşılmaktadır. Bu ayrıntının ancak restorasyon aşamalarında sıva raspaşı ve malzeme analizleri sırasında fark edilebildiğini de vurgulamamız gerekiyor. Kütüphanede örtü elemanlarını kaplayan bezemede görülen malzeme içerisinde dayanıklılığı artırıcı keten liflerinin de bulunduğu katkılı alçıdır. Bu tür malzemenin geçmişi Roma devrine kadar iner. Ortaçağ'da İslam sanatında daha çok saray yapılarında göze çarpan bu malzeme batı literatüründe “stuc, stucco” kavramlarıyla ifade edilir. Celal Esat Arseven'in “ustuka” biçiminde Türkçeleştirmeyi denediği tekniğin Avrupa sanatında Rönesans döneminde yeniden ortaya çıktığı ve özellikle Barok dönemden itibaren yeniden tercih edildiği bilinmektedir.⁴⁵ Ştuko Avrupa'da 17-19. yüzyıl saray dekorasyonlarında yoğun biçimde uygulanmıştır. Sıva malzemesinin içine kırıntı (keten lifi veya saman) katılarak uygulanması Türk mimarisine yabancı bir teknik değildir. Türk mimarisinde bu işlem bazen kireç harcının içine kırıntı katılması biçiminde, bazen de ştukoda olduğu gibi alçıya kırıntı katılması biçiminde olabilmektedir. Kubad Abad kazılarında Büyük Saray'ın dış ve iç duvar yüzeylerinde saman katkılı kireç harçlı sıva tespit edilmiştir.⁴⁶ Fakat aynı sarayın alçı

42 Bkz.; Şükrü Yenal, “Topkapı Sarayı Müzesi...”, s.87; Sedat Hakkı Eldem, *Köşkler ve Kasırlar, II*, s.200.

43 Sedat Hakkı Eldem, *Köşkler ve Kasırlar, II*, s.200.

44 Sedat Hakkı Eldem, *Köşkler ve Kasırlar, II*, s.200.

45 Celal Esat Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, C.5, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1975, s.2148-2150.

46 Ali Osman Uysal, “Kubad Abad Saray Külliyesinin Mimarisi”, *Beşşehir Gölü Kıyısında Bir Selçuklu Sitesi*:

parçalarında bu türden bağlayıcı katkı malzemesi vurgulanmamıştır.⁴⁷ Selçuklu devrinde karşımıza çıkan kıtık sıva sonraki dönemlerde de uygulanmaya devam edilmiştir. Batı Anadolu’da Kula başta olmak üzere, Kütahya, Tire, Birgi gibi merkezlerdeki geleneksel konutlarda aynı uygulama görülmektedir.⁴⁸ Alçı içine kıtık katkılı uygulama ise; Mudanya Tahir Paşa Konağı (M.1724-1725) gibi 18. Yüzyılın bazı konutlarındaki bezemede göze çarpmaktadır. Onun gibi bir Lâle devri eseri olan Tekirdağ’daki Ferenc Rakoczi Evi’ndeki alçı kabartmalarda da kıtık katkılı alçı kullanılmış olmalıdır.⁴⁹ Fakat yapıya ilişkin bulabildiğimiz yayınlarda bu ayrıntıya yer verilmemiştir.⁵⁰ Lale Devri’ni izleyen yıllarda ise özellikle Batı Anadolu’daki birçok geleneksel konut dış veya iç cephelerindeki Barok-Rokoko etkili alçı kabartmalarda aynı tür alçı kullanımı görülmüştür.

Bizim Batı dillerindeki okunuşundan hareketle “ştuko” dediğimiz malzemenin ana ögesi alçı olmakla birlikte; buna sönmüş kireç, tebeşir, mermer tozu, yumurta akı ve tutkal karıştırılmaktadır.⁵¹ Bazen alçı, mermer tozu ve keten lifleri ile ştuko harcı oluşturulabilmektedir. Bu malzemeyle yapılan bezemenin üzeri çoğu zaman boyanmaktadır. Bizim sanatımızdaki malakârî, ştukonun daha alçak kabartma üzerine kalem işi bezemeli uygulaması gibi görülebilir. III. Ahmet Kütüphanesi’nde uygulanan malzeme de içindeki keten lifleri ve sert dokusuyla ştukoya uymaktadır. Fakat C.E. Arseven, Türkiye’de Barok üslubu devrine kadar ştukonun kullanılmadığını, tavanların bunun yerine malakârî veya düz boyalı nakışlarla süslandıklarını ileri sürer. Ancak Arseven’in bu görüşünün o dönemdeki bilgi ve veri eksikliğinden kaynaklandığını düşünmek gerekir. Çünkü, en azından III. Ahmet Kütüphanesi’ndeki tavan dekorasyonunda uygulanan motiflerin çoğu malakârî teknikle yapılamayacak ölçüde yüksek kabartmadır. Burada yaprak, hatayî, rozet ve natüralist buket ve vazoların arkasında tonoz ve kubbeye çakılı mihlar kullanılmıştır. Yüksek kabartma motifler ancak bu şekilde örtü yüzeyine, düşmeyecek biçimde applike edilmişlerdir. Bir diğer husus söz konusu ştuko bezemede motif ve kompozisyonların kalıp tekniğiyle üretilip, yüksek kabartma biçim ve ağırlıktaki süsleri taşıyabilecek mihların üzerine applike edilmeleridir. Bunlara zaman içinde bazı müdahaleler yapılmış olsa da, özgün uygulamanın yukarıda tanımlanan tarzda malzeme ve tekniklerle gerçekleştirildiği görülmektedir.

Yapının giriş cephesini hareketlendiren üç bölmeli revakın orta kısmı kubbe, yan kısımları ise aynalı tonoz ile örtülüdür. Bu örtülerin iç yüzeylerini kaplayan alçı dekorasyon içtekilere göre daha fazla müdahale görmüş izlenimi bırakmaktadır.

Kubad Abad, ed.: A. Yavaş – O. Koçyiğit, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür AŞ. Yayını, Konya 2019, s.146.

47 Bkz.; Yusuf Acioglu, “Kubad Abad Sarayı Alçı Buluntuları”, s.277-282.

48 Bkz.; Rüstem Bozer, Kula Evleri, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara 1988, s.51.

49 Rakoczi Evi hakkında görsel malzeme ve literatür konularındaki katkıları için Dr.Öğr. Üyesi Semiha Altıner’e çok teşekkür ederim.

50 Bkz.; Ferenc Nagy, “Kendine Özgü Bir Kültür Diplomasisi: Tekirdağ’daki Rakoczi Evi’nin Kurtarılması”, *II. Ferenc Rakoczi’nin Hayatı ve Türkiye’deki Sürgün Günleri*, Macar-Türk Dostluk Derneği Yayını, Budapeşte 2005, s.145-159; Münir Satkın, *Osmanlı Dönemi Tekirdağ Evleri*, T.C. Tekirdağ Valiliği Yayını, Tekirdağ 2012, s.242-248.

51 Celal Esat Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, s.2148.

Bunlarda dönemin bitkisel motiflerinin malakârî ve yüksek kabartma olarak uygulanıp boyandıkları anlaşılmaktadır. Ortadaki nervürlü kubbe, geçiş elemanı olmaksızın doğrudan sekizgen taban üzerine oturur. (Res.8) Sekizgen ile köşeler arasında kalan üçgen biçimli düz tavan yüzeylerinde, altın yaldızlı çerçevenin ortasına birer rozet kabartması yerleştirilerek üzeri yaldızla boyanmıştır. Kubbe eteğini alçıdan bir sıra mukarnas dizisi dolaşır. Kubbenin nervür profilleri ile kubbe göbeğindeki alçı kabartma rozetler de yaldızla boyanmıştır. Revakta iki yandaki bölümleri örten aynalı tonozların yüzeyleri aynı bezeme kompozisyonuyla kaplanmıştır. Bunlarda tonoz eteğini dolaşan mukarnas frizi yaldız boyalıdır. Tonoz yüzeyleri cilt kapağı bezemelerini çağrıştıran bir süsleme kompozisyonuyla kaplanmıştır. (Res.9) Tonozun dört kenarını dolaşan bordürün yüzeyine kül rengi boyayla kıvrık dallar ve bazıları tırtıllı stilize yapraklar işlenerek aralarına altın yaldızla boyanmış alçıdan çiçek kabartmaları yerleştirilmiştir. Bu bordürün iç kenarı ile tonoz aynasını kuşatan dikdörtgen çerçevenin dış kenarını palmeti andıran dendanlar kuşatır. Bunların içlerinde ve dikdörtgen çerçevede yine kül rengi boyalı kıvrık dallar, stilize yapraklar ve altın yaldız boyalı alçıdan çiçek kabartmaları görülmektedir. Altın yaldızlı zencireğin sınırladığı ayna kısmının iç kenarlarını altın yaldızlı bir sıra mukarnas dolaşır. (Res.10) Bundan sonra tonoz aynasının altın yaldızlı zencirek çerçevesi ve iki kenardan dilimli dekoratif kemerle çerçevelemiş kartuş gelir. Kartuşun yüzeyi, pek de muntazam olmayan spiral biçiminde iki kıvrık dal ve bunlardan çıkan stilize yapraklar ve altın yaldızlı alçı çiçek kabartmalarıyla doldurulmuştur.

Kütüphanenin merkezî mekanı olan sofayı örten kubbenin bezemesinde malakârî tarzdaki alçı işçiliğinin yanında, yüksek kabartma motifler de kullanılmıştır. Her iki türdeki alçıların yüzeyleri ise altın yaldız veya değişik renklerde kalem işleriyle kaplanmışlardır. (Res.11) Bu mekanda, kubbeyi yandan destekleyen kemerlerin üzerinde yükselen mermer kaplamanın nihayetinde yaldız boyalı mermer kabartma lotus ve palmetlerden bir friz uzanır. Bundan sonra sıva üzerine profilli silmelerle sınırlanmış tavan eteği silmesi, giriş duvarı üstündeki kenar hariç olmak üzere üç yönden tavan eteğini dolaşır. Bu silmenin yüzeyine belirli aralıklarla ştukodan yüksek kabartma rozetler applike edilmiş ve üzerleri altın yaldızla boyanmıştır. Bunun üstünde, yüzeyi tek sıra mukarnasla süslenmiş bir silme, kubbenin oturacağı sekizgen çerçeveyi oluşturur. Esas olarak bu çerçevenin çapraz kenarları ile sofanın köşeleri arasında kubbeye geçişi sağlayan elemanlarla karşılaşılr. Klâsik Osmanlı mimarisinde tromp veya pandantiften oluşan geçiş elemanları bu yapıda tercih edilmemiştir. Onların yerine köşeler demir aksamı düz tavan parçalarıyla geçilerek yüzeyleri sıvanıp süslenmiştir. Bu teknik ayrıntı tavan raspası sırasında görülmüştür. (Res.12) Bu üçgen tavan parçalarını çerçeveleyen bordürlerde kıvrık dal, stilize yapraklar, rozet ve hatâyîli bitkisel zencirek görülür. Tavan parçalarının içi ise aynı tarzda kıvrık dallar, yapraklar, rozet ve hatâyî motifli kompozisyonla doldurulmuş; yüzeyin tam ortasına ise yüksek kabartma rozet yerleştirilerek tümü altın yaldızla boyanmıştır. (Res.13) Sekizgen tavan eteğinin üstündeki kısımlar mukarnas sıraları ve küçük sağır kemerli arkatla dolgulanırken; bunların eteklerindeki yatay kartuşların içine üçer adet yüksek kabartma rozetler applike edilmiş ve yüzeyleri yaldızla boyanmıştır. (Res.14,15) Bunlardan sonra kubbe başlar. Kubbe eteğini dolaşan geniş bordür alttan ve üstten profilli

silmeye sınırlanmıştır. Bordürün içi hatâyî ve dişli yaprakların oluşturduğu yüksek kabartma motiflerle kaplanmıştır. (Res.16) Motifler yıldız boyalıdır. Hatâyî kabartmaların altında kabara veya miha benzeyen metal desteklerin kullanıldığı, raspa sırasında tespit edilmiştir.(Res.17) Kubbenin ortasında iç içe dairesel bordürlerin kuşattığı bir madalyon yer alır. Bu dairesel bordürlü- madalyonlu kubbe merkezi ile kubbe eteği bordürü arasında kalan yüzeyde; önce palmeti andıran dilimli çerçevesel kartuş dizisi, sonra bununla kubbe merkezi arasında sıralanan şemseler göze çarpar. (Res.18)

Malakârî teknikte oluşturulan dilimli kartuşların içine yüksek kabartma halinde stilize yapraklı kıvrık dallar ve hatâyîlerden oluşan bitkisel kompozisyonlar işlenmiştir. Kıvrık dallar kartuşların alt kıvrımlarının altından geçerek kesintisiz biçimde tüm kartuşları dolaşırlar.(Res.19) Dilimli kartuşların tepe noktasından çıkan malakârî tarzdaki ince dalların bazıları küçük bir şemseye bağlanarak sona ererken; bazıları üç adet şemseyi birbirine bağlayarak kubbe merkezine kadar devam eder. Bu uygulamalar nöbetleşe (münavebeli) olarak tekrarlanmışlardır. Üç şemseli dizilişte ortadaki diğerlerinden daha büyüktür. Şemselerin içindeki bitkisel kompozisyon yine kıvrık dallı tırtullı stilize yapraklar ve hatâyîlerden oluşur. (Res.20) Bu bitkisel kompozisyon kubbe merkezindeki madalyon ve onu kuşatan bordürde de tekrarlanmıştır. Şemselerin arasında kalan kubbe yüzeylerine altın yaldızlı yüksek kabartma rozetler yerleştirilmiştir. Kubbenin tam ortasında katmerli yapraklardan oluşan daha büyük bir rozet yer alır. (Res.21) Tavan göbeği gibi görünen bu rozet de yaldızla boyanmıştır. Kubbenin ortasındaki madalyonun dış bordürü, tıpkı kubbe başlangıcında olduğu gibi dilimli kartuşlarla kuşatılmış, bunların içleri de aynı bitkisel kompozisyonla kaplanmıştır. Kubbedeki bezemede ister malakârî, isterse yüksek kabartma tarzında olsunlar tüm alçı motiflerin ve silmelerin üzeri boyanmıştır. Boyamanın dağılımını topluca şöyle açıklayabiliriz: Sofanın örtü sisteminde; köşelerdeki üçgen tavan parçalarının ortalarındaki kıvrık dallar ve hatâyîler, kubbenin oturduğu sekizgen taban ile kubbenin dairesel tabanı arasındaki mukarnas dizileri ve rozetler, kubbe eteğindeki geniş yatay bordürün dişli yaprakları ve hatâyîler ile kubbe yüzeyindeki kartuş ve şemselerin çerçeveleri, kubbenin ortasındaki madalyonu sınırlayan silmeler ile tam merkezdeki kabartma tavan göbeği ve kubbe yüzeyine serpiştirilmiş rozetler altın yaldızla boyanmışlardır. Buna karşılık tavan köşelerindeki üçgenleri çerçeveleyen bordürleri, kubbe yüzeyindeki kartuş ve şemseleri ve kubbenin ortasındaki madalyonu dolduran kompozisyonlardaki kıvrık dallar ve stilize yapraklar, dişli yapraklar ve hatâyîlerin dış yaprakları fûme tonunda gri renkte boyanmışlardır. Hatâyîlerin çiçek kısımlarında ise kırmızı ve altın yaldız boya uygulanmıştır.

Kubbeli sofabı güneydoğu ve kuzeybatı kenarlardan sınırlayan yan eyvanların tonozlarında bezeme düzeni birbirini tekrarlamaktadır. (Res.22) Bunlarda esas itibariyle malakârî tekniğin uygulandığı görülür. Her iki eyvanda da çinilerin nihayetinden sonra tavan eteğini dekoratif sağır sivri kemerli arkat ve üstündeki mukarnas dizisi kaplar. Bundan sonra başlayan aynalı tonozların alt kenarlarını yıldız boyalı bitkisel bezemeli bordür dolaşır. (Res.23) Bordürde münavebeli olarak ters ve düz yerleştirilmiş kabartma hatâyîlerin iki ucundan simetrik düzende kenarı dişli hançer yaprakları çıkar. Bunlar

klâsik dönem çinileri üzerindeki hançer yapraklarının alçı kabartma varyasyonları olarak görülebilirler. Bordürde zemin beyaz sıvalı, motifler altın yaldız boyalıdır. Tonozların ayna kısmını da aynı düzende bir bordür kuşatır. Tonozların eteğindeki bordürden sonra dört kenar boyunca tekrarlanan kartuşlar ve tonoz aynasını çerçeveleyen bordürü dıştan kuşatan küçük kartuşlar biçimsel bakımdan palmeti andırırlar. Bunların içinde kıvrık dallar, dişli yapraklardan ziyade akantusa benzeyen stilize yapraklar ve hatâyilerden oluşan stilize bitkisel kompozisyon görülür. Bu kompozisyon hem alt kartuşlara, hem de tonoz aynasını kuşatan küçük kartuşlara bağlanan şemselerin içlerinde tekrarlanmıştır. Şemselerin arasında yüksek kabartma olarak rozetler yer alır. Tonoz aynasını çerçeveleyen hatâyî ve hançer yapraklı yaldız boyalı bordürden sonra; aynanın çökertilmiş kenarlarını kuşatan eğik silme yüzeyinde küçük prizmatik üçgenler sıralanır. (Res.24) Sonra tonoz aynasının çökertilmiş yüzeyini çerçeveleyen hatâyî ve dişli yaprak motiflerinin tekrarlandığı zencirek kompozisyonu gelir. Bunun kuşattığı dikdörtgen yüzeyi kaplayan kartuşun iki kenarı dilimli kemer biçimindedir. Kartuşun içinde helezonlar oluşturan kıvrık dallara bağlı stilize yapraklarının arasında hatâyî motifleri yer almaktadır. Stilize yaprakların dişli yapraklardan ziyade akantus yaprağına yaklaşan biçimi burada da göze çarpar. Kartuşun ortasında tavan göbeği gibi duran yüksek kabartma rozet yine ştukodur ve üzeri altın yaldızla boyanmıştır. Her iki yan eyvan tonozundaki malakârî ağırlıklı bezemede; tonoz eteğini dolaşan mukarnas dizisi ve bordürde motiflerde, tonoz aynasını çerçeveleyen bordür ve prizmatik üçgenler ile ayna kısmını kaplayan kartuşun kenarlarında; şemse çerçevelerinde ve onların arasına dizilmiş rozetler ile tavan göbeği işlevi gören tam ortadaki rozette altın yaldız uygulanmıştır. Kartuşları, şemseleri ve tonozun ayna kısmını kaplayan yüzeylerdeki kıvrık dallar, dişli yapraklar ve akantusu andıran stilize yapraklar ile hatâyîlerin dış yaprakları fûme tonunda gri renkte boyanmışlardır. Hatâyîlerin çiçek kısımlarında ise kırmızı ve altın yaldız boya kullanılmıştır.

Kütüphanede, hünkar eyvanını örten aynalı tonozun 1970 onarımından önceye ait bir fotoğrafı, buradaki boyaların bazılarının ortadan kalkmış durumda olduğunu belgelemektedir. (Res.25) Bu tonozdaki bezeme düzeni ve bazı kompozisyonlarıyla diğer tonozlardan farklılık gösterir. Bu kısımda tonoz eteği ve tonozun ayna kısmının düzen ve bezemesi diğer tonozlar gibidir. Şu farkla ki; diğer tonozlarda ayna kısmındaki alçıların yüzeyinde farklı renklerde boyalar kullanılırken, hünkar eyvanı tonozunun aynasında sadece altın yaldız tercih edilmiştir. Diğer tonozlardan farklı olarak, hünkar tonozunun yan yüzlerinin alçı profillerle toplam yirmi panoya ayrıldığı dikkati çekmektedir. (Res.26) Tonozun dar kenarlarına ikişer, uzun kenarlarına ise altışar adet sivri kemer biçimli düşey panolar yerleştirilmiştir. Bunların arasında köşelerde kalan tonoz yüzeylerindeki motif ve kompozisyonlar ince kıvrık dallı dişli yapraklar ve hatâyilerden oluşmaktadır. Bunlardan kuzey köşedeki panoda kıvrık dallar ve yapraklar fûme tonunda griyle; hatâyîler ise kırmızı ve altın yaldızla boyalıdır. Diğer köşelerdeki panoların bezemeleri ise tümüyle altın yaldız kaplıdır. Buna karşılık söz konusu on altı adet sivri kemerli panodan dördünün içine köşe panolarındaki stilize bitkisel kompozisyon işlenerek, biri hariç diğerlerinde tüm motifler altın yaldızla boyanmıştır. Dördüncü kartuşta ise fûme grisi, kırmızı ve altın yaldızlı renk skalası tekrarlanmıştır.

Geriye kalan on iki adet panoya vazolardan çıkan natüralist çiçekler işlenmiştir. Bunlarda, özellikle gül gibi çiçeklerin kabartma desenlerini duvarda tutabilmek için alçının altına çiviler yerleştirildiği gözlenmiştir. (Res.27) Gerçek anlamda natürmort diyebileceğimiz bu düzenlemelerin Lâle Devri'nde yoğunlaştığı bilinmektedir. Bunlarda özgün renklerine yakın tonlarda boyalı olmak üzere; kırmızı, mor ve sarı renklerde laleler; sarı, pembe, mor ve kırmızı güller; sarı renkli zerrin, mor sümbüller; füme renkli muscari (Arap sümbülü), kırmızı karanfil, sarı nergiz sarı zambak, ve kırmızı süsen çiçekleri görülmektedir. (Res. 28, 29, 30,31, 32, 33, 34) Bu çiçekler dönemin kitap sanatlarında da karşımıza çıkarlar.⁵²

Yapıda kütüphane kısmının üst sıra pencerelerinin içliklerindeki alçı revzenler dönemin karakterine uygundur. Buradaki alçıların kıvrımları Goodwin tarafından Barok tarzın habercisi olarak yorumlanmıştır.⁵³ Pencerelerde sarı, yeşil, kırmızı ve mavi renkte camlar kullanılmıştır. Pencerelerin alt kısımlarındaki kartuşlara İmam Busfirî'nin Kasîde-i Bürde'sinden mısralar işlenmiştir.

5. Değerlendirme ve Sonuç:

Osmanlı Devri'nde ilk bağımsız kütüphane binaları 17. yüzyılda ortaya çıkmış olup; bu dönemde en dikkat çeken örnek Köprülü Kütüphanesi'dir Fakat kütüphanecilik ve kütüphane mimarisi konusundaki asıl gelişmeler III. Ahmet Devri ile başlar ve onu izleyen 18. yüzyılın üçüncü çeyreği ve sonrasında müstakil kütüphane yapıları yaygınlaşır ve kütüphanecilik anlam kazanır. Bu bağlamda III. Ahmet'in Topkapı Sarayı'ndaki kütüphanesi, mimarisi ve süslemeleri ile Lâle Devri'nin simge eserlerinden birisi olarak dikkati çeker. Yapı konumu nedeniyle, Behçet Ünsal tarafından "saray içi kütüphaneler" grubu içinde değerlendirilmiştir.⁵⁴

Semavi Eyice'ye göre Lâle Devri; Batı'dan gelen sanat sızmaları, süslemenin aşırı derecede çoğalması ve yer yer yabancı elemanların kullanılmasıyla kendini belli eder. Fakat Türk Klâsik Sanatı da henüz gücünü yitirmemiştir.⁵⁵ Ayda Arel ise, Batı etkili Barok üsluba yol açan çözülmenin bu devirde yaşandığını ileri sürer.⁵⁶ Dönemin mimarisine bakıldığında her iki görüşü de destekleyici örneklerle karşılaşılmaktadır. Bir yandan Üsküdar Yeni Valide Külliyesi (M.1708-1710), İstanbul'da Çorlulu Ali Paşa Külliyesi (M.1707-1708), İstanbul Damat İbrahim Paşa Külliyesi (M.1720) ve Nevşehir Damat

52 Yıldız Demiriz, *Osmanlı Kitap Sanatında Doğal Çiçekler*, Yorum Sanat Yayınları, İstanbul 2005, s.84-273.

53 Godfrey Goodwin, *Osmanlı Mimarlığı...*,s.470.

54 Behçet Ünsal, "Türk-Vakfi İstanbul Kütüphanelerinin Mimari Yöntemi", *Vakıflar Dergisi*, Sayı:XVIII, Ankara 1984, s.104.

55 Semavi Eyice, "XVIII.Yüzyılda Türk Sanatı ve Türk Mimarisinde Avrupa Neoklâsik Üslubu", *Sanat Tarihi Yıllığı*, IX-X, 1979-80, s.165.

56 Ayda Arel, *Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci*, İTÜ Mim. Fak. Yayını, İstanbul 1975, s.42.

İbrahim Paşa Külliyesi (M.1727-1728) gibi uygulamalarda plan, cephe düzenleri ve mimari elemanların biçimleri açısından Klâsik Osmanlı Devri'nin genel çizgileri devam ederken⁵⁷; diğer yandan III. Ahmet Çeşmesi (M.1728-29)'nin köşe sebillerinin dış bükey kavisli biçimlenişi ve saçak altı frizlerindeki akantus yaprakları ile C ve S kıvrımlı bitkisel motifleri, III. Ahmet Kütüphanesi taçkapısında görüldüğü gibi istiridyeyi andıran kavsara düzenlemeleriyle Batı etkilerinin de kendini hissettirmeye başladığı gözlenmektedir. Burada gözden kaçmaması gereken nokta henüz bu etkilerin dekoratif düzeyde olduğudur. Bunun yanında Lâle Devri'nde, 17. yüzyıl Osmanlı mimarlığında görülmeye başlanılan çok cepheli çeşme uygulamaları meydan çeşmesi anıtsallığına ulaştırılmıştır. Bâb-ı Hümâyün önündeki ve Üsküdar'daki III. Ahmet çeşmeleri bu türün en anıtsal örnekleri olarak klâsik yaratıcı gücün henüz yitirilmediğini de gösterirler.

Lâle Devri'nde, Klâsik Dönem'in merkezî kubbeli sultan camileri çevresinde gelişen anıtsal külliyelerinin yerini daha mütevazî ölçekli ve iddiasız külliyeler almış; özellikle başkentte meydan çeşmeleri, sebiller, çok sayıda konak ve saraylar ön plana çıkmışlardır.⁵⁸ Dönem, dinî yapılardan çok sivil yapılarıyla ilgi çekicidir.⁵⁹ Başkentte gelişmeye başlayan bu üslûp Anadolu'da ve imparatorluğun diğer bölgelerinde de yansımaları bulmuştur.⁶⁰ Dönemin yapıları içerisinde çeşme ve sebiller, önceki dönemlerde görülmeyen ölçüde çoğalarak âdeta kent mobilyalarına dönüşmüşlerdir.⁶¹ Çeşme, saray, köşk, cami, konak, vb. yapıların dış ve iç cephelerinde stilize veya natüralist üslûpta çiçek buketleri, kâseler içinde meyveler ve vazolardan fıskıran çiçekler değişik malzemeler üzerine muhtelif tekniklerle tatbik edilmişlerdir. Natüralist çiçeklerin dönemin kimi resimli yazmalarında da ön plana çıktığı görülür.⁶² Bu devirde Fransa ile başlayan ilişkilerin ivme kazandırdığı değişimin nedenleri arasında toplumun hayat ve zevk anlayışındaki değişmelerin de payı vardır.⁶³ Tarihçi Yılmaz Öztuna; İstanbul'da çok canlı bir tarzda ortaya çıkan Lâle Devri zevklerinin taşrada da yansımaları bulduğu ve ülkenin taşra kentlerinde başkentteki ortamın taklit edildiği görüşündedir.⁶⁴

Lâle Devri'nin mimarlık ve bezeme üslûbunu en iyi yansıtan eserlerin başında gelen III. Ahmet Kütüphanesi'nde, çinilerden sonra en büyük bezeme grubunu kubbe ve tonozlardaki alçılar ve bunları kaplayan kalem işleri teşkil etmektedir. Yapıdaki çinilerin

57 Erkan Atak, *Anadolu Camilerinde...*, s.22.

58 Damat İbrahim Paşa'nın İstanbul ve Nevşehir'deki külliyelerinin Klâsik dönem vezir ve sadrazam külliyesi ile mukayesesi fikir verici olabilir. İbrahim Paşa'nın Nevşehir'deki yapıları için bkz.; İnci Kuyulu, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa Külliyesi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), A.Ü.D.T.C.F.Sanat Tarihi Kürsüsü, Ankara 1982.

59 Doğan Kuban, Çağlar Boyunca Türkiye Sanatının *Anahatları*, (haz. Semlin Kangal), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s.157.

60 Anadolu'daki Lâle devri mimarisine yönelik kapsamlı bir değerlendirme için bkz.; Erkan Atak, "Osmanlı Mimarisinde Lâle Devri Üslûbu (Anadolu'daki Yansımaları)", *Turkish Studies*, Vol.13/10, 2018, p.57-86.

61 Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, YEM Yayın, İstanbul 2007, s.509.

62 Bkz.; Nurhan Atasoy, *Hasbahçe: Osmanlı Kültüründe Bahçe ve Çiçek*, Aygaz A.Ş., İstanbul 2002, s.170.

63 İnci Kuyulu, *Nevşehirli Damat İbrahim...*, s.4; Metin Sözen vd., *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1975, s.284.

64 Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar...*, s.297.

devrinden olmayıp, 17. yüzyıl binalarından sökülerek yeniden kullanılmış malzemeler oldukları dikkate alınacak olursa; boyalı alçı bezemeler, dönemin üslûbunu yansıtan özgün unsurlar olarak ilk sıraya yerleşirler.

Yapıda teknik bakımdan iki çeşit alçı işçiliği söz konusudur. Bunlardan ilki boyalı alçak kabartma motiflerle ortaya konulan malakârîdir. Diğeri ise ondan biraz farklı biçimde şuko dediğimiz katkılı alçı malzemeye yapılan yüksek kabartma işçiliğidir. Bu tür bezemelerde kompozisyonlar ve motifler kalıp tekniğinde yapılmışlardır. Bunların tonoz ve kubbe yüzeylerine çakılmış mihlar vasıtasıyla yüzeye applike edildikleri görülmektedir. Avrupa sanatında 17. yüzyıl barok üslubunda yeniden moda olan şuko dekorasyonun Osmanlı sahasında da rağbet görmeye başlaması Lâle Devri'nde gerçekleşmiş gibidir. Hiç kuşkusuz Türk sanatında alçı bezemenin geçmişi Uygur ve Selçuklu çağlarına kadar geri gider. Anadolu'da başta Konya, Kubad Abad, Alanya gibi merkezlerdeki Selçuklu sarayları olmak üzere 12-13. yüzyıllarda çeşitli yapılarda alçı süslemenin uygulandığı bilinmektedir.⁶⁵ Beylikler ve Erken Osmanlı dönemlerinde de birçok yapıda alçı dekorasyonla karşılaşılır.⁶⁶ Fakat, kalem işinin bir çeşidi olarak, malayla şekillendirilmiş alçak kabartma alçının boyanması esasına dayanan malakârî tekniğinin hangi dönemden itibaren görülmeye başlandığı konusu tartışmalıdır.⁶⁷ Bununla birlikte Bilecik Orhan Gazi İmareti (14.yy. ikinci çeyreği) ve Tire Yeşil İmarat (M.1441) gibi yapılarda karşımıza çıkması; malakârînin en azından Erken Osmanlı Devri'nden itibaren uygulandığını gösterir.⁶⁸ Alçı işçiliğinin Klâsik Osmanlı Mimarisi'nde seyrek olarak görüldüğü ve bu bezeme türünün Batı etkilerinin başladığı 18. yüzyıldan itibaren yeniden yoğun biçimde kullanılmaya başlandığı ileri sürülmüştür.⁶⁹ Ancak egemen görüş, özellikle malakârî tekniğinin Osmanlı Devri'nde 15-17. yüzyıllarda kullanıldığı ve 18. yüzyılda da örneklerine rastlandığı yolundadır.⁷⁰ Mimar Sinan'ın inşa ettiği yapılardan İstanbul Kadırga Sokollu Mehmet Paşa Camii'nde (M.1571) ve İstanbul Kılıç Ali

65 Bkz.:Friedrich Sarre, *Konya Köşkü*, (çev.Ş.Uzluk), Ankara 1967, s.15 -18; Rüçhan Arık, Kubad Abad, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2000, s.37-39; Z.Kenan Bilici, "Alanya – Selçuklu Sarayı Kazılarında Bulunan Alçı Bezeme Parçaları Üzerine Bazı Gözlemler", *Adalya*, XIII, 2010, s.405-416; Yusuf Acioğlu, "Kubad Abad Sarayı Alçı Buluntuları", *Beşşehir Gölü Kıyısında Bir Selçuklu Sitesi: Kubad Abad*, Konya 2019, s.277-281.

66 Beylik ve Erken Osmanlı dönemlerinde mihraplarda ve özellikle imaretlerin tabhanelerinde alçı kullanımı yoğundur. Bkz.:Bekir Eskici, *Ankara Mihrapları*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 2001, s.220-226;H. Örcün Barışta, *Türk El Sanatları*, C.1, Genişletilmiş üçüncü baskı, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s.110-115.

67 Abdullah Karaçağ, "Alçı Sanatı", *Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi Uygarlığı*, C.2, Ed.: A. Uzay Peker – Z.Kenan Bilici, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2006, s.493; Serpil Bağcı, "Osmanlı Mimarisinde Boyalı Nakışlar", *Osmanlı Uygarlığı*, C.2, (ed. H. İnalçık – G. Renda), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, İstanbul 2002, s.737.

68 Yıldız Demiriz, *Osmanlı Mimarisinde Süsleme, I, Erken Devir (1300-1453)*, İstanbul 1979, s.22-23; Ayla Ödekan, "Malakârî", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, C.II, Yem Yayınları, İstanbul 1997, s.1156; Zekiye Uysal, "Tire Yeşil İmarat'ın Kalem İş Süslemeleri", *Prof.Dr. Haşim Karpuz'a Armağan*, (ed.M. Denктаş – O. Eravşar), Konya 2007, s.349.

69 Lale Bulut, "İzmir Camilerinde Alçı Süsleme", *Sanat Tarihi Dergisi*, Sayı:VIII, İzmir 1996, s.2.

70 Semih İrteş, "Kalem İşlerimizin Bugünü ve Yarını", *Türkiye'de Sanatın Bugünü ve Yarını*, Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayını, Ankara 1985,s.427.

Paşa Camii'nde (M.1580) özgün boyalı malakârî bezemeler bulunmaktadır.⁷¹ Bu arada İstanbul Sultan Ahmet Camii gibi Klâsik Dönem yapılarının tromp dolgularında alçıya yer verilmiş olması da, bu malzemenin kesintisiz biçimde kullanılmaya devam edildiğini göstermektedir.⁷²

Yukarıda vurgulanan kronolojiye uygun biçimde, malakarî tekniği Lâle Devri'nde de tatbik edilmekteydi. Fakat bunun yanında, III. Ahmet Kütüphanesi'nde gördüğümüz biçimde ştuko malzemeli yüksek kabartmanın da mimari süslemede kendine yer bulmaya başladığı dikkati çekmektedir. Ştukonun bu şekilde Osmanlı mimarisinde görülmesinde Batı ile kurulan siyasî ve kültürel temasların etkisi düşünülebilir. Bu ilişkilerin ilk olarak Lâle Devri'nde kurulmaya başlandığını düşünmek yanıltıcıdır. 16. ve 17. yüzyıllarda, muhtelif vesilelerle her bakımdan gözlenen ilişkilerin sanatta da karşılığını bulmuş olabileceği gözden ırak tutulmamalıdır. Daha 1683'teki Viyana bozgunundan önce, 1669'da XIV. Louis ile yapılan ticaret anlaşmasını takiben Fransızların ülkenin her yanına yayılmaya ve ticarî hayatı etkilemeye başladıkları bilinmektedir.⁷³ IV. Mehmet'in M.1675'teki Edirne şenliği için Venedik'ten opera getirtilmek istenmesi, Batıya dönük sanatsal ilginin Lâle Devri'nden önce de var olduğunun işaretlerinden sayılabilir. Doğan Kuban, IV. Mehmet zamanında Edirne Sarayı'ndaki kanal, havuz, çeşme türünden su peyzajı gibi bir çok düzenlemenin, Fransa ile ilişkilerden önce Lâle Devri'ni hazırlayan uygulamalar olarak görülebileceğini ileri sürer.⁷⁴ Kuban, bir başka yazısında ise, bu tür Batılı etkilerin 18. yüzyıl başlarında veya daha öncesinde Venedik üzerinden gelmiş olabileceğine de vurgu yapmıştır.⁷⁵ Osmanlıların toprak kayıplarına yol açan Karlofça Antlaşması'ndan (M.1699) sonra II Mustafa'nın Viyana'ya elçi olarak gönderdiği İbrahim Paşa'nın maiyetinde çok kalabalık bir görevli grubu ve tüccar kafilesi bulunuyordu.⁷⁶ Yukarıda sayılanlar ve bunlara benzer vesilelerle kurulan ilişkiler çerçevesinde, Osmanlı ülkesinin bazı zanaat ürünleri Avrupa'da rağbet görürken; Avrupa'nın çini, boya gibi çeşitli mamülleri de Türk piyasasına girmekteydi.⁷⁷ Şimdilik ayrıntılarını tanımlamak güç olsa da; bu ticarî ve kültürel alışverişlerin Barok üslûbun bezeme teknikleri ve motiflerinin Osmanlı sahasına girmesinde katkılarının olabileceği göz ardı edilemez. Diğer taraftan yeni sanat tavırlarının oluşmasında ve yeni modaların ilgi görmesinde, birer sanat hâmisi olarak Osmanlı sultanlarının öncü rolleri de yadsınmaz.⁷⁸ Bu bağlamda, Lâle Devri

71 Yıldız Demiriz, "Sinan'ın Mimarisinde Bezeme", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, I, VGM Yayınları, İstanbul 1988, 473.

72 Bkz.; Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, s.378.

73 Günsel Renda, *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı (1700-1850)*, Hacettepe Üniversitesi Yayını, Ankara 1977, s.16.

74 Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, s.439.

75 Doğan Kuban, *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1995, s.286.

76 Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi*, C.6, Ötügen Yayınevi, İstanbul 1983, s.216.

77 Bkz.; Banu Bilgicioğlu, "16. ve 18. Yüzyıllar Arasında Avrupa ve Osmanlı Münasebetleri Neticesinde Osmanlı Kültür ve Sanatının Avrupa Toplumu Üzerinde Gösterdiği Etkileşimlerden Bazı Örnekler", *Sanat Tarihi Yıllığı*, Sayı: 19, İstanbul 2007, s.91-132.

78 Filiz Yenişehirlioğlu-Çalışlar, "Saltanat İdeolojisi ve Osmanlı Sanatı", *Osmanlı*, C.9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.18-20.

üslûbunun şekillenışı ve Batıyla kurulan ilişkiler açısından Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın politik kişiliği, baniliği ve sanat hâmilliği, en az dönemin sultanı kadar etkilidir.⁷⁹

Kütüphanede gözlemlendiği biçimde, bu yüksek kabartma uygulama sırasında, geleneksel malakârîdeki gibi motiflerin boyandığı da anlaşılıyor. Bu bakımdan yapıdaki ştuko bezemede motiflerin altın yaldız ve diğer renklerle boyalı olmaları dönem özelliğine uygun düşmektedir. Bu bezemeler üzerindeki boyaların ve yer yer kabartma motiflerin zaman içinde tamir görmüş olmaları şaşırtıcı değildir. Son restorasyon aşamasında raspada ortaya çıkan bazı kötü onarım ürünleri de bunu doğrulamaktadır. Bugün görüldüğü biçimde kompozisyonların bazılarının altın yaldızla boyalı olmaları özgün bezeme özelliklerine uygunluk göstermektedir. 1970 yılı onarımı sırasında kubbe ve tonozlarda yapılan sondajlarda bezemelerin Lâle Devri'ne özgü renklerinin tespit edilerek bunlara göre restorasyon yapıldığı anlaşılıyor. Aynı titizlik 2014-2018 yılları arasındaki restorasyon sırasında da gösterilerek, tonoz ve kubbelerdeki alçı (Ştuko) bezemeler aslına uygun biçimde kalem işi tekniğinde boyanmışlardır. Bu aşamada motiflerin renkleri konusundaki tereddütlerin giderilmesinde dönemin resimli yazmaları ile özgün bezemeye sahip Lâle Devri yapılarından da yararlanıldığı anlaşılmaktadır.

III. Ahmet Kütüphanesi'ndeki alçı bezemelerde geometrik karakterli olanlar tonoz ve kubbe eteklerindeki mukarnaslar, profilli silmeler ve tonoz aynalarındaki prizmatik üçgenler ve pencerelerin renkli camlarını çerçeveleyen (S) kıvrımlı revzenleriyle sınırlıdır. Revzenlerin kıvrımlı biçimlerinin Goodwin tarafından Barok üslubun habercisi olarak yorumlandığını belirtmiştik.⁸⁰ Diğer süslemelerin tümü bitkisel karakterlidir.

Kütüphanede örtü elemanlarının yüzeylerini kaplayan bitkisel bezemede iki ana uygulama dikkati çeker. Bunlardan birincisindeki kompozisyonlar; stilize kıvrık dallar, dişli yapraklar, akantusu andıran yapraklar ve hatâyîlerden oluşur. Bunlar bordürlere, kartuş ve şemselerin içine işlenmişlerdir. Bu kompozisyonlarda bir yandan Klâsik Osmanlı çinilerinde gördüğümüz dişli yapraklar ve hatâyîler yaşatılırken; diğer taraftan bazı yaprakların barokvârî kıvrımlar yaparak Batı tarzı akantus motifine dönüşmeye başladıkları izlenmektedir.

İkinci grup bitkisel bezeme ise; hünkar eyvanı tonozunda kendini gösteren vazolu natürmortlardır. Bunlarda, birinci grubun aksine natüralist bir üslup egemendir. Osmanlı süsleme sanatında natüralist eğilimlerin, önce Klâsik Dönem çini ve kitap sanatlarında görülmeye başlandığı kabul edilir.⁸¹ Geç Klâsik Dönem olarak adlandırılan 17. yüzyılın kitap sanatlarındaki çiçek tasvirlerinde bu eğilim daha da belirginleşir ve yüzyılın son çeyreğinden Gazneli Albümü gibi eserlerde vazolu natüralist çiçek tasvirleri ortaya

⁷⁹ Bu konuda toplu bir değerlendirme için bkz.; Ünal Araç, *Saraydan Otağa...*, s.376-391.

⁸⁰ Godfrey Goodwin, *Osmanlı Mimarlığı...*, s.470.

⁸¹ Yıldız Demiriz, "Osmanlı Çini Sanatı", *Türkler*, C.12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.354; Gül İrepoğlu, *Gül: Aşkın Çiçeği, Sanatın Çiçeği, Sonsuzluğun Çiçeği*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014, s.103.

çıkarlar.⁸² Resim sanatındaki tanımıyla birer natürmort olan bu tasvirlerin benzerleri, 17.yüzyılın sonlarına tarihlenen Amcazâde Hüseyin Paşa Yalısı gibi yapıların ahşapları üzerinde daha büyük boyda işlenmişlerdir. Bu örnekler, Lale Devri'nde Sultan III. Ahmet ve Damat İbrahim Paşa'nın tutumlarıyla ilişkilendirilen çiçek sevdasının ve sanattaki natüralist yönelişlerin daha 17. yüzyıl içinde yeşermeye başladığını düşündürmektedir. Fakat başta lâle olmak üzere diğer çiçeklere olan yoğun ilginin ve düşkünlüğün bu sultan zamanında zirveye ulaştığı kuşkusuzdur. Sadece kütüphane değil; III. Ahmet'in Topkapı Sarayı haremindedir yaptırıldığı Yemiş Odası'nın (H.1117/M.1705) kalem işleri ve sarayın önündeki çeşmenin süslemeleri de bunu kanıtlamaktadır. Özellikle Yemiş Odası'nın panolarındaki vazolu natürmortlar, kütüphanenin malakârî ve yüksek kabartma tekniklerinde yapılmış hünkar eyvanı natürmortlarına öncülük etmişlerdir. (Res.35,36) Benzer kompozisyonlar Damat İbrahim Paşa'nın Nevşehir'de yaptırdığı medresenin (M.1727) sıva üzerine kalem işlerinde de görülmektedir.⁸³ Fakat kütüphanedeki gibi malakârî ve yüksek kabartmalı natürmortlara verilebilecek en ilgi çekici örneklerden birisi Mudanya Tahir Paşa Konağı'dır (M.1724-1725).⁸⁴ Yapının başodasındaki beş panoda, boyalı alçı kabartma olarak vazolu çiçek kompozisyonları uygulanmıştır. Ancak Tahir Paşa Konağı'ndaki vazolar, kütüphanedekinden hem biçim olarak farklıdır; hem de birer kâse içine oturtulmuşlardır. Bunun dışında çiçek çeşitleri ve üslup bakımından benzerlik taşırlar. Yapıdaki malakârî kalem işleri ve yüksek kabartma üzerine boyalı bezemelerde görülen motif ve kompozisyonlar; Lale Devri üslûbunun genel karakterine uygun biçimde, bir taraftan Klâsik Osmanlı sanat üslubuna dayanırken, diğer taraftan Barok eğilimlerin de emarelerini taşırlar. Benzer bezemeye sahip bir başka Lâle Devri yapısı Tekirdağ'daki Rakoczi Evi'dir. Macar Prensi Ferenc Rakoczi'nin 1720 yılından 1735'te ölümüne kadar oturduğu bu ev 18. yüzyıl başlarına tarihlenmektedir.⁸⁵ Rakoczi Evi 1931 yılında Macaristan hükümetinin girişimleriyle yıkılarak restore edilmiştir. Rekonstrüksiyon sayılabilecek çaptaki bu restorasyonda bezemelerin özgünlüğüne ne ölçüde sadık kalındığını kestirmek güçtür.⁸⁶ Müteahhitle yapılan sözleşmede bu hususun önemle vurgulanmış olmasına dayanarak, restorasyon sırasında aslına uygunluğa özen gösterildiği düşünülebilir. Bugün müze olarak kullanılan evin başodasında duvarlar malakârî ve alçıdan yüksek kabartma natürmortlarla süslenmiştir. Ahşap dolapların üstündeki panolarda şemseli malakârî bezemeler bulunur. Pencereilerin yer aldığı cephede ise panoların içine meyve natürmortları kabartılmıştır. Kâselerin içinde elma, nar, armut, ayva ve üzüm meyveleri görülmektedir. Rakoczi Evi'ndeki boyalı malakârîlerin motif ve kompozisyon özellikleri III. Ahmet Kütüphanesi'nin kubbe ve tonozlarındaki şemseli bölümlerle benzerdir. Fakat kütüphanedeki çiçekli natürmortlara karşılık, Rakoczi Evi'nde meyveli natürmort tercih edilmiştir. Buna rağmen Mudanya Tahir Paşa Konağı ve Tekirdağ Rakoczi Evi gibi yapılar, Lâle Devri'nde başkentteki sanat eğilimlerinin taşrada

82 Yıldız Demiriz, *Osmanlı Kitap Sanatında...*, s.56-69.

83 Bkz.; Erkan Atak, "Osmanlı Mimarisinde...", s.63.

84 Erkan Atak, "Kalem İşi Süslemeleriyle Bir Lale Devri Eseri: Mudanya Tahir Paşa Konağı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.11, Sayı:59,2018, s.415,430.

85 Münir Satkın, *Osmanlı Dönemi Tekirdağ Evleri*, s.244.

86 Ferenc Nagy, "Kendine Özgü Bir Kültür Diplomasisi...", s.155.

da yansımalarını bulduğunu göstermesi bakımından anlamlıdır.

Kaynakça

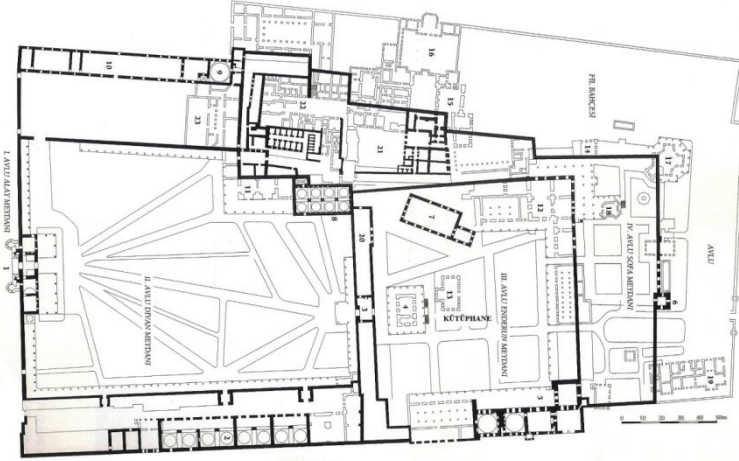
- Acioğlu, Yusuf, “Kubad Abad Sarayı Alçı Buluntuları”, *Beyşehir Gölü Kıyısında Bir Selçuklu Sitesi: Kubad Abad*, Konya 2019, s.277-281.
- Afyoncu, Fatma, *XVII. Yüzyılda Hassa Mimarları Ocağı*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- Ahmet Refik, *OnikinciAsr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı, (1689-1785)*, Enderun Kitabevi, 2. baskı, İstanbul 1988.
- Altınay, Ahmet Refik, *Lâle Devri*, Ankara1973.
- Araç, Ünal, *Saraydan Otağa: Dâmâd İbrahim Paşa'nın Bânilik ve Hâmiliği (1718-1730)*, (Yayınlanmamış doktora tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015.
- Arel, Ayda, *Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci*, İTÜ Mim. Fak. Yayını, İstanbul 1975.
- Arık,Rüçhan, Kubad Abad, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2000.
- Arlı, Belgin Demirsar – Altun, Ara, *Anadolu Toprağının Hazinesi Çini: Osmanlı Dönemi*, Kale Grubu Kültür Yayınları, İstanbul 2008.
- Arseven, Celal Esat, *Sanat Ansiklopedisi*, C.5, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul1975.
- Aslanapa, Oktay, *Osmanlı Mimarisi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1986.
- Atak, Erkan, *Anadolu Camilerinde Lâle Devri Üslûbu*, Gece Akademi / Gece Kitaplığı, Ankara 2019.
- Atak, Erkan, “Osmanlı Mimarisinde Lâle Devri Üslûbu (Anadolu'daki Yansımalar)”, *TurkishStudies*, Vol.13/10, 2018, p.57-86.
- Atak, Erkan, *Anadolu'da Lale Devri Mimarisi (İstanbul Dışındaki örnekler üzerine bir araştırma)*, Yayınlanmamış doktora tezi) ÇOMÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Çanakkale 2014.
- Atasoy, Nurhan, *Hasbahçe: Osmanlı Kültüründe Bahçe ve Çiçek*, Aygaz A.Ş., İstanbul 2002.
- Atıl, Esin, *Levnî ve Surname: Bir Osmanlı Şenliğinin Öyküsü*, Koçbank Yayını, İstanbul 1999.

- Bağcı, Serpil, “Osmanlı Mimarisinde Boyalı Nakışlar”, *Osmanlı Uygarlığı*, C.2, (ed. H. İnalıc – G. Renda), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, İstanbul 2002, s.737-759.
- Barışta, H. Örcün, *Türk El Sanatları*, C.1, Genişletilmiş üçüncü baskı, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2015.
- Bilgicioğlu, Banu, “16. ve 18. Yüzyıllar Arasında Avrupa ve Osmanlı Münasebetleri Neticesinde Osmanlı Kültür ve Sanatının Avrupa Toplumunu Üzerinde Gösterdiği Etkileşimlerden Bazı Örnekler”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, Sayı: 19, İstanbul 2007, s.91-132.
- Bilici, Z.Kenan, “Alanya – Selçuklu Sarayı Kazılarında Bulunan Alçı Bezeme Parçaları Üzerine Bazı Gözlemler”, *Adalya*, XIII, 2010, s.405-416.
- Bozer, Rüstem, *Kula Evleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara 1988
- Bulut, Lale, “İzmir Camilerinde Alçı Süsleme”, *Sanat Tarihi Dergisi*, Sayı:VIII, İzmir 1996, s.1-9.
- Demiriz, Yıldız, “Osmanlı Çini Sanatı”, *Türkler*, C.12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.350-374.
- Demiriz, Yıldız, *Osmanlı Kitap Sanatında Doğal Çiçekler*, Yorum Sanat Yayınları, İstanbul 2005.
- Demiriz, Yıldız, *Osmanlı Mimarisinde Süsleme, I, Erken Devir (1300-1453)*, İstanbul 1979.
- Demiriz, Yıldız, “Sinan’ın Mimarisinde Bezeme”, *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, I, VGM Yayınları, İstanbul 1988, s.465-472.
- Eldem, Sedat Hakkı – Akozan, Feridun, *Topkapı Sarayı: Bir Mimari Araştırma*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, İstanbul 1982.
- Eldem, Sedat Hakkı, *Köşkler ve Kasırlar, I*, Devlet Güzel Sanatlar Akademisi, İstanbul 1969.
- Eldem, Sedat Hakkı, *Köşkler ve Kasırlar, II*, Devlet Güzel Sanatlar Akademisi, İstanbul 1974.
- Erünsal, İsmail E., *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1991.
- Eskici, Bekir, *Ankara Mihrapları*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 2001.

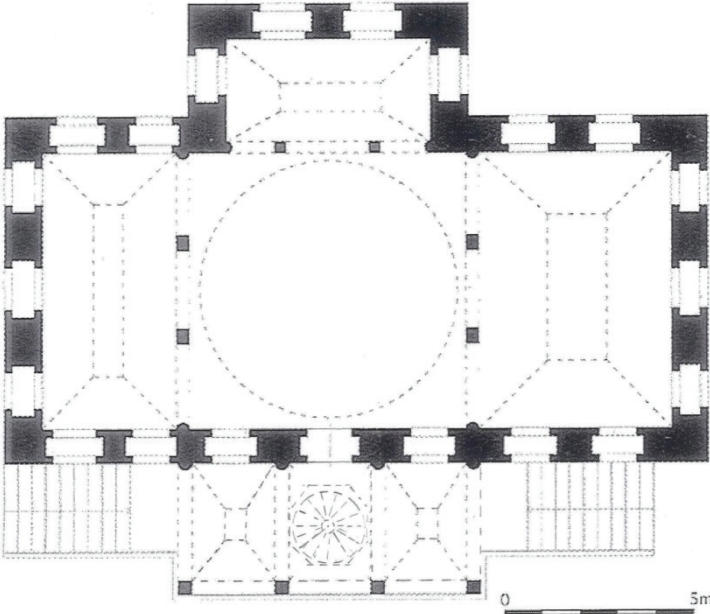
- Eyice, Semavi, “Ahmet III Kütüphanesi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul 1993, s.115-116.
- Eyice, Semavi, “XVIII.Yüzyılda Türk Sanatı ve Türk Mimarisinde Avrupa Neoklâsik Üslubu”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, IX-X, 1979-80, s.163-190.
- Goodwin, Godfrey, *Osmanlı Mimarlığı Tarihi*, (çev.M. Günay) Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2012.
- İrepoğlu, Gül, *Gül: Aşkın Çiçeği, Sanatın Çiçeği, Sonsuzluğun Çiçeği*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014.
- İrteş, Semih, “Kalem İşlerimizin Bugünü ve Yarını”, *Türkiye’de Sanatın Bugünü ve Yarını*, Hacettepe Ünivesitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayını, Ankara 1985,s.425-432.
- Karabudak, Asuman, *18.yüzyıl Tarihi Yarımada Kütüphane Yapıları Koruma Sorunları ve Öneriler*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Mimar Sinan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2006.
- Karaçağ, Abdullah, “Alçı Sanatı”, *Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi Uygarlığı*, C.2, (ed. A. Uzay Peker – Z.Kenan Bilici), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2006, s.493-505.
- Karahasan, Ümran, *Topkapı Sarayı Müzesi Cumhuriyet Dönemi Restorasyonları*, (Yayınlanmamış doktora tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2005.
- Karal, Enver Ziya, “Ahmet III”, *İslam Ansiklopedisi*, C.1, İkinci baskı, Eskişehir 1997, s.165-168.
- Koçu, Reşat Ekrem, *Topkapı Sarayı*, İstanbul 1960.
- Kuban, Doğan, *İstanbul Bir Kent Tarihi*, (çev.Zeynep Rona), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004.
- Kuban, Doğan, *Çağlar Boyunca Türkiye Sanatının Anahatları*, (haz.Semlin Kangal), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.
- Kuban, Doğan, *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1995.
- Kuban, Doğan, *Osmanlı Mimarisi*, YEM Yayınları, İstanbul 2007.

- Kuyulu, İnci, *Nevşehirli Damat İbrahim Paşa Külliyesi*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), A.Ü.D.T.C.F.Sanat Tarihi Kürsüsü, Ankara 1982.
- Nagy, Ferenc, “Kendine Özgü Bir Kültür Diplomasisi: Tekirdağ’daki Rakoczi Evi’nin Kurtarılması”, *II. Ferenc Rakoczi’nin Hayatı ve Türkiye’deki Sürgün Günleri*, Macar-Türk Dostluk Derneği Yayını, Budapeşte 2005, s.145-159.
- Ortaylı, İlber, *Mekanlar ve Olaylarıyla Topkapı Sarayı*, Bank Asya Kültür Hizmetleri, İstanbul 2009.
- Ödekan, Ayla, “Malakârî”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, C.II, Yem Yayınları, İstanbul 1997, s.1156.
- Öz, İlban, “Topkapı Sarayı Onarımları”, *Sanat*, sayı:7, 1982, s.65-76.
- Öztuna, Yılmaz, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi*, C.6, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1983.
- Pardoe, Julia, *Sultanlar Şehri İstanbul*, (çev. M.Banu Büyükkal) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.
- Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, C.II, (haz.Abdülkadir Özcan,.vd). İstanbul 2013.
- Renda, Günsel, *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı (1700-1850)*, Hacettepe Üniversitesi Yayını, Ankara 1977.
- Sakaoğlu, Necdet, *Tarihi, Mekanları, Kitabeleri ve Anıları ile Saray-ı Hümayun: Topkapı Sarayı*, Denizbank Yayını, İstanbul 2002.
- Sakaoğlu, Necdet, “Lâle Devri”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 5, İstanbul 1994, s.182-185.
- Sarre, Friedrich, *Konya Köşkü*, (çev.Ş.Uzluk), Ankara 1967.
- Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, C.II, Sadeleştiren: İsmet Parmaksızoğlu, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1966.
- Satkın, Münir, *Osmanlı Dönemi Tekirdağ Evleri*, T.C. Tekirdağ Valiliği Yayını, Tekirdağ 2012.
- Sözen, Metin vd., *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1975.

- Sözen, Metin, *Topkapı*, Hürriyet gazetecilik ve Matbaacılık A.Ş., İstanbul 1998.
- Şahin, Soner, *Değişim Sürecinde Osmanlı Mimarlığı, III.Ahmet ve I.Mahmut Dönemi(1703-1754)*, (Yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2009.
- Şahin, Alime, İstanbul'daki Osmanlı Dönemi Kütüphaneleri Üzerine Bir Araştırma ve Hacı Beşir Ağa *kütüphanesi*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 1997.
- Topal, Mehmet, *Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa Nusretname: Tahlil ve Metin (1106-1133/1695-1721)*, (Yayınlanmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001.
- Türk, Ömer, *Mesarif Defterleri Işığında Topkapı Sarayı III. Ahmed (Enderun) Kütüphanesi*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018.
- Uysal, Ali Osman, “Bolvadinde Bir Lâle Devri Eseri; Ağılönü Çeşmesi,” *A.Ü.D.T.C.F.Dergisi*, XXXII, Ankara1988, s.33-55.
- Uysal, Ali Osman, “Kaymak Mustafa Paşa'nın Hatırası: Babakale”, *Ayvacık Değerleri Sempozyumu*, 29-30 Ağustos 2008, Ayvacık / Çanakkale 2008, s.115-150.
- Uysal, Ali Osman, “Kubad Abad Saray Külliyesinin Mimarisi”, *Beyşehir Gölü Kıyısında Bir Selçuklu Sitesi: Kubad Abad*, ed.: A. Yavaş – O. Koçyiğit, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür AŞ. Yayını, Konya 2019, s.111-156.
- Uysal, Zekiye , “Ankara'da Lâle Devrinden Kalem İşi Bezemeli Bir Yapı: Ağaç Ayak Camii”, *EKEV Akademi Dergisi*, Sayı:54, Kış, 2013, s.123-141.
- Uysal, Zekiye, “Tire Yeşil İmaret'in Kalem İşi Süslemeleri”, *Prof.Dr. Haşim Karpuz'a Armağan*, (ed.M. Denктаş – O. Eravşar), Konya 2007, s.347-357.
- Ünsal, Behçet, “Türk-Vakfi İstanbul Kütüphanelerinin Mimari Yöntemi”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı:XVIII, Ankara 1984, s.95-124.
- Yenal, Şükrü, “Topkapı Sarayı Müzesi Enderun Kitaplığı (Ahmet III. Kitaplığı)”, *Güzel Sanatlar* , Sayı:6, 1949, s.86-87.
- Yenişehirlioğlu-Çalışlar, Filiz, “Saltanat İdeolojisi ve Osmanlı Sanatı”, *Osmanlı*, C.9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.17-22.

Şek.1- Topkapı Sarayı planı (D. Kuban'dan)

Şek.2. Kütüphanenin planı (D. Kuban'dan)

Res.1.Kütüphanenin doğudan genel görünüşü (2015)

Res.2. Kuzeybatı ve güneybatı cepheler (2018)

Res.3- Levnî'nin minyatüründe Kütüphane (E.Atıl'dan)

Res.4- Sofa ve kubbesi (2018)

Res.5- Güneydoğu eyvanı (2018)

Res.6. Kuzeybatı eyvanı (2018)

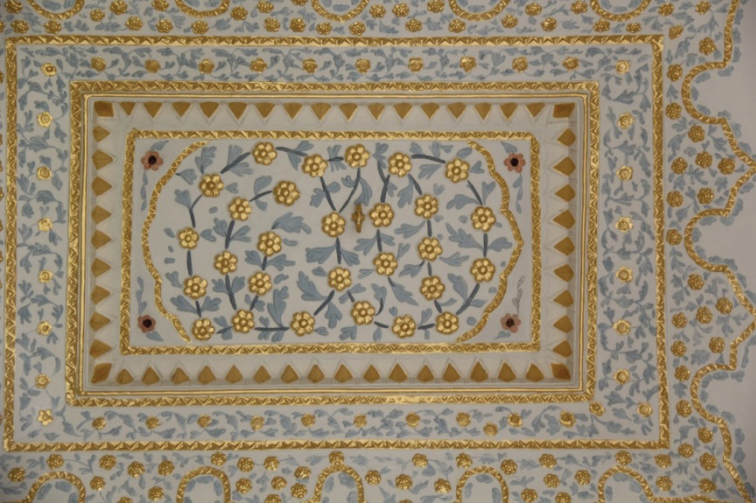
Res.7. Hünkar eyvanı (güneybatı eyvanı, 2018)

Res.8-Revakın orta bölümü (2018)

Res.9- Revakın yan bölümünün tonozu (2018)

Res.10- Tonoz bezemesinden ayrıntı (2018)

Res.11- Kubbe eteği ve evresi (2018)

Res.12- Kubbe ile ke ile arasındaki tavan detayı (2015)

Res.13- Sofanın doğu köşesindeki tavadan ayrıntı (2015)

Res.14- Mukarnaslar ve tavan eteği bordürü (2015)

Res.15- Mukarnaslar ve alttaki üçlü rozetler (2015)

Res.16- Kubbe eteğindeki geniş bordür (2015)

Res.17- Aynı bordürden ayrıntı, restorasyon aşaması (2015)

Res.18- Sofa kubbesinin genel görünüşü (2018)

Res.19- Kubbe eteğindeki bordür ve kartuşlar (2015)

Res.20- Kubbe yüzeyindeki şemse ve rozetler (2015)

Res.21- Kubbenin ortasındaki madalyon (2015)

Res.22-Güneydoğu eyvanı tonozu (2018)

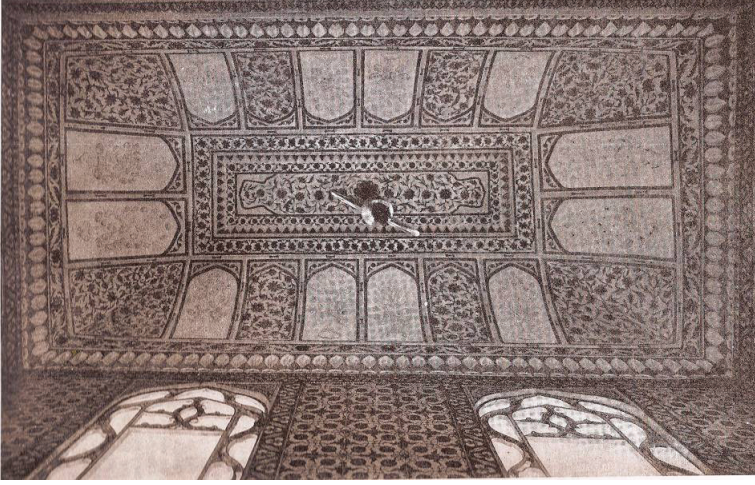

Res.23- Güneydoğu eyvanı tonoz eteği (2018)

Res.24- Güneydoğu eyvanı tonoz aynasından ayrıntı (2018)

Res.25-Hünkar tonozu, 1970 onarımı öncesinde görünüşü (T SMA)

Res.26- Hünkar eyvanı tonozu genel görünüş (2018)

Res.27- Hünkar eyvanı tonozundan ayrıntı, çiviler (2015)

Res.28- Tonozun güneybatı yüzündeki süslemeler (2018)

Res.29- Tonozun güneybatı yüzünden ayrıntı (2018)

Res.30- Tonozun kuzeydoğu yüzünden ayrıntı (2018)

Res.31- Tonozun kuzeydoğu yüzünden ayrıntı (2018)

Res.32- Tonozun kuzeydoğu yüzünden ayrıntı (2018)

Res.33- Tonozun güneydoğu yüzündeki bezemeler (2018)

Res.34- Tonozun kuzeybatı yüzündeki süslemeler (2018)

Res.35- Topkapı Sarayı Yemiş Odası'nda kalem işleri (2015)

Res.36- Topkapı Sarayı Yemiş Odası'nda kalem işleri (2015)

Türk Resminde Hamasî Konulu Resimler: Şehzade Süleyman Paşa'nın Salla Rumeli'ye Geçiş

Gül SARIDİKMEN*

Özet

Türk resminde sanatçılar tarafından en çok resmedilen konular arasında, savaş, kahramanlık, zaferler gibi olayları canlandıran hamasî konulu resimler vardır. Şehzade Süleyman'ın salla Rumeli'ye geçişi konusu da bu kapsamda resimlere aktarılmıştır. Sultan Orhan'ın oğlu Şehzade Süleyman Paşa'nın beyleri ve askerleriyle birlikte salla Rumeli'ye geçtiği rivayet edilir. 1350'li yıllarda öncelikle buradaki Çimpe Kalesi ele geçirilerek, Gelibolu, Tekirdağ, Keşan ve Çorlu yönünde Rumeli fethedilmiştir. Rumeli Fatihi olarak anılan Gazi Süleyman Paşa, Bolayır'da yaşamış ve burada vefat etmiştir. Bolayır'da defnedilerek, Gazi Süleyman Paşa Türbesi yapılmıştır. 1900'lerde ressam Hasan Rıza, Salla Rumeli'ye Geçiş konulu iki resim yapmıştır. Resimlerden biri İstanbul Askeri Müze'de, diğeri Edirne Belediyesi Koleksiyonu'ndadır. İki sal üzerinde kalabalık figürlerin olduğu bu resimler, bu konudaki ilk örnekler olarak değerlendirilebilir. Halim Bey'in benzer bir resmi, İstanbul Deniz Müzesi'ndedir. TBMM Milli Saraylar Koleksiyonu'nda Halid Naci'nin bir tablosu vardır. Halid Naci'nin tablosunun benzer bir örneği, Nazmi Ziya'ya atfedilir ve resmin nerede olduğu bilinmemektedir. 1950'li yıllarda, tarih konulu kitaplarda, dergilerde, ansiklopedilerde, Rumeli'ye geçiş konusuna yer verilerek, Münif Fehim'in konuyu canlandıran resimleri yayımlanmıştır. Bu çalışmada, Rumeli'nin fethi ve Rumeli Fatihi olarak anılan Şehzade Süleyman Paşa'nın Rumeli'ye geçişi, tarihi kaynaklara göre değerlendirilmesi ve Türk resminde, hamasî konular arasında Salla Rumeli'ye Geçiş konusunu resmeden sanatçılar ile eserlerinin incelenmesi amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Rumeli'ye geçiş, Çimpe Kalesi, Süleyman Paşa, Türk resmi, hamaset

Heroic Pictures in Turkish Paintings: Prince Suleiman Pasha's Rafting to Rumelia

Abstract

Among the subjects most frequently portrayed by the artists in Turkish painting, there are heroic paintings which revive events such as war, heroism and victories. In this context, the epic event of Prince Suleiman's crossing the sea to Rumelia was transferred to the paintings. Prince Suleiman Pasha, son of Sultan Orhan, is narrated to be going to Rumelia with his lords and soldiers. In the 1350s, first, the Çimpe Fortress was captured and then the Rumelia was conquered in the direction of Gelibolu, Tekirdağ.

* Dr. Öğr. Üyesi Gül SARIDİKMEN, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Resim Bölümü. gulsaridikmen@yahoo.com

Keşan and Çorlu. Gahzi Suleiman Pasha, who was known as the Conqueror of Rumelia, lived and died in Bolayır. He was buried in Gahzi Suleiman Pasha Tomb in Bolayır. In the 1900s, the painter Hasan Rıza, made two paintings about rafting to Rumelia. One of the pictures is in Istanbul Military Museum and the other is in Edirne Municipality Collection. These paintings with crowded figures on two raft can be considered as the first examples on this theme. A similar painting by Halim Bey is located in Istanbul Naval Museum. There is another painting with the same theme by Halid Naci in the TBMM National Palaces Collection. A similar example of Halid Naci's painting is attributed to Nazmi Ziya, however its whereabouts are unknown. In the 1950s, books, magazines, encyclopedias on history start to give coverage to the transition to Rumelia with visual elements provided by Münif Fehim's paintings. This study examines the conquest of Rumelia and the passage of Prince Suleiman Pasha, who is known as the Rumelia Conqueror, to Rumelia, according to historical sources and the works of artists who depict the issue in epic Turkish paintings.

Key words: *Transition to Rumelia, Çimpe Fortress, Suleiman Pasha, Turkish painting, heroic*

Süleyman Paşa'nın Rumeli'ye Geçişi ve Çimpe Kalesi

Türklerin Anadolu'dan Rumeli'ye geçişinde ve Gelibolu'nun fethinde Şehzade Süleyman Paşa'nın ayrıcalıklı bir yeri vardır. Süleyman Paşa, Rumeli Fatihi olarak anılır. Osmanlı'nın ikinci hükümdarı olan Orhan Bey'in büyük oğlu Süleyman Paşa, Gelibolu'ya geçip, öncelikle günümüzde Çimpe/Çimpi Kalesi olarak anılan ve Batı kaynaklarında Tzympe, Tsympe, Zimpé adıyla geçen Çimbi¹ Kalesi'ni fethederek Gelibolu'nun Osmanlı topraklarına katılmasını sağlamıştır. Bu fetihle birlikte Balkan fütühatının da önü açılmıştır. Süleyman Paşa, birkaç yıl sonra Bolayır ile Seydikavağı arasında doğanıyla avlanırken atından düşerek vefat etmiştir.² Ölüm tarihi 758/1357 ya da 760/1359 ve 761/1360 olarak farklı farklı geçer ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Süleyman Paşa'nın 43 yaşında vefat ettiğini belirtir.³ Rumeli Fatihi Gazi Süleyman Paşa, vasiyeti üzerine Gelibolu'da Bolayır beldesindeki imareti civarında yaptırdığı türbeye defnedilmiştir. Vatan Şairi olarak anılan ve Gelibolu mutasarrıfı olarak da görev yapmış olan Namık Kemal'in (1840-1888) türbesi de aynı yerdedir.

Süleyman Paşa'nın doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Feridun Emecen, herhangi bir kaynağa dayanılmaksızın 716/1316 olarak verilen Süleyman Paşa'nın doğum tarihi için, 1324 tarihli Mekece vakfiyesine dayanarak, 1324'te en az buluş çağına erişmiş yaşta olduğu düşünülürse, doğum tarihi için 1310 gibi daha erken bir tarihi teklif etmek gerekeceğini belirtmektedir. Ayrıca, I. Murad'ın annesi olan Nilüfer Hatun'un Süleyman Paşa'nın annesi olmadığını neredeyse kesin gibi olduğunu belirterek, Süleyman Paşa'nın annesi için de Mekece vakfiyesinden yararlanarak "... muhtemelen söz konusu vakfiyede adı geçen ve Orhan Bey'in amcasının kızı olduğu anlaşılan Akbaşlı (Gündüz Bey?) kızı, adı Efendi, Eftende, Efendizâde, şeklinde de yazılan Efdenze olmalıdır. Süleyman Paşa'nın kızlarından birinin de aynı adı taşımış olması bu hususta önemli bir ipucu sağlar."⁴ diyerek Süleyman Paşa'nın annesinin kimliğini de çözmeye çalışır. Süleyman Paşa'nın adının geçtiği ilk çağdaş kaynağın Mekece vakfiyesi olduğunu belirten Emecen, burada şahitler arasında isminin "Süleyman b. Orhan" olarak kayıtlı olduğunu ve "Paşa" lakabıyla anıldığına dair ilk kaydın ise 1348 tarihli mülknâmede yer aldığını ve kronikler içinde de en eski Osmanlı tarihi olarak kabul edilen Ahmedî'nin eserinde yine Paşa lakabıyla anıldığına açıklar.⁵

1 Batı kaynaklarında Tzympe, Tsympe ve Zimpé gibi adlarla anılmış olan Çimbi, Osmanlı tahrir defterlerinde Cinbi ve Osmanlı tarihlerinde Cibni, Cinbi, Cimbi, Cimbini, Cembini, Cimbeni, Cinbi, Çin hisarı, Cimni, Çimni, Çimnik, Çümbin, Cimenlik, Çimlenlik ve Çimenlik gibi farklı adlarla kaydedilmiştir. Münir Aktepe, "Osmanlıların Rumeli'de İlk Fethettikleri Çimbi Kal'ası", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C.1, S.2, İstanbul 1950, s.286-290; Münir Aktepe, "Çimbi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.VIII, İstanbul 1993, s.317.

2 M. C. Şehabeddin Tekindağ, "Süleyman Paşa", *İslâm Ansiklopedisi*, C.11, İstanbul 1979, s.193.

3 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.1, 5. Baskı, Ankara 1988, s.144.

4 Feridun Emecen, "Rumeli Fâtihi Süleyman Paşa'ya Dair Bazı Meseleler ve Notlar", *Avrasya İncelemeleri Dergisi-Journal of Eurasian Inquires (AVİD)*, C.6, S.1, İstanbul 2017, s.1-3; Feridun Emecen, "Süleyman Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.XXXVIII, İstanbul 2010, s.94.

5 Feridun M. Emecen, "Orhan Bey'in 1348 Tarihli Mülknamesi Hakkında Yeni Bazı Notlar ve Düşünceler", *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, İstanbul 2012, s.313; Emecen, "Rumeli Fâtihi Süleyman Paşa'ya Dair Bazı Meseleler ve Notlar", s.3.

Türklerin Rumeli'ye geçişi konusunda farklı kayıtlar vardır. 14. yüzyılda, Bizans ile ilişkiler önemlidir ve Türklerden yardım isteyerek çeşitli işbirliklerinde buldukları bilinir. Bu vesileyle de Türkler, farklı zamanlarda Rumeli'ye geçiş yapmıştır. 1327'de II. Andronikos, torunu III. Andronikos ile taht kavgaları sırasında Orhan Bey'den yardım istemiştir. Orhan'ın gönderdiği kuvvet, Çorlu ve Silivri'de mağlup olmuştur. 1341'de III. Andronikos'un vefatıyla dokuz yaşındaki oğlu V. Yuannis Paleologos imparator olmuştur. Andronikos'un vasiyeti üzerine, Kantakuzenos (?-1383) da küçük imparatora vasi tayin edildiğinden imparatorluk tacı giyerek işe başlamış ve bir süre sonra saray entrikaları sonucunda buradan ayrılıp Dimetoka'da kendi imparatorluğunu ilan etmiştir. Kantakuzenos ve Aydınolu Umur Bey, bu açıdan önemli isimlerdir. İmparatorluğunu ilan eden Kantakuzenos, Umur Bey'in yardımıyla üç yıl rakipleriyle mücadele edebilmiştir. 1344'te Umur Bey'in tavsiyesiyle Kantakuzenos, Osmanolu Orhan Bey ile görüşmüş ve desteğini almıştır. Orhan Bey, 1345'te on altı bin kişiyle yardım etmiş ve böylece Edirne ile Karadeniz sahilleri, Kantakuzenos tarafından Orhan Bey'e bağlanmıştır. Orhan Bey, 1346'da Kantakuzenos'un kızı Theodora ile evlenmiştir. Güç kazanan Kantakuzenos, 1347'de İstanbul'a girmiş ve küçük imparator Yuannis ile birlikte imparatorluğu kabul edilmiştir. Kantakuzenos'un damadı olan Orhan Bey, Selanik'i almak isteyen Sırplar'a karşı 1349'da da yirmi bin kuvvet gönderip Selanik'i kurtarıp kayınpederine yardımcı olmuştur. Kantakuzenos hem V. Yuannis ile validesi Anna do Savua, hem de Sırp ve Bulgarlar ile olan mücadelesinde Orhan Bey'den Osmanlı desteği almıştır. Orhan Bey'in yardımları karşılığında, Gelibolu yarımadasındaki Çimpe Kalesi, üs olarak Osmanlılara vaat edilmiştir. Orhan Bey'in oğlu Süleyman Paşa komutasında Rumeli'ye geçen Türk ordusu, kuşatma altındaki Edirne ve imparatorun oğlu Mathaios/Matthaeos/Mateos'u kurtarmıştır. Süleyman Paşa, Kantakuzenos'a destek olan bu başarı ardından Osmanlılara verilmiş olan Çimpe/Çimpi Kalesi'ne bir miktar askeri kuvvet bırakmıştır. Bir süre sonra da Gelibolu limanı ile birlikte Süleyman Paşa tarafından alınmıştır.⁶

15. yüzyılda yaşamış olan Bizans tarihçisi Dukas (1400-1470), *Bizans Tarihi*'nde, Kantakuzenos'un Orhan'dan yardım istediğini, Orhan'ın destek kuvvet olarak on bin Türk gönderdiğini, sonrasında Kantakuzenos'un kızını Orhan ile evlendirdiğini ve beş bin kuvvet daha gönderdiğini; Türklerin Rumları esir ettiklerini, Türklerin Trakya'ya girip çıktığını, bazılarının ufak kayıklarla Sistodan Avidos'a, bazılarının da Lamsoka (Lapseki) tarafından Heroniso (Gelibolu) yarımadasına geçtiğini yazmıştır. Orhan'ın evlatlarından Süleyman'ın mühim kuvvetlerle Lapseki'den karşıya geçip, Gelibolu yarımadasının köylerini yağma ettiklerini ve Despot Mateos Kantakuzinos'un yarımadanın Eksamilion mevkiinde Süleyman'a rastlayarak savaştığını, Süleyman dâhil birçok Türk'ü telef ettiğini de yazmış olan Dukas, ayrıca Türklerin ikide bir karşı tarafa geçerek Gelibolu yarımadasının köylerini zapt ettiklerini de eklemiştir.⁷

Kantakuzenos, aynı zamanda hatıralarını kaydederek Bizans tarihi için önemli

6 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s.124-128, 141-143. Kantakuzenos ve Nikephoros Gregoras'a dayanarak Süleyman kumandasındaki ordunun on binden az olmadığı, on iki bini bulduğu da kaynaklarda belirtiliyor. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret İşıltan), 7. Baskı, Ankara 2011, s.487.

7 Dukas, *Bizans Tarihi*, (çev. VL. Mirmiroğlu), İstanbul 1956, s.17-23.

bir kaynak olan *Historia* adlı eseri oluşturmuştur. Nicolaos Nicoloudes, Bizans'ın son yüzyılına damga vuran olay olarak Gelibolu'nun 1354'te Türkler tarafından fethinin, İmparator İoannes Kantakouzenos'un hatıraları *Historiai* ile Nikephoros Gregoras'ın Roma Tarihi *Romaike Historia*, kısa kronikler ve 15. yüzyıl tarihçilerinden Doukas ve Laonikos Chalkokondyles'in eserlerinde anlatıldığını belirtir. Bu anlatımlara göre; VI. İoannes Kantakouzenos'un iktidar için Bizans'taki iç savaşlarda Osmanlı Beyi Orhan ile ittifak yapmak isteğiyle kızı Theodora'yı ona eş olarak vermiş ve karşılığında ertesi yıl Orhan Bey'in büyük oğlu Süleyman'ı bir orduyla birlikte Kantakouzenos'un safında savaşması için ilk kez Avrupa'ya göndermiştir. Bu ittifak, 1350 ve 1352'de iç savaşın resmen sona ermesinden sonra Kantakouzenos ve oğlu Mathaios ile V. İonnes Palaiologos arasındaki mücadele sırasında da devam etmiştir. Nicoloudes, Kantakouzenos'un, Çanakkale Boğazı ve Marmara Denizi'nin Osmanlı ile Bizans arasında fiziki bir sınır oluşturduğundan imparatorun kendisine sağlanan yardım kolaylığı ve hızı açısından 1352'de Gelibolu yakınındaki Çimpe Kalesi'nin Süleyman Paşa'ya geçici bir üs olarak verdiğini ve Bizans imparatorluğunun askeri zaafından yararlanmak isteyen Süleyman Paşa'nın Çimpe'yi Bizans topraklarına düzenlediği akınlarda bir üs olarak kullanmaya başladığını da açıklamaktadır.⁸

Nicoloudes, iç savaş sonrasında Süleyman Paşa'nın uzaklaştırılmasına imparatorluğun askeri gücünün imkân vermediğinden Kantakouzenos'un *Historiai*'sini kaynak göstererek, Kantakouzenos'un damadı Orhan'dan yardım istediğini; imparatorluk ile barış yapmış olan Orhan Bey'in, oğluna baskı yaparak 10.000 hyperpyra (altın para) karşılığında Çimpe'den geri çekilmeyi kabul ettirdiğini ve Çimpe'nin teslimi için görüşmelerin sonuca yaklaşip üzerinde anlaşılabilir tutarın ödendiğini belirtir. 2 Mart 1354 tarihinde Gelibolu başta olmak üzere, yarımada'daki sahil kentlerinin sur ve çevre duvarlarının yıkılmasına sebep olan Trakya'daki güçlü deprem nedeniyle pek çok kişi ölmüş ve sağ kalanlar da Türklerin saldırısından korktukları için evlerini terk etmiştir. Bu beklenmedik fırsattan istifade eden Süleyman Paşa, Çimpe'yi terk etmemiş ve o sırada Bithynia'nın Biga kentinde olan Süleyman Paşa, ordusu ile Anadolu'nun çeşitli yerlerinden gelen kalabalık halkını da yanına alarak Gelibolu'ya geçmiş ve yıkılan binalar ve surları yeniden inşa etmeye başlayarak bu bölgelere yerleşmişlerdir. Doğal felaketin getirdiği yıkıma ek olarak, bölgeden ayrılmayan halkın esir edilmesi ve kötü hava şartları nedeniyle de pek çok kişi ölmüştür. Bu olaylar üzerine Kantakouzenos, Süleyman Paşa'yı anlaşmaya uyması ve Trakya'daki bütün kentleri terk etmesi için ikna etmeye çalışarak karşılığında anlaşmış oldukları tutarın dört katını ödemeyi teklif etmiştir. Ancak, Süleyman Paşa, Trakya'daki kentleri savaş yoluyla ve zorla almadığını, buraları sakinleri tarafından terk edilmiş olarak Tanrı'nın inayetiyle kendisine verildiğini öne sürerek

⁸ Nicolaos Nicoloudes, "Bir Tarihi Olayın Açıklanması ile İlgili Sorunlar: Gelibolu'nun Fethi ve Laonikos Chalkokondyles", (çev. Ferhan Kılıdökme Mollaoğlu), *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.27, S.44, 2008, s.205-206. Georg Ostrogorsky, Türkler sayesinde İonnes VI. Kantakouzenos'un düşmanlarını bir kez daha yendiğini, ancak Türk yardımının iki tarafının da keskin bir kılıç gibi olduğunu; Türk yağma akınları devresinin sonuna yaklaştığını ve Osmanlılar'ın Avrupa toprağına kuvvetle yerleşme devrinin başladığını belirterek, 1352 yılında Türklerin Gelibolu yakınındaki TZYMPPE (Çimbi) kalesinde yuvalanmış ve 1354 Mart'ında Bizanslıları buradan kaçmaya zorlayan korkunç zelzeleden sonra Orhan'ın oğlu Süleyman'ın bizzat Kallipolis'i (Gelibolu) işgal etmiş olduğunu kaydetmiştir. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.487-488.

teklifi reddetmiştir. İmparator'un, Orhan Bey'den tekrar arabuluculuk istediği ve İzmit'te görüşmeyi kararlaştırmış olmalarına rağmen, imparator İzmit'e gittiğinde Orhan Bey'in hastalık nedeniyle gelemediği kendisine bildirilmiş ve herhangi bir sonuç alınamamıştır. Sonrasında da resmen ertelenen görüşme, hiçbir zaman gerçekleşmemiştir.⁹ Süleyman Paşa'nın Gelibolu'ya kuvvetle yerleşmesinden kısa süre sonra, Balkan ülkelerinin Türkler tarafından sistemli olarak fethi başlamıştır.¹⁰ 1354'te Bozcaada'da hapsedilmiş olan asıl İmparator Yuannis'in İstanbul'a gelmesi üzerine, Kantakuzenos tahttan indirilmiş ve 1355'te manastıra çekilerek rahip olmuştur. 1355'te Sırp kralı Stefan Duşan da vefat ettiğinden Sırp İmparatorluğu parçalanmıştır.¹¹

Süleyman Paşa'nın Rumeli'ye geçerek Bizans toprağı olan Gelibolu'yu ele geçirmesi, Osmanlı tarihi kaynaklarında farklı biçimlerde anlatılır. 1335'lerde Karesi topraklarının kontrolünü tam olarak alarak, Karesi Beyliği'nin tamamını işgal etmiş¹² olan Orhan Bey, Karesi ilinin idaresini oğlu Süleyman Paşa'ya vermiştir. Süleyman Paşa, Edincik, Biga ve Lapseki'yi ele geçirmiştir. 15.-16. yüzyıl Osmanlı tarihçilerince kabul edilen efsanevi görüşe göre, Karesi ili beyi Süleyman Paşa, eski Karesi emirlerinden Ece Bey ve Gazi Fazıl Bey'e karşı kıyıya geçme isteğini bildirince, Ece Bey ve Gazi Fazıl Bey önce kendilerinin geçmelerini teklif etmiştir. Bu teklifleri üzerine, Ece Bey ve Gazi Fazıl Bey'i keşfe göndermiştir. Sal veya sandal yardımıyla deniz yoluyla Çimbi Hisarı civarına geçip buradan bir kişiyi de yanlarına alarak Süleyman Paşa'ya getirmişlerdir. Süleyman Paşa, bu kişiye çeşitli hediyeler vermiş ve kalenin zayıf yerini belirlemiştir. Bu aşamada, hemen birkaç sal yapıldığı ve Süleyman Paşa'nın seçtiği seksen cesur askerle gece sallara binip karşı yakaya geçtiği, kendilerine kalenin zayıf yerini gösteren kişinin yönlendirmesiyle kaleye girdikleri ve ele geçirdikleri anlatılır. Harman vakti olduğundan bu civarda yaşayanların çoğunun bağlarda ve harmanlarda olduğu da belirtilir. Ayrıca, o vakitler sancak ve nakkare olmadığı için, kendileri bezden sancak ve yemek yedikleri bakır tasların dibini delip nakkare yapmışlardır. Kaleyi aldıklarında kimseyi incitmemişler ve onları ihsan ederek kendi taraflarına almışlardır. Limandaki gemilerle karşı kıyıdaki askerleri buraya taşımışlardır. Ece Bey, yanındaki bazı adamlarla hisardaki atlara binip Bolayır yanındaki Akçalıman'da bulunan gemileri yakıp kaleye dönmüştür. Çimbi limanındaki gemilerle karşı kıyıda iki binden fazla asker taşındığı rivayet edilir. Bir gece, Aya Şilonya adlı hisarı da fethederek kale sayısını ikiye çıkarmışlar ve her iki kaleyi onarmışlardır. Aya Şilonya, Odköklük (Balabancık) ve Eksamiye zapt edilmiştir. Kaledeki

9 Nicoloudes, "Bir Tarihi Olayın Açıklanması ile İlgili Sorunlar: Gelibolu'nun Fethi ve Laonikos Chalkokondyles", s.206-207; Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1300 – 1451)*, C.I, (çev. Nilüfer Epçeli), İstanbul 2012, s.190-192.

10 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.493.

11 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.488-491; Halil İnalçık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", *Osmanlı*, C.I, (ed. Güler Eren), Ankara 1999, s.62.

12 İnalçık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", s.62. İnalçık, Karesi Beyliği'nin 1335'te tam olarak Osmanlı'ya geçtiğini belirtir. Feridun Emecen ise Karesi topraklarının tamamen ele geçirilişinin 1348 yılından itibaren olduğunu yazmıştır. Emecen, "Süleyman Paşa", s.94. Emecen, ayrıca, bir diğer yayımında ise bu tarihi, 1345-1346 olarak gösterir. Feridun M. Emecen, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*, İstanbul 2015, s.50.

askerler de zarar vermesini diye Anadolu'ya Karesi iline geçirilmiştir. Kale ve çevrelerine Anadolu Türkleri yerleştirilmiştir. Böylece, Gelibolu fethedilip, burada Müslüman Türk iskânı başlamıştır. Ancak, günümüz Osmanlı tarihçilerince bu rivayetlerde olayların akışı ve kronolojisi açısından bazı problemler olduğu kabul edilir.¹³

Çimpe/Çimbi Kalesi, Osmanlıların Rumeli'de Gelibolu yarımadasında sahip oldukları ilk kale olarak bilinir. Küçük kalenin yeri kesin olarak tespit edilememekle birlikte, bazı araştırmalarda Gelibolu'nun güneyinde Nagaraburnu karşısındaki Sestos harabeleri civarında olduğu belirtilirken, bir kısmında Bolayır'ın kuzeyinde, bugünkü Doğanarlan Çiftliği ile Kavak deresi civarında Kazanağzı mevkinde ve Marmara denizinin Rumeli sahilinde, milattan önce IV. yüzyıl başlarında yaşayan Lysimahos tarafından yaptırılan kale kalıntıları civarında bulunduğu belirtilir.¹⁴ Çimpe Kalesi'nin yeri için farklı görüşler de vardır.¹⁵ Bolayır'da günümüzde Çimpe Kalesi olarak gösterilen yer ise aslında bahsedilen kale değil, tabyaların olduğu başka bir askeri alandır. Bu alanın 4 km ilerisinde deniz tarafında Namaztepe vardır ve Süleyman Paşa ile komutasındaki arkadaşlarının Lapseki, Çardak tarafından salla geçerek Rumeli yakasında ilk ayak bastıkları alan kabul edilir. Burada şükür namazı kıldıkları rivayet edildiğinden ismi Namaztepe olarak anılır. Günümüzde, bu kalenin Eceabat taraflarında aranması gerektiği de düşünülmektedir. Gelibolu'nun alınmasında, Çimbi/Çimpe Kalesi çok önemlidir ve Osmanlılar için bu bölgedeki ilk askeri üs olmuştur. Kale, Süleyman Paşa'nın Dimetoka'da, Sırp ve Bulgarlara karşı Bizans İmparatoru Kantakuzenos'a yardımına karşılık 1352'de Osmanlılara geçmiştir.¹⁶ Bizans'ın iç mücadeleleri ile Sırp ve Bulgarlar ile olan mücadeleleri sebebiyle Anadolu gazileri sık sık Rumeli'ye geçmeye başlamıştır. İmparator Kantakuzenos, Çimbi'yi Bizans'a verip içindeki Türk askerlerini geri çekmesi için Orhan Bey'e 10.000 altın teklif etmiştir. Orhan Bey, Allah'ın takdiri ile meydana gelen deprem sonucunda buraları harap olarak alıp Gelibolu'yu fethetmiştir. 1263-1264'te Selçuklular'dan İzzeddin Keykavus ve Sarı Saltuk Dede'nin Balkanlar'da Dobruca'ya yerleşmesi, Türklerin Anadolu'dan Balkanlar'a ilk yerleşmesi olarak bilinir.¹⁷ Mantran,

13 Mustafa Cezar, *Resimli - Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, C.1, İstanbul 1957, s.85-87; Emecen, "Süleyman Paşa", s.95.

14 Aktepe, "Çimbi", s.317; Aktepe, "Osmanlı'ların Rumeli'de İlk Fethettikleri Çimbi Kal'ası", s.291-302.

15 Mesut Uyar, Aktepe'nin olası yer olarak Ekzemil'in güneyinde, Marmara sahilinde bir mevki belirttiğini ve belirtilen bu bölgelerde 1992-96 yılları arasında arazi araştırmaları yaptıklarını, kale ya da herhangi bir tarihi kalıntıya rastlamadığını belirtir. Günümüzde törenlerin yapıldığı Bolayır yakınlarında Çimpe Kalesi olarak belirlenen yer de aslında bu kale değildir, burası 19. yüzyıldan kalma askeri alandır ve burada topçu tabyaları vardır. Mesut Uyar - Edward J. Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, İstanbul 2014, s.565, 116 nolu dipnot. Ayrıca, Zerrin Günel da kalenin yeri ile ilgili araştırmalar yapmıştır. Gelibolu Bolayır'daki Çimpe Kalesi diye bilinen yerin 19. yüzyıl Osmanlı tabyası olduğunu ve civarında Bizans veya erken dönem Osmanlı kalıntılarını rastlanmadığını açıklar. Çimpe Kalesi'nin yeri olarak Gelibolu yarımadasının kuzeyinde, Kazanağzı Deresi'nin güneyinde ve olasılıkla Eksamil duvarının Marmara Denizi'ne bakan bir burcun olduğunu ya da kalenin Anadolu yakasında aranması gerektiği tezini de ortaya koyarak Anadolu yakasındaki Asarkale olduğunu belirtmiştir. Bkz. Zerrin Günel, "Çimpe (Tzympe) Kalesi'nin Yeri", *XV. Türk Tarih Kongresi 11-15 Eylül 2006, C.IV, Ankara 2010*, s.939-948.

16 Aktepe, "Çimbi", s.317-318; Halil İnalçık, "Rumeli", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1964, s.767-768; Tekindağ, "Süleyman Paşa", s.191; Feridun Emecen, "Gelibolu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.XIV, İstanbul 1996, s.1.

17 İnalçık, "Rumeli", s.767-768; İbrahim Sezgin, Osmanlıların Rumeli'ye Geçiş ve İlk Fetihler", *Osmanlı*, C.I,

ilk Türk dalgasının 1304-1305 kışından başlayarak Gelibolu yarımadasına yerleştiğini ve bu süreçte Katalonyalıların ganimetlerle yaşamayı tercih ederken, Türklerin çiftçiliğe bile başladığını belirtir ve 1307’de yarımadaı terk ettiklerini, belki bazı ailelerin orada kaldıklarını da ekler.¹⁸ Osmanlıların Rumeli’ye yerleşmesi, Süleyman Paşa sayesinde 1352 yılında, Tzyppe/Çimpe Kalesi’nin üs olarak alınmasıyla olmuştur.

Süleyman Paşa, diğer Türk beylerinin de desteğini alarak Bizans İmparatorluğu’ndaki taht mücadeleleri ve 2 Mart 1354’te Gelibolu’da meydana gelen şiddetli depremin de etkisiyle savunmasız hale gelen Gelibolu’yu fethederek Rumeli fütuhatına başlamıştır. Süleyman Paşa’nın Çimpe Kalesi’nde bıraktığı askerler, depremin de etkisiyle savunmasız kalan bu bölgedeki kaleleri ele geçirmişlerdir.¹⁹ Tarihçi Gregoras, Süleyman Paşa’nın Trakya’da, adeta Osmanlı kolonisinde bulunuyormuş, kendi öz yurduymuş ya da kendi mülklerindeymiş gibi hareket ettiğini yazmıştır.²⁰ 1354 yılında Gelibolu ve Rumeli’de büyük yıkıntı ve tahribata sebep olan deprem sonrasında, Anadolu’dan getirilen halkın bu bölgeye yerleştirilmesiyle birlikte bölgede Müslüman Türk iskânı başlamıştır.

Şükrullah Efendi, Âşıkpaşazâde, Neşrî, Oruç Beğ, Hoca Sadeddin Efendi, İbn-i Kemal ve Lütfi Paşa gibi 15. ve 16. yüzyıl Osmanlı tarihçileri, Türklerin Rumeli’ye geçişini Bizans kaynaklarından biraz daha farklı anlatırlar. Bu anlatımlar arasında ise Şükrullah Efendi’nin anlatımı diğerlerinden biraz daha farklılaşır. 15. yüzyıl Osmanlı tarihçilerinden Şükrullah Efendi, kainatın yaratılışından ve Adem’den başlayarak 855/1451 yılına kadarki olayları naklettiği, genel dünya tarihi ve İslâm tarihini konu alan *Behcetü’l Tevârih* adlı eseri, 861-863/1456-1458 arasında yazmıştır.²¹ On üç bölüm halindeki *Behcetü’l Tevârih* adlı eserinde, on üçüncü bölümde Osmanlı tarihini ve Fatih Sultan Mehmed’e kadar olan padişahları konu alır. Şükrullah Efendi, Süleyman Paşa’nın Rumeli’ye geçişi konusunu da yer vermiştir. Osman Gazi’nin vefatından sonra

Ankara 1999, s.212. Feridun Dirimtekin, Bizans tarihçilerinin verdiği bilgilere göre, bu tarihin 1261 senesinden itibaren başlamış olduğunu belirtir. Feridun Dirimtekin, “Muasır Bizans Kaynaklarına Göre Osmanlıların Rumeli’ye Geçiş ve Yerleşimleri”, *VII. Türk Tarih Kongresi 25-29 Eylül 1970 Kongreye Sunulan Bildiriler*, C.II, Ankara 1973, s.577.

18 Robert Mantran, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I Osmanlı Devletinin Doğuşundan XVIII. Yüzyılın Sonuna*, (çev. Server Tanilli), 4. Baskı, İstanbul 2000, s.28.

19 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s.137; Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1300 – 1451)*, s.190-192; Elizabeth A. Zachariadou, “Osmanlılara Dair Tarih ve Efsaneler”, (çev. Yunus Koç), *Söğüt’ten İstanbul’a Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, (der. Oktay Özel - Mehmet Öz), 2. Baskı, Ankara 2005, s.346-349, 377-382. Zachariadou, Türklerin ilk defa 1313 tarihlerinde Katalan Seferi ile Trakya’ya geçerek, yağma ve esir alma işlerine koyulmuş olduklarını; kısa bir süre için püskürtüldükten sonra saldırılarına yeniden başladıklarını; V. Ioannes Paleologos ile Ioannes Kantakuzenos arasında yaşanan iç savaş sürecinde (1341-1347) Türklerin iki rakipten birisine müteffik veya paralı asker olarak yerine getirdikleri hizmet amacıyla buldukları Trakya’daki mevcudiyetleri meşru hale geldiği için buradaki konularını güçlendirdiklerini; müteffik kalarak da yağmalamaya ve köle olarak satmak üzere bölge sakinlerinden esir almaya devam ettiklerini ve iç savaşın sonlarına doğru Kantakuzenos’un en ufak bir utanma duymaksızın kendi verdiği bilgilere göre Trakya’nın kırsal bölgesinin boşalmış olduğu bilgisini de verir. Zachariadou, “Osmanlılara Dair Tarih ve Efsaneler”, s.377.

20 Zachariadou, “Osmanlılara Dair Tarih ve Efsaneler”, s.379; Herbert Adams Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluşu*, (çev. Ragıp Hulusi (Özdem)), Ankara 1998, s.84.

21 Şükrullah Efendi, bu eseri yazdığında yetmiş yaşını geçmiş olduğunu da kaydetmiştir. Şükrullah Efendi, *Behcetü’l Tevârih Tarihin Aydınlığında*, (çev. Hasan Almaz), İstanbul 2010, s.26-28, 38.

oğlu Orhan Bey, padişah olduktan sonra Ulubat, Bursa ve İznik'i fethetmiştir. Bir gün kendi kendine düşünürken denizi geçip o ülkenin kâfirlerini imana davet etmeyi ve kabul etmezlerse, Allah için Allah yolunda savaşıp öldürme düşüncesi gönlüne düşmüştür. Bu düşüncedeyken büyük oğlu Süleyman Paşa yanına gelmiş ve oğluna gönlündekileri aktarmıştır. Süleyman Paşa, babasından dileğini yerine getirmek için izin istemiş; Orhan Bey, cesaret, siyaset, cömertlik, feraset ve firasetiyle ünlü Süleyman Paşa'ya izin vermiştir. Orhan Gazi, oğlu Süleyman Paşa'yı Rumeli'ye savaş amacıyla göndermiştir. Sultan Orhan, oğluna Allah'ın yardımıyla o tarafa geçerse önce davette bulunmasını, kabul etmezlerse savaşla ilerlemesini vasiyet etmiştir. Süleyman Paşa, sevinç ve huzurla otağına gelip taraftarlarını toplamış ve danışmanlarına durumu aktarması üzerine olay sevinçle kabul edilerek deniz yoluna hareket başlamıştır. Rivayete göre, deniz kenarında Kemer denilen ormanlık alana ulaşmış burada kâfirlerden birinin sığırını yakalayıp öldürmüşler ve derisinden şeritler yapmışlardır. Ormandan birkaç odun parçası getirip deri şeritlerle birbirine bağlayıp üzerine oturmuşlardır. Seçilen kırk kişi, Allah'a güvenerek salla karşıya geçmiştir. Önce Olgönlek Kalesi'ni, ardından İksamiye Kalesi'ni almışlar. Lazlar (Sırlar), asker toplayarak Migalkarya (Malkara) çölüne gelip çadır kurmuştur. Süleyman Paşa, yüce Allah'ın yardımıyla iki yemek kazanını davul biçimine getirmiş ve karanlık, yağışlı bir gecede kendi atının eğerine davulları bağlayarak yirmi adamını Olgönlek Kalesi'nde bırakıp diğer yirmisiyle yola çıkmıştır. Yanındakileri, beşer beşer gruplara ayırıp kâfir ordusunun dört yanına göndermiştir. Süleyman Paşa, bir gruptan diğerine haykırpıp davul çalıp salâvat getirerek ilerlemiştir. Kâfirler, karanlıkta ve yağışlı gecede dört yandan gelen salâvat sesleriyle birbirlerine girmiş, çadırlarını, savaş aletlerini bırakıp birbirlerini ezip hezime uğrayarak kaçmışlar. Râvi'nin söylediğine göre, altınlar ve gümüşler Mevlevî külahıyla paylaşılmıştır. Kâfirler hezimetle yenilgiye uğramış ve İslâm ordusu gittiği yerlerde galip gelerek kâfirlerin vilayetlerini harap etmiş, yaşlıları ve gençleri imana davet etmiştir. Malkara, İpsala, Vize, Tekfur Dağı (Tekirdağ), Seydi Kavağı, Bolayır ve diğer birçok vilayet Süleyman Paşa'ya geçmiştir. Süleyman Paşa, kiliseleri harap edip mescit yapmıştır. Altı yıl kadar Süleyman Paşa, kâfirlerle savaşmıştır. Bir gün ava çıktığında Bolayır ile Seydi Kavağı arasında doğanın bir kazın ardından salmış ve kendisi de atıyla peşinden koşturarak giderken kazara atın düşmesiyle Süleyman Paşa da atından düşerek vefat etmiştir. Orhan Gazi'ye oğlunun vefat haberi gelince çok ağlamıştır. Orhan Gazi de otuz dokuz yıl savaşla geçirmiş olarak 751/1350'de atmış dört yaşında vefat etmiştir. Orhan Gazi'nin ölümünden sonra oğlu şehitler sultanı Murad Hudâvendigâr başa geçmiştir.²² Çeviri metindeki bu anlatımda "... Rivayet edenin rivayetine göre, ..." ve "... Râvi şöyle der: ..." ifadelerinden anlaşılacağı üzere, Şükrullah Efendi, kendi dönemi öncesinde gerçekleşen bu olayları, başka kaynaklardan nakletmiştir. Bu anlatımda, bir sığır derisi ve ağaçlardan hemen orada yapılan bir sal ve seçilmiş kırk kişinin bu sal üzerinde Rumeli'ye geçtiği rivayet edilmiştir.

Necdet Öztürk, 14.-15. yüzyıllardaki Osmanlı tarihini 15. yüzyılın çağdaş üç tarihçisi olan Âşıkpaşazâde, Neşri ve Oruç Beğ tarihleri kullanılmadan yazılamayacağı

22 Şükrullah Efendi, *Behcetü'l Tevârih Tarihini Aydınlightında*, s.380-382.

23 Şükrullah Efendi, *Behcetü'l Tevârih Tarihini Aydınlightında*, s.381.

görüştüğüdür.²⁴ Âşıkpaşazâde'nin, Çelebi Sultan Mehmed, II. Murad ve Fatih Sultan Mehmed ile yakınlığı bilinir. Savaşlar, seferler, fetihler ile Edirne'de şehzadelerin sünnet düğününe de katılarak dönemini belgelemeye çalışmıştır. Âşıkpaşazâde, 15. yüzyılda yazdığı eserine *Menâkıb-ı Âli Osman* adını vermiştir ve *Âşıkpaşazâde Tarihi*,²⁵ *Tevârih-i Âl-i Osmân* veya *Âşık Paşazade Tarihi* adıyla bilinen bu Osmanlı tarihinde²⁶, 39. Bâb bölümünde, Süleyman Paşa'nın Rumeli'ye salla geçişini ve sonrasında da Gelibolu'yu fethini anlatmıştır. Sultan II. Bayezid dönemine kadar olan kısmı, kendisi de eserinin başında belirttiği gibi *Yahşi Fakî Menâkıbnâmesi*'nden aktarmış olduğundan Süleyman Paşa'nın Rumeli'ye geçişi ve Gelibolu fethini de bu eserdeki şekliyle aktarmış olmalıdır. Orhan Gazi, H.735/M.1334-1335 tarihinde Balıkesir, Karasi ilini fethetmiş ve Karasi ilini büyük oğlu Süleyman Paşa'ya verip kendisi Bursa'ya dönmüştür.²⁷ Süleyman Paşa, bir gün Karasi vilayetinde memleketi gezerken Aydıncık'ta şaşılacak, garipsenecek binaların bulunduğu Temaşalık'a²⁸ varır ve bunları görünce biraz düşünüp tefekkür eder, kimseye bir şey söylemez. Oldukça yiğit, cesur bir kişi olan Ece Bey adındaki kişiyi yanına alıp yoluna devam eder. Ece Bey, Süleyman Paşa'nın çok düşünceli görüldüğünü ve buna neyin sebep olduğunu sorunca, Paşa, kâfirlerin haberi olmadan bu denizi geçmeyi düşündüğünü söyler. Ece Bey ve Fazıl Bey, kendilerinin geçmesini teklif eder

24 Âşıkpaşazâde, *Âşıkpaşazâde Tarihi [Osmanlı Tarihi (1285-1502)]*, (haz. Necdet Öztürk), İstanbul 2013, s.X. Necdet Öztürk, *Âşıkpaşazâde, Neşri ve Oruç Beğ tarihlerini çeviri kitap olarak yayımlamıştır. Âşıkpaşazâde Tarihi* için en kapsamlı ve karşılaştırmalı çeviri Öztürk'ün hazırladığı kitaptır. Osmanlıların 684/1285 yılından 908/1502 yılına kadarki tarihini yazan *Âşıkpaşazâde*'nin asıl adı Ahmed olup, dervişliğini ve Âşıkî mahlasını kullanarak kendini Derviş Ahmed Âşıkî ve Âşıkî Derviş Ahmed isimleriyle tanıtmıştır. Çelebi Mehmed, II. Murad, II. Mehmed devirlerinin tamamı ile II. Bayezid döneminin muhtemelen ilk yirmi yılını idrak ettiği ve bu dönemlerdeki olaylara tanıklık ederek uzun bir ömür sürdüğü bilinir. II. Bayezid'din Kara Boğdan seferi olan 889/1484 döneminde Âşıkpaşazâde, eserini yazmaya başladığını ve 86 yaşında olduğunu kaydetmiştir. 816/1413'te Geyve'de hastalanmış ve Orhan Gazi'nin imamının oğlu Yahşi Fakî'nin evinde kalmıştır, burada eserinin Yıldırım Bayezid zamanına kadarki kısmını yazmıştır. Bu bilgileri, günümüzde nerde olduğu bilinmeyen menâkıbnâmesinden almıştır. Öztürk, *Âşıkpaşazâde*'nin Yıldırım Bayezid dönemine kadar olan kısmı, *Yahşi Fakî Menâkıbnâmesi*'ni olduğu gibi kopya etmiş olabileceğini ve ayrıca, onun eserinden etkilenecek eserine *Âşıkpaşazâde*'nin eserine *Menâkıb-ı Âli Osman* adını verdiğini belirtir. Bkz. *Âşıkpaşazâde, Âşıkpaşazâde Tarihi [Osmanlı Tarihi (1285-1502)]*, s.XVII-XX, XXVIII-XXIX, XXXIX.

25 Âşıkpaşazâde, *Âşıkpaşazâde Tarihi [Osmanlı Tarihi (1285-1502)]*, s.XXVIII-XXIX.

26 Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, (çev. Kemal Yavuz - M. A. Yekta Saraç), İstanbul 2003, s.25-26. *Âşıkpaşazâde*'nin Atsız çevirisi de vardır. Kitapta birtakım hatalar olmakla birlikte, Milli Eğitim Bakanlığı Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi kapsamında Tarih Dizisi yayını olduğundan, halka ve eğitim alanına daha kolay ulaşmış olduğu düşüncesiyle, makalede bu esere de yer verilmiştir. Milli Eğitim Bakanlığı Yayını olan bu eserdeki açıklamalara göre; kuruluşundan Fatih Sultan Mehmed dönemi sonuna kadar Osmanlı tarihi anlatılır. Âşık Paşazade'nin, okudukları, dinledikleri, gördükleri ve yaşadıklarına dayanarak yazdığı "Tevârih-i Âl-i Osman" (Osmanlı Hanedanı Tarihi) denilen eseri, 1476'da yazmaya başlamıştır. Başlangıcından Yıldırım Bayezid dönemi sonuna kadar olan bölümü, 816 (1413/1414) yılında Geyve'de Orhan Gazi'nin imamının oğlu Yahşi Fakîh'in evinde gördüğü bir kitabı okuyarak öğrenmiştir. 20 yaşlarında okuduğu bilgileri, ancak 83 yaşındayken yazmıştır. Bu bölümü yazarken bazı olayları unutmuş, yanlış hatırlamış, karıştırmış olma ihtimali vardır. Buna karşılık diğer zamanlarda, hatta bizzat katıldığı savaş, fetih, sefer, düğün gibi tarihi olaylarda tarihi değere sahiptir. Âşık Paşazade, *Âşık Paşaoğlu Tarihi*, (çev. Atsız), İstanbul 1992, s.5-7.

27 Âşıkpaşazâde, *Âşıkpaşazâde Tarihi [Osmanlı Tarihi (1285-1502)]*, s.62-63; Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, s.104.

28 Necdet Öztürk çevirisi ile Kemal Yavuz ve M. A. Yekta Saraç çevirisinde, Temaşalık bir yer adı olarak geçer. Bkz. *Âşıkpaşazâde, Âşıkpaşazâde Tarihi [Osmanlı Tarihi (1285-1502)]*, s.65; *Âşık Paşazade, Osmanoğulları'nın Tarihi*, s.107. Ancak, Atsız çevirisinde, Süleyman Paşa'nın Aydıncığa gelip temaşa etmeye başladığı yazılıdır. Bkz. *Âşık Paşazade, Âşık Paşaoğlu Tarihi*, s.46.

ve Süleyman Paşa, teklifi uygun bulup nereden geçeceklerini sorunca, burada geçilecek yakın yerler olduğu söylerler. Sonrasından Ece Bey ve Fazıl Bey, yürüyüp Görece'den²⁹ aşağıda deniz kenarındaki Virancahisar denilen yere giderler. Burada, ikisi hemen bir sal yapıp gece bu sala binip karşıya geçerek Cimbi/Cimbini³⁰ hisarı civarına çıkarlar. Bağlar arasında gezerken bir kâfir ele geçirip onu da sala alıp tekrar karşı sahile geçip Süleyman Paşa'ya götürürler. Süleyman Paşa, bu kâfire iyi davranır, kaftan giydirir, beline kuşak, ayağına ayakkabı, başına şapka verip baştan aşağı donatır. Bu kişiye, kâfirlere duyurmadan, görünmeden hisara gizlice girilecek yer olup olmadığını sorar ve kimseye görünmeden gizlice hisara girileceği vaadini alır. Bunun üzerine hemen birkaç sal daha yapılır ve Süleyman Paşa, rehberlik eden kâfir ve yetmiş, seksen kadar seçilmiş gazi/yoldaşla birlikte sala binip gece vakti karşı sahile çıkarlar. Kâfir, doğruca gece vakti Cimbi hisarının gübre dökülen yerine getirip içeri girmelerini sağlar. Hemen hisara girerler ve buradaki kâfirlerin çoğu harman mevsimi olduğundan bahçelerinde, harmanlarında olduğundan hisarı kolaylıkla alırlar. Buradaki kâfirleri hiç incitmeyip aksine ihsan dahi etmişlerdir. Bilinen birkaç kâfiri tutup hisarın limanındaki gemilerle karşı sahildeki askerlere gönderip o gün iki yüzden fazla adam geçirirler. Ece Bey, hisardaki atlara binip Bolayır yakınındaki Akça Liman'daki gemileri yakıp hisara döner. Cimbini Hisarı limanındaki gemileri koruyup bu gemiler aracılığıyla bu yakaya sürekli asker taşırlar. Hiç incitmeden, gönüllerini alıp kâfirlerin çoğunu askerlerin yanına getirirler ve kendilerini güvende hissettirirler. Bunlardan gemici olanları gemilere götürüp kendileri de başlarında durup karşı sahilten iki gün içinde iki binden fazla adamı Cimbi tarafına geçirirler. Çimbini'deki kâfirlerle bu gaziler müttefik olup bir gece Ayaşolonya denilen hisarı da alırlar. Böylece, Müslümanların Rumeli tarafında iki hisarı olur. Yeni alınan hisarın halkını da memnun ederler ve iki hisarı sağlamlaştırırlar. Aydıncık'tan gemilerle çok sayıda insan getirilir. Süleyman Paşa'nın emri üzerine, sonradan herhangi bir kötülük gelmesi ihtimaline karşı hisarlardaki sipahi kâfirler çıkarılıp evleriyle birlikte Karasi iline gönderilir. İki hisarı, bir iki ay iyice sağlamlaştırıp gönüllü gelenleri buralara yerleştirirler. Gelibolu kâfirleri, toplanıp bunlar üzerine gelme hazırlığı yapınca, gaziler onları karşılar ve savaşırlar. Kâfirleri bozguna uğratarak hisarın kapısını kapatırlar. Gazi Fazıl'ı Yakup Ece'ye yoldaş verip Gelibolu'ya gönderirler ve gece gündüz Gelibolu kâfirlerine huzur vermez, iskelesine bile gemi yanaştırmazlar. Gazi Fazıl ve Yakup Ece'ye yoldaşlar, seçkin askerler gönderip Gelibolu'yu uç edinin Bolayır'a yerleşirler.³¹ Bu fetih, H.758/M.1357 yılında gerçekleşir.³²

Rumeli fetihleri üzerine Süleyman Paşa, babası Orhan Gazi'ye haber gönderir ve

29 Âşıkpaşazâde, *Âşıkpaşazâde Tarihi [Osmanlı Tarihi (1285-1502)]*, s.66. Atsız çevirisinde de Görece olarak geçer. Âşık Paşazade, *Âşık Paşaoğlu Tarihi*, s.46. Yavuz- Yekta çevirisinde ise Görecük olarak geçer. Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, s.107.

30 Âşıkpaşazâde, *Âşıkpaşazâde Tarihi [Osmanlı Tarihi (1285-1502)]*, s.66. Hisarın adı, Yavuz- Yekta çevirisinde Çimbini'dir. Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, s.107. Atsız çevirisinde, Cimbi olarak geçer. Bkz. Âşık Paşazade, *Âşık Paşaoğlu Tarihi*, s.46.

31 Âşıkpaşazâde, *Âşıkpaşazâde Tarihi [Osmanlı Tarihi (1285-1502)]*, s.66-67; Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, s.107-108; Âşık Paşazade, *Âşık Paşaoğlu Tarihi*, s.46-47.

32 Âşıkpaşazâde, *Âşıkpaşazâde Tarihi [Osmanlı Tarihi (1285-1502)]*, s.68; Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, s.108.

burada fethedilen hisar ve vilayetlere yerleştirmek üzere Müslümanlar ile yoldaş olarak seçkin gaziler gönderilmesini ister. Bu habere çok sevinen Orhan Gazi, Karasi vilayetine gelmiş olan göçer Arapları Rumeli'ye gönderir ve bu bölgeye yerleştirirler. Süleyman Paşa'nın fetihleri devam eder, Tekirdağ'a kadar ulaşılır. Hisarların bazıları iyilikle, bazıları savaşarak alınır. Karasi'den sürekli Müslümanlar gelir ve buralara yerleşirler. Olgönlek Hisarı uç edinilip Hayrabolu'ya yürürler. Konur Hisar tekfuru Kalakonya, Gelibolu taraflarında rahatsızlık verince Süleyman Paşa, gazileri uyarır ve yakalanması sağlanır. Gazi Fazıl ve diğer gaziler, tekfur Kalakonya ve adamlarını yakalayıp, adamları kılıçtan geçirir ve tekfuru hisarına getirirler. Hisar alınır ve halk Süleyman Paşa'ya teslim olur. Tekfur öldürülür, başı padişaha gönderilir, alınan ganimetler gazilere paylaştırılır ve Konur Hisar, Hacı İlbeyi'ne bırakılır. Bu olaylar sonucunda, Gelibolu tekfuru da Türklerin her tarafı aldığını görünce, kendisi anlaşmayla hisarı verir. Bu fetihler, bir yılda gerçekleşir ve bu yerler, Yakup Ece'ye verilir. Böylece bölge, Yakup Ece ve Gazi Fazıl denetiminde olur, Müslümanlar bu bölgelere yerleşir. Gazi Fazıl ve Ece Bey'in mezarları buradadır. Konur, Hacı İlbeyi'ne verilir ve yanına Gazi Evrenoz yoldaş olarak bırakılır. Dimetoka ve diğer illere akın için gönderilir, Konur'a dönerlerdi. Süleyman Paşa da Hayrabolu ve Çorlu vilayetlerini zorlayıp Gelibolu'ya dönerdi. Bir gün Süleyman Paşa, avlanırken bir canavar vururlar ve paşa, kaçan canavarın peşine düşer. Atının ayağı bir deliğe geçer ve atı düşünce Süleyman Paşa, attan düşerek şehit olur. Bu olay, H.758/M.1357 yılında gerçekleşir.³³

II. Bayezid devri Osmanlı tarihçilerinden Müderris Mevlânâ Mehmed Neşri de 898/1492'de tamamladığı *Cihännümâ*³⁴ veya *Kitâb-ı Cihan-Nümâ/Neşri Tarihi*³⁵ adıyla bilinen eserinde, Süleyman Paşa'nın Rumeli'ye geçiş olayını Âşıkpaşazâde'nin anlatımına benzer olarak kaydetmiştir. H.735/M.1334-1335 senesinde Karasi ilini ele geçiren Orhan Gazi, burayı oğlu Süleyman Paşa'ya verip kendisi Bursa'ya dönmüştür. Orhan Gazi, kalbindeki öte yakaya geçme sevdası fikrindeyken oğlu Süleyman Paşa yanına gelmiş ve Orhan Gazi bu fikrini oğluna söylemiştir. Babasından olur alan Süleyman Paşa, hemen Karasi iline gitmiştir. Aydıncık/Edincik temaslığında tefekkür etmiş ve kimseye söylememiştir. Ece Bey, tefekkür sebebini sorunca, kâfir duymadan denizi geçip karşı kıyaya ulaşma düşüncesini açıklamıştır. Ece Bey ve Fazıl Bey, hemen ağaçtan bir sal kurup Gügercinlik/Gügercinlik/Güreci ile Cimbini/Cimbeni/Tzypé Hisarı karşısındaki Viranca Hisar tarafından salla geçerek Cimbeni Hisarı tarafında bir tutsak alarak sala binip dönmüşlerdir. Süleyman Paşa, bu kâfire hilat ve hediyeler vererek hisara gizlice

33 Âşıkpaşazâde, *Âşıkpaşazâde Tarihi [Osmanlı Tarihi (1285-1502)]*, s.68-71; Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, s.109-111; Âşık Paşazade, *Âşık Paşaoğlu Tarihi*, s.48-49. Babası Orhan Gazi'nin Süleyman Paşa'dan iki ay sonra vefat ettiği bildirilir. Süleyman Paşa'nın ölümünden sonra, kardeşi Murad Han Rumeli'ye geçerek bölgedeki fetihlere devam edilip Çorlu, Dimetoka, Keşan ve H.761/M.1360-1361 tarihinde Edirne de fethedilir. Bkz. Âşıkpaşazâde, *Âşıkpaşazâde Tarihi [Osmanlı Tarihi (1285-1502)]*, s.71-74; Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, s.112-114; Âşık Paşazade, *Âşık Paşaoğlu Tarihi*, s.49-51.

34 Neşri'nin *Cihännümâ* adlı eseri dünya kroniği olup, sadece Türklerin ve Osmanlı Devleti'nin Tarihi'nin olduğu altıncı bölüm günümüze ulaşmıştır. Mevlânâ Mehmed Neşri, *Cihännümâ [Osmanlı Tarihi (1288-1485)]*, (haz. Necdet Öztürk), İstanbul 2008, s.XIII.

35 Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ Neşri Tarihi*, C.I, (haz. Faik Reşit Unat, Mehmed A. Köymen), Ankara 1949.

girilecek yeri öğrenmiştir. Hemen bir kaç sal bağlayarak Süleyman Paşa ve seçtiği seksen asker gazi sallara binerek gece Cimmini hisarına geçmiş ve gizlice içeri girmiştir. Ayrıca, o zamanlar sancak ve nakkare olmadığı için kendileri bezden sancak ve yemek yedikleri bakır tasların dibini delip nakkareler yapmışlardır. Hicretin yedi yüz elli sekizinde fetih gerçekleşmiştir.³⁶ Âşık Paşazâde ve Neşrî, Rumeli'ye geçiş ve Çimpe Kalesi'nin ele geçiriliş tarihini H.758/M.1356-1357 olarak vermiştir.

Sultan II. Bayezid devrinde, 15. yüzyıl yazarlarından Oruç Beğ olarak bilinen Edirneli Oruç bin Âdil'in 1288-1502 yılları arasındaki Osmanlı tarihini anlatan ve *Oruç Beğ Tarihi* olarak çevrilerek yayımlanan *Tevârih-i Âl-i Osman* eserinde de benzer anlatım tekrarlanır. Süleyman Paşa'nın Aydıncık'da Temaşalığ'ı görüp hayran kalması ve tefekkür halindeyken Ece Bey ve Fazıl Bey adlı iki alp-erenin düşüncesini sorması üzerine Süleyman Paşa, kâfirlerin haberi olmadan denizin öte yanına geçme düşüncesini söyler. Ece Bey ve Fazıl Bey adlı bu iki gazi, Görece'den aşağı deniz kıyısındaki Cemnik/Cimnik/Çimpe Kalesi karşısındaki Viranca Hisarı tarafından hemen orada bir sal yaparak, gece salla Ciminik Kalesi civarına geçerler. Bağlar arasında yakaladıkları bir kâfiri sabah Süleyman Paşa'ya getirirler, kâfir kimse duymadan hisara girilecek yeri göstereceğini söyler ve kâfirin sözü üzerine hemen birkaç sal yaparlar. Süleyman Paşa, yetmiş seksen yararlı bahadıyla sala biner ve gece Çimpe Kalesi'ne geçerler, kaleyi alırlar. Olaylar, diğer anlatımlara uygun olarak devam eder.³⁷ Oruç Bey'in *Osmanlı Tarihi*'nin sadeleştirilmiş metin kısmında, salla geçişten aynı biçimde bahsedilmekle birlikte, kitabın ön kapak tasarımında "Salla Rumeli'ye Geçiş" konusunu betimleyen bir resme de yer verilmiştir.³⁸

16. yüzyılın en meşhur hocalarından olan Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcî-i-Tevârih* adlı eserinde aynı olayı anlatır. "Rumeli diyarının açılışı ve bu fethin destanı" başlığıyla Rumeli'yi güzellik ve zenginliğiyle ünlenmiş ve huzur ve neşe kaynağı ülke, cennet misali yerler olarak nitelendirir. Ülkesini genişletmek isteyen Sultan Orhan, Rumeli'yi ele geçirmeyi düşünmeye başlamıştır ve bu tehlikeli iş için soylu oğlu Gazi Süleyman Paşa'dan başkasını bu önemli görev için yetenekli görmemiştir. Padişah kimselere söylemediği bu sırrını bir gün şehzadesine açıklayarak deniz yolundan Rumeli diyarına geçerek, bölgeyi zaferler taşıyan sancakları için bir durak haline getirmeyi istediğini bir temenni, arzu olarak bildirmiştir. Şehzade Süleyman, Hazreti Allah'ın yardımı ve babası Sultan Orhan'ın da desteği devam ederse, yüce Tanrı'nın himmetiyle denizden geçebileceğini dile getirmiş ve parlak fethinin gerçekleşmesi duasını alarak kendi yönetimindeki Karesi iline dönmüştür. Denizden kolayca geçebileceği uygun yer için deniz kıyısındaki kasabaları dolaşmaya başlar ve Karesi ilinin şirin, göz alan Edincik kasabasında eski, garip bina kalıntılarını gördükten sonra, Temaşalık adı verilen Süleyman kasrına çıkmıştır. Peygamber Hazreti Süleyman zamanından beri bu büyük binada bulunan mermerleri geçmiş yüzyılların

36 Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ Neşri Tarihi*, s.171-185; Neşrî, *Cihannümâ [Osmanlı Tarihi (1288-1485)]*, s.81-83.

37 Necdet Öztürk (haz.), *Oruç Beğ Tarihi [Osmanlı Tarihi (1288-1502)]*, İstanbul 2008, s.18-20. Kalenin adı, Atsız çevrisinde, Çimnik olarak geçer. Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi*, (haz. Atsız), İstanbul 1972, s.35-37.

38 Oruç Bey, *Osmanlı Tarihi (1288-1502) Uç Beyliğinden Dünya Devletine*, (haz. Necdet Öztürk), İstanbul 2009, s.22-23, kapak. Bu kapak resminde, Askeri Müze Resim Koleksiyonu'nda yer alan Hasan Rıza'nın yağlıboya tablosundaki görünümünden bir kesit sunulmuştur.

güçlü sultanları yaptırdıkları binalara taşıtmışlar ve Osmanlı padişahları da mescitler, saraylar için bu taşları kullanmışlardır açıklamasını yapan Sadeddin Efendi, Şehzade Süleyman'ın bu harap binada divan ederek ülkenin ileri gelenlerini, devlet adamlarını çağırıldığını; bunlardan özellikle Karesi ilinin önde gelen at koparanları olarak nitelediği Ece Bey, Gazi Fazıl ve Evrenos Bey başta olmak üzere, diğer gazilerle birlikte bu yüksek kalede her zaman yaptıkları gibi ülkelerini genişletme konusunu konuşmuşlardır. Şehzadenin derin düşünceli halini gören Ece Bey, durumu anlamaya çalışmak için niçin kederli görüldüğünü sorar ve Süleyman, Rumeli topraklarında zaferler kazanabilmek için şu tehlikeli denizden nasıl geçeriz diye düşündüğünü açıklar. Bunun üzerine Ece Bey ve Fazıl Bey, izin alıp öncü olarak yola çıkıp Çimni Kalesi karşısında denizin genişliği az ve geçişe uygun yeri olan Görece'ye gelmiştir. O gece bir sal yaptırıp karşıya ulaşmak için sal ile denize açılmışlardır. Karşı kıyıda bağlar arasında bir kâfir yakalayıp bağlayıp sal ile tekrar geri dönmüşlerdir. Şehzadeye eli kolu bağlı tutsağı getirmişlerdir. Çeşitli armağanlarla gönlü alınan tutsak, Çimni Kalesi'nin giriş çıkış yerlerini bir bir anlatıp din yolunda savaşılan bu gazilerin önünde gitmiştir. Deniz kıyısında bulunan kâfir topraklarından sığırlar toplatılmış ve bunların derilerinden kayışlar yapılarak ağaç kütükleri birbirine bağlanmıştır. Böylece hemen orada sığır derileri ve kütüklerle iki sal yapılmış ve her birine kırk yiğit binmiştir. Yanlarına savaş için gerekli silahları ve eşyaları da almışlardır. Şehzade Süleyman ile Osmanlı devleti emektarlarından Ak Sungur, Kara Oğlanoğlu, Kara Timurtaş, Kara Hasanoğlu, Akça Kocaoğlu, Balabancıkoğlu gibi kırk yiğit bir sala binerken, Hacı İlbeği, Ece Bey, Gazi Fazıl ve Evrenos Bey'in olduğu kırk kişilik bir grup da diğer sala binmiştir. Karanlık bir gecede, tanrının hidayet şimşegi, Müslümanlık nurunun rehberliğinde Nuh'un gemisini andıran bu iki tekneyle fetih gemilerine örnek olmak üzere karanlık gecede Çimni Kalesi'ne yavaşmışlardır.³⁹ Hoca Sadeddin'in anlatımı, Âşık Paşazade'ninkine benzer biçimde devam eder. Hoca Sadeddin Efendi, sallarin sayısını iki olarak verir ve sallarin sığır derisi ve ağaç kütüklerinden yapıldığını belirtir. Ayrıca, her birine kırk yiğidin bindiği sallarda hangi beyler olduğunu da isimleriyle bildirmişdir.

Sallarla Rumeli'ye geçiş efsanesi; İbn-i Kemal'in *Tevârih-i Âl-i Osman*, Lütfi Paşa'nın *Tevârih-i Âl-i Osman* gibi daha birçok *Tevârih-i Âl-i Osman* adlı esere konu olmuştur. Hadîdî'nin 6646 beyitten oluşan manzum bir Osmanlı tarihi vardır ve *Tevârih-i Âl-i Osman* adı verilen bu eserinde, Karesi ilini fetheden Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa'ya burayı vermesi ve Süleyman Paşa'nın Gelibolu, Cinbi Kalesi ve Keşan'ı alması manzum olarak aktarılmıştır. Süleyman Paşa'nın, Süleyman'ın Belkis için yaptırdığı Temaşalık'tan denize ve Rum illerin bakıp tefekkür etmesi; Ece Bey ve Fazıl Bey'in gemi olmadan, ehli olarak orada hemen bir sal yapmaları, gece sal ile Cinbi Hisarı'na gitmeleri; buradan hisara giriş için kılavuzluk yapacak bir kâfir getirmeleri ve tekrar hayli sal yaparak gece bu sallarla karşıya geçerek hisarı almaları anlatılmıştır.⁴⁰ Bu anlatımda, sal ve karşıya geçen asker sayısı belirtilmemiştir.

39 Hoca Sadeddin Efendi, *Tacü't-Tevârih*, I, (haz. İsmet Parmaksızoğlu), Ankara 1979, s.85-90.

40 Hadîdî, *Tevârih-i Âl-i Osman (1299-1523)*, (haz. Necdet Öztürk), İstanbul 1991, s.65-74.

Anonim bir *Tevârih-i Âl-i Osman* nüshasında da aynı şekilde olay anlatılarak Ece Bey ve Fazıl Bey'in orada hemen bir sal yapmaları, gece sal ile Çimeni Hisarı'na gitmeleri; buradan getirdikleri kâfirle Süleyman Paşa'ya gelmeleri ve hemen bir kaç sal yaparak Süleyman Paşa'nın yetmiş-seksen kişiyle, alperenler ve bahadırlarla birlikte sala binip gece öte yakaya geçmeleri kaydedilmiştir.⁴¹ Osmanlı'nın kuruluşundan 1553 yılına kadar olan süreci anlatan 16. yüzyıl kaynaklarından biri olan Lutfi'nin *Tevârih-i Âl-i Osman* adlı eserindeki anlatımda; Ece Bey ve yoldaşı Fazıl Bey ikisi denizi geçerek Çimenlik Hisarı'na geçip bağlar arasında bir kâfir tutup Süleyman'a getirmişlerdir. Süleyman Paşa, kâfire hilat vermiştir ve hisarın girişi için kâfirin kılavuzluk yapması sağlanmıştır. Süleyman Paşa dahi yetmiş seksen kişi sallara binerek doğru Çimenlik Kaleşi'ne gitmiş ve o gece, bu kâfirin kılavuzluğunda kaleye girmişlerdir.⁴² Kalenin adı Çimenlik olarak verilmiş ve tam sal sayısı verilmeden salları denilerek yetmiş-seksen kişinin bindiği belirtilmiştir. Genel olarak bu anlatımlar benzer şekildedir ve Rumeli'ye salla geçişlerde, birkaç sal ve yaklaşık seksen kişiden bahsedilir.

19. yüzyıl başı yazarlarından Hammer'in *Osmanlı Tarihi*'nde, Türklerin Avrupa'ya ilk geçişleri, Gelibolu'nun fethi ve sonrasındaki süreç ile Süleyman Paşa'nın ölümü hakkında benzer bilgi verilir.⁴³ Hammer'in *Osmanlı Tarihi*'nde, Marmara'nın güney kıyısındaki Elespon girişinde (Kale-i Sultanî) Kapıdağ yarımadasının (eski Gizik yarımadası) karaya birleştiği yerde, eski çağlarda İran, Roma, Eski Yunanistan ve Bizans tarihlerinde şöhretli olan Kizik şehrinin ticaret merkezi, buğday anbarı, tersaneler şehri olarak önemi ve Bizans zamanında Elespos bölgesinin idare merkezi olduğu belirtilip Süleyman Paşa'nın bu Kizik şehri ile ilgili hayali ve Asya'dan Avrupa'ya geçiş fikri olayı anlatılır:

“Yeni ele geçirilen Mizi ülkesinin sahibi olan Orhan'ın oğlu, Kizik yıkıntılarının ihtişamlı görünüşüne hayran kaldı. Kırılmış sütunlar, çimen üzerinde yer yer konulmuş

41Anonim, *Tevârih-i Âl-i Osman -F. Giese Neşri-*, (haz. Nihat Azamat), İstanbul 1992, s.17-19.

42 Lutfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, (haz. Âli Bey), İstanbul 1341, s.29-30; Kayhan Atik, *Lütfi Paşa ve Tevârih-i Âl-i Osman*, Ankara 2001, s.158-159.

43 Hammer'in *Osmanlı Tarihi*'ndeki açıklamalara göre Türkler, Selçuklular zamanından beri birçok kez Avrupa'ya geçmiştir. H.662/M.1263'te ilk geçiş olmuş, Saltuk Dede idaresinde on iki bin Türkmene, Karadeniz'in batı kıyısında Dobruca Tataristanı denilen yöreye yerleşmiştir. On sekiz bulan bu geçişlerin on altısı, Osmanlılar ile ilgilidir. Aydın beyi Umur Bey'in, 1345'te yirmi bin süvari ile Avrupa'ya geçip Kantakuzen'e yardım etmesi önemlidir. Bu sıralarda, Sultan Orhan Kantakuzen'in kızı ile evlenmek istemiş ve Kantakuzenos, bu konuda Umur Bey'e danışmıştır. Orhan'ın kendisi için iyi bir müttefik olacağı fikriyle kızını evlendirmiştir. Kantakuzenos, damadı Orhan Gazi'den destek almıştır. Kantakuzenos, genç rakibi Yani Paleolog'a karşı Orhan'dan yardım istemiş ve Sultan Orhan oğlu Süleyman Paşa'yı yardıma göndermiştir. Süleyman Paşa on bin Türk süvarisiyle Kantakuzenos'un müttefiki olarak Meriç ağzında Aynoz yakınına çıkmış ve Yani Paleolog'un yardımcı askerlerini yenmiş, Bulgaristan'ı hasara uğratmış ve ganimetlerle Asya'ya dönmüştür. Süleyman Paşa, Ece Bey ve Gazi Fazıl'ı, Gelibolu önünde bırakmıştır. Bu sıralarda bir deprem olmuş ve duvarlarda geniş delikler açılınca beraberlerindeki askerlerle birlikte şehre girmişlerdir. Halk arasındaki karışıklıklar, şehri almalarını kolaylaştırmıştır. Gelibolu, böylece Türk idaresine geçmiştir. Bu sırada Biga'da bulunan Süleyman Paşa, habere çok sevimmış ve sınırları daha da genişletmek amacıyla Avrupa'ya çok sayıda Türk ve Arap göçmen getirmiştir. Gelibolu ve depremde zarar gören mevkilerin duvarlarını tamir ettirmiştir. Konur, Bolayır, Malkara, Meriç üzerinde İpsala, Tekirdağ 758/1357 yılı içinde Osmanlılara geçmiş, Hayrabolu ve Çorlu'ya kadar ulaşmışlardır. Joseph von Hammer, *Osmanlı Tarihi*, C.I, (çev. Mehmet Ata), İstanbul 1991, s.19-21.

mermerler onu büyülüyordu. Bir gece kıyıda otururken ayın ışıklarıyla revakların, sütunların dalgalar üzerindeki akislerini ve bulutların deniz yüzünde koşuşmasını görerek bu harp [harap] tapınak ve sarayları denizin derinliğinden çıkmış ve su üzerinde bir donanma geziniyormuş sanı verdi. Etrafında sırlı sesler duyar gibi idi; bunlar dalgaların seslerine karışıyordu sanki. Ve kendisine o anda yeni ay (hilâl), gümüşten bir şerit ile Asya ve Avrupa'yı birleştirir şekilde görünmekte idi. Eskiden Edebalı'nın göğsünden çıkıp da, Osman'ın göğsünde gizlenen işte bu hilâldi. O anda Osmanlılık gücünü, Küçük Asya sahillerinden Rum İmparatorluğu kıyılarına götürmeği ve böylece Osman'ın rüyasının hükümlerini gerçekleştirerek Avrupa'yı Asya ile birleştirmeği tasarladı, kararlaştırdı.⁴⁴

Şehzade Süleyman Paşa, Mizi hükümetinde yanında bulunan Ece Bey, Gazi Fazıl, Evrenos Bey ve Hacı İlbeyi ile bu konuyu konuşmuş ve hepsi şehzadenin tasarısını, kararını beğenip uygun bulmuştur. Ece Bey ve Gazi Fazıl, aynı gece Gurucuğa doğru yola çıkıp Gelibolu'dan bir buçuk fersah uzaklıkta ve Gurucuğun karşısında bulunan Çimp'e yakınında keşif yapmak için bir kayığa binmiştir. Yanlarında bir Rum esir getirmişler ve bu adam, Süleyman'a bu mevkinin yoksunluk ve terk edilmişliği bilgisini verip, muhafızları habersizce basmak amacıyla şehzadeyi oraya götürme teklifinde bulunmuştur. Bunun üzerine, Süleyman Paşa hemen iki sal yaptırmış ve ertesi gece en cesaretli arkadaşlarından otuz dokuz kişiyle sala binmiştir. Süleyman Paşa'nın bulunduğu salda Kara-Hasanoğlu, Kara-Alioğlu, Akça-Kocaoğlu ve Balabancikoğlu; diğer salda ise Hacı İlbeyi, Ecebey, Gazi Fazıl ve Evrenos Bey vardır. Hisarın önüne gelince merdivenle duvara tırmanıp içeri girmişler ve halk, o sıralarda hasat işleri nedeniyle tarlalara dağılmış olduğundan hisarı kolaylıkla almışlardır. Süleyman, üç yüz askeri Çimp'e getirmek üzere limandaki sandalları hemen Asya kıyısına yollamış ve üç gün sonrasında da istihkâmdaki Osmanlı muhafızı sayısı üç bin olmuştur.⁴⁵ Hammer, sal sayısını iki sal olarak belirtir ve Süleyman Paşa, Kara-Hasanoğlu, Kara-Alioğlu, Akça-Kocaoğlu, Balabancikoğlu ile Hacı İlbeyi, Ecebey, Gazi Fazıl ve Evrenos Bey olarak sallar üzerindeki gazilerin adlarını da vermiştir.

1900'lü yılların başında İstanbul'da olan ve yazdığı kitabı 1916'da İngiltere'de yayınlanan Gibbons, Osmanlı tarihçilerinin Avrupa toprağına ilk ayak basma tarihi olarak hicretin 758/1356 yılını bildirdiklerini ve Süleyman'ın mehtaplı bir gecede üç yüz harp eriyle Marmara denizini geçerek Gelibolu tarafındaki Çimpe (Teympe) Kalesi'ni aldığını söylediklerini belirterek, kalenin Gelibolu'dan yaklaşık at ile altı saatlik mesafede olduğunu kaydetmiştir. Hoca Sadeddin'i kaynak göstererek "Süleyman rüyasında ayın ışıklarının kendisi için Asya'dan Avrupa'ya doğru davetkar bir yol açtığını görmüştü" diyerek bu geçişi, müverrihlerin yaptığı tasvire göre, romantik bir macera olarak değerlendirir.⁴⁶ Gibbons, Osmanlı tarihçilerinin Osmanlılar'ın Avrupa'ya ilk ayak basmalarının tarihini 758/1356 olarak ve Gilbert Cousin ile Egnatius gibi bazı Batılı kaynakların Rumeli'ye ilk geçişi Murad'a atfettiklerini belirtir. Tarihi birçok kaynağın Osmanlılar'ın iki ufak Ceneviz gemisiyle karşıya geçtiklerini; sayılarının altı bin olduğunu iddia ettiklerini

44 Hammer, *Osmanlı Tarihi*, s.20-21.

45 Hammer, *Osmanlı Tarihi*, s.19-21.

46 Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, s.83.

ve adam başı Cenevizliler'in bir düka altını aldıklarını da yazmıştır. Ardından, bu tarz hikâyeleri ve bu tarihleri Cantacuzenos ve Gregoras'ı kaynak gösterip tereddüt etmeden reddedebiliriz açıklamasını yapmıştır.⁴⁷ Türklerin Avrupa'ya ayak basmalarında esrarlı ve romantik bir şey olmadığını, 1345'den beri Avrupa'da harp ettiklerini ve buralara çeşitli fırsat ve sebeplerle geldiklerini; 1352'de Cantacuzenos'un Orhan'a Gelibolu'da bir kale vaat ettiğini; Çimpe'nin Süleyman'a verilmiş ya da vaat yerine getirilmeyince alınmış olduğu gerekçesiyle Asya'dan gizlice denizi geçmesine gerek olmadığı söyler. Süleyman Paşa'nın kumandasında, askerler defalarca Avrupa tarafına geçmişlerdir. Çimpe'nin işgalinden kısa süre sonra olan depremlerden biri nedeniyle Gelibolu'nun duvarlarının bir kısmının tahrip olduğundan Süleyman'ın bu fırsatı değerlendirerek şehri hemen işgal ettiğini kaydetmiştir.⁴⁸

20. yüzyıl tarihçilerinden Mustafa Cezar'ın *Mufassal Osmanlı Tarihi*'nde, Türklerin Rumeli'ye geçişinin, Osmanlı vakanüvisleri tarafından vakayinamelerinde efsanevi bir biçimde anlatıldığı açıklanmaktadır. Süleyman Paşa, iki tane sal yaptırmış ve bir gece seksen dilâverle Rumeli yakasına geçerek bir Bizans kalesini zapt etmiştir. Bazı Rum gemilerini de ele geçirip üç günde Anadolu'dan Rumeli'ye ilk defa böylece ayak basan Süleyman Paşa fetih hareketleriyle Rumeli'de hızla ilerlemiştir. Ayrıca, Süleyman Paşa'ya atfedilen bir rüyaya göre; bir gece rüyasında ayın Asya'dan Rumeli'ye doğru kendisine davetkâr bir yol gösterdiğini gören Süleyman Paşa, sonrasında sal ile Rumeli'ye geçme girişiminde bulunmuştur.⁴⁹ *Mufassal Osmanlı Tarihi*'nde, bu anlatımdaki Rumeli'ye geçiş, bilgili ve tedbirli bir kumandan olan Süleyman Paşa'nın iki sal ve seksen kişi ile sonu belirsiz ve tehlikeli bir maceraya atılması açısından mantıklı bulunmamaktadır. Süleyman Paşa ve diğer Türk kumandanlarının Bizans'a yardım amacıyla defalarca Rumeli'ye geçtiği; bu sayede araziye tanıdığı, halkın ve Bizans idaresinin durumunu bildiklerinden denizsarı bu bölgeye iki sal üzerinde fetih hareketine girişmeyeceği düşünülür. Sal ile geçiş hadisesinin keşif faaliyeti olabileceği kabul edilebilir değerlendirmesi yapılır.⁵⁰ Bu esere ayrıca, efsanevi anlatımlardaki Orhan devrinde Osmanlıların sallarla Rumeli'ye geçişleri konusunu pekiştirmek için bu olayı görsel olarak canlandıran renkli bir resim eklenmiştir.⁵¹

Halil İnalçık, “Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış” makalesinde, “Rumeli'ye Geçiş” başlığıyla Osmanlılar'ın Avrupa'ya yerleşmesini tarihi literatürde ve mektep kitaplarında sallarla geçiş efsanesinden hala kurtulamamış olduğunu ve bu büyük olayın tüm ayrıntılarının çağdaş kaynaklardan bilindiğini belirterek, şu açıklamayı yapmıştır:

“Sal hikâyesi, Karesili gazilerin zaman zaman sal ile karşı sahile yaptıkları akınların bir yankısı olmalıdır. Osmanlı rivayetlerinde tutsak yapılan ve Müslüman olan bir Rum'un, Gelibolu Rum Valisi Asen'in üç oğlundan biri olduğu kesinlik kazanmıştır.

47 Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, s.83.

48 Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, s.83-84.

49 Mustafa Cezar, *Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli - Haritalı*, C.1, Ankara 2010, s.87.

50 Cezar, *Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli - Haritalı*, s.87-88.

51 Cezar, *Resimli - Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, s.80.

O, kardeşleriyle geçinemeyerek Osmanlılar'a sığınmış Müslüman olmuş, Osmanlılar'ın Avrupa'da yerleşmesi olayını hazırlamıştır. Gerçekte, Rumeli'de yerleşme, İstanbul'un fethi gibi tarihte yeni bir dönem açan bir olaydır."⁵²

İnalcık'ın verdiği bilgilere göre, salla geçiş efsanesinde Çimpe Kalesi'nin gizli geçiş yolunu gösteren tutsağın Gelibolu Rum Valisi Asen'in oğlu olduğu ve ayrıca, Karesili gazilerin ara sıra sallar ile Rumeli sahiline akınlar yaptıkları anlaşılır. İnalcık, güçlü Haçlı donanmasının İzmir Kalesi'ni ele geçirip Umur Bey'in donanmasını yakması ve 1348'de Umur Bey'in kaleyi almak için girdiği savaşta şehit olmasından sonra, Batı'da gazâ hareketinin önderliğinin Osmanlılar'a geçtiğini; gazi gruplarının Osmanlı bayrağı altında Çanakkale üzerinden Trakya'ya akına gittiklerini; ölmeden önce Umur Bey'in Kantakuzenos'a Orhan ile ittifak yapmasını önermesiyle Kantakuzenos'un, Türk yardımcıları sayesinde İstanbul'daki rakipleri ve Sırp kralı Stefan Duşan'a karşı koyabildiğini kaydetmiştir. Umur Bey ve Sultan Orhan'ın, Kantakuzenos ile ittifak yapmayı Rumeli akınları için gerekli gördüklerini ve 1335'te Karesi Beyliği'nin tamamını ele geçirmiş olan Osmanlılar'ın Çanakkale Boğazı'na ulaşmış olduklarını belirtir. Ayrıca, Karesili Beyler olan Ece Bey, Gazi Evrenos, Hacı İlbeyi ve Gazi Fazıl'ı, Osmanlılar'ı Çanakkale'nin öbür yakasında yerleşmeye teşvik eden gaziler olarak değerlendirir.⁵³

Şehzade Süleyman Paşa'nın Rumeli'ye salla geçip geçmediği konusu yıllardır çok tartışılmaktadır. Erhan Afyoncu da salla Rumeli'ye geçilip buraların fethedildiği düşüncesinin tamamen gerçek dışı olduğunu; Karasi gazilerinin Osmanlı'dan önce Rumeli'ye sallarla geçip yağmalarda bulunmalarıyla ilgili olayların Osmanlı'ya atfedildiğini söyler. Süleyman Paşa ve öncesinde de Rumeli'ye binlerce kişilik Osmanlı kuvvetinin geçtiğini de belirterek, "Gelibolu'nun kısa sürede fethinin, buraya salla geçen 30-40 kişinin başaramayacağı bir iş olduğu açıktır."⁵⁴ yorumunu yapar.

1357'de av sırasında attan düşerek vefat ettiği bilinen Süleyman Paşa, cami ve imaret yaptırıp vakıflar tahsis ettiği Bolayır'da gömülmüştür. Süleyman Paşa'nın atının da burada gömülü olduğu bilinir. Aynı türbe içerisinde Süleyman Paşa ile lalası ve Süleyman Paşa'nın atına ait kabirlerle mezar taşları vardır. Süleyman Paşa'nın ölümünden sonra, Rumeli fetihlerinde kısa bir süreliğine gerileme yaşanmıştır. Babası Sultan Orhan da 1360 ya da 1362'de vefat etmiştir. Süleyman Paşa'nın yerine kardeşi Murad Bey kumandan ve hükümdar olmuştur.⁵⁵ Süleyman Paşa zamanında fethedilen Gelibolu, 13 Ağustos 1366 tarihinde, Savoy Dükü Amedeo tarafından bir haçlı filosu ile alınıp 14 Haziran 1367'de Bizans'a verilir. Bizans İmparatoru IV. Andronikos, Sultan I. Murad'ın ısrarlı talebi sonucunda kaleyi tekrar Osmanlılar'a bırakır. 1376 yılındaki bu ikinci fetihle Gelibolu, artık tamamen Osmanlı hâkimiyetine girer ve önemli bir deniz üssü olarak kullanılır. Yıldırım Bayezid, kaleyi tamir ettirip limanı genişletir ve iki kule yaptırır. Donanma merkezi Gelibolu bu sayede, aynı zamanda gümrük merkezi olur.

52 İnalcık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", s.61.

53 İnalcık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", s.62.

54 Erhan Afyoncu, "On soruda Rumeli'ye geçiş", *Popüler Tarih*, Kasım 2002, s.22-23.

55 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s.144-145.

İstanbul'un fethine kadar askeri deniz üssü özelliğindeki Gelibolu, Fatih Sultan Mehmed döneminde de kapsamlı bir onarımdan geçirilmiştir.⁵⁶

Salla Rumeli'ye Geçiş Konulu Resimler Yapan Sanatçılar ve Eserleri

Şehzade Süleyman Paşa'nın Rumeli'ye salla geçişi konusu, Türk ressamlar tarafından resimlere aktarılmıştır. Hamaset içeren resimler arasında, Hasan Rıza (1858-1913), Halim Bey (1888?-1937), Halid Naci (1875-1927) gibi Türk resminin önemli isimleri, bu konuyu yağlıboya tablolarında canlandırmıştır. Nazmi Zıyan Güran (1881-1937) ve Münif Fehim Özarman (1899-1983) da aynı konuyu resmetmişlerdir.

Geçmişten günümüze pek çok uygarlıkta, *savaş* ve *hamaset* konulu resimler önemli yer tutar. Hamasî konulu resimlerde, kahramanlık, yiğitlik, korkusuzluk, cesaret gibi manevi değerler öne çıkar. Sanatçılar tarafından, kahramanlıkları, zaferleri ön plana çıkaran, milli duyguları coşturan, propaganda amaçlı binlerce resim yapılmıştır. Mezopotamya, Mısır, Yunan, Roma gibi ilkçağ uygarlıklarından günümüze kadar hemen her dönemde, savaşları ve kahramanlıkları belgeleme amacıyla resimler, kabartmalar yapılmış olduğu çok çeşitli örneklerle belgelenmektedir.⁵⁷ Türk resim tarihinde de özellikle hamasî konulu resimler olarak, 20. yüzyıl başından itibaren Şehzade Süleyman'ın salla Rumeli'ye geçişi konusu da resmedilmiştir.

Türk sanatçılar arasında ressam Hasan Rıza, çok sayıda tarihi konulu resim yapmıştır. Mekteb-i Bahriye'den mezun asker ressamlardan biri olan Hasan Rıza, savaş ve kahramanlık resimleriyle ünlüdür. Balkan Savaşı'nda Edirne'nin işgali sırasında 26 Mart 1913 sabahı, müdürlüğünü yaptığı hastaneden Karaağaç'taki evi olan resim atölyesine giderken süngülü Bulgar askerleri tarafından şehit edilen ve evindeki eserleri yağmalanan sanatçı, Türk resim tarihinde “Şehit Hasan Rıza” olarak anılır ve tanınır. Resimleri arasında, tarihi kişiliklerin portreleri ve “Fatih Sultan Mehmet'in Türk Donanmasının Gemilerini Karadan Yürütmesi”, “Fatih Sultan Mehmet'in Topkapı'dan İstanbul'a Girişi”, “Fatih'in toplarla Edirne'den İstanbul'a yürüyüşü”, “I. Viyana Kuşatması, Budin'in alınması”, “Eğri Zaferi”, “Sallarla Rumeli'ye geçiş” gibi pek çok tarihi ve hamasî konulu resmi vardır.⁵⁸

56 Emecen, “Gelibolu”, s.1.

57 Gül Sarıdikmen, “Savaş ve Sanat: Çanakkale Savaşları'nın Ressamları ve Eserleri”, *Gelibolu Tarih, Efsane ve Anı*, (ed. İbrahim Güran Yumuşak, M. Mehdi İlhan), İstanbul 2013, s.531.

58 1858'de Üsküdar'da doğan Hasan Rıza, küçük yaşlarda resme merak salmıştır. Askeri İdadi'den Harbiye'ye geçtiği sene 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında öğrenim gören Hasan Rıza Bey, gönüllü olarak savaşa katılmak için askere yazılmıştır. Bu sırada, savaş ressamlığı üzerine de deneyim kazanmıştır. Osmanlı-Rus savaşını resmetmek üzere görevli olan İtalyan bir ressamın koruması olarak görevlendirilen Hasan Rıza Bey, İtalyan ressamın bir portresini yaparak ilgisini çekmiş ve dostluğunu kazanmıştır. Savaş bittikten sonra Bahriye Mektebi'ne devam etmeyi tercih eden Hasan Rıza, İtalyan ressam ile olan bağlarını da sürdürmüştür. Son sınıftayken Sultan II. Abdülhamid'in Sultaniye gemisinin kamaralarını süslemekle görevlendirilen Hasan Rıza, burada gösterdiği başarıyla üstlerinin ilgisini çekmiş ve daha mezun olmadan Bahriye Nazırı Paşa'nın takdiriyle subay rütbesiyle ödüllendirilmiştir. Mezuniyetine birkaç ay kala bu terfinin olmasıyla bir hocasının ve arkadaş-

Türk hamaset tarihine yönelik, savaş ve kahramanlık sahnelerini gösteren resimlerden oluşan çeşitli sergiler açılmıştır.⁵⁹ Ressam Cemal Tollu, 30 Ağustos 1952 tarihinde açılan “Hamasi Resim Sergisi” nedeniyle yazdığı 3 Eylül 1952 tarihli *Yeni Sabah Gazetesi*’nin San’at Bahisleri köşesinde, sanatını tamamen Türk tarihinin hamasiyatına adanmış ve pek çok kompozisyonlar oluşturan Hasan Rıza Bey’den övgüyle bahseder. Tollu, Hamasi Resim Sergisi ile Türk tarihinin şanlı sayfalarının halka ve gelecek nesillere daha canlı anlatılmasını sağlayacak sanat eserlerinin oluşturulmasının yolunun açıldığını ve serginin amacının, sanatçılara Türk tarihinin şanlı sahnelerini tasvir etmeğe davet etmek olduğunu yazmıştır.⁶⁰

Hasan Rıza’nın Askeri Müze Resim Koleksiyonu’nda, Osmanlıların Rumeli’ye geçişini konu alan 80 x 150 cm boyutunda yağlıboya bir tablosu vardır. Durgun denizde iki sal ve iki kayıkta figürler ile kıyıda bir kale resmedilmiştir. Ön planda deniz, orta planda sal ve kayıklar ile geri planda gri bulutlarla gökyüzü devam eder. Kompozisyonda, ön planda durgun denizde bir sal üzerinde kalabalık bir figür topluluğu yer alır ve ortada, hilal alemlili kırmızı Osmanlı sancağı dalgalanır. Salda, Osmanlı askerlerinin bir kısmı ayakta durur ve ayakta duran figürlerin etrafında oturan figürler de kürek çekerek salı ilerletmeye çalışır. Muhtemelen Süleyman Paşa ve diğer Beyler ile salın ön kısmındaki kürekçiler, bir eliyle karayı işaret eden kişiye bakar durumdadır. Eliyle kaleyi işaret eden sakallı sivil giyimli figür ile karşısındaki figür ve hemen yanındaki miğferli zırhlı, elinde kalkan olan figür dikkat çeker. Burada önemli bir konu konuşulduğu anlaşılır. Gelibolu ve kale ile ilgili bilgi veriliyor olmalıdır. Figürlerde ve resmin genelinde, sakin, durgun bir hava vardır. Karaya daha yakın olan diğer salda da yine ortada kırmızı Osmanlı sancağı ve etrafında ayakta duran figürler ile kenarlarda kürek çeken oturan figürler görülür. Bu salın iki tarafında birer kayık ve içlerinde oturup kürek çeken ikişer figür daha resmedilmiştir. Her iki salda da sancaklar yanında mızraklar dikey olarak yükselir. Sal ve kayıklar gerisinde, sağ tarafta deniz kıyısında kale ve sahil gerisinde dağlık alan belirir. Sallardaki ve kayıklardaki figürlerin ulaşmaya çalıştıkları kıyıdaki kale, Çimbi/

---

ların alayına maruz kalan Hasan Rıza, bu duruma çok üzülmüş ve kendini sanata adanmış, İtalya’ya giderek orada resim eğitimini sürdürmüştür. On yıl süreyle Roma, Floransa ve Napoli kentlerinde atölyelerde çalışıp, sonra Mısır’a giderek iki yıl burada kalmıştır. İstanbul’a döndüğünde Bahriye Nazırı Kaptan Paşa’nın rütbesini iade etmesi yönündeki teklifini reddetmiştir. Edirne’ye yerleşerek sanat okulunda müdürlük yapmaya başlayan sanatçı, Karaağaç’ta kendi resim atölyesini de kurmuştur. Karaağaçtaki atölyesinde çoğunlukla Osmanlı İmparatorluğu tarihinden temaları resmetmiştir. Savaşlar ve Osmanlı büyükleri portreleri, sanatçının ilgi alanında olmuştur. Balkan Savaşı sırasında hastanede müdürlük yapan Hasan Rıza, şehre giren Bulgar askerlerini görmüş olmasına ve tüm uyarılara rağmen hastaneden dışarı çıkarak tablolarını ve sahip olduğu silah koleksiyonunu kurtarmak için atölyesine doğru giderken, 26 Mart 1913’te Bulgar askerleri tarafından arkadan süngülenerek şehit edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Süheyl Ünver, *Ressam Şehit Hasan Rıza Hayatı ve Resimleri*, İstanbul 1971, s.1-6.

59 Türk resim sanatı tarihi içinde, savaş ve kahramanlık konularını içeren çeşitli resim sergileri açılmıştır. Bu etkinliklerden ilki, çoğunluğu 1917’de Şişli Atölyesi’nde hazırlanan ve 1918’de Viyana’da da sergilenen, Birinci Dünya Savaşı ve Çanakkale Zaferini konu alan resimlerin yer aldığı sergi; ikincisi 1932-1936 arasındaki İnkılap Resimleri Sergileri ve üçüncüsü 30 Ağustos 1952’de İstanbul Teknik Üniversite’sinde açılan ve Ankara’da Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi’nde de açılıp 7 Ocak 1953’te kapanan Hamasi Resim Sergisi’dir. Sarıdikmen, “Savaş ve Sanat: Çanakkale Savaşları’nın Ressamları ve Eserleri”, s.542; Giray, Kıymet, “Hamasi Resim Sergisi”, *Türkiye’de Sanat*, S.21 İstanbul 1995, s.64.

60 Cemal Tollu, “Hamasi Resim Sergisi”, *Yeni Sabah*, 3 Eylül 1952, s.2.

Çimpe Kalesi olmalıdır. Fazla yüksek olmayan tepelik alandaki kale, denize diyagonal konumlanmıştır.

Oldukça ışıklı olan resimde, kompozisyonda ön plandaki soldaki figürler, arka plandaki figürlere göre daha nettir. Resmin sağ alt köşesinde, okunamayan uzunca Arap harfleriyle yazılmış bir yazı ile “Hasan Rıza Kulları 1316” olarak sanatçının imzası ve tarih vardır.⁶¹ Erhan Afyoncu, Rumeli'ye geçiş konusunda yazdığı makalesinde bu resmin görüntüsünü kullanmıştır. Ancak, Askeri Müze Resim Koleksiyonu'nda olduğunu belirttiği resmin açıklamasında “Hasan Zavari'nin ‘Rumeli'ye Geçiş’ tablosu”⁶² olarak eseri tanıtmıştır. Askeri Müze Resim Koleksiyonu'ndaki “Hasan Rıza Kulları” imzalı resim, Şehit Hasan Rıza olarak da anılan Hasan Rıza'nın eseridir.

Resim 1- Hasan Rıza, “Salla Rumeliye Geçiş”, 1316/1900, tuval üzerine yağlıboya, 80 x 150 cm, Askeri Müze Resim Koleksiyonu, Env.No. 588. (*Askeri Müze Resim Koleksiyonu*, s.118-119.)

Hasan Rıza'nın 1900 tarihli bu resmi dışında, aynı konuyu canlandırdığı bir tablosu daha vardır. Süheyl Ünver, Hasan Rıza'nın “Osmanlıların Rumeli'ye Geçişi” resminin Edirne Belediye Dairesi'nde olduğunu kaydetmiş ve tablonun bir fotoğrafını yayınlayarak eser hakkında bilgi vermiştir.

“Tablo 1321 (1903) tarihinde yapılmıştır. Sol alt köşede imzalıdır. 27 IX 1957 de mahallinde gördüğüm bu tablo 97 X 147 ebadındadır. Bir mehtablı gecede Gelibolu kalesi ve karşısında Anadolu yakası ortasında iki sandalın çektiği 2 büyük sal üzerinde 50 kadar mücahid durgun ve lâkin bulutlu bir havada geçişleri görülüyor. Çok muvaffak olmuş harikulade yağlı boya tablodur. Çok mükemmel yapılmıştır. Rahmetlinin en muvaffak eserlerindedir. Hâlen Edirne'de Belediye dairesi üst salonunda riyaset odası

61 İlkyay Karatepe, *Askeri Müze Resim Koleksiyonu*, İstanbul 2011, s.118.

62 Afyoncu, “On soruda Rumeli'ye geçiş”, s.22-23.

kapısı karşısındaki duvardadır.”⁶³

Ünver’in 27 Eylül 1957 tarihinde Edirne Belediyesi’nde Başkanlık kapısı karşısındaki duvarda olarak yerini tarif ettiği ve ölçüsüyle birlikte tasvirini yaptığı tablo, günümüzde Edirne Belediye Başkanlığı Koleksiyonu’ndadır. Hasan Rıza’nın “Osmanlı’nın Rumeliye Geçişi” adlı 1321/1905 tarihli tuval üzerine yağlıboya tablosu, 102 x 148 cm ölçüsündedir. Hasan Rıza imzalı tablo, İstanbul’da Milli Saraylar Daire Başkanlığı Tablo Restorasyon Birimi tarafından restore edilmiştir. Tablonun restorasyon öncesindeki harap durumu, konservasyon ve restorasyon işlemleri fotoğraflarla ayrıntılı olarak belgelenmiş ve yapılan işlemler rapor halinde yayınlanmıştır.⁶⁴ Nem lekeleri, nem kaynaklı boya dökülmeleri ve deliklerle oldukça harap durumdaki tablonun ultraviyole fotoğraf çekimleri ve kimyasal temizlik çalışmaları sonucunda, eski bir restorasyonda eklenmiş orijinal olmayan boya tabakası ve iki tuval yaması ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca, kimyasal temizlik çalışmaları sonucunda, boya tabakası altında başka bir kompozisyona ait cami deseni görülmüştür.⁶⁵ Yağlıboya tablonun restorasyonunda, su bazlı tempera restorasyon boyları kullanılmış ve verniklenmiştir.

Hasan Rıza’nın konservasyon ve restorasyon işlemleri tamamlanan “Osmanlıların Rumeli’ye Geçişi” tablosunda, koyu tonlar hakim olup, sanatçının diğer resmine göre daha karanlık bir resimdir. Kompozisyonda, bulutlar gerisinde ay ışığıyla aydınlanan mehtaplı bir gecede, birinci planda merkezde ay ışığı yansıyan deniz ve orta planda karanlıklar içinde biri daha önde, diğeri biraz daha arkada iki sal üzerinde çok sayıda figür ve sağ tarafta Gelibolu kıyısında tepeler ve kale ile buraya yönelmiş iki kayık seçilir. Karanlıktaki iki sal arasında, gökyüzünde bulutlar arasında dolunay parlar ve yine iki sal arasında ön plana doğru denizde ay ışığı yansıma yapar. Sallardaki figürler, ay ışığında siluet halinde belirir ve geri planda gökyüzü devam eder. Soldaki daha yakın görünen salda, hilal alemlı sancak dalgalanır ve yüzleri Gelibolu’ya dönük figürlerin kimisi ayakta, kimisi oturur vaziyettedir. Resimdeki ışık kaynağı, iki sal gerisinde yükselen dolunaydır. Romantik sayılabilecek resim, genel olarak karanlık gecede dolunayın verdiği ışıkla aydınlanan gecede, kahramanca denizi geçen yiğitleri betimler.

63 Ünver, *Ressam Şehit Hasan Rıza Hayatı ve Resimleri*, s.15.

64 Tijen Başaran, “Osmanlıların Rumeli’ye Geçişi’ Tablosu’nun Restorasyonu”, *MS Milli Saraylar*, S.4, İstanbul 2008, s.101-107.

65 Başaran, “Osmanlıların Rumeli’ye Geçişi’ Tablosu’nun Restorasyonu”, s.101-104.

Resim 2- Hasan Rıza, “Osmanlıların Rumeli’ye Geçişi, 1321/1905, tuval üzerine yağlıboya, 102 x 148 cm, Edirne Belediyesi Resim Koleksiyonu.

İstanbul Deniz Müzesi’nde, Şehzade Süleyman’ın salla Rumeli’ye geçişini konu alan Halim imzalı bir yağlıboya tablo vardır. Hasan Rıza’nın Askeri Müze Resim Koleksiyonu’ndaki tablosu ile Halim Bey’in İstanbul Deniz Müzesi’ndeki tablosu birbirine benzer. *İstanbul Deniz Müzesi Resim Koleksiyonu*⁶⁶ kataloğunda ve *Türk Deniz Subayı Ressamları*⁶⁷ kitabında, “Şehzade Süleyman’ın Rumeli’ye Geçişi” adlı tablonun ressamı olan Halim Bey’in (1875 - ?) İstanbul’un Balat semtinde doğduğu ve asıl adının Abdülhalim olduğu belirtilir. Eyüpsultan Rüştiyesi’nden sonra Bahriye Mektebine giren Halim Bey, 13 Mart 1893’te Harbiye sınıfına geçmiş ve 23 Şubat 1895’te makine sınıfından mülazım-ı sani (teğmen) rütbesiyle mezun olmuştur. Mezuniyetinden sonra Muhbir-i Sürur Fırkateyni (1896), Tersane-i Amire (1907), Tir-i Müjgan Vapuru (1909), Efrad-ı Cedid (Er Eğitimi) Mektebi (1910), Mecidiye Kruvazörü (1911), Bahriye Nazırlığı İntihab (seçim) ve Sicil Kalemi (1914) ve 1915-1919 arasında IV. Ordu’da görev yapmıştır. Mondros Mütarekesi’nden sonra Bahriye’ye dönerek Tersane-i Amire Fabrikalar Resimhanesi’ne atanmıştır. 9 Mart 1897’de mülazım-ı evvel (üsteğmen), 23 Temmuz 1908’de yüzbaşı, 29 Ocak 1914’te kıdemli yüzbaşı ve 1 Aralık 1923’te korvet çarkçısı (binbaşı) ve 19 Ocak 1924’te emekli olmuştur. Liyakat madalyası, Yunan Muharebe madalyası ve yeşil şeritli Tahlisiye madalyası vardır. Yağlıboya peyzajlar ve özellikle deniz konulu resimler yapan Halim Bey’in belgesel nitelikli tarihi tablolar da yaptığı ve “Şehzade Süleyman’ın Rumeli’ye Geçişi” adlı tablosunun Deniz Müzesi’nde

66 Bülent Aksaray (Ed.), *İstanbul Deniz Müzesi Resim Koleksiyonu İstanbul Naval Museum Painting Collection*, İstanbul 2004, s.78-79.

67 Engin Özdeniz, *Türk Deniz Subayı Ressamları Turkish Naval Officer Painters*, 2. Baskı, İstanbul 2000, s.205.

olduğu belirtilir.⁶⁸

Ressam Sami Yetik'in anlatımıyla Kaymakam Halim Bey (1888?-1937), Harbiye'den 1908'de mülazım rütbesiyle mezun olmuş ve Edirne'ye gönderilmiştir. Edirne'de Sanayi Mektebi müdürü ressam Hasan Rıza ile tanışmış ve ondan yararlanmıştır. 1909'da Edirne'de ressam Mülazım Şerif ve Hayri Çizel ile birlikte kale içinde Edirne kapısı civarında bir resim sergisi açmıştır.⁶⁹ Hasan Rıza, hamasî resimleriyle şöhret bulmuştur. Halim Bey'in Edirne'de Hasan Rıza ile tanıştığı göz önüne alındığında, günümüzde İstanbul Deniz Müzesi'nde yer alan “Şehzade Süleyman'ın Rumeliye Geçişi” adlı tablosunu, Hasan Rıza'dan esinlenerek yaptığı düşünülebilir. Kompozisyon açısından resimler çok benzer olmakla birlikte, Halim Bey'in tablosunda bazı farklılıklar görülür. Soldaki salda ayakta duran figürlerde farklılık dikkat çeker. Hasan Rıza'nın tablosundaki gibi bir eliyle kaleyi gösteren figür ile yanındaki zırhlı figür ve Süleyman Paşa olduğu düşünülen figür resmedilmemiştir. Kaleye daha yakın olan diğer sal ve üzerindeki figürler ile iki kayak ve kürek çeken figürler benzerdir. Kıyıdaki kale, dağlar ve gökyüzü Hasan Rıza'nın resmindekinden biraz daha basit betimlenmiştir.

Yetik ve Boyar'ın bildirdiğine göre Kaymakam Halim, Kuleli Askeri Lisesi'ne sınıf zabiti olarak tayin edilmiş ve boş zamanlarında natürmort ile doğadan etüdler, poşadlar yapmıştır. Umumi seferberlikte (I. Dünya Savaşı), Pendik'teki İhtiyat Zabıt Talimgâh kumandanı Alman Rabe'nin muavini iken birlikte bir süre Almanya'ya; Sultan Reşad'ın oğlu Necmeddin Efendi'nin yaveri olarak da birlikte Paris'e gitmesi, Halim Bey'in sanatına katkı sağlamıştır. Hassas bir ressam kişiliği olan sanatçı, vatanseverliği ve memuriyeti sırasında dürüstlüğü, titizliği ile takdir kazanmıştır. Binbaşı rütbesindeyken Ankara Müdafaai Milliye Erkânı Harbiye Birinci Şubesi'nde, Yedek Subay Okulu'nda, kaymakamlığında Urfa Gümrük Hudut Muhafaza Alay Kumandanlığı'nda, Erzurum Kolordu İkinci Şube Müdürlüğü'nde hizmet vermiştir. Emekli olunca İstanbul muhafızlığı şubesine müdür tayin edilmiş ve iki ay sonra 24 Kânunuevvel 1937'de zatürre hastalığı nedeniyle vefat etmiştir. Sanatçı olarak, natürmortlarında Halil Paşa'nın, peyzajlarında ise Hoca Ali Rıza'nın etkisi görülür. Harbiye'den yetişen ressamlar arasında peyzajlarıyla öne çıkar. Edirne'de görevliyken Hasan Rıza'dan da sanat olarak istifade etmiştir. Döneminin sanat etkinlikleri olarak Galatasaray Sergileri'ne katılmıştır.⁷⁰

68 Aksaray (Ed.), *İstanbul Deniz Müzesi Resim Koleksiyonu*, s.78-79; Özdeniz, *Türk Deniz Subayı Ressamları*, s.205.

69 Sami Yetik, *Ressamlarımız*, C.1, İstanbul 1940, s.88. Pertev Boyar, Halim Bey'in doğumunu 1888 olarak verir. Pertev Boyar, *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Devirlerinde Türk Ressamları Hayatları ve Eserleri*, Ankara 1948, s.167.

70 Yetik, *Ressamlarımız*, s.88-90. Ayrıca bkz. Boyar, *Türk Ressamları Hayatları ve Eserleri*, s.167; Nüzhet İslimyeli, “Halim”, *Türk Plastik Sanatçıları Ansiklopedisi*, C.I, Ankara 1967, s.261-262. İslimyeli, *Asker Ressamları ve Ekoller* kitabında “Kaymakam Halil (1887-1937)” bilgisiyle yine bu sanatçı hakkında bilgi verir. Nüzhet İslimyeli, *Asker Ressamları ve Ekoller*, Ankara 1965, s.98-99.

Resim 3- Halim Bey, “Şehzade Süleyman’ın Rumeli’ye Geçişi”, tuval üzerine yağlıboya, 87 x 116 cm, İstanbul Deniz Müzesi Resim Koleksiyonu, DB:522 (*İstanbul Deniz Müzesi Resim Koleksiyonu*, s.79.)

İstanbul Deniz Müzesi Resim Koleksiyonu’ndaki “Şehzade Süleyman’ın Rumeli’ye Geçişi” adlı tablonun, Hasan Rıza’nın Askeri Müze Koleksiyonu’ndaki tablosuyla benzerliği dikkate alındığında; Yetik, Boyar ve İslimyeli’nin bilgi verdiği ressam Halim’in Edirne’de Hasan Rıza ile tanıştığı, feyz aldığı ve hatta birlikte sergi açtıkları bilgisinden de hareketle resmin Yetik, Boyar ve İslimyeli’nin bilgi verdikleri ressam Halim tarafından yapılmış olduğu düşünülebilir.

Şehzade Süleyman Paşa’nın Rumeli’ye salla geçişi teması, Asker Ressamlar Kuşağı sanatçılarından biri olan Halid Naci tarafından 1325/1907-1908 tarihli bir yağlıboya tablosunda resmedilmiştir. TBMM Milli Saraylar Dolmabahçe Koleksiyonu’nda yer alan tablo, parlak bir dolunayın aydınlattığı açık gökyüzüyle ışıklı bir resimdir. Kompozisyon, birinci planda büyük bir sal üzerinde kalabalık figür grubu ve gerisindeki bir kısmı görülen ikinci salda da yine kalabalık figürlerden oluşur. Sağ tarafta üst köşede parlayan dolunay, resmin ışık kaynağıdır. Yatay kompozisyonun yarıya yakınını beyaz, mavi tonlarda bulutlu gökyüzü kaplar. Tabloda sol alt köşede, eski yazıyla “Halid 1325” olarak imza ve tarih vardır.

Resim 4- Halid Naci, “Şehzâde Süleyman Paşa’nın Salla Rumeli’ye Geçışı”, 1325/1907-1908, tuval üzerine yağlıboya, 87.5 x 114.5 cm, TBMM Milli Saraylar Dolmabahçe Koleksiyonu, Env.No.11/1523. (*Milli Saraylar Tablo Koleksiyonu*, s.137.)

Sanatçı, küçük yaşlarda resme ilgi duymaya başlamıştır. Bahriye Mektebi’ndeki eğitimi sırasında, resme olan ilgisi ve yeteneği öğretmenleri tarafından fark edilerek, öğretmenleri tarafından sürekli resme teşvik edilmiştir. Okul müdürü tarafından Bahriye Nazırı Hüseyin Hüsnü Paşa’nın portresinin yapılmasına teşvik edilip, Paşa’nın karakalem bir portresini yapması; bu karakalem portrenin Hüseyin Hüsnü Paşa tarafından çok beğenilmesi ve Paşa’nın da Sultan II. Abdülhamid’in portresini yapmasını istemesi Halid Naci’nin sanat hayatı açısından oldukça önemlidir. İstek üzerine yaptığı portre, Sultan II. Abdülhamid’e sunulmuş ve portre, sultan tarafından çok beğenilince, Halid Naci için irade çıkarılarak Sanayi-i Nefise Mektebi Resim Bölümü’ne askeri öğrenci olarak devam etmesi sağlanmıştır. Sanayi-i Nefise Mektebi’nde üç yıl öğrenim gören sanatçı, 1893 yılında mezun olmuştur.⁷¹ Padişah tarafından Yıldız Sarayı Bahçesi’nde kurulması düşünülen Yıldız Çini Fabrika-i Hümayûnu için Sévres porselenlerini incelemesi ve çini ressamlığı alanında yetişmesi için eğitim amaçlı Paris’e Sévres Porselen Fabrikası’na gönderilmiştir. 1894’te yurda dönünce Yıldız Çini Fabrikası’nda baş ressam olarak göreve başlamıştır.⁷² 1897’de deniz teğmeni olan ve sonrasında üsteğmenliğe, 1902’de yüzbaşılığa, 1904’te kolağalığına ve 1906’da binbaşılığa yükselen sanatçı, yüzbaşılığı zamanında Bahriye Mektebi’nde resim öğretmenliği de yapmıştır.⁷³ 1906’da mide rahatsızlığı nedeniyle emekliye ayrılarak resim çalışmalarını sürdürmüştür. 1914’te I. Dünya Savaşı nedeniyle

71 Boyar, *Türk Ressamları Hayatları ve Eserleri*, s.118; Mustafa Cezar, *Sanatta Batı’ya Açılış ve Osman Hamdi*, C.I, İstanbul 1995, s.277.

72 Boyar, *Türk Ressamları Hayatları ve Eserleri*, s.119; Özdeniz, *Türk Deniz Subayı Ressamları*, s.205.

73 Boyar, *Türk Ressamları Hayatları ve Eserleri*, s.119.

tekrar göreve çağrılıp, Harbiye Nezareti Matbaası ressamı olarak görevlendirilmiş ve savaş sonrasında ikinci kez emekliliğe ayrılmıştır.⁷⁴ Dönemin gazete ve dergilerinde karikatürleri, illüstrasyonları yayımlanan sanatçı, çeşitli okullarda resim öğretmenliğini de sürdürmüştür. 13 Ocak 1927 gecesi gitar çalarken geçirdiği kalp krizi sonucu vefat etmiştir. Porselen ressamlığı, tablo ve karikatürleriyle sanat alanında çok faal olarak varlık göstermiştir.⁷⁵ “Şehzade Süleyman Paşa'nın Salla Rumeli'ye Geçişi”, “Revan Seferi”, “Kaniye Muhararası”, “Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'a Girişi” gibi tarihi konuları resimlediği yağlıboya tuval resimleri vardır. Boyar, “Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'a Girişi” resmi için: “Bay ressam Halidin 50 X 75 ebadındaki (Fatihin İstanbul'a girişi) Orijinali Hasan Rızanınır.”⁷⁶ bilgisini verir. Halid Naci'nin, tarihi konulu resimleri ve padişah portreleri ile tanınan Hasan Rıza gibi büyük ressamların tablolarından çalışmaları da yaptığı anlaşılır. Haması konulu resimleri arasındaki, “Şehzade Süleyman Paşa'nın Salla Rumeli'ye Geçişi” resmi, Hasan Rıza'nın tablolarına benzemez. Ön plandaki büyük salda ayakta duran figürlerin yüzleri belirgindir. Bir kısmının başlığı yeniçeri başlığı gibidir, bir kısmının başlığı sarık ve bazılarının başlığı ise miğfer biçimindedir. Kılık kıyafetleri de başlık biçimlerine göre farklılık gösterir. Saldaki figürlerin ellerinde mızraklar vardır. Sağ baştaki miğferli figürün elindeki gürz, diğer silahlardan ayrılır. Gürzlu figürün yanında dikkatle birbirlerine bakan kaftanlı figür grubu, Şehzade Süleyman Paşa ve yanındaki kılıç kuşanmış Beyler olmalıdır ve buradaki ışık, bu figür grubunda diğerlerine göre biraz daha vurgu yapar. Bu figür grubunun arkasında büyük kırmızı bir sancak yer alır. Sağ tarafta geride kara parçası ve ufuk gerisinde gökyüzü devam eder. Sol tarafta ise ikinci sal ve fazla net olmayan kalabalık figür grubu seçilir. Resmin arka planını ise bulutlu gökyüzü kaplar.

Halid Naci'nin yaptığı kompozisyonun neredeyse aynısı denebilecek bir örneği daha vardır. Türk ressamlarından 1914 Kuşağı/Çallı Kuşağı/Türk İzlenimcileri olarak da anılan sanatçılar arasında Nazmi Ziyān Gūran'ın da konu ile ilgili resim yapmış olduğu bilinmesine rağmen, ancak eserinin nerede olduğu bilinmemektedir. Turan Erol'un *Nazmi Ziya* kitabında “Türklerin Avrupa'ya geçişi (temsili)” bilgisiyle ve Atila Taşpınar'ın hazırladığı *Nazmi Ziya* kitabında “Salla Geçiş” adıyla 13 x 18 cm ölçüsünde olduğu bilgisi ve resmin görüntüsü verilmiştir.⁷⁷ Sanatçının tarihi konu ele alan çalışmalarının Osmanlı ve Cumhuriyet dönemine ilişkin olduğunu belirten Taşpınar, Osmanlı'yı eleştirmeden ve övmeden yansıtmaya özen gösterdiğini belirttiği Nazmi Ziya'nın, özel koleksiyonda 64 x 100 cm ölçüsünde yağlıboya “Zigetvar Kuşatması” resmi için “Resmin yapıldığı yıllarda, sanatçılar ve yöneticiler 19. yüzyılın sonlarını ve 20. yüzyılın başlarını, büyük bir düş kırıklığı ile yaşamış ve özüne güveni sarsılmış bir topluma başarılı dönemleri anımsatarak güç vermeyi gerekli görmüşlerdir. Bu amaca, Nazmi

74 İslimyeli, *Türk Plâstik Sanatçıları Ansiklopedisi*, s.263.

75 Halid Naci ve sanatı için bkz. Gül Sarıdikmen, “Ressam Halit Naci”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla VI. Eyyūpsultan Sempozyumu Tebliğler 10-12 Mayıs 2002*, İstanbul 2003, s.408-415; Gül Sarıdikmen, “Ressam Halid Naci ve Porselen Ressamlığı: Milli Saraylar Koleksiyonu'ndan Örnekler”, *Milli Saraylar Sanat - Tarih - Mimarlık Dergisi*, S.14, İstanbul 2015, s.97-119.

76 Boyar, *Türk Ressamları Hayatları ve Eserleri*, s.119-120.

77 Turan Erol, *Nazmi Ziya*, İstanbul 1995, s.17; Atila Taşpınar, *Nazmi Ziya*, İstanbul 2004, s.114, 349.

Ziya da üretimleri ile önemli katkılar sağlamıştır.⁷⁸ sözleriyle vurgulayarak, Türkiye’de empresyonizmin en önemli temsilcilerinden olup açık hava peyzajı, ışıklı manzaraların ressamı olarak ünlenen Nazmi Ziya’nın tarihi konulu resimler yapmış olmasının amacına bir değerlendirme yapar. Açık havada çalıştığı peyzajlarıyla meşhur olan sanatçının tarihi konulu resimleri, sayıca fazla değildir. Çanakkale’de kahramanlıkları yerinde tespit etmek amacıyla Enver Paşa’nın seçtiği heyette bulunan Nazmi Ziya, Ağustos-Eylül 1915’te dört tablo yapmıştır.⁷⁹ “Maarif müfettişlerinden ressam Nazmi Ziya Bey’e, harpte yaşananları çizmek ve yazmak üzere Çanakkale Cephesi’ne gitmesine izin verildiği.”⁸⁰ konulu belge, Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde mevcuttur. Sanatçının bu kapsamda resimlediği belirtilen dört resmin nerede olduğu tespit edilememiştir.⁸¹ 1915 yılı Haziran’ı sonlarında Harbiye Nezareti Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesi Müdürlüğü’nce, şair ressam, yazar, ressam gibi farklı sanatsal alanlarda otuz kadar kişiye birer tezkere gönderilip, Çanakkale’de muharebe alanlarını gezerek hislerini, eserlerine aktarmaları davetinde bulunulmuştur. Propaganda amaçlı Çanakkale kahramanlığını yaşatmak için oluşturulan ve *Edebi Heyet* (Heyet-i Edebiyye) olarak anılan bu heyette yer alan iki ressamdan biri Nazmi Ziya, diğeri ise İbrahim Çallı’dır. Her iki sanatçı da bu teklifi kabul ederek 28 Haziran 1331 (11 Temmuz 1915) tarihinde, Sirkeci Garı’nda buluşarak trenle yola çıkmışlardır. On iki günlük gezide, Uzunköprü, Keşan güzergâhından Bolayır’a giderek burada Rumeli Fatihi Şehzade Süleyman Paşa ve Namık Kemal’in türbelerini de ziyaret eden Edebî Heyet üyeleri, Çanakkale’de savaş alanlarını, siperleri gezmiştir. Propaganda amaçlı gönderilen heyetteki sanatçılardan, burada kahraman askerlerle görüşüp konuşmaları, aldıkları ilham ve gözlemleriyle, hissettikleriyle eserler ortaya koyması planlanmıştır. Şairler şiirler, yazarlar duygularını yazacak, bestekârlar beste yapacak, ressamlar ise gördüklerini resim sanatının diliyle tasvir edeceklerdi.⁸² Bolayır’da Rumeli Fatihi Şehzade Süleyman Paşa ve Namık Kemal’in türbelerini⁸³ ziyaret eden Edebî Heyet üyelerinden İbrahim Alâettin Gövsa (1889-1949), Çanakkale gezisi etkisiyle şiirler yazmış ve bu şiirleri, *Çanakkale İzleri* adıyla *Tanin Gazetesi* ve *Yeni Mecmua*’da yayımlanmış, 1926’da da kitap olarak basılmıştır.⁸⁴ “Süleyman Paşa’nın Kabrinde” adlı manzumesinde, Rumeli Fatihi Süleyman Paşa Türbesi’ne titreyerek giren ve yüce ruhuna selam verdiğini belirten İbrahim Alâettin, “Üstünde kayboldu sallarmın izi. / Sana geçit veren güzel denizi ... “ dizeleriyle Osmanlı kroniklerinde anlatılan bir sal üzerinde kırk yiğitle Gelibolu’ya geçiş efsanesine de atıfta

78 Taşpınar, *Nazmi Ziya*, s.114-115.

79 Mehmet Üstünipek, *Işığın Ressamı Nazmi Ziya Güran*, İstanbul 2012, s.11-12, 167-168.

80 BOA, MF.MKT, No: 1210/28, tarih: H-22-08-1333 [5 Temmuz 1915].

81 Beşir Ayvazoğlu, *Edebiyatın Çanakkale’yle İmtihanı Arıburnu ve Seddülbahir’de On Gün*, İstanbul 2015, s.178.

82 Ayvazoğlu, *Edebiyatın Çanakkale’yle İmtihanı Arıburnu ve Seddülbahir’de On Gün*, s.10-11, 17-19.

83 Namık Kemal’in Gelibolu mutasarrıflığı zamanında EbuZZiya Tefvik ile birlikte Bolayır’a gittiği ve burada çok sevdiği Süleyman Paşa Türbesi’ni ziyaret edip, kendisinin de öldüğü zaman buraya gömülme istediğini dile getirmiştir. Namık Kemal, Sakız’da vefat etmiştir. EbuZZiya Tefvik’in Sultan II. Abdülhamid’e Namık Kemal’in birlikte türbe ziyaretindeki sözlerini iletmesi üzerine, padişah, Namık Kemal’in Sakız’da defnedildiği yerden alınıp, Bolayır’da Süleyman Paşa Türbesi yanında Tefvik Fikret’in projesini hazırladığı türbeye defnedilmesini sağlamıştır. Ayvazoğlu, *Edebiyatın Çanakkale’yle İmtihanı Arıburnu ve Seddülbahir’de On Gün*, s.107-113.

84 İbrahim Alâettin, *Çanakkale İzleri*, İstanbul 1926; Ayvazoğlu, *Edebiyatın Çanakkale’yle İmtihanı Arıburnu ve Seddülbahir’de On Gün*, s.200-201.

bulunur.⁸⁵ Aynı heyetteki bir diğer yazar Mehmed Emin Yurdakul (1869- ?), geziden dönünce 1915'te yazdığı ve *Ordunun Destanı* adını vererek kitap olarak yayımladığı uzun manzumesinde:

“İşte, altun sikkesiyle o Şehzade Süleymanlar, Aksungurlar, Demirtaşlar ...
İki salda Rumeli'yi fethetme koşan kırk-yoldaşlar;
Seksen yılda bu devlete temel atan o arslanlar!
Her birinin bize bakan bakır renkli er çehresi...”⁸⁶

diyerek Şehzade Süleyman Paşa ile kırk yoldaşın iki salla gittiği Rumeli fethine övgüler dizer. Gerek İbrahim Alâettin, gerek Mehmed Emin Bey, Rumeli Fatihî Şehzade Süleyman Paşa için yazdıklarıyla sal üzerinde Rumeli'ye geçiş efsanesini gündeme getirirler. Heyette yanlarında olan ressam Nazmi Ziya'nın da bu konuyu işleyen bir resim yapmış olabileceği düşünülebilir. Ayrıca heyetteki bir diğer yazar Hamdullah Suphi (1885-1966), Bolayır'daki bu türbeleri ziyaretin etkisiyle yazdığı yazısında, türbelerin zarar görmüş olduğunu belirterek “Rumeli yollarını açan büyük fâtihin, kalbe huşu veren kutsî, fakat hakaret görmüş türbesi yanında direkleri yıkılmış, kubbesi yere düşmüş diğer bir lâhit var ki, büyük şairimiz Kemal Bey'indir. En mesut bir tesadüf, Avrupa yollarını açmış iki büyük yurddaşı yanyana getirmiş bulunuyor. Bunlardan biri maddî Avrupa'ya, diğeri manevî Avrupa'ya Türkleri isal eden iki kahraman, iki rehberdir.”⁸⁷ diyerek 1915 Çanakkale Zaferi ve devam eden savaş ortamında, kahramanlıklarla, zaferlerle dolu Türk tarihinden Rumeli Fatihî Süleyman Paşa'nın fethini tekrar gündeme getirmektedir.

Nazmi Ziya'ya, *Edebî Heyet* dışında, 1915'te ayrıca Maarif Nezareti tarafından Osmanlı tarihiyle ilgili konuları içeren tablolar ile ilgili bir görev daha verilir. Okullarda duvarlara asılmak amacıyla tarihi levha ve coğrafya tablolarının temini, basılması ve reproduksiyonlarını hazırlamak için kısa süreliğine Almanya'ya gönderilmiştir. “Mekatiplere konmak üzere Almanya'dan getirtilen tarihi levhalarla coğrafya tablolarının tab ve tedarikiyle bu konu hakkında Nazmi Ziya Bey'in çalışmaları. Avrupa'dan getirilmesi kararlaştırılan onbeşer levhadan ibaret tabloların her birinden biner adet yapılması. Budapeşte Sanayi-i Nefise müzelerinde bulunan Osmanlı Tarihi ile ilgili tablolar ve bunlarla ilgili malumat. İstanbul civarında yağlıboya ve karakalem resimleri yapacak ressam Nazmi Ziya Bey'e çalışmalarında Askeriyece yardımcı olunması.”⁸⁸ konulu belge de H-9-01-1334 [17 Kasım 1915] tarihli olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır. 1915'te Maarif Nezareti tarafından mekteplerin duvarları için Türk tarihine ait on kadar tabloyu yapmakla memur edilen sanatçının Almanya'da bastırılan bu tablolar arasında Lala Mehmet Paşa'nın Boçka'ya Macar krallık tacını giydirmesi, Getuvar muhasarası, İstanbul'da bir cirit oyunu, Üçüncü Mustafa'nın kılıç alayı olduğu İbrahim Alâettin Gövsa, tarafından *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*'nde

85 Ayvazoğlu, *Edebiyatın Çanakkale'yle İmtihani Arıburnu ve Seddülbahir'de On Gün*, s.112.

86 Mehmed Emin, *Ordunun Destanı*, İstanbul 1331, s.16-17'den aktaran Ayvazoğlu, *Edebiyatın Çanakkale'yle İmtihani Arıburnu ve Seddülbahir'de On Gün*, s.112, 115.

87 Ayvazoğlu, *Edebiyatın Çanakkale'yle İmtihani Arıburnu ve Seddülbahir'de On Gün*, s.108, 110.

88 BOA, MF.MKT, No: 1213/15, tarih: H-9-01-1334 [17 Kasım 1915].

bildirilir.⁸⁹ Yazar, 1915'te Nazmi Ziya ve İbrahim Çallı'nın da olduğu Edebî Heyet üyesi olarak Çanakkale'ye gidenler arasında olduğundan Nazmi Ziya ile tanışıklığı vardır. Turan Erol da *Nazmi Ziya* kitabında, Maarif Nezareti tarafından 1915'te bu tabloların röprodüksiyonlarını hazırlamak için Almanya'ya gönderilen Nazmi Ziya'nın okullar için hazırladığı ve artık hepsinin yok olup gitmiş olduğu akla gelen tablolarının konularının “İstanbul'da bir cirit oyunu”, “Üçüncü Mustafa'nın kılıç alayı” ve “Zigetvar kuşatması” olduğunu belirtir.⁹⁰ Kitapta ayrıca, 64 x 100 cm boyutundaki karton üzerine yağlıboya “Zigetvar Kuşatması”, resminin görüntüsüne ve 13 x 18 cm boyutunda ve “Türklerin Avrupa'ya geçisi (temsili)” bilgisiyle Şehzade Süleyman Paşa'nın salla Rumeli'ye geçişini konu alan resminin görüntüsüne yer verilmiştir.⁹¹

Nazmi Ziya'nın, Türk tarihinden kahramanlık içeren resimler kapsamında “Salla Geçiş” resmini, bu kapsamda yapmış olması da muhtemeldir. Eseri, Halid Naci'nin Milli Saraylar Koleksiyonu'ndaki yağlıboya tablosunun adeta kopyası gibidir. Ancak, Nazmi Ziya'ya atfedilen resimde, çok küçük ayrıntılarla değişikliğe gidilmiştir. Özellikle, saldaki figürlerde, duruşlar aynı olmakla birlikte, başta sol kısımda arkası dönük olarak kürek çeken figürün yanında duran figürün kıyafetinde ve başlığında olduğu gibi özellikle baş ve başlıklarda küçük farklılıklar yaratmıştır.

Resim 5- Nazmi Ziya, “Salla Geçiş”, 13 x 18 cm. (*Nazmi Ziya*, s.114.)

Karikatürist, illüstratör ve ressam olarak tanınan Münif Fehim de konu ile ilgili resimler yapmıştır. Nebioğlu Yayınevi'nden haftalık yayımlanan *Resimli Yirminci Asır / Yirminci 20. Asır* mecmuasının 11 Ekim 1952 tarihli 9. sayısında arka kapakta Münif Fehim'in renkli tablosunun görüntüsü vardır. Hasan Âli Ediz'in yazdığı “50 Türk Zaferi”

⁸⁹ İbrahim Alâettin Gövsa, “Nazmi Ziya”, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul 1946, s.279.

⁹⁰ Erol, *Nazmi Ziya*, s.16. Turan Erol, bu bilgiye Refik Epikman tarafından kendisine verilmiş olan yazarı ve gazetesi belirtilmeyen “Değerli sanatkârmız Ressam Nazmi Ziya'nın hayatı ve eserleri” başlıklı 12.9.1937 tarihli bir gazete kupüründen ulaştığını belirtmiştir. Erol, *Nazmi Ziya*, s.29-30.

⁹¹ Erol, *Nazmi Ziya*, s.16-17.

yazı dizisinin resimleri, Münif Fehim tarafından hazırlanmıştır. Yazı dizisinin “Rumeliye Geçiş” başlığını taşıyan bölümünde, Osmanlı tarihinde bir dönüm noktası olarak değerlendirilen Rumeli'ye geçiş anlatılmıştır. Ediz, yazısında, Orhan Gazi'nin Çanakkale Boğazı'na indikten sonra Rumeli'ye geçme arzusunu ortaya attığını; oğlu Süleyman Paşa'nın da bu arzusunu benimseyerek vazifenin kendisine verilmesini istediğini; bunun üzerine Orhan Gazi'nin oğlunu bu işe memur ettiğini; Süleyman Paşa'nın sahilleri tetkik edip şimdiki Kapıdağ yarımadasına gittiğini ve Edincik harabelerini gezip etrafı dikkatle inceleyip, hazırlıklarını tamamlamaya çalıştığını belirtir. Tarihlerin kaydettiğine göre de Süleyman Paşa'nın iki büyük sal yaptırdığını ve sallara seksen cengâverden oluşan bir müfreze bindirip, bir gece yarısı boğazın en dar yerinden karşıya geçerek bir Bizans kalesini zapt ettiğini yazmıştır. Geçiş tarihi olarak, bazı kaynaklara göre H.758/M.1357, bazı kaynaklara göre ise H.755/M.1354 yılına rastladığını ve geçiş yeri olarak büyük ihtimalle şimdiki Çanakkale şehrinin bulunduğu mevkinin kabul edildiğini ve Rumeli kıyılarında Tzympe/Çimni mevkinde çıktığını açıklar. Bazı yerli ve yabancı kaynakların Türklerin Rumeli'ye geçişin sallarla değil, muntazam gemilerle geçtiğini kaydettiğini de belirterek, “İster sallarla, ister gemilerle geçilmiş olsun, mühim olan hâdisenin kendisidir. Türklere İstanbul'un fethi imkânını veren, onlara Avrupanın kapılarını açan bu Rumeliye geçiş hâdisesidir. Onun için Rumeli'ye geçiş, Türk tarihinin en şanlı sahifelerinden, biri olarak kabul olunmalıdır.”⁹² değerlendirmesini yapar. Münif Fehim, anlatılan bu olayda en can alıcı ve ilgi çekici sahne olarak, iki sal ve bu sallara binmiş olan seksen cengâverden oluşan müfrezenin karaya yanaşma anını canlandırmıştır. Karaya yanaşmakta olan sal ve kalabalık figür topluluğu resmedilmiştir. Kompozisyonun merkezindeki büyük salda, çok sayıda silahlı asker vardır. En öndeki kaftanlı figür, Şehzade Süleyman Paşa olmalıdır. Kıyıya inmiş olan bir kişi de halatla salı çekmektedir. Kalabalığın olduğu salda kırmızı sancak renk olarak öne çıkarken, tuğ ve mızraklar da karanlıkta belirir. Sağ tarafta, kara parçası ve geriye doğru denizde ikinci sal seçilir. Resmin arka planını ise bulutlu gökyüzü kaplar.

92 Hasan Âli Ediz, “Rumeliye Geçiş”, *Resimli Yirminci Asır / Yirminci 20. Asır*, C.1, S.9, 11 Ekim 1952, s. arka kapak.

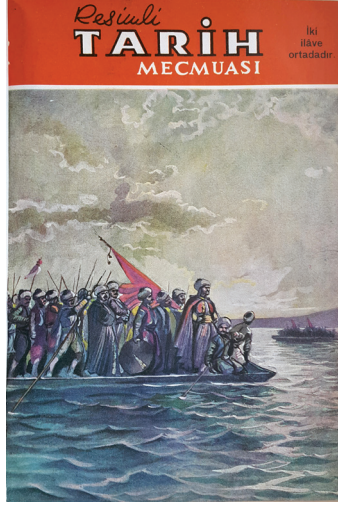
Resim 6- Münif Fehim, “Rumeliye Geçiş”. (Resimli Yirminci Asır / Yirminci 20. Asır, C.1, S.9, 11 Ekim 1952, arka kapak.)

Resim 7- Münif Fehim, “Rumeliye Geçiş”. (Resimli Yirminci Asır / Yirminci 20. Asır, C.1, S.9, 11 Ekim 1952, arka kapak.)

Münif Fehim’in ikinci resmi de ilkinde benzemekle birlikte, burada denizde küreklerle çekilerek ilerleyen sal ve üzerinde yine kalabalık figürler vardır. Önceki resimde olduğu gibi sağ geride ikinci sal belirir ve geri planda açık bulutlu gökyüzü ile kompozisyon sonlanır. Bu resim, önceki resme göre daha aydınlıktır. İlk resim yatay geliştiren, burada dergi kapağı tasarımına uygun olarak dikey kompozisyonlu kurgulanmıştır. Münif Fehim, özellikle tarihi konulu resimleriyle döneminde yayımlanan tarih dergileri ve kitaplarının en popüler ismi olmuştur. Dergiler, kitaplar için kapaklar,

illüstrasyonlar yapmıştır. Bu iki eseri de mecmualar için hazırlamıştır.

Resim 8- Münif Fehim, “Türklerin Rumeli’ye geçişleri”. (*Resimli Tarih Mecmuası*, S.39, Mart 1953, kapak.)

Server R. İskit’in aylık yayımlanan *Resimli Tarih Mecmuası*’nın Mart 1953’teki 39. sayısının kapak resmi olan bu resim için, derginin iç kapağında altta, “Kapakdaki resim: Türklerin Rumeli’ye geçişlerini tasvir etmektedir. Münif Fehim’in eseridir.” açıklaması vardır. Ayrıca “Türklerin Rumeliye Geçişİ” başlığıyla ilk sayfada yer alan yazıda,⁹³ Halid Naci’nin de aynı konulu eseri siyah beyaz basılmış ve resim altı bilgisi olarak “Türklerin Rumeli’ye geçişini tasvir eden bu resim merhum ressam Halit Bey’in eseridir Münif Fehim’in bu mevzudaki tablosu kapağımızdadır” bilgisi yazılmıştır. Metin yazarı Sadi Koçtaş, Şeyh Mahmud’un Rumeli’ye sallarla geçen şehzade Süleyman Paşa’ya hitaben yazdığı methiyeye yer vermiştir.

“Velâyet gösterip halka, suya seccade salmışsın;
Yakasın Rumeli’nin desti takva ile almışsın.”⁹⁴

Koçtaş’ın yazısındaki tespitlere göre; Osmanlı müverrihlerine göre, 1357’de Gazi Süleyman Paşa, arkadaşları Ece ve Fazıl beyleri bir sandalla gece Gelibolu kuzeyindeki Çimni Kalesi civarına çıkarıp araziye incelettirmiştir. Bu sırada bir Rum yakalayarak bu Rum esirin kılavuzluğunda Lapseki ile Çardak bölgesinde sığır derilerinden yapılan iki sala seksen cengaver arkadaşla birlikte binerek sabaha karşı Bolayır iskelesi civarında Rumeli’ye ayak basmıştır. Şimdilerde Namaztepe olarak adlandırılan yerde sabah

93 Sadi Koçtaş, “Türklerin Rumeliye Geçişİ”, *Resimli Tarih Mecmuası*, S.39, Mart 1953, s.2089-2092.

94 “Halka velilik kerameti gösterip suya koyduğun seccade (salı kastediyor) ile denizi aşmışsın ve Rumeli yakasını almışsın.” Koçtaş, “Türklerin Rumeliye Geçişİ”, s.2089, 2091.

namazı kılan bu kahramanlar, ahalisi tarlalara gitmiş olan Çimni Kalesi'ni zapt etmiştir. Limandaki gemileri de alarak üç günde üç bin dilâveri Rumeli'ye geçirmişlerdir. Koçtaş, Rumeli'ye geçişin ünlü Osmanlı müverrihleri tarafından bu şekilde anlatıldığını; bu anlatımdan yola çıkılarak halk edebiyatında manzumeler dizilmiş ve ressamlar tarafından da seksen kahramanın sallarla geçişini tasvir eden tablolar yapılmış olduğunu belirtir. Ancak, Süleyman Paşa'nın Rumeli'ye sallarla değil, muntazam gemilerle geçtiğini kabul eder. Bu olayı, Bizans tarihçilerinin daha doğru aktardığını belirtip, Osman Gazi zamanında Marmara sahillerinin muhafazasında Karamürsel kumandasındaki “İnce donanma” olduğunu ve Mudanya sahillerinde Kiyos ve Kalo Limni (İmralı) adalarının zapt edildiğini bildirir. Kalo Limni'yi alan Kara Ali'nin (Emir Ali/İmralı) Rumeli'ye ilk geçenler arasında bulunduğunu belirterek, Gelibolu Hamzabey sahilindeki türbesinin kitabesinin 758/1357 tarihli olduğunu vurgular. Kantakuzinos'a yardım amaçlı gemilerle binlerce askerini Rumeli'ye geçiren ve karısı Theodora'yı almak için otuz gemiyle askerlerini Silivri'ye gönderen Orhan Gazi'nin Rumeli istilası için askerlerinin Çanakkale boğazını sığır derisinden yapılmış sallarla geçmelerini gerçeğe pek uygun göremediklerini belirtir. Rumeli'yi iyi bilen Süleyman Paşa'nın kimsenin dikkatini çekmeden kalenin son durumunu öğrenmek ve kılavuz temin etmek için ilk geçen arkadaşları kayıkla geçirmiş olabileceğini ve bu işin seksen muhariple değil, birkaç dilâverle yapılacağını açıklar. Geçiş şekli nasıl olursa olsun, 1357 senesinde Şehzade Süleyman Paşa komutasında Gelibolu yarımadasına çıkılıp öncelikle, Çimni Kalesi'ni zapt edip oraya yerleşerek kısa zamanda Bolayır ve Ekzamil kaleleri de ele geçirilerek Gelibolu'nun alındığını ve Rumeli fütuhatının devam ettiğini kaydetmiştir.⁹⁵ Münif Fehim, bu yazının yayımlandığı dergi için hazırladığı kapakta, iki sal ile Boğaz'ı geçmeye çalışan seksen kahramanın geçişini canlandırmıştır.

1957'de yayımlanan *Mufassal Osmanlı Tarihi*'nde, Orhan devrinde Osmanlıların sallarla Rumeli'ye geçişleri konusunu pekiştirmek için bu olayı görsel olarak canlandıran renkli bir resim vardır. İmzasız olan, kimin yaptığı belirtilmeyen ve altında, “Orhan devrinde Osmanlıların sallarla Rumeli'ye geçişleri”⁹⁶ açıklaması yer alan resimde, hafif dalgalı denizde birinci planda bir sal üzerinde kalabalık figür grubu ve orta planda daha geride küçük olarak betimlenmiş üç sal daha belirir ve bunlarda da kalabalık figür grubu seçilir. Geri planda ise tepeler ve gökyüzü ile kompozisyon sonlanır. Ön plandaki büyük sal, soldan sağa doğru diyagonal bir hareket içinde olup, üzerinde dönem kıyafetleriyle betimlenmiş figürler ile ortada sancak betimlenmiştir. Eserde, bu resmi yapan kişinin adı belirtilmemiştir ve kitabın baş tarafında “Resimler Hakkında İzah:” başlığıyla kitapta kullanılan resimlerin kaynakları açıklanmıştır. Padişah portreleri serileri dışındaki portrelerle, vaka resimlerinin muhtelif müze, arşiv, albüm ve kitaplardan alındığı, “... bâzı vakaların canlandırılması ve tetkikinin kolaylaştırılması için de ressamlarımızla haritacımızın fırça ve kalemlerinden faydalanılmıştır. Resimlerden icabedenlerin altına nereden alındığı veya kime aid olduğu yazılmıştır.”⁹⁷ açıklaması yapılmıştır.

95 Koçtaş, “Türklerin Rumeliye Geçışı”, s.2089, 2091-2092.

96 Cezar, *Resimli - Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, s.80.

97 Cezar, *Resimli - Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, iç kapak.

Resim 9- “Orhan devrinde Osmanlıların sallarla Rumeli’ye geçişleri”, (Mufassal Osmanlı Tarihi Tablosu No.3). (Resimli - Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi, s.80.)

Resimdeki renkler, deniz, denizdeki dalgalar, sal ve üzerindeki figürler genel olarak Münif Fehim’in tarzına uygundur. Ancak, kitapta Münif Fehim’e ait olan resimlerin altlarında açıklama olarak sanatçının adı belirtilmiştir. Bu resimde ise “(Mufassal Osmanlı Tarihi Tablosu No.3)” açıklaması verilmiştir. Kitapta, benzer nitelikte renkli resimler vardır ve altlarına sanatçı adı belirtilmeden numara değişmek kaydıyla bu açıklama ile yetinilmiştir. Münif Fehim, İskit Yayınevi için çok sayıda resim, illüstrasyon, kapak tasarımı hazırlamıştır ve bunlar gerek kitaplarda gerekse ansiklopedi ve dergilerde yayımlanmıştır. İskit Yayınevi tarafından Ocak 1950’de ilk sayısı yayımlanan Server R. İskit’in haftalık *Resimli Tarih Mecmuası*’nın kapak sayfalarında Münif Fehim’in renkli ve iç sayfalarında ise siyah beyaz resimleri vardır. Sanatçının dergideki yazılara görsel açıdan değer katan gerek tablo niteliğinde, gerekse illüstratif nitelikte hamasî olarak özellikle Türk tarihinden önemli kişilikler, olaylar, savaş, kahramanlık ve zafer temalı suluboya, guaj çalışmaları yer almıştır. *Resimli - Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi* de 1957 yılında, İskit Yayınevi tarafından yayımlanmıştır.

Değerlendirme ve Sonuç

Türklerin Rumeli’ye geçişini, Türk tarihi açısından dönüm noktalarından biri olarak değerlendirmek mümkündür. 14. yüzyıl ortalarında 1350’li yıllarda, Şehzade Süleyman’ın Rumeli’ye geçtiği ve Gelibolu’yu fethettiği bilinir. Fetih hareketleri sonucunda, Rumeli Fatihi olarak anılan Süleyman Paşa ile yanındaki beylerin, askerlerin Rumeli’ye geçiş şekli, kaynaklarda farklı anlatılır. Ünlü Osmanlı müverrihlerinin

anlatımlarına bağlı kalarak, kırk ya da seksen kişilik bir ekiple sallarla geçişin sağlandığı rivayet edilir ve bu konuyla ilgili halk edebiyatında manzumeler dizilmiş, ressamlar tarafından da kahramanların sallarla Rumeli'ye geçişini tasvir eden resimler yapılmıştır. Ancak, Cezar, Koçtaş, İnalçık, Afyoncu başta olmak üzere birçok tarihçi, Süleyman Paşa'nın Rumeli'ye sallarla değil, muntazam gemilerle geçtiğini kabul eder. Ayrıca, Türklerin Rumeli'ye geçişi konusunu, Bizans tarihçilerinin daha doğru aktardığı belirtilir. Osman Gazi zamanında Marmara sahillerinin muhafazasında Karamürsel kumandasında "İnce donanma" olduğu da bilinir. Orhan Gazi, Kantakuzenos'a yardım amacıyla binlerce askeri gemilerle Rumeli'ye geçirmiş ve karısı Theodora'yı almak için de askerlerini otuz gemiyle Silivri'ye göndermiştir. Rumeli istilası için askerlerin Çanakale boğazını sığır derisi ve ağaçlardan yapılan sallarla geçmeleri, gerçeğe pek uygun görülmemektedir. Rumeli'yi iyi bilen bir kişi olduğu düşünülen Süleyman Paşa'nın gizlice kalenin son durumunu öğrenmek ve kılavuz temin etmek için ilk geçen arkadaşlarını kayıkla geçirmiş olabileceği ve bu işin seksen muhariple değil, birkaç dilâverle yapılabileceği kabul edilebilir. Öncesinde de defalarca Rumeli topraklarına geçiş yapılmıştır. Aydınoğlu Umur Bey ve Orhan Gazi, Bizans ile müttefiklik kapsamında, çeşitli askeri kuvvetler sağlamıştır. Kantakuzenos tarafından 1352'de üs olarak Çimpe Kalesi Süleyman Paşa'ya verilmiştir. Sultan Orhan'ın oğlu Şehzade Süleyman Paşa komutasında, Anadolu yakasından, Rumeli yakasındaki Gelibolu'ya geçilerek öncelikle üs olarak Çimpe Kalesi ve ardından Bolayır, Gelibolu, Keşan, Tekirdağ, Çorlu fethiyle Rumeli toprakları ele geçirilmiştir. 2 Mart 1354 tarihindeki deprem nedeniyle de bölgede yıkım olmuş ve savunmasız kalmıştır. Süleyman Paşa komutasında, Çimpe Kalesi ve Gelibolu alınmıştır. Böylece, Türk tarihinde Rumeli fütuhata gerçekleşmiş ve bu sayede, Balkan fütuhata başlamıştır.

15.-16. yüzyıl Osmanlı tarihçilerinin efsanevi anlatımındaki sal ile geçiş konusunda, denizden geçiş güzergâhı için öncelikle, Lapseki kıyılarında Çardak tarafından geçildiği düşünülür. Günümüzde Gelibolu Bolayır tarafında Çimpe Kalesi olarak adlandırılan askeri tabyalar, kale olarak değerlendirilmiştir. Ancak, buranın denize olan uzaklığı, tepedeki konumu ve var olan askeri tabyalar buranın bahsedilen Çimpe Kalesi olmadığını gösterir. Çimpe Kalesi, denize daha yakın bir noktada olmalıdır. Günümüz tarihçileri, Çimpe Kalesi'nin Eceabat'a yakın yerlerde aranması gerektiği konusunu da gündeme getirip tartışmaktadır.

Savaşları, zaferleri, kahramanlıkları konu alan hamasî resimler arasında, Türk sanatçıların destansı, efsanevi nitelikte sallarla Rumeli'ye geçiş olayını resimlerinde canlandırdıkları görülür. Bu konuda incelenen örnekler arasında ilk çalışmalar, Rumeli toprağı olan Edirne'de yaşayan ve orada şehit edildiğinden Şehit olarak anılan Hasan Rıza'ya aittir. Asker Ressamlar Kuşağı'ndan olan ve tarihi konulu resimleri ile portreleriyle tanınan sanatçı, İstanbul'da Askeri Müze'deki "Hasan Rıza Kulları 1316" olarak imza ve tarih olan 1316/1900 tarihli yağlıboya tablosunda ve Edirne Belediyesi Resim Koleksiyonu'ndaki 1321/1905 tarihli olan yağlıboya tablosunda, sallarla Rumeli'ye geçişi canlandırmıştır. Sanatçının Askeri Müze'deki tablosunun bir benzeri, İstanbul Deniz Müzesi'nde de vardır. Şehzade Süleyman'ın salla Rumeli'ye geçişini konu alan yağlıboya resimde, Halim imzası yer alır. Her iki resim de karşılaştırıldığında, yine bir asker ressam olan Halim Bey'in Hasan Rıza'nın tablosundan esinlenerek tablosunu

resmetmiş olduğu değerlendirilmesi yapılabilir.

Asker ressamından Halid Naci, bu temayı 1325/1907-1908 tarihli bir yağlıboya tablosunda betimlemiştir. TBMM Milli Saraylar Dolmabahçe Koleksiyonu'ndaki "Halid 1325" olarak imza ve tarih yazılı olan tablosunda, parlak bir dolunayın aydınlattığı gecede, salların geçişi canlandırmıştır. Saray için çalışan ve Yıldız Çini Fabrika-i Hümayûnu'nda baş ressamlık yapmış olan Halid Naci'nin bu tablosunun bir benzeri, Türk resminde 1914 Kuşağı/Çallı Kuşağı/Türk İzlenimcileri olarak anılan sanatçılardan Nazmi Ziya Güran tarafından resmedilmiştir. Daha çok doğadan çalışan sanatçının özellikle İstanbul manzaraları meşhur olup, tarihi konulu çok az resmi vardır. Nazmi Ziya'ya atfedilen ve nerede olduğu bilinmeyen eserde, Halid Naci'nin tablosundan yararlandığı anlaşılır. Saldaki bazı figürlerin kıyafet ve başlıklarında farklılık görülür. Nazmi Ziya, bu resmi sipariş olarak yapmış olabilir. Nazmi Ziya, Çanakkale'de kahramanlıkları yerinde tespit etmek amacıyla 1915'te Çanakkale'ye gönderilen *Edebi Heyet* üyelerinden biridir. Heyet üyeleri, Bolayır'da Gazi Süleyman Paşa'nın türbesini de ziyaret etmiştir. Ayrıca, yine 1915'te Maarif Nezareti tarafından kendisine, mekteplerin duvarları için Türk tarihine ait Osmanlı tarihiyle ilgili konuları içeren tablolar ile ilgili bir görev verildiğine dair belgeler de mevcuttur.

Türk tarihinde yaşanan sayısız savaştan sonra, özellikle 20. yüzyıl başından ortalarına kadar olan süreçteki yakın tarihimize bakıldığında; Rumeli'deki Balkan Harbi, Çanakkale Kara ve Deniz Savaşları, I. Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı ve II. Dünya Savaşı gibi savaşlar ve bu savaşların etkileri ile sonrasında toparlanma, yenilenme ve güçlenme ülküsü doğrultusunda, 1950'li yıllarda Türk tarihi ve hamasetiyle ilgili çeşitli tarih dergileri, kitaplar, ansiklopediler basılmıştır. Büyük ilgi gören bu eserlerde, olayları canlandıran resimler, illüstrasyonlar ayrı bir önem taşımış ve görsel açıdan yayımlandıkları esere değer katmışlardır. Estetik, sanatsal değerleri yanı sıra, tarihi ve kültürel bellek açısından da bu resimler farklı bir işleve de sahip olmuştur. 1950'li yıllarda illüstratör, grafik tasarımcı ve ressam olarak Münif Fehim, en çok tercih edilen sanatçı olmuştur. Özellikle, *Resimli Tarih Mecmuası* ve *20. Asır* dergileri örneklerinde de görüleceği üzere, tarihi sahneler, kahramanların kalemiyle, fırçasıyla canlandırılmıştır. Türklerin *Rumeli'ye Salla Geçiş* teması, bu yayınlarda kapak tasarımlarında yer almıştır. Oldukça yalın olarak, açık denizde sallar üzerinde kalabalık figürlerle bu hamaset içeren olayı betimlemiştir. 1957'de yayımlanan *Mufassal Osmanlı Tarihi*'nde de isim belirtilmemesine karşılık, benzer nitelikte bir resim daha yayımlanmıştır. Bu resim de Münif Fehim'in dergi kapaklarında yer alan çalışmalarıyla uyum içindedir.

Tüm resimlerde, ortak olarak denizde genelde iki sal olmak üzere, sallar üzerinde kalabalık figür grubu olarak gaziler/yiğitler betimlenmiştir. Tarihi kaynaklarda da bu yiğitlerin sayısı bir salda kırk ya da iki salda toplamda seksene yakın olarak bahsedildiğinden, incelenen resimlerde de sanatçıların bu etkiyi vermeye çalışmış olduğu görülür. Sanatçılar, tek sal betimlememiştir, sal sayısı en az iki olarak olay canlandırılmış ve birinci plandaki sal daha büyük ve figürler belirgin, arkada orta planda kalan diğer sal daha küçük ve figürler daha belirsiz olarak kompozisyonlara yerleştirilmiştir. Geçişin gece yapıldığı rivayetinden hareketle Hasan Rıza ve Halid Naci, resimlerinde mehtaplı

bir gece atmosferi yansıtmak için dolunay resmederek geçişi canlandırmaya çalışmıştır. Hasan Rıza'nın gece karanlığını yansıtan Edirne Belediyesi Koleksiyonu'ndaki resmi dışında, genel olarak diğer resimler, neredeyse gün ışığı aydınlığında ışıklı görünümündedir. Figürlerin sarık, miğfer, şalvar, kuşak, cepken, kaftan gibi kıyafetlerinde, döneme uygun kıyafetler ve mızrak, kılıç, gürz gibi silah ayrıntılarına dikkat edilmeye çalışılmıştır. Hasan Rıza ve Halim Bey'in birbirinin benzeri olan resimlerinde, Rumeli yakasında tepelik araziye sahip Gelibolu topraklarında denize yakın olarak temsili bir kale görünümü vardır. Büyük olasılıkla, Çimpe Kalesi canlandırılmaya çalışıldığı düşünülebilir.

Edirne'de şehit edilen ressam Hasan Rıza'nın 1900'lerin başlarında resmetmiş olduğu Şehzade Süleyman'ın salla Rumeli'ye geçişi konulu resimleri, bu konudaki ilk örnekler olarak değerlendirilebilir. Bu tema, Halim Bey, Halid Naci, Nazmi Ziya ve 1950'li yıllarda Münif Fehim tarafından da resimlerinde konu edilerek, Türk resim sanatı içerisinde hamasî resimler alanında üretilmiş çalışmalar arasında yerini almıştır. Örneklerde de görüldüğü üzere, Şehzade Süleyman Paşa'nın yanındaki yiğitlerle birlikte salla Rumeli'ye geçişi konusu, sınırlı sayıda sanatçının eserlerine yansımıştır. Cumhuriyet öncesi Türk resminde, Batılılaşma Dönemi ve Meşrutiyet Dönemleri dikkate alınınca Hasan Rıza, Halim Bey ve Halid Naci gibi asker kökenli sanatçıların, Osmanlı tarihinden konular ve hamaset içeren sahneler olarak konuyu benzer nitelikte resmettikleri görülür. Hamaset konusu bakımından özellikle Cumhuriyet Dönemi Türk ressamlarının yapıtları arasında bu konu çok sınırlı kalmış ve 18 Mart 1915 Çanakkale Deniz Zaferi başta olmak üzere, Çanakkale Kara ve Deniz savaşları, İstiklal Harbi, Kurtuluş Savaşı gibi yakın tarihte yaşanan savaş ve kahramanlık konuları daha çok resmedilmiştir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Maarif Nezâreti Mektubi Kalemî Evrakı (MF.MKT)

BOA, MF.MKT, No: 1210/28, tarih: H-22-08-1333 [5 Temmuz 1915].

BOA, MF.MKT, No: 1213/15, tarih: H-9-01-1334 [17 Kasım 1915].

Araştırma Eserleri

Afyoncu, Erhan, “On soruda Rumeli’ye geçiş”, *Popüler Tarih*, Kasım 2002, s.22-27.

Aksaray, Bülent (Ed.), *İstanbul Deniz Müzesi Resim Koleksiyonu İstanbul Naval Museum Painting Collection*, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Basımevi, İstanbul 2004.

Aktepe, Münir, “Osmanlıların Rumeli’de İlk Fethettikleri Çimbi Kal’ası”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C.1, S.2, İstanbul 1950, s.283-307.

Aktepe, Münir, “Çimbi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.VIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s.317-318.

Anonim, *Tevârih-i Âl-i Osman -F. Giese Neşri-*, (haz. Nihat Azamat), Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1992.

Âşıkpaşazâde, *Âşıkpaşazâde Tarihi [Osmanlı Tarihi (1285-1502)]*, (haz. Necdet Öztürk), İstanbul 2013.

Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, (çev. Kemal Yavuz - M. A. Yekta Saraç), K Kitaplığı, İstanbul 2003.

Âşık Paşazade, *Âşık Paşaoğlu Tarihi*, (çev. Atsız), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları:2100, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi:411, Tarih Dizisi:1, İstanbul 1992.

Atik, Kayhan, *Lütfi Paşa ve Tevârih-i Âl-i Osman*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

Ayvazoğlu, Beşir, *Edebiyatın Çanakkale'yle İmtihanı Arıburnu ve Seddülbahir'de On Gün*, Kapı Yayınları, İstanbul 2015.

Başaran, Tijen, “Osmanlıların Rumeli’ye Geçışı’ Tablosu’nun Restorasyonu”, *MS Milli Saraylar*, S.4, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul 2008, s.99-107.

- Boyar, S. Pertev, *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Devirlerinde Türk Ressamları Hayatları ve Eserleri*, Jandarma Basımevi, Ankara 1948.
- Cezar, Mustafa, *Resimli - Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, C.1, İskit Yayınevi, İstanbul 1957.
- Cezar, Mustafa, *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi*, C.I, Erol Kerim Aksoy Kültür, Eğitim, Spor ve Sağlık Vakfı Yayınları, İstanbul 1995.
- Cezar, Mustafa, *Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli - Haritalı*, C.1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.
- Dirimtekin, Feridun, "Muasır Bizans Kaynaklarına Göre Osmanlıların Rumeli'ye Geçiş ve Yerleşimleri", *VII. Türk Tarih Kongresi 25-29 Eylül 1970 Kongreye Sunulan Bildiriler*, C.II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1973, s.577-580.
- Dukas, *Bizans Tarihi*, (çev. VL. Mirmiroğlu), İstanbul Fetih Dermeği İstanbul Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1956.
- Ediz, Hasan Âli, "Rumeliye Geçiş", *Resimli Yirminci Asır / Yirminci 20. Asır*, C.1, S.9, 11 Ekim 1952, arka kapak.
- Emecen, Feridun, "Gelibolu", C. XIV, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s.1-6.
- Emecen, Feridun, "Süleyman Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s.94-96.
- Emecen, Feridun M., "Orhan Bey'in 1348 Tarihli Mülknamesi Hakkında Yeni Bazı Notlar ve Düşünceler", *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, İstanbul 2010, s.307-326.
- Emecen, Feridun M., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- Emecen, Feridun, "Rumeli Fâtih Süleyman Paşa'ya Dair Bazı Meseleler ve Notlar", *Avrasya İncelemeleri Dergisi-Journal of Eurasian Inquires (AVİD)*, C.6, S.1, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayını, İstanbul 2017, s.1-8.
- Erol, Turan, *Nazmi Ziya*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995.
- Gibbons, Herbert Adams, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, (çev. Ragıp Hulusi (Özdem)), 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara 1998.
- Giray, Kıymet, "Hamasi Resim Sergisi", *Türkiye'de Sanat*, S.21, 1995, s.60-65.
- [Gövsal], İbrahim Alâettin, *Çanakkale İzleri*, Kütüphane-i Hilmi, İstanbul 1926.

- Gövsâ, İbrahim Alâettin, "Nazmi Ziya", *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyatı, İstanbul 1946, s.279.
- Günal, Zerrin, "Çimpi (Tzympe) Kalesi'nin Yeri", *XV. Türk Tarih Kongresi 11-15 Eylül 2006*, C.IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s.939-948.
- Hadîdî, *Tevârih-i Âl-i Osman (1299-1523)*, (haz. Necdet Öztürk), Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1991.
- Hammer, Joseph von, *Osmanlı Tarihi*, C.I, (çev. Mehmet Ata), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991
- Hoca Sadeddin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, I, (haz. İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979
- İnalcık, Halil, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", *Osmanlı*, (ed. Güler Eren), C. I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.37-117.
- İnalcık, Halil, "Rumeli", *İslâm Ansiklopedisi*, C.IX, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1964, s.766-773.
- İslimyeli, Nüzhet, "Kaymakam Halil (1887-1937)", *Asker Ressamlar ve Ekoller*, Asker Ressamlar Sanat Derneği Yayınları, Ankara 1965, s.98-99.
- İslimyeli, Nüzhet, "Halim", *Türk Plastik Sanatçıları Ansiklopedisi*, C.I, Ankara Sanat Yayınları, Ankara 1967, s.261-262.
- Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (çev. Nilüfer Epçeli), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012.
- Karatepe, İlkey, *Askeri Müze Resim Koleksiyonu*, Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı Yayınları, İstanbul 2011.
- Koçtaş, Sadi, "Türklerin Rumeliye Geçişi", *Resimli Tarih Mecmuası*, S.39, Mart 1953 s.2089-2092.
- Lutfî Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, (haz. Âli Bey), Matbaa-i Amire, İstanbul 1341.
- Mantran, Robert, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I Osmanlı Devletinin Doğuşundan XVIII. Yüzyılın Sonuna*, (çev. Server Tanilli), 4. Baskı, Adam Yayınevi, İstanbul 2000.
- Mehmed Emin, *Ordunun Destanı*, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul 1331
- Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ Neşrî Tarihi*, C.I, (haz. Faik Reşit Unat- Mehmed A. Köymen), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1949.

- Mevlânâ Mehmed Neşri, *Cihannümâ [Osmanlı Tarihi (1288-1485)]*, (haz. Necdet Öztürk), Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008.
- Nicoloudes, Nicolaos, “Bir Tarihi Olayın Açıklanması ile İlgili Sorunlar: Gelibolu’nun Fethi ve Laonikos Chalkokondyles”, (çev. Ferhan Kırıldökme Mollaoğlu), *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.27, S.44, 2008, s.205-213.
- Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi*, (haz. Atsız), Tercüman 1001 Temel Eser 5, İstanbul 1972.
- Oruç Bey, *Osmanlı Tarihi (1288-1502) Uç Beyliğinden Dünya Devletine*, (haz. Necdet Öztürk), Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2009.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), 7. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- Özdeniz, Engin, *Türk Deniz Subayı Ressamları Turkish Naval Officer Painters*, 2. Baskı, Türk Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yayını, İstanbul 2000.
- Öztürk, Necdet (haz.), *Oruç Beğ Tarihi (1288-1502)*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008.
- Parmaksızoğlu, İsmet, “Süleyman Paşa”, *Türk Ansiklopedisi*, C.XXX, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1981, s.94-95.
- Sarıdikmen, Gül, “Ressam Halit Naci”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla VI. Eyüpsultan Sempozyumu Tebliğler 10-12 Mayıs 2002*, Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2003 s.408-415.
- Sarıdikmen, Gül, “Savaş ve Sanat: Çanakkale Savaşları’nın Ressamları ve Eserleri”, *Gelibolu Tarih, Efsane ve Anı*, (ed. İbrahim Güran Yumuşak - M. Mehdi İlhan), İstanbul Medeniyet Üniversitesi Yayını, İstanbul 2013 s.531-554.
- Sarıdikmen, Gül, “Ressam Halid Naci ve Porselen Ressamlığı: Milli Saraylar Koleksiyonu’ndan Örnekler”, *Milli Saraylar Sanat - Tarih - Mimarlık Dergisi*, S.14, TBMM Milli Saraylar Yayını, İstanbul 2015, s.97-119.
- Sezgin, İbrahim, “Osmanlıların Rumeli’ye Geçışı ve İlk Fetihler”, *Osmanlı*, (ed. Güler Eren), C. I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.212-216.
- Şükrullah Efendi, *Behcetü’l Tevârih Tarihine Aydınlığında*, (çev. Hasan Almaz), Mostar Yayınları, İstanbul 2010.
- Taşpınar, Atila, *Nazmi Ziya*, Apa Ofset Basım Hizmetleri, İstanbul 2004.
- Tekindağ, M. C. Şehabeddin, “Süleyman Paşa”, *İslâm Ansiklopedisi*, C.11, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s.190-194.
- Tollu, Cemal, “Hamaşî Resim Sergisi”, *Yeni Sabah*, 3 Eylül 1952, s.2.

- Uyar, Mesut – Erickson, Edward J., *Osmanlı Askeri Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C.I, 5. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
- Ünver, A. Süheyl, *Ressam Şehit Hasan Rıza Hayatı ve Resimleri*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971.
- Üstünipek, Mehmet, *Işığın Ressamı Nazmi Ziya Güran*, Rezan Has Müzesi, İstanbul 2012.
- Yetik, Sami, *Ressamlarımız*, C.1, Güzel Sanatlar Birliği Resim Şubesi Neşriyatı, Marifet Basımevi, İstanbul 1940.
- Zachariadou, Elizabeth A., “Osmanlılara Dair Tarih ve Efsaneler”, (çev. Yunus Koç), *Söğüt'ten İstanbul'a Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, (der. Oktay Özel - Mehmet Öz), 2. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2005, s.341-383.

15. ve 16. Yüzyıllarda Osmanlı İstanbul’unda Devşirme Malzeme Kullanımı

Mehmet Fatih YAVUZ*

Özet

Osmanlılar, erken dönemlerden itibaren harabe halindeki Yunan, Roma ve Bizans yapılarındaki kullanılabilir malzemeleri, çoğu zaman ekonomik, bazen sembolik, bazen de estetik nedenlerle kullanmışlardır. Bu çalışmada Osmanlı belgeleri ve Batılı seyyahların raporlarına dayanarak 15 ve 16. yüzyıllarda İstanbul’da kullanılan devşirme malzemeler ve nereden geldikleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar kelimeler: *Devşirme malzeme, Osmanlı mimarisi, Batılı seyyahlar, Topkapı Sarayı, Süleymaniye Külliyesi.*

The Use of Spolia in Istanbul in the 15th and 16th Centuries

Abstract

Since they emerged as a power in western Asia Minor, the Ottomans used spolia in their buildings as their new homeland was full of the ruins of the ancient civilizations as well as Byzantine civilization. The Ottomans mostly used the spolia for practical reasons. They sometimes used spolia to give subtle messages. they also used certain spolia such as porphyry and other valuable stones to beautify their buildings. This study deals with the ancient spolia used in Istanbul during the 15th and 16th centuries, focusing on the origins of the spolia using Ottoman documents and the reports of the Western visitors.

Key words: *Spolia, Ottoman architecture, Western travellers, Topkapı Palace, Süleymaniye.*

*Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Tarih Bölümü, fatihyavuz@comu.edu.tr

Antikçağlardan günümüze bütün toplular, geçmiş uygarlıklardan geriye kalan veya geçmiş dönemlerde inşa edilen yapıları ağırlıklı olarak pragmatik ve estetik, kısmen de sembolik nedenlerle bir nevi taş ocağı olarak kullanarak binalar veya anıtlar inşa etmişlerdir.¹ Eskiçağlarda Yunanlar, Romalılar; Orta çağlarda Bizanslılar, Avrupa’da Karolanjlar, Venedikliler, Anadolu’da Selçuklular yoğun bir şekilde devşirme malzeme kullanmışlardır.²

Osmanlıların devşirme malzeme ile ilgili tutumu ve devşirme malzeme temini

Osmanlılar, erken dönemlerden itibaren harabe halindeki Yunan, Roma ve Bizans yapılarındaki kullanılabilecek malzemeleri, çoğu zaman ekonomik, bazen sembolik, bazen de estetik nedenlerle kullanmışlardır.³ Bursa’nın 1326 yılında fethedilmesinden sonra kentte inşa edilen camiler, hamamlar ve diğer yapılarda yoğun bir şekilde devşirme malzeme kullanılmıştır.⁴ Aynı durum Osmanlıların diğer bir önemli kenti Manisa için de geçerlidir.⁵ Kuzeybatı Anadolu’da Assos’taki Hüdavendigar Cami de neredeyse tamamen devşirme malzemelerden inşa edilen bir yapıdır.⁶ Erken dönem Osmanlı yapılarında

1 Devşirme malzeme çalışmalarında son yıllarda büyük bir artış olmuş ve bu konuyla ilgili sayısız kitap ve makale kaleme alınmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: Godfrey Goodwin, “The Reuse of Marble in the Eastern Mediterranean in Medieval Times”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 1 (1977), s.17-18; Dale Kinney, “Rape or Restitution of the Past? Interpreting Spolia”, ed. Susan Clare Scott, *The Art of Interpreting*, The Pennsylvania State University Press, University Park 1995, s.53-67; Michael Greenhalgh, *Marble Past, Monumental Present: Building with Antiquities in the Mediaeval Mediterranean*, Brill, Leiden 2009; Michael Greenhalgh, *Constantinople to Córdoba: Dismantling Ancient Architecture in the East, North Africa and Islamic Spain*, Brill, Leiden 2012; Michael Greenhalgh, *From the Romans to the Railways: The Fate of Antiquities in Asia Minor*, Brill, Leiden 2013. Suzan Yalman ve Ivana Jevtic (ed.), *Devşirme Malzemenin Yeniden Doğuşu*, ANAMED, İstanbul, 2018.

2 Bizanslılar: Robert Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, Princeton University Press, Princeton, 1999, bölüm 5; Jean-Pierre Sodini, “Marble and Stoneworking in Byzantium, 7th to 15th Centuries”, ed. Angeliki E. Laiou, *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, Dumbarton Oaks, Washington, D.C. 2002, s. 129-146. Karolanjlar: Deborah Maukopf Deliyannis, *Ravenna in Late Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge, 2018, s.297-298. Venedikliler: Goodwin, “The Reuse of Marble in the Eastern Mediterranean in Medieval Times”, s.17-18. Selçuklular: Scott Redford, “The Seljuqs of Rum and the Antique,” *Muqarnas* 10, 1993, s.148-156; Goodwin, “The Reuse of Marble in the Eastern Mediterranean in Medieval Times”, s.17-30.

3 Osmanlı topraklarını ziyaret eden bazı batılı seyyahlar, oryantalist bir bakış açısıyla devşirme malzeme kullanımını bahane ederek Osmanlıları barbar bir toplum olarak betimlemişlerdir. Bu yaklaşımın belki de en tipik örneği 1544-1447 ve 1550 yıllarında yazma toplamak amacıyla İstanbul’da bulunan Fransız alim ve seyyah Pierre Gilles ya da Petrus Gyllius’un eserlerinde görülebilir. Gyllius (İstanbul’un Tarihi Eserleri, Çev. Erendiz Özbayoğlu, Eren Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 59), şunları söyler: “Barbar insanlar kentin o eski ve kuşkusuz destansı anıtlarını, kendi değersiz evlerini yapmak ya da kenti barbar yapılarla kaplamak için yıkıp yok ettiler ve eski temellerden çok az iz kaldı.”

4 Anconalı Cyriac, Kyzikos harabelerini 1431 yılında ziyaret ettiğinde, Hadrianus Tapınağı harabelerinin Bursa ve Mudanya’da inşa edilen camilere devşirme malzeme temini için yağmalandığını kaydeder: bkz. Bernard Ashmole, “Cyriac of Ancona and the Temple of Hadrian at Cyzicus”, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 19, No. 3/4, 1956, s.181.

5 Greenhalgh, *Marble Past*, s.474-475.

6 Robert Ousterhout, “The East, the West, and the Appropriation of the Past in Early Ottoman architecture,”

Rum ustaları çalıştığından, geç Bizans çağına has devşirme malzemeleri ana süsleme olarak kullanılan yapı geleneği erken Osmanlı döneminde de devam etmiştir,⁷ elbette belli nüanslarla.⁸

Osmanlı Klasik çağında, devşirme malzemeler çoğu zaman ekonomik yani pratik amaçla kullanılmıştır.⁹ Osmanlı Devleti'nin önceki uygarlıklara ait yapılardan değerli taşları alarak kullanması, daha çok o taşların değeri veya kullanışlılığı ile ilgilidir. II. Bayezid'in hamamında kullandığı Theodosius Sütunu'na ait devşirme malzemeler, 20. yüzyılın ilk yarısında yapılan arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkarılana kadar saklı kalmıştır. Mahmut Paşa'nın sonradan kendi adını taşıyacak semtte bir kilisenin yerine inşa ettiği camide (Mahmut Paşa Cami, 1462-1463), görünmeyecek bir şekilde kullanılan devşirme malzeme ancak bir restorasyon sonucu gün ışığına çıkarılmıştır.¹⁰ Aynı şekilde Sokollu Mehmet Paşa'nın Kadırga'da inşa ettiği caminin kitabesinde, camiye yıktığı bir kilisenin yerine yaptırdığının altını çizer ve bu eylemi gaza terminoloji ile "fetih" olarak niteler. Buna rağmen, bu kiliseye ait devşirme malzemeler kullanılırken gizlenmiş ve 1930'larda yapılan bir restorasyon çalışmasına kadar gizli kalmıştır.¹¹ Bu örneklerden de anlaşıldığı kadarıyla, Osmanlılar klasik dönemde devşirme malzemeyi ağırlıklı olarak pragmatik (yani kullanılabilir her türlü malzemeyi değerlendirme) ve ekonomik amaçlarla kullanmıştır.¹²

Yavuz'un Kahire'den, Kanuni'nin de imparatorluğun farklı bölgelerinden renkli ve değerli mermer getirmeleri, inşa edecekleri ya da ettikleri yapıları güzelleştirmek ve süslemek amacını gütmektedir.¹³ Bu tip değerli renkli taşlar ya da mermerler, selâtin camilerinde (mesela Süleymaniye) ya da saray ve köşklere kullanılmak üzere seçilmekteydi.¹⁴

Bazen, devşirme malzemeler dikkati çekecek şekilde adeta mesaj vermek için

Gesta 43.2, 2004, s.168.

7 Robert Ousterhout, "Ethnic Identity and Cultural Appropriation in Early Ottoman Architecture", Muqarnas, 12, 1995, s.48-62; Ousterhout, "The East, the West, and the Appropriation of the Past in Early Ottoman Architecture," s.168.

8 Zeynep Yürekli, "Osmanlı Mimarisinde Aleni Devşirme Malzeme: Gazilerin Alamet-i Farikası", Serpil Bağcı ve Zeynep Yasa Yaman (ed.), Tradition, Identity, Synthesis: Cultural Crossings and Art – in Honor of Günsel Renda / Gelenek, Kimlik, Bireşim: Kültürel Kesişmeler ve Sanat – Günsel Renda'ya Armağan Ankara 2011, s.274.

9 Tanyeli ve Tanyeli, "Osmanlı Mimarlığında Devşirme Malzeme Kullanımı", s.30; Greenhalgh, Marble Past, s.482. Krş. Zeynep Yürekli, Architecture and Hagiography in the Ottoman Empire: The Politics of Bektashi Shrines in the Classical Age, Ashgate, Surrey, 2012, s. 140-141.

10 Yürekli, "Osmanlı Mimarisinde Aleni Devşirme Malzeme: Gazilerin Alamet-i Farikası", s.280.

11 A.g.e., s. 280.

12 Hatta Topkapı Sarayı'nın bahçesine yerde yatan ve devşirme malzeme olarak kullanılabilir bir dikilitaşın İstanbul'da bulunan Venedikli bir asilzadeye satıldığı söylenmektedir. Bu hususta bkz. Gyllius, İstanbul'un Tarihi Eserleri, s.73-74.

13 Tanyeli ve Tanyeli, "Osmanlı Mimarlığında Devşirme Malzeme Kullanımı", s.30.

14 Gülrü Necipoğlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür, (çev. Gül Çağalı Güven), Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013, s. 133.

kullanılmışlardır. Sözelimi Mihaloğulları tarafından 15. yüzyılın sonu 16. yüzyılın başlarında yeniden inşa edilen Seyyid Battal Gazi Külliyesi'nde kilise ve manastırlardan alınan çok sayıda devşirme malzeme *aleni* bir şekilde kullanılarak, İslam'ın Hristiyanlığa galebe geldiği mesajı verilir.¹⁵ Benzer şekilde, Yavuz'un Mısır seferinde ele geçen renkli mermer panolar ve sütunlar, İstanbul'da inşa ettiği yapılarda zafer alameti olarak kullanılmıştır.¹⁶ Bazen de devşirme malzeme kullanımı, yeni fethedilen toprakların geçmişi sahiplenme ve dolayısıyla Osmanlıların Roma/Bizans'ın varisi olma iddiasıyla ilişkilendirilmiştir.¹⁷ Nihayet de bazen az bulunan renkli mermer devşirme malzemeler, görenleri etkileyecek biçimde kullanılmıştır. Mesela Süleymaniye'deki büyük renkli sütunlar, Kanuni'nin gücünü sembolize eden yapı unsurlarıydı.¹⁸ Kanuni, geçmişte ancak Hz. Süleyman'ın, Justinianus'un başardığı gibi, taşınması neredeyse imkânsız olan sütunları inşa edeceği yapı için uzaklardan getirterek gücünü ve kudretini ortaya koymuştur.¹⁹ Bu bağlamda Süleymaniye külliyesi ve cami, görkemli devşirme malzemeleriyle Sultan'ın gücünü gösteren "taştan bir retorik"tir.

Osmanlılar devşirme malzeme temininde ayakta duran ve kullanılmakta olan yapıları genelde tahrip etmemiş, yıkılmak üzere olan veya harabe halinde terk edilmiş yapılardaki kullanılabilir mermer ve taşları değerlendirmişlerdir.²⁰ Bununla beraber çok sık olmasa da, ihtiyaç duyulduğunda kullanımda olan yapılardan devşirme malzeme temin edildiği de bilinmektedir. Bazen devlet, gerektiğinde parasını ödedikten sonra gerekli tedbirleri alarak ve ardından tadilatlarla bulunarak, dini veya seküler *herhangi* sağlam bir yapıdan değerli renkli taşları almıştır.²¹ 1550'lerde Hagia Eirene'den (İçerü Cebehane) sökülen 26 sütun, bilinmeyen bir Osmanlı yapısında; Pantokrator kilisesinden (Zeyrek İmaret) sökülen değerli sütunlar ise Topkapı Sarayı'nda inşa edilen bir köşkte kullanılmıştır.²² İşin ilginç yanı bazen de halen kullanımda olan dini veya seküler Osmanlı

15 Bu hususta bkz. Yürekli, "Osmanlı Mimarisinde Aleni Devşirme Malzeme", s. 273-282; Yürekli, *Architecture and Hagiography in the Ottoman Empire*, s.140.

16 Gülru Necipoğlu, 15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı: Mimarî, Tören ve İktidar, (çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s.278. "Her iki projede de 1517'de Memluk Sultanlığının ortadan kaldırıldığı Mısır seferinde ele geçen renkli mermer panolar ve sütunlar zafer simgesi olarak kullanılmıştır." Krş. Jean-Louis Bacqué-Grammont, "Remarques sur l'exploitation du marbre à l'époque ottomane", ed. A. Temimi, *Mélanges Professeur Robert Mantran, Centre d'études et de recherches ottomanes, morisques, de documentation et d'Information*, Zaghuan 1988, s.32.

17 Greenhalgh, *Marble Past*, s.476. Krş. Ousterhout, "Ethnic Identity and Cultural Appropriation in Early Ottoman Architecture", s.55; Ousterhout, "The East, the West, and the Appropriation of the Past in Early Ottoman architecture," s.167.

18 Krş. Sai Mustafa Çelebi, *Tezkiretü'l-Bünyân* 9b.

19 Tanyeli ve Tanyeli, "Osmanlı Mimarlığında Devşirme Malzeme Kullanımı", s.30. Gülru Necipoğlu Kafadar, "The Süleymaniye Complex in Istanbul: An Interpretation", *Muğarnas*, 3, 1985, s.102-103.

20 Krş. Nicolas Vatin, "Notes sur l'exploitation du marbre et l'île de Marmara Adasi (Proconnèse) à l'époque ottomane," *Turcica. Revue des études turques. Peoples, langues, cultures, états* 32 2000, s.314; Greenhalgh, *Marble Past*, s.476.

21 Ömer Lütfi Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmaret İnaatı (1550-1557) I. Cilt*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1972, s. 347-348; Tanyeli ve Tanyeli, "Osmanlı Mimarlığında Devşirme Malzeme Kullanımı", s.27; Vatin, "Notes sur l'exploitation du marbre et l'île de Marmara Adasi (Proconnèse) à l'époque ottomane," s.318.

22 Hagia Eirene: Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmaret İnaatı (1550-1557)*, cilt 1, s.348; cilt 2, s.24, (no.46). Pantokrator Kilisesi: Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmaret İnaatı (1550-1557)*, cilt 2, s.26 (no.50). Ayrıca

yapılarından da değerli taşlar sökülmiş ve yeni inşaatlarda kullanılmıştır.²³ Bazen de belli bir bölge ya da şehir fethedildikten sonra oradaki değerli sütunlar ve mermerler İstanbul'a gönderilmiştir. Yavuz Sultan Selim Mısır'ı fethinden sonra kullanımda olan yapıları tahrip ederek renkli mermer panoları ve sütunları yerlerinden söktürmüş ve el koymuştur.²⁴

İstanbul'un fethedilmesinin ardından kentin yeniden imarı sürecinde, başta kentteki harabe halindeki yapılardan elde ettikleri mermer ve diğer değerli taşları değerlendirmişlerdir. Osmanlı mimarları gerekli mermer malzemenin temini için araştırmalar yapmış ve devşirme mermer temini için ülkenin dört bir tarafına gerekli talimatlar gönderilmiştir.²⁵ Mesela talimatlardan birinde gerekli malzemenin temininde dikkat edilecek hususlar şöyle sıralanmıştır:²⁶

Vilayet-i Anatólı beglerbegine ve beglerine ve kâdılarına hükm ki, hâliyâ mahrûse-i İstanbulda binâ olınan imâret-i âmiremün haremüne ve sâir mühimmâtına lâzım olan direkler için hâşşa mimârlardan Hâcî Hüseyin irsâl olunup, buyurdum ki: Her kañkınızın taht-ı adâletine irişdüğde, yoklayup kendi nefsinüz ile bulunan mermerlerün üzerine varup, kıyâsı râst olup, mezbûr yaradur diyü nişân itdükde, binâda mı, binâdan hâriç midür, binâda olan yıkıldukda ne miğdâr harç ile olur ve iskele yakın midur ve iskeleye varınca kaç akçe maşraf olur ve iskelede iskele lâzım midur, yok ise iskele var midur, iskele lâzım olursa maşrafı ne ile olur, cümle ahvâlin mufaşşal yazup, iki arz idesin, birin mimâr Hüseyine teslim idesin ve birin binâ eminine yarar adamınız ile irsâl idesin, zıkr olan huşûşlar ehemmi-i mühimmâtındur; daķıķa fevt itmeyesün ve arz irsâl olındukda, bulunan mermerlerün birer pâre numûnesin bile gönderesin.

Öte yandan Ülkenin dört bir tarafındaki idareciler de harabelerde veya metruk yerlerde yapılarda kullanılabilecek durumda mermer bulduklarında merkezi bu durumdan haberdar etmişlerdir.²⁷ Arşiv belgelerinin gösterdiği gibi, Osmanlılar eski harabelerdeki kullanılabilecek mermer ve taşları bir nevi ekonomik yerüstü zenginliği olarak görmüş ve topraklarındaki antik yapılardaki değerli, renkli mermerleri nerede bulunursa bulunsun el koymak hakkını kendinde görmüş ve sahiplenmiştir.²⁸ Nitekim 1577 yılında Eğriboz

Pantepoptes, loannes in Trullo Kiliseleri'nde, Bodrum Camisi'nde ve Kilise Camisi'nde de sütunların sökülmiş yerlerine örgü ayaklar dikilmiştir. Bu hususta ek kaynakça ile birlikte bkz. Tanyeli ve Tanyeli, "Osmanlı Mimarlığında Devşirme Malzeme Kullanımı", s.27, s.31, dn.42.

23 Barkan, Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557), cilt 1, s.348; Barkan, Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557), cilt 2, s.25 (no.48).

24 Bkz. Aşağıda dn.75.

25 Barkan, Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557), cilt 2, s.12 (no.13), s.12 (no.14), s.19 (no.32), s.19 (no.33), s. 21-22 (no.40), s. 22 (no.41), s.23 (no.42), s.29 (no.61).

26 TKS, K.888, fol. 315b: Şu eserde: Gülru Necipoğlu, Sinan Çağı. Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür, (çev. Gül Çağalı Güven), Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013, s.212.

27 Barkan, Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557), cilt 2, s.19 (no.34), s.24-25 (no.47), s.28 (no.57), s.28 (no.58), (no.95). Vatin, "Notes sur l'exploitation du marbre et l'île de Marmara Adasi", s.317.

28 Vatin, "Notes sur l'exploitation du marbre et l'île de Marmara Adasi", s.318-319.

Beği'ne, Atina ve Livadya ve İstefe kadılarına gönderilen emirde şöyle denilmektedir:²⁹

“Südde-i se‘âdetime ‘arz-ı hâl sunulup taht-ı kazâñızda ba‘zı yontulmuş mermer direkler ve şomâki mermerler olub kefere tâ‘ifesi alup kiliseler yapub ve harbî kâfirlere ve sâ‘ire bey‘ eyledükleri i‘lâm olunmağın buyurdum ki: Vardıkda âniñ gibi direkleri ve şomâki mermerleri taht-ı kazâñızda münâsib olan maħallerde zabt idüb kefereye bey‘ ettirmeyesiz.”

Osmanlı belgelerinden ve modern araştırmalardan anlaşıldığı kadarıyla, İstanbul’a belli bir proje kapsamında – sözgelimi Süleymaniye Cami ve İmareti inşaati- gönderilen değerli devşirme taşların tamamı kullanılmamış ve Topkapı Sarayı arazisi içinde ve belki İstanbul içinde veya yakınlarında sonradan kullanılmak üzere depolanmıştır.³⁰ 1527-1529 masraf defterlerine göre, Kahire’den getirilen mermerler, Has Bahçe’deki mermer hazinesine konmuştur.³¹ 22 Ekim 1582 tarihli bir fermanla ise Bostancıbaşı’na, *mermer direkler ve mermerler her kimüñ evinde ve mülkinde bulunursa alub bāęçe-i ‘âmire hizmetindeinde zabt êdüb hıfz eylesesin*” emri verilmiştir.³²

Osmanlı topraklarında sayısız harabe olduğundan, 16. yüzyılda dahi ağırlıklı olarak devşirme malzeme kullanımı tercih edilmiştir.³³ Ancak Kanuni döneminde büyük inşaat projeleri nedeniyle devşirme malzeme yetersiz kalınca, özellikle Marmara Adası’ndaki mermer yatakları mermer kaynağı olarak kullanılmaya başlanmıştır.³⁴

İstanbul’un imarı sürecinde devşirme malzeme kullanımı

İstanbul, Constantinopolis olarak kurulduğu andan itibaren çevre bölgelerdeki harabelerde veya kentlerde yer alan yapı malzemeleriyle büyümüş ya da imar edilmiştir.

29 Barkan, Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaati (1550-1557), cilt 2, s. 31 (no.69).

30 Rogers, “The State and the Arts in Ottoman Turkey, Part 1”, s. 78, 81. Vatin, “Notes sur l’exploitation du marbre et l’île de Marmara Adası”, s.317. Anlaşıldığı kadarıyla değerli mermer ve mermer sütunları Topkapı Sarayı’nda depolamak Fatih ile başlamıştır: bkz. aşağıda dn. 64.

31 BA, KK 7097, fol. 100 (mermerhâ ki’an Mışr amede, hazine-i mermer der bāęçe-i âmire (Mısır’dan gelen ve bahçe-i amiredeki mermer hazinesine konan mermerler]; MM 17884, fol. 55, “Mısır’dan gelen hassa mermerleri kayık kapısından adı geçen bahçeye çekmek” (keşiden-i mermerha-i haşşa ki’an Mışr amede ‘an bâb-ı kayık ‘ila bāęçe il-mezbûr). Bahsedilen belgeler şu eserden alıntılanmıştır: Necipoğlu, 15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı, s.127, dn.51.

32 Vatin, “Notes sur l’exploitation du marbre et l’île de Marmara Adası”, s.355. Topkapı Sarayı’nda bulunan antik eserler, bu koleksiyonun parçaları olmalıdır. Bkz. H. Tezcan, Topkapı Sarayı ve Çevresinin Bizans Devri Arkeolojisi, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul 1989.

33 Vatin, “Notes sur l’exploitation du marbre et l’île de Marmara Adası”, s.316-317.

34 Tanyeli ve Tanyeli, “Osmanlı Mimarlığında Devşirme Malzeme Kullanımı”, s.23-25.; Goodwin, “The Reuse of Marble”, s.17-30; Jean-Louis Bacqué-Grammont, “Osmanlı Döneminde Mermer Kullanımı Hakkında Bazı Düşünceler”, X. Türk Tarih Kongresi, 22-26 Eylül 1986, Ankara (V. Cilt), s.1928-1929; Bacqué-Grammont, “Remarques sur l’exploitation du marbre à l’époque ottomane”, s.31-34; Vatin, “Notes sur l’exploitation du marbre et l’île de Marmara Adası”, s.316-317.

Kentin banisi Constantinus, inşa ettiği anıtlarda ve yapılarda devşirme malzemeyi planlı ve yoğun olarak kullanan ilk imparator olarak bilinmektedir.³⁵ Her ne kadar Constantinopolis'in kuruluşunda devşirme malzemenin geldiği yerler ve yapılar hakkında fazla bilgi yoksa da, kaynaklar kentin inşasında imparatorluğun diğer kentlerinin aleyhinde çalışmalar yapıldığına işaret eder. Sözelimi, en erken dönemlerde, Hieronymos, Constantinopolis'in "neredeyse bütün kentlerin yağmalanmasıyla adandığını" kaydeder.³⁶ Libanius da Constantinopolis'i "başkalarının alın teriyle beslenen Trakya'daki kent" olarak betimler.³⁷ Zaten İstanbul'un 324-330 yılları arasında Constantinopolis olarak inşası sırasında Akdeniz Dünyasının birçok yerinden bronz, fildişi, mermer, porfir ve diğer değerli taşlardan kesilmiş heykeller ve diğer önemli eserler kente getirilmiş ve önemli meydanlarda, caddelerde ve yapılarda dikilmiştir.³⁸ Constantinopolis, başkent olarak kurulduğu 324 yılından itibaren özellikle de yakınlarındaki ve denize kıyısı olan kentleri kaynak olarak ya da adeta bir taş ocağı olarak kullanmıştır. Erken dönemlerde kentte devşirme malzemenin kullanıldığına işaret eden semt isimleri ya da bina isimleri vardı.³⁹ Sözelimi Cerrahpaşa civarındaki revaklar, Troas revakları olarak adlandırılmaktaydı. Yine Haliç kıyısında yer alan bir *horreum* yani Tahıl ya da Gıda Deposu da *Horrea Troadensis* olarak bilinmekteydi. Diğer bir deyişle buradaki yapılar, Troas bölgesinden getirilen taş ve mermerlerden inşa edilmişti. Antikçağın en ünlü yerleşim yerlerinden biri olan Aleksandria Troas hem Roma döneminde hem de Osmanlılar tarafından adeta bir taş ocağı olarak kullanılmıştır.⁴⁰ Hiç şüphesiz Konstantinopolis'in inşa sürecinde kaynakların belirtmediği diğer yerlerden de mermer sütunlar, döşemeler diğer parçalar kentte kullanılmıştır.⁴¹ Justinianus da Ayasofya'nın inşasında imparatorluğun çeşitli yerlerinden çok sayıda mermer sütun ve değerli taşlar getirmiştir.⁴²

*****

35 B. L. Wohl, "Constantine's use of spolia", ed. J. Fleischer, J. Lund and M. Nielson, *Late Antiquity: Art in Context, Hyperboreum & Museum Tusculanum Press, Copenhagen 2001*, s.85-116; Brenda Longfellow, *Roman Imperialism and Civic Patronage: Form, Meaning, and Ideology in Monumental Fountain Complexes*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014, s.196.

36 Hieronymos, *Chronicon 232, MS 330* (Malcolm Drew Donalson, *A Translation of Jerome's Chronicon With Historical Commentary*, Mellen University Press, Lewiston, 1996, s.40).

37 Libanius, *Orationes 1.279* (A. F. Norman, *Libanius' Autobiography* (Oration 1): The Greek Text, Edited with Introduction, Translation and Notes, Oxford University Press, London, New York and Toronto 1965, s.143).

38 Geç antik dönem İstanbul yapıları ve heykelleri için bkz. Sarah Bassett, *The Urban Image of Late Antique Constantinople*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.

39 Bizans'ta devşirme malzeme kullanımı için bkz. Sodini 2002.

40 Vatin, "Notes sur l'exploitation du marbre", s.334vd.

41 Mermer ve değerli taşların yanında, inşa edilen yapılarda kullanılabilir her türlü devşirme malzeme Constantinopolis'e getirilmiştir. Mesela kaynaklar, Constantinus Forumu'ndaki senato binasının kapılarının antik dünyanın yedi harikasından biri olan Efes'teki Artemis tapınağından getirildiğini kaydeder: Liz James, Ioannis Vassis et. al. (haz.), *Constantine of Rhodes, on Constantinople and the Church of the Holy Apostles*, Ashgate, Farnham 2012, s.26-29.

42 Claudia Barsanti ve Alessandra Guiglia, "Justinianos'tan (Jüstinyen'den) Osmanlı Dönemine Konstantinopolis'teki Ayasofya'da Devşirme Malzeme (Spolia): Çok Katmanlı Yeniden Kullanım Olgusu", *Devşirme Malzemenin Yeniden Doğuşu*, 2018, İstanbul, s.103-130.

İnalcık'ın deyimiyle “ölü bir imparatorluğun, ölü merkezi”⁴³ halindeki Constantinopolis ele geçirildiğinde eski görkeminden geriye pek fazla bir şey kalmamıştı. Ancak kısmen ayakta duran harabeler (mesela Hipodrom) nedeniyle, kent adeta bir mermer ya da taşocağı görünümündeydi.⁴⁴

RESİM 1. Pieter Coecke van Aelst (1533): Kanuni Sultan Süleyman'ın Cuma Alayı ile Hipodrom Harabelerinin önünden geçişi. Arka planda kentin önemli anıtlarıyla beraber resimlenen hipodromdaki mermer koltuklar ve sütunlar

Osmanlılar İstanbul'u fethettikten sonra var olan bazı kiliseleri camiye çevirmiş, harabe halinde olanları da yıkarak kullanılabilir malzemeleri devşirme malzeme olarak başka yapılarda kullanmış ve böylece kent mimari açıdan hızla İslam karakterini kazanmıştır.⁴⁵ Başlarda İstanbul ve yakın çevresinde, özellikle de deniz ulaşımının kolay olduğu bölgelerde (Marmara Kıyıları, Troas yani Biga Yarımadası) yer alan eski kentlerin veya harabelerin içindeki kullanılabilir malzemeler, özellikle de mermer İstanbul'a taşınmış ve hâlihazırda inşası süren önemli yapılar varsa orada kullanılmış ya da özellikle de en iyi parçalar padişahların ya da paşaların inşaat projelerinde kullanılmak üzere depolanmıştır.⁴⁶

Kentin imarı çerçevesinde özellikle de Kanuni döneminden itibaren yoğun inşa faaliyetleri nedeniyle devşirme malzemeler sadece İstanbul ve yakın çevresinden

43 Halil İnalcık, “The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City”, *Dumbarton Oaks Papers* 23/24, 1969/1970, s.229.

44 Goodwin, “The Reuse of Marble”, s.17; Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, s.107.

45 Çiğdem Kafescioğlu, *Constantinopolis / Istanbul: Cultural Encounter, Imperial Vision, and the Construction of the Ottoman Capital*, Pennsylvania State University Press, University Park 2010. Ayrıca bkz. Maurice Cerasi, “Da Costantinopoli a Istanbul: I secoli XV–XVII,” ed. Leonardo Benevolo, *Metamorfosi della città*, Milan 1995, s.75-148; fig. 31-38. Kentin Constantinopolis'ten İstanbul'a dönüşümü için bkz. Halil İnalcık, “The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City”, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 23/24 (1969/1970), s.229-249; Vittorio Francetti Pardo, “Costantinopoli: la trasformazione di Bisanzio nella capitale imperiale,” ed. Leonardo Benevolo, *Metamorfosi della città*, Milan 1995, s.3-72.

46 Vatin, “Notes sur l'exploitation du marbre,” s.362; Greenhalgh, *Marble Past*, s.477-478.

değil, Akdeniz dünyasından getirilmiştir. Nitekim, devşirme malzeme kullanımındaki hareketlilik batılıların gözünden kaçmamıştır. Jacques Gassot'un bildirdiğine göre "Oraya (Topkapı Sarayı'na) hem Constantinopolis'ten hem de Yunanistan ve Asia'dan her tür renkten büyük mermer parçaları, porfirler, sütunlar ve diğer tercih edilen malzemeler taşın[mıştı]"⁴⁷ Fellows da İstanbul'daki camilerde çok sayıda antik mermer sütunların ve lahitlerin kullanıldığını ve bu devşirme malzemelerin sadece İstanbul hinterlandından değil bütün Küçük Asya'dan getirildiğini kaydeder.⁴⁸

Bu nedenle İstanbul'un hinterlandında, Gelibolu Yarımadası dahil Trakya kıyılarında, Marmara kıyılarında antik harabelerden geriye pek fazla bir şey kalmamıştır. Sözelimi 1675 yılında bölgede seyahat eden İngiliz seyyah John Covel, okuyucularını şöyle uyarır: "*Türkler, İstanbul'un kilometrelerce etrafında yer alan bölgede bulabildikleri bütün değerli taşları şehirdeki inşaatlarda kullanmışlardır. Öyle ki ne kitabe ne de antik dünyanın anıtlarını bulmak mümkün değildir. Özellikle de gemi taşımacılığının kolaylıkla yapıldığı Marmara kıyılarında.*"⁴⁹ 1717 yılında İstanbul'u ziyaret eden Pitton de Tournefort kentte sadece iki obelisk ya da dikilitaş, birkaç sütun ve Yedikule'de birkaç alçak kabartma gördüğünü söyleyerek hayal kırıklığını bildirir.⁵⁰ 1835'te İstanbul'un hinterlandını ve Marmara kıyılarını gezen Amerikalı deniz subayı ve İstanbul'daki Amerikan elçisi David Porter, aynı gözlemlerde bulunacaktır: "İstanbul civarında antik kentlerin almaya değer kalıntılarını aramak beyhude bir çabadır. Bütün geriye kalanlar, işe yaramaz yığından ibarettir; ya da eski yapıların temellerinde kullanılan, işlenmemiş taşla birleştirilen tuğla ve harç."⁵¹

Kentin yakınlarında ve hinterlandında devşirme malzemeler imar faaliyetlerinin ihtiyacını karşılamadığından,⁵² yukarıda da belirtildiği üzere, 16. yüzyıldan itibaren Marmara Adasındaki mermer yatakları tekrar işletilmeye başlanmıştır.⁵³

47 Jacques Gassot, *Le discours du voyage de Venise à Constantinople*, On les vend en la boutique d'Antoine le Clerc, Paris 1550, s.10.

48 Charles Fellows, *Travels and researches in Asia Minor, more particularly in the province of Lycia*, J. Murray, Londra 1852, s.71.

49 James Theodore Bent, *Energetic Traveller, Explorer and Archaeologist, Spending 1885–1888 in Asia Minor, Early voyages and travels in the Levant*, I: *Diary of Master Thomas Dallam 1599–1600*; II *Extracts from the diaries of Dr. John Covel, 1670–1679*, Hakluyt Society, Londra 1893, s.179-180.

50 Joseph Pitton de Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant*, Imprimerie royale, Paris 1717, cilt 1, s.509 (Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, [çev. Ali Berktaş], Kitabevi, İstanbul 2013, cilt 2, s.40).

51 David Porter, *Constantinople and its Environs*, Harper & Brothers, New York 1835, s.208.

52 Greenhalgh, *Marble past*, s.477.

53 Jean Palerne, *Peregrinations du S. Jean Palerne Foresien, Secrétaire De François De Valois Duc D'anjou, Pillehotte*, Lyon 1606, s. 374, İstanbul'daki cami, kervansaray ve diğer yapılarda kullanılan mermerlerin Marmara Adası'ndan getirildiğini bildirir. Ayrıca bkz. Vatin, "Notes sur l'exploitation du marbre," s.308; Greenhalgh, *Marble Past*, s.476.

Fatih dönemi

Esasen daha kent fethedilmeden önce Rumeli Hisarı'nın inşası sırasında, Anadolu'da, Boğaz kıyısında ya da yakınlarında yer alan aralarında Aziz Mihail Kilisesi'nin de yer aldığı harabe halinde olan ya da eski görkemlerinden uzakta olan çok sayıda yapı, adeta taş ocağı olarak kullanılmıştır.⁵⁴

Fatih 29 Mayıs 1453 tarihinde İstanbul'u fethettikten sonra kenti yeniden imar etmek için hemen girişimlerde bulunmuştur. Çok kısa süre içinde surlar onarılmış, kara surlarının Marmara denizine ulaştığı noktada Yedikule ve İstanbul Üniversitesi merkez kampüsünün olduğu yerde Eski Saray 1455 yılında inşa edilmiştir.⁵⁵ Ayrıca kenti canlandırmak için birçok yerden yerleşimciler getirilmiş ve evler, camiler, hanlar, hamamlar ve benzeri yapılar inşa edilmiştir. Hiç şüphesiz bu yoğun inşa faaliyetleri esnasında kentte ve hemen yakınlarda bulunan eski Roma ve Yunan eserleri inşa malzemesi için önemli bir kaynak teşkil etmişti. İnşaatlar esnasında sadece devşirme taş ve mermer kullanılmamış, eski yapılardaki faydalanılacak hiçbir malzeme israf edilmemiştir. Sözelimi Eski Saray'ın bütün çatıları, terk edilmiş manastırlardan alınan kurşun levhalarla kaplanmış.⁵⁶

Fatih'in 1463-1471 yılları arasında inşa ettiği Fatih Cami'nin yapımında da devşirme malzeme kullanılmıştır.⁵⁷ Çeşitli boyutlarda ve hepsi antik dönemden olan toplam on sekiz mermer ve granit sütun, caminin yirmi iki kubbesini taşır. Kaynaklar caminin inşası sırasında iki büyük ve görkemli sütunun camide kullanılmak üzere getirildiğini ancak caminin mimarı Khristodoulos'un (Atik Sinan) bu sütunları uzun oldukları için kestğini ve bu nedenle Fatih tarafından cezalandırıldığını kaydeder.⁵⁸ Caminin yapımında kullanılan sütunların ve taşların tam olarak nereden getirildikleri bilinmez, ancak bir Osmanlı kroniği eleştirel bir dille sütunların büyük masraflarla uzak diyarlardan taşındığını kaydeder.⁵⁹

Ya ol (99) direkleri ol zamanda bir gayrı memleketden nice getürdiler? Getürince neler harc olduğun Allah bilir. Hem İstanbul'da Yeni Câmî'e olan harcı kim vâsfidebilir? Husûsâ cümle direkleri taşları hazır müheyâ düzilmişdi. Heman bir yirden kaldırup bir

54 Dukas 34.7-8 (Dukas, Bizans Tarihi, [çev. İ. Mirmiroğlu], İstanbul Matbaası, İstanbul 1956, s.147); krş. Oruç Bey Tarihi (Franz Babinger, Die frühosmanischen Jahrbücher der Urudsch, Lafaire, Hannover 1925, s.65 Oxford yazması, s.123 Cambridge yazması); Hoca Sadettin Efendi, Tacü't-tevarih, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, cilt 2, s.272. Hisardaki devşirme malzemeler ile ilgili gözlemler için bkz. Semavi Eyice, Bizans devrinde Boğaziçi, s.31-34.

55 Necipoğlu, 15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı, s.27.

56 Dukas 42.13 (Dukas, Bizans Tarihi, s. 196).

57 Fatih Camii hakkında bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, Fatih Devri Mimarisi, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1953, s.125 ve sonrası. Ayrıca bkz. Godfrey Goodwin, A History of Ottoman Architecture, Thames and Hudson, Londra, 2003, s.121-131.

58 Franz Babinger, Fatih ve Zamani, (çev. Dost Körpe), Oğlak Yayınları, İstanbul 2008 s.256. Fatih Camii'nin önündeki büyük meydan yakın dönemde yeniden düzenlenirken bahsedilen iki sütun bulunmuştur.

59 Anonim, Tevarih-i Al-i Osman, (F. Giese Neşri) haz. Nihat Azamat, Edebiyat Fakültesi Yayınevi, İstanbul 1992, s.101.

yire komagiçün bu kadar mal harc oldı, kıyasın Allah bilür.

Zaten caminin üzerinde yükseldiği arazide daha önce var olan Aziz Havariler kilisesi yıktırılmış ve kilisedeki sütunlar, mermerler⁶⁰ ve kilisede ve hemen civarında yer alan imparator lahitlerinden bazıları devşirme malzeme olarak kullanılmıştır.⁶¹

Fatih'in 1470'lerde inşa ettiği Topkapı Sarayı'nda da aynı şekilde İstanbul'dan, yakın çevresinden ve imparatorluğun farklı bölgelerinden kıymetli sütunlar, mermer levhalar ve benzeri yapı malzemeleri getirilmiştir. İstanbul'da, Havariyun Kilisesi'nden getirilen lahitler ve akropolün eteklerinde yer alan tiyatronun mermer koltukları, sarayda yapı malzemesi olarak değerlendirilmiştir.⁶² 1547'de sarayı ziyaret eden Fransız Jean Chesneau, renkli büyük mermerler, porfir, sütun ve eşsiz malzemeler nedeniyle sarayın şaşılası güzellikte olduğunu ve bahsedilen devşirme malzemelerin İstanbul'dan, Kadıköy'den, Yunanistan'dan ve Anadolu'dan getirildiğini kaydeder.⁶³

Ayrıca, önemli taşlar sonradan kullanılmak üzere Topkapı Sarayı'nda depolanmaktaydı.⁶⁴ Sai Mustafa Çelebi, Süleymaniye Cami'sinde kullanılan dört önemli granit sütundan birinin saraydan getirildiğini kaydeder.⁶⁵ İlâveten, yukarıda da belirtildiği üzere, önceleri Havariyun Kilisesi'nde bulunan imparatorluk lahitleri, Fatih döneminde sonradan kullanılmak üzere saraya getirilmiştir.⁶⁶ Saray'da değerli mermer ve sütunların depolanması yabancıların da dikkatini çekmiştir. Nitekim Kanuni döneminde Fransız Elçiliği'nde görevli bulunan Gassot, inşaat yapımında kullanılmak üzere Topkapı Sarayı'na Constantinopolis'ten, Yunanistan'dan ve Anadolu'dan sayısız renkte büyük

60 Tanyeli ve Tanyeli, "Osmanlı Mimarlığında Devşirme Malzeme Kullanımı", s.23.

61 Sayıları bilinen yaklaşık 44 imparator lahdinden sadece 15'i (sekiz tanesi somaki) günümüze ulaşmıştır. Çok büyük bir olasılıkla günümüze ulaşmayan diğer lahitlerin bir kısmı, kesilerek ve işlenerek hem Fatih Cami'nin hem de Topkapı Sarayı'nın inşasında kullanılmıştır. Bu hususta bkz. Raniero Gnoli, *Marmora Romana*, Edizioni dell'Elefante, Roma 1971, s.66-75. Ayrıca bkz. Neslihan Asutay-Effenberger ve Arne Effenberger, *Die Porphyrsarkophage der oströmischen Kaiser: Versuch einer Bestandserfassung, Zeitbestimmung und Zuordnung*, Reichert, Wiesbaden 2006.

62 Sarayda yapılan kazılarda bulunan malzemeler, lahit vs. muhtemelen saray inşası sırasında sonradan devşirme malzeme kullanılmak üzere getirilmiş olmalıydı; bkz. Greenhalgh, *Marble Past*, s. 479-480. Jean-Claude Flachet, *Observations sur le Commerce et sur les Arts d'une Partie de l'Europe, De L'Asie, de l'Afrique, et Mème des Indes Orientales*, Buisson, Lyon 1766, cilt 2, s.2vd., 174-175. Lahitler için bkz. Mango, *Studies on Constantinople*, Study VI, 398-402, "Three Imperial Byzantine sarcophagi discovered in 1750"; Mango, *Studies on Constantinople*, Study VII "A Newly Discovered Byzantine Imperial Sarcophagus"

63 Jean Chesneau, *Le voyage de Monsieur d'Aramon, ambassadeur pour le Ray au Levant (1547)*, Haz. Charles Schefer. Leroux, Paris 1887, s. 26. Bu hususta ilâveten bkz. Gassot, *Le discours du voyage de Venise à Constantinople*, s.10.

64 Krş Necipoğlu, 15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı, s.261-262. Ayrıca bkz. J. M. Rogers, "The State and the Arts in Ottoman Turkey. Part I. The Stones of Süleymaniye", *International Journal of Middle East Studies*, 14. 1, 1982, s. 74; Greenhalgh, *From the Romans to the Railways*, s.125.

65 Sai Mustafa Çelebi, *Tezkiretü'l-Bünyân* 9b.

66 Cyril Mango, "Three Imperial Byzantine Sarcophagi Discovered in 1750," *Studies on Constantinople*, Variorum Collected Studies, Aldershot, Hampshire, 1993, study VI, s.398; Cyril Mango, "A Newly Discovered Byzantine Imperial Sarcophagus," *Studies on Constantinople*, Variorum Collected Studies, Aldershot, Hampshire, 1993, study VII, s.306; Asutay-Effenberger ve Effenberger, *Die Porphyrsarkophage der oströmischen Kaiser*, *passim*.

mermer parçaları, somaki sütunlar taşındığını kaydeder.⁶⁷

II. Bayezid dönemi

Fatih'in ölümünden sonra da İstanbul'da inşaatlar devam etmiştir. Bayezid, Eski Saray bitişiğinde, önceleri Theodosius Forumu'nun daha da öncesinde Byzantion nekropolünün olduğu yerde cami, imaret ve medrese yaptırmıştır. Caminin inşasında forumun harabeleri taş ocağı olarak değerlendirilmiş ve Byzantion'un eski mezar lahitleri çok büyük bir olasılıkla devşirme malzeme olarak kullanılmıştır.⁶⁸ Bayezid Hamamı'nın yanında, civardaki mermer ve taş kalıntılarını işleyen bir atölyenin gün ışığına çıkarılması bu görüşü kuvvetlendirir.⁶⁹ Ayrıca İstanbul'dan ve veya diğer bölgelerden getirilen değerli renkli mermer sütunlar da caminin yapımında kullanılmıştır.⁷⁰ Bu bölgede, Eski Saray'ın dış bahçesinin güneybatı köşesinde bulunan Theodosius sütunu yıktırılmış ve kalıntıları devşirme malzeme olarak külliyesinin inşasında kullanılmıştır.⁷¹ Bayezid hamamı çevresinde yapılan hafriyatlarda, hamamın temel kısmında sütunun kabartmalarla süslü dış cephesine ait kabartmaların fragmanları (toplam 18) bulunmuştur.⁷² Bu kalıntılar, İstanbul'daki devşirme taşların belki de en ünlüsüdür. Zira, Osmanlı devşirme taş kullanımında genelde, mermer ya da taş üzerindeki resimler, kabartmalar ve yazılar silindiğinden ve devşirme taş işlenip düzeltilerek yeni hale getirildiğinden,⁷³ kullanılan devşirme malzemenin -yazılı kaynak yok ise- nereden getirildiği, eski konumu ve tarihi konusunda bilgi sahibi olmak neredeyse imkansızdır. Oysa, Bayezid hamamının

67 Jacques Gassot, *Le discours du voyage de Venise à Constantinople*, Paris 1550, s.10. Krş. Claudia Barsanti, "İstanbul: un inconsueto capitello ionico ad imposta di eta giustiniana," ed. F. de' Maffei et al., *Milione: Studi e Ricerche d'Arte Bizantina*, 2: Costantinopoli e l'arte delle province orientali, Rome 1990, s.423-425.

68 W. Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s.385. Krş. Sema- vi Eyice, "Beyazıt II Camii ve Külliyesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, cilt 6, İstanbul, 1992, s.47.

69 Ernest Mamboury, *İstanbul touristique*, Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul 1951, s.71; Tanyeli ve Tanyeli, "Osmanlı Mimarlığında Devşirme Malzeme Kullanımı", s.23.

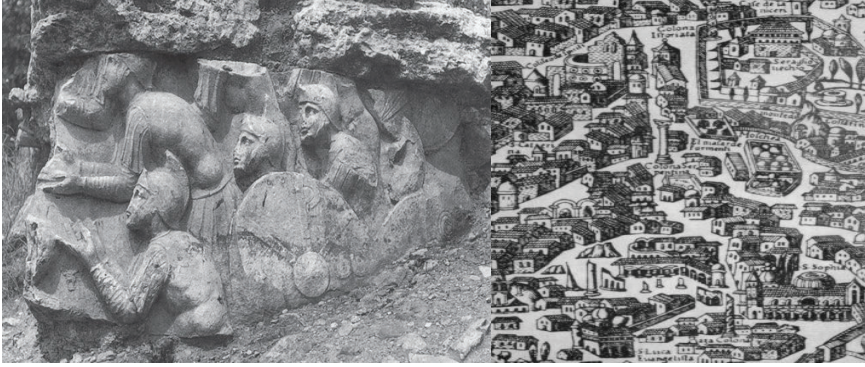
70 W. Müller-Wiener "Spoliennutzung in Istanbul," ed. Harald Hauptmann, R. M. Boehmer, *Beiträge Zur Alt- tertumskunde Kleinasiens. Festschrift Für Kurt Bittel*, von Zabern, Mainz 1983. s.377-378; Eyice, "Beyazıt II Camii ve Külliyesi", s.47; Asutay-Effenberger ve Effenberger, *Die Porphyrsarkophage der oströmischen Kaiser*, s.147.

71 Krş. Gyllius, *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, s.139; Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*: İstanbul, 1. Kitap, 1. Cilt, (Haz. Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s.34.

72 Devşirme malzeme olarak kullanılan parçalar için bkz. David T. Rice, Stanley Casson et al. *Second Report Upon the Excavations Carried Out in and Near the Hippodrome of Constantinople in 1928*, on Behalf of the British Academy, Published for the British Academy by Humphrey Milford, Oxford University Press, Londra, 1929, s. 57-60; S. Eyice, "Neue Fragmente der Theodosius-Saule", *Istanbul Mitteilungen*, 8, 1958, s. 144-147; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 264; Nezih Fıratlı, *La sculpture byzantine figurée au Musée archéologique d'Istanbul*, Maisonneuve, Libr. d'Amérique et d'Orient Maisonneuve, Paris 1990, s.27-29, cat. no. 55-61.

73 Tanyeli ve Tanyeli, "Osmanlı Mimarlığında Devşirme Malzeme Kullanımı", s.23. Roma'da orta çağlarda kullanılan devşirme taşlar üzerindeki yazılara dokunulmadığından birçok kitabe ve hatta Roma'nın bir kent haritası günümüze kadar ulaşmıştır. İstanbul maalesef bu açıdan fakirdir.

temellerinde kullanılan kabartmalar işlenmediğinden, buradaki devşirme malzemeler Theodosius sütununun ikonografisi ve stili hakkında değerli bilgiler sağlar.⁷⁴

RESİM 2. Eski Saray'ın güneybatı kösesindeki Theodosius sütunu ve sütuna ait devşirme malzemeler.

Yavuz Sultan Selim dönemi

Yavuz Sultan Selim, inşa ettirdiği yapılardan çok fetihleri ile tanınan bir padişahdır. Yine de, Mısır seferi esnasında, İstanbul'da inşa etmeyi planladığı yapılar için devşirme malzeme temin etmiştir. Yavuz Sultan Selim, Mısır'ı fethetmesinin ardından Kahire'de bulunduğu sürede kentteki birçok yapıdan kıymetli ve renkli mermerler ve somaki sütunları söktürmüş ve İstanbul'a göndermiştir.⁷⁵

74 F. A. Bauer, Stadt, Platz und Denkmal in der Spätantike, P. von Zabern, Mainz am Rhein 1996 s. 191-193, 197-198. G. Becatti, La colonna coelide istoriata. Problemi storici, iconografici, stilistici, "L'Erma" di Bretschneider, Roma 1960, s.104-111; Siri Sande, "Some new fragments of the column of Theodosius", Acta ad Archaeologiam et Artium Historiam pertinentia, serie altera, 1, 1981, s.1-78; Bente Küllerich, Late Fourth-Century Classicism in the Plastic Arts: Studies in the so-called Theodosian Renaissance, Odense University Press, Kopenhag 1993, s.52-53.

75 Ibn İyas, Bedâ'ü'z-Zühûr fî Vekayi'd'-Duhûr (Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi (çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe, İstanbul 2016): [Kahire Kalesi'ndeki] birçok yer, bina harap oldu, mermerleri sökülüp gemilerle İstanbul'a gönderildi. ... Bu ay içinde Osmanoğlu kaledeki Beyseriye Salonu, Dehiye Bahra Salonu, Büyük Kasır gibi yerlerdeki kıymetli mermerleri, Büyük Eyvan'daki somaki sütunları söktürmeye başladı. Onun bu mermerlerle İstanbul'da el-Gavri Medresesi gibi bir medrese inşa ettirmek istendiği söylendi. ... Sonra Yahya bin Nukâr yanına bir grup mermerci alıp atına biniyor, insanların evlerindeki salonlara hücum ediyorlar, oralardaki somaki, zertzûni, renkli mermerleri alıyorlardı. Müslümanların vakıflarındaki, evlerindeki çeşitli salonları böyle tahrip ettiler. Hatta Bulak'taki salonlar, Birket el-Ritli'deki nazır el-ceyş Şihabeddin Ahmed bin Nâzır el-Has'ın sarayı ve diğer mübaşirlerin, tüccarların halkın salonları bu şekilde tahrip edildi. Hatta Bulak'taki salonlar, Birket el-Ritli'deki Nazır el-ceyş Şihabeddin Ahmed bin Nâzır el-Has'ın sarayı ve diğer mübaşirlerin, tüccarların, halkın salonları bu şekilde tahrip edildi (Çev. Ramazan Şeşen, s.167). Krş. İskenderiye'deki Venedik elçisi Nicolo Bragadin'in raporu (Marino Sanudo, Diarii cilt 24, sütun 600; cilt 25, sütun 68, 123; cilt 26, sütun 146). Yavuz'un Kahire'den getirdiği devşirme malzemeler için bkz. Michael Meinecke,

Bu durum, yukarıda da belirtildiği üzere, değerli taşların sahiplenmesi gereken ekonomik bir değer olarak görüldüğünün diğer bir kanıtıdır. Ayrıca, Yavuz'un Kahire'yi ele geçirdikten sonra İbn İyas'ı hayrete düşürecek şekilde değerli sütunları ve mermer levhaları İstanbul'a göndermesi, İstanbul ve hemen yakın çevresindeki ören yerlerinde değerli mermerlerin azalmasına işaret etmektedir.⁷⁶

Kahire'den gönderilen renkli mermer panolar ve sütunlar, sarayın yalısındaki Top Kapısı önünde 1518 yılında yaptırdığı Yalı Köşk'ün (Mermer Köşk) inşasında ve Topkapı Sarayı'ndaki Has Oda'nın yeniden düzenlenmesinde kullanılmıştır.⁷⁷ Kahire'den gönderilen değerli mermerler ayrıca Gebze'deki Çoban Mustafa Paşa'nın camisinde de kullanılmıştır.⁷⁸

Mermer sütun ve levhaların Mısır'dan ve özellikle de Kahire'deki yapılardan sökülerek İstanbul'a taşınması Yavuz'dan sonra da devam etmiştir. 1527-1529 tarihli masraf defterleri, Mısırdan getirilip Has Bahçe'deki mermer hazinesinde depolanan mermerlerden bahseder.⁷⁹

Kanuni Sultan Süleyman dönemi

İstanbul'da inşa faaliyetleri Kanuni döneminde adeta patlamış, daha da önemlisi bu dönemde inşa edilen yapılar hakkında bilgi veren kaynaklar artmıştır. Misal, Kanuni Sultan Süleyman'ın 1543 yılında vefat eden oğlu şehzade Mehmed adına 1543-1548 yılları arasında yaptırdığı Şehzade Külliyesi'nin inşasında Forum Tauri'den sütunlar ve diğer yerlerden de başka devşirme malzemeler getirilmiştir.⁸⁰ Yine Kanuni tarafından 1558 yılında vefat eden eşi Hürrem Sultan adına yaptırdığı Haseki Külliyesinde yoğun bir şekilde devşirme malzeme kullanılmıştır.⁸¹ Fakat sadece Kanuni döneminin değil,

"Mamlukische Marmordekorationen in der osmanischen Türkei", Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Abteilung Kairo, 27.2. 1971, 207-220; Michael Meinecke, Patterns of Stylistic Changes in Islamic Architecture: Local Traditions Versus Migrating Artists. New York: New York University Press, 1996, s. 109-110; Jean-Louis Bacqué-Grammont, "Osmanlı Döneminde Mermer Kullanımı Hakkında Bazı Düşünceler", X. Türk Tarih Kongresi, 22-26 Eylül 1986, Ankara (V. Cilt), s.1927-1928; Jean-Louis Bacqué-Grammont, "Remarques sur l'exploitation du marbre à l'époque ottomane", ed. A. Temimi, Mélanges Professeur Robert Mantran, (Zaghouan 1988), s.31-34. Krş. Vatin, "Notes sur l'exploitation du marbre et l'île de Marmara Adasi", s.309-310. 76 Rogers, "The State and the Arts in Ottoman Turkey. Part 1", s.73; Vatin, "Notes sur l'exploitation du marbre et l'île de Marmara Adasi", s.310.

77 Lokman, Hünername, 1: fol. 219a (Necipoğlu, 15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı, s.278'den alıntılanmıştır): "Mısır'dan gönderilen mermer direkler ve elvan ruhamlar ile bostan-ı dilgüşaya karib leb-i deryaya mülaşık saray-ı amire bağçesinin top kapısı pişgahında bir köşk-i la-nazır yapıdırup ve saray-ı 'amire divanhanesinde [Has Oda] dahi bazı eyvanlar tamiri ahd-ı hümayunlannda vaki oldu". Mermer Köşkü için bkz. Sedat Hakkı Eldem, Köşkler ve Kasırlar I, 1969, s. 93-98; Necipoğlu, 15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı, s.189, 278-282.

78 Necipoğlu, 15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı, s.117.

79 Necipoğlu, 15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı, s.117.

80 Gyllius, İstanbul'un Tarihi Eserleri, s.144.

81 Gyllius, İstanbul'un Tarihi Eserleri, s.192.

Osmanlı döneminde inşa edilen yapılar arasında devşirme malzeme kullanımı ile ilgili en fazla bilgi, Süleymaniye Cami ve Külliyesi inşası (1550-1557) hakkındadır. Dönemin en görkemli anıtı Süleymaniye Camii'nin inşası ile ilgili belgeler ve seyyahların verdiği bilgiler, caminin devşirme malzemelerinin nasıl toplandığı ve nerelerden getirildiği hakkında detaylı bilgiler verir.

Osmanlı belgelerine göre, Süleymaniye'nin inşasından önce ve inşaat sırasında çok sayıda mimar, imparatorluğun farklı yerlerine gönderilerek inşaatta kullanmaya uygun eski mermerleri bulup ölçmek, sayılarını ve taşıma maliyetlerini tespit etmek ve nünuneleri de içeren kataloglar hazırlamak üzere görevlendirilmişlerdir.⁸²

Petrus Gyllius, Süleymaniye Camisinin yapımında kullanılan malzemelerin İstanbul'da ve imparatorluğun değişik bölgelerinde toplanması ile ilgili olarak şu bilgileri verir:

“Sultan Süleyman bu alanın yarısını, burada yapılacak türbesi ve kervansarayı için atılan temellerle işgal etti. Bu yapılar şimdi Türk imparatorluğunun birçok bölgesinden toplanmış olan parlak mermerler kullanılarak yükselmektedir. Burada yerde yatan çok çeşit mermer gördüm, bunlar taş ocaklarından yeni kesilmiş mermerler değil, birçok yüzyıl önce, Byzantium'un tüm Yunanistan'ın ve hatta Mısır'ın çok sayıda hükümdarının yapılarında kullanılmak üzere elden ele dolaşan mermerlerdi.”⁸³

Osmanlı belgeleri Fransız seyyahın gözlemlerini teyit eder. Ömer Barkan'ın Süleymaniye Cami ve İmareti ile ilgili anısal eserinde Osmanlı belgelerinden aktardığına göre, imparatorluğun farklı bölgelerindeki antik yapı ve harabelerden mermer sütunlar, levhalar getirilmiştir. Süleymaniye Camiinin en görkemli devşirme yapı malzemeleri hiç şüphesiz, kubbe kemerlerinin dayandığı dört büyük granit sütundur. Kaynakların bildirdiğine göre bu sütunlardan biri Mısır'dan, diğeri Suriye Baalbek'ten getirilmiştir.⁸⁴ Diğer iki büyük sütun, İstanbul'dan, Saray-ı Amire'den (Topkapı Sarayı) ve Kıztaşı'ndan temin edilmiştir.⁸⁵ Mısır'dan gönderilmesi istenen büyük granit sütunlardan ayrı olarak 5-6 arşun uzunluğunda yeşil ve somaki direkler ve döşemeye uygun levha mermerler;⁸⁶ Gazze sancağındaki Askalon'dan somaki mermer sütunlar;⁸⁷ İç-il, Alaiye, ve Silifke'deki

82 Barkan, Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557), cilt 1, s.335-350; cilt 2, s.11-31; Necipoğlu, Sinan Çağı, s.211.

83 Gyllius, İstanbul'un Tarihi Eserleri, s.143.

84 Sai Mustafa Çelebi, Tezkiretü'l-Bünyân 9b; Barkan, Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557), cilt 1, s. 336-344; cilt 2, s.13-14 (İskenderiye no. 15-17), s.17-18 (İskenderiye no. 27-29), s.20-21 (Baalbek no. 36-39).

85 Saray-ı Amire: Sai Mustafa Çelebi, Tezkiretü'l-Bünyân 9b. Kıztaşı: Sai Mustafa Çelebi, Tezkiretü'l-Bünyân 9b; Gyllius, İstanbul'un Tarihi Eserleri, s.170; Barkan, Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557), cilt 1, s.344.

86 Barkan, Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557), cilt 1, s.348; cilt 2, s.13-14 (no. 15-17).

87 Barkan, Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557), cilt 1, s.349; cilt 2, s.20-21 (no 37).

harabelerden farklı renklerde sütunlar ve levhalar;⁸⁸ Yalova'dan kafiri bina temellerindeki taşlar;⁸⁹ Bozburun'dan mermerler, Bozburun ve Katırlı arasında yer alan bir kilisede yıkılmış halde duran 8-9 arşın uzunluğundaki somaki ve serçe-gözü direkler ve döşeme mermerler;⁹⁰ Selanik'ten somaki ve yeşil mermer direklerle bazı döşeme mermerler;⁹¹ Aleksandria Troas'dan ve Ezine'den mermerlerin⁹² ivedilikle İstanbul'a gönderilmesi emredilmiştir.

Ayrıca *Tezkiretü'l* Bünyan'da belirtildiğine göre, Süleymaniye'deki "mülevven mermerlerinin her biri şöret-î âfâk olub bir diyârdan yadigâr gelmiş ve ekseri tevarih kavli ile Saray-ı Belkis-ı Hazret-i Süleymandan kalmış idi".⁹³ Yani diğer bir deyişle, mermerlerin ve sütunların bir kısmı Edincik'teki Kyzikos harabelerinden, çok büyük bir olasılıkla Hadrianus Tapınağı'ndan getirilmişti.⁹⁴ Zira ortaçağlarda, İslam coğrafyasında eski uygarlıklarından geriye kalan görkemli harabelerin Hz. Süleyman tarafından inşa edildiğine inanılmaktaydı. Nitekim Kyzikos'taki Hadrianus Tapınağı'nın harabelerinin de onun tarafından inşa edildiği düşünülmekteydi.⁹⁵

Seyyahlar, Osmanlı belgelerinin ve kaynaklarının bahsetmediği devşirme malzeme transferinden bahsederler. 1555 yılında Osmanlı devletini ziyaret eden Hans Dernschwam, Nikomedia harabelerinde mermer malzemeleri kesen işçiler gördüğünü kaydeder.⁹⁶ Çok büyük bir olasılıkla, buradan çıkarılan mermerler Süleymaniye Cami ve Külliyesi'nin inşasında kullanılmıştır.⁹⁷ De Bruyn da muhteşem mermer parçalarının ve inşaat için kullanışlı her şeyin Efes harabelerinden Süleymaniye Camisinin inşası için İstanbul'a götürüldüğünü bildirir.⁹⁸

88 Barkan, Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557), cilt 1, s.349; cilt 2, s.19 (no 32-33).

89 Barkan, Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557), cilt 1, s.349; cilt 2, s.26-27 (no 52-53).

90 Barkan, Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557), cilt 1, s.349-350; cilt 2, s. 24-25 (no 47).

91 Barkan, Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557), cilt 1, s.350; cilt 2, s.21-22 (no. 40-41).

92 Barkan, Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557), cilt 1, s.348; cilt 2, s.28-29 (no. 58-59). Alexandria Troas ören yeri, Osmanlı döneminde önemli bir devşirme malzeme kaynağı idi: bkz. Greenhalgh, *From Romans to the Railways*, s.122.

93 Sai Mustafa Çelebi, *Tezkiretü'l-Bünyân* 9b.

94 Krş. Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-tevarih*, cilt, 1, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979, s.87-88; Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Akkirman - Belgrad - Gelibolu - Manastır - Özü - Saraybosna - Slovenya - Tokat - Üsküp*, 5. Kitap 1. Cilt, (Haz. Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s.395. Kyzikos'tan getirilen mermerler için bkz. Vatın, "Notes sur l'exploitation du marbre et l'île de Marmara Adası", s.315-316. Kyzikos ve sütunlar için bkz. Louis Robert, "Un décret de Cyzique sur le Bosphore", *Documents d'Asie Mineure*, Paris 1987, s.148-156. Öte yandan Necipoğlu-Kafadar, "The Süleymaniye Complex in Istanbul", s.104, burada Baalbek'ten bahsedildiğini düşünür.

95 Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-tevarih*, cilt, 1, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979, s.87: "[Süleyman Paşa] Edincik adındaki şirin, göz alan kasabasına gelerek, eski ve garib bina kalıntıları gördükten sonra, Temaşalık ad verilen Süleyman kasrına çıktı. Buraya Belkis'in tahtının taşındığı yerdir derler". Bu hususta bkz. Stefanos Yerasimos, *Türk Metinlerinde Konstantiniye ve Ayasofya Efsaneleri*, İletişim Yayıncılık, İstanbul 1993, s.59-62.

96 Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çev. Yaşar Önen, Kültür ve turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s.212-212.

97 Greenhalgh, *From the Romans to the Railways*, s.117

98 Cornelis de Bruyn, *Voyage au Levant*, Guillaume Cavelier, Paris 1714, s.30: "[Selçuk'taki] Camii'nin hem içi hem de dışı mermerle kaplıdır. Şayet Sultan Süleyman Süleyman İstanbul'da inşa ettiği camiye süsleyeceğini

İmparatorluğun farklı yerlerinden getirilen mermerler ve değerli taşlarının yanı sıra, İstanbul ve hemen civarındaki harabeler de devşirme malzeme kaynağı olarak kullanılmıştır.⁹⁹ Osmanlı belgeleri, Yoros kalesi (Anadolu Kavağı) karşısında, muhtemelen Macar Burnu'nda bulunup getirilen 7.5 zirâ (5.67 m.) uzunluğunda serçe gözü bir direktan;¹⁰⁰ Çengelköy'den getirilen aklı-siyahlı serçe-gözü bir direktan bahseder.¹⁰¹ Fakat İstanbul'da taş ocağı olarak kullanılan en önemli harabeden yani Hipodrom'dan Süleymaniye Camisi'ne devşirme malzeme tedarik edildiğinden sadece batılı seyyahlar bahseder. Fransız seyyah Petrus Gyllius bu hususta şunları yazar:

*Hippodromun Marmara'ya bakan cephesinde, İstanbul'a geldiğim zaman on yedi beyaz mermer sütun, spira'ları, başlıkları ve epistylon'larıyla duruyordu. Bunlar Hippodromun güneybatı cephesini kuşatacak şekilde sıralanmıştı. ... Sütun gövdeleri şimdi, başlıkları ve kaideleriyle birlikte yerde yatıyorlar. Sultan Süleyman'ın kervansarayının yapımında kullanılmak üzere kısa bir süre önce yıkıldılar. Onların durumuna üzüldüm, yere fırlatılıp atıldıkları için değil, sanatın eski yönetimine göre kesilmiş olan başlıkların barbar modüllerle değiştirilerek, bazı sütunların hamam döşemesi için kesildiklerine, bir fırını kaplamak üzere oyulduklarına ya da epistylon'larının ve spira'ların bir duvar yapmak için yok edildiklerine üzüldüm.*¹⁰²

Gyllius, başka bir eserinde, Anadolu Kavağı'nın güneyinde, Macar burnunun yamacında eski bir tapınağın duvarlarından ve yere yıkılmış sütunlarında bahseder. Bunlardan Thebe mermerinden yapılmış bir sütunun Süleymaniye'nin inşasında kullanılmak üzere taşındığına şahit olduğunu bildirir.¹⁰³

Kanuni döneminin diğer bir inşaatında, İncirliköy'de inşa edilen imparatorluk köşkünde de çok sayıda devşirme malzeme kullanıldığı seyyahlar tarafından aktarılır. Köşkü 1673 yazında ziyaret eden Antoine Galland, yapının “arada boşluklar olmak üzere üçer üçer üst üste konmuş sütunlar üzerinde” denizin içinde kurulduğunu kaydeder. Galland ayrıca köşkün gayet güzel çinilerle kaplı olduğunu ve duvarların bazı yerlerde mermer ve somaki parçalarıyla örtülü olduğunu ve mermer, granit ve somaki sütunlara

düşündüğü her şeyi oraya götürmeseydi, buradaki camide çok daha güzel devşirme malzeme görülebilirdi”.

99 Kent Osmanlılardan önce de Bizanslılar tarafından devşirme malzeme kaynağı olarak kullanılmıştı: Klaus-Peter Matschke, “Builders and building in late Byzantine Constantinople,” ed. Nevra Necipoğlu Byzantium between the Ottomans and the Latins: Politics and Society in the Late Empire, Cambridge University Press, Cambridge 2009 s. 315-328, özellikle s.327.

100 Barkan, Süleymaniye Cami ve İmaret İnaatı (1550-1557), cilt 1, s.350; cilt 2, s.29 (no.59). Yoros Kalesi ve civarı için bkz. Alfonso Moreno, “Hierion: The Ancient Sanctuary at the Mouth of the Black Sea”, Hesperia, 77/4, 2008, s.655-709.

101 Barkan, Süleymaniye Cami ve İmaret İnaatı (1550-1557), cilt 1, s.350; cilt 2, no 59.

102 Gyllius, İstanbul'un Tarihi Eserleri, s. 78. Başka bir seyyah, Hans Dernschwam da (İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü, s.137-138) aynı olayın şahididir: Atmeydanı'nın “ortasında uzun, güzel birçok basamak mevcut. Bunların üzerine çok güzel, büyük ve muntazam bir şekilde enlemesine uzatılmış beyaz mermer levhalar varmış. Fakat Sultan bunları söktürüp halen yaptırmakta olduğu camiye taşıtıp orada kullandırmış.”

103 Gyllius'un bahsettiği sütun herhalde Osmanlı belgelerine göre Yoros Kalesinden taşınan sütun olmalıydı: bkz. yukarıda dn. 100.

istinat eden bir dehlizin köşkü güzelleştirdiğini bildirir.¹⁰⁴ İncirliköy'deki köşkü daha sonra tekrar ziyaret eden Galland bu defa devşirme malzemelerle ilgili olarak daha fazla detaylar verir. Galland köşkün temelindeki sütunlar arasında yer alan antik bir kitabeyi detaylı bir şekilde aktarır. Ancak kayıkla kitabeye yaklaşan Galland, kitabe üzerindeki kabartmaların şarap ve şarap üretimi ile ilgili olduğunu ve Bacchus'a ait muhteşem bir tapınağa ait fevkalade bir eser olduğunu bildirir.¹⁰⁵

Kanuni sonrası: Klasik dönemin sonlarında devşirme malzeme kullanımı

Kanuni sonrası dönemde, Selimiye Camisi'nin inşasını (1569-1574/5) takip eden dönemde, Osmanlı İstanbul'unun ilk yüzyılındaki yoğun inşaat nedeniyle harabelerde kullanılabilecek yapı malzemelerinin azalmasıyla devşirme malzeme kullanımı bir önceki döneme göre azalmıştır. Marmara Adası mermer yatakları kullanıma açılmışsa da, Osmanlı belgelerinden ve seyyahların raporlarından da anlaşılacağı üzere harabelerde mermerler, sütunlar ve mermer başlıklar aranmış ve İstanbul'a gönderilmiştir. 1570 yılında Şehzâde Murad'ın annesi tarafından Üsküdar'da yaptırılmakta olan caminin (Valide Atik Cami) inşaatında kullanılmak üzere Körfez bölgesindeki (Sapanca ve İzmit) eski binalarda ve kırsal alanda bulunan mermerlerin getirilmesi için girişimlerde bulunulmuştur.¹⁰⁶ Öte yandan Kadırga'da inşa edilen Sokollu Mehmet Paşa Cami (1571/72), kaliteli devşirme malzemenin azlığı dikkat çekicidir.¹⁰⁷ Yine de Padişah için İstanbul'a çok uzak olmayan mesafede, gemiyle rahatlıklar ulaşılabilecek noktalarda devşirme malzeme bulmak mümkündü. 25 Ekim 1574 tarihli bir ferman, Kapûdân paşaya şunu emreder: *"Bozca Adada hâşşa-ı hümâyûnum için on beş 'aded mermer direkler ihzâr olunub inşa allâh donanma-ı hümâyûnum ile ol cânibe uğraduğunda gemilere tahmîl olunub getirilmesin emr édüb buyurdum ki varıcak donanma-ı hümâyûnum ile uğraduğunda zikr olunan mermer direkleri emrüm mûcibince gemilere tahmîl édüb bile getüresin mezkûr direkleriñ gelmesi mühimmâtdan-dur ihmâl ve müsâhele étmeyüb getürmesine sa'y ü ikdâm eylesin."*¹⁰⁸ 22 Ekim 1582 tarihli bir ferman ise, ören yerlerinden devşirme mermer temininde sıkıntı yaşandığına işaret eder: *"bôstâncıbaşına hüküm ki bundan akdem hâşşa-ı hümâyûnuma muta'allık binâlar mühimmi için mermer direkler ve mermer lâzım olmagın buyurdum ki vuşûl bulduğda bu bâbda muqayyed olub anuñ gibi hâşşa-ı hümâyûnuma muta'allık binâlara münâsib mermer direkler ve mermerler her kimüñ evinde ve mülkinde bulunursa alub bâğçe-i âmire hidmetinde zabt édüb*

104 Antoine Galland, İstanbul'a ait Günlük Hatıralar (1672-1673), çev. Nahid Sırrı Örik, TTK, Ankara, 1998, cilt 2, s. 88-89.

105 Galland, İstanbul'a ait Günlük Hatıralar, cilt 2, s. 99. Buradaki devşirme malzemeler, Yoros'taki eski Hieron kutsal alanından gelmiş olmalıdır.

106 Ahmed Refik, Onaltıncı asırda İstanbul Hayatı (1553-1591), Devlet Basımevi, İstanbul 1935, s. 21-22 (no. 15).

107 Tanyeli ve Tanyeli, "Osmanlı Mimarlığında Devşirme Malzeme Kullanımı", s.29.

108 Vatin, "Notes sur l'exploitation du marbre et l'île de Marmara Adası", s.347.

*hıfz eyleyesin şöyle ki ba'z-ı mermer direk kimesne binâsında bulunur ise çıkarmak lâzım gelür ise çıkarub daği vâkı' olan zararların İstânbul hâşşa harc emîni olanlara yapdurub vâkı' olan zararların def' édüb işlâh étdürüb daği harcın ne miqdâr olur ise deftere kayd eyleye ..."*¹⁰⁹ Yine de, 1586 tarihli anonim bir İngiliz kaynak, İskenderiye'de yeni bulunan yapılardan ve mezarlardan her gün çıkarılan değerli taşların cami ve diğer önemli yapılarda kullanılmak üzere İstanbul'a gönderildiğini kaydeder.¹¹⁰ 17. yüzyılın hemen başlarında ise, 1605 yılında, III. Mehmet'in türbesi için gereken mermer ihtiyacı Marmara Adası'ndaki taş ocaklarından karşılanmıştır.¹¹¹ Bu durum herhalde yeteri kadar veya yeteri kalitede devşirme malzeme temin edilememesiyle izah edilebilir.¹¹²

Sonuç olarak İstanbul'un fethinden Kanuni'nin ölümüne kadar geçen süre (1453-1566) devşirme malzeme kullanımının altın çağ olarak nitelendirilebilecek yıllardır. İmparatorluğun sınırları içinde yer alan sayısız ören yeri, yüzyıllar boyunca yağmalanmalarına rağmen Bizans'ın herhalde teknolojik ve maddi yetersizlikten son dönemlerinde yeterli atılımı yapamamasından dolayı Osmanlı Devleti'nin en parlak ve kudretli olduğu döneme kadar en nadide ve en güzel mermerlerini, porfir sütunlarını kısmen muhafaza edebilmiştir. Ancak Osmanlı devletinin güçlenerek devasa ve değerli devşirme taşları uzak yerlerden taşıyacak güce, kudrete ve teknolojik alt yapıya ulaşmasından sonra imparatorluğun sınırları dahilindeki sayısız ören yerinden değerli devşirme malzemeler İstanbul'a ulaştırılmıştır. Fatih'ten başlayarak adeta şantiyeye dönen kentte özellikle de padişahların ve üst düzey devlet adamlarının inşa ettikleri saraylarda, köşklere, camilerde ve benzeri yapılarda kullanılmıştır. Ancak yoğun inşaatlar sonucu, ören yerlerindeki devşirme malzeme kullanımı 16. yüzyılın sonlarından itibaren azalmaya başlamış ve yeni taş ocakları kullanıma açılmaya başlanmıştır.

109 Vatin, "Notes sur l'exploitation du marbre et l'île de Marmara Adası", s.355.

110 A description of the yeerely voyage or pilgrimage of the Mahumitans, Turkes and Moores vnto Mecca in Arabia, ed. Edmund Goldsmid, Richard Hakluyt, The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation, Edinburgh, 1889, cilt 9 s. 195-196.

111 Ahmet Refik, Hicri Onbirinci Asırda İstanbul Hayatı, (1000-1100), İstanbul, 1930-31, s.25.

112 Krş. Greenhalgh, Marble past, s.477.

Kaynakça

- Anonim, Tevarih-i Al-i Osman, (F. Giese Neşri) haz. Nihat Azamat, Edebiyat Fakültesi Yayınevi, İstanbul 1992.
- Ashmole, Bernard, “Cyriac of Ancona and the Temple of Hadrian at Cyzicus”, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 19, No. 3/4, 1956, s. 179-191.
- Asutay-Effenberger, Neslihan, and Arne Effenberger. *Die Porphyrsarkophage der oströmischen Kaiser: Versuch einer Bestandserfassung, Zeitbestimmung und Zuordnung*, Reichert, Wiesbaden 2006.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Fatih Devri Mimarisi*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1953.
- Babinger, Franz, *Die Frühosmanischen Jahrbücher Des Urudsch*, Lafaire, Hannover 1925.
- Babinger, Franz, *Fatih ve Zamanı*, (çev. Dost Körpe), Oğlak Yayınları, İstanbul 2008.
- Bacqué-Grammont, Jean-Louis, “Osmanlı Döneminde Mermer Kullanımı Hakkında Bazı Düşünceler”, X. Türk Tarih Kongresi, 22-26 Eylül 1986, Ankara (V. Cilt), s. 1927-1930.
- Bacqué-Grammont, Jean-Louis, “Remarques sur l’exploitation du marbre à l’époque ottomane”, ed. A. Temimi, *Mélanges Professeur Robert Mantran*, Zaghouan, 1988, s. 31-34.
- Barkan, Ömer Lûtfi, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557) I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1972.
- Barkan, Ömer Lûtfi, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557) II: İnşaata ait Emir ve Fermanlar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1979.
- Barsanti, Claudia, “İstanbul: un inconsueto capitello ionico ad imposta di eta giustiniana”, *Milione: Studi e Recherche d’Arte Bizantina*, 2, 1990, s.423-325.
- Bassett, Sarah, *The Urban Image of Late Antique Constantinople*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.
- Bauer, F. A., *Stadt, Platz und Denkmal in der Spätantike*, P. von Zabern, Mainz am Rhein 1996.
- Becatti, G., *La colonna coclide istoriata. Problemi storici, iconografici, stilistici*, “L’Erma” di Bretschneider, Roma 1960.

- Bent, James Theodore, *Energetic Traveller, Explorer and Archaeologist, Spending 1885–1888 in Asia Minor, Early voyages and travels in the Levant, I: Diary of Master Thomas Dallam 1599–1600; II Extracts from the diaries of Dr. John Covel, 1670–1679*, Hakluyt Society, Londra 1893.
- Bruyn, Cornelis de, *Voyage au Levant*, Guillaume Cavelier, Paris 1714.
- Cerasi, Cerasi, “Da Costantinopoli a Istanbul: I secoli XV–XVII,” ed. Leonardo Benevolo, *Metamorfosi della citta*, Milan 1995, s.75-148.
- Chesneau, Jean, *Le voyage de Monsieur d’Aramon, ambassadeur pour le Ray au Levant (1547)*, Haz. Charles Schefer. Leroux, Paris 1887.
- Claudia Barsanti ve Alessandra Guiglia, “Justinianos’tan (Jüstinyen’den) Osmanlı Dönemine Konstantinopolis’teki Ayasofya’da Devşirme Malzeme (Spolia): Çok Katmanlı Yeniden Kullanım Olgusu”, *Devşirme Malzemenin Yeniden Doğuşu*, İstanbul 2018, s.103-130.
- Deliyannis, Deborah Mauskopf, *Ravenna in Late Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge, 2018.
- Dernschwam, Hans, *İstanbul ve Anadolu’ya Seyahat Günlüğü*, çev. Yaşar Önen, Kültür ve turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.
- Donalson, Malcolm Drew, *A Translation of Jerome’s Chronicon With Historical Commentary*, Mellen University Press, Lewiston, 1996.
- Dukas, *Bizans Tarihi*, çev. İ. Mirmiroğlu, İstanbul Matbaası, İstanbul 1956.
- Eldem, Sedat Hakkı, *Köşkler ve Kasırlar I*, Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yayını, İstanbul, 1969.
- Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, 1. Kitap, 1. Cilt, (Haz. Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.
- Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Akkirman - Belgrad - Gelibolu - Manastır - Özü - Saraybosna - Slovenya - Tokat - Üsküp*, 5. Kitap, 1. Cilt, (Haz. Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.
- Eyice, Semavi, “Neue Fragmente der Theodosius-Saule”, *Istanbul Mitteilungen*, 8, 1958, s.144-147.
- Eyice, Semavi, *Bizans devrinde Boğaziçi*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976.

- Fellows, Charles, *Travels and Researches in Asia Minor, more particularly in the province of Lycia*, J. Murray, Londra 1852.
- Firatlı, Nezih, *La sculpture byzantine figurée au Musée archéologique d'Istanbul, Maisonneuve, Libr. d'Amérique et d'Orient Maisonneuve, Paris 1990.*
- Flachat, Jean-Claude, *Observations Sur Le Commerce Et Sur Les Arts D'Une Partie De L'Europe, De L'Asie, De L'Afrique, Et Même Des Indes Orientales, Tome Second*, Buisson, Lyon 1766.
- Gassot, Jacques, *Le discours du voyage de Venise à Constantinople, On les vend en la boutique d'Antoine le Clerc, Paris 1550.*
- Greenhalgh, Michael, *Marble Past, Monumental Present: Building with Antiquities in the Mediaeval Mediterranean*, Brill, Leiden 2009.
- Greenhalgh, Michael, *Constantinople to Córdoba: Dismantling Ancient Architecture in the East, North Africa and Islamic Spain*, Brill, Leiden 2012.
- Greenhalgh, Michael, *From the Romans to the Railways: The Fate of Antiquities in Asia Minor*, Brill, Leiden 2013.
- Goodwin, Godfrey, "The Reuse of Marble in the Eastern Mediterranean in Medieval Times", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1, 1977, s.17-30.
- Goodwin, Godfrey, *A History of Ottoman Architecture*, Thames and Hudson, Londra, 2003.
- Gnoli, Raniero, *Marmora Romana, Edizioni dell'Elefante, Roma 1971.*
- Gyllius, Petrus, *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, (Çev. Erendiz Özbayoğlu), Eren Yayıncılık, İstanbul 1997.
- Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-tevarih, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.*
- İnalcık, Halil, "The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City", *Dumbarton Oaks Papers*, 23/24, 1969/1970, s 229-249.
- James, Liz, Ioannis Vassis et. al. (haz.), *Constantine of Rhodes, on Constantinople and the Church of the Holy Apostles*, Ashgate, Farnham 2012.
- Kafescioğlu, Çiğdem, *Constantinopolis / Istanbul: Cultural Encounter, Imperial Vision*,

- and the Construction of the Ottoman Capital, Pennsylvania State University Press, University Park 2010.
- Kiilerich, Bente, Late Fourth-Century Classicism in the Plastic Arts: Studies in the so-called Theodosian Renaissance, Odense University Press, Kopenhagen 1993.
- Kinney, Dale, "Rape or Restitution of the Past? Interpreting Spolia", ed. Susan Clare Scott, The Art of Interpreting, The Pennsylvania State University Press, University Park 1995, s.53-67
- Longfellow, Brenda, Roman Imperialism and Civic Patronage: Form, Meaning, and Ideology in Monumental Fountain Complexes, Cambridge University Press, Cambridge 2014.
- Mamboury, Ernest, Istanbul touristique, Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul 1951.
- Mango, Cyril, "Three Imperial Byzantine Sarcophagi Discovered in 1750," Studies on Constantinople, Variorum Collected Studies, Aldershot, Hampshire 1993, study VI.
- Mango, Cyril, "A Newly Discovered Byzantine Imperial Sarcophagus," Studies on Constantinople, Variorum Collected Studies, Aldershot, Hampshire 1993, study VII.
- Meinecke, Michael, "Mamlukische Marmordekorationen in der osmanischen Türkei", Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Abteilung Kairo, 27.2. 1971, 207-220.
- Matschke, Klaus-Peter, "Builders and building in late Byzantine Constantinople," ed. Nevra Necipoğlu Byzantium between the Ottomans and the Latins: Politics and Society in the Late Empire, Cambridge University Press, Cambridge 2009 s. 315-328.
- Moreno, Alfonso, "Hieron: The Ancient Sanctuary at the Mouth of the Black Sea", Hesperia, 77/4, 2008, s.655-709.
- Morkoç, Selen B., "Reading architecture from the text: the Ottoman story of the four marble columns", Journal of Near Eastern Studies, 67.1, 2008, s. 31-47.
- Müller-Wiener, W. "Spoliennutzung in Istanbul," ed. Harald Hauptmann, R. M. Boehmer, Beiträge Zur Altertumskunde Kleinasiens. Festschrift Für Kurt Bittel, von Zabern, Mainz 1983. s.369-382.
- Müller-Wiener, W., İstanbul'un Tarihsel Topografyası, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.

- Necipoğlu, Gülru, 15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı: Mimarı, Tören ve İktidar, (ev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.
- Necipoğlu, Gülru, Sinan Çağı. Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür, (ev. Gül Çağalı Güven), Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013.
- Necipoğlu-Kafadar, Gülru, "The Süleymaniye Complex in Istanbul: An Interpretation", Muqarnas, 3, 1985, s.92-117.
- Norman A. F., Libanius' Autobiography (Oration 1): The Greek Text, Edited with Introduction, Translation and Notes, Oxford University Press, London, New York and Toronto 1965.
- Palerne, Jean, Peregrinations Du S. Jean Palerne Foresien, Secretaire De François De Valois Duc D'anjou, Pillehotte, Lyon 1606.
- Pardo, Vittorio Francetti, "Costantinopoli: la trasformazione di Bisanzio nella capitale imperiale," ed. Leonardo Benevolo, Metamorfosi della citta, Milan 1995, s.3-72.
- Ousterhout, Robert, Master Builders of Byzantium, Princeton University Press, Princeton, 1999.
- Ousterhout, Robert, "The East, the West, and the Appropriation of the Past in Early Ottoman Architecture", Gesta, 43, 2004, s.165-176.
- Ousterhout, Robert, "Ethnic Identity and Cultural Appropriation in Early Ottoman Architecture", Muqarnas, 12, 1995, s.48-62.
- Porter, David, Constantinople and its Environs, Harper & Brothers, New York 1835.
- Redford, Scott, "The Seljuqs of Rum and the Antique", Muqarnas 10, 1993, s.148-156
- Refik, Ahmet, Hicri Onbirinci Asırda İstanbul Hayat, (1000-1100), Devlet Basımevi, İstanbul, 1930-31.
- Refik, Ahmed, Onaltıncı asırda İstanbul Hayatı (1553-1591), Devlet Basımevi, İstanbul 1935.
- Rice, David T., Stanley Casson et al. Second Report Upon the Excavations Carried Out in and Near the Hippodrome of Constantinople in 1928, on Behalf of the British Academy, Published for the British Academy by Humphrey Milford, Oxford University Press, Londra, 1929.
- Rogers, J. Michael, "The State and the Arts in Ottoman Turkey. Part 1. The Stones of

- Suleymaniye”, *International Journal of Middle East Studies*, 14.1, 1982, s.71-86.
- Rogers, J. Michael, “The State and the arts in Ottoman Turkey Part 2: the Furniture and Decoration of Suleymaniye”, *International Journal of Middle East Studies*, 14.3, 1982, s.283-313.
- Sai Mustafa Çelebi, *Yapılar Kitabı. Tezkiretü'l-Bünyan ve Tezkiretü'l-Ebniye (Mimar Sinan'ın Anıları)*, Haz. Hayati Develi, K Kitaplığı, İstanbul 2003.
- Sande, Siri, “Some new fragments of the column of Theodosius”, *Acta ad Archaeologiam et Artium Historiam pertinentia, serie altera*, 1, 1981, s.1-78.
- Sodini, Jean-Pierre, “Marble and Stoneworking in Byzantium, 7th to 15th Centuries”, ed. Angeliki E. Laiou, *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, Dumbarton Oaks, Washington, D.C. 2002, s. 129-146.
- Tanyeli, Uğur ve Tanyeli, G., “Osmanlı Mimarlığında Devşirme Malzeme Kullanımı (16.-18. Yüzyıl)”, *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2.4, 1989, s.23-31.
- Tezcan, Hülya, *Topkapı Sarayı ve çevresinin Bizans devri Arkeolojisi*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul 1989.
- Tournefort, Joseph Pitton de, *Relation d'un voyage du Levant*, Imprimerie royale, Paris 1717 (Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, [çev. Ali Berktaş], Kitabevi, İstanbul 2013).
- Vatin, Nicolas, “Notes sur l'exploitation du marbre et l'île de Marmara Adası (Proconnèse) à l'époque ottomane,” *Turcica. Revue des études turques. Peuples, langues, cultures, états*, 32 2000, s.307-362.
- Vryonis, Speros, “The Byzantine Legacy and Ottoman Forms”, *Dumbarton Oaks Papers*, 23/24, 1969, s.251-308.
- Wohl, B. L., “Constantine's use of spolia”, ed. J. Fleischer, J. Lund and M. Nielson, *Late Antiquity: Art in Context*, Hyperboreum & Museum Tusculanum Press, Copenhagen 2001, s.85-116.
- Yalman, Suzan ve Ivana Jevtic (ed.), *Devşirme Malzemenin Yeniden Doğuşu*, ANAMED, İstanbul, 2018.
- Yerasimos, Stefanos, *Türk Metinlerinde Konstantiniye ve Ayasofya Efsaneleri*, İletişim Yayıncılık, İstanbul 1993.
- Yürekli, Zeynep, “Osmanlı Mimarisinde Aleni Devşirme Malzeme: Gazilerin Alamet-i

Farikası”, Serpil Bağcı ve Zeynep Yasa Yaman (ed.), *Tradition, Identity, Synthesis: Cultural Crossings and Art – in Honor of Günsel Renda / Gelenek, Kimlik, Bireşim: Kültürel Kesişmeler ve Sanat – Günsel Renda’ya Armağan*, Ankara 2011, s. 273-282.

Yürekli, Zeynep, *Architecture and Hagiography in the Ottoman Empire: The Politics of Bektashi Shrines in the Classical Age*, Ashgate, Farnham, Surrey, 2012.

Şam Vilâyeti Mehâyif Teftişi (H.956/M.1549)

Muhammed YAZICI*

Özet

Osmanlı İmparatorluğu'nda reyaya yapılan her türlü zulüm ve baskının önlenmesi hususunda devreye giren mekanizmalardan biri de ilgili bölgede teftiş yapılmasıdır. Bu bağlamda Şam Valisi Sinan Paşa ve subaşılarının görev alanlarında reyaya yaptıkları zulmün teftişi amacıyla 1549 yılında Sansunîzâde Ahmed Efendi Şam'a gönderilmiştir. Teftiş kapsamında 1.166 kişi Sinan Paşa ve subaşılı hakkında zulüm iddialarını mahkemeye taşımışlardır. Karara bağlanan dava sayısı 1.157'dir. Davalardan anlaşıldığı kadarıyla subaşılar reyaya suç isnat etmek yoluyla maddi kazanç elde etmişler ayrıca çeşitli sürelerle hapis, zincire vurma gibi cezalar da vermişlerdir.

Anahtar kelimeler: Teftiş, Şam, Müfettiş, Mahkeme, mehâyif.

Inspection of Persecution in Damascus(H.956/M.1549)

Abstract

One of the mechanisms involved in the prevention of all forms of persecution and oppression in the Ottoman Empire is the inspection in the region. In this context, in 1549, Sam sunîzâde Ahmed Efendi was sent to Damascus for the purpose of inspecting the persecution of the Governor of Damascus, Sinan Pasha and his subaşı. In the scope of the inspections, 1,166 people carried the allegations of persecution of Sinan Pasha and his subordinates to the court. The number of lawsuits is 1.157. As understood from the cases subaşı have obtained financial gain by accusing crimes to the reins and they have also given penalties such as imprisonment and chain punishment.

Keywords: Inspection, Damascus, inspector, court, mehâyif.

* Dr. Öğr. Üyesi Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, myazici@mu.edu.tr.

Giriş

Kamu görevini ifa eden devlet görevlilerinin çeşitli yollardan halka karşı gerek maddi gerekse manevi baskılar yapması tarihin her devrinde görülen bir vakadır. Bu baskı ve eziyetlerin önlenmesi ve sonuçlarının ortadan kaldırılması için devletler her zaman çaba harcarlar ve baskı sebepleri ortadan kaldırılabilirdiği ölçüde başarılı olmuş sayılırlar¹. Ortadoğu hükümet ve devlet sistemlerinin temel prensibi adalet kavramına dayanmaktadır². Bu sisteme göre ancak adaletin sağlanmasıyla hükümler ve Devlet devam edebilirdi. Adalet tam anlamıyla sağlanmazsa buna bağlı olarak tebaa, tebaaya bağlı olarak servet, servete bağlı olarak ordu, orduya bağlı olarak da Hükümdar olmazdı. Dolayısıyla hükümdarların öncelikli hedefi halk üzerinde adaleti sağlamaktır³. Daire-i adliye teorisi olarak adlandırılan ve klasik İslam devlet görüşlerinin özünü oluşturan bu felsefi yaklaşım, Osmanlı yönetiminin de temel felsefesi olmuş reayanın kamu hizmeti gören eh-i örf karşısında ezilmemesi için gereken bütün adlî ve askerî önlemler alınmaya çalışılmıştır.

Kamu görevini ifa eden askerî sınıf mensuplarının reayaya karşı yapmış oldukları her türlü haksızlığın ortadan kaldırılabilmesi için şikâyet mekanizmasının devreye girmesi beklenmektedir. Yukarıda belirtilen adalet kavramının en temel vasıflarından biri de halkın bu konudaki şikâyetlerini doğrudan doğruya Hükümdara sunabilmesi ve haksızlıkların onun emriyle giderilmesidir. Osmanlı Devleti'nde bu hususta en temel kurum Divan-ı Hümayun'dur⁴. Klasik Dönemde Osmanlı Devleti'nde özellikle taşrada görevli ehl-i örf mensuplarının halka yaptığı çeşitli usulsüzlüklerde ve adlî mekanizmanın tıkanıdığı hallerde divana yapılan başvurular neticesinde merkezden *mehâyif müfettişi* adı altındaki görevliler ilgili bölgeye gönderilirdi. Hayf kökünden türeyen mehâyif, zulümler, haksızlıklar anlamına gelmektedir. Osmanlı arşiv belgelerinde *mehâyif teftişi*, *mehâyif müfettişi*, *mehâyif kadısı/kadıları*, *mehâyif çavuşu*, *mehâyif sorucusu*⁵ şekillerinde geçmekte olup reayaya yapılan zulümlerin/baskıların teftişine ve

1 Ahmet Mumcu, *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2007, s. XV: Günümüzdeki adı Ombudsmanlık olan ve “devletin, idaresini denetlemede ve geliştirmede, itimada layık görevlilerini aracı, vatandaşını ise yönetici kıldığı” sistemin Osmanlı Devleti'ndeki kökenine ilişkin görüşlerden biri de bunun Mehâyif Müfettişliği olduğudur. Bkz. Burak Coşkun-Hamza Günaydın, “Ombudsmanlığın Kökeni meselesi Bağlamında Türk-İslâm Devlet Geleneğinde Şikâyet Hakkının Kurumsal Tekâmülü”, *Ombudsman Akademik Dergisi*, Yıl:2, S.3, Temmuz-Aralık 2015, s.11; Görüş sahibi Yusuf Halaçoğlu'nun meclis konuşmaları için bkz. <https://www.tbmm.gov.tr/tutanak/donem24/yil2/bas/b119m.htm>; <https://www.tbmm.gov.tr/tutanak/donem24/yil2/bas/b120m.htm>.

2 Halil İnalıcık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet*, Eren Yayınevi, İstanbul 2000, s. 49.

3 Murat Tuğluca, *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, TTK Yayınları, Ankara, 2016, s.19-20: Cuma selamlığı reayanın çeşitli şikâyetlerini arzuhallerle hükümdara sunduğu bir merasimdi. Bkz. Mehmet İpşirli, “Cuma Selamlığı”, *DİA.*, C.8, s.90-92; Halkın çeşitli şikâyetlerini sundukları belgelerin özellikleri hususunda bkz. Mehmet İpşirli, “Arzuhal”, *DİA.*, C.3, s.447-448; Mehmet İpşirli, “Mahzar”, *DİA.*, C.27, s. 398-401.

4 İnalıcık, *a.g.e.*, s.49: Şikâyet hakkının kullanımı ile ilgili olarak bkz. Hülya Taş, “Osmanlıda Şikâyet Hakkı'nın Kullanımı Üzerine Düşünceler”, *Memleket Siyaset Yönetim*, C.2, S.3, Ankara 2007, s.186-204.

5 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Mühimme Defteri(MD)*6, hüküm no:393.

bu amaçla görevlendirilen devlet görevlilerine verilen isim anlamlarına gelmektedir⁶. Osmanlı Devleti'nde mehâyif teftişi için gönderilen emirler vezir, sancakbeyi, çavuş, kadı, kapıcıbaşı, sabık kadı gibi görevlilerin bu işle görevlendirildiğini göstermektedir. Örneğin, Canik Sancakbeyi olan Ali Bey'e 24 Ramazan 966(30 Haziran 1559) tarihinde gönderilen hükümden anlaşıldığı kadarıyla kendisi Beypazarı, Mihaliçcik ve Seferihisar kadılıklerinde ortaya çıkan ehl-i fesadın teftişi için görevlendirilmiş ve toprak kadısı ile birlikte görevini yerine getirmiştir. Suçluların yakalanarak Seferihisar kalesine hapis olunduğu ve suçlulara ait sicil kayıtlarının devlet merkezine gönderildiği bilgisi de hükümden geçmektedir. Merkezden gönderilen hükümden suçluların sancak subaşısına teslim edilmesi ve *mahallinde şer'le lazım gelen cezanın icra edilmesi* emredilmektedir.⁷ Yine 26 Muharrem 967(28 Ekim 1559) tarihinde Akyazı Kadısına gönderilen hükümden kaza sınırları içerisinde mehâyif teftişiyle görevli olan şahsın Kadı Mevlana Hüsam olduğu anlaşılmaktadır⁸. Bazen de iki devlet görevlisinin teftiş için görevlendirildiği görülmektedir. Örneğin 12 Muharrem 972(20 Ağustos 1564) tarihli hükümden mehâyif teftişi için bir sancakbeyi ve bir çavuşun görevlendirildiği anlaşılmaktadır⁹. 10 Şaban 1045(19 Ocak 1636) tarihli hükümden Rumeli'nde mehâyif teftişi için Kapıcıbaşı Davut Paşazade Mustafa iki kadı ile birlikte görevlendirilmiştir¹⁰. Yine mehâyif teftişi göreviyle Vezir Kenan Paşa Hayrabolu Kasabasına gönderilmiştir¹¹. Osmanlı Devleti'nde kurulduğu dönemden itibaren fethedilen bir yere ilk olarak yargı faaliyetini yürütmekle görevli bir kadı ve kadının verdiği hükmü yerine getiren bir bey gönderildiği bilinmektedir. Mehâyif teftişi esnasında da görevlendirilen şahısların teftiş işini kadılarla birlikte yürüttüğü anlaşılmaktadır. Mehâyif teftişi için gönderilen görevlilerin hali hazırda görevde bulunanlarının görev yaptıkları yerler belirtildiği gibi belgelerde *sabıka... kadısı, mukaddema ...sancakbeyi* şekillerinde önceden görev yaptıkları idari birim belirtilmek suretiyle de kaydedilmiştir. Hali hazırda görevde bulunanların mehâyif teftişi için görevlendirildikleri yerlere bakıldığında mesafe olarak kendi bölgelerine yakın mekânlar olduğu görülmektedir.(Bkz. Ekler Tablo 2)

Müfettişler görevlendirildikleri yere ulaştığında mehâyif teftişinin yapılacağını bir dellal aracılığıyla reyaya ilan ettirip bu sayede haksızlığa uğrayanların teftişin başladığından haberdar edildikleri anlaşılmaktadır¹². Ayrıca ilgili birimde teftişin layıkıyla yapılabilmesi hususunda zaman zaman tımarlı sipahilerin askeri yardımına da ihtiyaç duyulmuştur. Karesi Sancağı'nda, Edremit eski kadısı tarafından yürütülen soruşturma için yeterli miktarda tımarlı sipahinin görevlendirilmesi hususunda Karesi Beyi'ne gönderilen hükümden dikkati çeken önemli bir husus da müfettişlerin *şükr ü şikâyetlerinin* Padişah nazarında makbul olduğundan hareketle sipahilerin görevlerini layıkıyla yapmaları ve

6 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, TTK, Ankara 1988. s.128.

7 MD:3, hüküm no:65.

8 MD:3, hüküm no:453.

9 MD:6, hüküm no:34.

10 MD:85, hüküm no:204.

11 MD:85, hüküm no:102.

12 MD: 7, s. 301 hüküm no 858(14 Şaban 975/13 Şubat 1568)

yapmamaları halinde tımarlarının ellerinden alınacağı belirtilmiştir¹³.

Teftiş esnasında gerek duyulması halinde hâlihazırda hapisteye yatan şahısların mahkemeye çıkarılması için müfettişlerin izin istedikleri görülmektedir. Mehâyif teftişiyle görevlendirilen Malkara Kadısı, İpsala'da hapisteye bulunan bir şahsın hak talep eden taraflarla yüzleştirilmesi için Malkara'ya gönderilmesini talep etmiştir¹⁴.

Mehâyif teftişi esnasında davalı konumundaki devlet görevlilerinin kaçtıkları ve haklarındaki iddialar hususunda mahkemede hak talep edenlerle yüzleşmedikleri de görülmektedir. Saray Kadısı Seydi Mahmud, mehâyif teftişi için görevlendirildiği Hersek Sancağı'nın pare subaşlarının ve knezlerinin davet edildikleri halde teftiştan kaçtıklarını ve mahkemeye çıkmadıklarını bildirmiştir. Gönderilen hükümde kaçan görevlilerin yakalanarak davalarının görülmesi ve sicilleriyle birlikte İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir¹⁵.

Hakkında şikâyet olan ehl-i örf mensuplarının yapılacak teftişe engel oldukları durumlar da yaşanmıştır. Örneğin Yanya Sancakbeyi Ahmed Bey kendisi ve kethüdası hakkında yürütülen soruşturmayı şiddete başvurarak engellemeye çalışmıştır. Teftişin yapılacağını halka ilan eden dellal bundan nasibini almış ve Ahmed Bey dellalı yanına getirterek *benim marifetim olmadan niçin nida ettin* demek suretiyle dövmeye kalkmıştır. Tabi burada Ahmed Bey'in asıl muhatabı hak aramak için mahkemeye gelen reayadır. Mahkeme, Ahmed Bey'in kethüdası aleyhinde karar verdiğinde hak aramaya gelen reayanın kimine küfür edilmiş kimine değnek vurulmuştur. Divan-ı Hümayun'a akseden olaydan anlaşıldığı kadarıyla kethüdanın halktan haksız yere aldığı para miktarı 100.000 akçeyi geçmektedir¹⁶.

Mehâyif teftişi ile görevlendirilen şahısların teftişin neticesini bildiren defterleri Divan-ı Hümayun'a göndermeleri gerekmektedir¹⁷. Hali hazırda teftişin tamamlanmadığı durumlarda bile soruşturmanın hangi aşamada olduğu ile ilgili müfettişlerden bilgi istendiği de olmuştur. Örneğin Bosna ve Kilis sancaklarının teftişiyle görevlendirilen saray kadısına hitaben yazılan 7 C.Evvel 975(9 Kasım 1567) tarihli hükümde, teftişin hangi safhada olduğunun ne kadar yerin teftiş olunduğunun ne gibi zulümlerin sözü konusu edildiğinin ve daha teftişi yapılacak ne kadar yerin kaldığının bütün ayrıntılarıyla acil olarak bildirilmesi talep edilmiştir¹⁸.

Zulüm ve haksızlıkların giderilmesi için görevlendirilen mehâyif müfettişlerinin

13 MD: 6, s.65, hüküm no:138(10 Safer 972/17 Eylül 1564)

14 MD: 5, s. 56, hüküm no:128(20 Muharrem 973/17 Ağustos 1565)

15 MD:7, s.183, hüküm no:494(18 C.Ahir 975/20 Aralık 1567)

16 MD:7, s.301(14 Şaban 975/13 Şubat 1568).

17 Çorum kadısına ve Çorum Alaybeyine gönderilen hüküm için bkz. MD:14, s.696; Yenişehir kadısına ve dergâh-ı mualla çavuşuna gönderilen hüküm için bkz. MD:7, s.301 (14 Şaban 975/13 Şubat 1568); İ.HakkıUzunçarşılı, *a.g.e.*,s.128.

18 MD:7, s.172, 83.

görevlerini suiistimal ederek zulüm ve baskı yoluna saptıkları da görülmektedir. Örneğin Silistre Sancağı'nın mehâyif teftişi için görevlendirilen Süleyman Çavuş'un reyaya zulmettiği ve sancakbeyinin kethüdasını ve subaşılarını hapsedtiği konusunda divana yapılan bir şikâyet neticesinde gereken araştırmaların yapılması ve çavuşun elinde olan teftiş emrinin alınarak İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir¹⁹. Resmi teftiş görevlilerinin suiistimallerinin yanında bazı kişiler de kendilerine müfettiş sıfatı vermek suretiyle reyaya çeşitli zulümlerde bulunmuşlardır²⁰.

Şam Vilâyeti mehâyif teftişi

Şam Sancağı 1535 yılında günümüzdeki güney Suriye'nin tamamını içine alan Lübnan'ın Baalbek ve Beyrut'la birlikte Ürdün'ün kuzeyinde bulunan İrdib'in bulunduğu bölgeyi kapsamaktaydı. Aynı tarihli tahrir defterinde Şam Livası'nda 44 nahiyeye, 5 şehir, 1.074 köy ve 2.000 mezraa bulunmaktadır²¹. Şam şehri 50.000 civarındaki nüfusuyla bölgenin en büyük idari ve ticari merkezi konumundaydı. 1535 yılında sancak dâhilinde şehir özelliğini barındıran yerlerden biri de 10.000'e yaklaşan nüfusuyla Baalbek'di²². XVI. yüzyıl ortasında Şam Beylerbeyliği Osmanlı idari yapısıyla iyice bütünleşmiş, yönetim biçimi oturmuş ve Şam kenti bölgesel ticaretin gelişmesiyle birlikte zenginleşmiştir²³.

Şam Vilayeti'nin eski beylerbeyi olan Sinan Paşa ve subaşılarının teftişi için görevlendirilen şahıs Samsunîzâde Ahmed Efendi'dir. Sicill-i Osmanî'deki bilgilerden Mehmed Efendi'nin oğlu olduğu anlaşılmaktadır. H.944'de(1536-37) Bursa Müderrisi²⁴ H.945'de(1538-39) ise İstanbul kadılığı görevlerini yerine getirmiştir. H.949'da(1542) İstanbul kadılığı görevinden azledilerek 100 akçe ile Sultan Müderrisi yapılmıştır. H.952'de(1545) Bayezid Müderrisi olmuştur. H.954'de(1547) günlük 400 akçe yevmiye ile Anadolu, Irak-ı Arab ve Acem müfettişliğine tayin olunmuştur. H.955'de(1548) Şam Valisi Hadım Sinan Paşa'nın zulümlerinin teftişi için görevlendirilmiştir. Samsunîzâde, bazı fesat ehlinin "açıkça yalan söyledi" demesi üzerine bu görevinden azledilerek emekli edilmiştir²⁵. Atâî bu görevden alınma olayını şöyle anlatmaktadır: Samsunîzâde,

19 MD:64, s. 387.

20 Mumcu, a.g.e., s.47.

21 401 Numaralı Şam Livâsı Mufassal Tahrir Defteri (942/1535) I, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul 2011, s.10.

22 401 Numaralı Şam Livâsı.,s.12; Muhammed Adnan Bahit, *On Altıncı Yüzyılda Osmanlı İdaresinde Şam Vilayeti*, Çeviren: Mehmet Akif Erdoğan, Er Yayınları, İstanbul 2017, s.35-82; Ş. Tufan Buzpınar, "Şam", *DİA*, C.38, s.315-320; AndreRaymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, Çeviren: Ali Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.

23 Amy Singer, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, Çeviren: Sema Bulutsuz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s.13.

24 Mefail Hızlı, "Osmanlı Eğitim-Öğretim Tarihi Konusunda Önemli Bir Kaynak: Müderrisin Vezâîfi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.8, C.8, Bursa 1999, s.111.

25 Nevîzâde Atâî, *Şakaik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri Hadaiku'l-Hakaik Fi Tekmileti's-Şakaik*, Neşre Hazırlayan: Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989, s.146.

Şam Beylerbeyisi Sinan Paşa'nın teftişi için görevlendirilmiş ve bu görevi tamamlayarak teftiş defterini divana sunmuştur. Deftere bakıldığında Sinan Paşa'nın rüşvet olayına tesadüf olunmuş ardından Sinan Paşa'nın İstanbul'da bulunan destekçilerinin araya girmesiyle bunun *kizb-i sarih ve bühtan-ı kabih* olduğu ifade edilerek Padişah ikna edilmiş ve Samsunîzâde görevden alınmıştır²⁶. H.960'da(1553) yine Bayezid Müderrisi olmuştur. H.968'de(1560-61) fakirliği yüzünden Halep kadısı olmuş fakat 970'de(1562-63) bu görevden azlolunmuştur. Zilhicce 978'de(Nisan-Mayıs 1571) emekli olmuş ve vefat etmiştir. Kazaskerliğe çok hevesli olmasına rağmen bu göreve getirilmediği anlaşılan Samsunîzâde, Sicill-i Osmanî'de fâzıl, hâkim, keskin ve mağrur biri olarak tarif edilmiştir²⁷.

Samsunîzâde, Bayezid Müderrisi iken İstanbul'da bazı teftişlerde görevlendirilmiştir. 1 Zilhicce 951(13 Şubat 1545) tarihli bir hükümden anlaşıldığı üzere İstanbul'da bulunan mahbûslar zindanından kaçan şahıslarla ilgili teftiş yapması hususunda²⁸, 22 Muharrem 952(5 Nisan 1545) tarihli bir hükümden de İstanbul eski kadısı olarak İstanbul Subaşısı'nın zulümlerinin teftişi için bir çavuşla birlikte görevlendirilmiştir²⁹. 24 Muharrem 952(7 Nisan 1545) tarihli bir hükümden de *vufûr-ı diyânet ve emanetine i'timad olunduğundan* İstanbul için kasaplık vazifesini istemeyen Keçeci Hızır'ın durumunun tespit edilmesi Samsunîzâde'den istenmiştir³⁰.

Teftişe tutulan Sinan Paşa saray akağalarından olup harice çıkmış ve 952'de(1545) Şam Valisi olmuştur. H. 957'de(1550) vefat etmiştir. İnceleme kapsamındaki teftiş defterinde ismi Sinan Paşa şeklinde geçerken Atâi'nin Eserinde Hadım Sinan Paşa şeklinde geçmektedir³¹. 1892-93 tarihli Suriye Vilâyet salnamesinde, Sinan Paşa'nın H.953(M.1546) yılında atandığı Şam Valiliğini dört yıl süreyle yaptığı belirtilmiştir³². Matrakçı Nasuh'un Süleymanîmesi'nde 1549 yılında Sinan Paşa'nın Anadolu Beylerbeyiliğine tayin edildiği anlaşılmaktadır³³.

26 Nev'îzâde Atâi, *Şakaik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri...*, s.146.

27 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C.1, Yayına Hazırlayan: Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s.186-187; Sicill-i Osmanî'deki bilgiler ışığında Samsunîzâdenin iki oğlu olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan Mehmed Efendi, müderris, İzmir, Kudüs, Medine ve yine Kudüs Mollası olup Receb 998'de(Mayıs 1590) azledilmiş olarak vefat etmiştir. Güzel ahlak sahibi olan Mehmed Efendi'nin Kudüs'de bazı hayratı vardır. Bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C.III, s.1016; Diğer oğlu Mahmud Efendi müderris, Halep, Şam ve Mekke Kadısı olup sonra Budin Valisi Mustafa Paşa'yı teftişe memur olmuştur. Zilkade 983'de (Şubat 1576) vefat etmiştir. Namuslu olan Mahmud Efendi'nin Kasım Efendi isminde bir oğlu vardır. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C.III, s.920; Samsunîzâde ile ilgili olarak ayrıca bkz. Abdurrahman Atci, "The Routetothe Top in the Ottoman İlimiye Hierarchy of the Sixteenth Century", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 72, no.3, 2009, s.499-512;

28 *Topkapı Sarayı Arşivi H.951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri*, Yayına Hazırlayan: Halil Sahillioğlu, IRCICA, İstanbul 2002, s.171, 215.

29 *Topkapı Sarayı Arşivi H.951-952*, s.342.

30 *Topkapı Sarayı Arşivi H.951-952*, s.380-381.

31 Nev'îzâde Atâi, *Şakaik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri...*, s.146.

32 *H.1309-1310 Tarihli Suriye Vilayeti Salnamesi*, s. 86.

33 Enver Çakar, "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyiliğinin İdari Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.13, S.1, Elazığ 2003, s.364, not.108.

Şam Vilâyeti mehâyif teftişinin divana ne şekilde yansıdığı bilinmemektedir³⁴. Ya Şam şehrinin sakinleri haksızlığın giderilmesi talebiyle doğrudan divana başvurdu ya da yerel kadı aracılığıyla bu taleplerini iletiler. Ama açık olan bir şey var ki yerel mahkemede bu haksızlık çözüme kavuşturulamamıştır. Teftiş defterinde toplam 1.157 adet dava kaydı bulunmaktadır. Bunların 158 adedi Arapça tutulan sulh hükümleridir. Geriye kalan 999 adet belge Türkçe tutulmuştur. Kayıtlarda davacının ve davalının kimliği, yapılan zulmün konusu, haksız alınan para miktarı ve şahitlerin ifadesi verildikten sonra davalar neticelendirilmiştir. Sulh kayıtları dışında toplam 1.166 kişi hak aramak için teftiş mahkemesine başvurmuş, Sinan Paşa ve 26 farklı subaşı hakkındaki zulüm iddialarını dile getirmişlerdir.

Bazı belgelerde suç isnadının gerçekleştiği yer ve zaman da belirtilmiştir. Bu belgelerden anlaşıldığı kadarıyla en erken iki sene önceki haksızlıklar teftiş mahkemesine taşınmıştır. Örneğin Şufû'l-Beyaz nahiyesine bağlı bir köyde ikamet eden Vahabbin Beşar, Subaşı Büyük Sinan bin Abdullah'ın kendisinden kavga ettiği gerekçesiyle İbrahim isminde birinin evinde 29Safer 954(20 Nisan 1547) tarihinde haksız olarak 12 altın aldığını iddia etmiştir³⁵.

Teftişin süresi ve kapsadığı bölge

Şam Vilâyeti'ndeki mehâyif teftişinin kaydedildiği defterdeki belgelerin tamamının altında tarih verilmemiş yalnızca 18-133 aralığındaki hükümlerin altında tarih verilmiştir³⁶. Buradan anlaşıldığı üzere teftişin H. 956 yılının Safer sonu veya R.evvel başında(Mart 1549) başladığı tahmin edilmektedir. Teftiş mahkemesinin iş yükünün tespiti de zordur. Yukarıda belirtilen tarih aralığındaki 20 günlük zaman diliminde toplam 115 adet kayıt vardır. Buradan hareketle mahkemenin günlük iş yükünün 5-6 dava olabileceği düşünülmektedir. Toplam dava sayısı bu rakama bölündüğünde teftişin yine tahmini olarak 6,5 ay sürdüğü söylenebilir. Yalnız arşiv kataloğunda defterin tarihi 29 Zilhicce 956(18 Ocak 1550) olarak verilmiştir ki eğer bu tarihi teftişin bittiği tarih olarak kabul edecek olursak sürenin 9,5 ay olduğu söylenebilir.

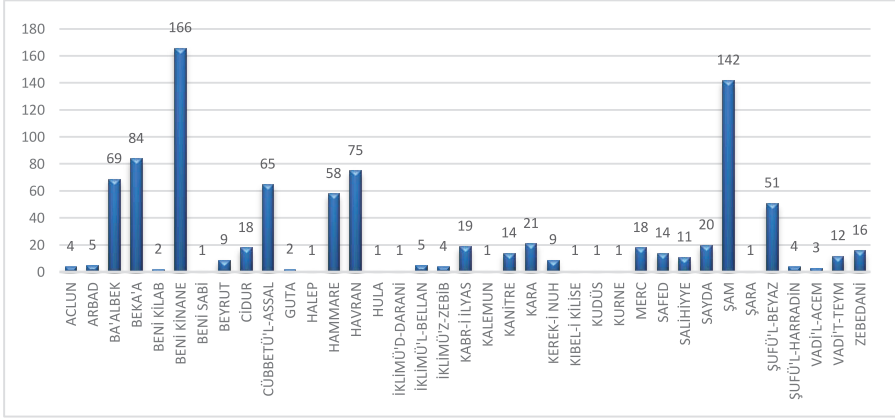
Şam Beylerbeyisinin subaşları tarafından haksızlığa uğratılanların mekânlarına bakıldığında %85'inin köy, % 12'sinin şehir ve %3'ünde göçebe hayatı yaşayanlar olduğu dikkat çekmektedir. Şehir hayatının görece daha düzenli ve kontrol edilebilir olması subaşları kırsal bölgelerde bir takım haksız uygulamalara itmiş olabilir. Haksızlığa

34 Başbakanlık Osmanlı Arşivinde teftişin yapıldığı tarihi kapsayan mühimme defteri bulunmamaktadır.

35 *TS.MA.d.*, 162, s.41b, Belge no:181; Diğer tarih verilen belgeler için bkz. *TS.MA.d.*, 162, s.40b/175; *TS.MA.d.*, 162, s.41b/182 ; *TS.MA.d.*, 162, s.42a/184.

36 18 Nolu hükmün tarihi Evail-i R. Evvel 956 (30 Mart-8 Nisan1549), 133 nolu hükmün tarihi Evasıt-ı R. Evvel 956'dır.(9-18 Nisan1549). Bu belge arahklarının dışında defterdeki hükümlerin altına tarih yazılmamıştır. Bkz. *TS.MA.d.*, 162, s.11a-33b.

uğrayanların ikamet ettikleri idari birimlere göre dağılımına bakıldığında ilk sırada Taberiye Gölü'nün güneyinde bulunan ve 1535 yılı itibariyle bünyesinde barındırdığı 49 köy ve 23 mezrayla Beni Kinane nahiyesi yer almaktadır³⁷. İkinci sırada Şam merkez ve ona bağlı köyler gelmektedir.(Bkz. *Grafik 1, Ekler-Harita 1*)

Grafik 1: Teftiş mahkemesine başvuranların mekânsal olarak dağılımı.

Teftişe tabi tutulanlar

Sinan Paşa'nın doğrudan hedef alındığı dava sayısı 16'dır³⁸. Bu davalardan anlaşıldığı üzere Sinan Paşa'nın haksız yere edindiği kazanç toplam 50.562 akçe, 4.177 sikke altındır. Ayrıca haksız yere 80 çuval buğday, 30 çuval arpa, beş deve, 1 katır ve üç acem kuşağı ile iki nafe³⁹ misk alınmıştır. Sinan Paşa bu davaların tamamına vekili Ali bin Karagöz aracılığıyla katılmıştır. Hakkındaki iddialardan ilki H. 952-954(1545-1547) yılları arasındaki üç yıllık zaman diliminde *Merc-i Sultan* denilen hassa çayırın otunu atlarına yedirdiği ve defterde kayıtlı-her seneye 10.000 akçe ki- toplam 30.000 akçeyi vermediği ile ilgilidir. Davacı konumunda bulunan Şam Hassa Harç Emini Halil Bin Şahin bu miktarın 20.000 akçesinin kendilerine 10.000 akçesinin de ifraz eminine teslim edilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Sinan Paşa'nın vekili olan Ali bin Karagöz, Paşa hakkındaki bu iddiayı kabul etmiş ve paranın ödenmesine hükümlenmiştir⁴⁰. Baalbek, Kerek-i Nuh nahiyelerinin eski İfrâz-ı Cedit Emini olan Bali Bey de hakkını talep etmek

37 401 Numaralı *Şam Livâsı*., s.28.

38 *TS.MA.d.*,162, Belge no: 1, 3, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 16, 423, 439, 449, 794, 822.(5 ile 423 nolu hükümler birbirinin aynıdır.)

39 "Misk âhûsu denilen hayvanın göbeğinden çıkarılan bir çeşit misk, koku." Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1996, s. 796.

40 *TS.MA.d.*,162, s.3a/1.

için teftiş mahkemesine başvurmuştur. Bali Bey'in iddiasına göre 1 Muharrem 952(15 Mart 1545)tarihinden itibaren üç yıl uhdesinde bulunan yerlerin mahsulünden 80 çuval buğday, 30 çuval arpa ve 20.562 akçe Sinan Paşa'nın elindedir. Bali Bey mevzu bahis nakid ve mahsulün Sinan Paşa'dan alınarak kendisine verilmesini talep etmiştir. Sinan Paşa'nın vekili olan Ali Bin Karagöz mahkemede iddiayı kabul etmiş fakat bahsedilen parayı vermeye kudretlerinin olmadığını açıkça dile getirmiştir. Sinan Paşa'dan da durum sorulduğunda o da hali hazırda satacak ve verecek akçelerinin olmadığını net bir şekilde ifade etmiştir⁴¹.

Şam Beylerbeyisi Sinan Paşa'nın toplam 26 farklı subaşı teftiş kapsamında mahkemede yargılanmıştır. Subaşılardan açılan davaların içeriğini üzerinden zaman geçmiş olmasından ötürü nasıl hatırladıkları da net değildir. Örneğin Subaşı Büyük Sinan bin Abdullah hakkında 139 dava açılmıştır. Hatta subaşı söz konusu davaların 37'sine vekili aracılığıyla katılmıştır. Teftiş kapsamındaki subaşılardan açılan davaların %93'ünü reddetmişlerdir.

Teftiş mahkemesine başvuranların ispat aracı olarak şahitlik mekanizmasını kullandıkları ve yer yer de birtakım resmi belgeleri mahkemeye ibraz ettikleri görülmektedir. Sinan Paşa'nın subaşılardan lehine şahitlik yapılan tek kayıt bulunmaktadır. O da hakkında 19 şikâyetin bulunduğu Subaşı Abdi Bin Abdullah'tır. Şahitler 40 altının alındığı bir küfür davasında 4 altına sulh yapıldığını iddia eden subaşı lehine şahitlik yapmışlardır⁴².

Teftiş konu olan olaylar

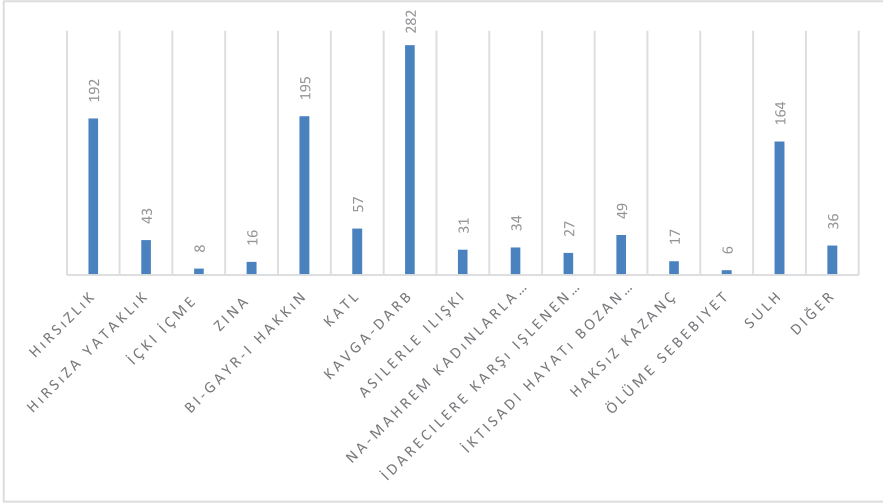
Teftiş mahkemesine başvuran reayanın haksızlığa uğradıklarını iddia ettikleri konuların dağılımına bakıldığında her çeşit suç tipinin bulunduğu görülmektedir. Bunlar içerisinde ilk sırada kavga ve darb iddiaları gelmektedir. İkinci sırada niteliği belli olmayan haksızlıkla, haksız yere anlamında sadece *bi gayr-i hakkın* olarak belirtilen suçlar, üçüncü sırada da hırsızlık suçlamaları bulunmaktadır. Zina ve içki içme suçu gibi ispatı ve isnat etmesi daha zor suç tiplerinin oranının düşük olduğu görülmektedir. (Bkz. Grafik 2)

Subaşılardan suç isnat etmek yoluyla elde ettikleri maddi kazancın yanı sıra çok yaygın olmamakla birlikte daha özel bir takım isteklerini de reayaya dayattıkları ve elde edemeyince para cezası aldıklarına dair örnekler de vardır. Beka'a Nahiyesine bağlı bir köyden Abdülkadir bin Ömer, Subaşı Büyük Sinan bin Abdullah'ın kendisinden oğlak istediğini ve kendisi bu isteği kabul etmeyince Subaşının kendisinden 500 Osmanî

41 TS.MA.d., 162, s.3b-4a/3.

42 TS.MA.d., 162, s.176b/1029.

akçe aldığını iddia etmiştir⁴³. Baalbek Nahiyesine bağlı Talyatü’ş-Şarki isimli köyden Zeyneddin bin Azimet, Subaşı Gazanfer bin Abdullah’ın köye geldiğinde kendisine ziyafet verilmediği için üç gün hapse atıldığını ve 45 altınının alındığını ifade etmiştir⁴⁴. Halkla çok iç içe olan subaşılardan bu türden isteklerinin nitelik olarak az olmasının nedenini, suç isnat etmek yoluyla zaten yeteri kadar maddi kazanç elde etmiş olmalarında aramak gerekir. Bir takım tayin ve atamalarda da rüşvet alındığı görülmektedir. Şam’ın Kıptiyan Mahallesi kethüda olarak tayin edilen şahıstan 10 sikke altın alınmış ve birkaç gün geçtikten sonra görevden alınmıştır⁴⁵. Bölgede bulunan asi Araplarla her türlü ilişkinin yasak olduğu gerekçesiyle suç isnadında bulunduğu da görülmektedir. Bu kişilerle alışveriş yaptıkları, evlerinde misafir ettikleri gerekçesiyle paraları alınan şahıslar teftiş mahkemesine başvurmuşlar ve suçsuzluklarını şahitler aracılığıyla ispat etmişlerdir⁴⁶.

Grafik 2: Reayaya isnat edilen suçların konu itibariyle dağılımı.

Teftiş süresince mahkemeye başvuranların tamamına yakın bir kısmını erkeklerin oluşturduğu görülmektedir⁴⁷. Kadınların yaptıkları başvuruların önemli bir kısmında haksızlık konusu özellikle olarak belirtilmemiş sadece *bi-gayr-i hakkın* şeklinde verilmiştir. Mahkemeye başvuranların tamamına yakın kısmını Şam şehrinde ikamet eden kadınlar oluşturmaktadır.

43 *TS.MA., d., 162, s.52a/240.*

44 *TS.MA., d., 162, s.193b/119.*

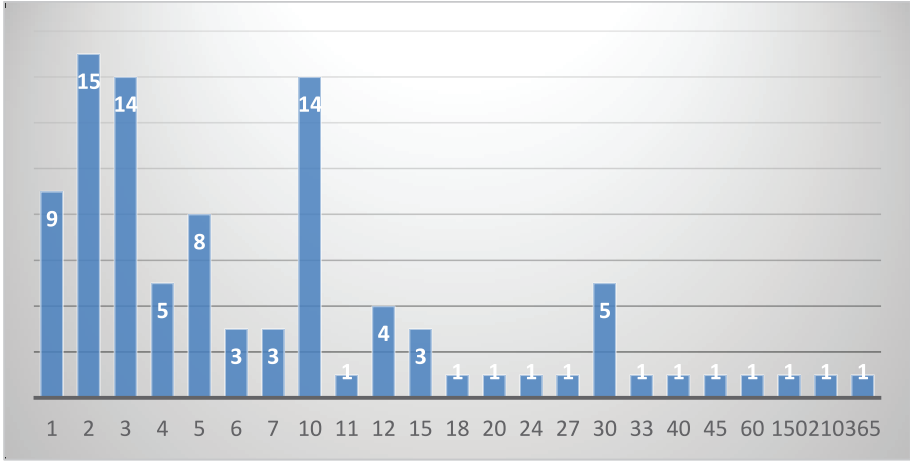
45 *TS.MA., d., 162, s.17a/41(5 R. Evvel 956/3 Nisan 1549)*

46 Dava örnekleri için bkz. *TS.MA., d., 162, s.57a/262, s.122b/673, s.147b/830.*

47 Mahkemeye başvuranların 981’i erkek, 16’sı kadındır.

Sinan Paşa'nın subaşları haksız yere suç isnat ettikleri şahıslardan para cezası aldıkları gibi bir kısmını da değişik sürelerle hapse atmışlardır. Bir günden bir yıla kadar çeşitli sürelerle hapiste kalanlar vardır.(Bkz. *Grafik 3*)Safed Nahiyesine tabi Dmaşkiye adlı köyden Abdullah bin Hasan, Subaşı Akra Sinan bin Abdullah tarafından hırsızlık suçlamasıyla bir yıl hapiste tutulmuş ve çıktığında 50 altın para cezası alınmıştır⁴⁸. Yine bizzat Sinan Paşa'nın adının geçtiği bir davada iki şahıs cinayet töhmetiyle yedi ay hapiste tutulduklarını ve hapisten çıktıklarında kendilerinden 300 sikke altın para cezası alındığını hatta altınların bizatihi Sinan Paşa'nın kendisine verildiğini şahitler aracılığıyla ispat etmişlerdir⁴⁹. Subaşların para cezalarının yanında bazı kişileri de zincire ve kazığa vurdukları ayrıca kırbaç vurdukları ve dayak attıkları da görülmektedir⁵⁰.

Grafik 3: Hapis Süresi ve hapis yatan kişi sayısı(Gün olarak)

Mahkemeye başvuranların dini dağılımlarına bakıldığında gayrimüslim oranının oldukça düşük olduğu ve toplam 28 kişinin başvurduğu görülmektedir. Başvuran gayrimüslimlerin önemli bir kısmı köyde ikamet etmektedir. 1535 tarihinde Şam Livasında gayrimüslimlerin yoğun olarak bulunduğu yerleşim yerleri Şam merkez, Cübbetü'l-Assal, Kara, Baalbek, Kerek-i Nuh, Şufü'l-Beyaz, Hammare, Zebedani,

48 *TS.MA., d. 162, s.161a/918.*

49 *TS.,MA., d. 162, s.4b/5.*

50 Zincire vurma davasıyla ilgili olarak bkz. *TS.MA.d., 162, s.41b/182, TS.MA.d., 162, 43a/188;* Hırsızlık töhmetiyle bir kazığa vurma davasıyla ilgili olarak bkz. *TS.MA.d., 162, s.82b/412;* Haramilik töhmetiyle 700 kırbaç vurulduğu dava için bkz. *TS.MA.d., 162, s.102a/537;* Bağdan yaprak koparıldığı töhmetiyle 33 gün hapis ve her gün dayak atılan dava ile ilgili olarak bkz. *TS.MA.d., 162, s.134a/748.*

Cebel-i Kisrevaneyn ve'l-harradin, Beyrut, Beni-Kilab, Beni-el-Aser, Beni Usbe, Beni Muklid, ve Beni Abdullah'tır. Buralarda toplam 4.785 Hıristiyan hane, 617 Hıristiyan mücerred ve 661 Yahudi ve Samiri hane ve 16 Yahudi ve Samirimücerred⁵⁶ köyde Müslümanlarla 28 köyde yalnız yaşamaktadırlar⁵¹. Bu yoğunluğa rağmen Sinan Paşa ve subaşlarının zulümlerinin Şam Livası'ndaki gayr-i müslim unsurları fazla etkilemediği dikkat çekmektedir. (Bkz. Tablo 1)

Mekânı	Dava Sayısı
Beka'a	2
Cübbetü'l-assal	5
Hammare	4
Havran	2
Kara	3
Şam	8
Şufü'l-beyaz	1
Zebedani	3
Toplam	28

Tablo 1: Mahkemeyi kullanan gayrimüslimlerin ikamet ettikleri yer ve dava sayısı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda reyanın işlediği çeşitli suçlara verilen para cezaları bir anlamda başta hükümdar olmak üzere kamu düzenini sağlamakla yükümlü olanların mal varlıklarını ve geçim kaynaklarını oluşturmaktaydı. Becceria'nın ifadesiyle *kamu güvenliğine karşı işlenen cürümler; şatafatın, gösterişin, zenginliğin konusu idiler*⁵². Suçlulardan alınan para cezası zaman zaman bu görev alanında bulunan askeri sınıf mensuplarının reyaya baskı ve zulüm yapmasının önünü açmıştır. Reayaya yapılan zulüm neticesinde alınan paralar ya merkezin emri üzerine ya da teftiş neticesinde mahkeme görüldükten sonra iade edilir. Her iki durumda da haksız olarak alınan para ve malın değerinin belli olması gerekmektedir⁵³. Şam Vilayeti mehâyif teftişi neticesinde reyadan haksız yere toplam 20.664 altın sikke ve 53.647 para alınmıştır. Subaşların haksız yere aldıkları ve teftiş mahkemesinin karara bağlayarak subaşların ödemesine hükmettiği para miktarlarının bir kısmı nakdi olarak sulh yoluyla bir kısmı da buğday olarak taraflara ödenmiştir. Ama haksız yere alınan paranın tamamının hak sahiplerine ödendiği tespit edilememiştir.

51 401 Numaralı Şam Livâsı.,s.26.

52 CesareBeccaria, *Suçlar ve Cezalar Hakkında*, Çeviren: Sami Selçuk, İmge Kitabevi, Ankara 2004, s. 95.

53 Mumcu, *a.g.e.*, s.33.

Sonuç

Şam Vilayeti'nde Beylerbeyi Sinan Paşa ve subaşlarının görev yaptıkları dönem içerisinde reayadan suç isnat etmek yoluyla edindikleri maddi kazancın tespitine yönelik Samsunîzâde Ahmed Efendi tarafından yürütülen teftiş kapsamında mahkemeye toplam 1.166 kişi başvurmuş ve 1.157 dava görülmüştür. Reayadan alınan yüklü miktarda para yanında hapse atma, zincire vurma gibi bedensel cezalar da verilmiştir. Bölgede bulunan gayr-i müslim unsurların subaşların zulümlerinden etkilenmedikleri ortaya çıkmıştır. Yine kadınların da haksızlığa fazla uğramadığı veya uğramış olsalar da teftiş mahkemesine toplum içindeki konumlarının zedelenmemesi adına bunu taşımadıkları söylenebilir. Teftiş mahkemesine başvuranların önemi bir kısmının hayat tarzı olarak kırsal yaşamda ikamet edenler oluşturmaktadır. Merkezden uzaklaştıkça kontrolün görece azaldığı gerçeği, en fazla haksızlığa maruz kalanların ikamet ettiği yer olan Beni Kinane'nin Şam merkeze uzak bir konumda bulunmasından anlaşılmaktadır.

Kaynakça

1-Arşiv Kaynakları

TS.MA.d., 162(29 Z 956)

BOA., MD: 3,5,6,7,14,64,85.

2-Yayınlanmış Arşiv Kaynakları

12 *Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572)* Özet-transkripsiyon ve indeks.-Ankara 1996.-2 c. (XXIX, 434; V, 433 s.). - (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı; yayın nu. 33. Divân-ı Hümâyûn Sicilleri dizisi; IV)

12 *Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572)* Tıpkıbasım.-Ankara 1996.-646 s. - (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı; yayın nu. 33. Divân-ı Hümâyûn Sicilleri dizisi; IV)

3 *Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560)* Özet ve transkripsiyon.-Ankara 1993.-LIX, 816 s. - (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı; yayın nu. 12. Divân-ı Hümâyûn Sicilleri dizisi; 1)

3 *Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560)* Tıpkıbasım.-Ankara 1993.-570 s. - (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı; yayın nu. 12. Divân-ı Hümâyûn Sicilleri dizisi; 1)

401 *Numaralı Şam Livâsı Mufassal Tahrîr Defteri(942/1535)* I, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul 2011.

5 *Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566)* Özet ve indeks.-Ankara 1994.-XLIX, 449 s. - (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı; yayın nu. 21. Divân-ı Hümâyûn Sicilleri dizisi; II)

5 *Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566)* Tıpkıbasım.-Ankara 1994.-704 s. - (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı; yayın nu. 21. Divân-ı Hümâyûn Sicilleri dizisi; II)

6 *Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565)* Özet-transkripsiyon ve indeks.-Ankara 1995.-2 c. (XXI, 449; V, 490 s.). - (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı; yayın nu. 28. Divân-ı Hümâyûn Sicilleri dizisi; III)

6 *Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565)* Tıpkıbasım.-Ankara 1995.-673 s. - (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı; yayın nu. 28. Divân-ı Hümâyûn Sicilleri dizisi; III)

7 *Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569)* Özet-Transkripsiyon-İndeks I.-Ankara 1998.-LIII, 569 s. - (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire

Başkanlığı; yayın nu. 37. Divân-ı Hümâyûn Sicilleri dizisi; V)

7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569) Tıpkıbasım I, II.-Ankara 1997.-II cilt 1016 s. - (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı; yayın nu. 37. Divân-ı Hümâyûn Sicilleri dizisi; V)

7 numaralı mühimme defteri (975-976/1567-1569), Özet transkripsiyon-indeks III. - Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1999. - 3. c. (VII, 412 s.). - (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı; yayın nu. 37. Divân-ı Hümâyûn Sicilleri dizisi; V)

Topkapı Sarayı Arşivi H.951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri, Yayına Hazırlayan: Halil Sahillioğlu, IRCICA, İstanbul 2002.

3-Araştırma ve İnceleme Eserler

Atçıl, Abdurrahman, “The Routetothe Top in the Ottoman İlmîye Hierarchy of the Sixteenth Century”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 72, no.3, 2009, s.489-512.

Beccaria, Cesare, *Suçlar ve Cezalar Hakkında*, Çeviren: Sami Selçuk, İmge Kitabevi, Ankara 2004.

Buzpınar, Ş. Tufan, “Şam”, *DİA.*, C.38, s.315-320.

Coşkun, Burak- Hamza Günaydın, “Ombudsmanlığın Kökeni meselesi Bağlamında Türk-İslâm Devlet Geleneğinde Şikâyet Hakkının Kurumsal Tekâmülü”, *Ombudsman Akademik Dergisi*, Yıl:2, S.3, Temmuz-Aralık 2015, Ankara 2015, s.9-60.

Çakar, Enver, “XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyliğinin İdarî Taksimatı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.13, S.1, Elazığ 2003, s.351-374.

Hızlı, Mefail, “Osmanlı Eğitim-Öğretim Tarihi Konusunda Önemli Bir Kaynak: Müderrisîn Vezâîfi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.8, C.8, Bursa 1999, s.97-133.

İnalçık, Halil, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet*, Eren Yayınevi, İstanbul 2000.

İpşirli, Mehmet, “Arzuhal”, *DİA.*, C.3, s.447-448; Mehmet İpşirli, “Mahzar”, *DİA.*, C.27, s. 398-401.

İpşirli, Mehmet, “Cuma Selamlığı”, *DİA.*, C.8, s.90-92.

Mehmet Süreyya, Sicill-i Osmanî, C.1-5, Yayına Hazırlayan: Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

Mumcu, Ahmet, *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2007.

Nev'îzâdeAtâî, *Şakaik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri Hadaiku'l-Hakaik Fi Tekmileti's-Şakaik*, Neşre Hazırlayan: Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989.

Raymond, Andre, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, Çeviren:Ali Berktay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.

Singer, Amy, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, Çeviren:Sema Bulutsuz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

Taş, Hülya, "Osmanlıda Şikayet Hakkı'nın Kullanımı Üzerine Düşünceler", *Memleket Siyaset Yönetim*, C.2, S.3, Ankara 2007, s.186-204.

Tuğluca, Murat, *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, TTK Yayınları, Ankara, 2016.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı*, TTK, Ankara 1988.

4-Elektronik Kaynaklar

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanak/donem24/yil2/bas/b119m.htm> (Erişim Tarihi:04.04.2019)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanak/donem24/yil2/bas/b120m.htm>.(Erişim Tarihi:04.04.2019)

Ekler

Tablo 1: Subaşılar tarafından isnat edilen suçların konu itibariyle dağılımı.

Konu	Dava Sayısı
AĞAÇ KESME	2
ALET-İ HARPLE SALDIRMA	1
AMCAKIZININ YOLUNA VARMA	1
ARABA ESBAB SATMA	1
ASİ ARABA BUĞDAY SATMA	1
ASİ ARABA ÇOBANLIK VERİP SAKLAMA	1
ASİ ARABA DEVE SATMA	1
ASİ ARABA KEFİLLİK	1
ASİ ARABA TAAM VERME	1
ASİ ARABA YATAKLIK	3
ASİ ARABA YAY SATMA	2
ASİ ARABA YEMEK VERMEK	2
ASİ ARAP KIZI BULUNDURMA	1
ASİ ARAPLA ALIŞVERİŞ	1
ASİ ARAPTAN DEVE ALMA	3
ASİ ARAPTAN EŞYA SATIN ALMA	1
ASİ ARAPTAN HANÇER ALMA	1
ASİ FELLAHLARI EVİNE ALMA	2
ASİ YATAĞI	2
ASİLERE YANDAŞLIK	1
ASİLERE YEMEK VERME	1
ASİLİK	4
ASİYE BUĞDAY SATMA	1
ATIN NOHUT TARLASINA GİRMESİ	1
AVRAT EVİNE GİRME	1
AVRAT EVİNE İNME	3
AVRAT TUTMA	1
AVRATA DOLAŞMA	1
AVRATA İNME	2
AVRATA YAPIŞMA	4

AVRETİN EVİNE İNME	2
BAĞDAN YAPRAK KOPARMA	1
BIÇAK ÇEKME	5
Bİ-GAYR-İ HAKKIN	195
CENK ETME	1
CERAYİM	4
CİNAYET	19
CİNAYET VE HABER VERMEDEN SULH	1
ÇALINTI MAL ALMA	1
ÇALINTI MAL BULUNDURMA	7
ÇALINTI MAL SATIN ALMA	1
ÇALINTI MAL SATMA	1
ÇEKİŞMEK	16
ÇOCUK DÜŞÜRME	3
DARB	12
DİYET	1
DÖĞÜŞMEK	59
DUT AĞACI KESMEK	1
EKİN YEDİRME	2
EKİNE DEVE SALMAK	1
EŞEĞİN EKİNE GİRMESİ	1
EVDE İÇKİ BULUNDURMA	1
EVE ASİ ARAP GELMESİ	1
EVE ASİ ŞAHİS GELMESİ	1
EVE GİRME-DARB	1
EVE GİRME-KAVGA	1
EVE İNME	9
EVE NA-MAHREM AVRET GETİRME	1
EYERLİ ATA BİNMEK	1
GAYRİMÜSLİME MÜSLÜMAN KADIN NİKÂH ETME	1
GÖZ ÇIKARMA	1
HAKK-I KUDŪM	2
HAKK-I MERA	1
HAKSIZ KAZANÇ	16

HAMİLE KADINI KORKUTMAK SURETİYLE ÇOCUK DÜŞMESİ	1
HANÇER ÇEKME	22
HANÇER GETİRME	1
HANÇER VURMA	1
HARAMİ ŞERİKİ	3
HARAMİ VE HIRSIZ YATAKLIĞI	1
HARAMİ YAKALAYIP SALIVERMEK	1
HARAMİ YATAĞI	5
HARAMİLİK	9
HARAMİYE YATAKLIK	1
HARAMİYİ BULAMAMA	1
HARAMİYİ EVE ALMA	1
HARMAN MÜHRÜ BOZMA	1
HARMAN YAKMA	2
HARMANDAN BUĞDAY GİZLEME	1
HARMANDAN DARI GİZLEME	1
HARAMİ BULUP SUBAŞIYA GETİRMEME	1
HAYVAN KATLI	1
HAYVANIN EKİNE GİRMESİ	1
HELVALIK	1
HIRSIZ ŞERİKİ	2
HIRSIZ TUTMA	1
HIRSIZ VE HARAMİ YATAĞI	1
HIRSIZ YATAĞI	6
HIRSIZ YOLDAŞLIĞI	1
HIRSIZA KEFİLLİK	2
HIRSIZA YATAKLIK	1
HIRSIZDAN MAL ALMA	1
HIRSIZI BİLDİRMEME	3
HIRSIZI BULAMAMA	2
HIRSIZI EVİNDE YATIRMA	1
HIRSIZI GİZLEME	1
HIRSIZLIK	163
İCARESİZ SU DEĞİRMENİ	1

İÇKİ İÇME	4
İÇKİ İÇME-NA-MAHREM AVRATLA MECLİS	1
İDDETİ TAMAM OLMADAN NİKÂH	1
İDDETİ TAMAM OLMAYAN KADIN ALMA	1
İZİNSİZ BAĞ ÇUBUĞU KESME	1
İZİNSİZ BUĞDAY HARMANI BOZMA	1
İZİNSİZ TEREKE ÇEKMEK	1
KAÇAK AVRAT BARINDIRMA	1
KAÇAN KÖY REİSLERİNİN YERİNİ SÖYLEMEME	1
KADI DAVETİNE UYMAMA	1
KADI MÜHRÜNÜ BOZMA	1
KADIYA HAKSIZ YERE ŞİKÂYET	1
KAFİLE BASMA	1
KALP SİKKE	4
KATL	36
KATL OLAYINDA İZİNSİZ SULH	1
KATL TÖHMETİNİ İSPATLAYAMAMA	1
KAVGA	88
KAVGA EDEN ŞAHISLARI BULAMAMA	2
KEÇİ SAKLAMA(VERGİ VERMEMEK İÇİN)	1
KEÇİ SAKLAMAK(VERGİ VERMEMEK İÇİN)	2
KEFİL OLDUĞU ŞAHSI İHZAR EDEMEME	3
KEFİLLEME	3
KETHÜDA TAYİNİ	2
KETHÜDALIK VERME	1
KILIÇ ÇEKME	1
KILIÇ İLE VURMA	1
KIZ ÇEKME	4
KÖY AHALİSİNDEN BEDELSİZ YAĞ ALMA	1
KÖYDEN GEÇEN ASİYİ YAKALAMAMA	1
KÖYE ASİ ARAP GELMESİ	1
KÖYE ASİ FELLAH GELMESİ	1
KÜFÜR	3
LİVATA	2

MAL BULMA	6
MERA HAKKI	1
MİRİ GELİRİ ZABT	2
MÜBAŞİRLE ÇEKİŞME	2
MÜD BÜYÜKLÜĞÜ	1
MÜHÜR BOZMA	2
MÜSLÜMAN AVRATA NİKÂH	1
MÜZEVVİRLİK	1
NA-MAHREM AVRAT YOLUNA İNME	1
NA-MAHREM AVRATA VARMA	3
NA-MAHREM AVRATLA ŞEHRE GELME	1
NA-MAHREM AVRATLARLA SOHBET	1
NA-MAHREM AVRETLE MUSAHABET	2
NA-MAHREM EVİNE GİRİP ÇIKMA	2
NA-MAHREM İLE GÖRÜNME	1
NA-MAHREME VARMA	4
NA-MAHREMİ EVE GETİRME	1
NİKÂH AKÇESİ	1
OĞLANA YAPIŞMA	1
OT YAKMA	1
ÖLÜ HAYVAN	1
ÖLÜME SEBEBİYET	1
PAŞANIN MAHSULÜNÜ YEDİRME	1
PAŞAYA ŞİKÂYET	1
PEZEVENKLİK	1
RESM-İ DUHAN	1
RESM-İ NİKÂH	3
SAHTE HÜCCET	1
SARHOŞLUK	1
SATILAN MALI ZORLA GERİ ALMA	1
SAVAŞMAK	66
SEFER KETHÜDASINI BEKLEMEME	1
SİĞİRİN EKİNE GİRMESİ	1
SUBAŞI ADAMINI TAŞLAMA	1

SUBAŞININ OĞLAK TALEBİNİ REDDETME	1
SUBAŞIYA DANIŞMADAN NİKÂH	1
SUBAŞIYA ZİYAFET VERMEME	1
SUÇLU ŞAHSI BULAMAMA	3
SULH	6
SULH(ARAPÇA)	158
ŞAHİTLİKTE KAVINMA	2
ŞARAP İÇME	1
ŞARAP İÇME-KAVGA	1
TALAK VERME	1
TALEP EDİLEN ŞAHSI BULAMAMA	1
TANDIRA DÜŞME	1
TEREKE GİZLEME	2
TIMARA TERAKKİ SÖZÜNÜ TUTMAMA	1
USULSÜZ TEREKE	1
YAĞ BAHASI	1
YALAN YERE TALAKA YEMİN ETMEK	1
YALANCI ŞAHİTLİK	1
YARALAMA	1
YARAMAZLIK	1
YENİÇERİ VURMA	1
YOL KESME	1
ZEHİRLEME	1
ZİNA	16
Genel Toplam	1157

Tablo 2: 16. Yüzyılda bazı mehâyif müfettişleri ve teftiş bölgeleri

Teftiş Görevlileri	Görevi	Teftiş bölgesi
<i>Bursa Beyi</i>	<i>Bey</i>	<i>Kütahya ve Karahisar</i>
<i>Müteferrika /Yanbolu Kadısı</i>	<i>Müteferrika/Kadı</i>	<i>Eskihisar/Zağra Yenicesi/Kızılağaç/Yanbolu</i>
<i>Çirmen Sancakbeyi/Zağra Eski Kadısı</i>	<i>Bey/sabık kadı</i>	<i>Çirmen Sancağı</i>
<i>Edremit/Midilli/Molova Kaduları</i>	<i>Kadı</i>	<i>Midilli/Molova</i>
<i>Saray Kadısı</i>	<i>Kadı</i>	<i>Bosna/Kilis Sancakları</i>
<i>Angelikasrı Kadısı/Çavuş</i>	<i>Kadı/Çavuş</i>	<i>Angelikasrı</i>
<i>Narda Kadısı</i>	<i>Kadı</i>	<i>Mora Sancağı</i>
<i>Çorum beyi/Çorum eski ve yeni kadıları</i>	<i>Bey/kadı</i>	<i>Rum Vilayeti</i>
<i>Beşehri Beyi/Seydişehir Kadısı</i>	<i>Bey/Kadı</i>	<i>Karaman</i>
<i>Timurhisar kadısı/çavuş</i>	<i>Kadı/çavuş</i>	<i>Selanik Sancağı/Florina/manastır/Fere/Demirhisar/Siroz/Zihne/Nevrekop/Yenice-i Karasu/Gümülcine/İpsala Kazaları</i>
<i>Selanik Beyi/Çavuş</i>	<i>Bey/çavuş</i>	<i>Rumeli/Dubniçe ve Radomir kadılk-ları</i>
<i>Canik sancağı Eski Beyi</i>	<i>Bey</i>	<i>Beüpazarı/Mihalıçcık/Seferihisar Kazaları</i>
<i>Gümülcine kazası eski kadısı/Çavuş</i>	<i>Kadı/Çavuş</i>	<i>Fere ve İpsala Kazaları</i>
<i>Erzurum eski Beylerbeyi/Karahisar-ı sahib eski beyi</i>	<i>Beylerbeyi/bey</i>	<i>Rumeli</i>
<i>Dergah-ı Ali Çavuşları</i>	<i>Çavuş</i>	<i>Mora, İnebatı, Eğriboz Sancakları</i>
<i>Müderriş/Dergah-ı Ali çavuşu</i>	<i>İstanbul müderriş(i bilfiil)</i>	<i>Ağrıboz ve havalisi</i>
<i>Silahtarlar Kethüdası</i>		<i>Rumeli</i>
<i>Hüdavendigar Beyi/Kütahya Kadısı</i>	<i>Bey/Kadı</i>	<i>Kütahya ve karahisar-ı sahib Sancakları</i>
<i>Draç Kadısı/müteferrika</i>	<i>Kadı/müteferrika</i>	<i>Vize ve Kırkkilise Sancakları</i>
<i>Karacaşehir Kadısı/Çavuş</i>	<i>Kadı/çavuş</i>	<i>Anadolu(17 kadılık)</i>
<i>Silistre Beyi/Aydos kadısı</i>	<i>Bey/Kadı</i>	<i>Ahyolu-Aydos-karinabad-Yanbolu-Rusi Kasrı</i>
<i>Draç Kadısı/müteferrika</i>	<i>Kadı/Müteferrika</i>	<i>İstanbul ve civarı</i>
<i>Niğbolu sancakbeyi/toprak kadıları</i>	<i>Bey/Kadı</i>	<i>Edirne kapıdan Niğbolu'ya kadar</i>
<i>Çavuş</i>	<i>Çavuş</i>	<i>Silistre</i>
<i>Narda kadısı/çavuş</i>		<i>Yanya</i>

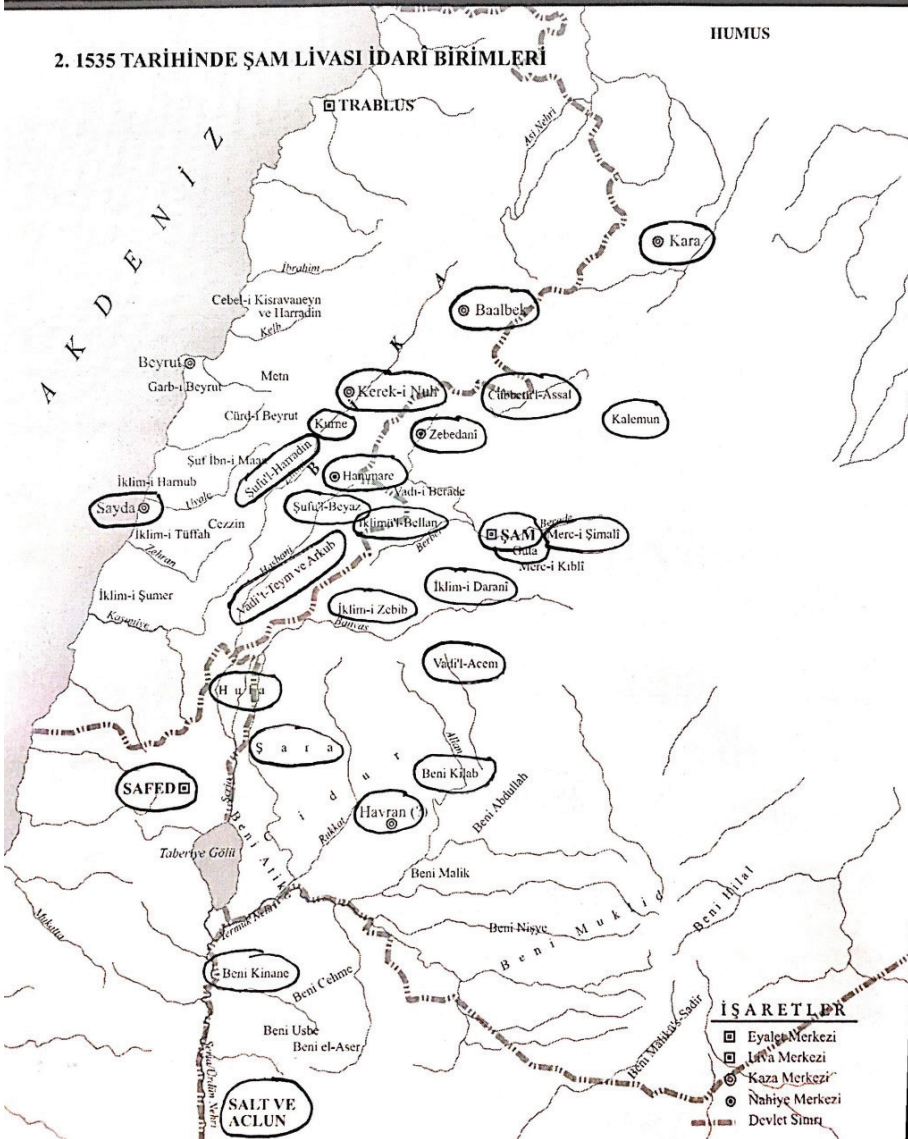
Tablo 3: Teftişe tabi tutulanların isimleri, görev alanları ve haklarında açılan dava sayısı.

<i>Subaşılar</i>	<i>Davaların geçtiği Bölge/Subaşı-ların görev yeri</i>	<i>H a k k ı n d a açılan dava sayısı</i>	<i>Vekil aracılığıyla katıldığı dava sayısı</i>
<i>Abdi Bin Abdullah</i>	<i>Beka'a-Beni Kinane-Cidur-Cübbetü'l-Assal-Havran-kara</i>	26	1
<i>Abdullah Bin Abdullah</i>	<i>Beka'a</i>	1	
<i>Akra Sinan Bin Abdullah</i>	<i>Ba'albek-Beka'a-Cidur-Cübbetü'l-assal-Havran-İklimü'd-Darani-Kara-Kerek-i Nuh-Safed-Şam</i>	44	
<i>Ali Bin Abdullah</i>	<i>Beni Kilab-Cidur-Havran</i>	7	
<i>Ali Bin Karagöz</i>	<i>Şam</i>	1	
<i>Ayas Bin Abdullah</i>	<i>Cübbetü'l-Assal-Kalemun-Kara-Şam-Zebedani</i>	33	
<i>Büyük Ferhad Bin Abdullah</i>	<i>Beka'a-Beni Kinane-Havran-Kanitre-Salihyye-Şam</i>	9	
<i>Büyük Sinan Bin Abdullah</i>	<i>Beka'a-Beni Kilab-Beyrut-Cidur-Hammare-havran-Kabr-i İlyas-Kerek-i Nuh-safed-Sayda-Şam-Şufü'l-Beyaz-Şufü'l-Harradin-Vadi'l-Teym</i>	139	37
<i>Davud Bin Abdullah</i>	<i>Beka'a-Cidur-Cübbetü'l-Assal-havran-İklimü'z-Zebib-Kanitre-Safed-Salihyye-Şam</i>	46	
<i>Ferhad Bin Abdullah</i>	<i>Beka'a-Beni Kinane-Beni Sabi-Beyrut-Cidur-Havran-Hulla-İklimü'z-zebib-Kanitre-Salihyye-Sayda-şam-Zebedani</i>	30	
<i>Gazanfer Bin Abdullah</i>	<i>B a ' a l b e k - B e k a ' a - B e n i Kinane-Beyrut-Hammare - H a v r a n - K a b r - i İlyas-Kerek-i Nuh-Kurne-safed-Şam-Şufü'l-Beyaz-Şufü'l-Harradin</i>	123	54
<i>Hüdaverdi Bin Abdullah</i>	<i>Arbad-Ba'albek-Beni Kinane-Cidur-Cübbetü'l-Assal-Guta-Havran-Kara-Merc- Merc-i Şimali-Salihyye-Şam-Vadi'l-Acem-Zebedani</i>	116	
<i>Hüseyin Bin Abdullah</i>	<i>Aclun-Arbed-Beni Kinane-Cidur-Havran-İklimü'l-Bellan-Salihyye-Şam-Zebedani.</i>	90	

<i>Hüsrev Bin Abdullah</i>	<i>Ba'albek-Kerek-i Nuh-Zebedani.</i>	13	
<i>İbrahim Bin Abdullah</i>	<i>Ba'albek-Kanitre-Sekik-Şam-Şara</i>	9	
<i>KapucuFerhad Bin Abdullah</i>	<i>Beyrut-Şam</i>	2	
<i>Kara Ferhad Bin Abdullah</i>	<i>Şam</i>	1	
<i>Küçük Ferhad Bin Abdullah</i>	<i>Beni Kinane-Merc-Vadi'l-Acem.</i>	5	
<i>Küçük Sinan Bin Abdullah</i>	<i>Ba'albek-Beka'a-Beyrut-Hammare-Kabr-i İlyas-Kara-Kibel-i Kilise-Safed-Sayda-Şam-Şufü'l-Beyaz-Vadi't-Teym</i>	88	2
<i>Küçük Yusuf Bin Abdullah</i>	<i>Safed.</i>	1	
<i>Pervane Bin Abdullah</i>	<i>Aclun-Arbed-Beni Kinane-Cidur-Havran-İklimü'l-Bellan-Salihyye-Sayda-Vadi'l-Acem-Zebedani.</i>	39	
<i>Sancaktar Ferhad Bin Abdullah</i>	<i>Beyrut-Cidur-Guta-Havran-İklimü'l-Bellan-İklimü'z-Zebib-Kanitre-Salihyye-Şam</i>	26	
<i>Sefer Bin Abdullah</i>	<i>Şam</i>	3	
<i>Sinan Bin Abdullah</i>	<i>Ba'albek-Beka'a-Cübbetü'l-Assal-Hammare-Havran-İklimü'l-Bellan-Kerek-iNuh-Merc-Safed-Salihyye-Şam-Zebedani</i>	113	
<i>Yunus Bin Abdullah</i>	<i>Cübbetü'l-Assal-Kara-Şam.</i>	24	1
<i>Yusuf Bin Abdullah</i>	<i>Cübbetü'l-Assal-Şam.</i>	2	

Harita 1: Teftiş Bölgesi.(Kaynak:401 Numaralı Şam Livâsı Mufassal Tahrîr Defteri(942/1535) I, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul 2011, s.148)

Çanakkale Cephesi'nde Muharebe Araçlarının Tamir ve Bakım İşlemleri

Dr. Barış BORLAT*

Özet

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin birçok cephede başarısız olmasına rağmen Çanakkale Cephesi'nin zafer ile sonuçlanması ve bunun gerek Osmanlı coğrafyasında gerekse Dünya tarihinde yarattığı etki bu alana olan ilgiyi günümüze kadar artarak devam ettirmiştir. Bu bağlamda Çanakkale Muharebeleri konusunda birçok bilimsel ve popüler çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardaki genel yaklaşım daha çok muharebenin askerî safahatına dair olmuştur. Diğer bir deyişle muharip unsurlar ve gelişmeler üzerinden süreç izah edilmeye çalışılmıştır. Hatta popüler çalışmalarda zafer, bireysel kahramanlık öyküleri ya da hatıralar üzerinden açıklanmıştır. Ancak günümüze kadar muharip sınıfın savaşa devamını sağlayan en önemli unsur olan ikmal faaliyetlerinin yeterince çalışılmadığı görülmüştür. Hâlbuki ikmal faaliyetleri cephenin oluşturulmasından muharebenin sonuna kadar stratejik öneme sahip olan bir konudur. Ayrıca Çanakkale Cephesi'nin boğazlar bölgesinin güvenliği için olan askerî önemi ve bölgedeki askerî gücün neredeyse üç ordu büyüklüğüne ulaştığı dikkate alınırsa ikmal faaliyetlerinin ne derece önemli olduğu daha net anlaşılacaktır. Bu çalışmada ikmal faaliyetlerinin önemli başlıklarından birini oluşturan muharebe araçlarının tamir işlemleri ele alınmıştır. Bu bağlamda askerî harekâtın en önemli unsurunu oluşturan muharebe araçlarının bakım ve tamir işlemlerinin cephe içerisindeki süreci kaynakların el verdiği ölçüde incelenmeye çalışılmıştır. Aslında konu bir yanı sıra cephe gerisi faaliyetleri kapsamaktadır. Bu noktada tamir için ihtiyaç duyulan malzemelerin cepheye taşınması da incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çanakkale Muharebeleri, Muharebe Araçları, Tamir İşlemleri, Bakım İşlemleri.

Maintenance and Repair Works of Combat Equipments in the Gallipoli Front

Abstract

Even though the Ottoman Empire failed in many fronts during World War I, it emerged victorious in the Gallipoli Front. This victory had impacts both on Ottoman territories and on World history. These impacts have caused an increasing interest on that topic, which continues even today. Many academic and popular studies have been conducted about the Gallipoli Campaign within this context. The general approach in these

* Dr. Barış BORLAT, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi. Bu çalışma “Çanakkale Cephesi'nde İkmal Faaliyetleri (1914-1916)” başlıklı doktora tezinden hazırlanmıştır.

studies has been largely on the military phases of the campaign. In other words, the process has been attempted to be explained based on combat elements and progresses. In fact, in popular studies the victory has been explained on narratives of individual heroisms or memories. However, it has been observed that supply activities, which were the most important element that enabled combat elements to keep fighting, have not been sufficiently studied until now. Yet, supply activities are a topic that has a strategic significance from the opening of the front until the end of the campaign. Besides, the Gallipoli Front had a high military importance for the security of the straits. Because of that, the military forces in the region had amounted to a size of almost three armies. The significance of supply activities can be more clearly understood when considering these facts. The repair of combat equipments, one of the important topics of supply activities, has been discussed in this study. Within this context, it has been attempted to examine the hinterland process of the combat equipments' maintenance and repair works, which comprise the most significant element of military operations, as much as the sources allow. As a matter of fact, the topic also partially covers hinterland activities. At this point, we have also tried to examine the transportation of materials needed for repairs to the frontline.

Keywords: *Gallipoli Campaign, Combat Equipments, Repair Works, Maintenance Works.*

Giriş

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nda birçok bölgede cephe açmak durumunda kalmıştır. Ancak hiç şüphesiz Boğazlar bölgesinin stratejik durumu nedeniyle Çanakkale Cephesi önemli bir yere sahiptir. Çanakkale Cephesi, 19 Şubat 1915 tarihinde İtilaf donanmasının Boğaz'a yaptığı ilk saldırı ile açılmıştır. Bu saldırıyı 18 Mart 1915 günü yaşanacak Boğaz muharebesine kadar otuzdan fazla saldırı takip etmiştir. İtilaf Devletleri 18 Mart 1915 günü Boğaz'a yönelik gerçekleştirdikleri büyük saldırıda başarısız olmuşlar ve 25 Nisan 1915'te yapacakları kara harekâtı için hazırlık yapmaya başlamışlardır. Bu tarihte başlayan kara muharebelerinden de sonuç alınamamıştır. Bu durum sekiz buçuk ay sürecek ve siper savaşlarına dönüşecek kara muharebelerinin de başlamasına yönelecekti. Nitekim siper savaşları tarafların sonuçsuz kalan muharebeler sarmalına girmesine neden olacak ve nihai olarak İtilaf Devletleri'nin Çanakkale Cephesini 9 Ocak 1916 tarihinde boşaltması ile muharebeler sona erecektir. Bu süreçte devam eden muharebelerin en önemli yanlarından birisini ise muharebe araçlarının ikmal oluşturmaktadır. Bu yanıyla konu sadece muharebe araçlarının ikmal ile sınırlı kalmamıştır. Özellikle cephe hattındaki muharip unsurun hızlı çözüm bekleyişi muharebe sahasında önce ambarların kurulmasını sonrasında ise tamirhaneye dönüşümü gerekli kılmıştır. Bu noktada cephenin diğer ikmal kaynaklarında olduğu gibi ana ikmal noktasını İstanbul oluşturmuştur. Buradan cepheye yapılan sevk işlemleri deniz ve kara yolu ile taşınmıştır. Taşıma sürecinin en temel problemi olan denizaltı tehdidi ise neredeyse tüm muharebeler sürecinde bir baskı unsuru olarak devam etmiştir. Cephedeki geri hizmetlerin etkin olarak yürütülmesini ise Balkan Savaşlarında önemli bir ön kuruluş olarak ortaya çıkan Menzil teşkilatı yapmıştır. Nitekim 5'inci Menzil Müfettişliğinin Boğazlar bölgesi gibi stratejik bir konumda yer alması tedarik noktasında önemli bir avantajı da beraberinde getirmiştir. Bu sürecin önemli ikmal başlıklarından birisini ise muharebe araçlarının bakım ve tamir işlemleri oluşturmaktadır. Bu bağlamda yapılan çalışmalarda yerinden çözüm üretme ve zaman kazanma kaygısı ile cephe gerisinde muharebe araçlarını tamir için tamirhaneler açılmıştır. Bu tamirhaneler muharebelerin başlamasından bir iki gün sonra kurulmuş ve çalışmalarına cephenin kapanmasına kadar devam etmiştir. Tamirhanelerdeki örnek modelin ilk olarak kurulması hasebiyle Bigalıköyü tamirhanesi önemli bir yere sahiptir.

Bigalı Tamirhanesi

Muharebe araçlarının cephede tamir ve bakım işlemlerinin yapılması ikmal sürecini tamamlamak için önemli bir yere sahiptir. Nitekim 25 Nisan 1915 tarihinde başlayan kara muharebeleri ile birlikte üç günlük şiddetli çarpışmalar sonunda şehit ve yaralı askerlerden toplattırılan ve tamiri gereken silahlar kıtalar nezdinde kalmıştır. Bunların kıta tüfekçileri ve ustaları ile tamiri ve bakımı mümkün görülerek cephe gerisinde Eceabat, Kilya Limanı, Bigalı Kışlası ve Akbaş civarında olmak üzere toplam beş adet ambar tesis edilmiştir. Bu ambarların ikisinde ise tamirat işlerini yapmak için

yardımcıları ile birlikte birer tüfekçi tayin edilmiştir. Kıtalarda üç günlük muharebe sonucunda beş ambara toplanan silah miktarı üç bini geçmiştir. Bu silahların kazanılması için 3'üncü Kolordu tarafından bir tüfek tamirhanesinin açılması gerekli görülmüştür. Özellikle tamiri gereken tüfeklerin İstanbul'a sevki halinde geçecek zaman ve nakliyatın güvensizliği nedeniyle ikmal askerleri için çok acil gereken silahların zamanında yetişememesi endişesi, tamir sonrası sehven yanlış mıntıkaya sevki gibi nedenler tamirhanelerin açılmasının gerekçesini güçlendirmiştir. Buradan hareketle her alaydan yardımcıları ile birlikte birer tüfekçi ustası alınarak Bigalı Köyü'nde Kuzey Grubu için bir ambar ve tüfek tamirhanesi açılmıştır. 5 Mayıs 1915 tarihinde çalışmalarına başlayan tamirhane yirmi dört saatlik yoğun bir çalışma ile elindeki silahlardan 1.500 tanesinin tamir ve bakımını bitirmiştir. İlk zamanlarda ambarın ihtiyacı olan tamir edevatı olmadığı için takım ve yedek parça temini sağlanmıştır. Çürük silahların en küçük vidalarına kadar sökülerek yedek parça temininin bir bölümü bu şekilde yapılmaya çalışılmıştır. Silahların çoğu nişangâh ve kundaklarından sakatlandığı ve bu aksamın yedekleri bulunmadığı için Harbiye Nezareti'nden 500 adet nişangâh ve kundak gönderilerek tamir işleri aksamadan yapılmıştır. Tüfeklerin kundak aksamındaki ufak tefek mermi yaraları ve parçaları hurda bir tüfeğin kundak aksamından kesilerek yamamak suretiyle kullanılabilir hale getirilmiştir. Tamir edilen silahların korkuluk köprüsü gerisinde kundak üzerine bir hilal şeklinde markası vurdurulmuştur. Böylece bir silahın tamir edilip edilmediği ya da kaç defa edildiği anlaşılmıştır. Tamirhanede düzenli bir şekilde bütün kıta tüfekçileri istihdam edilerek önemli bir fayda sağlanmış, içlerinden on usta muharebe madalyası ile taltif edilerek motivasyonları yükseltilmiştir. Tamirhanede çalışanlar 19 Haziran 1915 itibarı ile 14 tüfekçi ustası ile 14 yardımcısı, 60 kadar hizmet askeri, 2 emekli ve malul subaydan oluşmaktadır. Tamirhane açıldığı günden 7 Haziran 1915 tarihine¹ kadar silah ambarına teslim edilen 20.000'den fazla silahtan 17.000'i tamir edilmiştir.² Bu sürede kasatura ihtiyacı için Harbiye Nezareti'nden iki seferde toplam 2.500 adet kasatura getirilmiştir. Ambarda toplanan 20.000'den fazla tüfeğin 978'i namlu, 1.625'i kasatura, 1.819'unun boy kundağı çürüğe çıktığı için değişik tarihlerde İmâlât-ı Harbiye'ye sevk edilmiştir. Bu tüfeklerin namlularının önemli bir bölümü top ve bomba tesiri ile kullanılamaz hale gelmiş, bir kısmı ortasından kesilmiş, kundaklar parçalanmış, kasaturaların balçık kısımları eğrilmiş ve namlular kırılmış olduğu için tamamen kullanılamaz hale gelmiştir. Ambar aracılığı ile İstanbul'a 700'e yakın sandıkta tahminen üç milyon mavzer kovanı, dört milyona yakın çuval ve sepetlerle mermi kovanı menzil parkına teslim edilmiş, bir buçuk milyona yakın kovan da döküm halinde toplanmıştır. Deniz yolu ile sevkiyatın yavaşlaması ve çuval bulunmaması nedeniyle kovanların bir kısmı taşınmamıştır. 24 Mayıs 1915 günü Arıburnu bölgesinde yapılan ateşte 2.490 adedi tamir edilemez durumda, 983 âdeti mütareke gereğince sürgü kolsuz, 835 adedi çürük olarak toplamda 4.308 adet silah toplanmıştır.

17 Mayıs 1915 tarihinde Bigalı Köyü'nün düşman donanması tarafından

1 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.2115, Dos.25, Fih.3-1.

2 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.2115, Dos.25, Fih.3-2.

bombardıman edilmesi nedeniyle tamirhaneyi korumak için Bigalı Köyü doğusunda kısmen ahşaptan yapılan 14 barakaya taşınmıştır. Ambarda günlük ortalama 400 tüfeğin tamir ve yağlaması yapılabilmektedir. 3'üncü Kolordu ve Kuzey Grubu sahrâ silah ambarı ve tüfek tamirhanesi 19 Haziran 1915 tarihine kadar tamir ettiği tüfeklerden sadece gerekli malzemeler bulunmadığı için zorunlu olarak 5 makineli tüfek ile bir adet nordenfildi tamir için İstanbul'da İmâlât-ı Harbiye fabrikasına göndermiştir. Ayrıca Güney Grubu'na 750 martin tüfeği vererek yardımcı olmuştur.³

Bigalı Köyü'ndeki tamirhanenin yeterli gelmemeye başlaması ile Bigalı Kışlası içerisinde Güney ve Kuzey Grubu için 3'üncü Kolordu silah tamirhanesinin hazırlanması gerekli görülmüştür. Bu amaçla resmi açılışı 16 Temmuz 1915 Cuma günü saat 18.00'de yapılmış⁴ ve burada muharebeler boyunca 90.000'e yakın tüfeğin tamiri yapılmıştır.⁵

Anafartalar bölgesindeki topçu birliklerinin tamir işlemlerinin düzenlenebilmesi için 7 Kasım 1915 tarihinde Anafartalar Grup Komutanlığı'nca bir emir yayınlanmıştır. Buna göre:

a. Çanakkale'de Krupp şirketine ait top tamirhanesinin açıldığı ve bu tamirhanenin mevcut topların tamirine yeterli olduğu bildirilmiştir.

b. Kumköy, Bigalı ve Çanakkale tamirhanesine gönderilecek olan topların işlem evrak ve raporlarında tamiri gerektiren aksamının yazılacağı gibi ayrıca bir levha üzerinde arızası yazılarak üstlerine asılacak ve açıklamasında gönderildiği tamirhanenin ismi yazacaktır.

c. Tamire gönderilen top ile birlikte topun arızasını anlatabilecek “gözü açık bir onbaşı” ya da çavuş gönderilecek ve tamir bitene kadar topla birlikte ilgili tamirhanede bekleyecektir. Tamir işlemi bittiğinde ise kıtasına bilgi verecektir.

d. Top ile birlikte gidecek olan memurun iâşesi taburu tarafından verilecek izin kağıdı ile birlikte bulunduğu mevkinin Nokta Komutanlığı tarafından yapılacaktır.

e. Tamire gidecek olan toplar önce Kumköy'e; orada tamir edilemezse Bigalı, orada yapılamazsa Çanakkale'ye, orada da tamir olmazsa İstanbul'a gönderilecektir.

f. İstanbul'a gitmesi gereken toplar da aynı işlem ve yöntemler izlenecektir.⁶

Çanakkale muharebe bölgesi ve mücâvir alanlarında çeşitli silah tamirhaneleri

3 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.2115, Dos.25, Fih.3-2, 3-3.

4 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.4343, Dos.12, Fih.21.

5 Lokman Erdemir, Çanakkale Savaşı Siyasi, Askeri ve Sosyal Yönleri, İstanbul, Gökkuşbu Yayınları, 2009.s. 249; Kadri Ener, Çanakkale'den Hatıralar, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul 1954, s. 28-29.

6 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.4571, Dos.66, Fih.40.

kurulmuştu. Bunlardan birisi de Gelibolu'da, 3'üncü Kolordu'nun olup sonradan Menzil Komutanlığı emrine verilen bir silah tamirhanesidir.⁷

Bayırköy Tamirhanesi

Gelibolu'daki tamirhane bölgeye en uzak olanlarından birisi olmasına rağmen cephe hattına daha yakın alanlarda da tamirhaneler kurulmuştur. Bunlardan bir diğeri de 5'inci Ordu girişimi ile kurulan Bayırköy tamirhanesidir. 5'inci Ordu'nun Harbiye Nezareti'ne, 26 Mayıs 1915 tarihinde yazdığı yazı ile kıtalar nezdinde mevcut malzemeler ile tamiri mümkün olamayacak derecede tahrip olan topçu malzemesi ile makineli tüfeklerin tamir amacıyla İstanbul'a sevkine gereksinim duymadan zaman kaybını engellemek için Bayırköy'de bir tamirhanenin kurulmasını gerekli gördüğünü bildirerek bunun için ihtiyaç duyulan ustaların ve alet edevatın gönderilmesini istemiştir.⁸ Böylece başlayan çalışmalar sonucunda 15 Haziran 1915 tarihinde Mülâzım-ı Evvel Nureddin Efendi ve maiyetindeki 10 tamir ustası asker ve ameleler ile tamirhane kurulmuştur. Tamirhanede görev alanlara ödenmesi gereken yevmiyeler asker olmaları nedeniyle yarım olarak verilecek olmasına karşın farklı bir bölgeye görevlendirilmeleri nedeniyle bir buçuk kat olarak ödenmesi planlanmıştır.⁹ Ancak tamirhane gerekli malzemenin gönderilmemesi nedeniyle temmuz ayı ortalarına kadar aktif olarak çalışmamıştır.¹⁰

Kumköy Tamirhanesi

Çanakkale Cephesi'ndeki tamirhanelerden birisi de Kumköy'de kurulmuştur. Bu tamirhane Anafartalar Grubu'ndaki kıtaların kullanılmaz hale gelen silah ve araç gereçlerinin tamir, bakım ve temizliği için açılmıştır.¹¹ Ancak tamirhanenin ihtiyaçlarını temin muharebe bölgesinden mümkün olmadığı için İstanbul'dan sağlanabilmesi adına tüfekçi ustası Memduh Efendi görevlendirilmiştir.¹² 25'inci Alay'ın 1'inci Tabur tüfekçi ustası olan Memduh Efendi'ye 8 Eylül 1915 tarihli ve Uzunköprü üzerinden İstanbul'a kadar gitmesini içeren izin kâğıdı düzenlenmiştir.¹³ İstanbul'dan tedariki için ise 21 kalemde oluşan bir liste hazırlanmıştır.¹⁴ 2'nci Kolordu Topçu Komutanlığı elindeki

---

7 **Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi**, V. Cilt I. Kitap, Genelkurmay Personel Başkanlığı, Ankara, Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, 2012. s. 491.

8 **ATASE Arşivi**, BDH Kls.1739, Dos.118, Fih.5-2.

9 **ATASE Arşivi**, BDH Kls.2117, Dos.31, Fih.1-98.

10 **ATASE Arşivi**, BDH Kls.2117, Dos.31, Fih.1-136.

11 **ATASE Arşivi**, BDH Kls.4560, Dos.17, Fih.1-9.

12 **ATASE Arşivi**, BDH Kls.4560, Dos.17, Fih.1-14.

13 **ATASE Arşivi**, BDH Kls.4560, Dos.17, Fih.1-15.

14 **ATASE Arşivi**, BDH Kls.4560, Dos.17, Fih.1-17.

topları tamir için Kumköy îmâlâthânesine göndermekte¹⁵ iken kimi top tamirlerini ise tabur karargâhında yapmaktadır.¹⁶

Anafartalar bölgesindeki Ağustos ve Eylül ayında yaşanan yoğun muharebelerden sonra kıtaların ellerindeki harp araç gereçlerinin hurdaya çıkmaması için büyük çaba gösterilmiştir. Bu amaçla 2'nci Kolordu Komutanlığı 1 Kasım 1915 tarihinde Anafartalar Grup Komutanlığı'na gönderdiği yazıda kıtalarında bulunan tüfeklerin ağızlarında şişkinliklerin olduğu, bu nedenle kasaturaların tüfeklere takılamadığı ve birçok tüfeğin bu haliyle çürüğe çıkarılmak durumunda kalacağı, bu sebeple tüfeklerin arpacık yatağı yukarisından namlu harici eğe ile tesviye edilerek kasaturaların takılabilir hale getirilmesini istemiştir.¹⁷ Buna rağmen muharebe ortamında kimi zaman silahların tamiri mümkün olamamaktadır. Nitekim Beşinci Ordu Komutanlığı, Harbiye Nezareti'ne 17 Eylül 1915 tarihinde yazdığı yazıda 98-277-139-103 numaralı makineli tüfeklerin zayi olduğunu bildirmiştir.¹⁸ Kumköy tamirhanesi elindeki âlet ve edevatın el verdiği ölçüde top arabalarının tamirini de yapmaktadır.¹⁹ Burada tekerlekleri harap olan toplar cephane arabalarının tekerlekleri ile değiştirilebilmektedir.²⁰ Ancak arabaların defalarca tamir edilemeyeceği için bunların önemlerine göre bir sıraya konulması ve parça parça gönderilmesi istenmiştir.²¹ Ayrıca bazen şikâyetlere konu da olsa tümenlerden tamirhaneye gönderilen silah, araba ve buna benzer malzemenin kabul edilmesi için Grup Komutanlığı'nın emri gerekmektedir. Aksi takdirde kabul edilmemiştir.²²

Çardak Tamirhanesi

Muharebenin sonuna doğru deniz araçlarının tamirine yönelik de çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu amaçla 5'inci Menzil Müfettişliği Çardak'ta gemi tamirhanesi kurulması çalışmalarının bir an önce tamamlanması için 5 Kasım 1915 tarihinde ilgili birimlere emir göndermiştir. Tamirhanenin kurulması için mühendis Mişel Efendi görevlendirilmiştir. Bu doğrultuda iskele kumandaları bilgilendirilmiş ve iskelelerinde muayenesi veya tamiri gereken gemiler için temasa geçmeleri istenmiştir.²³

15 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.4585, Dos.4, Fih.2-5.

16 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.4585, Dos.4, Fih.2-25.

17 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.4571, Dos.66, Fih.31.

18 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1747, Dos.146, Fih.7-2.

19 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.4560, Dos.17, Fih.1-65.

20 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.4341, Dos.4, Fih.35-1.

21 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.4560, Dos.17, Fih.1-104.

22 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.4560, Dos.17, Fih.1-106.

23 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.3529, Dos.30, Fih.36.

Lâpseki Tamirhanesi

Deniz araçları için diğer bir tamirhane ise 20 Aralık 1915 tarihinde Lâpseki’de tesis edilmiştir. Yeni açılan bu tamirhane ilk anda kalafat²⁴ ve ufak tefek tamirat yapabilmeyi planlamıştır. Tamirhane doğrudan Lâpseki Nokta Komutanlığı’nın emrine verilmiştir. Lâpseki hesap memuru hesapları tutmak, malzemenin muhafazası, senet karşılığında kabul ve gönderme işlerini üstlenmiştir. Yüzbaşı Fazıl Efendi tamirhane müdürü tayin olmuş, kendisinden ustalara nezaret etme, tamirhanenin ihtiyaçlarını tespit etme ve iyileştirme çalışmaları yapması istenmiştir. Liman Komutanlarından her ay gönderdikleri umûmî kuvvetlerin, mavnaların mevcut durumunu ve tamir edilme durumunu bildirmesi istenmiştir. Tamir edilen mavnaya harcanan malzeme için mavnacı reisinden alınan belge Nokta Komutanlığı’na tasdik ettirilmiş; böylece her ay sonunda gelir ve giderler hesaplanarak tahakkuk cetveli oluşturulmuştur. Ayrıca Lâpseki’deki marangozhane ile demirhane mavnaların tamirine yardım etmek ve bu hususta Lâpseki Nokta Komutanlığı’nın emrinde olmakla görevlendirilmiştir. Diğer yandan tamirhane yeni kurulduğu için eksikleri çok fazla olup limanlarda deniz vasıtalarının tamirine yarayacak malzemelerin gönderilmesi istenmiştir.²⁵ Ayrıca tamirhanenin mevcudunu güçlendirmek için Yüzbaşı Fazıl Efendi denetiminde Arıburnu bölgesinde düşmanın tahliyesi sonrası ele geçirilen malzemeler kullanılmak amacıyla toplanmıştır.²⁶

Muharebe Bölgesinde Tamir ve Bakım İşlemleri

Silahların tamir işlemleri kimi zaman taşıma sorunu kimi zaman da muharebe ortamı nedeniyle yerinde yapılmıştır. Bu amaçla Çanakkale bölgesindeki silah tamirhanelerinden ya da İstanbul’dan silah ustaları cepheye gönderilmiştir. 3 Mayıs 1915 tarihinde Güney Grubu’ndaki 12’lik obüs bataryasından bir topun tam isabet alması ve iki topun da namlularının çatlaması nedeniyle muharebe dışı kalmıştır. Namlu çatlamasının sebebini yerinde araştırmak için topçu subayı Hakkı Efendi görevlendirilmiştir. Burada yapılan incelemede üç topun işler olduğu, mümkün olursa bataryanın altı topa çıkarılmasına çalışılacağı bildirilmiştir.²⁷

Tamirhanelerde görev yapan ustalar bölgelerindeki tamir işlemleri ve ellerindeki edevata göre raporlar hazırlayarak planlamaya önemli destek sağlamıştır. Bu amaçla Anafartalar Grubu cephane kolları imâlâthânesinde tamir edilmesi gereken araçlara dair 20 Eylül 1915 tarihinde Marangoz ustası Hasan Tahsin, Marangoz ustası Mehmet Cemil,

24 **Kalafat:** Gemilerde kaplama ve döşeme tahtalarını, aralarına ağaç bir tokmak ve keski yardımı ile üstüptü sıkıştırdıktan sonra üstlerine zift dökmek suretiyle su geçirmez duruma getirmek işi. AYYVERDİ, İlhan; **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, İstanbul, C.I, MAS Matbaacılık, 2005.s.1522-1523.

25 **ATASE Arşivi**, BDH Kls.3529, Dos.30, Fih.65.

26 **ATASE Arşivi**, BDH Kls.3527, Dos.18, Fih.8-1.

27 **ATASE Arşivi**, BDH Kls. 1562, Dos.15, Fih.1-1.

Demirci ustası Mehmet Hüseyin, Demirci ustası Mehmet tarafından hazırlanan raporda yeni dingil, yeni taban demirleri dışında tüm ağaç ve demir kısımların elde mevcut malzeme ile tamir edilebileceği bildirilmiştir.²⁸

Cephedeki silah kontrollerini yapmak için kimi zaman da sivil ustalar görevlendirilmiştir. Bunun için 15'inci Kolordu dâhilinde bulunan sahrâ bataryalarını kontrole gelen sivil ustalardan²⁹ top ustası Mehmet Selahaddin, kundak ustası Ahmet Mustafa, kundak ustası Neşet Muhammed tarafından bütün topların kontrol edilmesi 25 Kasım 1915 tarihinde bitirilmiştir.³⁰

Silahların bakımına büyük önem verilmiştir. Bunun için birlikler nezdinde düzenli olarak bakım çalışmaları yapılmış ve bunlara dair raporlar sunulmuştur. Bunun için 2 Ekim 1915 tarihinde 5'inci İstihkâm taburu üç bölüğün tüfeklerini kontrol etmiş ve atışa engel teşkil edecek bir duruma rastlamamıştır. Ancak raporunda vazelin yağı olmadığı için silahların günden güne kötüleştiğini, bu nedenle en kısa zamanda tedarik edilmesini istemiştir.³¹ Bu amaçla iki kilo vazeline ihtiyaç olduğu bildirilmiştir.³²

İstanbul'dan gönderilen silah ustalarının hangi muharebe sahasında görev yapacağı isimleri belirtilerek önceden ilgili kıtalara bildirilmiştir. Ancak bazen gelen silah ustaları kendilerine verilen emir dâhilinde hareket etmemiştir. Nitekim 5'inci Ordu Komutanlığı 19 Temmuz 1915 tarihinde Harbiye Nezaretine gönderdiği yazıda şnyader topları için on beş günlüğüne İstanbul'dan Kuzey Grubu'na gönderilen Ali Haydar ve Nazım ustaların gelmedikleri ve İstanbul'da "savuştuklarının" tahmin edildiğini bildirmiştir.³³ Oysa bu iki usta, önce Güney Grubu'na gitmiş; buradaki çalışmaları bitince bir subay refâkatinde Kuzey Grubu'na gönderilmiş olmalarına rağmen buraya gelmemişlerdir.³⁴

Muharebe bölgesindeki tamir faaliyetlerinin yürütülmesinde daha az kullanılabilir durumdaki malzeme ile değiştirme de yapılabilmektedir. Bu amaçla Müstahkem Mevki Komutanlığı 28 Haziran 1915 tarihinde Orhaniye bataryasından getirilen kızak ve kundak ile Anadolu Hamidiye tabyasındaki kızak ve kundağı tamir etmiştir.³⁵

Muharebe bölgesindeki askeri kıtalar kendi imkânları dâhilindeki tamir işlemlerini yapmak için yedek parça talebinde bulunmuştur. Bu amaçla Müstahkem Mevki Komutanlığı 11 Haziran 1915 tarihinde martin tüfekleri için,³⁶ 24 Haziran 1915 tarihindeki

28 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.4560, Dos.17, Fih.1-72.

29 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.4585, Dos.4, Fih.2-31.

30 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.4585, Dos.4, Fih.2-32.

31 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.4353, Dos.57, Fih.11-18.

32 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.4353, Dos.57, Fih.11-20.

33 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1743, Dos.132, Fih.2-15.

34 *Esad Paşa'nın Çanakkale Cephesi Yazışmaları*, Haz. Mustafa Bıyıklı, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2016, s. 58.

35 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1741, Dos.124, Fih.6-21.

36 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1739, Dos.119, Fih.2-93.

yazısı ile de mantelli bataryaların şimdiye kadar kırılan tekerleklerini birçok kez tamir ettiklerini ancak elde işe yarayacak ağaç kalmadığı için yirmi ila kırk adet parmağın seri olarak gönderilmesini istemiştir.³⁷ Harbiye Nezareti Müstahkem Mevki Komutanlığına 11 Temmuz 1915 tarihinde gönderdiği yazıda otuz beş buçukluk gaz halka ve paftasının mavnalar ile Çanakkale'ye iletildiğini ve mantelli toplara ait gaz halka ve paftaların ise ilk sevkiyatta gönderileceğini bildirmiştir.³⁸ 28 Eylül 1915 tarihinde ise top tekerleklerinin tamiri için fazla miktarda parmaklığa ihtiyaç olduğunu ve bunların süratle teminini talep etmiştir.³⁹ 3'üncü Kolordu Komutanlığı'nın 7 Haziran 1915 tarihinde 5'inci Topçu Alayı'nın şnayder sistemi sahrâ toplarının salmastralarının⁴⁰bend beliyle hava tazyiki için gerekli tulumba uzmanının 18 Mayıs 1915 tarihinde istendiğini, bu sırada aynı alayın 2'nci Tabur'undan iki topun da işlemez halde olması nedeniyle acilen gönderilmesini talep etmiştir.⁴¹ 5'inci Ordu Komutanlığı, 1'inci Alay'ın makineli tüfeklerinde meydana gelen arızaların giderilmesi için 17 Temmuz 1915 tarihinde Harbiye Nezareti'nden buhar borusu ve set borusu, nişangâh gövdesi, telemetre sehpa ayağı, alet çantası gibi eksiklerinin tamamlanması istenmiştir.⁴² 6'ncı Kolordu Komutanlığı 6 Haziran 1915 tarihinde Harbiye Nezareti'nden 125'inci Alay'ın hotchkiss makineli tüfeklerinden birinin pistonunun kırıldığı ve tüfeğin işlemez hale geldiği bu nedenle acil olarak gerekli pistonun gönderilmesini istemiştir.⁴³ 5'inci Ordu Komutanlığı 23 Haziran 1915 tarihinde Harbiye Nezareti'nden Güney Grubu'nda bulunan sahrâşnayder toplarından bazılarının ara sıra sekteye uğradığı ilgili topları tekrar faaliyete geçirmek için hava tulumbalarına ihtiyaç duyulduğunu ve Güney Grubu'nda iki şnayder alayının yalnız bir cebel taburunda bulunan bir hava tulumbası ile idare ediliyorsa da bu hususta son derece müşkülâtın görüldüğünü ve 4 adet hava tulumbasının acilen gönderilmesini istemiştir.⁴⁴

Şüphesiz ki silahların tamir işlemleri ve yedek parçalarının tedarikinin zamanında yapılması önemli bir yere sahiptir. Bunun aksi durumunda muharip sınıflar düşman karşısında zor durumda kalmıştır. Nitekim Anafartalar Grup Komutanlığı 1 Eylül 1915 tarihinde 5'inci Ordu Komutanlığı'na bazı kıtaların elinde bulunan martin tüfeklerin sürekli atış durumunda namlularının ısınarak fişeğin yatak içinde kovanının sıkıştığını ve bunları çıkarmak için şiddetli olarak vurulması durumunda da yumuşak bulunan tırnaklarının genellikle eğildiğini ifade etmiştir. Aynı raporda iğnelerin de on, on beş atıştan sonra kırıldığı bildirilmiştir. Bu durum bazen düşman karşısında iken yaşanmakta ve askerlerin silahsız kalmasına neden olmaktadır. Bu nedenle atış sorunun çözülmesi için

37 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1741, Dos.124, Fih.6-13.

38 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1741, Dos.127, Fih.6-1.

39 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1747, Dos.146, Fih.10-8.

40 **Salmastra**: Boru, piston, vana vb. makine bağlantı yerlerine su, buhar, yağ sızmalarını ve kaçaklarını önlemek için yerleştirilen kösele, keçe, keten, ip, lif vb. maddelerden yapılmış, genellikle halka şeklinde parça. İ. Ayverdi, a.g.e., s.2660.

41 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1739, Dos.119, Fih.2-64.

42 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1743, Dos.132, Fih.2-8.

43 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1739, Dos.119, Fih.2-56.

44 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1741, Dos.124, Fih.6-9.

gerekli incelemenin yapılması ve bol miktarda yedek parça gönderilmesi talep edilmiştir.⁴⁵ Benzer şekilde 2'nci Kolordu Komutanlığı'nın 3 Ekim 1915 tarihinde Anafartalar Grup Komutanlığı'na 12'nci Tümen'in 35'inci Alay 4'üncü Taburunun martın tüfeklerinden 27/28 Eylül gecesi gerçekleşen muharebede 11 tanesinin iğnesinin kırıldığı, 46 tanesinin tırnaklarının dönmez olduğu ve 10 tanesinin ise fişek almadığı görülmüştür. Bir saatlik atış esnasında bu kadar tüfeğin işlemez hale gelmesi askerin manevi kuvvetini kırmıştır. Bu nedenle taburlarda yüzde yüz elli nispetinde yedek iğne ve parça bulundurularak tekrar böyle bir durum ile karşılaşılması istenmiştir.⁴⁶

Çanakkale Dışında Tamir İşlemlerinin Yürütülmesi

Çanakkale'de tamiri yapılamayan silahlar İstanbul'a ya da Karaağaç ağır topçu ambarına gönderilmekte tamir işlemi tamamlandığında birliğine iade edilmektedir. Tamir işlemi yapılamayarak İstanbul'a daha çok top gönderilmiş; bunlar namlu, kundak ve toparlak numaraları ile sevk edilmiş ve iâdeleri de aynı şekilde yapılmıştır. Tamirat için gönderilen toplar kimi zaman tamir sonrasında ilk birliğine teslim edilebilmiştir. Nitekim 27 Ekim 1915 tarihinde 7'nci Alay 2'nci Bölük tarafından tamire gönderilen 6 numaralı top tamir sonrasında ait olduğu 8'inci Alay'a verilmiştir.⁴⁷ Az miktarda da olsa tamir için İstanbul'a makineli tüfek de gönderilmiştir. Bu amaçla 5'inci Ordu, Harbiye Nezareti'ne 13 Eylül 1915 tarihinde gönderdiği yazıda 15'inci Makineli Tüfek Bölüğü'nün elli üç numaralı makineli tüfeğine ait olan ve bölük nezdinden terk edilen parçaları ile birlikte dört adet İngiliz makineli tüfek sehпасının menzil tarafından ilk vasıta ile İmâlât-ı Harbiye adına İstanbul'a gönderileceğini bildirmiştir.⁴⁸

Çanakkale dışında tamir işlemleri yapılan toplar cepheye düzenli biçimde sevk edilmiştir. Orta kundağının tamiri için 12'lik âdi ateşli obüsler, 13 Mayıs 1915'te İstanbul'a gönderilmiştir.⁴⁹ Yaklaşık bir aylık tamir işleminden sonra 12 Haziran 1915 tarihinde İstanbul'dan Çanakkale'ye tekrar sevk edilmiştir.⁵⁰ 2 Temmuz 1915 tarihinde Harbiye Nezareti Menzil Müfettişliği'ne gönderdiği yazıda 3'üncü Kolordu'ya mensup 9. Sahrâ Topçu Alayı'nın 3'üncü Cebel Taburu'nun 7'nci Bölüğü'ne ait seri ateşli cebel topunun tamirinin yapıldığı ve teslim alınması için gerekli işlemlerin yapılması gerektiğini bildirmiştir.⁵¹ 18 Eylül 1915 tarihinde Başkumandanlık, Anafartalar Grubu Komutanlığı'na 12'nci Sahrâ Topçu Alayı'nın 318 ve 424 numaralı toplarının tamir edilerek trenle Uzunköprü'ye oradan da koşum hayvanları ile cepheye sevk edileceğini

45 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.4560, Dos.17, Fih.1-3.

46 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.4560, Dos.17, Fih.1-108.

47 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1065, Dos.80, Fih.2-29.

48 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1747, Dos.146, Fih.7-3.

49 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1737, Dos.112, Fih.4-92.

50 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1737, Dos.112, Fih.4-94.

51 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1164, Dos.162, Fih.11-67.

bildirmiştir.⁵² 19 Eylül 1915 tarihinde 5'inci Ordu Komutanlığı'na ait olan ve tamiri yapılan 256-260-262-267 namlu numaralı ve 208 kundak numarası ve 292 numaralı beş kita şnaydersahrâ topunun fabrikadan alınarak Menzil Müfettişliği'ne sevk edilmesi zorunluluğu bildirilmiştir.⁵³ Bu toplar Güney Grubu Komutanlığı'na sevk edilmiştir.⁵⁴ 25 Eylül 1915 tarihinde Anafartalar Grup Komutanlığı'na 7'nci Sahrâ Topçu Alayı'nın 5'inci Bölüğü için 599 numaralı top tren ile Uzunköprü'ye kadar getirilmiş ve buradan da koşum hayvanları ile cepheye sevk edilmiştir.⁵⁵ 25 Eylül 1915 tarihinde tamiri yapılan 99 numaralı Şnayder cebel topu,⁵⁶ 6 Ekim 1915'te 105 ve 101 numaralı şnayder topu ile 76 numaralı seri sahrâ topu,⁵⁷ aynı gün 608 numaralı müstakil nişan hatlı seri sahrâ ve 84 numaralı seri Şnayder cebel topları,⁵⁸ 14 Ekim 1915'te 579-607 numaralı seri sahrâ topları,⁵⁹ 21 Ekim 1915'te 608 numaralı müstakil nişan hatlı seri sahrâ ve 84 numaralı seri şnayder cebel topları, 2 Kasım 1915'te 245 numaralı top için 713 numaralı toparlak,⁶⁰ 6 Kasım 1915'te 78 numaralı şnayder topu,⁶¹ 13 Kasım 1915'te 1'inci Sahrâ Topçu Alayı'nın 5'inci Bölüğü'nün 6'ncı Bataryası'na ait olan cephane arabası⁶² cepheye sevk edilmiştir.⁶³ Ayrıca tamir işlemleri tamamlanan 15'inci Sahrâ Topçu Alayı'nın 4'üncü Bölüğü'ne ait 575 numaralı top 30 Ekim 1915 tarihinde Uzunköprü'ye gönderilmiş ve buradan koşum hayvanları ile aldırılması istenilmiştir. Bu topun bir çap kadarlık kısmında kesme işlemi yapılmıştır. Ancak bu durumun topun balistik ve atışında herhangi bir soruna yol açmadığı tecrübe atışları ile görülmüştür.⁶⁴ Benzer şekilde 19'uncu Tümen'de yer alan cebel bataryasına ait seri ateşli cebel topu Tophane'de îmal ve ikmal edilerek Eceabat'a sevk edilmek üzere Sirkeci'deki Millet Vapur'una yüklenmiştir.⁶⁵

Sonuç

Çanakkale bölgesinin bir harp sahası olarak şekillenmeye başlaması bölgenin Boğaz kontrolünü sağlaması nedeniyle çok eski dönemlere kadar gitmektedir. Osmanlı Devleti için ise İstanbul'un fethi sonrasında boğazların güvenliğini sağlama zorunluluğu her geçen gün artarak devam etmiş ve bu nedenle bölgede birçok savunma yapısı oluşturulmuştur. Birinci Dünya Savaşı'na giden süreçte Kırım Harbi, Trablusgarp ve

52 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1065, Dos.80, Fih.2.

53 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1065, Dos.80, Fih.2-2.

54 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1065, Dos.80, Fih.2-3.

55 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1065, Dos.80, Fih.2-8.

56 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1065, Dos.80, Fih.2-9.

57 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1065, Dos.80, Fih.2-12.

58 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1065, Dos.80, Fih.2-19.

59 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1065, Dos.80, Fih.2-25.

60 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.3387, Dos.9, Fih.1-19.

61 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.3387, Dos.9, Fih.1-27.

62 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.3387, Dos.9, Fih.1-5.

63 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1065, Dos.80, Fih.2-19.

64 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.3387, Dos.9, Fih.1-10.

65 *ATASE Arşivi*, BDH Kls.1064, Dos.75, Fih.1-28.

Balkan Savaşları ile bölgede tahkimat yapıları oluşturulmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti, seferberlik sürecinde bölgedeki bu yapı ve izler ekseninde bir askeri planlamaya gitmiştir. Nitekim muharebe sahasında Trablusgarp Savaşı'ndan kalma siperler genişletilmiş ve yine bu dönemden kalma mühimmatlar kullanılmaya çalışılmıştır. Hatta daha da geriye gidilerek bölgede bulunan ve dönem için eski sayılabilecek topların kullanılması planlanmıştır.

Çanakkale bölgesinin seferber olması Osmanlı Devleti genelindeki seferberliğe göre daha hızlı şekilde gerçekleşmiştir. Bölgede Başkomutanlığa doğrudan bağlı olan Müstahkem Mevki Komutanlığı ve 5'inci Ordu Komutanlığı olarak iki yapı mevcut olduğu için askeri unsurların konuş ve tertibi bu teşkilata bağlı kalınarak oluşturulmuş; bölge savunma hazırlıkları deniz, kara ve hava gibi unsurların işbirliğinde şekillenmiştir.

Çanakkale muharebelerinin askerî safahatında muharebe araçlarının rolü düşünüldüğünde, yeterlilik ve tedarik konusundaki sınırlılıklar da göz önüne alındığında, ikmali bütünleme faaliyetlerinin ne derece önem kazandığı kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Bu bağlamda Çanakkale muharebelerinde, muharebe araçlarının tamir ve bakım işlerinin muharebenin sevk ve idaresinde önemli bir rol oynadığı görülecektir. Bu hassasiyet durumu 5. Ordu Komuta kademesi başta olmak üzere karar alıcıların tamamında görülmüştür. Bu nedenle cephe gerisinde güvenli alanlarda tamirhanelerin kurulması süreci kara muharebelerinin başlamasının hemen arkasına denk gelmektedir. Bu amaçla Bigalı Köyü'nde başlayan tamir ve bakım işlemleri hızla diğer bölgelerde kurulan önce ambarlar vasıtası ile başlamış zamanla kimilerinde personel sayısı 90'a kadar ulaşmıştır. Ayrıca taşıma işlemindeki güçlükler nedeniyle cephe hattındaki topların bakımı için ustalar muharebe hattına kadar gönderilmiştir. Zaman içerisinde kazanılan tecrübe ile tamir işlemlerinin önemli bir sistematik içerisinde ilerlediği dikkat çekmektedir.

Çanakkale'de tamir işlemi gerçekleştirilemeyen muharebe araçları ise İstanbul'a gönderilerek burada tamiri yaptırılarak yeniden cepheye sevki sağlanmıştır. Son olarak, cephedeki geri hizmet faaliyetlerini bir bütün içerisinde değerlendirirsek tamir ve bakım işlemlerinin bu bütün içerisinde önemli bir başarı ile yürütüldüğü söylenebilir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

ATASE Arşivi, BDH Kls.4343, Dos.12, Fih.21.

ATASE Arşivi, BDH Kls.4571, Dos.66, Fih.40.

ATASE Arşivi, BDH Kls.4343, Dos.12, Fih.21.

ATASE Arşivi, BDH Kls.4571, Dos.66, Fih.40.

ATASE Arşivi, BDH Kls.2117, Dos.31, Fih.1-136.

ATASE Arşivi, BDH Kls.4571, Dos.66, Fih.31.

ATASE Arşivi, BDH Kls.4560, Dos.17, Fih.1-104.

ATASE Arşivi, BDH Kls.4560, Dos.17, Fih.1-106.

ATASE Arşivi, BDH Kls.3529, Dos.30, Fih.36.

ATASE Arşivi, BDH Kls.3529, Dos.30, Fih.65.

ATASE Arşivi, BDH Kls.4560, Dos.17, Fih.1-108.

ATASE Arşivi, BDH Kls.1065, Dos.80, Fih.2.

ATASE Arşivi, BDH Kls.4585, Dos.4, Fih.2-31.

ATASE Arşivi, BDH Kls.4585, Dos.4, Fih.2-32.

ATASE Arşivi, BDH Kls.4341, Dos.4, Fih.35-1.

ATASE Arşivi, BDH Kls.1739, Dos.119, Fih.2-56.

ATASE Arşivi, BDH Kls.1739, Dos.119, Fih.2-64.

ATASE Arşivi, BDH Kls.4560, Dos.17, Fih.1-65.

ATASE Arşivi, BDH Kls.1164, Dos.162, Fih.11-67.

ATASE Arşivi, BDH Kls.4560, Dos.17, Fih.1-72.

- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1737, Dos.112, Fih.4-92.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1739, Dos.119, Fih.2-93.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1737, Dos.112, Fih.4-94.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.2117, Dos.31, Fih.1-98.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls. 1562, Dos.15, Fih.1-1.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.2115, Dos.25, Fih.3-1.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1741, Dos.127, Fih.6-1.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.3527, Dos.18, Fih.8-1.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.4560, Dos.17, Fih.1-14.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.4560, Dos.17, Fih.1-15.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.4560, Dos.17, Fih.1-17.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.3387, Dos.9, Fih.1-19.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.3387, Dos.9, Fih.1-27.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1064, Dos.75, Fih.1-28.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1065, Dos.80, Fih.2-2.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.2115, Dos.25, Fih.3-2.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1739, Dos.118, Fih.5-2.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1747, Dos.146, Fih.7-2.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1743, Dos.132, Fih.2-15.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1065, Dos.80, Fih.2-19.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1065, Dos.80, Fih.2-19.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.4585, Dos.4, Fih.2-25.

- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1065, Dos.80, Fih.2-25.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1065, Dos.80, Fih.2-29.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.4560, Dos.17, Fih.1-3.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1065, Dos.80, Fih.2-3.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.2115, Dos.25, Fih.3-2, 3-3.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1747, Dos.146, Fih.7-3.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.3387, Dos.9, Fih.1-5.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.4585, Dos.4, Fih.2-5.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1741, Dos.124, Fih.6-13.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1741, Dos.124, Fih.6-21.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1743, Dos.132, Fih.2-8.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1065, Dos.80, Fih.2-8.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1747, Dos.146, Fih.10-8.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.4560, Dos.17, Fih.1-9.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1065, Dos.80, Fih.2-9.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1741, Dos.124, Fih.6-9.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.3387, Dos.9, Fih.1-10.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.4353, Dos.57, Fih.11-18.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.4353, Dos.57, Fih.11-20.
- ATASE Arşivi*, BDH Kls.1065, Dos.80, Fih.2-12.

Araştırma-İnceleme Eserler

AYVERDİ, İlhan; **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, c.I, MAS Matbaacılık, İstanbul 2005.

Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi, V. Cilt I. Kitap, Genelkurmay Personel Başkanlığı, Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2012.

ERDEMİR, Lokman, Çanakkale Savaşı Siyasi, Askeri ve Sosyal Yönleri, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2009.

Esad Paşa'nın Çanakkale Cephesi Yazışmaları, Haz. Mustafa Bıyıklı, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2016.

ENRER, Kadri, Çanakkale'den Hatıralar, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul 1954.

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Yayın İlkeleri

- Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, uluslararası indekste taranan hakemli bir dergi olup, Nisan ve Ekim aylarında, yılda iki sayı yayımlanır. Dergimizde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtma ve kongre-sempozyum haberleri yayımlanır. Yazıların bilimsel araştırma ölçütlerine uyması, alana bir yenilik getirmesi ve başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak kaydıyla kabul edilebilir. Yayın kararı çıksa dahi başka bir yerde yayımlandığı tespit edilen yazılar yayım listesinden çıkarılır.
- Derginin dili Türkçe ve İngilizce'dir.
- Türkçe makalelerin yazımında TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.
- Makalelere eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgeler numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.
- Çevirilerde, çeviren, makalenin yazarından izin yazısı vermelidir.
- Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak 200 kelimeyi aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler yer almalıdır. En az 3, en fazla 5 anahtar kelime bulunmalıdır.
- Makalelerin içeriği ve eklerinin (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğu yazara aittir.
- Gelen yazılar, Yayın Kurulu'nda incelendikten sonra, konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve Yayın Kurulu'nun nihai onayıyla basılır. Yayın Kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazıları (sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımlar vb.) bizzat inceleyip, hakeme göndermeden doğrudan kabul veya ret kararı verebilir.
- Yayın Kurulu, gerektiğinde yazıların yazım şekli üzerinde küçük düzeltme ve değişiklikler yapabilir.
- Yazarlarına hakem raporu doğrultunda düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra en geç bir ay içerisinde dergi yönetimine ulaştırılmalıdır.
- Basılmama kararı verilen yazılar varsa hakem raporuyla birlikte yazarına iade edilir.
- Yazarlara telif ücreti ödenmez. Dergide yazısı çıkan yazarlara 1; aynı sayının hakemlerine 1 adet dergi gönderilir.
- Dergide yayımlanan makalelerin basın ve sanal yayın hakkı Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi'ne aittir. Yazılar, izin alınmaksızın başka yerde yayımlanamaz.

Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ Yazım Kuralları

- Yazılar, A4 boyutunda MS Word uyumlu programda Times New Roman yazı karakterinde yazılmalıdır.
- Başlık, 16 punto, koyu ve küçük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar 10 punto, küçük harf ve koyu olarak sola dayalı; ara başlıklar 10 punto, koyu ve küçük harf yazılmalı sola dayalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.
- Yazar adı ve soyadı, ana başlığın altına 12nk aralık bıraktıktan sonra 10 punto, koyu, soyadı büyük harf ve sağa hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına unvan, adres ve e-posta bilgileri 8 punto olarak verilmelidir.
- Metin, 10 punto, tek satır aralığı ve iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 5,8 cm, Alttan: 5,8 cm, Sağdan: 4,5 cm, Soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır arası önceki 0 nk sonrası da 6 nk paragraf girintisi 0,8 cm olmalıdır.
- Sayfa numaraları, alt bilgi içinde ortalanmış bir şekilde 8 punto olarak yerleştirilmelidir.
- Alıntılar, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak içinde 1 punto küçük yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır.
- Dipnotlar, 8 punto tek aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Metin içindeki atıflar sayfa altına dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır.

Atıflar ve Kaynakça:

Dergimiz, metin içi ve metin dışı olmak üzere iki tarz atıf ve kaynakça sistemini kabul etmektedir. Yazarlar, bu sistemlerden birini tercih etmelidir.

1. Metin Dışı Atıf Sistemi

Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserinin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde ilk yazarın soyadı verilmelidir.

Örnekler:

Kitaplar için:

Ahmet Mumcu, Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl, Ankara 1963.

Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı, İstanbul 1987.

Halil İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600, İstanbul 2009, s.115.

Sonraki atıflarda; İnalçık, Klasik Çağ, s.123.

Çeviri kitaplar için:

Ernest Gellner, Uluslar ve Ulusçuluk, (çev. Büşra E. Bahar-Günay G. Özdoğan), İstanbul 1992, s.28.

Derleme, yayına hazırlanan ya da editörlüğü yapılmış kitaplar için:

Hüsnü Erkan (der./haz./ed.), Sosyal Piyasa Ekonomisinin Rekabet Boyutu, 1992, s.44.

Derleme, yayına hazırlanan ya da editörlüğü yapılmış kitaplardaki makaleler için:

Takashi Osawa, "Batı Göktürk Kağanlığı'ndaki Aşinaslı Bir Kağan'ın Şeceresine Ait Bir Kaynak", Türkler, (ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara 2002, s.83.

Makaleler ve ansiklopedi maddeleri için:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", Belleten, C.III, S.9, 1939, s.101.

Çeviri makaleler için:

Ernst E. Hirsch, "İktidar ve Hukuk," (çev. Hayrettin Ökçesiz), Hukuk Araştırmaları, C.2, S.3, 1987, s.44.

Yayınlanmış bilimsel bildirilere atf:

Zeynep Arat, "1970'lerden Sonra Çevrede Kuramsal Yapının Gelişimi", Türkiye'de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu, 7-8 Nisan 2000, (der. Zeynep Boratav), İstanbul 2000, s.167.

Web üzerinden kaynaklara atf:

Servet Çaycı, Aşırı Akımlarla Mücadele: Almanya Örneği, <http://www.asam.org.tr/temp/temp631.pdf>, (09.11.2008).

Yayımlanmamış tezler için:

Gürhan Kırilen, Çin Klasik Metinlerinde Yabancılar: Yi, Di, Rong ve Hu Terimleri, (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.

Kaynakça:

Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmeli ve asılı kaynakça yapılmalıdır:

Örnekler:

Arat, Zeynep, "1970'lerden Sonra Çevrede Kuramsal Yapının Gelişimi", Türkiye'de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu, (der. Zeynep Boratav), Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 2000, s.167-180.

Çaycı, Servet, Aşırı Akımlarla Mücadele: Almanya Örneği, <http://www.asam.org.tr/temp/temp631.pdf>, (09.11.2008).

Hirsch, Ernst E., "İktidar ve Hukuk," (çev. Hayrettin Ökçesiz), Hukuk Araştırmaları, C.2, S.3, 1987, s.44-59.

İnalçık, Halil, Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600, (çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalaa", Belleten, C.III, S.9, 1939, s.99-106.

2. Metin İçi Atıf Sistemi

Makalede yapılacak atıflar, ilgili yerden hemen sonra, parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayın yılı ve sayfa numarası sırasıyla verilmelidir. Örnek: (İnalçık 2009: 46). Birden fazla kaynak gösterileceği durumlarda eserler aynı parantez içinde, en eski tarihli olandan yeni olana doğru, birbirinden noktalı virgülle ayrılarak sıralanır. Örnek: (Uzunçarşılı 1939: 94; İnalçık 2009: 46). İki yazarlı kaynaklarda, araya tire işareti (-) konulur. İki yazarlı kaynaklarda ise ikinci yazarın soyadından sonra "vd." kısaltması kullanılmalıdır. Örnekler: (Classen-Skalnik 1993: 25), (Fei-Zhou vd. 2007: 472). Yazarın adı, ilgili cümle içinde geçiyorsa, parantez içinde tarih ve sayfanın belirtilmesi yeterlidir. Örnek: (2009: 46). Yazarın aynı yıl yayınlanmış iki eseri, yayın yılına bir harf eklenmek suretiyle ayırt edilir. Örnekler: (Ekrem 2008a: 54), (Ekrem 2008b: 25). Soyadları aynı olan iki yazarın aynı yılda yayınlanmış olan eserleri, adların ilk harflerinin de yazılması yoluyla belirtilir. Örnekler: (Demir, A. 2003: 46), (Demir, H. 2003:

27). Ulaşılamayan bir yayına metin içinde atıf yapılırken, bu kaynakla birlikte alıntının yapıldığı eser şu şekilde gösterilmelidir: Örnek: (Köprülü 1911: 75'ten aktaran; Çelik 1998: 25). El yazması bir eser kaynak gösterilirken, müellif veya mütercim adından sonra [yz.] kısaltması konmalı, varak numarası örnekteki gibi belirtilmeli ve tam künye kaynakçada gösterilmelidir. Örnek: (Ahmedî, [yz.] 1410: 7b). Arşiv belgeleri kaynak gösterilirken, metin içindeki kısaltma örnekteki gibi olmalı, açılımı kaynakçada verilmelidir. Örnek: (BCA, Mühimme 15: 25).

Dipnotlar, sadece yapılması zorunlu açıklamalar için ve kullanılır ve "DİPNOT" komutuyla otomatik olarak verilir. Buradaki atıflar da parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayın yılı ve sayfa numarası gelecek şekilde düzenlenmelidir. Örnek: (İnalçık 2009: 46).

Kaynakça:

Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmeli ve asılı kaynakça yapılmalıdır:

Örnekler:

Tek yazarlı kitaplar için:

OCAK, Ahmet Yaşar (2011). Babaîler İsyanı: Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü, İstanbul: Dergâh Yayınları.

İki yazarlı kitaplar için:

ÖZÖN, M. Nihat - DÜRDER, Baha (1967). Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi, İstanbul: Remzi Kitabevi.

İkiden fazla yazarlı kitaplar için:

AKPOLAT, Kemal - vd. (1960). Sezginin Gücü, İstanbul: Güneş Yayınevi.

Çeviri kitaplar için:

İNALCIK, Halil (2009). Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600, (çev. Ruşen Sezer), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Derleme, yayına hazırlanan ya da editörlüğü yapılmış kitaplar için:

NİZÂMÜ'L-MÜLK (1999), Siyâset-nâme, (hızl. Mehmet Altay Köymen), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Derleme, yayına hazırlanan ya da editörlüğü yapılmış kitaplardaki makaleler için:

GRAFF, David A. (2002). "Strategy and Contingency in the Tang Defeat of the Eastern Turks, 629-630", *Warfare in Inner Asian History (500-1800)*, (ed. Nicola Di Cosmo), Leiden: Brill, 33-71.

Makaleler ve ansiklopedi maddeleri için:

GÜL, Muammer (2006). "Harezmlî Türklerin Anadolu ve Yakındoğu'daki Roller ve Tesirleri", *Belleten*, LXX (257): 95-118.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1939). "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalaa", *Belleten*, III (9): 99-106.

Çeviri makaleler için:

HAMILTON, James Russell (1997). "Tokuz-Oguz ve On-Uygur", (çev. Yunus Koç -İsmet Birkan), *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7: 187-232.

Yayınlanmış bilimsel bildirilere atf:

ARAT, Zeynep (2000). "1970'lerden Sonra Çevrede Kuramsal Yapının Gelişimi", *Türkiye'de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu*, 7-8 Nisan 2000, (der. Zeynep Boratav), İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 167-180.

Web üzerinden kaynaklara atf:

ÇAYCI, Servet. Aşırı Akımlarla Mücadele: Almanya Örneği, Erişim tarihi: 2008.09.11, <http://www.asam.org.tr/temp/temp631.pdf>.

Yayımlanmamış tezler için:

KIRILEN, Gürhan (2012). *Çin Klasik Metinlerinde Yabancılar: Yi, Di, Rong ve Hu Terimleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış doktora tezi).
